

Ғамура
К
тапханасы

Сәбит МҰҚАНОВ

лидёр

Мөлсір
тахаббат

МҰҚАНОВ

Сәбит

Мөлгір махаббат

Роман

АЛМАТЫ
«АТАМУРА»
2006

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АЛМАТЫ АЛМАТЫ АЛМАТЫ
АЛМАТЫ АЛМАТЫ АЛМАТЫ

ББК 84. Қаз 7-44
М 84

ҒИЗЛӨМ
МАҒБАХАТ

роман

44169

Мұқанов С.

М 84 Мәдір махаббат. Роман. – Алматы: Атамұра, 2006. –
520 бет.

ISBN 9965-34-385-3

М 4782250281-037 хабарланғанын – 2006.
418(05)–06

ББК 84.Қаз 7-44

АТАМҰРА

© Мұқанов С., 2006

© «Атамұра» баспасы, 2006

ISBN 9965-34-385-3

Селкенең облыстық кітапханасы

И. С. МУҚАНОВА

Т. 1. 1-ші басылым.

Өмірдегі ең сәнімді және ең сүйікті
серігімнің бірі — құрметті Махамбет!

ЖАЗУШЫДАН

Бұл — қазақшасы 1931 және 1935 жылдары «Адақандар» деген атпен, орысша аудармасы 1935 жылы «Сын бая» деген атпен басылған роман. Уақытында жұрт қызыға оқып, қызына пікір таластырған бұл романда, сыншылардың мақалаларынан, оқушылардың хаттарынан бірталай елеулі кемшіліктер бары байқалды. Оларды кезінде түзеуге, оркендегіш өміріміздің жаңадан тутызып отырған тақырыптары қолды босатпалы.

Соңғы бір шақтарда бұл романды іздеушілер молайып кетті, оған бас себеп: кейінгі жылдарда қайта басылмаған романның базар түгіл кітапханадан да сирек табылуы. Осы жайді ескеріп, қол өлі де бос тұрмағашымен, оқушы көпшіліктің қонымды тілегіне сәйкес, романды біраз өңдеп, тағы да жариялауға тура келді.

Көркем шығарма — жанды дене сияқты нәрсе екені мәлім. Дененің бір жеріне түскен тітімдей жарақат, сыңдауың бойға түгел жаю сияқты, көркем шығарманың да бір жеріне түртілген қалам, бүкіл денесін түгел қосғайды. Сондықтан да «түзету» аталатын қармаққа іліккен шығарма, кейде жаман-жасқаған нәрсе сияқты емес, тыңнан туғызған нәрсе сияқты болып кетеді.

Бұрын «Адақандар», енді «Мөлдір махаббат» аталып отырған бұл шығарма да сондай «операцияға» ұшырады. Материалы бұрынғы, оқиғасы бұрынғы, негізгі кейіпкерлері бұрынғы, олардың өзінді драмалық қарым-қатынасы бұрынғы бола тұра, сипаттау жағынан роман бірталай өзгеріп, басынан аяғына дейін қайтадан жазылып шықты. Бұлай болуға тағы бір басты себеп: ауыр қылмыспен әділ жаза тартқан басты кейіпкер — Бүркіт, тиісті жазасын өтеп шығып азаыт қатарына қосылғаннан кейін, романды толықтыратын таң материалдар беруі және «Адақандар» басылғаннан кейін, тағы бір басты кейіпкер — Бөтестің де толық «естелігі» табылуы.

Аталған өзгерістерге ұшырағаннан кейін, романда бұрынғы аты — «Адақандар» дегеннен гөрі, «Мөлдір махаббат» деген ат лайық сияқтанды.

СҮЙГЕН ЖЕР

(Бұрқиннің бірінші докторінен)

Туған жер, еш нерсе жоқ сенен ыстық,
Себебі – сенде туып, сенен ұштық!..

БЕТ АШАР

«Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа» деп ақын атамыз Абай айтқандай, күні кеше ғана «баламын» деп жүрген мен де, міне, он жеті жасқа кеп қаппын!..

Бірақ, бұл жылдар, маған таныс кейбіреулердің өмірі сияқты босқа өтпей, аз ғана жасымның он бойына, қан сонарда берекесіз шұбырған жан-жануардың ізіндей шашымытырық шимайларын қалдырыпты.

Бұл бетімде қандай тиянаққа барып тірелерім өзирге мәлімсіз болғанмен, басымнан өткерген оқиғаларды ойым, тілім жеткенше, естелік есебінде жазып тастағым келді. Кім біледі, мүмкін, мұның да кәдеге асар күні болар!..

Жазушылар бұндай сөздерін, әдетте, «Бет ашар» деп атайды. Менің де бұл бастама сөзді солай атағым келіп отыр. Оным жазушыларға еліктеуімнен емес, жазғалы отырған сөздерімде естеліктің ғана емес, өзімнің де ересектік сана-сезімімнің беті қалай ашылуын сипаттағалы отыруымнан.

«Түбінде кәдеге аса қалса» деген оймен, естелікті оқушылармен әңгімелесу түрінде жазам.

1. 15-VII-1926 ж.

1. ТУҒАН ЖЕРІМ ТУРАЛЫ

Құрметті оқушылар!

Туған жерін жақсы көрмейтін адамды кездестірімеген боларсыңдар. Ал, мен, өз туған жерімді солардың бөрінен де артық сүйетін сияқтымын. Егер солайша сүймесем, осы жазғалы отырған естеліктегі оқиғаларға ұрынбаған да болар ем. Ол оқиғаларды баяндаудан бұрын, туған жерімнің жалпы келбетін көз алдарыңызға елестетіп қойғым келеді.

Біреулер тутан жеріндегі асқар тауымен, біреулер қиырсыз қара көк теңізімен, біреулер долы өзенімен, біреулер қалың жынысты орманымен мақтанады. Мен туып өскен жерде бұлардың біреуі де жоқ.

Менің жерім — қай жағына қарасаң да, аспанмен астасқан жиегіне дейін көз тоқырар қыраты жоқ. «Торғай ойпаты» аталатын жап-жазық дала. Біздің ауылдан ат а түйемен шығып, осы кең даланың қай жағына жүрсең де, «қала» аталатын қоныстың ең жақын жағына бір жұмала өрең жетесің; алысына кейде жұмалап, кейде айлап сапар шегетінің болады. Өйтпегенде ше?.. Бұрын «Торғай уезі» аталған жердің өзіне, Бельгия сияқты бес мемлекет еркін сызды өкен!..

Осының кең жердің жалпақ шалында «Адақандарға белгі болсын» дегендей, араларының алшақтығы атпен өлденеше күнде өрең жетерліктей боп, кейбір сүйріген шоқылар тұрады. Солардың ішінде ең ірісі — біздің ауылдар жайлайтын «Қыбел» белесі. Бұл ат бұл белеске жайдан-жай берілмеген: жазық далала сағымды күндері алыстан мұнартқан оның түрі шалқасынан көсіле жатқан қыздың денесіне ұқсайды.. Осы «дененің» кеуде тұсына қатарлана өскен екі тас дінгекті тұрғын ел «Қыземшек» деседі..

Бүкіл Торғай жерінде — «Торғай», «Жыланшық», «Бұланшы» аталатын, аралары алшақ үш-ақ өзен бар, олардың да суы көктем кезінде ғана тасып тұшы болады да, ішінде туа азайып, дөмі сортаң татып кетеді. Қар суымен шалшықтанып, жаз құрғап қалатын, бетіне тұз байланып келер бұл далала бірталай. Тұзсыздарын «Қопа» дейміз. Қопалардың ішіндегі ең үлкені де, ең сулысы да жағасына біздің рудан тараған ауылдар қыстайтын «Сарықопа», оның саркылмайтын себебі, «Қызбелден» шығатын «Қоңырау» атты жылғанын күйімінен. «Күшіне қарамай көже де көпіреді» дегендей, жаз суы үзбектеліп қалатын Қоңыраудың көктемде өткел бермей бүркырайтыны бар!..

Суы осының тапшы Торғай даласында ел де өте сирек. Біздің ғасырдың бас кезінде жүргізілген санақ бойынша, Торғай уезінде тоқсан мыңдай ғана халық болған, ал одан жері бес есе кіші Бельгияда — тоғыз миллион! Қопалардың бойын қуалай мекендеген ауылдар қысты күні өзара жөңді қтынақшайды, күшпен көктемге дейін көрісе алмайтын ағайындар болады.. Жаз айларында, мал баққан ел су іздегі, алыстағы өзендерге бытырайды, кейбір елдер, айлап көшкенде өрең жететін Сырдарияға шейін де барады. Олар күзді күні, біздің жақта ерте түсетін қыстың қарын қуа Торғайға

қарай, көктемде, біздің жаста көш ертіп қардан қаша, малдарын қармен сусындатып отырады... Торғайдың кей ауылдары жаз айларында Жайық, Тобыл, Есіл, Кенгір, Ырғыз, Қобла сияқты өзендерді жайлап қайтады... Біраз ел алыстағы күмбәзін қыстап қалады...

Мен осындай көшпелі ауылда, Ұлытау жақтағы «Бүркітті» аталатын далалық шоқының етегінде, күзін аласапыран шағында 1909 жылы туыппын, сондықтан менің атымды Бүркіт қойыпты.

Ондағы ұзай көшудің елесі әлі күнге дейін есімде. «Сарыкопандан» көктемде қар жібін бастаған соң сөгіле көшкен біздің ауыл, айлар бойына үлере көшіп кейде Сырға, кейде Жайыққа жететін елі де, күз жақындай кейін оралып, қыстауға қар бекіген шақта өрен жететін елі. Сонда, құнан тайға минуте жараған жасқа дейін, өке-шешеміз бізді түйеге теңдеген кебезенің ішіне отырғызып, «құлап кетпесін» дейді де, белімізден танып тастайты. Бұндай жағдай күста да болады. Қарлығаш үжыын қыстаудағы қоралардың аша ағашының басына салады да, балапандары құлап кетпеу үшін, үшуге жараған шағына дейін, аяғынан ұяға қылмен байлап қояды...

Әке-шешемнің қамқорлығы қарлығаштай болғанмен, аяғымды апыл-тапыл басқан соң-ақ, кебезеге қамалуга көнбей, талай рет бақырғаным, оныма қарамай еріксіз байлағаны — өңім мен түсімдей есімде. Үш-төрт жасқа кеп есімді біле бастаған соң ол қорлыққа көнбей, бір сөгте, байлауымды білдірмей шешіп, жүріп келе жатқан нар түйенің үстінен жерге құлағаным бар... Сол арада аузым көпіріп талып қаппын да, есімді бірер күнде өрен жинаппын, одан кейін мені кебезеге еріксіз қамалуды қойып, өз бетіммен жүруге жарағанша, түйе үстіне орнатқан шаңыраққа мінетін әжем қасына бос алып отыратын бопты!..

Қазақ жуас аттың я түйенің арқасына жап-жас баланы да мінгізіп, құлап қалмау үшін, ерге я қомға таңып қояды. Менің ол «қорлыққа да» көңімі келмеді. Әке-шешем ол шалжағымға жібермес пе елі, қайтер елі, егер бес-алты жаста салт мінген көліктің тізгініне не болуға жарамасам!..

Бірақ, біздің ауыл бұл кезде ұзай, үлере көшкен жоқ. Оған себеп: 1911 жылы болатын «Доңыз» атты жұт. Әкемнің айтуынша, со жылдың жазында, көктемнен бастап күзіне дейін, Торғай жеріне жаңбыр тамбайды. Өлдене себеппен алысқа көше алмаған біздің үйдің малдары, шілдеден бастап тісіне сыздық таба алмай сай-саланың тобылғысы мен қарағанын теріп жейді де, ол таусылған кезде қыналы тасты көміреді.

— Ол да таусылған шикте, — дейді өкем, — жылқылар бір-бірінің күйрек-жалын; қойлар бір-бірінің жүнін жұлып жей бастайды...

Осы құрғақшылықта, алысқа айдауға күші жоқтардың малы жаз айларында көтерем боп өле бастайды да, күші жетпейдері «шөбі бар» деген алысқа айтайды.

— Со жылы, — дейді өкем, — біздің үйде мыңға тарта жылқы, үш мыңдай қой бар еді. Түйені көштің көлігінеғана ұстайтын едік, оның саны жиырмадан аспайтын. Спыр бізде атымен жоқ та.

— Жыл жайын көріп, жұтау қорқынышы басқа төнгеннен кейін, — деп жалғастырады өкем өңгімесін, — алысқа айдауға болмайтын қой-ешкіні, «келер жылы түякқа түяк қайтпайсың» деп манайдағы елге түтелге жақын үлестірдім, басмартық түйелерді «майын мін де, қыстай асырап бер» деп ауыл-ағайынға таратып, жылқыны «жері от» деген Орал тауына айтап жөнелдім...

Сол кеткеннен хабар-ошар болмаған өкем, үйге қыс ортасы ауа бір-ақ оралады.

Жасым ол жылы төрттен аз-ақ асқанмен, өкемнің қандай халде келгені есімде жақсы сақталған: «өлдім!» деп шыңғырған дауыстан шошып оянсам, көрмей қараңғы үйдің ішіне, қамыс арасында қорсылдап айбат шеккен қырдың қабаны сияқты біреудің күрілдеген былапыт сөзді ашулы даусы естіледі, шамасы, өкемнің даусына үксайды... «Өлдім» деген сөзді қайталай айтып шыңғырған шешемнің даусы сияқты... «Не болды, Әбеу-жан!.. Өлтірдің ғой, сорлыны!.. Тоқталшы!.. Басшы, ашуымды!..» деп арашалаған дауыс әжемідікі!.. Шошып оянган бала-шағаның шулай жылауынан қараңғы үйдің іші азын-қазы!.. Тағы біреулердің арашалаған даусы естіледі!..

Әдеп уақытта қар көміп тастаған терезені әлдекім ашты да, тынық қараңғы үйдің ішіне көмескі сәуле түсе бастады. Сол кезде өкем де араша беріп, түндей түнерген кескінімен, босаға жаққа шоке түсіп отыра кетті...

Сонда ғана білдік: «қырсыққанда қымыран ірілі» дегендей, өкемнің Орал тауына айдап барған жылқылары, жауынды жердің қалың көлесіне отығып жонын жайған шикте қыс түседі де, аз уақытта жиібыр жауып, жер жылқының тұяғы батпайтын мұздақ боп қатады да қалады. Содан кейін, аштан бұрлыққан жылқы қырылып өле бастайды... Сақтап қалар амалы жоқ өкем, бірер жүз жылқыны ғана, жылқыға жылқы беріп жергілікті халыққа асыратады да, өзге жылқыларының өлігін қардың астында қалдырып үйге қайтады...

Со жылдың қысында, біздің арада да күні-түні түтеген боран соғып, көзді ашырмайды. Арасы алашақ ауыл мен ауылдың қатынаса алмауы былай тұрсын, іргелері такалған үй мен үй де бір-бірімен зорға араласып, түк көрсетпей түтеген боранда адасып кетпеу үшін, араларына арқан керіп қояды... Өткен жаз жерге шөп шықпағандықтан, халық қолы жеткен көл атаулының қамысын түгелімен отап алады. Біздің «Сарықопа» да осы күйге ұшырап, тап-тақыр бетіне жел айдаған қар тоқырамайды да, көл төңірегін қыстаған ауылдарға кеп тығылады. Ауыл үстіне үйілген тау-тау қардың, үйлер мен қоралар астында қалып, үй мен үй күрткікті жырып қатынасады...

Әкем ауылға осындай бір шақта, түнде келсе, есік алдын қар көміп тастаған... Терезе жаққа барса, оны да тып-тыпшыл ғып кеткен... Аршын десе, қолында күрек жоқ... Айғай салса, шұрт ұйқыдағы үйдің іші естімейді...

Әкем көрші үйге барып, әрең дегенде оятады да, күрек пен кісі алып кеп, есік алдының күртігін жырып үйге кіреді... Үй оны сөзбейді... Осыған ыза болған әкем, «әт ашуын тырнадан алады» дегендей, ұйқыда жатқан шешемді төсегінен сүйреп алады да сабайды...

Шешемді ұруына араша бергенмен, әкемнің бұл ашуы ұзаққа дейін тараған жоқ. Қар кетіп жер аяғы босай, қасына әлдекімдерді ерткен ол, Орал жағына кетті де, айдан артық уақытта, жиырып шақты арық жылқыны ғана айдап қайтты... Өзгесін, не «әлді» деп, немесе көрінеу көңге барымталап, тұрғын ел алып қашты...

Әкемнің айтуынша, сол жылдан бастап, біздің ауылда, үй де жаз айларында атысқа қошуді доғарып, арада бірер күн ғана түнеп жететін «Қызбел» бойын жайлайтын болған...

II. ТУҒАН ҮЙІМ ТУРАЛЫ

Ескі ауылдың салты қызық: жергілікті рулардан өзі келей біреумен кеңесе кетсең, арғы аталарын «бай болған» деп мақтанады; өзі момын біреумен кеңесе кетсең, арғы аталарын «батыр болған» деп мақтанады; осы руға басқа рудан келгеннің аты – не «келімсек», не «кірме»; басқа халықтан жаугершілікте қолға түскендердің аты – «құл». Қазқтың ұтымында келей я момын болу ұят емес, келімсек я кірме болу ұят, ал «құл» болу – қорлық.

Менің сегізінші атам Ерназар – қалмақ. Соған қарағанда, біздің де құл болуымыз керек қой. Бірақ, сырған

айтса өздері біледі, ал көзімізді бадырайтып, ешкім де «күлсын» дей алмаған. Әкемің айтқанына, олай дей алмайтын себептері, Ерназар (қалмақша аты «Сүбетеймерген» екен дейді) қазақтың қолына жауатершілікте түспеген, атақты хан, еңсегей бойлы ер Есімінің қолына өзі іденіп кеп, атақты батырының бірі болған. Есім оны өз қарындастарының біріне үйлендіріп, қанамыз хан тұқымымен араласып кеткен.

— Олай болатын себебі, — деп мақтанады әкем, — Ерназардың өзі қалмақтың қарасынан емес, хан тұқымынан екен.

Ерназардан бергі аталарымыз бай да болған, тұқымы қаулап өскен де. «Қалмақ» аталатын бұл ру, әкемің тұсында екі жүзден астам, бір старшын ел бопты.

— Жігіттеріміз, — деп мақтанады әкем, — өрі сайдың тасынай біркелкі ірі болған және шетінен жау түсіргіш батыр болған. «Қалмақ жүрген жерде салмақ бар» деп, біздің жігіттер тізелесе жүрген шақта, қандай рулы ел болса да батып тсе алмайлы екен.

Әкем Жаман дейтін кісіден туған екен, сойте тұра, ол «Жәутік баласы» боп кеткен. Жаман мен Жәутік бір әкенің баласы екен. Жаманы — мұамын болады да, Жәутігі — батыр болады. Менің әкем — Нарбота, осы Жәутіктің әйелі, төркіні Орынбор маңының атақты байы және биі — Дербесалы.

Жәутікке қосылған әкем азғантай ғана жыл отысқанда, «Россияға бағындым» деп біздің елді Кенесары Қасымов шабады, осы соғыста оған қарсы қатты қайрат көрсеткен Жәутік, арпалыста найзаға ұшып өледі.

— Сол соғыста, — деседі елдің қарттары, — әкең Нарбота да еркектермен араласа соғысқа қатысып, талай жауды түсірген адам.

Ол сөздеріне иланам: ең алдымен, әкем қапсағай, тарамыс денелі зор кісі және кескіні еркек сияқты ұсқынды кісі. Қайратына келсек, дыңдай жігіттің көтеретін жүтін мен ес білгенге дейін көтеріп жүрді. Ісі де, күші де осындай болғандықтан, өзін «еркек орнындағы кісімін» деп түсінетіндіктен, сөздері батыр адамдай кесек болатын еді, біреуді тілдерісі келсе еркекшілеп боқтайтын еді...

Күйеуі — Жәутік соғыста өлген осы әкемді, жұрт әменгерлік жолымен, қайнағасы — Жаманға қатын үстіне қосады. Содан әкем туады. Сол бір шақта біздің елдің балаларын піштіріп жүрген Қарағожа деген кісі, «атамыз — Мұхаммед пайғамбардың туысы» деп әкеме — Әбуталыптың атын қосады. Кейін жұрт ол атты қысқартып айтып «Әбеу» боп кетеді.

Жаутиқтен бала қалмаған екен деседі, сондықтан, өкем Жаманға «сенің өзге балаң да жетеді» дейді де, өкемді «Жаутиқтың баласы» деп атайды, сонымен, өкем — «Жаутиқов Әбеу» боп кете барады. Расында солай деп ұта ма, әлде жүре-келе түз-еңбегі жараспады ма, Жаманның басқа балаларымен өкем өмір бойы араз боп, іргесін олардан аулақ салды, жаз да, қыс та бөлініп алысқа қоныстады... Өкем ер жете, өкем де Жаманнан бөлініп кеткен...

Өкемнің үйлену тарихы қызық. Шешемнің аты — Асылтас. Төркіні — Арғын румының ішіндегі ең беделді тұқымының бірі — Шақшақ Жөнібек. Шешемді алғаш Жаманның бір баласына атастырады да, қалыңдық ойнап жүрген шақта күйеу өледі. Өкем ол жылы он бес жаста екен. Оң Торгай қаласында орысша оқып жүр екен, шешем одан алты жас үлкен екен, бірақ, өкемнен басқа басым бос өменгері жоқ екен.

Осы жайда екі ел бас қосып сөйлескенде, шешемнің төркін жағы өкемді әрі жасынып, әрі «оқуда жүр» дегенді сылтау ғып, малға бітісуді ұсынады. Біздің «қалмақ» тұқымы ақылдаса кеп, төленген қалың малды екі есе ғып қайырып алута ризаласамыз. Осы топта өкем де бар екен дейді. Бұндай бітімге қарсы болған ол, сөзін өткізе алмауына көзі жетеді де:

— Бір бітім түгіл, мың бітім жасасаңдар да мейілдерсің! Мен мұның ішінде жоқпын! — деп атына мініп, жаппаң-жалғыз еліне тартып отырыпты. Жұрт оның бұл сөзін шапшаңдыққа санап мән бермейді. Ауылға келген өкем, біздің рудың «басты» дейтін жігіттерімен ақылдасқанды:

— Жесірді жібермейміз, — деп қайрайды олар өкемді, — ақсақалдардың бітіскеніне қарамаймыз, төркінінің қапысын тауып алып қашамыз!

Жігіттер осыған келіседі. Ақылдың ішінде өкем де болады. Қайда алып кету жайын кеңескенде:

— Менің төркініме! — дейді өкем. — Оларға ешкім де батып бара алмайды.

Жігіттер жасырын түрде қам жасап жатқан шақта, шешемді «Тобыл бойындағы Қыпшақтың бір байы баласына өпермек бопты» деген хабар естіледі. Аз күннің ішінде ол байдың баласы, шешемді алып қайтпақ боп, Қыбелді күздіктеп отырған біздің ауылдың үстін жанып өтеді. Жесірін алып, қаннен-қаперсіз келе жатқан оларды, түн жамылып сәйда аңдып отырған өкем мен жігіттер бассалады да, шешемді алып қашады.

Жанына өкемінің төркісіне баратын жолды жақсы білетін бірер жігіт ерткен өкем, жолшыбайғы сирек елдің біріне соқпастан, суыт жүріспен тартып отырып, аз күште, Жайық бойын жайлаған нағашысынан бір-ақ шығады. Өкемінің ерлігіне риза бол қуана қарсы алған нағашылары, амалы құрыған шешемді көздіріп, Орынбордағы Торғай облысының губернаторынан басына ерік қағаз әпереді. Бұл хабар Торғай мен Қостанайдың уездік начальниктеріне жеткеннен кейін, барымталансақалы жатқан рулар тоқырайды. Өкем мен шешем біздің ауылға бірер балалы болғаннан кейін ғана қайтала.

Осындай жайларына қарағанда, өкем мен шешем тату болуға тиісті ғой. Расында олай болмайды. Шешем төркінінен жүкті келген. Соны көңіліне ауыр алған өкем, нағашысында жүрген шақта сыпайылық қып сыр білдірмейді де, елге келе, «отырса — басқа, тұрса — аяққа» дегендей, басынан таяқ айырмайды және жеңіл сабамай, көбінесе талдырып тастағанға дейін сояды... Кей уақыттарда көкала қойдай болған шешем, «жұрт көзіне көріне алмай, жұмалап, айлап... дегендей, шымылдық ішіне жатып алушы еді» деседі...

— Осы таяқтан, — деседі үлкендер, менімен бертінде сырласқан шақта, — сен туғанға дейін, бейшара шешен көз шіккен жоқ.

Маған дейін шешем он бір күрсек көтеріпті, соның екеуі ұл, тоғыз қыз екен. Ұлдарының аты: Қошқарбай, Текебай. Қошқарбай жасында өлген. Тоғыз қыздың жетеуі тірі. Олар: Алтын, Күміс, Кәукер, Меруерт, Құндыз, Жібек... деген сияқты ылғи асыл бұйымдардың аттары берілген сияқты.

Шешемді өкем мен туғанға дейін сабады дегенмен, үздіксіз таяқ жей берген соң тілі шығады да, өкем қалай сабаса да шапылдаған тілін тартпайды. Осы өршеленудің аяғы жаман бір оқиғаға соғып, мен туардан төрт-бес жыл бұрын, шешемнен әрі қажыған, әрі оны көрісінген өкем, әлдене кедейдің қызын тоқалдыққа алса, шешем оны, жаздығүні жер-ошақта үлкен қазанда қайнап тұрған күртқа итеріп жіберіп, күйдіріп өлтіреді, жұртқа «шанышқақтаған смир қағып кетті» деген сөз таратады.

Өкем мен шешемнің мен «сүт-кенжесі» өкем, соныықтан ба, өлке менен тоғыз жас үлкен Текебайдан кейін ұл көрмеулерінен бе, болмаса өкем мені бауырыма сап, «Әбеудің емес», «Жоутіктің баласы» ғып өсіруінен бе, ес білген күннен бастап, мен туған үйімнің шалжаңдатқан

еркесі болдым. Бірге тудым деп түсінетін әкемді мен «Ағеке» деймін, жетім деп түсінетін шешемді «Женеше» деймін.

«Әжеңнен қалай тудың?» дегендерге, «Ағ дегенде аузынан түсіп қалдым» дейтін ем... Өзінен «туғаным» күдігі болмасын дегендей, әке-шешемді жатырқасын дегендей, әкем мені тілім шыққан күннен бастап оларды бекітіп үйретті...

Әжең туралы аз сөз ел аузында ол «жұрт анасы» аталған адам, оған себеп – жаугершілік кезде «батыр қатын» аталуы бір болса, екіншіден – қолда бар асын аямайтын мырзалығы, үшіншіден – кішіпейіл мінезінң жағымдылығы, төртіншіден – ағайынды алаламай ұстайтын бүтіншілдігі, бесіншіден – қисыққа бүрмейтын оділетігі, алтыншыдан – сөзіне ел ұйытын ақылдылығы, жетіншіден – уәдесіне беріктігі. Сондықтан, әжемен ақыл сұраушылар да, оған кеп жүгінушілер де көп болған. Алдына келген адамға әкем үнемі оділетін ғана айтқан. Әже айтқан сөз тоқтаулы боп, оны ешкім бұзбаған...

«Еркек орнына жүрді», «жұрт анасы болды» деген әжемің маған сіңірген сіңбегі де өмірімде өтеп бола алмайтын қарызым. Өзінің айтуынша, шешемнен шырылдап жерге түсе, кіндігімді кесіп көтеріп алған да, шаранаммен қойнына салған...

– Сонда, – дейді әкем, – мейірімімнің түсуі сонша – алдақашан суалған емішегіменен сүт сорғалап қоя берді...

Мен сол қалпымен шешемді емес, әкемді еміп өсіпін. Кейін сүті суалғанда, арда емген құнан я дөнен құсап, бес-алты жасқа дейін төсіне жабысып жүрдім!.. Осы жасқа дейін, әжемің құшағынан басқа жерге қалғып көрген жан емеспін!.. Шіркін, әжемің құшағы-ай!.. Ол құшақта мен өзімді жылы ұядағы балапандай сезуші едім!..

Жағынуым я жалтақтауым емес, «әжеменен тудым» деп түсінетін мен, бертінге дейін не әкеме, не шешеме сүйгізу түгіл иіскеткен де бала емеспін. Сонда, өзімше, әкемді «бір әжеден туған ағам» деп, шешемді «жетіме» деп, өзімді олармен теңдес көрем де, олардың алдында бала сияқтығұа намыстанам.

Осы намыстың мені бір пәлеге ұшыратқанын айта кетейін: біздің үй доңыздың жұтына ұшырап, қалың жылқыдан айырылған соң, ұсақ қара малымызды өткен жылы қарызға үлестіріп алғандардың көбі, тышқан жылының жазында қайтара алмай, шаруашылық күйі әлсіз болған соң, әкем «жұтамапты» деп естіген нағашысына бармақ болады да, нар түйеге мінген ол, әжемің ұлықсатымен, мені

алдың өңгеріп ала кетеді. Мен ол жазда төрт жаста өкем.

Осы сапарында өкем менен айырылып қалады. Оқиға былай болады: жолда «Тосын» атты белесті қалың құм бар екен, оған жанығыл, жінде сияқты ағаштардан жынысты орман өседі екен. Торғай өзені осы құм мен жыныстың арасын жара ағады екен.

Тосынды бойлап келе жатқан өкем, бір сәтте түйесін орман ішіне, өзен жағасына шөгеріп, демалып жатады да, өкелік мейірімі ұстай ғап, мені онашала сүймек болады. «Әкемнің баласы» боп дағды алған мен, ырқына көнбесем, күші жететін өкем, құшақтап ап, еріксіз сүйеді. Бұл «зорлыққа» ызаланып жылаған мен, өкемнің құшағынан бұлқынып босапп да, бақырып бетімен кіншам. Әкем қуып жетіп ұстаса, мен оның сақалынан жұлып, бетіне түкіріп... дегендей бой бермеймін... Соған ашуланды ма, әлде «қайда барар дейсін» деп ойлады ма, бұлқынған мені өкем босатып қоя береді де, өзі түйесіне қарай кетеді. «Бақырсам, даусымды естіп тағы да ұстап алар» деп қорықтым ба екен, немене, мен қалың жыныс пен өркешті құм арасына сіңіп кете барам...

Сол кеткеннен оралмайын... Жоғалтқан өкем іздесін де, таба алмасын!.. Ая, осының арты неге соққан?..

Ашудың жаңа кіріп келе жатқан есімді буып тастауынан ба, әлде адасып кетуім бе, сол жоғалғаннан, мен із-түзсіз жоғалам!.. Түйесінің қасында аз уақыт отырған өкем, дыбысым шықпауына елеңдеп, кеткен жөнімнен олай іздейді, таба алмайды, бұлай іздейді, таба алмайды!.. Айғайласа, дыбыс жоқ!

Әкем жүтіре-жүтіре шаршайды, айғайлай-айғайлай даусы қарлығып, үні бітіп қалады... Енді не істеуге білмейді... Сол шақта күн кешкіреді... Түн болады... Маңайында ел жоқ, есіз жатқан құм!.. Біздің Торғайдың құмдарында «қорқау» атты қызыл жүн қасқыр жүреді екен... бір кезде, өлдеқайда солардың жөне түлкінің ұлыған дауыстары естіледі... Енді не істеу керек?..

Түні бойы тыншы кетіп, көз шырымын ала алмаған, қалың тоғай мен құмның арасын үмітсіз кезген өкем таң атқанға дейін мені таба алмаған соң, ағашқа асылып өлгісі де келеді, өзеннің суына түншыққысы да келеді.

— Солардың біреуін де істемеген себебім, — деп отырды өкем бертінде, — үміт дүниесі болғандықтан, «балам табылар» деп дәмеленгендіктен ғана еді.

Мені сол маңайдан тағы екі-үш күн іздеп таба алмаған өкем, құм мен тоғайды біраз кезді де, «манағы орынға орал-

мады ма екен» деген үмітпен, жоғалтқан жерге оралады. Сол арада шұбырған түйенің ізі кездеседі. Бұны керуен түйесінің ізіне жорыған өкем, «балам, мүмкін, соларға ұшыраған болар» дейді де, сондарынан қуады. Жүрісі суыт па, әлде, бұл кешігіп қуды ма, керуен төрт-бес күнге дейін жеткізбейді. Ақыры, түйесін болдыртып, өлдім-талдым дегенде жетсе, мен солардың қолында болып шығам!..

Қазақша айтқанда, мені бұл жолғы өлімнен «құдай сақтаған». Керуен азамдарының айтуынша, олар Тосын құмның елсіз-күңсіз арасымен келе жатса, биіктей шарықтаған бүркіт, бір төңіректі орай қалықтап жүреді де қояды. «Сол бір тұста аң бар екен» деп жориды керуен.

Аз уақыт жүрген керуен, бүркіт айналып жүрген тұсқа жетсе, құм арасындағы жазықтау тақыр екен дейді. Сол тақырға өлдене қараңдап қыбырлайды. Жолаушылар оны әуелі қонып отырған қаракүске жориды. Жақынданқырса, қара күс сияқты емес!.. Малдың аласып қалған төлі дейін десе, манайда ел жоқ!.. Анның ақсаған балапаны дейін десе, ешбір аң бұлай жападан-жалғыз тастап кетпеуге тиісті!.. Сонда бұл не?!

Жолаушылар қараңдағанға жақындаған шақта, аспанға шарықтаған бүркіт, жердегіні ілуден үмітін үзгендей, әлдеқайда ұзай тартып отырады... Қараңдағанға керуен танып келсе, шапананы шешіп қолына алған, тұрып-жығылып жүрген кіп-кішкене адам баласы!..

Ат жетер жерде ауыл жоғын білетін, манайда жүргіншілер жоғын көріп келе жатқан жолаушылар, із-түз жоқ айдалата кездескен кіп-кішкене баланы, «әлде, бұл, бала болып елестеген шайтан ба?» деп сөскеніп, бірден қасына жолай қоймайды... біреулері, орай өтіп қашуды ұсынады... ал, жығыла-сүріне томпаңдаған жас бала, есі шығып кетуден бе, әлде жат адамнан қорқудан ба бұлардан қашқан сияқтанады!.. Сонда, керуеннің біреуі тұрып, «не де болса ұстаймын осыны!» деп аттан қарғып түсе қалады да, қашқалақтап құлаған баланы ұстап қолына көтеріп алып, әлсіз тырмысқан үңсіз баланың кескініне қарап жіберіп: «сусын!» деп айғай салады серіктеріне... Біреуі ішіне малта салып торсыққа құйған судан аяқпен сусын өкөп бергенде, ерні кезерген, өлі кеткен баланың жұтуға шамасы келмей, ұрттаймын дегенде, езуімен төгіліп кетеді... Содан кейін, керуен адамдары баланың аузын ашып, сусынды көмекейіне тамызады... Тамағы жіңісген баланың ептеп есі кіре бастайды...

— Көп бермеңдер, — дейді қартаң біреуі, — ыңшыны кеуіп қалған адам, сусынды мейірі қна жұтам десе өліп кетеді. Бойын сусынға тамшылап үйрету керек...

— Енді болмаса өлген екен, — депті әкеме жолаушылар, — таңдайы жіпсіген бала, сусынға ұмтылып жылай бастаған соң, аз да болса жұтқызып көрейік деп беріп ек, құмыға сімірген бала, аяқты аузынан алғанда, маңдайынан тер құйылып, көзі алақтап талды да қалды...

Содан, мен, кешкі салқын түсе әрен тірілем. Тауып алғандар маған ештеп сусын және тамақ бере бастайды...

— Содан кейін байқасам, — депті жолаушылар әкеме, — жалғыз қаңғырып қорқып қалуынан ба, әлде, қисықтығы ма, осы баланы өзін келгенге дейін еліктіре алмай қойды!.. Берген тамақты ішкеннен басқа уақытта, қынырая тырмасып, ырық бермейді...

— Мені де бассалмай, өзін бассалып жылағанда, жасм сорғалаған көзіме салқын қарадың да тұрдың, — дейтін еді әкем маған, ол оқиғаны еске түсіргенде, бертінге дейін... — Мені де жұрт «қаттысын» дейтін еді, сенің оның маған бітпеген, баяғы батыр атаңа біткен қаттылық. Атаңды жұрт «жаудың қабырғасын тірілей сөккенде шімірікпейтін батыл елі» деседі...

Бұл сөзді әкем ғана емес, біздің қай тұқымнан екенімізді естіген керуеншілер де айтқан.

— Батыр аталарыңның аруағы ғой, бұл баланы жебеп-желеп сақтаған, — дескен олар әкеме, — айтпесе құм ішінде қойдай өретін жұртқыш аңдар, немесе, анау төбесінде айналған бүркіт алдақашан жеп қояр еді!..

Мені жоғалтып тауып, қуанышы қойныма сыймаған әкем, ілгері жүрмей, өзіміздің ауылға кейін қайтқан...

Одан кейін қасыма ертпеспін деп серт еткен әкемді, менің тағы да бір масқара қыла жаздағаным бар. Алтыдан жетіге шыққан жылымда, «Байқоңыр» аталатын жерде жұмысы болып жиналған әкем, «мен де барам» деп жылаған соң, әкем «енді есі кірді ғой, бетімен лақпас, ала кет» деген соң, еріп ала кеткен. Түйемен бір жұмада жетсек, «Байқоңыр» дегені, жерінің терең астында көмірі бар орын екен.

Көмір қазушылардың ауында біз бір жұмадай жаттық. Жайлауға көшпей, жатақ жатып жұмыс істейтін ауылды бірінші көруім осы. Ауыл — «Байқоңыр» аталатын биіктеу жотаның іргесінен көктемде өзенсымақ су агатын, жаз оңысы құрғап қалатын жарқабақтың іргесіне орналасқан екен. Үйлердің бөрі не шымынан, не тастан қалаған кіп-кішкене. Бірен-саран үйде болмаса, қора деген жоқ, ойткені, оған

қамайтын малдары жоқ. Үйме-жүйме орналасқан үйлердің жалпы саны жүзге тарта бар деседі, солардың бөрінің малы «созық жұпанда келейленіп қалдық» деген жалғыз біздің үйдің малына жетпейді.

Есімді біліп қалған шағым, отырықшы ауылдың үй-жайларына менсінбей қараумен қатар, күн көрістеріне де көз жүгіртем. Біздің ауылдың ең кедей деген адамында сауындық тұя, сиыр, қой болып, өзгеге болмаса да, ақша тойып отырады, ал бұнда, айран, қатық, қымыран түгіл, шайына ақ қататын үй де некен-саяқ. Көп үйдің бар тамағы – нан. Оны да бірталайы тойып жемей, тоқ-жарау... Етті ілуде бір-ақ үй татады екен. «Қарға тамырлы қазақ» дегендей, Байқонырда да біздің бір ілік-шатыс табылып, барған күні бізге сойып берген жалғыз лағы, бұл ауылға бие сойғандай оқиға боп, сорпа-суанын көрші үйлердің қатып-қалашы қазан аузынан бөліп ішті...

Малға сонша кедей бұл ауылдың барлық сауынны – жердің терең астынан қазып шығаратын тас көмір екен. Сол «сауынды» көргім келгенін өкеме айтып ем, «олім сауыннып жүрсің бе?» деп ақырып тастады. Одан рүксет ала алмайтынымды көріп, бұл ниетімді одан жасырып орындау жабдығына кірістім. Бір күні оның да «сөті» түсе қалыс достасып үлгерген бір бала екеуіміз көмір шығаратын құдық-тың қасына барсақ, көмір көтеретін жәшік аузына кеп, сырттағылар аударып алып жатыр екен. Босаған жәшік құдыққа қайтадан түсер шақта, ішінде отырған жігітке «мені де ала кет!» деп ем, «кел, отыра ғой!» деді анау. Серік балам сыртта қалып қойды да, мен жігітке еріп, құдықтың түбіне кете бардым...

Елде, Қызбел жайлауында, тазалаған құдықтың түбіне түсіп көргенім бар еді, ол да терең сияқты еді, бірақ, оның түбіне дейін саңылту түсетін еді... Ал, мынау, көрмей қараңғы біреуі!.. Және кетіп барамыз, кетіп барамыз... бірақ жер-жер жайымыз жоқ сияқты...

Бірақтан кейін менің басым айналып, құсқым келе бастады. Ол жойымды жігітке сездірсем, «шымда, бала! – дейді күліп, – мал бағып қана күнелтетін ауылдың баласы екенсің!.. өкен бай екен!.. Байдың малы бейнетеіз өскі. Көр, міне, біз сияқтылардың тамақты қалай асырайтынын!» Қараңғыға құлдырай түсіп, ұзақ уақыт сүнгіген біз, оден уақытта, оденеге кеп тірелдік.

– Түбіне жеттік, бала! – деді жігіт сол уақытта.

Жәшіктен ол мені көтеріп түсірген шақта, жан-жағым үрейлене қарасам, қап-қараңғы көрдің әр жерінен жарық

сияқты бірдемелер жылтырайды... «Олар не?» десем, «көмір қазушылардың шамы» деп жауап береді жігіт...

Қараңғыға көзім үйрене бастаған мені, «ер, маған!» деп жігіт жетектеп ала жөнелді де, бір жерінде шамы жылтыраған қараңғы үңгірді аралатып отырып, бір тұсқа келгенде, «ал, енді жамбастап сырғымасак, түрегеп жүрер жол жоқ» деп өзі жантайып жата кетті. Не істерге білмей түрегеп тұрған маған:

— «Жат!» дедім ғой, — деді жігіт жекіп. Амалсыздығым ба, қоркуым ба, қасына қисая берген мені, жігіт желкемнен қапсыра ұстап, тар лахыттың ішіне сүйрей жөнелді. Мені ит алып қапқан терідей сүйреп, тар үңгірде жамбастай сырғиған жігіт:

— Басыңды көтерем деп не шекенді, не маңдайыңды жарып ап жүрме, сұлап жатқан қалпыңнан қозғалма! — деп бұйырды...

Со қалпымен біраз сүйреген жігіт, үйшік сияқты өлдене қуысқа жеткенде:

— Ал, бала, түрегелуіңе болады енді! — деді. Түрегеп байқасам, үйшіктің төбесіне менің төбем, шамасы бір қарыстай ғана тымей тұр екен.

Қараңғы көрдей үңгірге көзім енді үйреніпкіреп, жылтыраған шамның өлсіз жарығы күңгірттеңдірген төңірегіме қарасам, маңайым қасқырдың апаны сияқты, шүрк-шүрк тесік...

Біздің елде «зорман» аталатын, үлкендігі мысықтай тынқан болады, өзі көп, терісі қымбат болады. Сол сорлыны ел аулағанда, ініне су күйсе, тұншыққан бейшара ініні аузына келіп қап, аулаушыны көргенде, өрі қарай сүңгіді... Бірақ, оңда алар тынымсы жоқ бейбак, суға өлденеше сүңгіп, бері қарай басын өлденеше қылтитады да, ақыры «өлсем тыныстап өлейін» дегендей, сопаң етіп бері қарай шыға келеді...

Қараңғы үңгірден бірі шығып, бірі кіріп жатқан мына көмір қазушылардың халін, мен сол зорманға ұқсаттым. Артынан, өсейген соң білсем, расында да олар «зорман» екен, ініне су құйып соғушылар ағылшын капиталистері екені...

Қазақта «адам үш күннен кейін көрге де үйренеді» деген мақал бар. Мен де сүйтіп, «шахты» аталатын қараңғы үңгірге тез үйреніп кеттім де, ертіп апарған жігітім, «үзама, алдасың» деп сақтандыртпнмен, кішкене итарбамен құдық түбінен көмір тасушыларға араласа, кейде жамбастай, кейде тік жүріп, жүтіріп кеттім...

Сөйтіп жүріп, қалай аласқанымды білмей де қаптын. Бір кезде қарасам, көзге түртсе көрінбейтін қараңғы орында жүрмін. Алысырақта өлдекімдердің құмбірлеген даусының жаңғырығы естілген сияқтанады, бірақ, қай жақтан естілетінін шамалай алмаймын. «Осы жақта болар» деген жобамен, жан-жағымды сипай, әр жерге қақтыға-соқтыға, әр нәрсеге сүріне-қабына жүрсем, құмбірлеген дауысқа жақындау орнына, алыстай түскен сияқаным...

Бір кезде құмбірі де жоғалттым. Жан-жағым тып-тымдық. Қап-қараңғы!.. Дауыстайын десем, тар қуыс жаңғырықтырып өкетіп, өз үнімнен өзім қорқам!.. Сөйтіп жүріп қысылдым ғой деймін, сипап көрсем, салқын қараңғылықтың ішінде тоңу орнына, денем суға малып алғандай дыққос!..

Салайша біраз уақыт арналысқаннан кейін, өлденеге сүрініп құладым да, орыпаның төлтіректен тұра алып жығыла бердім. Содан кейінгі халім, шала ұйқыда түс көрген адамның халіндей болуға тиісті: жылан ба, жел ме, сұпсуық бір нәрсе бетімді, денемнің ашық жерін сипай өтіп жатқан сияқты... От па, өлденелердің отқа үксаған көзі ме, үлкенділі-кішілі жарықтар жан-жақта жылтыраған сияқты... Олардан зорек кеткен мен, қожалар халім жоқ сияқты...

Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, көп кісі ұзақ уақыт ішеу арқылы, үш-төрт күн өткенде, аштан да, қорқудан да бұрлығып талып жатқан жерімнен табылам!.. Есімді одан кейін төрт-бес күн өткен соң әрең жинаймын...

Бұл оқиғаны туыстарым бертінге дейін үрейлері ұша, өкіне еске алғанымен, мен өзім өкінбеймін, өйткені, сол жолы жоғалмасам, «шақты» дегеннің не екенін, «шахтер» дегеннің, өсіресе, капитализм кезіндегі «шахтер» дегеннің кім екенін, мүмкін, мен өмір бойы білмеген болар едім.

Естелігімнің бұл тарауының аты «Туған үйім туралы» еді ғой. Сол тақырыбымды аяқтап тастайын.

Шешемнен туған балалардан жеті қыз, екі ұл тірі боп өскенін білесіздер. Үлкен қыздарым мен туған жылы, одан кейінгі екі қызының бірін мен есімді білмейтін шақта, біреуін мен ес біле ұзатқан. Қалған төрт қыздың ақырғысы, мен мал түлігі боп есейіп қалғанда ұзатылды.

Мен туғаннан кейін, әкемнің шешемді алғашқы сабауы да, соңғы сабауы да жылқыларын жұтатып қайтқан қыста ғана болса керек. Содан кейін ұрмаған әкемді, бұрын тілі шығып алған шешем басынғандай боп, бертін уақытқа дейін өзі тиіскенмен, әкем қол да қатпайтын еді, сөгіс сөздер де

айтпайтын еді. Доғыз мінезді шешем, кейбір ашуланған шағында көтеріліп кетсе, өкем «қойсайшы» деп қана отырып, қоймасын көрсе, «әй, иттің ғана баласы-ай!» дейтін еді де, шешемнің ашуы басылар деген шаққа дейін, атқа мініп кетер еді.

Мен жетіге толып сегізге шыққан жылы, өкемнің аса бір зор қауіптен жүрегі жарылып өлді. Ендігі аз өңгіме сол оқиға туралы.

III. ТАҒЫ ДА ТАҚЫРЛАНУ

Доғыз жылы жылқысын жұтатқан өкем, содан кейін ауыл-ағайынға аса тиымсыз болды деседі. Оған себеп, доғыздың жанында елге қарызға үлестіріп берген малдары. Бұл малдарды өкемнің тез жинап алғысы келеді, ал қарызға алғандардың көпшілігінде қолма-қол қайтарып берерлік күш жоқ.

Қарыздың көбі кезінде қайтарылмай, өкем ыза боп жүрген шақта, қолына елді қорқытарлық бір қару іліге кетеді: 1914 жылы ол біздің елдің болысы боп сайланады. «Болыс» деген ол кездегі қазақ аулының патшасы. Оның «ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс».

Осы мүмкіндікті пайдаланған өкем, борышқорлардың бересілерін әлденеше өселеген түрде сыпырады-ай кеп!.. Бұлай сыпырудан, жамғайым түтіл, өз аулыңыздығы көрші-қолан да аман қалмайды.

Әуелі «батыр», одан кейін «бай» аталған біздің ауылда, «одан-бұдан жиналған» үйлердің саны, доғыз жұтының алдында қырыққа жеткен екен, доғыздың күзінде, солардан ең кеміне екі-үш қой қарыз алмағаны жоқ екен. Болыс боп күшейген өкем, осы қонсылардың борышын төлей алмағандарының жалғыз түйе... жалғыз сиыр... дегендей, сүмесін таңдайына тартып отырған ақтық малын да сыпырып алады. Бұндай зорлықты көрген қонсылар, жан-жаққа бытырап қаша бастайды... Қашқандымен қашпа алысқа барады олар?.. Өзге борышқорлар қайда барады?..

Сол жылы «Жиһангер» аталатын соғыс басталып кетеді де, өкемнен былай да мезі бола бастаған ел, енді қазыналық ауыр шығынға батады... Ел осыныша ауыртпалықтың астында езіліп, дем алар халі қалмаған шақта, 1916 жылдың дүрбелені басталады да кетеді. Майданға өскер бермеуді сылтау қылған қалың ел, жаппа-тармағай атқа мініп, көтеріліске шығады, бастаушысы – Амангелді.

Бұл жылы жетіден сегізге қараған шағым болғандықтан, біздің елде не болып, не қойғанын жақсы білем.

Елге таратқан бормаштарын өкемнің ессесімен түгел жинап алуынан, өрі малдарымыздың төлдеп өсуінен, бұл жылы біздің үйдегі жылқының басы тағы да бес жүзге тақалып, қой саны да екі мыңға жақындап, алысқа көшпейтін болған соң түйені азайтып, он бес шақтысын ғана ұстаған өкем, «пайдалы мал» деп сныр малын көбірек жинап, жинармадан асатын сауын снырмаң сүтінен май ағызуга «сепаратор» деген машина алып, біздің үй тағы да «бай үй» аталып кеткен. Содан кейін, ана бір жылдары үй саны азайған қонсыларымыз тағы да көбейіп, бірі жылқышы, бірі сныршы, бірі қойшы, бірі сауыншы... дегендей, шаруамызды бағыса бастаған. Мал шаруасын өсіруді ғана қанағат көрмеген өкем, Сарықопаның жайпақ жағаларына арықпен су шығартып, тары, бидай, сұлы дейтін дақылдар ектіре бастап, олардан жыл сайын жүзлеген қап астық алып, ана шеті Торғай мен Орынбор, мына шеті Қостанай мен Тройцкі, сонау шеті – Байқоңыр, Қарсақтайға түйемен жөнелтіріп ситқыған. Сол керуендерді кейде өзі бастап, қасына мені де ертіп, бұрын көрмеген талай жерлерді көрсетті. «Торғай өлкесі» аталатын жерді, мен осы кезде түгелге жақын араладым. Бұл аралаула, көрген жерлерімнің көбінің бейнесі көңіліме мәңгілік өшпестей болып берік орналы. Ол бейнелер, өсіме алған сайын көз алдымда елестеп, аналық жылы жүзімен қолым бұлғап шақырады да тұрады, мен оны көрмесем, анадай аңсаймын да тұрамын!..

Тақырыбыма көшейін. Біздің үй сол байығаннан байи берер ме еді, қайтер еді, егер он алтыншы жылдың дүрбелеңі кесе-қолденен тұра қалмасақ!..

Біздің ел Қызбелдің жайлауына шыққан шақта, «патша қазақтан солдат алады-мыс» деген хабар дүңк ете түсті. Ел ішінде шабыншылық басталып, қасқырдың үріскен қойдай, жекеленіп те, топтанып та жөнкіген жұрт, Қызбелдің қыры мен ойына, кең өлкесіне сыймай кетті. Олардың бір жүйелері біздің ауылдың да төңірегіне ошарылып, біреулері күн демей, түн демей үйге де келіп, маза көруден қалдық. Бұл дүрбелеңнің мәніне түсінер жасқа жетпегенмен, елің жүріс-тұрысынан, кескін-кейпінен, ақырынды-қаттылы сөздерінен менің аңғарғаным – жігіт атаудының бөрің, патша өлдеқайшығы соғысқа алып кетпек те, қырмақ!.. Бұндай хабарға, елмен бірге біздің үй де, оның ішінде өкем де қатты күйзелетін сияқты...

Бір күні әкем және тағы біреулер «Орынбор барамыз» деп салт атпен жүріп кетті. Біздің арадан шамасы мың шақырымдай Орынборға атпен баруға асыққан олар, «Қостанайдан поезға мінеміз» деп аттанысты. Оған да суыт жүріспен тез жетпек боп, кісі басы жетекке екі-екіден ат салысты. Біреулердің айтуынша, Орынборда қазақтың оқыған азаматтары бар, соларамын біреуі, менің шешем Асылтастың туған інісі – Жақаш. Әкем де, серіктері де солдатты беру-бермеу жайын солармен ақылдаспак.

Жолаушылар аз күнде қайтып келіп қалды. Олардың айтып келгені: «солдат бермеуге болатын емес, біздің Торғай үезінен бес мыңдай жігіт беруге тиістіміз, енді соларды әзірлеуіміз керек».

«Бұзықтың басы бурылдан» дегендей, пәле осы «әзірлеуден» басталды. Сөз аңғаруға жарап қалған шағым: байқаймын, «тізім» дейтін қығаз жасалып, солдатқа жіберілетін жігіттер соған тіркеледі... Тіркеуге «он тоғыз бен отыз бірдің арасындағы жігіттер жатады» деседі.

Жанжал осы «тіркелудің» төңірегінде шықты. Жанжалдасушылардың сөз төркініне қарасам, жасы он тоғыз бен отыз бірдегілер арасындағы жігіттердің кейбіреулері тіркеуде жоқ; олардың орнында, жасы не он тоғызға жетпеген, не отыз бірден асып кеткен біреулер жүр...

Мәселен, біздің ауылда Еркін Ержанов дейтін, Текебаймен түйдей құрғас бала жігіт болатын, ол жылы оның жасы дәл он алтыда. Солдатқа баратындардың тізіміне ол да қосылып кеткен. Үй ішінен, әсіресе, шешемнің оңашадағы күңкілінен білесем, Ержан біздің үйдің жылқышысы болған екен де, доңыздың жұтында әкеммен Орал тауына бірге кетіп, боранда аласып өлген екен. Оның әйелі, Ержанның шешесі – Қазинаны мен жақсы білем: бойы да сымбатты, кескіні де сұлу, мінезі де оңды кісі болатын. Күйеуі өлген осы әйелді әкем қосалқыға алмақ болғанда, шешем де көнбейді, Қазинаның өзі де көнбейді. Әкем зорлықпен алмақ болғанда, Ержанның туған інісі Нұржан ара түседі де, маңайдағы едде тұратын нағашыларына көшіп кетеді. Осыған кектенген әкем, солдаттың тізіміне жасы жетпеген Еркінді де, жасы асып кеткен Нұржанды да қосады... Бұл хабарды естіген Нұржанның біздің үйге, әкеме келіп:

– Мені жіберсең жібер, ал мына қаршадай баланы жіберуге құдайдан қорық!.. Өзіңнің Текебайыңмен бір жылда, бір көктемде туған бала еді ғой бұл... Қолыңда туып еді ғой! – деп, сақалынан жасы шұбырып жылғанда, суық түсін өзгертпеген әкем:

— Қағаз солай жатылыпты, оны өзгерту қолымнан келмейді. Және «жырымды» десе де нанытын дардай жігіт! — деп қасырып отырып алды. Нұржан кеткеннен кейін, өктем өкпем:

— Қарағым-ай, обал ғой мұның!.. Көз жасынан қорқуың керек қой! Тізімінен босатсаң қайтеді? — деп жылап жалынғанда, өкем:

— Апа, сенің кірісетін сөзің емес бұл! — деп үйден шығып кетті...

Нұржан мен Еркін сияқтылар көбейді... Байқаймын, өкем олардың кейбірінен пара алып босатады да, кейбіріне мейірім жасамайды...

Бұның арты неге соғарын білмей жүрген шағымызда, «маңайдағы ауылдардың ер-азаматы түгелімен атқа мініпті, пілендей, түгендей жерде жиналып жатыр дейді... Жан-жақтан жиналғандардың бәрі Амангелді төңірегіне топталып жатыр дейді...» деген хабар естілді...

Біздің араның аспанына бұлт үйірілудің қызық бір бейнесі бар: күндіз айналай жарқыраған ап-ашық аспанға, ойла жоқта, үлкендігі тоқымдай ғана оппақ бұлт пайда болатын да, біртіндеп қоңырлана бастаған ол, үрген қуықтай кеңі беретін, сол бір шақта, сол бұлттың ұранына үн қосқандай, көкжиектің ортасына қалтня қалған кішкене көлемді ақша бұлттардың бәрі, өлгі қоңыр бұлтқа беттей көшіп, жезде бәрі тұтасатын да, аспанды тұтасымен бүркейтін де кететін; кейде оның арты не сұрапыл дауылға, не нәсер жауынға айналып, кейбір шақта, суық түспен екпіндей көшіп қана, өлшекдайда ауып кетіп тныш болатын...

«Амангелді төңірегіне топталып жатыр дейді» дегендер, түстерін көрмегенмен, алыстағы дүмпуінің өзінен-ақ, біздің ауылға, жоғарыда сипаттаған бұлттың торлануы тәрізді сезіледі... Осы дүмпуге біздің араның да ауылдары үн қосқандай боп, бүгін «пілен ауылдан, Амангелді тобына пілен үй көшіп кетіпті, пілен адам қашып кетіпті» деп естілсе, ертең «түген ауылдан да сойтіпті» деп естіліп жатты... Оған нанбайтын ештеңе жоқ... Куәсы, өз тұтан ауылым. Кейінгі жылдарда үй саны жиырмадан асқан бұл ауылда, дүрбелен басталғалы өркімдер біріндеп бытырай келе, Амангелді дүмпуі қаттырақ естілген шақта, айналасы бес-алты-ақ үй қалды!..

Кейін білсем, бұндай халге ұшыраған жалғыз біздің ауыл ғана емес екен. Маңайдағы басқа ауылдардан да, баласы солдатқа ілігеді дегендердің бәрі Амангелдіге кетіп, орындарында біздің үй сияқтылары ғана шошайып қалған. Олар

өз орындарында отыруға қорыққандай, біздің ауылды ес көргендей, бірік қосылып қонууды ерсі көргендей, асқа тіккен үйіней боп, жан-жағымызға бытырай орналасқан...

Көп кешікпей, Амангелді төңірегіне жиналғандар «сол-датқа барып, жат жерде өлгеннен, тутан жерде өлеміз, патшамен соғысамыз депті» деген хабарлар, «ең алдымен елдегі болыстарды өлтіреміз» деген хабарлар келіп жатты... Бұл хабарға сырттай сыр бермегенсіген әкемнің іші қатты қобалжғанын жүріс-тұрысынан, кескін-кейпінен аңғарып жүрдік. Біздің үйде, жас болса бөйгенің алдын бермейтін, қыс болса, қалың қарда қасқырды күткірмей соғатын «Жылан-сырт» дейтін жүйрік құла ат болған. «Реті келсе қашармын» дегендей, елдің көтерілген хабарын естіген әкем, сол атты жаратып, аяғына кісен сап, белдеуден босатпайтын болды...

Сондай ереуілді күндердің біреуінде, үй іші шырт ұйқыда жатқан шақта, «жау кеп қалды!» деген айғайдан шошып оянып, жүгіре далаға шықсақ, әкемнің шабарманы болып жүретін Қайрақбай дейтін жас жігіт екен... Таң жана сіберлеп келеді екен...

— Қаптап келеді!.. Аттан!.. Қаш!.. — делі ол есіней есеңгіреп, үрейі ұшқан әкеме.

Қайрақбайдың «әке!» деген жағына қарасақ, дауыл көтерген сияқтынып қалың шаң көрінеді... Аттың екпіні жер қозғалтқандай дүсірі естіледі... Ол көрініске үрейлене түскен әкем, белдеуде байлаулы, ерттеулі тұрған Жылан-сырттың аяғындағы кісенді, дірілдеген денемен өрен ағытты да, атқа иргып мініп алды.

— Мылтығым! — делі ол жылап тұрған шешеме...

— Ойбай, қайтесің мылтықты?... Жөнел! — деген шешемді әкем қамшымен басқа тартып жібергенде, сүп беріп үйге кіріп кетті... Мына қорқыныштан зоресі ұшып талықсыған сияқты болған әкем, кигіз үйге сүйенсе берді, мен оны ұстай ап, сүйемелдеуге өлім келмеген соң, жерге қатты құламасын дегендей, шыдам жеткенше демей бердім...

Бір кезде, маңдайымын тарамдына қан шұбырған шешем, әкемнің төрде, жерегенің басында ілулі тұратын қосауыз мылтығын алып шығып, алыстағы дүсірден астындағы аты ауыздықпен алысып тыпыршыған әкеме ұсына бергенде, мылтықты іліп алған ол:

— Оқшантайы қайлаа? — делі шешеме ақырып.

Даусы аса қатты шыққан әкемнің кескініне қарасам, көктемде құтырған бұранның түрі құсап, адам қарай алмастық қорқынышты екен. Содан ығысқандай, шешем жалт

беріп үйге қайта кіргенде, сұрапыл дауыл суырып келе жатқандай даланың қалың шаңы ауылға тасынып қалды... Сол шаңның ішінен естілген қалың аттың тұтасқан гүрсілі, тас қираған, тау құлап келе жатқандай сезіледі... Осыған зорем кеткен мен:

— Ойбай, қаш! — дегім жылып жіберіп, талықсыған әкемді тастай беріп, аты ойнақшыған өкемнің қасына барып.

Менің даусым әсер етті ме, әлде, жүйткіп келе жатқан халық дауылының сұрапыл екпіні еркінен тысқары ұшырып әкетті ме, болмаса, қалың дүсірге делебесі қозып алған атына не бола алмай қалды ма, әкем «жаудың» дауылынан ықтай, беталды құла дүзге тарта жөнелді!..

Жылан-сырттың шын жүйрік екенін сонда ғана байқадым. Салақтан тартқан жебедей сүйріге, басын жіберген соң-ақ зымырай жөнелген ол, ауылдан лезде алыстай беріп, аздан кейін өзін емес, соңында ұзара шұбалған шаңын ғана көрсетті...

Оның есік алдынан шұбала көтерілген шаңының арты басылмай-ақ, ауылға қалың шаң да кіріп, көз көргісіз тұманына бүкіл ауылды бүркеді де жіберді, сол шаңның ішінде сапырыла қыстаған қалың салт, қазыға қамалған балықтай шопырлады...

— Қашты! — деген шаң-шұң дауыс естілді қалың тұманның арасынан!..

— Ку! Жет!.. Босатпа!.. — деген айғайлар тұтаса шықты...

Ауылға кірген қалың дүсірің алды, өкем қашқан жаққа қарай созылды... Аздан кейін ауылды басқан қалың шаң сұйылып, күн көзін көрсетпей жіберген қараңғылық бозамықтына бастады...

Сонда ғана өкем есіме түсіп, жүгіріп қасына барсам, талықсыған кескінмен, үйдің іргесіне сұлай жатқан екен. Қасында жан адам жоқ. «Әже!» деп құшақтай алып ем, көзін ғана ашты да, дыбыс беруге халі жоқ белгісін көрсетіп, кезерген ернін тілімен жалады... «Сусын керек екен» деген оймен жүгіріп үйге кірсем, бастығы шешем боп, барлық жанымыз торде үйме-жүйме боп, ұйыса тығылып отыр... Оларға тоқырауға уақытым жоқ мен, от басында тұрған шойын шәутімді ала сап, жүгіріп тысқа шықтым да, шүмегінен өкемнің аузына нәр тамыздым. Сорған суды қақала-пашала бірер жұтып, есін жинағандай болған өкемнің аузынан шыққан бірінші сөзі, «өлгі жалғыз құтылды ма?»

«Жалғыз» — өкем. Жаманнан туған ұл да, қыз да көп болғанмен, өзі де сол Жаманнан бес-алты қыз ұзатқанмен,

«Жаутиқ баласы» дейтін әкемі «қалғыз» көретін әжем, одан басқа былайғы балаларын «балам» деп өлеусіз емес; «қызды қойшы, тәйірі!.. Қыздың бірі өзіміз емеспіз бе?.. Қалың мал берген елге қатын боп кете барған жоқпыз ба?.. Ошаққа тас болған қызды көрген емен. Құдайдан жақсы болса да, жаман болса да ұл бер деп қана тіле» деп отырғанын өзім де талай естідім. Ұғымы осылай әжем, әкемінің біраз мінезін ұнатпағанымен, кейде оған ақырынды-қаттылы ұрысқанмен, жанындай жақсы көріп, «оның табанына қадалған шөгір, менің маңдайыма қадалсын» деп отыратын. Осындай жайын білетін әжем «елгі жалғыз құтылды ма?» дегенде, көзімен жас шығып кетіп:

– Құтылды, әже! – дедім, құтылған-құтылмағанына өзім жетпесе де.

– Құтыныштылар қайда?..

– Білмедім, – дедім біле тұра, әкемінің көңіліне қауа салғын келмей...

Сол кезде үйден шешем де шығып, әкемінің қасына келді. Одан да әжем әкемінің жайын сұрай бастады. Тығылып қалғанына ұялғандай болған шешем күмілжи қалды. Онысын жамандыққа жорығандай болған әжем, «неге күмілжисің?!» деп үрейленген кескін көрсетті... Сонда ғана мен көрген-білгенімді, шынымды айта бастап ем:

– Көп қой, көп қуса жетпей қоймайды ғой! – деп әжем жылап жіберді...

Оған не дәлел қайыруды білмей отырған шағымызда, әжем қашқан жақта, алыста гуілдеген бос бөшкенің үніндей боп өрен естілген дүсір үдей бастады. Біз түрегеп қарасақ, арты сиреген шаң тағы да қалыңдап, жел аударған бұлттай, бері қарай қайтадан ауып келеді... Бұл, өрине, алғінде ауыл үстін баса шыуып кеткен қалың қолдың қайтадан ойысуы...

Кең даладағы көшпелі ауылда туған адамның бөріне белгілік: «Қайтып келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман» дегендей, кей уақытта ауыл үстін баса өткен дауыл қайта оралса, үйлерді шетінен төңкере құлатып, уық, керегесінің тас-талқанын шығарып, жаслау-жиһазын, аяқ-табағын шашып кетеді...

Ауылға қайтып оралған мынау қалың қол, бізге қайта оралған сұрапыл дауыл сияқты боп көрінді.

– Ойбай, әже! – деді шешем сол шақта, дауылдың екпінімен үрейленген кескінмен жатқан әкемінің басын көтеріп боп, – кірейік, үйге!

– Қолғама! – деді әжем, шешемнің қолын итеріп, – алатын құдай болса, қайда тығылсаң да табады. Жүрегіміздің өрекіпегіні басылған жоқ. Тұруға шамам жоқ.

«Сасқан үйрек артымен жүзеді» дегендей, шаңдатқан қалың дүсір жақындап қалған шақта, сүйемек болған өжемді тастай беріп, шешем үйге кіріп кетті. Тырп етпей жатуға өжем де шыдай алмады ғой деймін, дүсір таянып қалған шақта, толқын сасқан қайықтай, сасқалақтаған бейнемен еңбектей жылжып, біресе ілгері, біресе кейін толқыды... Қимылына қарағанда түрегеп те көтерілік ойы бар сияқты, оған дәрмені жетпейтін сияқты... Менің сүйеп жібергім-ақ келіп мықшындаймын, бірақ ауыр денеге шамам жетпейді...

Бір кезде қалың шаң ауылды тағы да жауып кетті... Бұдан бір жыл бұрын, жылдың ыстық шағында, Токебайға еріп далада жылқы арасында жүр ем, еріккен Токебай атынан түсті де, қалтасындағы сіріңкесін алып, бір түп қуаңдау көдеге от бере қойды. Сол оттың өзі көтеріп жіберді ме, әлде, әлсізқайдан құйын кеп қалды ма, тып-тымық күнде дауыл көтеріліп, отты үрлей жөнелуі бар емес пе!.. Сол дауылдан өршіген өрттің алдындағы көп елді науыз қылғаны бар...

Мына қалың дүсір де сол сияқтынып, тып-тыныш ауызға сұрапыл желді ала келуі бар емес пе?! Жел көтеріле ұйытқыған қалың шаң, дауылды күнті қардай боран адамға дем алдырмай түншықтырып жіберді... Осы дауылдың екпінінен бе, әлде, қалтай шауып келгендер сүйрей жөнелді ме, табығаттың талай дауылына мыңқ етпейтін біздің сүйегі ауыр, кигізі жана оппақ үлкен үй төңкеріле кеп құлап, өлдене күшпен ілгері сүйретіліп кете барды... Өжем екеуіміз оның астында қала жаздап, бір шетінен бұраландып өрен шықты...

Сол кезде, аттарынан жапыр-жұпыр түсе қалған көп салтты білді қоршай қойды... Кескіндеріне көзім түсіп еді, өткен қыста біздің қораға түсем деп қамалып қап, соғуға қуған қарулы адамдардан құтылмасын білгендей, арсыдан қарсы шыққан қасқырлар сияқты!..

Қабуға ұтылған қасқырдан өскенгендей, өжем жанталаса түрегелді де, құлынын қорғаған биідей, мені бауырына баса қойды... Жыртып жерліктей боп жақындай қамзаны топтан зор денелі, тозыңқы, кірлі киімді, бурыл қаба сақалды біреуі, өзгелерінен бізге бұрын таянып, құтырған бурадай тісін шықырлата, қанталаған аңғулы көзін найзадай қадай, құшағын жазған қолының саусақтарын аңды бүрер бүркіттің шенгеліндей тарбыта қойды да:

— Ө, көрі қаншық! — делі өжеме төніп кеп, — бәлтіріңнің қолға түспегенмен, сен түстің бе?..

— Жігіттер! — деді ол артындағыларға, — оны да құтқармаймыз, қашқанмен!.. Ұлап-отанымен тұқияда түтін қалдырмай өртеп жіберетін иттің үйі бұл!.. Үстандар, мына шешесін!.. Табындар, қатын-балаларын!.. Бәрін де жинап алып кетеміз!.. Оралмай көрсін, бұларға!.. Не істер екеміз, содан кейін!.. Шетінен бауыздап, Торғайдың суына ағызамыз!..

Қалың жауу бізге лап қоя бергенде, әлдекімнің «тоқта!» деген қатты даусы естілді, жалт қарасам — оңсүгі Нұржан!

Айғайлап қалған даусы шыға, ол екі қанатын кең жайды да, бізге ұмтыла берген топтың алдына кесе көлденеңдей берді!.. Ешкім оны қимелей жөнелмей, сығылыса тақалып қалған топ, таянып кеп тоқырай қалысты!..

— Әбеудің жауыз екені рас, — деді Нұржан, — оған не істесек те рауа!.. Бала-шағасының, өсіресе, мына қарт шешесінің жазығы жоқ!..

Көпшілік бірлеме дей бастап еді:

— Шуламандар! — деді Нұржан, жұрт тағы да тын бола қалды. — Әбеудің тепкісін менен артық көргендерің жоқ. Ата-бабамнан бері қонсы боп талай таяғын жесем де, талай сегісін өгісесем де, бұл шешейдің жақсылығынан басқасын көрген емес!.. Баласының бұзықтық істеріне бұл жауапты емес. Бұзақ баласы қолға түссе, «сулы жерде асып, сусыз жерде қуырып жесендер де» мен іштеріңдемін. Шешесіне, қатын-баласына тигізбеймін!..

«Шегінбідер!» дегендей, жайған қанатын түсірместен, Нұржан топқа қарай жылжып еді, аналар кейін шегіне берді!.. Шегінгендер жырақтаңқыраған шақта:

— Қандай жақсы адам еді, әке! — дедім мен. Әкем:

— Расында да жақсы жігіт еді! — деп күрсінді де қойды!..

Алыстаған топ, әлденені өзара шүйіркелесті де, аттарына мініп кете барды. Бірақ, жой кетпеді олар, біздің үйдің де, маңайдағы біз сияқты үйлердің де қолдарына түскен малдарын сыпырып айдай кетті. Сөйтіп, біз доңыз жұтынан кейін тағы жұтап, келейліктің тақырына тағы отырдық та қалдық!..

IV. АРПАЛЫС КҮНДЕРІ

Жылы-сырттың жүйріктігімен қутандарға шалдырмай кеткен өкем, елсіз даламен жүріп отырып, Қызбелден үш-төрт жүз шақырым жердегі «Қара бұтақ» аталатын бекетке барса, Торғайда көтерілгендерді басуға Орынбордан өскер

шығып келеді екен, бастаушылары — шешемнің туган інесі Жақаш. Әкем оларды біздің ауылға алып келді.

Жақашты мен өткен жаз, ауыл жайлауда отырған шақта көргем. Туган шешемнің кім екенін іштей біле бастағанмен, «әжем баласы» болып жүргендіктен, «жаныссам жақындағым сезіліп қалар» дегендей, әкем «құламыз» десе де, өзі жылы тартса да, мен оны жатырқағандай жолымған. Бірақ, кескін-кейпі, киім-кешегі бүгінгідей көз алдымда: орта бойлы, еңкектеу толық денелі, қоңыр өңді, жалпақтау бетті, тарлау маңдайлы; түп жағы батыңқылау, үш жағы жуандау, танауы кеңдеу мұрынды; шүңіректеу, кішілеу, ойнақылау қара көзді; қалыңдау ерінді, оның үстіне жағына етегін қыркып, жұқалау мұрт қойған; жалпақтау, сиректеу тісті... Үстінде, арт жағы сауысқанның күйрығындай салынған қара түсті қамзолы (кейін білсем, оның аты «сюртук» екен), бұтында балағы кең қара шалбары (кейін білсем, оның аты «клэш» екен), қара қапоты, жағасы жылтыр ақ көйлегі, қара бантық галстуты, аяғында тұмсығы сүйір қара ботенкесі бар екен... Өзі қағазға қарамағанда көзілдірік киіп екен, жас адам бола тұра, жүргенде қолына таяқ ұстайды екен... Қызметі газет шығару екен. Ол газет біздің үйге де келіп, әлі мектепке бармағанмен, ішіндегі суреттерін қарайтынмын, әкем оқитын... Жұрттың айтуынша, ол аса шешен адам да. Және өзі өлең жазаты екен, олары кітап боп шыққан екен. Біздің үйде жиналғандарға кітаптарын оқып отырғаннан білем. Солардың ішінде, «доңыз» жұтына арнаған өлеңін және тағы бір термелерін ептеп «әу» дері бар Қайрақпай домбыраға қосып айтып та жүрді.

Сол Жақашты енді өскер арасында көрсем, киімдері бұрынғыдан өзгергенмен, әлі де қара-дүрсін... Кескініне қарасам, мұрты ұзырыңқырап, кескіні қарайыңқырай түсіп, сұстанып апты. Кеңестеріне құлақ тіксем, жұртқа «көтерілме, солдат бер» деп ақыл айтқан көрінеді де, оны тыңдамаған соң, «жүректерін шайлықтыруға», елге өскер алып шыққан көрінеді.

Барлық мал барымтада кеткенін естігенде, «ыза бұған әкем жинаданып кетер ме екен» деп қорықтық. Жаралы қасқырдай жан-жағына арылдап, ашу ұятын кімге төгерін білмеген ол, шөкесінен отыра ғал жерді тырнағанда, топырағын апан қазған аздай бүркыратты... Өлдекім оны ұстай алып, кейін шегеріп өкеткенде қарасам, көбесі сөгілген тырнақтардың ұшынан қан сорғалап тұр екен. Осы кезінде, оның еркіне салса, ертіп келген солдаттарын ала аттаным, Амангелді қолын түп-түгел қырып қайту еді. Оған нағ-

шым көне қоймады, әскер бастықтарымен бәрі оңаша кеңесті де, әлдекімдерді қасына ертіп, Амангелді тобымен сөйлесіп қайтуға кетті. Барғысы келмеген әкемді, нағашым еріксіз өжеткендей болды. Тез қайтып оралған олардың айтып келгені, «егер солдат алынар болса, келісімге келер түрлері жоқ, сондықтан, бұл сөздеріңді жоғарғы ұлыққа жеткізейік, тілектеріңді орындатуға тырысайық, осы хабар келгенше күте тұрыңдар» депті. Кейбіреулерінің көңісі келмегенмен, Амангелді де, көпшілік те бұл сөздің артын тоспақ болыпты.

Кейін білсем, оның бәрі халықтың шабуылын тоқтатудың айласы екен. Көтерілген адамдардың хал-жайын біліп қайтқан нағашым жоғарғы жаққа хабар айтып, күшті көбейте түсу жағын өтінеді екен де, өздері бұндағы істің әдіс-айласын қарастырады екен...

Әлі есімде: Жақаш пен әкем ауылға келе, оңашаланған сыбыр-күбір көбейді. Елеусіз бала, сөздеріне құлақ салсам, әскер күшін мықтап алғаннан кейін, әкем мен Жақаш бастап аттанбақ та, қапысын тауып, бейғам жатқан көтерілісшілердің үстінен түспек, сол арада соғыс болмақ!..

Соғыс!.. Бұл менің тек ертегіден ғана естіген сөзім. Сондықтан оны қызық көріп, әкеме «мен де барам» деп қыжылдым:

— Тек! — деп жекіп тастайды ол, — айт пен той деп отырсың ба?.. Адымпаң қырғыны емес пе соғыс деген?..

Осы сөзді әкеме оңашада әкем де айтып:

— Қарағым, өзге барса да сен бармашы сол соғысқа! — деп, көзінен жасы сорғалап отырып жалынса:

— Менде емес ол ыхтияр, апа-жан, — деп жұбатпақ болды әкем, — мен ауылда қойын бағып, қойыртпаған ішіп қайа отырған байдың бірі емеспін, болыс боп, үкіметтің қызметінде жүрген адаммын. Елден мен қашайын деп қашпағанымды өзің білесің. Еріксіз қашырған өздері. Үкіметтің бұл әскерін әкеп отырған мен де емеспін, құдаң Жақаш та емес. «Жол білесің, ел білесің» деп оны да еріксіз ертіп әкепті, мені де жолдан ұстап ап еріксіз әкелді, өйтпесе, Орынборға барайын да, ел желігі басылғанша тығылып жатайын деп ойлаған ем. Енді, ертіп әкелген олар, менің бармаймын деген қылжағыма көне ме?..

Бұл сөзге сенген сияктанған әкем, «енді қайттым, құдай-ау!» деп жылап алады да, «сұға кеткен тал қармайды» дегендей, әкеме:

— Амалың болмаса бар, бірақ қолыңнан қан төге қорые, қарағым! — деп жалбарынады...

Ол күндөрі биздин ауылда үйкү-күлкү көргөн жан болган жок. Кайдан көреді, үйкү-күлкү?.. Алгашкы келген өскөр үстөмөленіп, саны күн сайын көбөйүп жатыр. Олардын бойларына асынып келген каруларынан баска, атпен тасып өкөлгөн каруларынын да кысабы жок. Солардын ішінде «зеңбірек» атты орасан зор мылтыкты, бала – биз түтүл, үлкөн адамдардын да бірен-сараны гана болмаса, былайгылары естігені гана болмаса, өмірінде көргөн жок экен. Билемин деген адамдардын айтууунша, «бұл зеңбіректер алты кырдың астында жаткан калың қолдың тас-талканын шығарды!» Бұл сөзді естіген біреулер:

– Япырай, бұдан не жан калар экен? – деп үрейленсе, енді біреулер:

– Бүкіл халық боп, қасарысып алыспасын де; егер алыспаласа, зеңбірек түтүл, оның әкесіндей қару да ештеңе істей алмайды; оған мысал, Кенесары; ол орыс әскерінен қолға түсіріп алған қаруларымен, әсіресе, зеңбірекпен қырғызды жаулап алуға барғанда, ел болып көтерілген қырғыздар, зеңбірек-зеңбірегімен күлін көкке ұшырған жок па еді?.. Егер ел болып қасарысып алмаса, бұл жолы да сөйтсін! – деседі.

Соңғы сөздерді айтқан адам әулие экен...

Көптен бері беймаза болып жүрген мен, бір күні түнде тастай қатып қалпым да, бие сауында өрең ояныпшым, күн шаңқай түс боп қалпты, үйкым өбден қаныпты, іңірде төсегіме мені күшайтай қалғыған өжем, өз үйкым өлде-қашан қанғанмен, мені оятып алам ба деп жата беріпті.

Бүгін дейінгі күндерде, биздин ауылдың үсті сапырылсаққан әскерлердің қимылынан тасыр-түсір, у-ду болып жатушы еді, бүгін құлаққа ұрған танадай тып-тыныш!.. Әжеменен оның себебін сұрасам:

– Әскерлер түнде аттанып кеткен, – дейді үрейленген кескінмен.

– Қайда?..

– Қайтесін, қалқам, оны сұрап! – деп өжем ауыр күрсінеді.

– Алегем қайда? – десем, өжем жауап бермейді де, теріс қарап кемсеңдеп, күндігінің ұзын ұшымен көзін сүртеді.

Жылаганын абайлаған мен, өжемді басқа сұраулармен мазаламаймын да, ішімнен «соғысқа кеткені ғой» деп жорымын.

Соғыс!.. Ертегілерден өстуімше қызық болатын бұл соғысты көргім кеп кетеді... Бірақ, мені кім апарарды оған?.. Мен енді, кімнің жеңіп, кімнің жеңілгенін көруге асығам.

Ол тілеуімді «күдай» ұзаққа созған жоқ. Үш-төрт күн өткен соң, «өскерлер көтерілген қазақтарды қырып жатыр» деген хабар естіліп қалды. Оған нанып жүрген шағымызда, біздің араға жараланған өскерлер келе бастады. Оларға арнап, ауылдан алысырақ жерге шатырлар тігілі де, мылтықты қарауылдар жабайы халықты маңайлатпайтын болды. Естуімізше, сол шатырларға орналастырылған жаралыларды дәрігерлер емдеп жатыр... Емге келмейтіндері өліп жатыр. Онысы рас. Қызбелдің бір дөңіне, үстіне кіреш қалаған молалар өз көзімізше орай бастады. «Неге мұнда көмеді?» десек, «жаздыгүні алыстағы қалаға жеткігенше, өлік сасып кетеді» деп жауап беріседі. Бұл жойді көрген жұрт «егер өскерлер қазақтарды қырып жатса, мұнысы не?» деген күдікке келе бастайды... Соғысты көрген біреулердің айтуынша, екі жақ қолма-қол айкасып қалған бір шақта, көтерілген қазақтар өскердің өлін қырып жіберген... Оның куәсы, мына күн сайын көбейе келіп жатқан жаралылар мен өліктер... «Өлген өскерде де қияп жоқ» деседі. Қолма-қол айкасты көргендердің аузын ашып, көзін жұмып мақтайтыны — Амангелді батыр. Олардың сипаттауынша, «Амангелді: оқ өтпейтін, қылыш кеспейтін, отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын, қалың қолға қорықпай кіріп, тұрап шығатын, ертегіде сипатталатын батырдың өзі!» Көріп келгендердің оның қолына берер бағасы: «өлмей берісер, тірідей қолға түсер түрлері жоқ!.. Өздері қандарын торсыққа құйып алған; қорықпай айкасып, аяңбай соғысатын!»

Әкемі де біреулер мақтап кеп жатыр. Олардың айтуынша, өскерді бастап барған нағашым, өскер бастықтарымен бергі жақта тоқырап қалған да, әкем соғысушылармен араласып, майданға кіріп кеткен. Оны мақтаушылар да: «соғысқа қорықпай қойып кететін батыр екен, алысқан жауына ауы жоқ, батыл екен, сілтегені теріске кетпейтін мерген екен, алысқанының қапысын табатын тосілқой екен, өз денесіне қару дарытпайтын епті екен!» деп көтермелеседі. Бұл мақтауға мен қуанғанмен, әкем мен жеңешем қуанбай: «күдай-ау, сақтай гөр!» деп қан жыласады...

Бір күні келген жаралылардың ішінде әкем де болып шықты. Оны бізге көрсетпестен, жаралы солдаттардың шатырына апарған екен. Бұны өлдекалай естіген әкем, екі өкпесін қолына ала, мені жетектей, шатырға қарай ұшты. Жаздың барған шақта, кесе-қолденендей тұра ғап, мылтығын безеп жібергісі келмеген қарауылдарды әкем киме-

лей жөнелді. Ол кісінің аса өжет және аса қарулы екенін сонда ғана көрдім: дыңдай жас солдатты кимелей жөнелгенде құлатып кете жаздады...

Бұлай тырмысып арпалысудан не шығары белгісіз еді, егер ар жағынан бастықтарының біреуі келіп қалмаса, жәнжалға жүтіріп келген оған, әжем қазақшылап мән-жайын айта бастап еді, анау түсінген тәрізді болды да, бір солдатқа «бақтап апар!» дегенді мылағандай болды. Ол бізді шатырлардың біріне алып кірсе, өппақ киінген, жаралары таңылған көп адам екен. Солардың арасында жатқан өкемнің өзі бізді танып дыбыс бермесе, біз оны танымаған болар ек. Қалай танысың: басын, кеуде тұсын, екі қолын ақ шүберекпен шандып байлап тастапты, оның әр жерінен қара күрленген қанның жұтыны сезіліп тұр!.. Соғыс қорқыныштан ба, қансыраудан ба, бұрын қаны ойнайтын өкемнің нұрлы беті, қазір сақарға салған сүйектей сұп-сұр!..

Сөйлеуге шамасы жоқ па, әлде бізді көрген соң толғанып кетті ме, өкем үлкен көзін әжем екеуімізге тек қана жаутандатып төңкерсе қаралы да, тіл қатпады. Тығынның қаттылығы ма, әлде қорқып кетті ме, қанын ішіне тартып сұрлана қалған өкем де тіл қатпай, өкемнің кескініне жауаптай қарап, сілейе қалды...

Үстеріне ақ киген дәрігерлердің біреуі қазақ екен. Ол өкем мен өкемнің жан толқынын сезген сияқтанып, араларына дөңкер бола қалды. Әжеме оның баяндауынша, өкемнің басында және денесінде найза мен қылыштан түскен біраз елеулі жаралар бар, бірақ олары — қауіпсіз, дәрімен аз күнде жазылып кетеді.

Өкемнің хал-жайын түсініп алған өкем, «дәрісінің керегі жоқ. Үйге апарып бақсыға емдетем» деді. Дәрігердің айтқан сөздеріне ол құлақ аспады. Екеуі түсінісе алмайтын болған соң:

— Жүр, алып кетем! — деді өкем өкеме! Өкемнің өкеме сөзсіз бағынатындығын сонда ғана көрдім: «Жүр!» деп өкем бұйыра сөйлегенде, өкем төсегінен жылжып түсе берді. Дәрігер оны тоқтатық болып еді:

— Әрі тұр! — деп өкем итеріп қалғанда, делегейлене құлап барып өрең оналды. Төсектен түскен өкеме, өкем мығын тоса беріп, — сүйен, маған! — деді.

Сүйенген өкемді өкем шатырдан алды да шықты. Ере шыққан дәрігер, сол маңайда жүрген маңағы бастыққа бірамеелерді айтып еді, анау «өкете берсін!» дегендей қолын бір-ақ сілтеді... Сүйемелдеген өкемді өкем үйге алып келді де, «маңайда жүр» деген бақсыға ат шаптырды. Тез табыл-

ған бақсы: «сәміз боз биені сойдырам да, жанын жылыдай құшақтатып, шөлді терісіне орайып» деді...

Осы емнен тозырлене бастаған, жаралары қара-қотырлана бастаған әкем, төсектен түрегеп отыруға, дәртіне таағымен өзі шығып келуге іліккен шақта, біздің ауылда және бір жаңалық бол қалды: енді ауылға жаралы әскерлер ғана емес, сау әскерлер де ағылып келе бастады. «Неге?» деген сұрауға жалтара жауап бергендерімен, «жау» атаған адамшынан сырғып келе жатқандары жүрістерінен де, түрлерінен де көрініп тұр. Сондай күндердің біреуінде, бір топ солдат, «жауды қолға түсті» деген бір топ адамды айдап келді. Оны таңсық көрген балалар, жақындап барып қарасак, бәрі де қазақ... бәрі де еркек... ішінде жастары да, егделері де, көрілері де бар... бәрінің де киім-кешектері далба-дүлба... үсті-бастары аққан қаны тарамтана қатқан жара... кескін-келбеттері әлем-тапырақ... сүлделері құрып, аяқтарын зорға сүйретеді...

Әрі ауыр халдерін көріп аяған, өрі «жау» дегенге таңсық көрген бұл адамдармен қатарласып келе жаттым да, ішінен Нұржанды тани кеттім... Оның да үсті-басы дал-дал!.. Аяп кетіп «Нұржан!» деп қалғанымда, әлденеден шошып, ұйқыдан оянып кеткен адамдай жалт қарады да, басын билеуге әлі келмегендей түсіріп жіберді... «Нұржан!» деген сөзді тағы да бірнеше рет қайталағаныммен, салбыраған басын енді көтере алған жоқ...

Ендігі дыбыстауымда мән жоғын көрген мен, жүгірген қалпымен үйге жетсем, әкем шығып келеді екен. Еңтіккен деммен оған «осылай да осылай» деп дөттетіп ем, бейшараларға әкем үн-түнсіз сөзіме қарап аз уақыт тұрды да, ауыр күрсініп ап үйге кірді.

Бұл үйде қазір, ағаш төсектің үстінде әкем ғана жатып, оның қасында әкем екеуміз ғана болатынбыз, өзге жандарымыз Қайрақбай үйінде жатып, әкемнің рұқсатымен ғана бұл үйге кіріп шығатын.

Нұржан тобын көргеннен кейін әкем екеуміз үйге кірсек, әкем қышыған бейнемен, бітіп келе жатқан жараларын сипалап түрегеп отыр екен. Суық түсті әкем оның төсегіне барып отырды да, сәлімі толқыман кескінмен тұнсырай ғап, азын кейін ауыр күрсініп ап:

– Балам, сенен бір тілегім бар! – деді.

– Айт, апа! – деді әкем.

– Берсең ғана айтамын!..

– Бетің қайтқан жерің жоқ еді ғой, апа?! Неге бұлай тарыла сойылады?..

– Тарылатын сөз болған соң, балам..
– Апырай, немене еді ол, апа?..
– Мені жақсы көретінің рас па, балам?
– Күдігің болып па еді, апа?
– Жок, балам. Мынау кішкентайды, – деді өкем, мені нұсқап, – екеуміздің де жанымыздай жақсы көретініміз рас па?..

– Апа-жан-ай, сұраулардың бұл бұлттың неге қалыңда-
тып келесің?.. Дауылың бар сияқты ғой, әр жағыңыз?..

– Дауылым емес, жауыным бар, балам! Мені олай жау-
дырмауға тырмас, жалғызым!.. Жаудырам деп, орнымнан там-
шысын да таба алмай жүрме!..

– Ойыр-ай, апа-ай, не де болса айтып қинашым!..

– Айтсам, қолға түскен жауларыңды алып кетті, ішіңде
Нүржан да бар дейді...

– Нүржан?!.. – деді өкем, төсегі өртеніп бара жатқан-
дай, жатқан орнынан қартып тұрып, – Қазыбайдың?!

– Иә, Қазыбайдың!.. – деді өкем нық дауыспен,
өкемнің бетіне төне, тура қарап. – Мына балаң көріп кеп
отыр. Қолға түсіпті...

Біздің үйдің бір көрілеу қаршығасы болған еді, сол жаз
айларында түлеген шағында, тұғырында қалғып отырар еді
де, бір тышқан, таракқұйрық сияқты тірі жем өкеп көзіне
көрсетсек, өп-сәтте сергі қап, талпынған денесі қайраттан-
нып, көздері оттай жайнап кетуші еді... Нүржанның атын
естіген шағында, өкемнің кескін-кейпі де, дене қимылы да
дәл сол қаршыға сияктанып, жараланғаннан бері түнерген
көз қарашығы, жел үрлеген қызыл шоқтай жарқырай қал-
ды, жара атаулысы жазылып кеткендей, төсегінің үстінде
ұршықтай үйірілді... Ол қылығына өкем таңдана қарап
отырған шақта:

– Жақсы болған! – деді өкем қуанышты дауыспен...

– Несі жақсы? – деді өкем сұстана қарап.

– Ол бізді тұрса, біз енді, оны да тұраймыз!

– Ол не сөз, балам? – деді өкем тікеленіп.

– Апа, аяма оны! – деді өкем.

– Неге?..

– Оның қолынан біздің де талай адам қаза тапты...

– Кім ол «біздің»?

Өкем бөгеліп қалды. Өкем жұлып алғандай:

– Мына мен – «біздің», – деді өз кеудесін қуатты сауса-
ғымен нұқып, – туған шешен!.. Мынау – туған балаң!..

Мен бұрынғы дағдымен өкеме жалт қарап ем:

— Несіне қарайсың, жүрегім? — деді әжем, басымнан сыйып, — құдайдың жасырмағанды адынан несіне жасырам? Сен де осының қаныасың?..

Ол сөзіне бұртандап жөнеле берген менің құлағымда, әжемің әжеме:

— «Біз» дегенін осылар!.. Бізді ажалдан алып қалған сол Нұржан!.. — деген сөзі қалды... Үйден мен жылап шығып кеттім... Жан-жағымға қарасам, «жау» деген адамдар көрінбейді... Қайда әжеткені белгісіз...

Біз, тіміскілегіш балалар, тұтқындардың қайда екенін тез тауып алдық. Олар біздің ауылдағы шаруасы нашар қонымыздың жыртық қара үйіне қамалған екен. Үйдің айналасы мылтықты күзет.

Ол сорлылардың не жаса тартатыны кешікпей-ақ мәлім болды. Тапа тал түсте, ауылдың қотанынан «алтыбақан» сияқты бірдеме құрыла бастады. Оның не нәрсе екенін, әжем мен әжемің кенесімен ұқтым. Тұтқындарды тіміскілеп тапқанның кейін, құрылып жатқан «алтыбақанды» айнала жүріп, төңірегін қоршаған солдаттар жақындатпағанның кейін, не нәрсе боларын болжай алмаған мен, жаман бір нәрсе боларын жүрек сезгендей, көрген-білгенімді әжеме айтқалы келсем, қабақтары қатқан әжем мен әжем тосек үстінде өлгенені күбірлесіп отыр екен. Мен кіріп келгенде шошып қалғандай болған олар, үндерін тым-тырыс доғара қойды. Мен дағдылы қалпыммен жүгіріп кеп әжемің мойнына асыла кеттім де, «осылай да осылай» деп айта бастадым. Сөзімді екеуі де үн-түнсіз тыңдап алғаннан кейін, әжем әжеме:

— Көрдің бе, балам, жап-жас сабидің де жүретін төңірімінің қобалжыта бастауын? — деді. Әжем тұнжырап үндемеді.

— Балам, сен басқаға сілтеуімді қой бұл жұмысты, — деді әжем әжеме, — Жакыпбек екеуің ауыз біріктірсендер, сендердің сөздерімді тыңдамайтын ұлық жоқ. Өлі де жалынып айтам, тоқтатыңдар, мына сұмдықты!..

Елден қалған мен, әжем мен әжеме кезек қарап:

— Ол не?! — деп ем, екеуі де маған жауап бермеді. Сезінген жамандықты бұрынғыдан бетер сезе түскендей, жүрегімнің лүпілдеуі күшейген, тулаған жүрегім алқымма келген сияқтанып, тынысым тарыла бастады.

— Балам, өлі де айтам!.. Ақ сүтімді алдына тарта айтам! Тоқтатыңдар, мына сұмдықты! — деді әжем жалбарына түскен үймен.

— Менің өлімнен келмейтін іс демедім бе, апа! — деді өкем төмен түсірген көзін көтерместен. — Несіне босқа қинайсың мені?

Өкем талықсыған төрізденіп теңселіп кетті де, ашпан кейін зорға оналғандай боп.

— Ендеше, соңғы сұрауым, — деді өкеме, өлсіреген үймен, сөздерінің өріптерін бөлшектеп зорға айтып, — тым болмаса ауыл қотанында астырмандар, көрген бала-шағаның өмір бойы есінен кетпес... түсімде де шошыр! Көз көрмейтін жерге өкеттірі!..

Енді ғана жорамалдағандай:

— Тұтқындарың аса ма?! — деппін мен...

Күн кешкіруге айналған шақта, жан-жақтағы ауылдарда қалған адамдар біздің ауылға ағылып жинала бастады, әскердің де бұл арадағылары біздің қотанға жиналды... Олардың бәрі қотанда құрылып болған «алтыбақанның» төңірегіне топталды. Неге екенін кім білсін, былай да жиналып жатқан жұртты, мылтықты солдаттар тобы қайтарған қойдай үйіріп «алтыбақан» түбіне қарай саумалайды...

Үлкендердің біреуінен білсем «алтыбақан» деп жүргенім «дара»¹ екен, ертегіде «жазалауларды асып өлтіреді» дейтін «дара» осы екен... Бұған патша әскерлері ұстап өкелген Нұржан тобын аспақ екен... Мынау ықтиярлы және ықтиярсыз түрде жиналып жатқан жұрт соны көрмек екен...

Өкем мені бұл топқа жібермеуге, үйде қамап ұстауға тырысты!.. Барғым кеп тырмысқан маған «қалқан, тым болмаса сен көре көрме бұл сұмдықты!..» деп жазынды. «Ауру қалпымен өкем неге кетті» десем, өкем «ол — үлкен, сен — кішкенесің, саған көруге болмайды» дегеннен басқа дәлел айтпайды. Мен ол сөзіне болмай, қапысынан тауып үйден шыға қаштым!.. «Балалық» деген шіркінді қойсаңызшы, соның несін қызық көрдім екен!..

Дара маңына келсем, қалың жұртты айнала иіріп, мылтықтарын кезеңген солдаттар қамап тұр. Мен олардың арасынан жылт етіп кірдім де, камалған топтың ішінен де сығылыса өтіп, дара жақ шетке шықтым. Ол жақты да ішінен мылтықты әскерлер қоршап тұр екен. Дараның арқалық ағашынан бастарын тұзақтаған жіптер салбырап тұр... Бөрінің де аузына құм құйылғандай, бір адамды дыбыс жоқ. Өлік адамдай, дем алғандары да білінбейді, тірі екендіктері қыбырлаған қимылдары мен жаутандаған көздерінен ғана аңғарылады...

¹ Кей ел «дара» дейтін сөзді, бірақ арада «дара» дейді. Б. Ә.

Көктөм басталған шақта, Торғай өзенінің бетінде жылтыраған мұзды астынан көтеріліп керней жөнелген судың шатыната айырып жібергенін көргенім бар еді, нақ сол сияқты боп, бір кезде үнсіз сығылысқан топты, әлдене үн бір жақ қабырғасынан сөкті де жіберді... Бұл үнге сөлк етіп жалт қарасак, ішін толтырып, аузын буган қап сияқты сүңсүр, үп-үзын бірәсемелерді мылтықты солдаттар қоршап алып келе жатыр... Буылған қаптардың адам сияқты аяқтарына шынықыры сылдыраған кісен салыныпты... Қолдары арттарына байланыпты...

— Жазалылар!.. — деген гуіл естіле қалды жан-жағымнан..

— Дараға асуга өкеледі!..

Үрейлене қарап тұрған шығымызда, жазалыларды солдаттар алтыбақан төреңді жасалған дараның астына апарды да, әрқайсысын дара арқалығынан салбыраған тұзақтардың тұсына тұрғызды... Тұзақтың бау жақ басын әлдекімдер қолына ала бастады... Солардың біреуіне көзім түссе — нағашым!.. Енді біреуі — өжемнің «барма!» деп жалынуына қарамай киініп кеткен өкем!..

— Агеке! — деп қалыппын мен оған... Аузымды баса қойған әлдекімнің бетіне қарасам, солдаттардың бірі...

— Молтен! — делі ол маған, көздері өңменімнен өтіп кете жазды. Сөзі өсіме қалды, басқан алақаны аузымның тесігін бекітіп тастағандай, үнім шықпай, «не болар өкем?» дегендей, дараға төне түстім...

Әскердің ішінде бір тақтай мұрт бар-ды. Түсі аса суық адам-ды. Киімдеріне, ісіне, сөзіне қарап, оның осы әскерді бастаушы екенін білгенім. Дара маңындағы істі де сол басқарып тұр екен. Жазалылар тұзақ астына кеп тұрғаннан кейін, өкем, нағашым және басқалары тұзақтардың бауын қолдарына алғаннан кейін, тақтай мұрт қабандай қорс ете қалып еді, жазалылардың басына тұзақтар жапыр-жұпыр киіле бастады. Асыларын енді білгендей, жазалылар үн шығара бастады... Солардың ішінен Нұржанның даусын тани кеттім... Оның басына тұзақ кигізіп тұрған — менің өкем?..

— Агеке! — деп қаппын тығы да, — аспа оны!.. Ол өзіміздің Нұржан!..

Онымен де қоймай, іш жақты тығыз күрсеулап тұрған солдаттарды кимелей, өкеме қарай жүгіріппін... Мені бір солдат ұстап күшпәктей ап, бақырып тыпырлаған қалпыммен кейін алып кетіпті... Сонда, менің даусымды танығандай болған Нұржан, өкеме:

— Әбеу, сен бе едің мені асқалы тұрған?... Құдай ба-
лаңның тілеуін берер де, сенін тілеуінді бермес!.. — депті...

Бакырған мені әлдекім үйге көтеріп әкеп, ішіне қарай
есіктен лақтырып жіберіпті де, сыртынан баса қойыпты...

Бақыра жылап, есікке ішінен жармасқан мені әжем
күшактай ап:

— Не болды?! — дегенде:

— Дараға жеті! — дептін мен.

— Кімді?! — деген әжемнің үрейлі сұрауына:

— Нұржандарма! — дептін...

— Не дейді?! — деп айқайлап қалған әжем, талықсып
күлап кетіпті...

Одан кейін менің білгенім: оянып кетсем, үйдің іші ала
көленке... Манымда үнсіз мүлгіген біраз адамның күңгірт
бейнесі елестейді... Оң жақ босағаға, бұл үйде бұрын құрыл-
майтын шымылдық керілген... Не болғанын аңғара алма-
ған мен, күндегі дағдыммен:

— Әже! — дегенімде, босаға жақтан:

— Бейшара бала, өлі білген жоқ па еді? — деген әйел
даусы естілді. Үйдегі үнсіз мүлгігендер, бұл дауыстан оянып
кеткен сияқтанды да, бастарын көтеріп алысты. Бірақ, мыл-
қау адамдай біреуінде де тіл жоқ... «Неге үндемейсіңдер?!»
дегендей жан-жағымға қарасам, құрылған шымылдықтың
бас жағында тұнжыраған әжем де отыр!..

Мен әжемнің төсегіне ұйықтаған екем. Содан қарғып
түсіп, жүгіре басып әжемнің алдына бардым да:

— Не болды?! — деп айқайлап қалдым. Ол үндемеді...

— Әжем қайда?! — дедім мен.

— Әжең енді жоқ! — деді әжем ауыр күрсініп.

— Неге?

— Қайтыс сапарға кетті ол!

— Қайда дейсің?! — дедім мен түсінбей.

— Тұрасын неге айтпайсыңдар? — деді бір шал. Бетіне
қараған маған, шал:

— Әжең өлді, балам! — деді.

Не болғанын енді ғана жобалаған мен, шымылдық ішіне
сып періп кіріп, шалқасынан жатқызған жансыз әжемді ба-
қыра жылап бассадым... Әлдекім мені бакырған қалпым-
мен, шымылдық ішінен күшактай көтеріп алып шығып,
әжемнің қолына бермек болды.

— Бармаймын! — деп тырмыстым мен.

— Неге?

— Әжемді өлтірген сол!..

V. ҚАҢҒЫРҒАН КҮНДЕР

Біздің арада кигіз үйлерді төңкеріп кететін дауылдар болып тұратыны жоғарыда айтылды. Ескі ауылда «Жыртық үйдің құдайы бар» деген мақал болатын. Олай дейтін, кигіз бүтін үйлер дауылда тез құлайды да, кигіз жыртықтардың көбі тулай желпендегенмен, құламай қалып қонды. Қазық оны, «жыртық үйге, ағни келейдің үйіне құдайдың болысқаны» деп ойлайды. Расында, кейін білсем, жыртық үйлі соққан жел ішіне кіріп, жан-жағындығы тесіктен тоқтаусыз шығып кетеді екен де, бүтін үйге соқтыққан жел бар күшімен итеріп құлатып тастайды екен.

Сұрапыл дауылда кигіз үй құламау үшін, қазық шаңырақтың екі жағынан, қылдан мықты ғып ескен екі «желбау» байлайды да, дауыл боларла ол желбауларды жақындата қосып, қазыққа байлап, сірестіре, қазықпен жерге қағып тастайды. Ілуде біреуі ғана болмаса, осы қазық, қандай сұрапыл дауыл болса да, кигіз үйлі тырп еткізбей ұстап тұрады. Бұның атын «жел-қазық» деседі. Кей үйлер бұл жел-қазықты қасиеттеп, атадан ұрпаққа мирас қып, баппен сақтайды. Біздің үйде «арғы атамыз Сүбітейден сақталып келе жатыр» деген, ырғайдан жасаған қазықты мен өзім де көрдім.

Менің әжем, біздің үйдің дәл осы «жел-қазығы» сияқты екен. Ол өле сала, он алтыншы жылдың дауылы көтеріп соққан біздің үй, ұзақ уақытқа дейін қайтадан жиналып тік тұра алмай, жыртылған кигізі мен қираған сүйегі жан-жаққа ұшқандай болды да кетті...

Ол жайды баяндаудан бұрын, әжемнің жерленуі туралы, оның алдында, біздің арада жалпы өліктердің жерленуі туралы аз сөз. Біздің арғы аталарымызда «сағана» дейтін болады екен, ол — кең және терең ғып қазған құдық екен, құдықтың үстіне әркім шама-шарқынша күмбез тұрғызылды екен; бай болған біздің аталарымыз, осындай бір күмбезші «Қара кенгір» аталатын өзеннің бойына, балшыққа жылқының қылыңы турап, ешкінің еріткен майын қосып соққан кірпіштен жасаған екен; үлкендердің айтуынша, ондай назарлы жел де, су да ала алмайды; тағы да солардың айтуынша, сол күмбез, күні бүгінге дейін бұзылмай, қаз қалпында сақталған; күмбез ішіндегі құдықтың қаз жарымына тақтай төселеді дейді, екінші жарымы үнірейін бос тұрады дейді; таң өлік соның тақтайына қойылатын көрінеді де, ең шіріген соң, сүйегі шұқырға құлатылатын көрінеді, күмбезін, құдығын қосып тұтас айтқанда, «сағана» аталатын көрінеді.

Сағана жасауға, өрнеге, кім көрінгеннің шамасы келе бермейді, оған ауқаттылардың ғана шамасы келеді, сондықтан да қазақтың даласы кең болғанмен, сағанасы — сәрек; ал егер өлдекім сағана салса, оның ұрпақтарынан күші келгендер, аламы қай жерде өлсе де, мейітін сол сағанаға жеткізіп жатқызатын көрінеді; мысалы, Кенесарымен соғысқан біздің атамыз Жәутік Қаракұмда, жаздың ыстық кезінде өлген екен, атасы Сүбілейдің сағанасы, атпен жүргенде ол арадан оншақты күншік жер екен; оған Жәутікті жеткізу қиын болғандықтан, сөреге қойып етін ағызған да, сүйегін киізге тігіп, найзаға теңдей екі атқа артып, атасының сағанасына алып барған!.. Өтірік-шымыл кім білсін, әкемнің айтуынша, бертінгі ата-аналарымыздың еттері түгел аққанмен, Сүбітей атамның еті ақпай, сағана тақтайының бір бұрышында сары тап болып өлі жатыр. Оның үстіне әкем бертінге дейін кебінің жанартып жауып келген...

Әкемнің айтуынша, біздің ауыл да, үй де Сарықопа-ның жағасына Жәутік өлгеннен кейін, әкемді жұрт Жаманға қосқаннан кейін қыстайтын болған; Жаман осы арада өліп, Сарықопаға жақын жердегі бір төбенің басына жерленген де, сол ара ауылдың зираты болып кеткен, ауыл қорадан көшкен айларда адам өлсе, қай жерден болса да осы зиратқа әкеліп көметін болған.

Әкемнің мейіті де осылай орналасуға тиісті еді. Бірақ, олай бола алған жоқ. Нұрқан тобы дараға асылған күні үрейден өлген әкемді Сарықопаға апарып көмуге әкемнің мұршасы келмей қалды. Әкемнің, нағашымның және оларға тілектестердің еркіне салса, «былайғы жұртқа үлгі болу үшін», дараға асылғандарды бірер күнге дейін алмай, салбыратып қою екен. Бірақ олар күн тәулігіне дейін де тұра алған жоқ. Асылғандар өлгеннен кейін, солдаттар ол маңайдағы адамның бәрін де жан-жаққа айдап бытыратқан да, бастықтарының «жақындаған адам атыламы» деген бұйрығын естірткен, сондықтан ол күні де, түні бойы да маңайына ешкім жолай алмаған.

Ертеңіне таң атқан соң-ақ дүрбелең басталды. Біздің үйдің іші түгелімен әкемнің өлімін қайғырып отырған шақта, апы кіріп, күні шығып Қайрақбай келді. Асығыс мінезді ол, есіктен сүріне-қабына кірді де, еңтіккен дауыспен:

— Ойбай, жығайық үйді! — деді.

— Неге? — деп үрейлене қараған әкеме:

— Жау жақындап қапты! — деді Қайрақбай.

— Кім айтты? — деді үрейлене түскен әкем, орнынан қопандай бастап.

— Балдызың Жақыпбек!.. Манайдағы өзге үйлердің бәрі жығылып, алды түйелерге артылып та болды...

— Не дейді?! — деп, бұрынғыдан жаман үрейленген әкем ұшып түрегелді де, Қайырақбайға нанабағандай, асыға басып тысқа шығып кетті. Өзгеміз де үрейлене бастағанымен отырып қалдық. Әкем тез қайтып кірді де:

— Үйді жығу керек! — деді, мазасы кеткен бейнемен.

— Шешенді қайтесің? — деді жеңешем ашулы дауыспен, — көшкен жұртына көмусіз тастап кетемісің?

Ашулы бірдеме айтқысы келген әкемнің үні көмекейіне кептеліп қалғандай, ұртын томпайта, үлкен көздерін тасырайта, тесірейіп қарады да, қамыс арасынан айбат шегіп түрлідеген қабаңдай, түсініксіз әлденені мұрнынан мінгірледі...

— Неге тесірейесің? — деді жеңешем, өршелене түсіп, — мынау балаң айтқандай, — деді ол мені қолымен нұсқап, — шешенді өлтірген өзің!.. Манайдыңғылардың бәрін тістелеп, тырналап маза бермегенде, айтушы ма еді шешес: «әу, жаным, қой осыны!.. Көп қорқытатын, терең батыратың!.. Көп көтерілсе топырақ шаңа алмассың, шаңдағына өзің тұншығып өлерсің!» деп? Келді ме, айтқаны?..

Әйелдігіне бағып жасқа булыққан жеңешем, аргы сөзін айта алмай, әкеме арнаған жоқтауын айтып дауыс қып кетті... Біз, балалар да, ол дауысты сабырмен тыңдап отыра алмай, ағаш басындағы ұяда, өрмелеп келе жатқан жыланнан қорқып шуласқан қарғаның дәрменсіз балапандарындай, үн қосып жылап қоя бердік. Әкем бұл жылауды ауырлаған кескінмен, түнжырап үйден шығып кетті...

Сол қалыппен біздің қанша шуласарымызды құдайым білер еді, егер көп кешікпей нағашым кіріп келмесе. Әскерше киініп, қару асынып алған ол, әкемді ерте есіктен кіріп кет:

— Асылтас! — деді ақырған дауыспен. Бәріміз де селк ете гал, шулап жылауымызды доғара қойдық.

— Бү не, істеп отырғаның? — деді Жақыпбек, қатты даусын бәсеңдетіп, бірақ зілін күшейте түсіп, — жалғыз осы үйдің кемпірі ме өліп жатқан?.. Ер-азаматты қайтесің соғыста қырылып жатқан?.. Кеше кемпір өлмей, мынау күйеуің өлсе қайтетін ең?..

Бұл сөздер көкейіне қонып, қайғысының қаруы мұқап қалғандай болған жеңешем, бетінде жылтыраған көз жасының жұғынын алақанымен сипап жіберді де, өксірін баса алынған дауыспен:

— Анау, қапыда және арманда өлген бейшараны өз орнына апарып жерлеудің қамы еді... — деді.

— «Қапын» дұрыс, «арманын» жалған! — деді шешемнің інісі, — баласының алдында өлген кісиде арман бола ма екен?.. Жасы жеткен адам... мың жасай ма ол?.. Барсын!..

— Соны, енді, ауылдың зиратына апарып жерлейік дегенім еді, — деді жөнешем, мұқалып қалғандай...

— Қайлағы зират?..

— Сарықоспадағы...

— Жаудың сол жақтан қаптап келе жатқанын білемісің?

Жөнешем «солай ма?» дегендей қараспен үндемеді...

— Көне, аттап көр, Сарықоспа жаққа аяғыңды, — деді нағашым, сөздерін нығырлай сөйлеп, — кемпіріңе қоса, жауларың үлп-отаныңмен, зәузатыңмен, түгінді тастамай қырып жіберсің!..

Жыламыраған шешем, «сонда...» деп бірдемені бастап келе жатыр еді:

— Қысқарт, ана, сөзіңді! — деді інісі жекіп, — сөз таясытыратын уақыт емес, бұл!.. Жан мұрынның ұшында тұрған уақыт!.. Енді биенің бір сауымын көшіксіңші, не болар екенсің?.. Тамтығын да қалмайды!.. Жау келіп басады да, жаныңды қырып, барыңды талап алады!..

— Сонда, өктемді қайтеміз? — деді жөнешем...

— Көземді!..

— Қайла?

— Осы аралдағы тобенің біреуіне...

— Жападан-жалғыз ба?..

— Қасқыр жер деймісің көмген кісіні?..

Ұзын сөздің қысқасы, біздің үйдің желісіне таянған бір тобенің басына өктемді жападан-жалғыз апарып көмдік. Ол уақытта жаудан қаша көшіп обігер болып жатқан жұрттан жаназаға азғантай адам ғана қатынасты. Еліміздегі молда да алғашқы қапқандармен кетіп, өкемнің жаназасын ауылдағы шала оқулы бір шал шығарды... Осы кезде жау жақты барлап жүргендерден «таянып қалды» деген хабар кеп, көмілген өкемнің басына аят оқуға да шама болмай, жүктері түйеге артылған біздің үй де шаңдатқан қалың топқа араласып жөнеп берді...

Сол жөнешемнен біз жөндей бердік. «Жел аударған қаңбақтай, су аударған дөңбектей» дегендей, не желкені, не ескегі жоқ қайық сияктанған бізді¹ заманның айнала ұйыт-

¹ «Біз» дегенім, жерден, елден айырылып, біздің ұйымыз бірге жоғалдылар.

қи соққан дауылынан тулай толқыған теңіз төріздендіріп, мықтап құды да отырды. Бұндай сергелденге адам түгіл мал да шыдамайды екен. Көтерілісшілер біздің үйдің бар малын талап өкеткенмен, қишқан-пысқан елдің адаққан малынан біздің үйде төрт түліктен тағы да біраз дәулет құралып қалған еді. «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, қардың суы секілді тез суалар» деп Абай айтқандай, «желмен ұшып кетеді желден алған» деп тағы бір ақын айтқандай, еңбексіз жиналған малдың, аз уақытта қай желге ұшып, қалай таусылғанын білмей де қалдық...

Одан кейінгі күн көрісімнің тірегі — аңшылық сияқты. Әкем жас күнінен аңшылықты көсіп қып, бертінде ғана қойған екен. Ол мылтық та атады екен, ит те жүгіртеледі екен, күс те салады екен. Қишқын боп, дәулет шағындалған кезде ол осы көсібіне тағы да түсіп алды. Оның соғыста жараланғаны бізге мәлім. Сол жолы сіңірін қылыш қиған оң жақ қолы бүкірейіп, кемтар болып бітті. Өскерден де ол осы кемтарлығынан босаған көрінелі, өйтпесе соғыста жүре береді екен.

Аңшылыққа кіріскенде бұл қол оған бөгет болған жоқ. Егер мылтық ату керек болса, ұңғысын кемтар қолының қарына салып жібереді де, көзін қарауылына дөлдеп ап, тілін оң қолының саусағымен тартып жібереді... Бұрын да ол аса мерген екен. Сол қолының кемтар болуы ол өнерінен айнытпаған: тек қарауылға іліксе болды, нысанға алғанын қағып түсіреді... Өскер бастығы оған қосауыз мылтығын сыйлаған екен. Әкемнің айтуынша, мұндай тигіш мылтықты өмірінде кездестірген емес... «Бірінен болмаса бірінен» дегендей, қайтқан дәулетіміздің қайырындай болып, аңшылыққа қажет нәрселердің бізге сөті келе кетті: тигіш мылтыққа сай, әкем өлдеқайдан, жүтірген аңды құтқармайтын ұялас екі тазы алып келді. Өзге дәулеті шайқалып төгілгенмен, атақты Жылан-сырты соғыста өлгенмен, әкеме «Қурай-күрен» аталатын тағы бір ат бітті. Әкемнің де, басқалардың да сипаттауынша, ол «қашса жеткізбейтін, қуса қағып түсетін, шығанынан шыққан жүйріктің өзі» Әкемнің осындай аңшылығынан, біздің үй үнемі «қан сасымды да» жатты...

Әкемнің аңшылығымен күн көре отырып, «жазу келе жатыр» деген жақтан үнемі қаша көшкен біздің үйдің қайлардан қайларға барып табан тірегенін естіер үлкендер болмаса, мен білмеймін. Олардың айтуынша, Қызбелден сөгілген біз, әуелі Тосынға, одан Ырғызға, одан Қарақұмға барғамыз... Астымызда жер тулап жатқандай, барған

жеріміздегі жан-жануардың, өсімдік атаулының бәрі бізге өшігіп, орнықсақ-ақ тәрпа бәсәләтындай, біз жылжи береміз...

Патшаның тақтан құлауын біз Қарақұмның ішінде қыстап отырған шақта естіміз. Ол кезде мен сегіз жасқа толуда жаяңдап қалғам. Көпті көрген тақымстау, құлау біреуді өкемің: «Қуғынды көп көріп, құйрығы бурыл болған тұлкі» деп отыратыны есімде бар. Сол айтқандай, былтырдан бері қуғынға ұшырап, бармаған жерім, баспаған тауым қалмаған, қатер күтпеген күнім болмаған, естімеген жаманшым болмаған мен, «патша түсіпті» деген хабарға, кімнің қалай қарауын өте жақсы білем. Біреулер: «Құдай берді, ақ түйенің қарны жарылды, бостандық болды!» деп шапқылағанымен, осындай ойдағы біреулердің мекеніне қайтқаны көп қопшыдағанымен, қуғынға ұшырағалы бүктелген бөкілей өз ішіне бүріліп, басқаға сырласуды, жамырап сөйлесуді дотарған, бойына бұрын жоқ салмақ пен сабыр біткен өкем желіге қойған жоқ.

— Не істейміз? — деп ақылдасқандарға оның берер бір ғана жауабы:

— Өліптің артын бағайық.

Сонымен қыс өтіп, жаз жетті. Енді алыстан «күрт, бірі — «ақ», бірі — «қызыл» боп жатыр дейді... «ақ» дегендері — байларды, «қызыл» дегендері — келетілі жақтайды дейді...» деген хабар келе бастады. Осы кезде:

— Енді қайтеміз? — дегендерге өкемің берер жауабы:

— Өліптің артын бағайық.

«Өліптің артын бағып жүріп», біз Қарақұмға келесіқыста да отырып қалдық. Енді еститініміз: «Ақтар мен қызылдар соғысып жатыр дейді... Қазақтан ақтар жағын Жақыпбек Дәуітов, қызылдар жағын Амангелді Иманов басқарып жүр дейді... Қызылдарды ақтар қырып жатыр дейді...» Біреулер бұл сөзге де желігіп, өкеме келіп:

— Елге енді де қайтпаймыз ба? — десе, өкемің берер жауабы:

— Өліптің¹ артын бағайық.

Өліптің артын бағып жүрген шапымызда, «енді қызылдар жеңіп, ақтар қашып жатыр дейді» деген де хабар естілді. Бұған біздің үйдің іші ерекше елеңдеп, жалпы хал-жайды

¹ «Өліп» дегені мынау екен: қызақ, құмалақпен бал алады, құмалақ саны қырық бір болады, қызақтың ұтымында, құмалақтың «қырық» емес, «қырық біріншісі» ғана сөйлеп болжал айтады, оның аты — «өліп», сондықтан бал аңқан қызақ өліптің жау жағына я өз жағына шығарып бақылайды. «Өліптің артын бағайық» дейтіні сол.

кайтыра отыра, нағашының не халге ұшырағанын біле алмай делдал болды.

Бір күні, Қарақұмнан қыстың ызғары арылып, көктемі басталып жатқан шақта, бүкіл дүниеден жасырынып келгендей боп, түн ішінде бір хабар біздің үйге кіре қалды. «Жолзушылап келе жатырмын» деген бір салтты адам ішіре кеп үйге түсті де, әуелі өкем екеуі онаша жолығып, содан кейін, өзгелерден оташырақ қонған біздің үйдің ішінде күбір басталды. Оның алдында өкем қаралға жабысқан таләктай боп, қайда көшсек те қасымыздан қалмай жүрген Қайрақбайды, әлдене сылтаумен, алысырақ жерге қонған біреуге жұмсап жіберді. Қазір біздің қасымызда Қайрақбайдікінен басқа үй жоқ та. Оның Қатира атты қатыны және үйелмелі-сүйелмелі үш-төрт жас баласы бар да. Қатира жұмысқа араласып, ұйқыдан басқа уақытын біздің үйде өткізетін. Неге екенін кім білсін, белгісіз қонақпен онаша сөйлесіп қайтқаннан кейін, Қайрақбайды жұмсап жібергеннен кейін, өкем шешеме: «Қатира келін де үйіне барсын!» деп сыбырлап қалды.

— Неге?! — деген шешеме:

— Онаша сөз бар, — деді өкем.

Өкеммен шалтай сөйлесіп дағдыланған шешем, салмақты әлдене барын сезгендей, бұл жолы үнлеген жоқ. Ол тысқа шығып кетті де, қазан басында жүрген Қатираны — «сылтау тауып үйіне жібердім» деп келді. Бұл кезде мен тоғыз толып, онға шыққам, «жақсылық», «жамандық» дегеннің не екенін айқын аңғаратын болғам, сондықтан, жат қонақтың жүріс-тұрысына, өкеммен онашалануына, өкемнің Қайрақбай мен Қатираны қууына қарап, ішімнен «тегі, біздің үй ғана білуге тиісті бірдеме бар-ау!» деп жорамалдаймын, оның не екенін білуге асығам...

Асыққаным да жеттім. Қайрақбай мен Қатира кетіп, біздің үйдің жаны үйіміздің ішіне онашаланғаннан кейін:

— Балалардың біреуін тысқа шығар, — деді өкем шешеме, — іргеді бақдалап отырсын, біреу-міреу тыңдап жүрмесін, кісі көрінсе жөтеліп қап белгі берсін!.

Біздің үйде, Текебайға тетелес, өзі пысықтау, сөзуарлау Берен дейтін қыз болушы еді. Шешем өкемнің тапсырмасын орындауды соған жүктемек болды. Пысық қыз:

— Мен неге тыңдамаймын? — деп шешесімен қайымдаса бастап еді, өкем жекіп:

— Бар, «бар» деген соң!.. Естірің келсе іргеден де естісің! — деді.

Әкемнің суық түсінен қаймыққан қыз, наразылығын тыржың етуімен ғана білдіріп, кердеңдей басып тысқа шығып кетті...

— Жақыпбектен келіп отыр бұл жігіт, — деді әкем, Берен тысқа шыға. Бәріміз де елең ете қалдық. — Бұның әкелген хабарын қысқаша айтайын. Күн бұрын қатты ескертерім, естіген сөздерің осы арада қалсын. Жан адамға тістеріңнен шығара көрмендер. «Отыз тістен шыққан сөз, отыз ру елге тарайды» дегенді ұмытпандар!

Бәріміздің «айтпаймыз» деген антимызды жаутаңдаған көз жанарымыздан үккендай болған әкемнің айтқаны:

— Жақыпбек тірі, аман екен. Ол қосылып жүрген ақтар қызылдан жеңіліп, шығыс жаққа қарай қашқан көрінеді. Жақан олардан қалып қойған көрінеді. Сендерге қайда жүргенін білудің керекі жоқ. Ол бізге «Түркістан жаққа көшсін» деген хабар айтыпты...

— Неге? — деді, тыңдаушылардың ішіндегі естіяр апам.

— Қазір Торғай маңында Амангелді күш алып, қымылдарға жағып та тұрған көрінеді, тұрған елін билеп те тұрған көрінеді. Ол енді, онымен де қанағат қылмай, жан-жақтағы күмдар мен далаларда патшаны немесе ақтарды жақтаушылар болса табамын деп, жөйілдім салатын түрі бар. Жақыпбек бізге «Амангелдінің қолы жетпейтін жерге — Түркістанға кетсін» депті.

— Онысы қай жер еді, құдай-ау? — деді шешем жылап жіберіп.

— «Түркістан» деген жалпақ жер, — деді әкем. — Біз соның тиімді бір тұсына барамыз да қонамыз...

— Қайда бар, ондай жер? — деді шешем жасқа булығып.

— Сырдың жағасында «Қармақшы» деген жер бар, сонда атамыз Малдыбайдың қайыны — Марал ишанның тұқымдары тұрады. Бала кезімде Жәмекеме еріп, көріп қайтқаным бар. Онда Маралдың немересі — Тобағабыл ишан тұрады екен. Маралды да, баласы Қалқайды да, немересі — Тобағабылды да ол ел әулие көріп қадірлейді екен. Сырдың жағасында Марал ишанның күмбезі бар екен, оған дұға оқуға, қайғылылар мен сырқаттар медет сұрап ағыл-тегіл келіп-кетіп жатады екен. Күмбез қасында мешіт пен медресе бар екен, медреседе балалар оқып жатады екен...

— Қоя тұршы, ертегіңді! — деді шешем, әкемнің сөзін бөліп, — сонда көшіп барамыз ба, сөздің қысқасы?

— Енді қайда барамыз? — деді әкем, лажсызданған кескінмен.

Ертеңіне өкем төңірегтегі тілеулес үйлердің басты адамдарын жинап ап, бір қойын сойып қонағасы берді де, себебін айтпастан, Сыр бойына көшуге бекінгенін білдірді. Күтпеген жаңалықты естіген достар:

— Себебің не, сонда? — деп қдалғанын, өкемнің барлық тапқан сылтауы — мен.

— Адам бола ма деп үміт еткен балам еді осы, — деді ол мені нұсқап, — мектепке беруге жараған соң-ақ оқытпақ ем. Ол оғымды төңірім қош көрмей, жел аударған қиықтай, беталды құла түзе құды да кетті. Сырт естуімізге қарағанда, заман бір ыңғайланып келе жатқан сияқты, барлық жерде де қызылдар беки бастаған сияқты, олар әр халықтың өз тілінде мектеп аша бастаған сияқты... Мен енді Сыр бойына жетем де, мектебі бар бір ауылға орнығып, баламды оқытам.

— Торғайға барып неге оқытпайсың?

— Көшпелі ел ғой ол. Орныққанша қашан. Және онда билік Амангелдінің қолында көрінеді. Тісіміз бен тырнағымыз тиген бізге күн көрсете ме ол? Сырға барсам кім болғанымды кім біледі менің?.. Біліп болғанша, баламды да оқытып болам...

— Соғым осы, — деді өкем, үйіне жиналғандармен біраз кеңескеннен кейін, «Құлан басына күн туса, қолығына қармас» деген. Енді бірімізге біріміз алаңдамай, әрқайсымыз өзімізге тиісті жерге барып панаалайық. «Ермедін» деп бір-бірімізге өкпелемейік. Маған ерем дегеннің ертең ертемен үйлеріңді жығыңдар!

Біздің үйдің жыны ертеңіне алағобеде ояңды да, естіярыларымыз кигіз үйді жыға бастады. Шала ұйқылы менің құлағым, жыдаған шешемнің сонда келген дауысы:

— Бүгін дейін қаңғыртпағаның аз болып па еді, құдай-ау?.. Тығы қай жаққа қаңғырттың бізді?..

VI. МЕНІҢ ӘКЕМ -КӨМЕНЕС-

Қолдағы азған малдың аужайына қарап асықпай жылжыған біздің үй Сырдың бойына, оның «Қармақшы» аталатын тұсына мезгіл күзге тарта жетті. Қасымызда Қайрақбайдың үйі ғана... Торғайдан үлкен өзен көрмеген маған, онымен салыстырғанда, Сыр телегей теңіз сияқтанды. Шынында да солай ғой деймін, әйтпесе, оның атына «дария» деген сөзді қосақтай ма? «Дария» біздің елдің ұғымында, теңізден кіші, өзеннен үлкен су...

Біз Сыр жағасындағы Марал ишанның аулына келіп орнықтық. Әкемді бұрын да көрген және қандай жақындығы барын білетін оның ұрпақтары, біздің үйлі құшақ жая қарсы алды. Бұл арынның қазғы қысқы үйді «там» дейді екен. Біздің жақта «там» деп өліктің үстіне ағаштан я кірпіштен тұрғызған, төбесі не ашық, не жайпақ үйді айтады. Мынау үйлер, «там» десе дерлік үйлер екен: бәрі де балшықтан соғылған тапалтақ, ойнектері кішкене, төбелері жайпақ. Ар жағында, жақын жердегі доңесте, осы ауылдың зираты бар екен, ондағы тамдардың көбінің төбесі ашықтығы ғана болмаса, мына үйлердің тамдардан айырмашылығы шамалы. Солардың ерекше көзге түсетіні — Марал ишанның күмбезі. Төбесі кигіз үй төрізді бүріле жасалған бұл күмбездің сыртқы бейнесі мешітке ұқсайды: бұнда да бірі жуантық аласалау, бірі сопайған биіктеу екі мұнара бар, екеуінің үстінде де ай бар...

Жата-жастана таныссам, «ишан тұқымымыз» деп мақтанғанымен, бөрінің де дәулеті шағын екен. «Маралдың қара шаңырағында орнан ұстап отыр» деген, осы тұқымдағы ең дәулетті деген Мұхамметжан ишанның үйінде айғыр үйір жылқы, жүзге тарта қой, онға тарта түйе ғана бар; біреулерінің күн көрерлік қана халі бар сияқты, ал енді біреулері — тақыр келей... Маралдың біраз тұқымы — біздің жақтағы «Құмды ағаш» аталатын жерде, тағы біреулері Қызылжар жақта тұрады екен... Олардың ішінде ірі дәулеттілері де бар деседі...

Бұндағы ишан тұқымдарының беделдісі Мұхамметжан екен. Совет өкіметі орнағанға дейін, ол да ишандық, дағуа құрып, мұрат бөлгісі келгендер қол тапсырады екен, ауру-сырқаулар келіп емделеді екен, медресе ұстап қадімшік бала оқытады екен, үйінің қасындағы мешітке жұма сайын және айт күндерінде маңайдағы ел жиналып, қайыр-сапақтарынан үйе-төге беріп кетеді екен; Марал ишанның аруағын қасиеттейтін діншілдер ат ілін суықтастан, күн сайын ағыл-тегіл келіп, басын түнеп жатады екен, олардан да Марал тұқымына ұлан-асыр табыс түседі екен...

Совет өкіметі бұл арада он сегізінші жылдың басында орнаған екен. «Ақмешіт уезі» аталатын бұл өлкенің байлары мен діншілдері Кержут дейтін орыс пен Жорабек дейтін қазақтан қатты қорқып, олар келе жатыр десе, тығыларға ін таба алмайды екен, өйткені, олар — «буржуй» немесе «молда» дегендерге қаһарлана кеп, қымс етсе ибақтыға жабады екен, қарсыласам дегендердің кейбіреулерін атып тастаған екен. Сол Кержут пен Жорабек былтыр бір келін, айт намазының үстінен шыққанда, «дін үгітін таратып жатырсындар» деп, қарсыласпақ болған Исхак ишанды жұрт

көзіңше өкіртіп сойған, оны да, тағы бір байларды да Ақмешітке алып кетіп, бірер айда әрең босатқан. Содан кейін, Марал ишанның күмбезіне келушілер де, Мұхаметжан ишанға қол тапсырушылар да азайып, олар да түн жамылып қана келіп кетеді екен, сондықтан, біз барған шақта, ишан тұқымының түсімі де шағындалып қалған екен...

Мәдресе сақталған екен. Бірақ, Мұхаметжан ишан оның ендігі атын «мектеп» қойып, өзі оған меңгеруші боқты. Таңыса келе әкемің айтқанына – бұның сырты ғана мектеп, іші – бықып тұрған дін сабағы. Бұл маңайда бұдан басқа мектеп болмаған соң, әкем мені – «сірге осыдан-ақ тіліңді сыңшыра тұр, ар жағын тағы да көре жатармыз» деді. Есім кіріп қалған мен «ол да мақұл болар» деп барып көрсем, «әліп, би, тиінен» бастап, адам түсінбейтін бірдеме. «Ұғам ба» деген үмітпен ол «сабақта» бірер күн отырып көрдім де, әкеме ашығын айтып, «енді бармаймын» дедім. Әкем «бар» деп зорламады...

Жата-жастана Сыр бойымен де таныстым. Ені кен, суы мол және тұщы бұл дарияның маңы үйренбеген адамға тұрарлық жер емес екен. Біз барғаннан көп кешікпей қыс басталып кетті. Кейін Пушкиннің бір шығармасын оқып отырсам (қайсысы екені қазір есіме түспей қалды), оңтүстіктің қысын солтүстіктің күзінің маңы (қарикатурасы) деген екен. Сырдың қысы да сол. Ол біздің Торғайдағы күздің маңығы...

Торғайдың қысы – қыс сияқты қыс!.. Онда қар бір түссе қалың түседі де және көктем басталғанша тас сияқты бекіп қалады. Ал, Сыр бойының қысында, біздің жақтың күзі сияқты, қар бір түсіп, бір еріп, жер бір тоназып, бір жақсип әуре қылады екен. Сонысына қарамай, желінің қаттылығы мен аяздың шымырын көрсен!.. Сумандаған желінің жең-жағаңнан сүйреңдеп кірмейтін тесігі болмайды, кіріп кеткен жерінде, суық жыланды жорғалап, дененді тітіркендіріп жібереді; аязы дененің ашық жерін қыздырған темірдей қариды!..

Осындай жат жердің күзінде, менің ермегім – әкем мен Қайрақбайға еріп аңға шығу болды. Сырдың арғы жақ беті «Қызыл» аталатын қалың күмнің сілемі екен, оның он бойына қалың жыңғыл, жие, шенгел, сексеуіл өседі екен де, ішінде қырғауылы мен қояны қойдай өреді екен. Әкем өзінің Құрай-күреңіне, Қайрақбай белі берік, ніс алмас, топырақтау бір керікке, мен – «сүндет атым»¹ санайтын қарагер бестіге мініп, екі тазына ертіп, әкем мылтығын,

¹ Балаңы сүндеттегенде өзіне тоуалдейтін ат.

Қайрақбай оның саймандарын асынып, үшеуіміз «Қызылды» беттей аттанамыз. «Қонып қалсақ» деп, өкем ет астын кішірек мыс бақыр мен оны асып қоятын ұшпағын қоржынына сала аттанады. «Қарны ашар» деп, маған арнап құрт, ірімшік сияқты азын-аулақ шайнамаларды алады. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деп, өзге тамақ алмайды...

Жақын жердің бүтасын ел отынға алып сиреткендіктен, ұзақырап барып, қалың жынысқа кіреміз. Ол арада «аң жыртылып айырылады» деген сөз рас боп шығады. Аяқ астының оң жерінен де бырылдап ұшқан қырғауыл, мін жерінен де пырылдап ұшқан қырғауыл!.. Олардың ұшпасына біздің тазылар ерік бермейді: қалың жыныстың ішін тіміскілей, екеуі екі жаққа қатарласа жарысып кетеді де, бұта түбінде қорғалап отырған қырғауылдарды еріксіз ұшырады!.. Өкемнің мергендігін сонда көрем, аттың бар пәрмезімен шауып келе жатқан қалпында, алдынан пыр етіп, құйрығы шұбала ұша жөнелген қырғауылды мылтықпен тартып жібергенде, төңкеріп түсіреді!.. Екі қырғауыл ұшса, қосауыздың бірінен жедел бірін атып, екеуін де қосқабатынан түсіреді... «Сонда, болжайсың ба?» деп сұрасам, «ой, ақылы жоқ, — дейді өкем күліп, — болжап кісі мылтық ата ма екен?... Нысананы шын мергеннің көзі емес, қолы табады!..»

Өкем атқан қырғауылды Қайрақбай екеуіміз жинаймыз. Оны да тауып беретін тазылар. Оқ атып төңкеріле құлаған қырғауыл сорлының өлмей қалғаны қай қуысқа тығылса да, тазылар тіміскілеп тауып алады, өлтіріп тастамай, тірі қалпында шырылдаптып тістеп алып келеді!.. Өкем қалың қырғауылды осы бетімен ата берсе, күніне оңдап емес, жүздеп алатын, бірақ, өйтпеге ерінеді де, біразын түсіргеннен кейін, «бұйырғанын ертең атармыз, тамақтанып тынығайық» деп, аулауды доғаралы. Қызылдың жынысында қоян да көп екен. Бірақ бұл араның қояны, біздің жақтың қоянының көзегі сияқты кіп-кішкене, сондықтан өкем олардың бірен-саранын ғана таңсыққа атады да, былайғыларын «қайтес, күнәсыз бейшараларды?... Өсе берсін!» деп атайды... Иттер қуып жейін десе, өкем ақырып қайтарып алады. Олар өкемді адамдай тыңдап, ұрысқанын үнінен біледі. «Неге жібермейсін?» десем, «тойса жүгірмейді, кешке тойғызам» дейді.

Қызылда қасқыр мен қорқау да көп екен. Қасқырлары да біздің жақтың қасқырының қасында, қотаншы тобеттердей-ақ. Ал, «қорқау» дегенді естігенім болмаса, көргенім осы жолы. Оның жүні қызғылт, үлкендігі иттей ғана бола-

ды екен. «Сол қалпымен, – дейді өкем, – батылдығы сұмдық! Жем таппаса, көрдегі өлікті суырып жейді. Қарусыз жалғыз-жарым кездескен тірі адамды да жеп қояды». Солай деп түсінгендіктен, өкем қорқауға өлердей өш. Бір жерден қорқау кездессе, қуып жетіп өлтіргенше тыным көрмейді. Және өлтірмей қоймайды да: оқ жетер жерге келсе атады, айтпесе, қайда қашса да біздің жүйрік тазылар күтқармайды, қайда тығылса да тауып алады. Олар қорқау түгіл қасқырдың өзін тақымдарынан тістеп қысқақылдап, өкем қуып жеткенше босатпай әуре қылады...

Осы қызықтан өкем де, мен де, күндеп, жұмалап түгіл, айлап жүрсек те шаршар я жалығар емеспіз; аулаған аң көбейіп кеткен шақта, үйге амалсыз қайтамыз. Аз күннен кейін тағы шығамыз...

Біз биылғы қысты осы қызықпен өткізер ме едік, қайтер едік, егер, Сырдың мазасыз қысы қысып кетпесе; қысқанына да қармас па едік, қайтер едік. Қызылдың арасында қар мен құмды араластыра боратқан бір дауылда, өкем екеуміз адысып кетіп, ассыз-сусыз далада өліп қала жаздап, елді өлдім-талдым дегенде өрең таппасақ!.. Содан кейін, өкемнің тағы да аңшылағысы келгенмен, шешем:

– Өзің кетсең – мейлін, баланы жібермеймін, – деп босатады. Өкем мені тастап кете алмады.

Жер кезіп, аң қуып желігіп қалған көңіл, өліктердің ноласынан айырмасы аз тамдардың ішінде босқа жүруге шыдамай, Қайрақбай екеуміз ұйқыдан бос уақытымызды Сырдың мұзын ойып балық аулағандардың қасында өткіздік. Ауылда ермексіз жата беруге іші пысқандай болған өкем, «жұмысым бар еді» дегенді сылтау ғып, Ақмешіт, Төшкен аталатын қалаларға кетті...

Бірір ай сапар шеккен өкемнің үйге алып келген жаналығы – бірі жиырмадан асып, бірі он сегізге толып, бойжетіп отырған екі апам – Меруерт пен Жібекті алыстағы әлдене байлардың балаларына бермек боп, қалың малын алып кетті. Мал айдап келуге ыңғайсыз: өрі қалың малға тығым салып жатқан совет заманы, өрі алыстан қысты күні мал айдап қайту қиын. Бұл жөнде құдалардың тапқан айләсі – қалың малды бұйымға айналдыру: ішіне батсайы, шайы, пай сияқты жібегін, бархыт, берен, мауыты сияқты асыл маталарын, түкті, тақыр кілемдерін қоса, біраз бұйымды, қыздарды ұзатып өкетуге келген күйеулер, бұмалап алып келетін болған. Өкемнің өз өкелгені – ақша. Бірақ, ол кезде бағасы төмен совет ақшасы емес, «іске асуы мүмкін» деген Николай ақшасы және неменеге қажеті барын кім білсін, ағылшынның қағаз ақшасы!..

Әкемінің құда түсіп келгенін естіген біздің үй, қашан қыздар ұзатылып іні суығанға дейін аса көңілсіз болды. Жат жерде танымайтын әлдекімдерге баратынын естіген екі қыз, болса-болмаса да ағыл-тегіл. Оларға қосыла жылаған шешем, қыздардан оғанша қалған шақта:

— Іштен шыққан балаларын емес пе еді? Құтыла алмай отыр ма елін?.. Неге шыламадың алғана уақытқа?.. Заман түзелсе елге бармайтын ба едік, көшіп?.. Орналастырмайтын ба едік, сонда?.. Туган жерінен бұйырмайтын ба еді, топырақ?.. Қайда адастырып тастап кетеміз енді?.. Обалы қайда?.. — деп зарламады. Шешем сөзін бітіргенше әкем төмен қарап, тұнжырап отырады да, сөзі таусылған шешем, ендігі еркін булыққан жасқа берген шағында, әуелі ауыр күркініп ап, құмыққан қоныр дауыспен өз сөздерін бөлшектеп айта бастайды:

— Қыз бала «жат жұрттық» емес пе, бейшара-ау?.. Ошаққа тас болған қызды қайда көріп ең?.. Жасы жеткен соң, абыройы бар кезде орналасқаны жөн емес пе, қыздың?.. Көшерімізді жел, қонарымызды сай біліп жүрген адам емеспіз бе?.. Туган елге қашан ораларыңды қайдан білесің?.. Қалай ұстап отырарсың оған дейін бойжеткен қыздарды?.. Жерін таппай беріп кеп отырған жоқпын... Біреуі — Аламекек төңірегіндегі Шірік-карта байдың баласы және Датқаның тұқымы; енді біреуі — Төшкеннің мыңғырған саулагерінің баласы, асылы — Құрама¹... Осыдан артық не жер керек әйел балаға?

Қарсыласар күші жоқ қыздар да, шешем де жылаусықтаумен жүрген күндерде, әуелі — қазақ күйеуіміз келді. «Бай, Датқа» дегенмен, жасы қырыққа жақындап қырықжыл болып қалған, қырма сақал, иіс алмас бір «жануар» екен!.. Сыбыр сөздерден, оның жеңгедей алған бір әйелі, қыздай алған бір әйелі болып шықты... Бірақ, оған енді амал қанша!.. Әкемің сөзі — сөз!.. Біздің Меруерт сұлу да, сымбатты да қыз еді... Күйеуін көрген соң тіпті ағыл-тегіл болған бейшара, үйден шығарарда талып қап еді, қосшылар түйеге көтеріп мінізді...

«Құрама» деп атаған күйеуіміз, басыбайлы өзбектің өзі болып шықты: мұрны да, көзі де, беті де, сөзі де өзбек, киімдері де өзбек: басында ақ кесте шеккен төрт қыран қара тақия, үстінде — түсі ашық биқазап ала шапан, оның белін төрт-бес орамалмен буып алған, бұтында ақ дымбал, аяғында мәсі етік.

¹ Қазақ пен өзбектің араласуынан туған адам.

Рас айтса, оның жасы жиырма бесте екен. Бірақ өзбек түкті халық па, немене, бұл да қырма сақал!.. Және сақалы мұндай мол, қалың болар ыл, бетінің көзі мен мұрнының төңірегінен басқа жері салқын күзде көлдің бетіне қатқан мұз сияқты көкпенбек, жап-жылтыр!.. Егде тартқан жасын жасыра ма, әлде бай баласы болғандықтан ертерек семірген бе – денесі топ-толық, мықыны жап-жалпақ...

Бастапқы күйеумен салыстырғанда, бұл ойнақы мінезді адам екен. Үйге кіре, үлкенімізді «әке-әлап», кішімізді «шүк-әлап», шешемді «әпәліп», іні-бауырымыздан өтіп барады. Осы мінезін ол қалыңдығына да көрсетті. «Өзбек әйелжанды» деген сөз рас қой деймін. Қатіра күйеуді өз отауында оңаша отырған Жібекке алып барып, «қалыңдығың осы» деп көрімдік алған соң-ақ, қасы-қосы ойнақшыған күйеу, жез қарнақтай майысқан қимылмен «жанға кінәй!» деп жабыса кетті... Жібек бұйығы мінезді қыз еді. Танымайтын күйеу құшақтай алғанда, ұлттан жанын қоярға жер таппаған қыз, оттай лаулап, өп-пәк кескіні күп-күрен болды да кетті...

Біреу күннен кейін Жібекті де жөнелттік. Пар атқа жеккен тарантасқа оны да күйеу қосшылар көтеріп салды. Поезға мінерде ол да талып қапты... Кейінгі күбірден естуімізше, ол бейшара да «екінші қатын» болып кеткен екен...

Қыздары кетуімен, шешемнің «қайда жібердің балаларды?» деп жылап, күн сайын құлағын мүжуінен қажымды ма, әлде, көңілсіз үйде көсіңсіз жата беруге жалықты ма, «ыштарды өткізем» дегенді сылтау ғып өкем кейде Түркістан жағына, кейде Орынбор жағына жолаушылады да жүрді. Біз үйде болдық. Менің еріккендегі кәсібім – не Сыр бойында балық аулаушыларға кету, не Қайрақбайды ермек көріп, соның қасында болу...

Қайрақбай менімен туыс жігіт. Біздің бесінші ағамыз – Саудабайдың бес қатыны болған екен, Қайрақбайдың ағасы – Тұяқбай, сол Саудабайдың ең кіші тоқалынан туыпты. Тоқал баласын қазақтың қай жерінде болса да бәйбіше балалары кемшілікте ұстауға тырысқан ғой, оған кей тоқалдың балалары көнген де, кейбірі көнбей, тістесе, тебісе өсіп, біреулері бәйбіше балаларының өзін билеп кеткен. Мысалы, біздің арғы ағамыз – Молдабай да Саудабайдың үшінші тоқалының баласы екен. Бірақ ол, еңкеден жалғыз болса да өжет туып, манайына қонсы-қоланды көбейтіп алған да, бәйбіше балаларынан кемшілік көрудің орнына, билеп-төстеп, бәрін иіріп жусатқан. Тұяқбай ми-

жық адам екен. Өзге туыстарынан таяқ жейтін ол, Молдабайға қорғалап, өмірін соның малын бағумен өткізген. Қайрақбайдың әкесі Тайлақбай да біздің үйдің жалшысы қатарында күнелтіп еді деседі. Ол да момын адам екен. Қайрақбайдың одан пысық тууы — шешесінің менің әкеммен әсегі бар болғанға ұқсайды. Онысы рас та ғой деймін: ең алдымен, оның кескін-кейпінде әкеме аздаған ұқсастықтар бар, әсіресе, монғолша қиғаштау біткен көзі, екіншіден, шапшаң мінезі. Өсекші адамдардың айтуынша, әкеме оның қажырлылығы ғана жетпейді, бұл жағынан ол хиды әкесіне келеді. Құлағын осындай әсек шалған шешем, Қайрақбайды бала шағында жек көріп, үй маңайына жолатпауға тырысады екен, кейін, үйрене келе, онысын қойған. Мал түлігі болған соң-ақ, әкем Қайрақбайды біздің үйде ұстап, төсік өкпе ғып жұмысқа салмай, атарман-шабарманы ғып үйреткен. Кейін әкемнің ол ең сенімді, ең пысық жігіті болып кеткен. Тұрмыс жағынан ол әкемнің қасында, ірі жылқыға қосақтап жіберген тай сияқты. Өз шаруасы, өз асы, өз аты деген онда жоқ: мінері де, ішері де, киері де біздің үйден. Жаз да, қыс та, тек қана жатар үйі бөлек...

Күн көрісі біреуге байланысты бола тұра, ол жақсы ат мінуді, жақсы киім киюді ұнатады. Әкем бұл жағынан бетін қақпайды да. Сал да болғысы келетін ол, домбыраны да бірсыдырғы жақсы тартады, өлеңді де бірсыдырғы жақсы айтады. Жасынан әкеме еріп ел аралаған ол, жершіл де, елшіл де. Әкем оны қайда жұмсаса да барып, тапсырған ісін тынғылықтап қайтады. Ол жағына — мығым. Ал, мінез жағына келсең қылжақбастау, ұшқалақтау, шайқым-мазактау... Үлкеннен де, кішіден де оның ойнамайтыны жоқ. Ол, әсіресе, ойелдерге соқтығымпаз, олармен өзіндесімпаз. Сондай мінез-қылығымен қыз-келіншектерге өтімді екенін өз көзіммен де талай рет көрдім...

Сондай қылжақбас Қайрақбайдың тағы бір «кәсібі» — кішкене еркек балаларды жинап алады да, бозқуыздың неше түрлісін үйретеді. Тілім шыға мені де ол солай баулып, кім көрінгенді боқтатып, бейпіл сөйлетіп үйретті. Соларым ішінде өзімнің әке-шешемді немесе Қайрақбайдың өзі мен қатынын да сыбап алатын едім, онымды қызық көретпай, күлетін еді де қоятын еді. Бұл әдетімнен, тек, бертін, ести-яр болған шақта ғана айнып, оңашада я жастардың арасында болмаса, үлкендердің я жат адамдардың көзімше бейпіл сөйлеуден тыйылдым.

Қайрақбайдың маған кішкене күнімнен үйреткен бір «сабағы» — қыз бен жігіттің арасындағы жастық қарым-қатынастар жайында. Бұл жайдағы әңгімесін Қайрақбай

тұрпайы тұра да, сыпайы тұра да айтады. Тұрпайысы маған тапсық емес сияқтанады, өйткені, көзін тырнап ашқаннан бастап, үй қайуандарымен бірге жатып, бірге тұратын көшпелі ауылдың баласына ұрғашы мен еркектің қарым-қатынасының ешбір тапсығы да, қызығы да жоқ. Қайрақбайдың сыпайы өңгімелері мені қатты қызықтырады, өйткені, ол адам түгіл перілер мен періштелердің де жастары оқара ғашық болуынан, аузының суы құритын нелер тамаша ертегілерді айтады. Немесе «Қозы Көрпеш – Баянның», «Қыз Жібектің», «Бәдігүл – Жамалдың», «Сейпіл – Мәліктің», «Жүсіп – Зияканың» қиссаларын жатқа соққанда, құмарлықтан өліп кете жаздайсың, «шіркін-ай, мен де солардай ғашық болар ма едім!» дегенді арман етесің.

Бір қис осылай өтіп, жазырманшы жылдың көктемі басалған шақта, өкем сол бір күндері үйде жүрген шақта, біздің қырға тіккен қоңыр кигізді үйімізге «Ақмешіттегі дәкейлің бірі» деген бір адам келіп түсті. Орысша киінген, басында тек қара мақпалмен тыстаған қазақы сусар бөржі бар, қапсағай биік бойлы, шүмірек қоңыр көзді, жоғарғы ернінің үстін, етегін қырыққан қою қара мұрт жапқан бұл адам, өкеме танықтардың біреуі болып шықты. Фамилиясы – Аралбаев.

Біздің үйге, өкемді – «Әбекелей», шешемді – «женешелей», бізді «қарағым-шырағымдай» келген бұл сыпайы адамның жайғасқаннан кейінгі өкеммен күбірлескен кеңесіне құлақ салып отырсам, Совет өкіметінің хал-жайы қиындап бара жатқанына үксайды. Не екенін білмесем де, оның «Антанта» деген сөзі құлағымда қалыпты. Советті қазір батыс жағынан Антанта қысып келе жатқан сияқты; Самарқан, Бұхар аталатын жақта «басмашы» дегендер шығып, оларды Ануар паша дейтін кісі басқарып, ол да қиратып келе жатқан сияқты, сойтіп, Антанта мен басмашылардың қыспағына алынған Совет өкіметі, көп кешікпей езіліп өлетін сияқты...

Сол сөздерінің арасында, Аралбаев өкеме тағы бір қуаныш хабар айтты: былтырғы көктемде Амангелді өлтірілген екен. Бұл жаңалыққа қуанып кеткен өкем:

– Кім өлтірілді? – деп сұраға;

– Дәл кім екенін білмеймін, – дейді Аралбаев, – кім де болса, біздің кісілері!..

Тағы бір жаңалық айтты Аралбаев. Әуелі ол:

– Әбеке, осы сізді, Дәуітов Жакыпбектің жездесі деп өгідім бе? – деп сұрады.

— Солайы рас, — деп қана салқын жауап берді өкем.
— Оны қысты күні Ақмешітте болғанда неге айтпадың?

— «Солай едім» деп несің өйтпелейін оның...

— Білесіз бе, ол балдызыңыздың қазір қайда екенін?

— Білмеймін, — деді өкем натын көтеріп, от басында тамақ пісіріп жүрген шешем, інісімен хабар барын сезгендей, елеңдей қалды...

— Шүйінші бересіз бе, амандық хабарын және қайда екенін айтсам?..

— Қалағанның сенікі, қайным! — деп шешем жылап жіберді.

— Сенейсе! — деді Аралбаев. — Шыңғыстау еліңде. Сонда, итін, атақты ақыпымыз Абай Құнанбаевтың ауылында судья боп қызмет атқарады...

— Не дейді, жаным-ау! — деп қуанған шешем жылауын үдете түсті.

— Өнгенің бөріне сенуге болар еді, — деді өкем, сабырлы қалпын өңертпей, — «судья» дегенге сеніп болмайды...

— Қосым көріп келген кісі болса да ма?..

— Кім көріпті?

— Абайдың інісі — Исхактың немересі Даниял Исхаков деген жігіт Ташкенде айтқанын өз құлағыммен естідім. Ол жігіт Шыңғыстаудан жуыраа ғана келген екен. Енді де мінбайсыз ба?

— Аузына май, қарағым!.. Нандық, қарағым! — деді шешем жасқа булығып...

Арғы сөзді онанша сөйлескілері келгендей, өкем мен Аралбаев орындарынан тұрысты да, тысқа бірге шығып, дөн асып кетісті.

Олар оралғанша ас та даяр болған еді. Тәтті сүрлен шығару ғып асып, астына күреш басқан етті жегеннен кейін, онан соң түіе сүтін құйған күреш шайға сусындағаннан кейін, Аралбаев аттануға жиналды. Керекте басына ілген палтосын киюге ыңғайлана берген ол:

— Бір нәрсені ұмытып барады екем ғой, Әбеке! — деді.

— Нені?

— Ой, жігіт! — деді ол, босағаға тану жерге тастаған ердің үстінде шоқнып отырған Қайрақбайға, — анау қасыңда жатқан қоржынды бері әкелші.

Қайрақбай әкелген қоржынның ауыз бауын ағытқан Аралбаев, ішкі қалтасынан, ортасынан қайыспен бұған, қалыңдығы бір қарыстай, әлдене кітапшаны суырып алды.

да, біреуін шетінен ағытты. Үлкендігі қозының тіліндей ғана, сырты қызыл, жұп-жұқа кінешке екен.

— Осыны сізге берейінші! — деді де, Аралбаев кінешкенің ішін ашып, — қаталаспасам, сіздің анық атыңыз Әбу-талып, фамилияңыз...

— Жәутіков! — деп жіберді өкем, Аралбаев кіліріп қалған соң.

— Соларды жазайын, — деді де Аралбаев қоржынынан сия сауыты мен қалам алып, қызыл кінешкенің бетіне өлшенені шымайлады. Содан кейін өкеме ұсынып еді:

— Бұл не? — деді өкем әуелі біліп алғысы келгендей қолын созбай...

— Партиялық билет!..

— Қайдағы «партия?»

— Көменес партиясы бар емес пе?

— Иә?..

— Соған мүше болудың билеті.

— Ойбай-ау, мен мүшемін бе, оған?!

— Болмасаңыз, болыңыз!

— Не деп отырсың, шырағым-ау?!

— Қорықпаңыз, ақсақал!.. Сізге ғана емес, жолшыбай сіңдейлердің талайына үлестіріп келем... Алыңыз!..

— Бұл өзі не қылған билет, бос жатқан?! — деді өкем, анар-алмасын біле алмаған кескімен қолын сылбырлау созып.

— Өз қолымыздағы билеттер, — деді Аралбаев, — кімге берсек те еркіміз.

— Мұны мен қайтем? — деді өкем билетті қолына алып, төңкере жан-жағына қарап.

— Санлығына салып қой, бір күнде керек боп қалар!

— Еңдеше, біреуін менің анау туысыма да бер, — деді өкем Қайрақбайды қолымен нұсқап.

— Болсын! — деді де, Аралбаев қызыл билеттің біреуін оған да жазып берді.

Одан кейін Аралбаевты жақын жердегі темір жол станциясына шығарып салып қайтқан өкеме Қайрақбайдың:

— Өзі неткен адам әлгінің? — деген сұрауына берген жауабы:

— Әрі аталықты, өрі атақты байдың баласы екен. Күні үшін көменес партиясына кіріп жүрген бейбақ екен. Бұл үкіметке қылығы жағымды көрінеді...

— О, тауба, жасаған! — деп қояды өкем содан кейін қалтасындағы қызыл билетті анда-санда қолына ап, қарап қойып, — біз де көменес болдық-ау, енді?!

VII. ЖЫЛАН ЕГІН ҚАЛАЙ ЖЕДІМ

Бұл араның жазы шыға, аспаннан түсер тамшы жомді болмайды екен; мал бағытындары ертерек кезде, күнгейінде «Қызыл», теріскейінде «Қара» атанатын құмдарға көшеді екен, онда, атам заманда ел болып қазып, сексеуілмен шегендеп тастайтын құдықтан су ішеді екен; егін шаруашылығымен айналысатындар, Сырдың суына ғана сенеді екен де, егер оған су түссе, жайдай кетпен шауып, арық қазып, өркім хал-қадарынша егін сеуіп, өнім алады екен. Кейінгі жылдарда өуелі жиһазгер соғысы, одан кейін азамат соғысы боп, зілдей салмағы шаруаға түсуден мал басы азайып, құмға көшетіндер сиреген екен, енді халықтың көпшілігі кетпен шауып күнелтетін болған екен.

Қазақта «сұмырай келсе су құриды» деген сөз бар. Сол сұмырай біз болдық па, әлде Сырдария кей жылы тасып, кей жылы тасымайды дейтін салтына бақты ма, 1920 жылдың көктемінен таңдыры тартылды да қалды. Бұл елдің әдетінде, арғы түбі Памирадан ағатын Қара дария мен Тяньшаннан ағатын Нарыннан өзбек жерінде қосылып, бері қарай «Сыр» боп келетін дарияның жыл сайынғы суы тасу-тасымауына ертелең құлақ тігеді екен. Кей жылдары су ортасынан-ақ көбейіп, тасқыннан қорыққан ел, сел астында қалмаудың қамына күні бұрын кіріседі екен. Мазасы ерте кеткенмен, ондай жылдары егінші халық, биыл астық та, жеміс те, шөп те, балық та мол болады деп қуанады екен; ал кейбір жылдары, жоғарыдан судың тасымауы естілсе, жұрттың көңілі жүдеп, «енді қалай күн көреміз» деген қайғыға ұрынады екен...

Жиырмашыңғы жылдың басы қуаныш емес, қайғы әкелді. «Су өне тасыр, міне тасыр» деген үмітте жүргенде, қыс та, көктем де өтіп, жаз басталып кетті. Тасымаған Сырдың бұрынғы мол суы жаз шыға сарқылып, көп жерінде жылтыраған тайыз жылға ғана боп ақты да, кей тұсында үзіліп қалды. Бұрын егіс өлкесіне тасқындап каналмен мол шығатын су, биыл шығырдың шелегіне де жүк болған жоқ. Алдағы уақыттың ашпағынан зоресі кеткен кедейлер, қорасының төңірегіне сепкен азын-аулақ дөніне суды аркалап әкеп құйды... Су жетпейтін кеңірек жердегі егіндердің сабағы қылтия бастағаннан-ақ сарғайып кетті. «Су тасыған жылдары жайқалған шалғын боп кететін еді» деген ойпаттар, биыл сортаңы шығып жатқан бозамық тақыр боп қалды. Сыр бойына жайылатын малдың, сазды жерлердің құрағынан басқа, тісіне сымдық болар шөбі қалмай, шілде

туа қуарып ұшып кетті де, қырат жерлердің шаңы шығып, жел тұрса боранға айналды.

«Пәленін мыны Сырда, бірі қырда» деген мақал бар. Соның растығын, мен осы жазда көрдім. Бұл арадағы пәленін ең сұмдығы — қолдығы сары маса екен. Жанбыры бар жаздарда, қанаты суланған ол алысқа ұзып ұша алмайды екен де, құрғақшылық жылдары, саздауық түстардан қалыңдағы бұлттай боп көтеріліп, желмен ауытқыған шақтарда, жетпейтін жырағы, кірмейтін қуысы қалмайды екен. Олар ашық жерлер түгіл, іші қапа болып кететін тамдардың есік, терезесін ашқанда қаулай кіріп ап, дененді күн-түні ұдай ашыта шағып, әрі үндерін қоса ызыңдап, дамыл-тыныштық бермейді екен. Ауқатты адамдардың одан табатын жансазсы — «масақана» атты шатыр құрып, ішіне тығылу. «Жыртық үйге тамшы ауыр» дегендей, күндізгі күйген ыстық пен түндегі тымырсық қапада, сүзгі матадан жасалған масақананың ешінде адам тұншығып кете жаздайды екен... Ашайын десең масадан қорқасың... Біздің Торғайдың масасы шақса да ештенен кете қоймайды. Ал, Сырдың масасы адамға безгек егеді екен. Торғайдың безгегінен өлген адамды естіген жан жоқ. «Тропикалық» аталатын Сырдың безгегінен екінші бірі өледі екен. Сол жазда, осы қазыға Қайрақбайдың бір ұл, бір қызы ұшырады, менің де тегелес бір апам өлді...

Сырдың бойында малдың, әсіресе, жылқы мен түйенің «жөңіеті» — сонасы екен. Біздің Торғайдың сонасы, бұл арадағы сонаның қасында, түйенің қасындағы қойдай. Үлкендігіне қарай, оның жағы да күшті, тісі де өткір болу керек, шаққан жерінің етін терісімен бірге жұлып алады. Қырда ол жылы шөп жоғы белгілі. Малдың қорек алар жері, арын жағасындағы саздауық жерге өскен құрақ. Ашыққан мал амалсыз соған барғанда, сазға батқын түйе қорғаны сыртта жүреді. Сол кезде, бір түйеге мыңдаған сона жабылып, қасқырдай талағанда, жүні жағатыры күзелген, денесі тақыр сорлылар, жанын қоярға жер таба алмай, шаңға ауақши береді... Кейбір сабырлы болғаныған бейбақтарға, бауырына қалған соналарды табандарымен, қапталына қонған соналарды бастарымен қағам деп, өз денесін өздері үрумен ісіріп жібереді, соған ақырында, не қатпа, не қара-өкпе болып өледі... Соңа түнде жатады. Күндіз құрақ ішіне тығылған жылқы, қырға сол кезде ғана шығады...

Маса мен сонаға ең шыдамшы мал — сиыр екен. Денесіне маса миллиондап, сона мыңдап жабысқанмен мынық етпейтін ол сорлының жауы — «сөйгел» аталатын инелік пен «алакүлік» аталатын көбелек. Бұлардың біреуі көзіне көрінсе,

жүздеген сиыр жанын қоярлық жер таба алмай, құйрықтары аспанға тікелей көтеріп ап, тым-тырақай бытырап қашады... Ол шабысқа қайбір шыдамды мақұлық. Сөйгел мен ала-күліктен қашып, біраз тояқандап жүгірген соң, тілі салақтап болдырады да, мәңгі болғандай бетімен лағалы.

Қой байгүс, бұл шыбындардың біреуін де елен қылмай, ыстық уақытта біріне-бірі тығыла ұйысып жатады да алады. Бірақ, мұнымен пәледен қутылмайды ол. Қойдың танауына кіргіш қара бас ақ күрт болады екен, құрғақшылық жылдары ол тіпті көп болады екен. Танауына сол күрт кіріп жиырылатса, онымен де қоймай, шақса, қой бейшара оттан қалып, алдыңғы аяқтарымен тұмсығын сабап, секіре берелі екен де, осыдан болдырып өледі екен. Қазақтың «секіртпе» деген ауруы осы екен. Бұл ауру, кейде, қотандағы қойды түгел құртып кетеді екен...

Аталған пәледердің ешқайсысына да беріспейтін ешкі ғана екен. Жанын ол, шаққын шыбындардан, ыстық кезде таса жерлерге тығылып қалумен сақтайды, неге екенін кім білсін, секіртпенің құрты оған дарымайды да... Қойлар сияқты, ешкілердің де пәлесі – кене екен. Құрғақшылық жылдары кене де көп болады екен... Ешкінің төсіне қазаланған кенелер, етін тесіп ішіне өтіп кетеді деседі. Ешкі бақырауық мал ғой. Сондықтан да қасқырлар түнде қотанның қой ұрлағанда, бақыруынан қорқып ешкіге жоламайды деседі, жоаса да, ауыл адамдары бақырған дауысымен қуып, айырып алады деседі... Осы бақырауықтығын ол кене жабысса да істеп, иелері бұл пәледен де құтқарады екен...

Сыр бойындағы малдың пәледері осылар болса, егінің пәлесі – «саранча» атты шегіртке екен. Бұл маңайда ондай пәленің тұқымы барың қар кетіп, жер көктей бастаған шақта көргеміз. Сол кезде ауыл адамдары жақын тұстағы сазды оңкелерге барған да, өлденелерге үңіліп қараған. Мен де қарасам, жұрт үңілген жерлерден бір нәрсе ақ көбіктеніп, көпірші шығып жатыр екен.

– Бұл не? – десем:

– Саранча аталатын шегірткенің тұқымы, – дейді. Мен ол сөзге түсінбей, не екенін сұрасам:

– Саранча дейтін шегірткенің ұрғашысы, – дейді түсіндірген адам, – күздігүні осындай сазды жерге құйрығын түбіне дейін шаншады да, өзі сол орында өледі. Оны тышқандар теріп жейді.

– Құйрығын неге шаншады?

– Ұрығы, яғни, тұқымы сол құйрығында болады. Саздың тереңіне көмілген ұрық, қыстай аман сақталады да,

жер жібі, күн жылына, өсуге айналады. Мына жерден көпірішіп шығып жатқан нәрсе – жандана бастаған сол ұрық. Біраздан кейін осы көбіктен қылдырықтай қызыл бас ақ күрт шығады да, аздан кейін шегірткенің балапанына айна-
ла бастайды. Қанаты үлкейіңкіреген кезде өсуге айналады. Сол кезде біз бұларды айдап, манайға үйген қу қамысқа тығамыз да, қамысты өртеміз. Солай жоймасақ, қанатта-
нап үшкен соң күш бермейді. Егер ұшырсаң-ақ, егін-
шөптен түк тастамай отап, өрт жүргендей тып-типыл ғып кетеді...

Мен осы өртеуді де көзіммен көрдім. Қызыл бас күрттар көрінген шақта сол алқашты айнала қу қамысты үйеді екен, күрттар одан өте алмайды екен. Күрт шегірткеге айналған шақта, ауылдың тайлы-тәяқтысы қалмастан, жүруге жара-
ған бір адымы шығады екен де, қолдарына ұзын жас талдан бұтан сыпыртқы ұстап, шегіртке атаулыны үйген қамысқа қарай айдайды екен. Үріккен қойдай жосылған шегірткелер қамысқа тығылған шақта, түс-түсынан от береді екен...

Бірақ, бұнымен Сыр бойының елі ол жазда саранча апа-
тынан құтылған жоқ. Жергілікті саранчаның тұқымын күртқанмен, жаз ортасында, өлдеқайдан көшкен бұлттай түнеріп қалып саранча келді де, ел боп шулағанмен, қазин-
ошақ сияқты темір-терсектерін түгел қиғырлатқанмен, ор жерге қамыс жағып түгін бергенмен, биылғы азын-аулақ егінді тып-типыл ғып отады да кетті... Ұстап алған саран-
чаларды көрсем, аты және түрі шегіртке болғанмен, Торғай жерінің ең ірі деген шегірткелері, бұлардың қасында, түйенің қасындағы қойдай ғана екен!...

Ол жазда шаруаға келген апат осындай болса, адамға келген апат та одан кем болған жоқ. Ең алдымен, елге безгек қаптып кетті. Одан өлген адамның қисабы жоқ. Оның үстіне «шешек» деген пәле кеп, елдің баласын, егін отаған саранчадай қырды. Маған да шешек сол жылы шығып, өлім аузынан өрең қалдым. Бүліс дейтін маған тетелес апам кескізді сұлу қыз боп өсіп келе жатыр еді, шешек оның бетін дал-дал ғып ойып, түк те түрін қалдырған жоқ...

Сырдағы «мың пәленің» ішіне қарақұрт, бүйі, шаян, жылан дегендер де кіреді екен. Қарақұрт, әлетте, қырдағы жусанды жерде болады екен. Құрғақшылықта жусан да шықпай қалуынан болса керек, биыл олар да өріп ауылға кеп, талай адамды шағып өлтірді. Бүйі шаққаннан менің шешем де кіп-кеуіп өрең аман қалды. Шаян бұл араның елінде, ас ішкен дәстарқанның үстінде өріп жүретін мақұ-
лық екен, сондықтан, шағып алғанда ғана өкінібесе, тұрғын

ел одан корыкпайды экен. Жылан да солай экен. Далалык жер түгил, кораның иш-сыртында да жылтындап жүрөтүн олардың кейбірі үйгө де кіріп кетеді. Сондай жыланннн біреуі өзімдi де шагып алды.

Такыршалыктын салдарынан кырда отыра алмаган биздин үй жал ортасында қорға көшіп келді де, өткен күз осы ауылдың күшімен бізге арнап соққан тамымызға орнықты. Қырға шыққанда сыпырып алған терезелер қайта салынды.

Менің бір әдетім — еріншектеуім. Үй шаруасынан кейбір жұмысын өз ықыласым шауып істемесем, біреудің жұмсағанына еш уақытта бармаймын. Сондықтан ба, әлде мені бұлағып өсіргілері келе ме, әкем мен шешем де жұмсай қоймайды. Қырдан көшіп келген күні, сол әдетіме бағып, үйдің өзге жаңдары, бірер ай болса да есіз гап мыбырсыған қора-қопсыны тазалап, нәрселерді жайғастырып... дегендей жабықта, тыста жүргенде, мен әлдене ойыншықтарымды ернек қып, тамның ішінде отырмын. Қасында бырылдай ұйықтап, «үлкендігі кішігірім иттей» дерлік, жүндес тарғыл мысық жатыр... Бір кезде сол мысық шошып оянгандай атып түрегелді де тамның көленкелеу бұрышына қарап, белін күдірейте, айбат шегіп ырылдай қалды... «Не көрді?» деп бұрышқа қарасам, ұзындығы бір құлаш жіптей әлдене қыбырлайды!.. Тесірейе қарасам, қара тарғыл жылан!.. Мысыққа я маған айбат шеккендей, ол да белін биік көтере бүкірейтіп, бері қарай қарғығасы келгендей, тұрған орнында тәнселеді!..

Ырылдаған мысық, жыланнан мені қорғағысы келгендей, ырып ілгері қарай секіріп түсті де, тағы да күдірейе қалды. Жылан да сол кезде «саған берісе қоймай!» дегендей, орғыңқырап, мысыққа таянып қалды... Мысықтың жүні әдетте жұмсақ болады ғой. Бездің «Жолбарыс» аталатын мысығымыздың қалың, ұзын жүні тіпті жұмсақ болатын, ошекалай сипай калсаң, ұйпаланған қалпынан көпке дейін түзеле алмайтын. Жыланмен арбасқан шақта, оның осы жүнінің әрбір талы кірпінің ине-леріндей тікейіп, түрегеп кетті. «Қайсымыз бұрын алар екеміз» дегендей, арбасқан екі жануар тағы да жақындай түсті де, таянып қалған шақта, бірінен-бірі сескенгендей, жылан басын қақшита көтеріп, мысық алдыңғы екі аяғын бетіне қорғаушы қыла шекесінен отыра гап, жылтындаған жылан сылдырапы да тұрды, мысық ырылдады да тұрды... Менде үн жоқ отырған жерімде үн-түнсіз тастай қатыптын да қатыпты!..

Бір кезде мысық оң алақанымен жыланды жаққа салып қалғандай болды... Ол алақанын жылан бассалмақ болған-

да, сол жақ алқаныммен қағып қалды. Оған ұмтылам деген жыланды екі табаныммен кезек қақпақылдай бастаған шақта тістетеуіне ыза болғандай жылан, мысықтың денесіне ора-лып кеп қалды... Сол кезде жаным ышқынғандай шап ете қалған мысығымды аяп кеттім ғой деймін, атып тұрып, жыланды желкесінен шап беріп ұстағанымды өзім де білмей қаптым!.. Тек қана білгенім — қылғына жанталасқан жыланның, басын иіп кеп, бармағымды тістеп алуы... Осы кезде өкем де кіріп, үйде болып жатқан уақиғаса, өзелі сасып қалғандай, аңырып аз тұрамы да, жыланның мен ұста-ған желкесінің, басына таяу жерінен ұстап кеп алды... Оның қысуы менің қысуымнан қаттырақ болды ғой деймін, жы-лан мысыққа оралған денесін жазып жіберді де, «қолың-ның алін кетірейін» дегендей, өкемнің жеңін түрген білегіне орады...

— Енді қайтем? — деп мен жылап жібергенде:

— Ештеңе де етпейді, — деді өкем, — бұл уыстан ол тірі кетпейді...

— Өзінің еш жерінді тістеді ме? — деп сұрады өкем.

— Тістеді.

— Қай жерінді?! — деді ол үрейленген кескінмен.

— Мына бармағымды! — деп көрсетсем, ап-сәтте шаққан жері иінінің көзіндей боп қарая қапты...

— Күдай-ай, сақтай гөр! — деді өкем қорқып кетіп, — өкел, оңе бір қапшықты.

Мен алып берген кішірек қапшыққа өкем жыланды сал-ды да, аузын буып:

— Жүр, тез! — деді маған қолын ұсынып, жетектемек боп.

— Қайда барамыз?

— Ишанға!..

Бұндайдың емшісі Исахак ишан екен. Ол жыланды күйрегінен жоғары асып, денесін кере, басын жерге қаққан қапшыққа байлайды екен де, қасына тізерлей отырып, көзіне көзін қадап ап, түсініксіз бірдемелерді, алқымы кепкен түрде мінгірлей береді екен... Онысының қашан бітері және не-мен бітері белгісіз... Ол сол мінгірлеуімен кешке шейін мінгірледі. Қасына мені және өкемді отырғызып қойды да, өзге адамдардың бәрін қуып шықты. Бізге айтқаны: «үн шығармаңдар, әсіресе, менің атымды айта көрмеңдер».

Ишан осылай мінгірлеп отырғанда, жылан уыты дене-ме тараған мен, ісініп те болдым. Жүрегім де сол кезде қысып кетті. Содан кейін талмаусырағанымды білмей де қаптым. Білгенім: аузыма өлденені өлдекім кұйды, мен оны қақала-ишнала жұттым...

Артынан есім кірген соң білесем, әлгі жыланның сорпасы екен. Әкемнің айтуынша, біраз арбысқаннан кейін нишан да ісіне бастаған, жылан да кісініп, денесі қысқара бастаған... «Ал, көзінді жұм!» деген нишан әкеме, сол уақытта әкем көзін тәрс жұмған. Сол кезде үзілген қайыстай бірдеме шырт ете қалған. «Енді аш көзінді!» деген нишан әкеме. Әкем көзін ашса, балтамен шапқандай жылан нақ белуардан екіге бөлінген екен... «Оқумен болдім» деген нишан. Содан кейін, «баланың емі — осы жыланның сорпасы мен еті» деп, бір бөлшегін тас құманға салып тез қайнатырған да, сорпасын ішуге дәрменім жоқ, менің аузыма қасықпен күйған. Содан кейін аздап есім кіріп, денемнің ісігі біртіндей қайта бастаған да, жыланның етін жеп, сорпасын ішіп тауысқан шақта, жанылып та кеткем...

VIII. ТОПАЛАҢДАҒЫ ТОЙ

Сыр бойының сиқын көрген шешем, әкеме:

— Ел іші пәле-жаладан тишығыпты деп жүрсің ғой, бұнда не қыламыз, отырып? Оған да, аш болайық, тоқ болайық, елде болайық, — деп қыңқылдай берді. Әкем оған алған:

— Көрмеген ел ме елі?... Сағынатын кімің бар еді?... — деген сияқты жылдыртпалы сөздерді айтып жүріп, бір сәтте, — кеше ғана Торғайдан жуық арада шыққан кісіні көрдім, ондағы кұрғақшылық бұдан да жаман дейді, малдары қазірлен-ақ көтерем болып жатыр дейді, етін сеппейтінін білесің ол елдің, алыстағы қалаларда бір пұт тарының құны не бес қой, не бір сиыр дейді, ақшаға еш нәрсесі сатпайды дейді, қалай сатады ақшаға? Қонетоз көйлекті базарда мың сомға бермейтінін осында да көріп жүрсің. Қалай көшіп барасын елге, осындай шақта? Барып көрші, кеше тоқ кезінде, тонап алуға тартынбағандар, бүгін — аш кезінде, тірідей талап жесің!..

Бұл сөздер көкейіне қона бастаған шешемді шегелей түскісі келгендей, әкем жадыранқы сөздерін айтады:

— Бұрынғы дәулетіміз қайтып келмеді демесек, — дейді ол, — құдайға шүкір, мұнда да жаман тұрып жатқамыз жоқ. «Жегеніміз — май, ішкеніміз — шай» дегендей, дәстүрқанымыз бұрынғыдан кеміген жоқ. Осындай жай-күйіміз тастап, босқа қопарылмайық: «Өліптің артын бақ» дегендей, бұл заманның арты неге соғарын, орнықты жерге байқай тұрайық.

Шешем бұл сөздерге көнген қалпын көрсетеді...¹

Мезгіл-күзге тақала, Сыр бойының да халі қиындады. Аштан босқандар, қайыар сұрағандар көбейіп кетті. Осы кезде, өкемнің тағы бір «көрегендігі» байқала қалды: жыл басында екі қызын бірдей сәтқан өкем, қалың малына өзгені емес, мата я басқа өлі бұйымдарды алғанын білесіздер. Сонда үй-іші «қайтесің бұларды?» деп күңкілдесе, «асықпаңдар, — дейтін өкем, — өліптің артын бағыңдар!»

Ол бұйымдарды өкем, өзгелер түгіл, үй ішіндегі шешем, Текебай, мен — үшеуімізден басқа Қайрақбайға ғана көрсетіп, өзге жан адамға сездірмей, там ішіне соққан пештің астындағы ұраға¹ тығып, бетін белгісіз нәрсемен жауып тастаған. Қорадан қырға шыққан шарымызды, өкем тамға күн сайын келіп, ұраны байқаусыз бақылап кететін. Орыңбор, Төшкен сияқты жерлерге барып қайтқанда, матаның ұрадағы бірлі-жарымды тобын жасырып қана шығарып алатын да, ескілеу чеходанның ішіне салған көйлек-көншегінің астына тастап, барған жерінде орындап келетін. Онда да ақшаға сатпай, жаңасы, көнетозы аралас киімдер алып кеп, ұраға тығып қоятын.

Жаз ортасында қырдан қораға көшіп келгеннен кейін біздің осы ұра кеңді. Түннің ауыл төгісімен ұйықтап қалатын бір шағында Қайрақбай мен Текебай пеш астындағы ұраны ашты да, ішіндегі нәрселерін шығарып, ұранын түкпірін қолбей, терең апан қазды. Үйдегі маған тетелес екі апам бар, мен, өкем, шешем бар — бесеуіміз, апаннан шығарылған балшықты екі зембілмен² көзек тасып, былтыр тамның кірпішін соққан қора сыртындағы терең шұжырға құлата бердік. Апанды қазар алдында:

— Балалар, — деп сақтандырды бізді өкем, қаһарлы кескіммен саусағын безеп, — қазір біз пеш астындағы ұраны кеңітеміз. Неге үйтетінімізде жұмыстарың болмасын, жан адамға тістеріңнен шығарушы болмаңдар!

Текебайға, маған, Қайрақбайға сенетін өкем, қыздарына сезбегендей, «бұлардың қалай еді?» дегендей кескіммен, оларға бір, шешеме бір зілдене қарап қойты.

— Айтпайды! — делі шешем, өкемнің іштегі ойын көз қарасынан жобалағандай, — айтып көрсін, — делі ол қыздарға тесірейе қарап, өлетіне айналған бейпіл сөздерінің шет жағасын шығарып қойып, — не көрсетер өкем мен, ол бетпақтарға!

¹ Астх, я басқа мүліктері сақтайтын шұжыр.

² Ізіне ауырлық тастырып, екі жақ тұтқасынан екі кісі қолмен көтеретін сайман.

Шешемнің алырая қарауынан зоресі кеткен қыздар, «ар жағын айтпай-ақ қой, түсіндік!» дегендей, көздері жаутаңдап бұға түсті. Өйтпегенде қайтсін: жас күнінен ерінен қорлық көріп өсуінен бе, әлде табиғат бойына берген мінез солай ма, «ит ашуын тырнадан алады» дегендей, шешем ызаланған шағында бар ашуын қыздарына төгетін де, оларды шашын жұла, тепкілей сабап, «қатын, бетпак, байын өліп, бақытын күйсін...» деп, кейде одан да жаман сөздерді айтып өлтіре жаздайтын. Осы мінезін білетін қыздар, оның алдында күрмәй жорғалап, не істе дегенін қасының қағуы мен көзінің қарауынан аңғаратын, айтқанын бұлжытпай орындайтын...

Ұраны алғаш қапғанда, шешем екі қызды әлдеқайда жіберіп, қалай қазылғанын көрсетпеген еді. Енді ұраны ашарда шешем тағы да сөйтпек болып еді:

— Отыра берсін, — деді әкем, — естері кірген балалар, «айтпа» деген соң айтпас. Және жұмысқа да керек болады олар.

Ұра түкпіріндегі апан бір түнде емес, бірнеше түнде қазылды. Және үнемі ауыл ұйықтаған шақта ғана қазылды. Және бір ғана апан болмай, арғы түбі түлкінің іні сияқты тарамдана бытырап, ішінара айқыш-ұйқыш қосылып жатты... Мұншама балишықты қазу, сыртқа шығарып шұқырға төгу, ол балишық жұрт көзіне түспеу үшін, үстің әр күн сайын коқтамен жауып тастау аз күшке түскен жоқ. Бұл жұмыста екі қыз да көп күш көрсетті. Не істеп жатқанымызды жұртқа білдірмейміз дегенмен, ұйқымыз бөлінуден қатқан қабағымызды байқап, көрші-қоландар «бұларын не?» деп сұрайды. Біз «ештенге жоқ» деп танған, сыр бермеген боламыз...

Әкем «енді жетеді» дегенше, беті тағы да белгісіз жабылған ұраным, оның түкпірінде қазылған апандардың неге керек болғанын кешікпей-ақ мәлім болды. Біздің үйге түнің белгісіз шақтарында өлдекімдер келіп, бірнеше қап астық өкеп тастайды да, ұралағы матадан, киім-кешектен, тағы басқа бұйымдардан алып кетеді. Олардың да кім екенін тез арада біліп алдым. Ақмешікте «Жыңдылар үйі» және «Жетім балалар үйі» деген ұйымдар бар екен, сол екі үйдің де Қармақшы темір жол станциясында азық-түлік даярлайтын орындары болады екен. Әкем осы екі орынның да бастықтарымен таныс боп, ұраға тыққан нәрселерін соларға сатады екен де, ақысына тез бүлінбейтін азық-түліктерді және әр түрлі лақылдардың ұрығын алады екен. Ол осы әдіспен, қыс түскенге дейін матаның да көбін өткізіп болды, апандарына астықты да толтырып болды...

— Мұншама астықты қайтесің? — деген шешем:

— «Шашы ұзын, ақылы қысқа» деген өйелсің-ау, — деп күлсіп өкем, — астықтың әрбір дәні түйір алтын болғалы келе жатқын деп абайламай жүрмісің? Аминдық болса көресің, осы астықпен осы елдің бар ырысын жинап аламыз.

Онысы рәс та болты. Бірақ қалайша рәс болғанын көре алған жоқпын. Оған себеп: күздің басынан-ақ ашығып ісіп-кепкен, қайыр сұрап шұбырған адам ел ішінде көбейіп кетті де, оларды көргім келмеген мені, өкем қыстың басында, Ақмешіт қаласындағы «Жетім балалар коммунасы» аталатын үйге апарып орналастырмақ боп аттанды.

«Коммуна» дегеннің не сөз екенін мен ол кезде білмеймін. «Жетім балалар» деген сөз маған түсінікті. Ақмешітке келе, алғашқы сөздің жайын сұрасам, «Бірлесіп өмір сүру» деген мағынада екен. Сонда, егер мен, жетім балалар коммунасына барсам, жетім балалармен бірлесіп өмір сүретін боламын ғой? Ойтетін, мен жетім баламын ба?..

Ақмешітке біз Аралбаевтың үйіне келіп түскен едік. Өкем оған:

— Мына баланы, өзің әкел деген оқуға әкеліп отырмын, шырағым; балам ол оқудың «жетім балалар үшін» деген атынан шошиды. Мен жөндеп түсіндіре алған жоқпын. Соны өзің түсіндірші! — деді. Шүнірек кішкене қара көзін күлдірете, қалың қабағын ойыпқышта маған қарап алған ол, сөздерін жалпақ және сирек біткен тістерінің арасынан шапырата шығарып:

— «Адам болғанын бала ма?» деген дөмем бар, шырағым, сенен; «сөз ұта ма?» деп те ойлап қалғам, үйінде болғанда... — деп келе жатыр еді.

— Өзіміз де солай ойлаймыз, — деп қойды өкем, мақтанғандай, отырған орнынан көтеріліңкірей қозғалып, тамағын кенеп қойып.

— Еңдеше, тыңда, шырағым! — деді Аралбаев сөзін жалғастырып. — Сөз түсінікті болу үшін, «Коммуна» демей, «үй» деп қана алайық, яғни, «Жетім балалар үйі» деп атайық. Бірақ, аты солай болғанмен, заты олай емес бұл үйдің. Бұнда, қалір төрт жүз елудей бала тәрбиеленеді, солардың, ең көп болса, елуі ғана жетімдер я көріп-қасымның балалары бо-лар, өзгелері ауқаттылардың балалары...

— Неге? — дедім мен, Аралбаевтың сөзін бөліп.

— Мынауың қызық бала ғой! — деді Аралбаев, әкеме қарап күліп...

— Түсіндірсең түсінеді ғой, шырағым, — деді өкем, менің сөзімді ұнатпай қалған кескінмен.

— Түсінірудің орнына, балаңа ұрысқалы отырмын, — деді Аралбаев. — Сен, шырағым, — деді ол маған енді қалың қабағын түйе, кішкене көздерін, су құйылған інінен жылтырай шығып келе жатқан жыланның көздеріндей тесірейте қдап, — Совет өкіметінің байды жек көретінін білемісің?

— Білем, — дедім мен.

— Еңдеше, байдың өзін жақсы көрмейтін ол, баласын жақсы көре ме?

Мен үндемедім. Не деп үндеудің ретін білмедім.

— Жек көресі! — деді ол, қоңырқай түсті, жіңішке леу, буындарының үстіне шоқтала қап-қара қыл өскен оң қолының үстік саусағын өңменіменен ататын мылтықтың ұңғысындай сорапта ұсынып, — мына сен сияқты әрі байдың, әрі аталықтың балалары, біраз жылдан кейін, оқу орындарының есігін ашпақ түгіл, қорасының маңайына да жолай алмайды...

— Рас! — деп қойды өкем күрсініп.

— Еңдеше, қазір оқуға кіруіңе жағдай бар шақта оқып қалуың керек, бала!.. «Бай» дегенмен, менен бай емес сенің өкен.

— Бұл жігіттің туыстарыңдай бай, біздің бүкіл Торғай уезінде жоқ, — деп қойды өкем.

— Сондай шаруам бола тұра, мен де осы «Коммуна» аталатын оқу орнына екі інімді орналастырдым... Осындайлар толып жатыр онда. Өлгінде айттым ғой, «төрт жүз елу баланың көп болса елуі ғана жетімдер және келесінің балалары» деп. Өңге төрт жүзінің ең келесінің өкесі, дәулет жағынан сенің өкене таласа алады!..

— Түсінікті! — деді өкем. — Ендігі сөздің керекі жоқ. Бар да орналас, балам!..

Коммунаға барып орналасым, Сырдың жағасында, қалың жемісті, кең бақшасының ішіне салынған, атақты өзбек байының үлкен, көркем үйі екен. Жанды-жақты бұл байдың ұлдары да көп болып, үйлендіргеніне осы бақшаның ортасынан сәнді үйлерді салдыра беріпті. Саудагерлік және диканшлық кәсібінде, берген борышына аттының атын, жаяудың таяғын сыпырып алатын бұл қанағаш, революция жылдары «Қоқанд автономиясы» аталатын, Орта Азия байларының уақытша өкіметінде қызмет атқарып, Совет өкіметімен күресудің қалың ортасында жүріпті де, «автономия» құлағанда шет елдердің біреуіне қашыпты. Совет өкіметінің қарамағына көшкен үйінде, мен орналасқан коммуна, жиырмасыншы жылдың басынан ұйымдасыпты.

Аты «балалар үйі» болғанымен, мұнда орналасқан балалардың арты үш-төрт жастағы тіпті кішкенеде болса, алды бойжеткен қыздар мен ересек боп қалған бозбалалар!.. «Жетімдер» дегені және «көріп-қасырлардың балалары» дегендері ұсақтары екен де, оқу жасына жарағаннан жоғарғылары түгелімен ауқаттылардың балалары екен... Коммунада тамақ та, киім де, жатақ үй де, төсек-орын да қазынадан және жетерліктей мол. Сондай жағдайда оқитын ауқаттылардың балалары, коммунаның тамағы мен киімін менсінбей, үйлерінен алдырады, мектептен тысқа шықса өздерінің сәнді киімдерін киеді.

Сабақ жағына келгенде, ересек балалардың ішінде, мендей сауатсыздары да көп екен. Оларға жеке класс ашылған екен, мен іштеріне қосыла кеттім. Оқуымыз алғашқы күннен-ақ жақсы жүре бастады. Өйткенінде ше? Ересек балаларға бастауыш кластардың сабағында не ауырлық бар?.. Тәжірибесі зор оқытушымыздың біраздан кейін айтуынша, бірен-саран топастары болмаса, біздің класс бұл бетімен, «бастауыш білім» аталатын төрт кластың оқуын осы қыста тоқтамды кете алады...

Тұрмыс та, оқу да осындай жақсы болғанымен, оқуымыздың жақсы баруына қуана отыра, күн көріс жағын ойлағанда, мен іштей қатты азыптаным. Өйткенінде ше? Былай да күн көріп, оқу оқырға мүмкіндігі толық ауқаттылар мен байлардың балалары «жетім балалар үйінде» қазына есебіне оқып, «қағанағы — қарқ, сағанағы — сарқ» боп жатқанда, осы үйде тәрбиеленуге хақы олардан әлдеқайда артық шын жетімдер мен шын аш-арықтың балалары көшелерде шұбырып қайыр сұрап жүр... көбі аштықтан ісіп-кеуіп жүр... енді біреулері әр жерде өліп жатыр!..

Нашар шаруалардың балалары ғана бүйтіп жүрген жоқ, өздерінің ашаршылықтан соры қайнап, балалары ұшыраған бақытсыздыққа өздері де душар боп жүр... Қалада «аштарға жәрдем беретін ұйымдар бар» деседі, одан аштардың басын көпшілігіне тиіп жатқан пайда жоқ. Коммунада жетімдерге деген жәрдемді ауқаттылардың балалары — біздің пайдалануымыз сияқты, «аштарға жәрдем комитетінен үкімет тарапынан берілетін азық-түлікті, Аралбаев сияқтылар жеп жатқанын көзіммен көріп жүрмін. Сонда ойнама келетіні: «Бұл не сұмдық?!.. Бұған тиыым бола ма, жоқ па?»

Тиыым болмайтын сияктанып жүрген шақта, қыс аяғы жақындай, «Төшкеннен комиссия кеп қапты!» деген хабар

дүңк ете түсті. «Олар аштарға берілген жәрдемің жұмса-
луын тексере келіпті» деген хабар жалғасты оған. «Комму-
наны да тексеретін түрлері бар» деп абыржуға айналды, бір
кезде біздің бастықтар. «Бізді тексеретін топтың бастығы –
Рани Мұратбаев екен» деп сыбырласа бастады балалар...

Бұл есім бізге бұрынан да таныс болатын. Хат танып,
оқулық кітаптармен қатар «Ақ жол», «Жас қайрат» сияқты
газеттерді де оқитын біз, олардың, өсіресе, «Жас қайрат-
тың» бетінен Ранидың да мақалаларын кездестіретінбіз.
Сонда ол «байлар», «мынаптар», «алашкорданшылар» деген адам-
дарға өмірге, тілін түйрей жазып, Совет өкіметіне оларды
жау адам ғып көрсететін. «Бұл өзі кім екен?» деп сұрасты-
рып, өмірбаянынан да азып мәлімет өстігеміз тақыр келесің
үйінде туып, жетім боп өскен ол, қазір он сегіз жаста..
Қызметі – Түркістан республикасындағы коммунист жас-
тардың Орталық комитетінің бірінші бастығы...

Осы адам біздің коммунаны тексеруге келеді деген сон,
көруге асыққан адамның біреуі мен болдым. Оныма бірінші
себеп – жастай атағы шыққан адамның көскін-кейпі, тұр-
тұяғасы қандайлығын байқау болса, екінші себеп – «ком-
мунала жүріп жатқан былыққа қалай қарар екен?»

Комиссия келердің алдында, бастықтарымыз барлық
класстың балаларын да коммуна берген бір түсті костюммен
киіндіріп, белдерін жез алақанды жалпақ қайыс белбеумен
буындырып, мектептің ұзын, кең коридорына жүйе-
жүйесімен қаз-қатар қақшита тұрғызып қатырып қойды.
Оқу жұмысын меңгерушінің айтуынша, қонақтарды ком-
муна бастығы ертіп келеді де, олар есіктен кіре бергенде,
«тныштал!» деген команда болады. Бәріміз де сонда қақшита
ғап, егер қонақ сөйлеспесе, бір ауыздан «сөлем!» десеміз.

Қатарға тұрғызған шақта, өзгелерді білмеймін, өз
жүрегім әлденеге кеудеме сыймастық болып тулай қалды.
Сондай халде тұрып, қонақтардың мектепке кіргенін аң-
ғармай да қашпай. Дүрсілдеген жүрегіммен алысып бейғам
тұрған шақта, «тныштал!» деген дауыс сияк ете түсті. Саяк
ете түсіп, сол жағымдағы есікке көз қырын тастасам, көлең-
келеу коридормен төрт-бес ересек кісі бері қарай келе жат-
тыр... Балаларда да үн жоқ, оларда да үн жоқ.... Енді ғана
бойымды жинаған мен, ішімнен: «Бізге де тоқырамай, өтіп
кетпей-ақ та!» деп тілеп тұрмай. Егер тоқыраса, көздеріне
ен алдымен мен түсем, өйткені: «Сен бойшандаусың және
көріктісің» деп мұғалім мені біздің кластағы балалардың
сол жақ шетіне тұрғызған.

«Абайсыз өтіп кетсін» деген оймен, қонақтар жақындаған шақта көзімді төмен түсіріп қойып ем, онымды аңғарып қап, әдейі ерегіскендей, нақ алдыма келіп тұра қалысты. Басымды амалсыздан көтерсем, қарсы алдымда бірнеше кісі тұр: нақ алдымда тұрғаны биіктеу бойлы, талдырмайша денелі, дұдәрленген қара бұйра шашы бүрқырай маңдайына төнген, ойнарқы өткір қара көзді, қырлылау кішірек мұрыңды, жоғарғы ерніне болашақ қара мұрттың жұқалау ғана қырбығы білінген, акеур кескінді жас жігіт; оның оңалда тұрғаны — тауы көтеріңкілеу, жоғарғы ерніне ұшын ернінің жиегімен тегістеген қара мұрт қойған қырлылау келген мұрынның танау жағы көтеріңкілеу, сидамдау бойлы, түсі қарақоңыр, жастау жігіт; сол жағында сиректеу сары мұртты, шымырашпау көзді, толықшалау, орта бойлы, сарғылт өңді біреу тұр...

Басқаларына қарап үлгермей, қарсы алдымдағы аққұба жас жігіт, маған:

— Атың кім, бала? — деген сұрау беріп қалды. Мен оның сұрауына жауап беріп үлгермей:

— Ғани Мұратбасев деген ағаң осы жолдас! — деп қалды оның оң жағында тұрған коммуна бастығы. Ол «мынау ағаң» деп қара қоңыр адамды таныстырмақ болып еді.

— Қоя тұрыңыз, — деді Ғани ағаң, — балаларға бөрімізді таныстырудың қажеті жоқ. Мына балаға бір сұрауым бар, сөзге бөгет жасамыз. Сонымен, атың кім, бала?

— Бүркіт!

— Жақсы ат екен. Фамилияң?

— Жоутіков! — дедім мен күмілжіңкіреп.

— Неге күмілжисің, әлде, байдың баласымысың?

Үңдемедім.

— Жасырма, — деді Ғани, — расыңды айт! Жасырғаннанмен білеміз, бөрібірі!.. Адалыңды айт: тым сорлының баласы сияқты көрінбейсің. Солай ма?

— Солай! — дедім мен, бойым үйреніңкірегенін істеп, батылдық қалпыма бағып.

— Бұнда байдың балалары көп екені мәлім, — деді Ғани маған, — сен де солардың бірі боларсың деп жобалап едім, дұрысқа шықты ғой болжалым. Қайталап сұрайын: рас қой, бай баласы екенің?..

Тәжіптарлығым ұстады ма, шынымды айтқым келді ме, қайсы екені өсімде жоқ:

— Рас! — дедім тағы да.

— Естіп тұрсыз ба, Сұлтеке, мына баланың сөзін? — деді Ғани, қасындағы қара мүртқа.

— Естіп тұрмын, — деді ол, салқын түсін өзгертпестен.

— Қарағым, көңілің таза бала екенсің, — деді Ғани маған. — Адалыңды айтқанына рақмет. Осыңнан таймасаң, совет адамы болып та кетуің мүмкін.

— Ал, енді басқаларынан сұрап көресіз қайтсін? — деді Ғани «Сұлтеке» деген адамға.

— Қалай тауысасың бәрінен бірдей сұрап? — деді ол ұнатпаған қабақпен. — Кеңседен алмаймыз ба, керекті мәліметті?

— Қайтеміз, одан алып?.. Және, байдың балаларын алып отырған ол, бізге шынын айта ма? Одан да балалардың өздерінен сұрайық...

— Олардың шынын айтатынын қайдан білдің?

— Іздеген жібіміздің бір ұшығын дәл тауып тұрған жоқпыз ба? — деді, «Сұлтекесіне» күлімсірей қараған Ғани, қолымен мені нұсқап, — жанына тап тартысының кіршігі өлі жұқтағандығын істеп, адалын айтып тұр бұл бала. Түбінде байлардан Совет өкіметіне тілектестер шықса осындайлардан шығады. Өзге байлардың балалары шынын айтсын мейлі, айтпасын мейлі, ұшығы табылған жіптің ар жағын да суырып ала аламыз. Менімше әкелері өтірік айтқанмен, бірен-саран тісқаққан тосікқой ересектері ғана болмаса, ар-ұяттары кірленбеген сәбилердің көбі шынын айтты.

Ғани қаз-қатар сапқа тұрған балалардың екі жағына да қарап ап:

— Ал, балалар, «жетімшің», «панасызбың» дегендерің қолтарыңды көтеріңдер! — деді.

Жан-жағыма қарасам, әр кластан азғантай ғана бала көтеріпті. Өзгелері тым-тырыс.

— Көріп тұрсыз ба, Сұлтеке? — деді Ғани.

— Танымайтын адамдар келіп «қол көтер!» деп жатса, өрине, қорғалайсы, — деді Сұлтекесі.

— Жатырқаудан емес, — деді Ғани күліп, — өтірік айтып үйренбеген жас балалардың шыныштыққа қарсы тұра алмауынан. «Осылардың дені байдың я ауқаттының баласы» деген сөз рас. Қолдарын көтермей тұрғандар — солар!.. Солай ма, бала? — деді Ғани маған.

— Солай!

— Енді менің сұрауым жоқ, — деді Ғани «Сұлтекесіне», — мен үшін мәселе жалпы түрінде түсінікті. Ендігі мәселе, жеке баланың қайдан келуін анықтау ғана. Егер сіздің жұмысыңыз болмаса, қалған сөзді комиссияда кеңсесіңіз.

— Мақұл, — дей салды «Сүлтекесі» солғын үнмен. Олар кете, коммунианың бастығы мен оқу жұмысын меңгеруші, мені оңаша бөлмеге алып барды да, «не істедің сен?» деп, жатты да ұрысты. «Не істедім?» деген ойдағы мен, тіл қайырмай, үн-түнсіз тұрдым да алдым. Ұрысқан сөздері өтпейтінін көрген олар қосарлана сөйлеп:

— Осы қылығыңмен, мектептен шығарып жіберсек қайтесің? — деп қорқытты.

— Қорқытпаңыздар, — дедім мен оларға, сабырлы да-уыспен, — шығармасаңыздар да кетем!..

Ертеңіне поэзға мініп үйге кеттім де қалдым. Оным жақ-сы болған екен: артынан естісем, «байдың баласы» дегендердің бәрі коммунианың шығарылып, орнына шын панасыздар алы-ныпты...

Мен болмаған бірнеше айда, үй ішімізде елеуір өзгеріс болып қалған екен. Ең елеулі өзгеріс — Текебайдың үйленуі. Оны маған қыс ортасы ауып бара жатқан шақта, Ақмешітке келіп кеткен әкем айтқан. Сонда мен оның бір сөзінен қат-ты шошып қалғам.

— Ойға, қырға ауытқи көшеміз, — деген әкем маған, үй ішіндегі жабдықтарды кеңес қып отырып, — Текебайды үйлендіре алмаған ем. «Бас екеу болмай, мал екеу болмай-ды» дегендей, жасы жиырмадан асып бара жатқан сол бала-ны аяқтандырып жіберу арманым еді. Осы арманыма жу-ырда жеттім, үйге бір шүйкебасты кіргіздім.

— Қайыры болсын, — дедім мен, ауыл әдетімен.

— Әмин!.. Алладан болсын!

— Қайда құда болдыңдар?

— «Құда» дейтін құдамыз жоқ...

— Неге? — дедім мен, елеңдеп.

— Былайша сөті келе кетті, — деді әкем күмілжіңкіреп.

— Қалайша?

— Не көп, қайырыны көп емес пе елде?..

— Иә?!..

— Қайыр сұраған бір пақырлар үйге келе қалды...

Не сұмдықтың болғанын жорамалдағандай, бар қаным басым атып шығып, моым думдай бастаған мен:

— Сонан соң?! — дедім әкеме...

— Ерлі-байлы адам екен... Басы-көздері жалқаңтанып іскен екен... Қастарында бойжетіп қалған қызы бар екен... Бүлдіршімдей өп-өдемі бала, бірақ киімдері жыртық, жа-лаң аяқ, жалаң бас, үсті-басы кір, бет-аузы күлтілдеп іскен...

— Иә, сонымен? — дедім мен, өңігіменің артын білуге асығып.

— Өлгі шақырларға жарты пұт тары бердім де, қызын алып қалдым...

— Кімнің есебінде?...

— Ақмық бала, түсінбей отырымысың? — деді әкем бетіме қарап...

— Түсінбей отырғаным рас.

— Бала қылуга алды деп отырымысың, мені?

— Енді қайтуге?

— Текебайға аттастырдым!

— Жасы нешеде? — дедім мен жүрегім лүтілдеп.

— Ер жетіп қалған қыз...

— Сонда да?..

— Барғанда көрерсін.

Әкемнің жалтақтай жауап беруінен бұл арада бір сұмдықтың барын шамаладым да, бара көрермін деп, әр жағып қалбамадым. Әкеме, тек қана айтқаным:

— Жарты пұт тарыға келін сатып алуға намыстанған жоқсың ба?

— Несі намыс оның? Совет заманында бір тиын төлемей де алып жатқандар бар!..

— Ол бір басқа нәрсе ғой! — дедім мен күрсініп.

— Күрсінбе, балам, — деді әкем, ұнатпаған қабақпен, — мен алып қалмасам, ол қыз ендігі зынтан өлер еді. «Жарты пұт тары» дегеннің қазіргі заманда құны қанша екенін білесің бе? Дыңдай ірі қара!.. Әке-шешесінің тақиясына тар келіп жатқан жоқ ол!..

Осы сәттен кейін көруге құмартқан қызды, Қайрақбайдың ойелі — Қатра көрсетті. Ақмешіттен келген мені есік алдында қарсы алушылар ішінде ол да тұр екен. Қазактың «женте» дегені, «қайыан іні» аталатындардың онымен ойнауы қызық қой. Бұл ойынның ішінде сыпайысы да, тұрпайысы да болады. Өзімді «ата баласы» санайтын мен, бәдің үйге он алтыншы жылы, он алты жасында келіншек боп түскен Қатрамен, кішкене күнімнен тұрпайы ойнап, айтайтын боғауызым, жасамайтын қылығым болмайтын. Ол да маған соны істейтін. Егер екеуіміз оңаша кездесе қалсақ, ауымызға келгенді оттап, жарбаң-жұрбаң алысатын да жататынбыз... Жас күнімізден осындай тату болып өкен біз, аз күн көріспесек сағанысып қап, құшақтасып амандасатынбыз. Ол өзі, талдырынаш кішкене денелі, қара қоныр кескіні, бірсыдырғы сұлу өңді, сапылдаған оюуар, жүрісі бедеу байталдай шапшаң, ойнарқы адам болатын.

Бұл жолы да екеуіміз тосқа төс тақасып көріскеннен кейін:

— Ал, Сал-жігіт¹, — деді маған, көптен оңашалана беріп, кішкене қара көзін ойнақшыта, күлімсірей қарап, нәзік, ұзын саусақты алақанын жая, қолын созып, — көрімдік өкел!

— Не үшін?

— Жөңгелі болған жоқпысың, оқуда жүргенде?

— Ә-ә!.. Қалағаныңды ал!

Аузына мінгізсіз бірдеме келіп қалғандай болған ол, жан-жағына қарады да, айтар сөзін қайтара жұтқандай:

— Онда, жүр үйге! — деді. Қатирамен екеуіміздің сыбыр-мымызы естімей-ақ ұққандай, өзгелер сыртта кідіріп қалды.

Үйге кірсек, оң жақта, шешемнің өсім білетін көнетоз, қара шұбар шыт шымылшығы құрулы тұр.

— Көрімдік бермесен ашпаймын, — деді Қатира, шымылдың қасына барып.

— Аласын ғой, — дедім мен. — Әуелі корейік те.

— О да болсын! — деп жымың етіп, Қатира шымылдық-ты аңса, үстінде ескі киімдері бар, басында етегі бетін жапқан жөңсу қоңыр шөлісі бар, тұлғасына қарағанда оннан аз-ақ асқан дерлік қуыршақ тұр...

— Міне жөңген! — деп Қатира қуыршақтың бетін ашып қалғанда, шошып кеттім: бойы шыпшаңағындай-ақ, ап-арық, кіп-кішкене бірдеме!.. Өзі «үріп ауызға салғандай» дерлік, мөлдіреген сұлу қыз екен...

— Астапыралда! — депмін, шошып кеткендіктен.

— Иә, қайным? — деді Қатира, менің тұрпайы шыққан дусыма қайран қалғандай.

— Осы ма, «келіншек» дегендерің?!

— Несі бар, келіншек болса?.. Өзіміз де осыдан аз-ақ қалыңқы кезде түсіп, өлмей-ақ адам боп кеткеміз!..

Бұл тақырыпта одан әрі кеңесуге, сыртта тұрып қалғандар үйге кіре бастады. Ішінде өкем де бар. Шымылдық қайта түсірілді. Өлгіде қорықпаған біреулер жамырай аяңдасып жатқан шақта, өкеме жақындадым да:

— Далаға шығып кетші, ағеке! — дедім.

Тысқа шыққан өкемді қораның түкпір жағына алып бардым да:

— Ағеке, сенде бір қолқам бар! — дедім.

— Аһ! — деді өкем, кескініме таңдана қарап.

— Аяу «келін» деген қуыршағыңды, бүгіннен қалдырмай ашырып таста!

¹ Қатира жөні кішкене күнімен солай атайтын.

— Қайда?

— Қармақшыдағы жетім балалар үйіне!

— Неге?!

— «Неге» екенін қайтесің, әгеке!.. Егер апарып тастамадың бар ғой, бұл үйден мен қазір кетем!..

— Қайда кетесің?

— Оны өзім білем...

— Не деп тұрсың, балам?!

— Айтқанымды істемесең, мен саған бала емеспін!..

— Ойлаанып айтып тұрған сөзің бе, балам? — деді өкем сұрланып.

— Өзің айтатын едің ғой, әгеке, «күдай біздің тұқымға өзгені осал берсе де, қаттылықты мықтап береді» деп. Айтқаным айтқан, әгеке: не менімен боласың, не келімен боласың!..

— Неге, сонда?..

— Қаршадай кіп-кішкене баланы, әуелі жарты пұт та-рыға сатып алуға ұялсаң еді, әгеке! — дедім мен, қанша қатайып тұрмын дегенмен, балалығыма бағып, жыламсырып, — осының арман бағаға, өзгеге емес, туған балалар қатын өнеруге ұялсаң елін!..

— Балам!! — деген даусы ашырақ шыққан өкем ашу қысқандай дірілдеп кетіп, сөзінің әр жағын айта алмай қалды. Сол кезде кескініне қарасам, аузы сол жағына қарай қисая гап, бетінің бұлшық еттері, қазанда бүрқылдай қайнаған күрттың бетіндей бүлкілдей қалған екен. Былай да шекесіне қарай көтерілкі біткен көз күйрығы, шигута мн-гайланған шаянның күйрығындай қайқайып апты. Қолдарына қарасам, қлусырмалай көтерген күшағының басындағы жұдырықтары тастай боп домалана қойыпты...

Бұл бейнесіне қарағанда, өкемнің мені ұстай ап, мөл-жемдеп сабағысы келген болу керек. Бірақ, ашу буган ақылы тез шешіліп, тарна бассауға мені аяды ма, неменсе:

— Жоғал! — деді ақырып, қолын беталды құла түзге сілтеп.

Мен үн-түнсіз жөнеле беріп ем:

— Тоқта! — деді тағы да ақырып. Тоқтадым.

— Тілімді қайтармаған сен ғана қалып ең, — деді ол түйіліп кеп, — енді сен де сөйттейін дедің бе?

— Айтқаным айтқан, — дедім мен, жасқа булығып, — қызды Қармақшының детдомына апарып орналастырмадың бар ғой, әгеке, мен бұл үйде тұрмаймын.

— Қайда барасың сонда?

– Оны өзім білем...

Енді ғана қажығандай болған әкем:

– Егер екеуіңді де жібермесем қайтесің? – деді бөсенсіп.

– Байлап ұстаймысың, сонда? Бөрібір кетем. Кете алмасам, не суға кетуге, не асылып өлуге бейілмін.

– Соншама күйінетін неменен еді ол қаншық?

– Қаншық емес – ағам, және жап-жас бала, және панасыз. Ағам баласын бүйтіп қорлауға болмайды...

– Ім-м-м, «солдай болып едім» де, балам! – деп, маған сүзіле қараған әкем, ыңыранып аз тұрды да:

– Ол отінішінді орындай алмастайын, балам! – деді ар жағы сынаптай толқыған сияқтынып, бірақ, бойда бар қайратын жинаған боп.

– Ендіше... – дедім де мен жөнеле бердім. Әкем сол орында тұрып қалды.

Біз отырған ауылдың іргесінен, Сыр жағасының қалың қамысы басталатын, ішінен әр тарысқа жол кететін. Соңғы күндерде қар түгел кетіп боп, сазданған жер дегуге айналған еді, бірақ, дарияның мұзы әлі сөгілмеген. Әкемнен бөліне жөнелген мен, қамас арасына кіре, тарам жолдардың біреуіне түсіп, дарияға қарай тартып бара жатыр ем, артымнан аттың дүсірі естілді. Жалт қарасам, шоқытып келе жатқан әкем. Жетуге жақындаған ол, «Бөкежан!»¹ деп еді, мен жауап та қатпастай, ілгері қарай тарта бердім. Әкем қасымадан жинай өте берді де, атының басын кілт бұрып, қарғып түсе қалды. Тар жолда тоқыраған маған:

– Қайда барасың? – деді ол.

– Өзім білем, – дедім мен.

– Ақмақтанба, балам! – деді әкем, әкелік мейірімді даусымен, – қайт, үйге!

– Айтқанымды орындасаң ғана қайтам.

– Байгүс бала-ау, бекерге бусанасың, – деді ол, жұмсақ даусымен, – бойы шарға болғанмен, жасы он төртке келіп қалған қыз. «Он үште отау иесі» демей ме, аталарың? Он үш түгіл, тоғыз, он жасында «қолбала» боп келгендердің талайы жетіліп, қасабалы қатын боп кеткенін көрдік...

– Оның заманы емес, қазір...

– Ақмақ балам-ау, – деді әкем еріксіз жымынған боп, – ағана төрт-бес ай қатын болған әйел емес пе, ол? Енді не қыл деп жібересің? Шын обал сонда болмай ма?

– Обал болмайды. Детдомға орналастырсақ,

– Қыздың өзі кетпеймін десе ше?

¹ Мені ол солдай деп атайтын.

— Сендерден қорықса ғана айтды оны, қорқытпасаңдар айтпайды. Қайда баратынын түсінсе, тартынбақ түгіл, бұйы-ды тайлақтай ұшады.

— Үшпаса ше?

— Осы арбасудың кереті жоқ, өке, — дедім мен кейіп, — «он жасымынан бастап кісіге тігінбеді ұстатпай өстім» демеуін бе едің өзін? Мен он екі жастамын. Азыр болса, саған тартқаным шығар. Мен енді, осы сертке міндім, өке. «Таңдау-ын өзіне бердім» дедім ғой: не қызбен боласың, не менімен боласың!

Сертіннен қайтпауыма сенімі енді ғана бекігендей бол-ған өкем, қалшып аз уақыт тұрып қалды да:

— Болсын, балам! — деді ауыр күрсеңіп ап, — бірақ бұны жұртқа күлкі болмайтындай ғып істейік.

— Қалай?

— Біз ешқайда орналастырмай-ақ қойыақ. Өзі қашып кеткен болсын. Содан кейін қайда барса да мейлі.

— Ол болмайды, ағеке! Қармақшының детдомына не өзін барып сөйлесесін, не мен барып сөйлесемін...

— Мен сөйлесе алмаймын...

— Еңгеше, мен-ақ сөйлесейін...

Ертеңіне өкем екеуіміз Қармақшыға аттандық та, өкем өлгенге сылтаумен қала қыдырып кетіп, мен детдомға бар-дым. Бастағы Адамбеков деген қартаңдау мұғалім екен. Оған келген жайымды айтып ем, «не деген жақсы бала едің!» деп арқамнан қақты да, «келсін, қабылдаймын. Қайтан келгеніңше қызың не ақысы бар. Балалардың арасыңа сіңіседі де кетеді. Сүйегіңде кемігі бар біреу болса, жетілу оп-оңай!» деді. Уаде: үшінші күні, ол жата Адамбеков атпен біздің аумалың қасына келеді де, мен «келіншекті» қолымнан арбасына мінгізіп жіберем.

«Келіншегіміздің» аты Шынар екен, өкесінің аты — Әділбек. Детдомға бару жайын айтқандымда, ол алған, «бар-маймын» деп ыршып түсті де, түсіндіре келе көңе кетті. Уаделі түнде мен оны өз қолымнан жөнелтіп салдым. Өке-шешемде де ныан жоқ: «жатқа олжа болмаймыз» деп, бір ғана жамалған ескі көйлектен басқа киімдерін сыпырып алып қалды.

Жата-жастана байқасам, өкем үйдегі ұраға астықты бе-керге тыққан жоқ екен. Қыстай жан адамға сезіріметен бұл астығын, көктем туз, Қайрақбай арқылы, өкем жан-жақтығы елге астыртын тарата бастады. Бірақ, ақшаға емес, не астыққа, не малға. Астыққа болса — бір пұт дөңге,

күздігүні бес пұт алады; малға болса — бір пұт дөңге күз не екі ту қой, немесе, жылқының я сиырдың семіз құнан-құнажына, я түйенін тайлағы...

Еңыл Сырдың жақсы тасуынан үміт қып, шама-шарқында егін сеппек болған, бірақ, тұқым таба алмай отырған ел, біздің үйдің астығын, қымбат бағасына қарамай талап әкетті... Әкем олардың бөрінен де ауылдайға растатып «тілхат» алды.

— Бермей кетсе қайтесің? — дегендерге:

— Көрсін, бермей, — деді әкем, — Ақмешіттегі ұлықтарға айтып, көзін желкесінен шығарайын!

Сондағы сенетіні — Аралбаев. Былтырдан бері біздің үйіміз байланысын үзбеген ол, өңсугүні де келіп кетті. Әкем оның ілін шала, түйеге елеусіз тұрае теңеп, бір қап тары, екі қап бидай жіберді...

Астық жайғасып боп шілде басталған шақта, әкем бір күні кешке:

— Ал, бөйбіше, — деді шешеме, — Бөкежан өкеуміздің кір-қонымызды жуып, киім-кешегімізді даярла, аманшылық болса, аз күнде сапар шегеміз.

— Қайда? — деген сұрауға, неге екенін кім білсін, сөзін бөлшектей айтқан өкем:

— Тор-ғай-ға! — деп жауап берді.

— Тор-ғайға?! — деді шешем таңданған дауыспен.

— Иә, Торғайға!

— Неге, көтек-ау?!..

— Әйел ердің жол жайын сұрамайтыны қайда? — деді өкем кейіп. — Босқа қанғырмайтынымды білесің. Жұмысым болғасын барам да. Неге барғанымды, қайтып оралған соң көресің.

Әкем көп кешікпей қасына мені және Қайрақбайды алды да, поезбен Орынборға қарай жүріп кетті. Неге екенін кім білсін, үйде үлкен тоқыма қоржын болушы еді, өкем соның бір басына барлық тұрманымен маған арнап жасатқан жеңіл ер-тоқымды, бірнеше ноқтаны, жүгенді және ұзын қыл арқисы салды; енді бір басына сұр, күрт, ірімшік, май сияқты азықтарды салды.

— Шалқар станциясынан түсеміз, — деді ол, поезға міне маған, — содан Ырғызға, одан Торғайға көлікпен кетеміз.

Шалқар станциясында, Ырғыз бен Торғай жағының аштарына жордем апаратын, сол елдердің өзінен келген көліктер бар екен. Жүкшілердің ішінде өкемнің таныстары да болып шықты. Жүктері ауыр, көліктері арық болғанмен, ілесе кеткісі келген өкемді, олар тастаған жоқ. Жүкке

деген көліктің бәрі түйе. Азын-аулақ ат оларды жетектеп жүру үшін ғана алынған. Арба бұл жолдаушыларда атымен жоқ. Арық түйелердің көбі, адамды қоса мінігізу түгіл, артқан азын-аулақ жүгін ораң көтерелі. Сондықтан, Ыртыдан шыға берісімен-ақ, бірен-саран көрі-күртаны болмаса, былайғылары жаяу жүреді. Басқа амалымыз болмағандықтан, біз де сойттік.

Күнің көзі де сол бір шақта көкжиектен қайнай шығып, ашық аспанның биігінде шақырап лаулады да тұрды. Ондай ыстықта арық көліктер жүре алмайтын болған соң, нелері, тек күн бату мен таң атудың арасында ғана іліп жүріп отырады да, таң ата, кез келген жерге түйелерін шөгеріп жата кетеді. Сонда, тым болмаса, ыстықта ығына паналарлық бұта болсайшы!.. Ондай ештеңесі жоқ, жап-жазық, тап-тақыр дала!.. Ұзақ жолдың бойында бірен-саран бүтін мола кездессе, кең сарайға жолыққандай, ішіне тығылған жолдаушылар жансыз табады да қалады... Жердің жағдайын білетін қазекеңдер, тым болмаса, бастапқыларлық күрке аны жүрсейші. Күрке түгіл кигіз де алып шықпаған олар, қайнаған ыстықта, шөккен түйенің көленкесінен басқа пана таба алмайды. Күн көкке биіктеген шақта, көлеңке де қысқарып, шақырайған ыстықтың астында шықпай да жатады. Содан ба, әлде аштықтың табы өтіп кетуден бе немесе кезеттен ауру киіп кете ме, жолдаушылардың ішінен әлдекімдері өліп, оларды көмуге күші жоқ серіктері, «тәңірінің бұйрығы» дейді де, кез келген шұқырға тастап кетеді... Бізге қарағанда, өзге жолдаушылардың жанлары сірі сияқты. Өлімнен амандары ілби мыңырана боздай, саран аңдаған түйелердің ішінде қыбырлайды да отырады. Бұрын бұндай жүріс көрмеген әкемнің алғашқы күндері екі табаны қолдырап, жану жүруге жарамай қалды. Танымайтын біреулер, «уақытымыз бар ма, бүгін қарайлайтын? Көлігіміз бар ма, мінізетін?» деп, айдалаға тастап та кеткісі келіп еді, таныстары өйтпеге қымай, ағын басуға жарағанша, тәуірлеу деген түйелерге кезекпен мінізді. Табаны тәуірленгеннен кейін қайта жаулады, сойтіп жүріп үйреніп кетті... «Қуып-ға қуып ғана шыдайды» дегендей, жаяу жүрген алғашқы күндерде денем салғырт тартқанмен, бірер күннен кейін, мен пысып ап, шаршаудың орнына, жолшыбай шегіртке аулап, көбелек пен иелік қуып... дегендей ойынды ермек еттім...

Жүкшілердің тамағы жоққа төндік. Басшылары олардың күнделік сыбағасына бір-ақ тостаған тары береді де, оны қатықсыз қара суға қайнатып торсықтарына құйып ал-

ған бейбақтар, бұнысы таусылса басқасы жоғын есіне қатты ұстап, «жүтқан жұтамайды» дегендей, күніне бірер мезгіл азынпай ғана татады, өзге уақытта еріндері кезереді де жүреді. Біздің азығымыз өзімізге жеткілікті және дәмді де азық. Ол азығымызды өзгелерге көрсеткісі келмегендей, өкем мені оңаша алып шығып, бөлек жейді. Ерін келе жатқан жолдаушыларымыз, өкемнің бұл қылығына наразылығын қабақтарымен ғана білдіреді де, көзіне сіңітпеге айтпайды. Алыстан сұктанған түрлеріне қарап, мен кейде «тартып ала ма, өлде өлтіріп тастай ма?» деп те қорқам.

Ең қаты – су. Осыныша жалпақ даланы, тәңірімнің сұдан тартуы-ай!.. Ара-тұра болса да, не бір тұщы көл, не бір тұщы бұлақ, я өзен бітірсейін кең далаға!.. «Өліп-талып таптым» деген көлің, «әт ішпес сор» боп шығады. Бұлақ атымен жоқ. Шалқар мен Торғайдың арасындағы бес жүз шақырымдай керік жерде «Ырғыз», «Торғай» аталатын екі-ақ өзен кездестірдік. Олардың да сулары удай сортаң!

Шалқар мен Ырғыз арасында, аз да болса, ерсілі-қарсылы шұбырған жүргініші кездеседі екен. Ал, өкемнің айтуынша, екі жүз елу шақырымдай болатын Ырғыз бен Торғай арасындағы жазығы мен құмайт белесі аралас келетін жазық далада, ұшқан күс, жүтірген аннан басқа жан мақұлық көрінбейді. Бұл екі арада, бұрын «бекет» дейтін түстеніп және қонып аттанарлық үйлер болаты екен. Қазір ол үйлердің тұрғын адамдары өлдеқайда кетіп, есіз қора-қопсылары ғана қалған. Өз иелері ме, өлде қаңғырып келген біреулер ме, кейбір қораларда, еті ағып я сасып жатқан үлкенділі-кішілі адамдардың қаңқалары жатыр. Есіз қорға жылан-шаян да үйір боп, қаптап кетеді екен. Сондықтан, біздің керуен, көбінесе, ашық жерлерге тоқырайды. Оның сиқы жоғарғыдай. Кейіген шақта өкеме:

– Ағеке, бізді осы жолға не сор айлады? – десем, үйде де, үйден шыққалы да айтпаған сырын, өкем оңашада енді ғана ақтарып:

– «Ағайын ашпа, мал тұщы» дегендей, бөрі бір малдың қамы да, балам! – дейді.

– Қайдағы мал? – десем:

– Шығыстаудағы нағашымнан хабар келген, – дейді өкем, – Семей, Ақмола губірнелерінің қазақтары биыл да тоқ көрінеді. Олар «Торғайдың аштарына» деп, малдан жолу жонип, Торғайға қарай айлап шыққан көрінеді. Саным өлденеше мың мал болса керек. «Содан сыбаға ал, барып» деп хабарланты нағашым.

– Кім боп?

— Әрине, «ашыққан» боп!

— Ойтырай, агеке-ай, — деймін мен, Қайырақбайға да есіртпей, әкеме, — ұялмай ортақ боламыз ба, аштардың сыбағасын?

— Несі ұят? Олардың малы ма, ұят болатын? Жылута жиналған мал. Өзі көп. Оларға да, бізге де жетеді...

— Бізге беретінін қайдан білесің, агеке?

— Малды айдап шыққандардың басыншы, нағашының жан аяспас досы көрінеді. Содан хат та бергенге ұқсайды...

Бұл сөзді оған өрі қажам шп шығарып алармын деймін де үндемеймін...

Жолшыбай арып-ашып зорға жетсек, «Торғай» дегенін қала сияқты қала емес екен: ағаш үйлері аз, жер үйлері көп, олардың төбелері жайпақ. «Туған жердің қаласы» дегенмен, Ақмешітпен салыстырғанда садағасы кетсін!...

Әкемінің Торғайдан да жетжаты табылып, қаланың шетірек жағындағы үйіне түстік те, қала жайын да, ел жайын да содан білдік. Аштық қалың жайылып алған елге, үкімет жәрдемі көктемнен бері ғана жеткізілген. Оған дейін, жерде қалың қар жатқандықтан, мойыны алыс темір жол бойынан көлікпен азық тасу мүмкін болмаған. Жәрдем жеткенше қаладан да, даладан да көп адам өлген, өлмегендері жергілікті жердің аңдарын (арамын да, адалын да), балықтарын аулап күнелткен. Торғайда да панысыз балаларға арналып, бес жүз орандық детдом ашылған екен. Бірақ, қыстай астық өте тапшы болғандықтан, ашығып келген балалардың көбі өліпті, олардың орнына жаңа балалар алыпты. Қазір детдомның да халы төуірлене бастаған.

Елден алған хабарымыз: «Азамат соғысы кезінде Амангелдінің оң қолы болды» деген Еркін Ержанов, былтыраан бері, біздің үйдің Сарықопалағы мекеніне, қырық-елу үйлік тақыр кедейдің басын құрастырып коммуна құрған. Биыл ол коммуна қазынадан тұқым қорын алып, Сарықопа жағасының жазығына он шақты десятина тары мен бидай сепкен, оған көлден арықпен су апарған. Егістердің беталысы жақсы дейді. Ал, былайғы тұрмыстары, әзірге өте нашар болса керек. Білемін деген біреудің айтуынша, біздің үйдің қайда барып орналасқанын коммуна адамдары жуық арада ғана естіпті де, Ақмешіттегі уезд бастықтарына хат жазып, ол арадан кууды өтініпті...

— Атасының басы қуады, — деп кекете күледі әкем, бұл сөзді естігенде, — ондағы бастықтармен менің ашын-хай екенімді қайдан білсін, сорлылар!...

— Танысымыздың үйіне абайсызда елеусіз келіп түскен өкем, қаланың саяси хал-жайына қанып болғанша, өзі көптің көзіне түспей тығылып жүрді де, біздің үй бұл маңайдан кеткелі не оқиғалар болғанын, не оқиғалар болып жатқанын, Қайрақбай екеумізді жұнсау арқылы біліп отырды. Бұрын менің ұтымымда қылжақтың ғана адамы сияқтанатын Қайрақбай, енді байқасам, салмақты істерге де епті екен. Бармайтын жері, араласпайтын ортасы жоқ ол, сол ортаның сырын белгісіз түрде біліп алуға да шебер...

Бұрын болған оқиғалардан өкемнің білуге тырысқаны — Амангелдіге достар мен қастардың қайсысының қазір салмақтырақ екені. Біздің байқауымызша, оның қастары басым сияқты. Ең алдымен, біз, Амангелдіні жауларымын қалайша алдап қолға түсіргенін, қандай азаппен өлтіріп, онан соң ешкім таба алмастай жоғалтып жібергенін, барлық егжей-тегжейімен біліп алдық. Амангелдінін сол дұшпандарының бірде-біреуі жазыға тартылмай, қазір бөрі де, советтің әр жердегі қызметтеріне орналасып алған. Ал, Амангелдіні дос көретін, оның сарбазында болған былайғы момын көпшілік, Торғайдағы, Орынбордағы басқарушы орындарға арыз беріп, дұшпандарды жазыға тартуын талап етсе, сөздері іске аспай қалып қояды екен. Амангелдіні Алашорда адамдары қатыда өлтірген ғой. Жергілікті әкімдерден бізге дос адамдардың жасырып айтқан сөздеріне қарағанда, «Алашорда» көсемдерінің бірі — Ахмет Байтұрсынов 1919 жылдың күзінде Москваға барып, Совет үкіметінің бастықтарына жолыққан да, «алашордашыларға» кешірім жасатқан.

— Егер жаңа қылмысы болмаса, ескі қылмысы үшін, — дейді, бізге бұл кеңесті айтушы адам, — қазір оларға ешкім тиіс алмайды...

— Ол — ол ма? — дейді өңгіме айтушы бізге, — Байтұрсынов қазір коммунист және Қазақстанның оқу жұмысын басқаратын комиссары.

Осы жағдайлардың бәрін біліп алғаннан кейін, өкем жасырынуды қойып, Торғайдың көшелерін де, үйлерін де қымсызбастан қыдыратын болды. Содан кейін «қонақ» дегендер басталып кетіп, күндіз де, түнде де шақыруда боламыз. Былайғы қалың бұқара ашыққанмен, ашықпайтын ауқаттылар бұл маңайда да толып жатыр екен. Бірімен-бірі уәдесесіп қойғаншай, олардың күн сайын екеу-үшеуі қалаға сұбасын арта, тоқтысын баса келеді де, түскен үйлеріне, Торғайдың «қаратаяқ» аталатын оқыған азаматтарын және епті кулары мен пысықтарын қонаққа шақы-

рады. Солардың ішінде өкем де жүреді. Өленші де табылып қалады ол мәжілістерде; домбырашы, өнші де, күлдіргі-жулықшы да табылып қалады, бұлардың қалың ортасында біздің Қайрақбай да жүріп, күлкілі сөздерден ауыздарын жигызбайды...

Біз Торғайға осылайша сіңісе бастаған шақта, Ақмола, Семей жағынан айдалған малдың да жақындаған хабары кеп қалды. Алып қашты сөзге қарағанда, малдың жалпы саны мың жарымнан астам болса керек және көбі ірі қары болса керек.

Осы хабар естілген соң-ақ, аттылы, өгізді, түйелі, жаяулы... дегендей, Торғай уезінің жан-жағындағы елден жұрт Торғай қаласына қантاپ келе бастады. Бұларға бұрын жәрдем алуға келіп жатқандар қосылғанда, «қала» деген аты болғанмен, аумағы орташалау орыс поселкесіндей ғана Торғайдың үйлері түгіл, көшелеріне де сыймай, жақын жердегі Торғай өзенінің жағасына бытырады.

Торғайға сіңіскеннен кейін, өкем өзіне арнап, белі берік, күйі жақсы топырыштау бір ат, маған арнап семіз-шелеу, жуақтау дөнен, Қайрақбайға арнап тағы бір топырыш сатып алған. Ақмешіттен қоржынға салып әкелген ер-тоқымды ол маған берді де, өзі мен Қайрақбайға Торғай қаласындағы таныстарының жобалғылау ер-тоқым тапқан.

Жәрдем малының дәмесі барлар атқа қонған шақта, біздің де аттануымыз жиіленіп кетті. Аралап жүрген қалың топын сөз түрінен байқасақ, келісімге келместей екіге жарылып жүр. Аттылы-тоңдылардың, беттерінде тоқтық белгісі обнатардың сөзіне қарасаң, қанжығаларына байлай келген нөқта-жүгендеріне, жіп-шуларына жәрдемнің олжа малдарын тізе тіркеп қайтпақ; ал аш-арық екендігі көлігінен де, киімінен де, көскінінен де байқалатындардың сөзін тыңдасаң, «әлі бар» дегендерге тышқак лақ бергізетін түрлері жоқ.

Біз «тоқ» аталатындардың тобында жүріп жаттық. Олардың әңгімелері, қалада болса — қоралардың түкпірінде, далада болса — құмның ішінде, өзен жағасында болса — жарқабақтың астында жүріп жатады. Қасқыр бөлтіріктерін, бауырын көтеріп, көзін ашқан соң-ақ тірі лақ пен қозыны талатып баулиды. Өкем мені де солай тәрбиелеуге тырысады ғой деймін, Торғайға келгелі, ешбір сырмен менен жасырмай, күпия кеңестерінің ішіне, көбінесе бірге ала отырады.

Ал, сөздері расында да қасқырдың сөздері. Ол сөздерін ұзын-ыргасын ғана айтқанда, халықтың арасында Совет өкіметіне қарсы наразылықты қоздыру... Осы жөнде жос-

парлайтын арамдықтарының бірі — мына аштарға таратуға өкеле жатқан малдарды несінің қолдарына тигізеу. Бұған тапқан айлалары — келген малды болыстарға бөліп айдатады, ондағы Ревком бастықтары байлар, немесе, солардың құйыршықтары, кімге үлестіретінін олар жақсы біледі... Бұл сыбағадан қаланың байлары да құр қалар емес. Олардан жасалған тізімнің жуан ортасында менің өкем де жүр. Оның және Қайрақбайдың тізімдегі аттары — «Сыр бойынан келген аштар». Осындай атағы бар өкем мен Қайрақбай, келген малдан өздері таңдап он-оннан ірі қара алық...

«Айдалып келе жатқан малдар Торғай өзенінің шығыс жағындағы бір бүйіріне жетіпті» деген хабар естілгенде, Торғайдағы «аштарға жәрдем комитеті» аталатын мекемеден, мал айдаушыларды қарсы алуға арнаулы комиссия жіберілетін болды. Өкем ол комиссияның ішіне Қайрақбайды қосты. Бес-алты күнде оралған Қайрақбайдың айтуынша, айдалып келе жатқан малдың барлық саны мың алты жүз қырық үш, олардың ішінде жымрыма бір түйе, төрт жүз қырық екі жылқы, үш жүз алпыс төрт сиыр, сегіз жүз он алты қой бар. Айдап келе жатқан адамның саны — отыз жеті, бастап келе жатқан — Семей губерниясының атақты оқыған азаматының бірі — Мауытбаев Жұнысбек. Қостарын артта жүріп, малды оттата, тынықтыра отырып айдап келе жатқан олар, қой, ешкілерден жүзге жақынын жолшыбай тамағына сойып жеген; өзге малдар аман да, күйлі де.

Қайрақбайлар қайтқанда, Торғайдағы қаратаяқтар мен атқамынерлер оншаа үйде бос қосып, мал айдап келгендерді қарсы алудың, малды қалай үлестірудің тәртібін келісіп алды. Ол тәртіп бойынша мал айдап келгендер түгелімен қалаға шақырылады да, болыстарға бөлініп айдалғанда, малды Торғай өзенінің жағасына жая тұру міндетін жергілікті басшылар алады. Мал бөлінерден бұрын, қаланың ортасындағы кең алапта жиылыс өткізіліп, сөздер сойленеді. Сонан кейін, жергілікті бастықтар қонақтарды Торғай өзенінің бойына, тоғай арасына апарып той жасайды. Онда ат шабу, балуан күресу сияқты ойындар болады. Тойдың шығынын жергілікті байлар көтереді.

Бұл ботуонің жуан ортасында болған өкем, бір күні тиымсыздыққа түсе бастады. Себебін сұрасақ, Торғайға жиыналған жұрттың ішінде Еркін Ержанов та жүр екен. Бізге әлі жолықпаған ол, өкемнің айтуынша, уездік Ревкомға барған да, оның председателі Әлімбетовке:

— Жордеңге келе жатқан малды байлар өзара бөлісіп алмақ боп жатқан көрінеді. Олардың ішінде, ана жылы Торғайда патша өкіметін жақтап халықпен соғысқан, жараланып қару ұстауға жармағанынан кейін, Сыр бойына қашып кеткен Жаутиков Әбей де бар көрінеді. Бұл астыртын ақылда уездік мекемелердің де қызметкерлері барға ұқсайды. Егер осы сөз рас болса, арты шатаққа айналады. Жанулап-жалпылап келіп жатқан аш-арықтар малды тоқтарға үлестіріп отыра алмайды. Бұны істетпеніз, егер тыйым сала алмасаңыз, халыққа өкпедеменің! — деген.

Осы жайларды айта кеп:

— Маған да тісін қайраулы көрінеді, — делі өкем үрейлі кескінімен. «Мал бөлісіне араласпас, депті өл, бізге сенімді біреудің көзіңше, егер араласам десе, бұл арадан тірі де кетпес».

— Не істер дейсің, тәйірі? — деп Қайрақбай өкеме қайрат берейін десе:

— Көпірдің бетін аулақ қылсын, — дейді өкем, өңі қаша түсіп, — егер беті бұрылса, жақсылық күтпе одан. Қасқыр сияқты тұқым, тісі тиген жерін ойып алады.

— Онда бұл жұмысқа араласпасақ қайтесі? — десем, өкем бұрынғы тәуекелшілдігіне бағып, аузы үйренген мақалын айтады:

— «Әліптің артын бағайық!»

Еркінді бұрын көрген, кейін оның ерлік істері туралы көп әңгіме естіген мен оны енді тағы да көруге құмарта бастадым. Елеусіз бір шақта көрсем, бұрынғы көргенімнен тапымастық түрде өзгеріп кетіпті: ортадан бөлкім бәйкетеу, бірақ талдырмаш бойы қазір сомданып, жлуырыны екі есеге жақын кеңіп кетіпті; бұрын бөлкім сопақтау беті қазір сүйектене кеңіп, дөңгелек жүзділеу сияктаныпты; бұрын қызылшырайлылау көрінетін рені қазір қоңырланып, сұрланыпқырап алғты; бұрын жұқалау сияктанатын қабғы қазір қалыңдап, түксінкірепті; бұрын түбеті де жоқ жоғарғы ерніне, түгінің жуандығы жылқының ту құйрығы сияктанған одемі княқты жұқалау қара мүрт өсіпті; бұрын жіңішкелеу сияктанатын даусы қазір гүрілдей шығатын бопты; көзінің бұрынғы өппак еті қазір қанталаған тәрізденіпті... Үстінде өскердің конетоздау камзол-шалбары, аяғында солдаттың жуан етігі, толық белін жалпақ қайыс белбеумен тас қып байлап алған, басында өскерлік фуражка, белбеуіне қабуры мен наған байлап алған...

Осындай түр-түлегсын алыстан бақыладым да, жақындап баруға танып қалар, оның арты жаманға соғар деп қорық-

тым. Сәбилік санама, Еркінді «бәдің үйге дұшпан кісі» деген сенім бекігендіктен, мен оған сырттай өшіпін де. Көргеннен кейін де сол ойымнан қайтқан жоқпын.

Сөйте тұра, ішімнен сымбатына да, түріне де сүйсініп, «жігітім-ақ екен!» деп қоям...

Мал айдаған қонақтар Торғай қаласына келіп, одалені байдың үлкен қарағай үйіне түскенде, қақта алдында қарсы алушылардың ішінде өкем де тұрды. Олардың да арасында жабайы жігіттер мен қаратаяқтар бар екен. Мауытбаев Жұнысбек сұрғылттау кескінді, қыр мұрынды, мұртын танауының астына қойдың құмалағындай ғып қана қойған, басында көгілдір шайымен тыстатқан пұшпақ бөркі бар, сыртында жағасына қара барқыт салған түйе жүн шөкпені бар, аяғында өкшесі биіктеу сәттемалы етігі бар, ішкі киімдері орысшалау, толықшалау кішірек бойлы, көркем кескінді, жасы сол кезде отызға кіріп қалған жігіт екен. Өкемнің мұнда келетінін ол Семейде жолыққан нағашым — Жақыпбектен естіпті, сондықтан, таныса сала шұрқыраса кетті.

Түнгі мәжілісте Жұнысбектің сөзuarлығы да, шешендігі де байқалды. Ол ескілікті өңгімелерді көбірек айтып, қазақтың бұрынғы өмірін тамаша етіп суреттеп отырады да, қазіргі заманның тақырыбына келгенде, кекетінді дауыспен:

— Енді аз уақытта, байым, келейін бірдей боласыңдар. «Сенікі», «менікі» деген болмайды. Мал да ортақ, мүлік те ортақ, ас та ортақ, қатын да ортақ, бала да ортақ!.. «Коммунизм» деген осы! — деп сипаттайды.

Үйдегілердің бәрі, бұл сөзге зәресі кеткен түспен, «астыпырады!» деп жағаларын ұстайды.

Ертеңіне ертерек тұрып тысқа шықсам жан-жақты жүрт қала ортасындағы алапқа ағылып жатыр, басым көпшілігі аш-арықтар. Жіп-шуларын белдеріне қастырып бара жатқан олардың киімдерінің де, өздерінің де жүдеудігінен жан шошыранықтай. Көбі жаяу. Азын-аулақ аяқ-ылауы барлардың арық көліктері, аяқтарын өрен алып жүрерліктей. Біз араласқан тоқ, киімді, көлікті топтан, бұлардың ішіне ешкім жоқ сияқты. Оның да себебі маған белгілі: өткен түні жасырындыу түрде өткен бір мәслихатта:

— Ертең алапта болатын жиылысқа, тоқ адамдардан ешкімнің бармауы керек, — деген Әлімбетов. — Барса, аш-арықтар жанжал шығарады. Тіпті, олардың ішінен ертеңгі тойға қатынаспайтындары, еліне де қайта беру керек. Өйткені, жәрдем малы, бөрібір, мұнда бөлінбей, болыс-болысқа таратылады ғой. Тиісті сыбағаларын сонда барып алар.

Алапқа халық тола бастаған шақта, өкеме кеп:

— Бармайсың ба, ағеке? — деп ем:

— Қайрақбай екеуін бар, мен үйде болам, — деді ол.

Қайрақбай екеуіміз келсек, алғінде ғана бастау кең алаң адамға дық толып қапты. Алаңның орталығына он шақты ғана кісі шығып тұрарлық, биік мінбер жасалып, қасына басқын қойылыпты. Сығылысқан көп адамнан, оған өтіп болар емес. Жамырай кеңескен көпшіліктің даусынан, алаңның іші араның ұясындай ың-жын...

Бір кезде, қаланың батыс жағынан он бес шақты салт адам көрінді. Жақындағанда байқасам, алдыңғылары қару асынып алған екен. Олар — милиционерлер болу керек. Кейінгілерінің ішінен Әлімбетовті, Мауытбаевты және үш-төрт кісіні танимын.

Жыныға жақындаған қарулылар, «жол беріңдер, жол!» деп айқайлап еді, сығылысқан жұрт жік ашып қағыла бастады. Қайрақбай екеуіміз сонымен пайдаланып, аттыларға ере, ішке қарай сұғындық.

Мінген семіз аттары, манайында шулаған жүдеу адамдардан үріккендей, ығыса жүрген салттылар, мінбердің қасына кеп, бірнешеуі аттан түскенде, түспеген біреулері ол аттарды шылбырынан ұстағанда, мінберге Қайрақбай екеуіміз де танып қалдық.

Аттан түскендер мінберге көтерілді, ішінде Әлімбетов пен Мауытбаев бар. Олардан мен танымайтын мосқалдау өлдекім:

— Жамағат, тиышталыңдар! — дегенде, жуан, зор даусы кең алаңты күңгіреңгітп жібергендей болды.

Мінберге шыққандардың не айтарын естігісі келгендей, шуласқан жұрт тын бола қалды.

— Уа, халық, — деді, одан арғы сөзді Әлімбетов бастап кетіп, — көп сөйлейтін, көп отыратын уақыт емес. Азғана сөзбен айтқанда, алыста, Семей мен Ақмола губерниясында жатқан ағайындарың, сендерге жәрдем деп, бірталай мал жіберген. Ол мал Торғайға келгенін естіген боларсыңдар. Осы малды, жүген-ноқталарынды ұстап келген сендерге таратып жіберсек, елден, өсіресе, алыс түкпірден жете алмай отырғандар құр қалады. Бұл әділетсіздік болмау үшін, келген малдың ұсағын да, ірісін де Торғай уезіндегі сегіз болысқа бірдей ғып бөліп, айдататын болдық...

— Жоқ, олай емес! — деп мінберге көтеріле берген адамға қарасам — Еркін!..

— Олай емес! — деді Еркін, басынан жұлып алған фуражесін жоғары көтерген оң қолына жентектей ұстап, — бөлінбейді, болыстарға, малдар!.. Осы арада, мына жүдеп-

жадап жүргендерге бөлінеді де, әркім өз үлесін жетектеп өкетеді...

— Дұрыс! — деп ду ете түсті қалың көп.

— Тоқта! — деп ақырып қалды көпке, әлгі жуан дауысты.

Оған көпшіліктің тоқырамайтынын білгендей:

— Жолдастар! — деді Еркін. — сабырландар!..

Ду басаңсиді. Әлімбетов Мауытбаевқа Еркінді таныстырмақ болып еді:

— Дом жазса, кейін таныса жатармыз, — деді Еркін, — қазір жұмыс бітірейік...

— Бұл жолдасқа сөз берейін деп ем...

— Кейін, ел тоғайғанда айтар ол сөзін.

— Ашықтарған кім? — деді Мауытбаев, Еркіннің кимолей келуін ұнатпағандай.

— Патша!.. Ақтар!.. Алашорда!.. — деді Еркін.

— Еңбеге, соларға байланыс!..

— Жок, мен саған байланысам және сен сияқтыларға байланысам!

— Неге?!

— Сендер сол патшаның, ақтың, алашорданың қалдығысыңар!..

— Мен де ме? — деді Әлімбетов ашуланып кеткендей.

— Сен де!

— Не дейсің?!.. Советтік Ревком ба, басқа Ревком ба, мен басқарып отырған?.. Оның председателі сенбісін, менің біс?..

— Сенсің. Бірақ, сен қой терісін жамылған қасқырсың!..

— Дәлелің? — деді Әлімбетов ақырып.

— Амангелдіні жасырын өлтіргендердің ішінде, сенің барлығың білінді!..

— Бар! — деп ду ете қалды, әлдекімдер көпшілік ішінен.

Одан кейінгі сөзде береке болмай, даңғазалана шуласқан дауыстан ештеңе естуге, қобалжыған жұрттың көтерген шаңынан ештеңе көруге болмай қалды.

— Ойбай, кетейік! — деді, пысықтығына қорқақтығы сойкөс Қайрақбай, мені жөнімнен тартып.

— Неге? — дедім мен тартынып.

— Аяқ астында қалуымыз мүмкін. Аман кезімізде бас сауға қылайық.

Азан-қазан, у-шу боп, шаңға бөленіп кеткен қалың топтың ішінен Қайрақбай мені сүйрегендей алып шықты. Былай шыға:

— Тоқта, қылығын көрейік! — деп ем:

— Қызығы құрысын, — деді Қайрақбай, — Әбекемнің баласы екенінді білсе, алдымен сені өлтіреді. Жүр, кетейік те, пәтерге барып бой таса қылайық!..

Жүтіре басып пәтерге келсек, аланда көтерілген шапмен айғай-ұйғайдың не екенін біле алмаған әкем, қора қақпасының ішінде тұр екен. Жай-жапсарды бізден естігеннен кейін, ол қобалжыған көңілмен, бұл шудың арты немен тынарын күтті.

Ол тыным ертеңінде-ақ мәлім болды: ашыққан жұрттың таппал өлтіруінен қорыққан бастықтар, аттарына міне қашады... Сол күні түнде Орынбордан Торғай Ревкомына «Жангелдиннің комиссиясы барғанда, жәрдемге келген мадың бірде-біреуі таратылмасын, ол автомобильмен бүгін шығады» деген телеграмма келеді. Сол телеграммда, жәрдем малына не болу, Торғай қаласындағы әскерлік гарнизонға тапсырылады...

Мәселе онымен тынбай, қаладағы Политбюро¹ «советке қарсы үгіт таратты» деген дәлелмен, қалаға келген байлардан, қаланың өз ішіндегі байлардан өркімдерді тұтқынға ала бастайды. Осы хабар естілгенде, «біз де сол халге душар болмайық та!» деп сасқалақтаған әкем, қашуға жиналды. Бірақ, күндіз қашуға болмайды, түнде кету керек. Ал, сол күні күн батсайшы!.. Көкжиектен шақыраң шыққан күн, аспанға биіктегеннен кейін, жылжымай тұрып алған сияқтанды. Соған берекесі кеткен әкем, отырған жерінде от басқандай, әр жерге шоқалақтай жүгіріп дымы құрылды... Жұртқа көз ғып ауызға алғаны болмаса, аллада жұмыс жоқ, намаз оқымайтын, ораза ұстамайтын ол, бүгін белгілі сопылардай діншіл бола ғап, «алла сақтай гөрді!» аузынан тастамады...

Осылай сасқалақтап күні бойы аузына ас алмаған оны, жатқан бөлмемізге үй несі кешке қарай өрең кіргізіп, біз шайды алдымызға ала беріп ек, мылтықты төрт-бес адам сау етіп кіріп келді, біреуі — Еркін!. Сол кезде әкеме көзім түссе, жан-тәсілім ғып бара жатқан аямадай, бар қаны ішіне тартыла сұрланып, танауы құсырылып, көз жанары сөніп бара жатқандай, қарашығы бозамақтанып кеткен екен. Орнынан қопандаған, бірақ боксесіне бес батпан тас байлап қойғандай, ұмытса да тұра алмаған ол Еркінге бірлеме айтпақ болып еді, дірілдеген даусына не бола алмай қалды.

— Саспа! — деді сонда Еркін оған. — Қылығына қараған-

¹ Бүкілодақтық Төтенше комиссияның (ВЧК) уездік бөлімі.

да, осы отырған жерінде атып өлтіретін адамсын. Бірақ, бұл жолы мен сені аман жіберем! (Өкем жылап қоя берді. Б.) Бірақ сен үшін емес, мынау балаң — Бүркіт үшін!..

— Садығқа кетейін! — деген сөз шашырап шықты өкемнің аузынан.

— Бала! — деді Еркін маған, — кеше, алаңда сен мені танымағанмен мен сені танып тұрдым. Дәл осындай қасымда тұрамын. Сонда айтқым кеп айтпаған сөзімді енді айтайын: ана жылы, он алтыншы жылдың көтерілісінде, мына өзеннің қолына түскен ағым — Нұржанды дараға асып өлтіререк, сол тұрған топтан, кіп-кішкене сен ғана араша түспек боп шырылдаған екенсің. Сол қалығың үшін, өкең Нұржанның қанын саған қимаса, мен өкеннің қанын саған қимам!..

— Рақмет, қарағым! — деп өкем еңіреп қоя беріп, — өкелші, қолыңды! — деп қолын сөза беріп еді:

— Тарт, арам қолыңды! — деді Еркін ақырып, — ұят, ар деген қайда сенде? Сонау Сырдан Торғайға жордөмнің малынан үлес алуға келгенсің!.. Алақанда бір-бірін ұлып табатын қасқырдай, ойпағы, қырдағы қасқырлар, бастарыңды Торғайда қосқан екенсіңдер!.. Қақпаздарыңның құрулы екенін білмегенсіңдер, мұнда!.. Еңіргі сөздің қысқасы: «қаныңды балаңа қидым» дедім ғой. Жаның барда жоғал!.. Бүгінгі түннен қалма!..

— Күп, қарағым, күп! — деді өкем, жанынан енді ғана үміт еткендей, көз жасын жеңімен сүртіп.

— Топалаңда той жасмақ болған бұлар! — деді Еркін қасындағыларға, кекетінді күлкімен. — Тойларының таусылғанын білмейді бейбақтар!.. Ал, кеттік!..

Олар шыға жөнелгенде:

— Топалаңдағы той екені рас! — деп қаптын мен.

IX. ТУҒАН ЖЕРГЕ ТЕЗ ЖЕТЕМ

Түу-түу Сыр бойынан малың олжасын іздеп келген өкем, енді жаны олжа болған сияқтанды да, Еркіннен сөз естігеннің ертеңіне ертемен, мекенімізге оралмақ боп атқа қонды. Бізде үш ат бары мәлім. Өкем оның біреуін Торғайда ситты да, «ол-пұлымызды артып алуға жақсы болады» деп орнына түйе алды. Оған Қайрақбайды мінгізді. Қайрақбай, одетте, өкеммен де қылжақтаса беретін еді. Мінезінің қаталдығына қарамай, өкем де оған қалжыңды бірдемелері айтып қалатын. Енді, кеше, Еркіннен сөз

естігеннен кейін, қабағын қарс жауып, қанын ішіне тарта сұрланып алған өкеме Қайрақбай түгіл, оның өкесіндей кісінің де жолай алар түрі жоқ. Сондай қалпын көрген Қайрақбай, күжірейіп тұрған үлкен бұқаға жанысып баруға бата алмай, мұрнын шүйіре, құйрығын шиппақтап алыстан қараған тайынша бұқадай мүсөнірсіп қана жанысды. Сондықтан ғой деймін, Торғайдан аттанарда «қай жақпен қайтамыз?» деген сұрауды Қайрақбайдың өзі айта алмай, оңаша маған «сен айт!» деп өтіңді. Мен несіне қорқам? Буынып-туыіне бастаған өкеме:

— Қай жақпен жүреміз, ағеке? — деп ем, сұрауымды ұнпағандай:

— Қай жақты білуші едің? — деп алая қарып қойды. Мен онысынан қаймықпай, дұрыс жауап бермеуіне жобрленген дауыспен:

— Білмесем де айтсайшы! — дедім.

Көскініме тағы да салқын қараған өкем, жөнін айтпаса, менен де «ынғайсыз сөз естіп қалармын» дегендей:

— Сарықопаның жел жағымен, Қызбелдің жайлауы арқылы, Ақсуатты, Аманның қарағайы мен Әулие көлді басып, Қостанай түсеміз, содан поезға мініміз, — деді.

Одан өрі сұрау беріп мазалағым келмеді де, тысқа шығып кетіп, өкемінің жауабын Қайрақбайға айттым.

— Көптен көрмеген сен, сағынганнан өлгелі жүр едім, — деді Қайрақбай қуанапшы лепкен кең күрсініп ап, — хоре кетеді екеміз ғой енді, туған даланы!..

Қора ішінен өкемінің бізді шақырған даусы естілді. Қайрақбай екеуміз оған қарай беттей бергенде:

— Өте жобасының бөрі де жақсы екен, — деді Қайрақбай, маған сыбырлап, — «Сарықопанға соқпай жанып өтеміз» дегені ғана ұнамсыз екен. Біздің қыстау бар ғой оның жағасында. Қорс кеткеніміз жақсы болатын еді. «Соға кетейік» десен қайтелі, өкене?

— Айтпаймын!..

— Неге?

— Қайтсем, кейіп жүрген кісіні мазалай беріп?

Біз аттанып кеттік. Торғайдан ұзамай басталатын «Татыр» атты тақыры, беті ақ айранданып сияқты жазық екен. Қайрақбайдың айтуынша, Амангелді қолы, патша өкіметінің әскерін осы шөл-тақырға алдастырып шығарып алған да, қапысын тауып, мелжемдей қырған, менің өкем де сонда жараланған...

Татырдың тақырынан өте селеулі дала басталды. Оның самалға толқы ырғалған бейнесі, аумаған сел сияқты екен,

бірақ, Торғай өзенінің жазыққа жайылған селіндей емес, Арал теңізінің шетсіз-шексіз селіндей. Әкем мені Аралдың жағасына өткен жазда поезбен алып барғанда, біз балықшылардың қайығына мініп, «Теңіз ортасында» деген «Барсакемес» аралына кеткеміз. Біз жағадан жөнеле берген шақта, күн желкемдеу болып, теңіздің беті ақ көбіктенге толқынданып жатқан. Жағадан алыстап, қалың ортасына кіріп алғаннан кейін, құтырына жөнеліп ирелеңдеген ұсақ толқындар, тау-тау боп өскен де кеткен. Біздің кішкене қайық, сол тулаған таулардың бірде өріне тырмасып, бірде ылданып құлдырап, суға үйректей бір сүңгіп, бір шығып, талай жерде батып кете жаздап зореметті ұшырған...

Торғай даласындағы селеудің ырғала шайқалуы, маған дәл осы Арал теңізінің толқуы сияқтынып кетті. Жағаға сирей келіп ыдыраған теңіз толқынындай, Татырдың күнгей шығысынан сирей басталатын Торғай даласының селеуі, Сарықопыға жақындай қалыңдап кетеді екен де, оның ортасына кірген адам, шетсіз-шексіз теңіздің ортасына кірген сияқтанады екен. Сирек тұсында, қимылы теңіз жағасының желсіз күнгі әлсіз толқынына үксайтын селеу, қалың ортасына кіріп алғаннан кейін, самалға сапырыла ырғалған шақта, тулаған теңіздің толқынындай, қараған адамның басын айналдырған сияқтанады екені. Теңіздің толқуы, түбіне тұнған асыл тастарын суырып жағаға шығарады деседі ғой. Торғайдың селеуін ырғалта тербеткен самал да сойткендей боп, кен далаға шыққан өсімдіктердің түбіне тұнып жатқандай ләззетті әрі ауақсыз көтергендей, тартқан деміміз жұтыр сасыды да кетті!. Ой-пыр-ро-о-ой, тамашасы-ай, сол бір көріністің!.. Ой-пыр-р-ро-о-ой, та-машасы-ай, сол бір кестің!..

Сарықопына батыс жағынан алысырақ жаялып өткен біз, күйсінеу көлігімізді қинамай, ақырын аяңмен қона, түстен жүріп отырып, Қызбелдің шығыс жақ етегіндегі жайлауымыз – «Қатын қазған» құдығының төңірегіне жеттік. Көптен ел жайламаған бұл араның көңлеу жері де жайқалған шалғынға тұнып тұр екен. Сағынған жайлауымыздың төңірегін асықпай аралап көргісі келгендей әкем, құдық басына екі күн түсіп, қасына Қайрақбай мен мені ерте жүріп, жақын жерлерді біраз аралады. Биылғы жазы жаңбырлы болған ол жерлердің де көркі жақсы екен. Бірақ, маған, ең көріктісі – құдықтың аумағы сияқтанды.

Әкемнің айтуынша, мен осы құдықтың жағасында, ауыл жайлауға жаңа ғана шыққан шақта туған екем. Сондықтан, інім оған ерекше жылы ұшырап, нақ қасына кеп түйемізді

шөгеріп, атымызды қаңтарғанынан кейін, ыстық жасап ішуге алған бақырымызды қоржынымыздан суырдым да, тұтқасына арқан байлап, «жұр, су ішіп келейік» деп, Қайрақбайды ертіп жөнелдім. Биыл судың молдығынан ба, әлде, көптен бері жан ішпегендіктен қорланып қалуынан ба, құдақтың ернеуінен үңілсек, көлеңкеде жылтыраған су шүпілдеп аузына жақындап тұр екен. Бақырды ішіне тастап жіберіп, толған суды тез іліп ап көрсем, мөлдірлігі көз жасындай, суықтығы мұздай, дәмділігі балдай. Көзімді жұмып жіберіп суды құмыға сіміріп жатқан шағымда былқылынған бірдеме ерніме тігендей болғасын, басымды көтеріп қарасам, өліп қалған тышқан!.. Суға құмарлануым сондай, тышқанды саусағыммен іліп ап лақтырып жібердім де, бақырды суды қайтадан сіміре бастадым...

— Апырай, шіміркенбей қалай ішіп жатырсың?! — деді Қайрақбай.

Оған жауап қайтармай жұта бердім де, мейірім қанып болғаннан кейін:

— Шешеннің сүтін, тышқан түгіз, қабан түссе де емерсің, — дедім Қайрақбайға, — рас па?

— Рас! — деді Қайрақбай, демін соза алып. Бұл су маған шешеннің сүті сияктанып кетті!.. Жағасында өкі күн болып, үшінші күні тәнертен аттанарда құдақ қасына тағы да барсам, көкжиектен шеті жаңа ғана қылтия бастаған күннің қан күрең бояуына шағылысуынан ба, әлде жаратылысы солай ма, құдақтың ішінен шығарылған топырағы қызыл күрең сияктанып кетті... Бұған дейін бұндай түсін абылмаған мен, шапарлықталған құмақтау топырақты жерден тырнап ұыстап ап, алақанымға елеі ұстап қарап тұрдым. Сонда, маған, оның түсі күрең болатын себебі, менің туғандағы қандыма жентектеле араласуынан сияктанды... Кешікпей атқа қонып әрі қарай жүре бергенде, жанып өткен қызғылт топырақ, денемнен үзіліп қалған мүше төрізденіп, одан кету, жүрегімді шымшылай ауыртып жіберді...

Ұа, туған жер!

Қызбалдан аттанған біз, сүңгіген сайын селеуі қалыңдай түскен, елсіз-күңсіз кең даланы кезіп отырып, жетісегіз күнде «Аман» аталатын қарағай мен қайың аралас өскен жынысқа келіп кірдік. Мұндай тамаша орыанды, мен бұл жасыма дейін көрген емес едім, одан кейін де өзірге көрген жоқпын. Бұтақтары басына ғана шоқтала өскен зәулім биік, оқтай түп-түзу қарағайлардың арасында, бой теңестіре өскен оппақ күмістей қайыңдар да, жуандық, биіктік, сұңғақтық,

түзулік жағынан карағайларға беріспейді. Бұтақтары айқасқан сол қалың ағаштың ішінде, жапырақ арасынан ғана сығалаған күн көзінің жерге түскен сәулесі, барыстың терісіндей шұбарланып, жапырақты жұмсақ самалдың тербетуінен, қимылдап жатқан жаңбы мақұлық сияқтанып кетеді. Ағаштардың үнемі көлеңке бүркеген түбінде сирек өскен жапырақты шөптің қасына барып, жапырағының арасын иісін, шоқтала шыққан бүлдіргеннің қан қызыл түсі, сексеуілдің жел үрлеген қып-қызыл шөгіндай жалтылдайды... Сол бір бүлдіргеннің қышқылтым дәмінің тәттісінай!

Қалың орынды аралай, сұрлеу сияқтанған жіңішке ирек жолмен келе жатқан біздің алдымыздан, сол бір шақта аспанды жұкалау торлай бастаған бұлттың көлеңкесі түсуден, суы сынаптай сұрғылт көрінген, аумағы кең, бітімі дөп-дөңгелек, жап-жалтыр көл кездесе кетті.

— «Әулие» аталатын көл осы! — деді әкем маған.

Одан бұрын әкемнің айтуынша, «Аман» аталатын карағай жыныстың ішінде жеті көл бар, бәрі де үлкен, бәрі де қайран, бәрінің де суы тұщы, бәрінің де жағасына бұдан қырық жылдар бұрын «переселен» деген атпен, орыс крестьяндарының поселкелері көп орнаған. Одан бұрын, бұл көлдердің біреуі — «Жампы-қожа» деген кісінің қыстауы екен.

— «Қожа» дейтіндері — Мұхаммед пайғамбардың тұқымы, — деген әкем. — Жампының аты — Жан-Мұхаммед болған, оған тілі келмеген қазақтар «Жампы» деп кеткен. Жампы — Түркістан жағынан, Кіші жүздің ханы — Әбілхайырдың қолына келіп, имамы болды. Ол кездің дінге шалағай қазақтарына ораза, намаз үйреткен, балаларын оқытқан, оның үстіне «кітап ашып ғайыпты болжайтын», ауруларды емдейтін, түкіргені ем бола кететін адам екен, сондықтан жұрт оны «әулие» көріп кеткен, ол мекендеген көлдің атын — «Әулие көл» қойған.

Әнеүгүні Торғай қаласында жатқан күндерде, Мәмбет деген кісіні көргеміз. «Жампы қожаның әулеті» деген осы кісінің әкесі — Қарақожа, біздің аталарымызға жиен екен.

— Әкесі бала піштіруден, зекет-күшыр сияқты садақ жинаудан басқаны білмейтін, оқуы да аяққа күйген астай шғын, ақмы аз, сөзі топас, кісіден жеуді жақсы көргенмен, өз үйінен ас-су татырмайтын қарақазын біреу еді, — деген әкем. — Мәмбеттің одан айырмасы: зерек және пысық бала боп өсті де, әкеден білген өліпбиін қанағаттанбай, ересек боп қалған шағында, Троицкідегі Зейнолла ишан-

ның медресесіне кетті. Онда бірнеше жыл оқып, әрі «қалим» аталатын ескі оқуды, әрі «жадит» аталатын жаңа оқуды жақсы білген ол, сол маңайдағы Қыпшақтың атақты байы – Жаманшалдың Смайылы дейтін кісінің Қарағыз атты, көк етікті алмай, көн етіктіге бермей отырған, жасы отызды алқымдап қалған көрілеу қарындасына үйленеді де, ана шеті Мәскеу – Петерборға, мына шеті Бұхар мен Хиуаға, сонау шеті Омбы мен Семейге жүргізетін саудасына приказчик болады. Сонда тұрып байыған ол, Смайыл бір жылы банкрот боп, мал-мүлкі қазынаға алыну қаупі тұтан соң еліне көшіп келді. Мұнда келе бір жағынан молдалығын құрып, бір жағынан саудасын жүргізген ол, он алтыншы жылдың көтерілісінде Амангелдіге қарсы болам деп, біздің үй сияқтандырып, көтерілісшілер оның да бар малын айдап өкетті. Бірақ, ол, малдан айрылғанмен, біздің үйден өлшекдей аспалы еді. Патша тұра тұрғанда тағы да байи жөнелетін оның сорына қарай, революция боп қалды. Алашорда кезінде елге имам сайланып көтеріліп келе жатыр еді, Совет өкіметі орнай ғап, ол беталысы да іске аспады.

– Содан бері қак-соқта жұмысы болмай, үйінде бұғын жатады екен, бейбақ, – деп қорытқан өкем, ол кеңесін, – енді, елдің ауқаттылары мына аштарға жәрдемге келген малдан үлес алам деп желіге ғапты.

Өлденеше жерде бізбен бірге қонақта болған, оңаша кеп өкем де жолығып жүрген ол, Еркін жасаған «бүлік» кезінде, бізге хабарласпастан қашып отырыпты. Сонысына өкпелеген өкем, «Қостанайға беттеп келе жатқан жолымыздың оншалық бұрыс емес» дей отыра, үйіне соқпай кетті.

Мәмбетті өкем, ата мекені – «Әулие қолдың» жағасында ғана еске түсіріп:

– «Қожа» дейтіндер оншалық бай болмаған, – деп қойды бір сәтте, – мал деген жерге бітеді ғой өзі. Аманқарағайдың іші-тысында от емес жер жоқ және өзі ұлан-байтақ кең. Сондай жерді мекендеуінен ғой деймін: Жампының баласы – Аққожаға, оның баласы Қоңырқожаға төрт түліктен де үйірлеген мал біткен, жылқылары Қоңырқожа кезінде екі мыңды алқымдаған. Содан, бағы «Тақыр-қоян» аталатын жұтта, жылқысы жүздің маңайына түсіп қап, өзге малы да шағындалған. Қарақожаның бала пішітіру сияқты кәсіптен айналысып кетуі де сондықтан.

– Алашорда құлағаннан кейін, Мәмбет қожаның өзі де ештеңе астыртын бала пішетін болды, – деді өкем. – Ойтпегенде қайтсын: бәйбішесінен бала болмады. Бертінде тоқал алып еді, одан да шығғы қыз туып, бір ұл баланы ана

жылғы аласапыран кезінде өрең көрді. «Қыз» деген не, тәйір?... Өзімізде де болған жоқ па, оның талайы? Ошаққа қайсымы тас болды? Ұлы жас болған соң, дәулеті шағындалған соң, күн көрістің қамына кездескен кәсіпті атқарды да, өйтпесе, «бала піштіру» деген немене?..

— Сырты мұлайымсігенмен, ішінде қалтарысы көп атам, — деп қорытады әкем, Мәмбет қожа туралы кеңесін, — бұл әлі күн көрудің талай ретін табады!..

Аманқарағайдың ішінде бір жұмаға жақын болып, кейбір орыс селоларын, қазақ ауылдарын аралағаннан кейін, біз әрі қарай сапар шектік. Менің еркiме салса, Аmanın ішінде жаз бойы тұрар ем, өйткені, жынысты орман десең — осында, суы тұщы қол десең — осында, даланқы тұстарыңда ғана кездесетін маса-сонаның жыныс ішінде біреуі де жоқ, ауасы — жанға рақат қондырай, жидегі мен иінесіне аттың шашасы боялады... облыстағы халықтың көбі аш болғанмен, бұнда да кекірік атқан тоқшылық болмағанмен, егінші орыс поселкелері жақын тұрғандықтан, мұндайдағы ауылдың адамында аштықтан басы іскен, қайыр сұраған ешкім көрінбейді... Енді не керек?..

Қостанайға келсек, Тобыл өзенінің биік жағасына салынған, екі қабат үйлері азғантай, бір қабат үйлерінің көбі ағаштан қиылған, кең көшелері өсілген құмдақ, сондықтан, қораның іші-сыртына еккен ағаштары тырбық боп өсетін, шағынтау ғана қала екен. Қалаға жақындағанда:

— Бұрын салынуына жетпіс жылдан жаңа ғана асып бара жатыр, — деп қойды әкем, Қайрақбай әкеуімізге, — «Қостанай» аталатын себебі: Қыпшақта Қангожа, Балгожа дейтін атақты адамдар болған, солардың шешесі «Қостанай»¹ деген кемпірдің, қала түскен жерде, үлкендігі обдай зираты бар. Қалаға соның атын қоя салған.

Қостанайда Мінайдар дейтін байдың бір орамлы түтел алған үйі, сауда дүкені, мешіті, медресесі бар екен. Негізінде қырдағы үйінде тұратын бай, қазір қаладағы тоқалының қасында екен. Әкеме ол да ілік-шатыс боп шықты. Қостанай байларының еріккендегі кәсібі — біреуінің үйіне жиналып ап, ұзақ күнге сыра ішіп, «тоғызмыншы бал» атты қарт ойынымен шұғылданады екен. Бұрын татып көрмеген әкем, Қостанайда тұрған бес-алты күнде сыранны судай сіміріп ішті де, ол кездегі құны арзан совет ақшасынан, бес пұттай бидай сыятын бір қабын ұтып алды...

¹ Қостанай егiз тұса көрек, сондықтан әке-шешесі «Қостанай», яғни «екі ай бран туды» деп алған тұған қыздық атын «Қостанай» қойса керек.

Қостанайдан біз поезбен Челябинга бардық та, одан Кинель арқылы, мекеніміз — Жосалыға тарттық.

Сағаттың шыққыдағы сәтс ермек,
Һәмша өмір өтпек, ол білдірмек, —

деп Абай атамыз айтқандай, Жосалыдағы үйімізден шығуымыз кеше ғана сияқтағанмен, жолшыбайғы жерлердің ешқайсысында да табан тіреп я сарыжамбас боп көп жатпағанымызбен, үйге оралып жеткеніңіз жазды өткізіп алып-пыз.

Сыраурия бойының қысы біздің Торғайдан өлдеқайда кеш түскенмен, күзі өлдеқайда ерте басталады. Олай дейтінім, біздің араның күзінде, жұрт егін оруға августын аяғынан я сентябрдің басынан кіресе, Торғайдан біз Сыр бойына август айының басында жетсек, орақ науқаны қызу жүріп, биылғы егін оруды жұрт аяқтауға жақындап қалты.

Сыр бойының егіні жиналып біте салысымен, ондағы тұрғын халық пен біздің үйінің арасындағы жанжал да басталып кетті. Бұл араның егістік тұқымы жоқ халқына, біздің үйінің ұрасына тығылған дондерді, өкем пышақ үстінен бөліп беріп, күзгі өнімнен бес-алты есе ғып қайтарып алымақ болғанын жоғарыда айтқамыз. Енді, шығымы мол егіннен, өкем сол өсімін алайын десе, ауыз жаласып қойғандай, борышқорлардың бәрі де өкеме: «Жоқ, бергеніңді ғана ал» депті. Баяғы, жәһангер соғысының алдында болыс боп тұрған күні болса, өкем бұл борышқорлардағы аласыларың, берсе қолыңан, бермесе өкімдік көрсетіп, желкесінен шыңғыртып басып отырып алар еді. Ол күні жоқ!.. Енді не істеу керек?

Өкемнің бұндай істердегі ақылшысы Ақмешіттегі Аралбаев. Борышқорлардың ыңысы өткен, бірақ оларға қолданыр күші жоқ өкем, поэма міне шапқылап Ақмешітке кетті де, қасына, «уездік милиция штабының начальнигі» деген лақабы бар, оң жағына қарай шойнаңдаған ақсақ, жасы сол кезде отызды ғана орталағанмен, тіс атаулысы түсіп қалған, орнына жарқыраған алтын тістер салдырған қара бұжыр кескінді, Лаумуллин атты қазақты және екі милиционерді ертіп келді. Лаумуллин тілін шайнай сөйлейтін, мінезі қатты кісі екен. Ол өкемнің борышқорларына ақыра келіп еді, олар ығысудың орнына шапылдап жауап беріп, бойларына дарытқан жоқ. Қоқан-лоқысымен қорқыта алмаған борышқорларды, Лаумуллин тіл тигізу арқылы ығыстырмақ болып еді, есесін әлденеше рет қып қайтарып алды. Біреулері сабамақ болып еді, өзі таяқ жеп қала жаздап, араның

көмегімен әрең құтылды. Ақыры, борыштың бәрін де есесімен қайтарып бермек болып келген Лаумуллин, екі саусағын танауына тығып бос қайтты.

Мәселе мұнымен тынбады. Әкемнен және Лаумуллиннен жөбірлік көргендер, бергі жағы Түркістан республикасының бастықтарына, арғы жағы Ленин мен Калининге арыз айдап, қыс бастала Ташкенттен тексеру комиссиясы келіп қалады. Жанырай жауап беріп, арыздарын бекіте сөйлеген жұрттың сөзімен, «жөйлап» деген ат тағылған өкем абақтыға алынды. «Уеқдін бірінші өкімі» деген Аралбаевтың бұл істе бізге тигізген бар пайдасы, ретін тауып өкемді абақтыдан босатты да, соттан құтқарды. Жұрттағы борыш түтелімен салауат боп кетіп отырды...

«Қулықпен таптым» деген малынан осылайша жүрмей болған өкем, ызадан үйге сия алмады. Сол кезде, үй ішінде тығы бір жанжал басталып кетті. «Жаз шыға бұл ит елден кетпесе болмайды» деп бекінген өкем, оған дейін мал басын малайтып алғысы келді ме, өлде бойжетті деп ойлады ма, қолындағы екі қызы — Берен мен Бүлісті, әлдеқайда сапар шыққан бір жолында, әлдекімдерге бермек боп құла түсіп келді. Шешем бұған қарсыласа кетті. Ақыры, бірнеше ай сілкілескен екеуі, өз мұраттарына емен-жарқылап жеткендей болды: шешем қаншама тулап қарсыласқанмен, өкем үлкен қызы Беренді уәделі жеріне қысты күні ұзатты; өкем қаншама тулап бұрқанғанмен, күйеуін де алдырғанмен, шешем үйден тілдеп айдап шықты да, «және, жолап қор!» деп, кіші қызы Бүлістің қасында қолына ләкет пышақ ұстап отырып алды. Оған да қариясы келмеген өкем, қызды тартып атып болғанда, Текебай екеуміз шешемнің жағына шығып, өкемнің амалын құрттық...

«Ұрыс тұрған жерде ұрыс тұрмайды» дейді қазақ. Қыздардың тақырыбында біздің үйге қыстың басынан кірген ұрыс, шешем Бүлісті уәделі жеріне бермей қалғаннан кейін тіпті де үдеп, үйдің берекесі кетті. Баяғыда біреу, «Хан алпына барғанда, хан кеспелі тілімді, халық алдына барғанда, халық таппады мінімді, өз үйіме келгенде, итке берсін күнімді» деген екен. Тағы біреу, «Қатынға қадырым жоқ, етімді көреді, ағайынға қадырым жоқ, бетімді көреді» деген екен. Солар айтқандай, сыртқы жұртқа айбынды-ақ көрінетін өкем, шешеммен арасында баяғыда сөнген ұрыс, биыл қайта тұтанғаннан кейін, шешемнің біраз жылдан бері бұсылған тілі қайта шыққанынан кейін, тіпті қор боп кетті. Қазақта «көңге түскен отты көмсең де сөнбейді» деген мақал бар. Сол айтқандай, өкем мен шешемнің арасында қай-

тадан тұтанып алған ескі егес сөнбей, болмашы сылтаудан лапылдай берді. Үй ішінің тіршілігінде табан тіресе ұстамақ ойел, еркектен әлдеқайда күшті екен. Ойтпегенде ше?.. «Қапқа түскен қатындай» дегендей, үйге кірген игіліктің иесі түтелімен ойелдікі емес пе? Ас-су да, мүлік те сөнкісі.. Ең күшті мүлкі — балалар. Баласыз болса бір сөрі. Балалы ойелден ері қалай құтыла алады... Әкемізді де жақсы көре отыра, оның басына түскен ауырлыққа іштей қайыса отыра, әке мен шеше егесе бастаған шақта, біз, балалар, шешемнің жағына шыға келеміз!.. Осылай емес пе?.. Шешемнің қарсыласуынан ба, әлде балаларының шешеге болысуынан ба, әкем де қажыған бейнесін көрсетіп, ашуланған шағында, шешеме құтырған бұрадай зіркілдеп келгенмен, таян бере, жәрға соққан толқымдай қайсаңдап, кейін құлап түседі..

Үйден көрер «рақаты» осылай болудан ғой деймін, орнына ши шыққандай, әкем қыс ортасы ауа үйге тоқырмай, әлдеқайда кете беретін болды. Бір сәтте, ол мені Төшкенге алып барды. Онда әкемнің Болатхан есімі таңымас өзбегі бар екен. Патша өкіметінің кезінде Болатхан Ырғыз, Торғай қалаларына сауда жүргізіп, өрқайсысына үй, дүкен салып, ойел ұстайды екен. Осындай он төрт қалада үйлері, дүкендері, ойелдері бар екен. Болатханмен ертеде таныр болған әкем, бертінде туған қарындасынан туған жас жиегіні тоқалдыққа да бертізген. Ол жиегіміз тірі екен. Жездеміз жетпіске кірген, зманында көркем болған, онысынан ықшамдай қырыққан ақ бурыл сақалы мен, баспайтын қалың ақ мұрты ғана қалған, бет-аузы қатпар-қатпар шалбарланған, тістері түскен, зор денесі мейлінше жұмсап алқам-салқам боп кеткен, отырған орнынан таянып орең тұратын, кібіртіктеп таяқпен орең жүретін, қонқақ зор мұрнына көзілдірік артпаса еш нәрсені көрмейтін қартайған адам екен. Ал, сұлу кескінді, семізше денелі жиегіміз, жан-жас қалпында мәлтіреп отыр... Оны Болатхан өзгелер түгіл, туған нағашысы — әкемінен де қызғанып, аямадысып кеткеннен кейін көзімізге көрсетпей қойды.

Болатханның мол, бай дәстәрқанынан ырзақтанып, кең, салтанатты, жайлы үйінде жұмаға жақын рақаттанған әкем, қалада өркімдерін, өсіресе, қазақ оқығандарының үйлеріне барып, дәмдерін де ішіп жүрді, сырласып та жүрді. Есім кіріп қалған баламын, байқап көрсем, бұрын «алашорда» аталған оқығандардың біраз «қаймағы» Төшкенде тұнып тұр екен. Бұнда: Батыс Қазақстан алашордасының бастығы — Жиғанша Досмұхаметов те, Шығыс Қазақстан алашорда-

сының бастығы — Халил Раббаев та, Орта Қазақстан алаш-ордасының бастығы — Айдархан Тұрлыбаев та бар екен. Өзге «алашордашыларың» да мұнда қисабы жоқ сияқты. Солардың ішінде, атақты жазушылары: Мағжан Жұмабаев та, Жүсіпбек Аймауытов та, тағы басқалары да жүр...

Олар жай жүрмейді екен. Түркістан республикасының Сұлтанбек Қожанов сияқты басшы адамдарын іштеріне ала, бірге қонақ бола жүреді екен; сол кезде Ташкентте шығатын «Ақ жол» газеті мен «Шолпан» журналына мақалалары, өлең, өңгімелері үздіксіз басылып отырады екен... Жасырын естіген бір мәліметіміз бойынша, Памир және Тянь-шань тауларында, Совет өкіметіне қарсы күрес жасайтын «басмашы» дейтіндер тұнып жүрген көрінеді... олардың түпкі бастығы — «Түріктің белгілі пашасы Ануарбек» деседі. Осы қыстың басында, жасырын түрде, Ануарбек Ташкентке де кеп, бұндағы ұлтшылдармен бас қосқанға ұқсайды... Біреулері өкеме:

— Бұйтіп, «көшерінді жел, қонарыңды сай біліп» жүргенің, басмашыларға неге өтіп кетпейсің!.. — десе:

— Қалай өтем? — дейді өкем толқи қалып.

— Бел бусаң оңай, — деседі ақылшылары, — одан өрі, басмашылармен бірге бол, мейлін, арғы Афған мен Иранның біреуіне өтіп кет, мейлін...

Бұған да толқыған өкемді, бір ғана ой бөгейді.

— Үялас қасқырлар бір-бірінен айырылса, түнде ұлысып табысатын елі, — дейді өкем маған оңашада, — мынау алашордашылар да Ташкентте солай табысқан екен. Менің қайран қалатыным: осылардың ішінде нағашым неге жоқ?.. Келуге мүмкіндігі бола тұра, ол неге келмеген Ташкентке? Ақыл жағынан да, қулық жағынан да, білім жағынан да осылардың ешқайсысына беріспейді ол. Совет өкіметін бұлардан кем жек көрмейді. Ендеше, бұл үйірге қосылмай, неге шеттейді?.. Сонда бір мән болу керек!..

Сол шақта, нағашым Шыңғыстаудан Орынборға барып қызметке орналасыпты деген қауесет естіле қалды. Бұған да мән берген өкем, Ташкенттегі достарың: «тағы да келермін, кешікпей; оған дейін қабырғаммен ақылдасайын» делі де, «үйге қайта тұрам» деген сылтаумен жүріп кетті. Поезда маған айтқаны:

— Сен Жосалыдан түсіп қал да, үйге бар, мені сұрағандарға «Ташкентке қалып қойды, жуық арада келеді» де. Мен осы бетімен Орынбор барып, нағашының амандағын біліп қайтатын.

Орынбордан айта жақын уақытта қайтқан өкем, түнде, ел жата есікті жауып алды да, «тістеріңнен шығарма!» деп сақтандырып:

— Жаз шыға, осы елдің тосайған ауқаттылары Қарақұмға көшеді. Біз де соларға ере көшіп, әрі қарай елесіз жолжи беріп, Сазанбай жолымен, Ақжол арқылы, Торғайға тартып, аминшылық болса, жаздың екінші жартысын өзіміздің Қызбелде өткіземіз...

Былтырғы жазда барып қайтқалы, көркем елесі көз алдымнан кетпей, өңсәм есімнен, ұйықтасам түсімнен шықпаған, өзіме магниттей тартқан, бірақ өкемнің зілдей салмағы, арқандаған аттың қазығындай босатпай жүрген туған жерге көшу, қандай қуаныш дейсіздер, маған!

Уа, туған жер, аша бер құшағыңды!.. Енді тез жетем!

Х. АЛҒАШҚЫ ҮШҚЫН

Жаз шыға, Сырдың Қарақұмға көшкен ауылдарына араласа, біз де көштік. Бірақ, бұл арадан баржола көшетін ниетімізді жан адамға білдірген жоқпыз. Біз ештеңе демегенмен, түпкі ниетімізді жұрттың өзі-ақ аңғарғандай болды. Өйткені, көштің өзімізге жетерлік түйелерін және саймаларын күні бұрын даярлаған өкем, үй ішінің мүлкі былай тұрсын, қора-қопсынан да артып әкетуге күш жететінін тастамауға тырысты. Мәселен, ол, «жаздай шай қайнатуда қажет» деп, қоралағы біраз сырғауылды сақтатып түйеге артып алды; қоралағы қойдың қызы да сөйтті; «ат байлауда керек» деп, бір түйенің үстіне бірнеше ашаны арттырды; қора-қопсыдан ол, тек артып әкетуге күш келмейтінін ғана қалдырды да, «бір күніме керек болар» дегендей, сенісетін көршіміздің біреуіне арзан бағаға сатты. Шынын соған ғана айтқан өкем, біз Торғайға жетіп орныққанша «жан адамға сездірмеймін» деген ант алды... Өкемнің сондай қылығын көрген ауылдастардың кейбірі «әй, тек, баржола кетулерің болмаса не қылсың!» деп күңкілдесті. Бірақ, кетуімізге қуанбаса, қынжылар түрлері жоқ сияқты. Сондай қалыптарын көрген соң, өкеме оңашада:

— Несіне тығылымбақ, ойнаймыз? Неге ашық көшпейміз? — десек:

— Жап, ауымды! — дейді өкем жекіп, — көрінеу көзге көшіп көр, бассалып талап алың...

Қарақұмға он шақты түйеге артқан жүкпен аттандық. Сырдан үлере көшкен ел, оның жиегіне бес-алты қонып

жетелі екен. Екі ара: жусан, көкпек, ебелек сияқты шөбі, баялыш, ержек, қоян-сүйек, сексеуіл, шентел сияқты ағашы аралас өсетін шөлейт кең жазық екен. Аялда-саялда жерден қудық кездесіп отырады, оны жергілікті көңігі адамдар ғана білмесе, өзге жан-мақұлық таба алар емес.

«Қаракұм» дегеннің біз бұл жолы кірген тұсы, жап-жалпақ бірдеме болып шықты. Оның бергі етегіне шілденің басында іліккен біз, өркенші құмның ішін аралай жайлап отырып, арғы етегіне шілде аяқтала өрең өттік. Соңғы екі жылды ел келмеген Қаракұм, малдың отына тұнып тұр екен. Бұл құмның және бір гажасы: кісі бойындай ғып қана қалған құдықтың аузында суы шүпшідейді де тұрады, сондай бір құдық бір ауылдың жаздай ішуіне мыңқ етпейді. Кейбір қотаданып жататын саяңдарынан, қырдың аңы суды тұнғымен тарныған шұжанақтан да іше береді деседі. Жылқының да сондай одіспен ішіп жатқанын өз көзімен көрдім. Оты да, суы да осыншалық мол Қаракұмға кіре, Сырдан жадаулау келген малдар жондарын тез жауып, аз күнде семіріп кетті. Үлкендердің айтуынша, Сыр сияқты оты жасық жерде семірген мал мен Қаракұм сияқты аңшылы-тұщылы оты асыл жерде семірген малдың еті де, сүті де бірдей емес: Сырда семірген малдың майы қоға татып, қанша жесең де жүрегіңді қайтармайды, сиыр сүтінің қаймағы жұқа тұрып, былғағанда сары майды аз береді, қымызын қанша қанып ішсең де мәс қылмайды; ал құмда семірген малдың майы сүрленген майдай көкпенбек боп, бір жапырағын жесең жүрегіңе шық етіп тие қалады, сиыры мен қойының сүтіне қалыңдығы бір елі қаймақ тұрады, біреу аңын ішсең, қымызы түгіл айраны да мәс қылып ұйықта-тып тастайды... Расында да солай екен!..

Құмда биыл да аң көп екен. Бірақ, өкем ана жылғыдай бір орында көп тоқырап аңшыламай, ілгері қарай жылжиды да отырады. Сөйтіп отырып, шілденің сарша тамыз ыстығын аяқтай Қаракұмнан өтіп, телегей-теңіз селеуінің шашыранды көбігі көріне бастаған Торғай даласының пұшпағына да іліктік. Бұл далادا босторғай аңулы мұнша көп бөләр ма!.. Бізді құрметпен қарсы алғаншай, «даланың бұлбұлы» аталатын олар аспанға ондап, жүздеп емес, мыңдап көтерілгендей боп, неше күн ілгері сұғынсақ та, биікте шырылдай сайрайды да тұрады. Күннің реңі де ол кезде аса ашық боп, бет алдымыздағы теріскейден, алды сирек, арты қалың ақша бұлттар кең жайылып келгенмен, жердің төңірім басарлықтай ғана себелеп өтті де, еш жерге қалыңдай жазмады. Торғай жерінде зорман аталатын кішкене аң-

лар болады. Ертеректе жұрт көп аулап санын азайтқандықтан ба, әлде қуғынды көп көріп тығылуда үйренгендіктен бе, біз Сыр бойына көшкенге дейін, бұл жануарлар өте сирек және жолсыз жерлерде ғана кездесетін. Енді байқасақ бөлен алып өсіп кеткен сияқты. Жазық даланың әр жерінде, кейде біз жүріп келе жатқан сүрлеу жолдың үстінде, шақ қасына келгенше қаққан қапшақтай тіп-тіх боп қимылсыз шоқнып отырады да, танып келгенде құйрығы шошаң ете түсіп ініне кіріп кетеді. Қаз, келіншектер, сері жігіттер құйынып жүретін иісмайды, біздің әлде «жұпар» дейді. Әжемнің айтуынша, ерте кезде осы жұпар Сыр бойында өсетін әлдене тышқанның құйрық түбінде болады екен. Әлемі иісі аңқыған осы құйрықты адам не қолтығына, не бөркінің ішіне тігіп алса, бүрқыраған ләззатты иісі ош уақытта таусылмай, миына бүрқырайды да жүреді екен... Торғай даласындағы мына зормандар сол «жұпар» аталатын тышқанның не өзі, не ағайыны болу керек. Өйткені, олардың да індері үнемі жұпар сасып тұрады екен. Осы әлемі иіске даладағы жусанның аңқылтым иісі қосылғанда, иісті тартқан танауың еріксіз түшкіртеді екен...

Туған жердің көркіне қызығып, құмарлана қарап келе жатқан бізді, даланың әр тұсында жайыла оттаған деңкіген дуадақтар, шақ қасына келгенше ұшпай отырады да, танып қалған шақта қанаттарын сытырлата жүгіре жөнеліп, жер бетінен кісі бойы ғана көтеріліп, жақын тұсқа тағы да қонады. Бұрын бұнайы дуадақтарды ертеден қара кешке дейін қуып жүрте бейіл өкем, енді, неге екенін кім білсін, мына далада қойдай жайылған, таяқ тастам жерге келтіретін дуадақтарды, қолыңда жасаулы мылтығы бола тұра атпайды!..

Шөлдің бір еркесі – дуадақтар бізді осылай қарсы алса, екінші еркесі – тырналар аспанның көзге әрең шалынатын биігізде тобемізді айнала ұшып, үндерін қоса тыраулайды.

– Балапандарын ұшырған уақыты, – дейді әкем оларға қарап қойып, – құс баласында тырнадан биік ұшатыны жоқ. Ол балаларың да сондай биікте ұшуда үйретіп, жерден көтерілген соң-ақ аспанның қиясына алып кетеді!..

Шөлдің аңдары мен құстары осылай қарсы алған кең өлкесінде аламызтың иісі сезілмейді.

Айдаған азын-аулақ малдың, алыс жолдан мойны қатып келе жатқан қоліктің ауқымына қарай жылжып, біз бірнеше күн жүргеннен кейін, атағын естіп, өзін қорықтан Асқалға жеттік. Үркітер адамның жоқтығынан болу керек, ортасы жалтыр, айналасы қамыс бұл кең көлдің өң бойы құсқа сыймайды. Көлдің жағасында біз төрт-бес күн тұнедік. Сонда қайран қалғанымыз – шөптесін жағасында

орған әр түсті балықтар, илеудегі құмырсқадай құжынайды... Бү не деген тегін жатқан, бірақ, пайдаға аспай жатқан мол байлық!..

Асқолден жылжыған бізді жер жайын жақсы білетін әкем, көшіп тақтайдай тегіс даламен жүргізіп отырып, түп-тура Сарықопаның «Кеңжайық» аталатын жиегіне өкеліп түсірді. Кішкене кезімде кеткенмен, бұл жердің қандай екенін есімде: көктем туып, қол суы молайған шақта, жайпақтау жағалағы біздің Кеңжайыққа сол тегіс жайылатын да, шілдеге қарай сол тартылғанда, саздауық Кеңжайықтың жайқала өскен жасыл өлені құлын жасырынарлықтай биіктеп өсетін. Жаз ортасында жасыл өленнің бетіне нелер түсті гүлдер көтеріліп, Кеңжайық масаты кілемдей құлпыратын. Со кезде, басына түйме салған сабағы биік жуалардың түбірі қойдың асығындай болатын. Негі бүрқыраған жуаны аузына сап көпірте шайнасаң, төттілігі тіліңді үйіріп, көмейіңді суыратын. Кеңжайыққа басы ақ шешек атқан ұзын сабақты буалдық та өсетін. Оның кіші-гірім кісінің жұдырығындай түбірін оттың қоламтасына көміп пісірсең, аузыңа құмдай үтілген буалдықтың төттілігі бая татитын...

Быттыр Торғайға келгенде, біздің осы Кеңжайықты, Еркін ұйымдастырған «Үшқын» атты коммуна егіске пайдаланып отыр деп өстігіміз. Биыл не халде екенін білгісі келген әкем, көшіміз Сарықопанға таянып келген шақта көлікті тоқыратып, «сендер осы арада қос тіге беріңдер, біз Бұхидан екеуміз Кеңжайықты көріп келейік» деп, қасына мені ертіп, көштен озып кетті. Кеңжайыққа таянған шақта біз өз көзімізге өзіміз сенген жоқпыз: оның он бойына, қалыңдығы да, биіктігі де құрақтай боп күріш дақты өскен!.. Біз үстінен қартып түскен атымызды еріне қантара сап, атымызды бойлай, жасыл күрішті аралап келе жатыр ек, арғы беттегі ауыл сияқты үйме-жүйме бірдемеден айқайлай шыққан біреу, бері қарай шыға келді. Біз кейін шегініп, күріштің шетіне шықтық та, атымызға мініп, келе жатқан адамға қарай жүрдік. Таянғанда байқасақ, Еркін!.. Сөскеніп қалғандай болған әкеме, ол «Ассалаумағалайкүм!» деп сәлем берді де, атын төбіне жақындап қолын ұсынды. Қолын еріксіз ұсынған әкем, әлі де сөскенген сезімін жинап ала алмағандай үндемей қалып еді, оған тыныс алдырғысы келгендей:

— Ә-ә, Бүржітпісің? Аманбысың? — деп маған да қол берді. Сонда ғана өзіне-өзі келгендей болған әкем, дірілдеңкіреген дауыспен:

— Мал-жан аман ба? — деді.

Маған ең батыл, ең күшті адамның біреуі сияқтанатын өкемің, Еркіннің алдында бұл жолы да бұралқы иттей бүгежектей қалуы намысыма тиіп кетті. Сонымен еркінсіп тұрған Еркінге сездіргім кеп:

— Қай байдың етіңі, мынау? — дедім, жайқалған жасыл күрішті нұсқап.

Сұрауымды ұнатпаған сияқты болған Еркін, «Қарай гөр, қаршадай неменің менменсуім!» дегендей бетіме жамының-қырай қарап қойды да, маған жауап берместен:

— Иә, жол болсын? — деді өкем.

— Әлей болсын! — деді өкем, даусым енді нығыздану шығып. — Бай болсын, кедей болсын өркімге туған жері қымбат екен. Қормей жүргенде аңсайтын туған жерді, көрген соң адам тіпті аңсайды екен. Былтыр, мына балам өкеуміз Торғайға келіп, туған жерді шет-пұшпақтап болса да көріп кеткеннен кейін, тіпті аңсалам. Әсіресе, балам! (Еркінге «онысы рас» деген көзқарас білдіріп қойдым. Б.) Үйдегі қатын-қалаш, бала-шаға да аңсап өлтелі отыр екен, жер жағдайын айтып барған соң-ақ, байласа да тұрғысыз боп, бермен қарай талпына берді...

— Сонымен, қысқасы, көшіп келе жатырсыңдар ма? — деді әрі аты бүтелектеген, әрі осы бір шақта қыз калған күн көзінен терлеп-тепшін бастаған Еркін.

— Иә, шырағым, — деді өкем.

— Көш қайда?..

— «Көш» дейтін көш жоқ, шырағым. Осы аралам бірге жеткен Қайрақбай өкеуміздің үйіміз ғана. Алыстан мойны қатып келе жатқан көліктердің жайына қарап, өзге жанымыз анау сайдың астында дамылдауға қалды. Бүкіжан өкеуміз көштен онып, осы маңда ауыл бар деген соң, көріп аныштық білуге келе жатыр ек...

— Мақұл болған, — деді Еркін, — ал енді, күнсіп далада тұрмай, қалған сөзді ауылға барып кеңесейік.

— Болсын! — деді өкем.

Үшеуіміз қатарласып жөнеле бергенде, Еркін ауымының хал-жайын баяндап кетті:

— Он алтыншы жылдың жазында басталған дүрбелеңнен бұл араның елі, 1919 жылдың күзінде Совет өкіметі біржола бекігеннен кейін ғана тиышты. Мен 1918 жылдың күзінде атаман Дутовпен соғысқан қызыл гвардияның тобына қосылған. Дутов пен Колчак шығысқа қашқанда, Қызыл армия қатарында мен де кеткем. Ақыры, жиырма-шы жылдың көктемінде ол жақтағы жау да бітіп, жазанда мен ел жаққа оралған. Жолда Омбыға соқсам, Совет-партия

қызметкерлерін даярлайтын екі айлық курс ашылғалы жатыр екен. Менің аз ғана оқуым оған түсуге жарай кетті де, курсты жақсы оқушылардың бірі боп ақтап, Қостанай арқылы елге соқтым. Төрт жылдай азамат соғысынан майданы боп берекесі кеткен Торғай елі, енді ғана мекеніне оралып жатыр екен. Азғана ауқаттылары мен байлары болмаса, бұлайғы момын көпшіліктің шағын шаруасын, төрт жылдық дүрбелең қатты шайқап кетіпті. Енді, тиыштық орныған соң ғана есін жиып, етегін жапқысы келген жұртқа жетекші керек сияқты.

— Соны көргеннен кейін, — делі Еркін, өкеме қарап қойып, — рүкент алып кеп орнығу мақсатымен Торғай губерниясының орталығы Орынборға барсам, Қазақ автономиялы республикасының үйі тігіліп, шаңырағы көтеріліп жатыр екен. Басшы қызметкерлердің кейбірі, «осында да керексін, елді қоя тұр» деп еді, мен: «Жоқ, жоғершілік кезде атқа бірге қонған ел еді, мекеніне іргесін бекітіп болғанын, арасында жүре тұрайын» деп көмбедім. Сонымен, со жылдың күзінде елге келдім...

— Жақсы болған, — деп қойды өкем. Мен ішімнен: «атаңнан басы, жақсы болған» деп күлдім.

— Мен өзім, он тоғызыншы жылдың күзінен коммунистпын, — деп жалғастырды Еркін кеңесін; өкем ол сөзіне елең етті де, үн қатпады. — Аппытын айтқанда коммунистердің мақсаты — тапсыз коммунизм қоғамын құру ісіне басшылық ету. Коммунизмде байлық қоғам мүшелеріне ортақ болуға тиісті. Сондай байлық жасаудың алғашқы тәжірибесі сияқтынып, советтік Россияның әр жерінде «коммуна» аталатын шаруашылықтар құрылып жатыр...

— Осындай бір шаруаны менің де құрғым кеп, — делі Еркін өкеме тағы да қарап қойып, — жиырманшы жылдың күзінде елге келе сала, әр жерде бытырап жүрген өз аулымыздан кедейлерімен және осы маңда елінен адасып жүрген тұрақсыз өркімдермен кеңесіп, ата мекеніміз — Сарықошын осы жағасына коммуна ұйымдастыруға келістік.

— Жақсы болған, — деп қалды өкем, бұл сөзінің мақұлдау я ұнатпау екенін аңғартпайтын үнмен.

— «Әулие көл» дейтін жер бар ғой. Орысша оны «Семноозерное» дейді ғой, сонда, патша заманында Чушкин деген помещик тұрып, ақтар жеңілгенде бірге ере қашқан екен, мал-мүлкінің көбін өзі «реттеп», азын-аулағы орнында қалған екен. Өкімет соны біздің коммунаға берді. Алғанымыз жиырма екі сауын сныр, сегіз атан өгіз, ұсағын қосқанда, сныр тұқымы — қырық төрт, жеті ат бар; малдан бары осы...

— О да аз олжа емес, — деп қойды әкем.

— Егін сайманынан: екі тілді екі соқа, бір боялка, он шақты тырма, төрт бірінше, соларға жететін сайман...

— О да жарап жатыр!.. Тегін мүлік!.. — деді әкем, өз мүлкі олжаға түскендей, демін ауыр ап. — Сонымен, сол коммуналардың бір жерге жиналды ма?

— Жиналды, — деді Еркін, — егінге қолайлы жер сіздің осы Кеңжайық болғандықтан, қонысты жақын жерден салдық.

— Үй сандарын?

— Жетпіс үш. Қырық рулау болғанмен, бірлігі әзірше жаман емес. Өткен жылдың көктемінде Кеңжайыққа екі десятина тары, екі десятина бидай, бір десятина сұлы егін. Сарықопалдан арықпен су әкеп суарып ек, өнімі өте жақсы болды. Тары — 150 пұттан, бидай — 80, сұлы — 110 пұттан берді. Дөңге қоса бір десятинадай жерге картоп, моркоп, қияр, қарбыз сияқты жемісетік шөп-шалам егіп ек, о да жақсы шығып, жұрт қарық боп қалды...

— Топырағы асыл жер ғой, — деп қойды әкем. — Белгісіз заманда, осы Кеңжайыққа өлдікешілер егін өсірген болу керек, қазған арықтарының, атжарттарының ізі көрініп жататын...

— Рас. Біз сол іздерді пайдаландық...

Еркін өңгімесінің осы тұсында ауылға да таянып қалдық. Көше тәртібімен салынған кішкене жер үйлердің арасымен бастаған бізді, Еркін шағындау бір қораға алып кірді. Бұрын араздасқан, жауласқан бізді, Еркіннің бұл жолы жылы шыраймен қарсы алуы үйіне барғанды да байқалды. Бойы тапал, төбесі жайпақ, терезесі кішкене, есігі аласа, сырты сары балшықпен сыланған кішкене үйдің алдына тоқтай қалған ол, аттан түспей:

— Ана, — деп айқай салды.

— Әу, — деген әйел даусы естілді.

— Уа, бері шық!.. Туясын келді.

Біз аттан түсіп, есік алдындағы бағанаға байлағашша, сыртына конетоздау қоңыр желеңін жамылған әйел үйден шыға келді. Тани кеттім, Еркіннің шешесі Қазина. Жұрт, әсіресе, шешем, «сұлу» деп атайтын бұл москал жасты әйелге енді ғана көз тоқтатып байқасам, бетінің өкімденуі болмаса, түрі де, тұлғасы да аса көрікті адам екен. Шешемнің өкемді одан қызғанатынын білем. Кішкене кезде оған мән бермеген екем. Енді қарасам, қызғануға тұрарлықтай ерейген ұзын да, тапырайған қысқа да емес, сұнғақты ашан денесі жас келіншекке бергісіз; өкімді дөңгелектеу, әдемі

жүзінің нәлі кеткенмен, қырлылау біткен мұрнының жоғарғы жағындағы тепе-тең үлкен қара көздері, інгеннің көздеріндей мөлдірейді, сол әлемі көңге дақ түсірмей қорғау үшін жаралғандай, қайқы ұзын кірпіктері сапка тұрған солдығардай тікейіп тұр!... «Алып анадан, ат биіледен» дегендей, Еркін сияқты сымбатты сұлу жігіт осындай ғана әйелден тууға тиісті ғой. Байгүс шешем, әкемді бұндай сұлудан несіне қызғанады екен!..

Қазина бізді «әлдекім?» деп ойлағандай, есіктен шыға беріп іркіліп тұра қалды.

— Апа, танимысың бұл кісілерді? — деді Еркін шешесіне жақындақырап, соңына ерген бізді қолымен нұсқап.

Бір жақын жетпесі менің әкемнің атын «Кесір» қойған екен. Соған қарап, батылы жеткен жетпелері көзінше, батылы жетпегендері сыртынан «Кесір» деседі екен. Араға көп жыл түсіп жатырқауынан ба, әлде, келіпкерге тиген еркіндікпен пайдаланып батылданғым ма, әкеме адырай қарап аз тұрған Қазина, бетін оң жақ қолының саусағымен бір шым-шап, үлкендеу көзін кеңірек ашты да, еркін бір сылт еткіліп:

— Бетім-ау, мынау Кесір болмағай да! — деді.

— Иә, сол Кесіріңмін, — деді әкем құшағын жая жақындай түсіп. — Бұрын кесір болғанмен, енді кесір емеспін. Көріспегелі көп заман болды, бірге өсіп, біте қайнаған замандас едік, келші, төске төсті тақасып амандасайық.

Әкемі құшақтасып көрісті. Сағынған біреуімен көрісіп амандасқанда, көзіне жас алу бүкіл әйел атаулының салты сияқты ғой. Ал, қазақ әйелінің отан қосары, досын шығарып өзінеменелерді айтып жылау. Әкеме көріскен Қазина да сөйтті. Бірақ, ол кейбір әйелдердей барқырай жөнелмей, күніреніңкіреген үймен әлдене сөздерді айыра алыстық түрде мұрнынан ғана ыңғырлады. Онысы шын ықылас екенін, көзінен төмен қарай сорағалаған жас куәландырып тұрды.

Әкемінен құшағын жазған Қазина, көз жасын саусағымен сүртіп жіберіп, маған таңдана қарай қалды да:

— Бетім-ау, мынау Бүркітжан болмағай еді! — деді.

— Қаталасқан жоқсың, — деді әкем.

— Тіфа, тіфа, тіл аузым тасқа, қалқам-ау, соқтауылдай жігіт боп қалсын ғой, — деп Қазина маған жақындады да, маңдайымнан сүйді.

Аз уақыт амандық-саулық айтылғаннан кейін:

— Көке, үйге жүріңдер! — деді Қазина, есігін нұсқап.

Әкем мен Қазина үйге кіре бергенде, тыста іркіліп қалған Еркін:

- Бүркіт, тоқтай тұр! — деді маған.
- Не? — дедім мен де іркіліп.
- Сендерге сойып беретін бір семіз серкешім бар. Үй ішің түгел отырып дәм татсын, қасына кісі қосып берейін, шешенді және қошқа ерген барлық жанды алып кел.
- Болсын! — дедім мен. Ішімнен: «осың шынымен бізге ағайын болғалы жүр ме?» деп ойлап қойдым.

Еркін қасыма қосқан жігіт екеуміз желе-шоқытып қыраттау биікке көтерілсек жаппа тіккен біздің қош те жап-жақын екен.

- Иә, өкең қайда? — деді, күрке алдында тұрған шешем.
- Еркіннің үйінде қалып, — дедім мен.
- Қайдағы Еркін?!
- Қалып Еркін... Қазина дейтін шешесі бар.
- Тірі ме екен, онысы? — деді шешем жұлып алғандай.
- Тірі екен. Сағынып та қалған ба, немене, өкеммен күшастасып көрісті...

Шешемнің бет-аузы жел үрлеген су сияктанып қыбырлап кеткендей, көздері кеңет жанған сіріңкенің отындай лапылдап кеткендей болды. Аузымнан ағат сөз шыққанын сонда ғана түсініп, іштей өкіне бастадым. Бірақ, Еркін тапсырып жіберген сөзді айтпауға амалым жоқ. Шешем ол сөзге ытырына жауап беріп:

- Өкеңе айт! — деді маған жекіп, — тойынғанша жатсын сонда. Біз ертең ертемен, осы арадан тура Қызбалге тартамыз!..

Шынымен бұлдіргенімді енді ғана ұқтым да, тағы да бірлеме десем, ширатылған ашуга шымыршықталған шешемді үзіп жіберетіндей көріп, келген ізімнен үн-түңсіз кейін қайтып отырдым.

Еркін сойған серкештің еті асылып жатыр екен. Шайларын менен бұрын ішіп болған. Үйге бірталай адам жиналып, бәрі ту-ту аңғімде отыр екен. Сусап келген мен бір аяқ қаба сұрап іштім де, үлкендердің кеңесін тыңдағым келмей тысқа шықтым. Сыртта бір топ бала жүр екен. Бала мен баланың үйір бола кететін әдеті. Мен де сойтіп, бәріміз әлдене ойындармен оурақендік те кеттік...

«Қырын баласы — Қырымға, ит баласы — жырмға қарайды» дейді қазақ. Сол екі «баланың» қайсысы болғым келгені есімде жоқ, Еркін «ас пісті» деп шақырғанда, мен осы ауылдың көп үйіне кіріп, тіптіп шыққандай болдым, сонда аңғарғаным — былтырғы Торғайда көргенімнен әлдеқайда іштері

кеткен халық; «яғ басымн іркіт төгілді» дейтін молшылық болмағанымен, басы іспеуі былай түрмен, бұл ауылда қарна ашып отырған бір де жан жоқ сияқты, сол тоқшылықтың тетігі – өздерінің бірлесіп атқарған еңбегі сияқты, былтырғы егініне де разы олардың, биылғы егінінен дәмесі одан да зор сияқты...

Осы бірлескен істе, бәрінің тоқырар қазығы Еркін болғанға ұқсайды. Ол әлі жиырма екі жастағы жігіт. Онымен құраас бөдің Текебай ел-жұртқа қалық болу түгіл, өз басын зорға алып жүр. «Оразының баласы он бесінде басын дер, тоғышардың баласы жиырма бесте жастын дер» дегендей, Еркін қайда кеткен, Текебай қайда қалған!

Астан кейін жұрт тарады да, біз ұйқыға жаттық. Таңертең ояңсам, үйдегі жұрттың бәрі түрегеп тысқа шығып кетіпті, төрге салынған төсекте, мен жалғыз қалыппын. Соулесі терезеден түскен күннің көзіне қарасам, шалшы түс болып қалған сияқты. Ұйқым өбден қанған. Тез киініп ап тысқа шықсам, қора ішіндегі бір көлеңкеде өкем әлдекімдермен кеңесіп отыр екен. Оларға бағет болмау иіетімен өрі қарай кетсем, Еркін өлдене шаруасымен шұғылданып жүр екен.

– Қалай ұйықтадың, бала? – деді ол маған.

– Өте жақсы.

– Кеше түнде ауылды көп араладың ғой?

– Ия... көргім кеп...

– Көр!.. Көр!.. Тағы да келіп көр!.. «Қара қазан, сары баланың қамы» дегендей, осындай бір шаруа жасауға тырысып жатырмыз. Қанды да жақсы тұрмысқа жол ашу үшін төстік, енді сол тұрмыстың өзі де жасаймыз деген үміттеміз. Бөдің коммуна ескілікті жоятын ортін алғашқы үшқынн сияқтанған соң, атын «Үшқын» қойдық. Бұны сәндіруге тырысаңдар да жоқ емес, бірақ, ол к қолдарынан келмейті олардың.

«Олардың» дегенінің ішінде өкем де бар ғой деп ойлап қойдым ішімнен. Расында да солай боп шықты. Еркіннің қадір-құрметін көріп аттанғаннан кейін:

– Балам, не бідің? – деді өкем маған.

– Нені айтасын, әпке?

– Адағы күзде Еркін Орынборға, үш жылдық оқуға кететін болты.

– Неге?

– Оқуы аз ғой оның. Білімін біраз толықтырып алмақ.

– Жақсы ғой онысы?

Екінші бөлім

СҮЙГЕН ЖАР

(Бүршіктің екінші дәптерінен)

Жас өмірі жалынатын,
Өгіздердей мен де алаң.

Лермонтовтан

I. БҮРШІК ТҮЙГЕН БӘЙШЕШЕК

Быттыр амалсыз айрылған Қызбелдің шығыс жақ етегіненгі Қатын-қазған құлығының қасына келдік те, түйе шөгөрдік. Айдау көріп шығып келе жатуынан ба, әлде, көп жылдың бойына мал тұмсығы тимей тұсыған жердің күрең бурыл шалғыны биыл да аса биік және қалың өсіп: «Кел, же!.. Тарқат құмарыңды!» деп шақырғандай, жұпар иісі бүрқырап, қоңырқай самалға ыргала тербелуінен бе: «Тұрақты мекенте жеттік, енді бір жайлаңа жайылайықшы!» дегендей, азғана малымыз, төтті шөпке тұмсықтарын көміп отғай бастады. Шалғынның биіктігі шөккен түйенің қапталдығынан келеді екен. Алыс жолда ауыр жүк арқалап белі ылған түйе байғұс, күндегі әдетімен шөге сала, ұзын мойнын жерге соза төсеп дем алайын деп еді, төтті иісі танауын қытықтады ғой деймін, басын көтере түшкіріп жіберді де, жырық ерні бүлкілдей, алдындағы шалғынды шөккен қалпында бытырлата ұзіп, аузын толтыра батырлатып шайнай бастады...

Шешем қызық кісі екен. Торғай өлкесінің шетіне кіре: «Ой, тұған жер!» дегенде өзегі айырылғандай күрсініп келе жатқан ол, Қатын-қазғанға жетіп түйе шөгөргеннен кейін, сатынған төркінің көрген келіншектей, шалғынға бауырын төсей жата кетіп, жерді құшағын кере құшақтап, бар дау-сымен, ал кеп көрісі!.. Ал кеп көрісі!..

Быттыр ғана келіп көргенмен, мен де түйе-жерді шөгере сала, желіден ағытылған құлындай, олай да жүгірдім, былай да жүгірдім, шалғынға да жата кетіп аунадым, құдыққа да жүгіріп барып суың аузыммен тартып ап ішкендей ішіне үңілдім...

Біздің қоштң өзге жандары, «туһ, тамашасын-ай!» деп төңірегін көздерімен ғана шолғаны болмаса, шешем мен

мендей өзеуреген қылық көрсеткен жоқ. Қарс жапқан қабағын көтермеген жалғыз ғана өкем. Ойтуі маған ғана түсінікті сияқты. «Үшқын» коммунасынан аттанғанда айтқан сөзі көкейіме тастай боп қатқан, сондықтан, мына тұрысыңша ол «Үшқынды қалай сондірудің амалын ойлап тұр-ау!» деп жоримын. Бір кезде ол:

— Той, тұр, ормен өрі, күшігінен айырылған қаншықтай қиысыламай! — деп ақырып қалды жерлі құшақтап көрісіп жатқан шешеме. Кенет естілген дауыстан шошып кеткендей, шешем басын көтеріп алғанда:

— Үйді тігіңдер! — деді өкем, жекіп.

Жабыла кетіп жапыр-жұпыр үйді тіге бастадық. Оның керегесі жайылып, шаңырағы көтеріліп, уығы шапшыла бастауы мүң екен, Қызбелдің сай-саласынан «аттылы-жаулы...» дегендей өркімдер қаттады да кетті. Енді ғана білесек, Қызбелдің бойы былтырғыдай елсіз емес екен, өткен күрден бастап тоқшылық кірген Торғай елінің халқы, биыл түтелге жақын жайлауға шығып, Қызбелдің де сай-саласынан тіресе сыңысқан ауыл екен!..

Келген көпшілік үйімізді тігісу, жүгімізді жинасу сияқты істерімізді атқара бастаған шақта, әлдекімдер ерулік өкеліп те үлгірді. Тұтан жер де, өскен ел де біздің үйді осылай қарсы алып, ат ізі суынбай, төңіректегі ел үдіксіз келді де жатты. Әрине, көбіне ауқаттылар келеді, олар сабасын арта, тоқтысын өңгере келеді...

Осындай келушілердің біреуі, жеңешемнің туған апасы Батсайы боп шықты. Оның «сондай бір апам бар-дейтінін бұрын да естігемін. Енді көрсем, бір қойдың екі асығындай жеңешеммен скеуі, тұр-тулға жағынан да, кескін-кейіп жағынан да бір-бірінен айнамайды. Тек қана араларындағы айырма — жеңешемнен бес-алты жас үлкен бола тұра Батсайының түсі одан әлдеқайда жас. Екеуі көрісіп амандасып, хал-жайларын сұрасқан шақта, көптен көріспеген сіндісінің тіктері сиреп, беті өкіділеніп, шапшаңдақ қылтандар көбеюін, апасы көп бейнет көрудің салдарына жориды.

Батсайы қасына үл балаларының біреуін ерте кетті. Бұл оның бесінші ұлы екен және кенжесі екен, аты — Мүсәпір, өкесінің аты — Пұсырман. Қылтнып орысша әлемілеу кнінген, сұрғылттау сопақ бетті, имектеу ұзын мұрынды, талдырмаш денелі Мүсәпір, бет-бейнесіне қарағанда менен үлкен сияқтанғанмен, дене құрылысына қарағанда кіші сияқты. Жасын сұрағанда ол менен аттай төрт жас үлкен болып шықты. Өзі қазір Орынборда оқиды екен.

Мен жас күнімнен тентек боп өскен баламын ғой. Сол мінезіме бағып, егер үйге келген қонақтың қасында бала болса, жок нәрсеге жанжалдаса кетпей, ерегісе қалса қол қатып, не үйге қуып тықпай, немесе бір жерін ауыртып жылатпайтын уақытым болмайтын. Ал, мына баланы өз жеңешем де, өз шешесі де «бөлен» деп таныстырғаннан кейін, ішім жылы ұшырай қоймағанмен, біздің үйде бір жұмадай жатқанда жанжалдаса қойған жоқпын. Оным, тегі, сыпайылық сақтаудан ғана болмау керек. Мүсәпірдің мінезінен де болу керек. «Бір биеден ала да, құла да туады» дегендей, жеңешем менен апасының мінездері бір-біріне қайшы екен: жеңешем — шідері үзген тентек, ал оның апасы — «қой аузынан шөп алмайтын жуас». Баласы да мінез жағынан шешесінің аузынан түсіп қалған: кейде қактығып-соқтығайын десем, ырқыма көне кетеді. Таласуға барғанда жата кетсе итті ит те қаппайды, мен ит құрлы жоқпын ба?... Мүсәпірдің бөрінен де қызығы, өлденені кеңесіп отырып, ешбір себепсіз бетіне қарап жымисаң, ол да жымия қояды, сол сөтте, тағы да ешбір себепсіз түсінді суыта қойсаң, ол да суытады. Оның бет бейнесін қолыңдағы домбыраның шектері сияқтаңдырып, қандай күйге келтіруге ойласаң да билеп алатынын. Ал, хат-қалам жағына келгенде, өзеннің суықдай сарқырап аға беретін сияқты. Ол маған оқыған кітаптарынан өлдене қызықтарды өңгіме ретінде де, өлен ретінде де айтып кетеді. Оқып жүрген қаласын ол өлердей мақтайды, сөйтеді де, мені оқуға баруға азғырады. Қызғылықты тұрае айтқан оның кеңесін тыңдап отырып, бетіне қарап ырқиям да, іле түсімді суытп қоям...

Батсайы біздің үйге алыстан келетін қонақтарға жол ашып бергендей болды. Ол аттанғаннан кейін, біреу — «анау жақын», біреу — «мынау жақын» дегендей көңілде адамдар алыстан да бірінен соң бірі келіп, ат ізін суытпады.

Бір күні біздің үйге: айыр өркешті түйеге мінген әйелі бар, ол түйені бұйдасынан жетектеп салт мінген еркегі бар, түйенің артында бұйдасының сабағын қомның қайысына байлаған, үстінде піспегі шошайған үлкен саба артқан бұыршыны бар, оны айдаған: көкілін ғана қалдырып, басқа жалын күзген, құйрығын тілерсегіне тақай шорт кескен құла құзғанға мінген баласы бар — үш адам кеп түсті. Далада жүрген менің көңілімді бұл адамдар бөле қалды. Қазала қарасам, түйенің үстінде, басына үлкендігі қазандай жаулық орған, бетінің үлкендігі табақтай, мұрны мен көзі семіз бетіне батып кеткен, жуан денесі айыр өркештің екі арасына орең сиған қап-қара кескінді қартан әйел көрінеді;

түйені жетектеп салт мінген адамның дене құрылысына қарасам, ең өрі салғанда, он төрт-он бестегі шарға бойлы баладай ғана, ал кескін-кейпіне қарасам, негіне ұйыса біткен қабі қара сақалы, қалың қара мұрты бар біреу, құнан үстіндегі балаға қарасам, киім-кешегі еркек балаға ұқсайды, ал кескін бітіміне қарасам, қыз сияқты.

Бұлар үйге жақындап тоқтады да, әуелі салт аттағы тапалтақ қарғып түсіп, зор денелі, биік өркешті, ұзын шудалы семіз түйені бұйдасынан төмен сілкіп, жынын шаша бақырғанына қарамай шөгерді. Содан кейін әйелді сүйемелдеп түсіруге ыңғайланды да, шамасы келмейтінін білгендей, «демесер жан бар ма екен» деген кескіммен жан-жағына айнала қарады. Мен бұл кезде олардың қасына келдім де, тапалтақтың түріне іштей күлгеніммен, ата тұрпымызға бағып сөлем бердім.

— Әлек салам, — деді тапалтақ, ұнатпаған көзбен қарап (тегі кемпірді түсірісуге іле жоралмаса қоймады деп кінәлі тұр ғой деймін). — Кім баласысың?

— Әкемнің баласымын, — дедім мен қияңқылығым ұстай тап.

— Әкесіз бала деп тұр деймісің? Негылған тіл мен жақсың өзің, тақылдаған? Түсірісіп жібер мына кісіні, — деп, тапалтақ кемпірді нұсқалы. Сол кезде үйден әкем шыға келді де, жолаушыларға қарай жүгіре басып:

— Атырау, Қарекен болмағай да! — деді жақындай беріп.

Қозғалсам «лақып құлап кетемін» деп қауіптенгендей қымылсыз отырған қара кемпір, жүгіре аяңдап жақындаған әкеме, «Әбеке!» деп дыбыс берді. Әйелдің даусы еркек даусындай жуан естілді. «О-о, Қарекен!» деп жүгіріп барып құшақтаған әкем, түйе үстіндегі әйелді түсіре алмай мықшындап жатқанда, үйден шешем және бірнеше кісі шықты да, бәрі демеп жуан әйелді әрең дегенде түсірді. Еркек, әйелден талай жуандарды көре жүре, мен мұндай жуан денелі адамды, бұндай биік денелі әйелді көрген емес...

Әйел мен тапалтаққа таңданама деп, баланың да құнанның түсіп қасымызға келгенін аңғармай қалдым. Жұрт «Қарекен» атаған кемпір мен оның қасындағы «Қиқым» атаған тапалтақпен шуласа аяңдасып жатқан шақта, менің көзім, танымайтын жұртқа жалтандай қарап, ұялшақтық бейне көрсеткен балада болды. Бұл, әрине, қыз!.. Жұқа оңді, әдеміше кескініне, талдырмаш, сұңғактау бойына, қамшы ұстаған ұзынша, жіңішке саусақтарына қарағанда, бұл, әрине, менімен тетелес, не болмаса менен бірер жас қана кіші қыз!.. Бұндай жастағы қызды қазақ қыздарынша төгілдіре

күіндіріп қоюшы еді. Осыныша жасқа дейін еркек балаша күіндірген, бұл неткен қыз?!..

Қарекене оуелі айғайлай көрісіп, одан кейін шүйіржелесе амандыққан, көз жасын жаулығының ұшыменен сүрткен жөнешем, еркек-шора қызды енді ғана көргендей, кескініне қарап: «Қарағым-ау, мынау Ботесжан болмағай еді!» деді де, «келе ғой, қарағым!» деп, қымсаптан қызға өзі жақындап, құшағына қатты қысты да, екі бетінен, маңдайынан шопылдата сүйді.

— Ендігі амандық-саулықты үйге барып сұрасайық, — деді әкем жұртқа. — Күн тишулау. Қарекен шаршап та, сусап та келген болар. Ал, Қареке, жүріңіз үйге!..

Жолшыбай түіенің үстінде салбырап келген жуан балтырлы ағы ұйып қалған ба немесе ылғалы бар ма, теңселе ырғалған Қарекен құлап кетердей толқи бастаған соң, әкем мен шешем оны екі жағынан қолтықтап алды. Қыз солармен бірге кетті. Қықым іржіліп қалып қойды да, Қайрақбайға:

— Анау буыршынынның нөкта бауын шеш те, үстіне артқан сабаны жігіттерге түсіртіп үйге кіргіз! — деді.

Қайрақбай оның бұйрығын орындап, жетектегі буыршынынның нөкта бауын шешсе бастаған шақта:

— Буыршын да, саба да Қарекеннің осы үйге алып келген ерулігі, — деді Қықым.

«Ендігісін менсіз-ақ жайғастырарсыздар» дегендей, Қықым жер ойылып кетерліктей нық адыммен үйге қарай жөнелді.

— Бұлар кім? — дедім мен, шешіп алған буыршынды үйге қарай жетектей бастаған Қайрақбайға.

— Быстыр Торғайда, Жамбы аулиенің тұқымы — Мәмбет қожаны көріп пе едің?

— Ие?..

— Әлгі жуан қатын соның бөйбішесі, Қарағыз деген кісі. Анау тапалтақ — Мәмбеттің туған інісі Қықым. Ал, анау еркек-шора қыз — Мәмбеттің тоқалынан туған екінші қыз болуы керек. Шешен оны — Ботес деді ғой. Бұдан үлкенінің аты — Қотима болатын, оны өздері — «Кәкен» десетін, бұнысының аты, ұмытпасам — Ботима, өздері — «Ботес» дейтін болу керек. Екеуінің арасы бір-ақ жас шығар. Бұл сенен бір жас кіші болу керек... Ұмытпасам, шешесінің аты — Жәния, Естуымше, үйі бұл қызды тоқалдан емес, бөйбішеден туды дейтін көрінеді. Оны саған ескертіп келе жатқан себебім — тоқалдан тұтанын айтып қойып, қызды ұялтып, бөйбішені өкпелетіп алып жүрме!

— Жарайды, есімде болсын, — дедім мен. Қайрақбай өз үйіне кетті де, мен өз үйіме кірдім.

Сыйлы жерге қонаққа барғанда, жұқа я қалың демей, бар сондісін киіну қазақ атаулының одеті. Біздің жаңа қонақтар да осылай киінгеннен көңілім маңа сыртта бөлінген: Қарекеннің үстінде сыртың шұғамен тыстаған түлкі ішік те, Қиқымының үстінде қалың мауыты шекпен, аяғында байпақты үлкен етік, қыздың үстінде камзолша ақ бұйра ішік-ті. Енді үйге кірсем әрі күннің ыстығынан, әрі киімнің жылылығынан терлеп-тепшіп келген олар, ауыр киімдерін шешіп, ішкі жеңіл киімдерімен ғана отырған екен. Айнала түрген киіз үйдің іргесінен самал соғып желпінуден ба, әлде пасынатқан киімдерден арылудан ба, мен үйге кірген шақта, төрге отырған қонақтардың маңағы күреңдене баршыған кескіндері, әдеттегі қалыптарына келіпті. Енді қарасам, Қарағыздың маңағы қара күрең кескіні, енді көмірдей қап-қара; тек терін ғана басқан Қиқымының түсінде өзгеріс жоқ, ал маңа сыртта кескіні қызғылттау көрінген Бөтес, енді аққұба бола ғалты; камзолша ішігін шешкеннен кейін, белін қынаған жұқа кеңірдек барқыттың ішінде, денесі тіпті нәзіктеніп, оқыс қымалдаса, қышша белі үзіліп кететін сияқты болып тұр; маңа, сүңгак денесіне біткен мойны бәлкім қысқалау сияктанған, енді байқасам, мойны да сүңгак екен; маңа, дөңгелектеу ажарлы кескініндегі жалғыз кемшілігі, көзінің бәлкім қысықтауы ма деп ойласам, енді ол да жасыл жапырақтың арасынан жылтыраған қарақаттай дөңгелек, мөп-мөдір бола ғалты...

Олар біздің үйде төрт-бес күн жалты. Қарағыздың жалты жобасына қарасам, өзін еркек орнында көретін және жаман-жаутиқ емес, би еркектің орнында көретін, мінез-қылығының бәрі тарын, сөздерінің бәрі бұйрақты, ірі біреу... Қиқым да қолтоқпақтай қалпымен мақ-шеге біреу сияқты; әңгімелерінің әлпетіне қарағанда, ол жас күнінен жүйрік аттарды жаратумен шұғылданған адамға ұқсайды; мақтана ма, әлде расы ма, жаратқан атының бөйгеден келмегені болмаған көрінеді; кеңесінің көбі жүйрік аттар бола тұра, Қиқым сөз арасына: «Біздің Қалыса» дегенді қыстырып қояды, оның кім екенін сұрастырсам, әбіелі боп шықты; Қайрақбайдың оңалана байлауынша, Қалысаның бойы Қиқымынан екі есеге жақын биік, сымбатты сұлу, кескіні де бірсыпырғы өдемі, әр уақыт сәнді киінетін, тұла бойынан таза ұстайтын, ас-суга ғана болмаса өңге жұмысқа жөнді араласпайтын, жербез кісі.

— Үйінің биі бұл тасқалша емес, — дейді Қайрақбай, — әйелі. Қыз күнінде бұған келмеймін деп те бұлғақтап еді. Жампы аулиенің мықты дүмпуі шыдаптай, жорлақпен өрен барып. Қыз күнінде дүниені сапырып өткерген Қалиса, барған соң да бұл қылығын қойған жоқ. Сонысын біле тұра, егер айырылсам, бұндай әйел қолыма түспейді деп қорқам, немене, былайғы жұртқа сасқумендей шақылдап бет қаратпайтын бұл петно, қатынының алдында күрдай жорғалайды, оның адуынды сөздеріне еш уақытта тіл қайырмайды, айтқанын екі етпейді.

— Ол қатын, — деп жалғастырады Қайрақбай сөзін, — билігін байына ғана емес, быдайғы жастарға да жүргізеді. Ойын-сауықта қыз-бозбала оның еркінен шығып көрген емес. Ойынға қатынасқан кейбір жігіттердің әлдене қылығы жақпай қалса: «Ал, қыздар, біз кеттік!» деп Қалиса тұра жөнелсе, соңынан өзге қыз-келіншек те сөгіле жөнеледі. Қыздардың осындай бағыныштылығын білетін жігіттер, ең алдымен өзгеге емес, Қалисаға жағынуға тырысады. Оған жаққан жігіттің құдайы оңдайды да: ретін қалай табатынын кім білсін, көңіл еткен қызын жігітке жағыстыруға бұдан шебер әйелді көрген жоқпыз.

Алғашқы уақытта жатырқап жанаса қоймаған Бәтеспен біз, тез түсінісіп кеткен сияқтымыз. Басында бірлеме десен үндемей қалатын ол, танысып алғаннан кейін кенескіш болып кетті. Үйір болғаннан кейін, Бәтесті мен, біздің үй Сыр бойында тұрған шақта, бірер жыл қолда асыраған киіктің лағына ұқсатам. Басында үрке қашып, маңына жан жоламайтын бұл лақ, үйрене келе ең сүйкімді жануар болып алған: шақырсаң жүгіріп қасына келе қонды, өзінен сүйсіп те, қуып та, қашып та ойнайды, өкпелей де, еркелей де біледі. Мен осы лақты өзімнің туған қарындасымдай жақсы көрдім, сондықтан да көрші үйіміздегі ақсақ тазы жарып өлтіргенде, бірнеше күн ас ішпей, басымды көтермей жылап жатып алдым; ақыры, өлгі итке өшігіп, шикі еттің ішіне иіс тығып тастағаным да, жұтқан ит өлгеннен күн жұтанып, азып-өгенде, лағымның кегі қайтқанша болды... Бәтестің де мінез-қылығы сол киіктің лағына ұқсас: ырықым болмаса, басқалардың ырықна көнбейтін мені, ол бұйымды тайлақтай жетелеп, ойына алғанын орындатады да жүреді, мен оның ешбір бұйрығынан бас тарта алмаймын. Ержөк балаша киініп, «ержөк-шора» атын тағылған қызды, бұл менің бірінші көруім емес, біздің үй Сыр бойында отырған шақта, өлдекімнің «мырзасы» болашап шікірейген осындай бір қызды, жұрт көзінше: «Адыра

қал, бүтін еркек болғаныңмен, ертең қайтесің, күйеуге бергенде де еркек болмақпысың?» деп тірдей маскара қалтаным бар. Менің осы тентектігіме өкпелеген қыздың әкешесі, жақын боп жүрген біздің үйімен біржолата арадасып, суысып кеткен. Содан аулы күйген әке-шешем, сәтқарлық қылығымыз Бәтеске де көрсете ме дегендей, бастапқы кезде сақтана қарап еді, кейін, Бәтес пен менің достасқан қалшымды көріп, таяу ойынасақ та, атқа мініп кетсек те бетке қақпайтын болды.

Аттанар алдында, Қарекен әкем мен шешеме күйеуінің «қонаққа шақыра кел» деген сәлемін айтты. Олар «барамыз» деп уәде берді де, күн белгіледі. Бұл сияқты шақырулар бұған дейін де болған. Мен олардың кейіне барып, кейіне бармайтынымын. Мына шақыруға да мен сөйтер ме едім, қайтер ем, егер әкеммен екеуміз оларды салт атпен аулына қарай біраз жер шығарып салп, аттан түсіп қоштасар уақытта, Бәтес маған:

— Бүркіт, сен де кел! — демесе, — келмесең өкпе леймің! — деп маған қылдырықтай ұзын саусағын шомайтпаса.

— Жарайды! — деп уәде бердім мен.

Әкем, шешем, мен, Қайрақбай және төрт-бес адам үйделі күнде барсақ, Мәмбет қожанын аулы Қызбелдің батыс жағында «Таскүдық» аталатын жерде отыр екен. Маңайында тағы бір ауылдар көрінеді. Олардан қожа үйлерінің түрлері өзгеше, шаңқан боз үй қазіргі уақытта қай жерде болса да кездеспейді, бар үйлердің ішіндегі ең бозғылы — қожанын үйі екен. Бес-алты үйлі ауылдың төріне орналасқан бұл қонырлау боз үй, алыстан тайлақтардың ортасында тұрған нәр түйедей қанқып көрінеді. Ауылдың маңайында өрген әр түлік малдардың да саны бірталай сияқты. Әсіресе жылқылар мен түйелердің қарасы молырақ. Соларға қарап қойып:

— Ерселі сөгілмеген, қонысын аудармаған елдің жайы осылай! — деп күрсініп қойды әкем, еріп келе жатқан адамдарға кезек-кезек қарап қойып. — Ерселі-қарсылы ауытқи көшкен біздің ауылдың қара-кұрасы қандай, қонысы аударған мынау ауылдың қара-кұрасы қандай!..

Біз ауылға жақындаған шақта, екі салт адам алдымыздан шоқыта шыға берді. Біреуінің кім екені мәлімсіз, ал енді біреуі — сөз жоқ, Бәтес!.. Солай жорығаннан кейін, мен де атымды тебініп іатері қарай шаба жөнеліптің!..

Балалық па, я бар есімді Бәтеске деген сенімнің бәлеп әкетуі ме, қарсы шоқытып келе жатқан отан айқаса беріп, «Бәтес, кел, жарысайық!» деп, әрі қарай ағып өте шықтым.

Аздан кейін артыма бұрылып қарасам, астындағы аты үшқырлау ма, қалай, қуа шапқан Бөтес, күйысқан тістестіре таянып қалты.

Біздің елде «Қыз куу» аталатын ойын бар. Төртбіі: оуелі салт мінген қыз, белгілі бір жерге дейін қашады да, салт мінген жігіт қуады; егер жігіт белгілеген жерге дейін жетсе, қыздың бетінен сүйеді; егер жете алмаса, жігіт жалт беріп кейін қашады да, қыз оны ұраға дейін қуып жетсе, қамшымен сабап келеді...

Қатырласа берген Бөтес екеуіміздің жарысымыз маған сол «қыз куу» сияктанып кетті. Астындағы атымның жайына қарасам¹, жарысқа түскенге арқасы қозғандай, егер еркіне жіберсем, Бөтестің атынан озып кететін түрі бар. Бөтестің мінездерінен өңеутүні байқап қалғанымның біреуі, оқимшіддеу де, яғни өз дегені бола қоймаса, оқпешіддеу де... Егер мен қазір оған жеткізбесем я басып оқсам, маған сөз жоқ оқпелейді; ал мен, оны қайткенде де оқпелетпеуге бекінген боламын; сондықтан, жарысып келе жатқан Бөтесті, атымның басын тежеңкіреп өткізіп жібердім де, жете алмаған боп, соңынан тепеңдедім де отырдым... Осы бетпен жарысқан екеуіміз, шамасы шақырымынан артық шауып, ауылға таына берген шақта аттардың дүсіріне елігіп ит атаулы шәуілдей үріп шықты да, қосарлана шапты. Солардың батылдану біреуі, атымның тірсегінен тістеп алған болу керек, шауып келе жатқан қалпында артқы аяқтарын сермей сілтеп қалғанда, қаннен-қаперсіз келе жатқан мен, аттың үстінен ұшып кеп кеттім. Төбеменен шаңшыла құлап өсенгіреп қалған мен, жан дәрменде түретелсем, маңдайым думдап, бетімен жап-жылы біраме сорғалаған синктанады, алақаныммен сипап көрсем, күп-күрең қан... Артыма қарасам, жап-жақын жерде құлаған мені табалағандай олдене ит шоқып отыр!.. Сол кезде орала шауып қасыма келген Бөтес:

— Не болды?! — деп атынан қарғып түсті де, шылбырынан жетектей маған жақындап: — Қозің сау ма? — деді.

— Сау, — дедім мен маңдайымнан алақанымды алып.

Тырыса сыздаған маңдайымның жарасы қандай екендігін көргім келуін сезгендей, Бөтес сол жақ тос қалтасынан кішкене айнасын суырды да, алдыма тосты. Байқасам, оң жақ қабағымның үстіңгі терісі сыдырылған екен.

— Оқжы жоқ! — десті төңірегімді қоршай қалғандар шуласып, — сүйек-басы сау, ештеңе етпейді...

¹ Байғанды келіп жүрген бұл жүйрік атты, өкем жақынға ғана қимас дасының біреуінен қалап алған.

Менің атымды да әлдекім ұстап, жетектеп өкеп үлгірген екен.

— Ал, балам, міне — делі өкем, — аттан құлауыма жа-бірленгендей дауыспен, — ендігөрі құлаушы болма бұлай!..

Нақ ауылдың қасына келгенде аттан құлауым, өкем-нен гөрі өз жанымға қаттырақ батты да, сүйретіліп кеп аты-ма міндім.

Дөңгелей қонған ауылдың сыртын орағытып кеп үлкен боз үйге жақындасак, ішінде Қарекен бар, бірнеше әйел, еркек тыста күтіп тұр екен. Аттан түскен бізді қарсы алған олар, менің былай да ауырған жанымды одан артық ауырға түсіргісі келгендей:

— Апырау, әлгі құлаған бала ауыр жараланған жоқ па? — деп шуласты. Жеңіл ғана жараланғанымға қуанған Қаре-кен:

— Ал, көне, үйге жүріңдер! — делі, қысқаша амандық-саулықтан кейін.

Үлкендердің арт жағын ала жүріп келе жатқан маған: «Бұл үйдің несі үйінде жоқ екен ғой, ойтпесе ол да қарсы алар еді ғой» деген ой келді.

Үйге кірсек, төрде қартандау үш-төрт еркек отыр, оң жаққа салынған, бетін оюлаған сүйекпен өшекейленген қызақша ағаш төсектің алдында, төртке бүктеген тері бөстектің үстінде, екі шықшытына үп-ұзын екі ұмыс қыл өскен, сүйірлеу иегіне бір ұмыс қыл өскен, үш сақалды, мұртының сапарын ғана ұзартып жіберіп, былайғы жағы-нан иегімен тегістеп таңқита қырыққан, дөңкес үлкен мұрышты, томпақ үлкен көзді, ұзын қасы қою біткен қалың қабақты, кескіні шынайы өзбекке ұқсаған, үлкен басты, жуан қысқа мойынды, зор денелі сыртында сөрінжі сары шапаны бар, басында өзбек тақиясы бар, кең балақты ақ дәмбалы бар, түйенің табанындай жалпақ, жалаңаш аяқты біреу отыр. Бұл кісіге өкем және бізбен бірге келген ер адамдар салып беріп қол ұстасқан шақта, мен үн-түнсіз бо-саға жаққа отыра кеттім. Онымды ұнатпағандай, төрге оты-ра берген өкем маған алая бір қарап қойды. Ал, анау адам менің сөлемдеспеймінді елемеген сияқтаңды.

Жұрттың сөз әлпетінен аңғардым: бұл адам — Мәмбет қожаның туған ағасы Қоңыр қожак екен, еншісі Мәмбеттен бөлек сияқты, Жампы бұлненің тұқымында, жас жағынан да, бедел жағынан да ең салмақтысы осы сияқты. Өзі өте аз сөйлейтін, сөйлегенде жуан даусы ыңыраған шығатын, тү-нерген қалыңнан аумайтын, отырған орыннан қаққан қалақ-тай қозғалмайтын адам екен. Сақал-мұрты қап-қара бола

тұра, жасы жетпістің сегізінде болып шықты. Сарғылттау түсті ірі тістері де көрініп тұр!..

Мәмбеттің өзі біз жайғасып болған шақта келді. Інісі Қырыммен екеуі алыста жайылып жүрген бойдақтан, біздің қонағасымызға соғыян құнажын байтап алып келті. Оның кескін-кейпі былтырғыдан сәл өзгеріп, былтыр атасы Қоңыр қожаның сақалына үксайтын, еркіне жіберген орта сақалын биыл ықшамдап, ұзындығын екі-ақ елідей ғып қырқыпты, екі шықшыттағы шоқталған қылдарын мүлдем қырып тастапты, былтыр танқита қырыққан еңрек мұртың, биыл еркіне жіберіп, ұзын сапарын ширата бұрап қоятын болатын... Неге бұйткен себебін білсем, өткен күз, Торғайда ашылған бір айлық мұғалімдер курсың өтеп, өткен қыс өз аулында мемлекеттік мұғалімнің қызметін атқарған екен...

Мен аз уақытта бұл үйдің басқа адамдарымен де танысып болдым. Ең алдымен, атың айтпай-ақ таныған адамым – Бөтестің тутан шешесі Жәниә. Оның тұр-тұлғасы да, кескін-кейпі де осы әйелдің аузынан түсіп қалты. Сонша үксайған шешесінен тудым демеі, ешбір үксайтығы жоқ анну қара кемпірден тудым деуіне мен іштей қайран қалдым да қойдым.

Жәниәны үй інісі «Жанаш» деп атайды екен. Бөтестен кейін де ол бірнеше күрсак көтеріп, бәрі де кішкене күнінде оле берген, тірі қалғаны со жылы төрт жас толған Сейіл атты ұл екен. Оны да қара кемпір бауырына салып, «өз баласы» ғып апты.

Кескін-кейпіне қарағанда орта жасап қалған адамдай Жәниә, сол жылы отызда екен, ері одан тоғыз жас қана үлкен болғанымен, жап-жас адам сияқты, бетінен қаны төгіледі. Ол биыл былтырғыдан да ажарланып апты. Жәниә сінірі шыққан келейдің қызы болса керек. Бала үшін он төрт жасында алған оған, Мәмбет қожә «қырық жетіні қырқа матап» берген де, елдің беделді қожасы және атқамінер саудагері болғандықтан, келейдің қызың өзі барып алып қайтуға арланып, бойбіншесін жіберіп алдыртқан...

Әрі ұл, әрі қыз тапқан, баласыз қансыраған үйге ырыс аң келген, әрі шаруа бағуға қайраты мол бұндай адам қалірілі болуға тиісі ғой. Аз күн қонақтағанда байқасам, Жәниәның ондай қалірі жоқ: таң сәріден тұрлаты да, қас қарайғанға дейін осы үйдің жұмысын істеуден бір де тыным таппайды. Соншама қызмет атқаратын адамының үстінде жәні түзу киімі де болмай, жұмыс уақытында өлдене жамаулы бірдемелерімен жүріп, сыпайылығының өзіне қара дүрсін бірдемелерді киелі.

«Қарағалдым туған» боп есептелетін Бөтес Жәниға жоламай, бойын сырғақ ұстайды.

Мен Қықымның әйелімен де тез жұтыса, таныса кеттім. Қықым Мәмбеттің тоқал шешесінен туады екен. Жасынан діндарлық және атқамінерлік салттарды құрған Мәмбет шаруасының бар билігін Қықымға беріп қойған сияқты. Жалшы-жалаугердің бәрі соның қарамағында боп, сол ғана өрбітіп, жусатады екен. Бұл іске Қықым «мығым кісі» деседі.

Үй ішінің бәі Қалиса екені рас боп шықты. Еңшілері Мәмбетпен бірге болғанмен, «отау» аталатын бұл үйдің асуын, ыдыс-аяғын Қалиса бөлек ұстап, сыйлы қонақтар келгенде ғана болмаса, жайшылықта үлкен үйдің ауыр шаруасына да, басқа жиылығына да араласпайды екен.

Өрісі бірге, бөлісі басқа бұл екі үйдің ішкі құрылысында да толып жатқан өзгешеліктер бар: үлкен үйдің мүлкі мол болғанмен, былығы араласып жатқан салақтық; ал, отаудың іші сырлы тостағандай ып-ықшам, әп-әдемі!... Отауда орнына қойылмаған, сөнші жиналмаған еш нәрсе көрінбейді...

Қалисаның өз үсті-басы да сондай: оның денесінде не сөнсіз тігілген, не салақ күтілген бірде-бір киім көрінбейді; қазақтың ұғымында «асылдың ұрпағы аз болады», «күс төресі — аққу жұмыртқаны екеу-ақ салады, аң патшасы арыстан — екі-ақ күшік табады, күс патшасы — бүркіт те екі-ақ жұмыртқа салады». Қалиса да сондай «асыл тұқымды» бірдеме ме, немене, келіншек боп түсуіне тоғыз жыл толғанмен және ер жетіп түскенмен жалғыз ғана күрсек көтерген. Биыл бес жасқа толған ұлы Ақстайды, Қалиса қала баласы сияқты әдемі киіндіріп, тап-таза ғып ұстайды. Оның қасында «Мәмбет қожаның жалғыз» атанған кішкене Сейіл, құлдың баласы сияқты қара күйе боп, мұрынан аққан сорабын жимайды, үстіне киетіні жаман-жаулық бірдемелер. Қайрақбайға:

— Бұнысы несі?! — десем:

— Менімше, бұл салақсудан емес, — деп жауап берді ол. — Зарығып көрген балаға тіл тимесін деп жаман ат қою, көз тимесін деп жаман киіндіру — атаң қазақтың салты. Қайта «Итбас», «Күсбас», «Итқұл», «Шошқабай» сияқты аттардың біреуін қоймағанына «шүкіршілік» де!

Бөтеспен де мен бұл жолы бұрынғыдан әлдеқайда жақынырақ таныстым. Қылығына, мінезіне тереңірек үнілген сайын, маған: «барлық қалпы қыздан және тұрпайы қыз емес, нәзік қыздан аумаған бұл байғұс, несіне ұлымы деп жүр?!» деген ой келеді де тұрады.

Қыста тәң қалығып, мінезіне қарап мен оны жана ғана бүршік түйген бойшешекке үксетім. Қауымынан әлі ашылмаған бойшешектей, бұл да ішіне қарай бұға бүрілген байгүсі!.. Бұл да әлі бүршігінде бұғып күн көрмеген бойшешектің жапырақтары сияқты тым жұқа, тым нәзік, тым қалтырауық. Ертең іштегі дәмі толығып шешек атқан шақта қандай көрікпен жарқырап екен бұл?.. Қаланың қолдан суарып өсірген, жапырағы кең тармақтанған, бірақ бүрқыраған иісі жоқ гүліндей құлпырар ма екен, әлде, кең далада өлденеге қысылта өскен, көлемі киттей, бірақ, тамша иісі аңқыған гүліндей құлпырар ма екен?.. Қайсысы болса да, бұл өзiрге гүлі ашылмаған, тек, бүршігін жана ғана түйген бойшешек!..

II. ЫСТЫҚ СҮЙІС

Екі-үш күн қонақтағанның кейін біз Ботестің аулынан аттанып кеттік. Бірақ, мен арқаңдалған аттай болдым да, түп қалығым осы ауылда сияктанып, өлденелердің сылтауымен, «әуліненің» аулына одан кейін де бара бердім. Сөз әлпетіне қарағанда, Қалиса өлденелерге жорамалдағанымен, Ботес екеуіміз туысқан сияқты қарым-қатынасымызды өзгерткен жоқпыз.

Ботеспен достасу, мені жолағым келмейтін бір қамауға өкеліп тықты, ол — оқу. Мен одан Ақмешіт коммунасында безініп шыққам, өйткені, оған дейін «әділдік оқытуда ғана болатын ашығар» деп ойлайтын басым, Ақмешіттің Аралбаев және сол сияқты біраз оқығандарымен танысып көрсем, арамдықтың әкесі солардың ішінде тығылып жүр!.. Олардан тәба алмаған әділдіктің үшқыны маған ең алғаш Ғани Мұратбаевтың көзінен жарқ ете қалған сияқтанды, бірақ, оның қандай адам екенін толық ұғудың сөті түспеді!..

Үйсін Төле биді «тоғыз жасында білік айтты» деседі. «Абай он үш жасынан ел басқару жұмысына араласты» десіп жүр. Оларым іске түсіріп отырған себебім, әдетте, біз, адам, тек көмілеттік жасқа келген соң, яғни заң тілімен айтқанда — он сегіз жастан асқан соң ғана ақыл иесі және өнер иесі бола бастайды. Шындық сол ғана болса, Төле мен Абайды қайда қоямыз?.. Бертінде орыс тілін біліп, ол тілдегі кітаптарды қарап көрсем, Австрияның атақты композиторы Шуберт бес жасында музыкалық құрылды да жақсы ойнаған, ән де шығарған!.. Орыстың атақты сыншыларының бірі Писарев төрт жасында хат таныған!.. Қазақ ғалымы

Шоқан Уәлихановтың сөзіне сенсек, «Едіге» жырын, Күрлеуіт-Қыпшақ Жаманкүл ақыннан бес жасында жазып алған!.. Бұларды кімге санаймыз?..

Менімше, адамының ой-санаға түсуі жасына байланысты емес сияқты. Оған дәлел — жоғарыда атаған адамдар. Бұл сөзді айтқанда, мен өзімді олардың қатарына қосып, «менен де түбінде ірі адамының болуы мүмкін» дегенді отырған жоқпын. Оны айтқызбайтын ауыз-қалығым атам қазақтың: «Өін өзі мақтаған, өлімнің аз-ақ алды» деген мақалы.

Менің бұл арада, тек қана айтқалы отырған сырым — «осы мен түбінде кім болам?» дегенді ес білген соң-ақ өскере бастаған сияқтымын. Өткен өмірімнен көріп отыратындар, мен кішкене күнімнен-ақ сергелден жолға түскен адаммын ғой. Шын ақыл менің басыма, жасым онға іліккен шақта үйіріле бастаған сияқты, сонан бастап ойлап көрсем, өз туған үйім, қуарған ағаштың басындағы жапырақсыз бұтақта, тағы бір қаттырақ дауыл соқса құлауға өзір боп, қарғаның қалтылдап тұрған ұясына үксайды. Сондай халін түсінген әкем байғұс қайтсем жан сауға табам дегендей ойға, қырға шауып қара тер болды да, қанша тұрары мәлімсіз болғанмен туған жері — Торғайға оралып кеп ірге тепті. Сондағы ұстадым деген желқазыға, нағашым Жақыпбектің:

— Қазір Россияда «жаңа үнем саясаты» (НЭП) деген жол басталды. Бұл — байлар мен кедейлердің шаруашылық майданындағы күресі. Большевиктердің көсемі — Лениннің айтуынша, ендігі мәселе, кімді кімнің жеңуінде. Ленин, өрине, «біз жеңеміз» дейтін көрінеді...

— Оны қайдан білесі, — депті нағашым, — жығуда дәмесі жоқ кісі күреске де түспейді, ретін тапсақ большевиктері біздің де жығуымыз мүмкін.

Әкем Сырлан Торғайға нағашымның осы сөзінен үміт етіп келген екен. Онысын Торғайдағы достарымен оңаша кеңескен сөздерінен аңғардым. Ол әлі де осы үмітте. Ал мен, әлі ақылым толмаған жастығымнан ба, немесе, көзім не көрсе соған сенуімнен бе, ондай үмітте жоқпын. Қалай болам ондай үмітте?.. Торғайдың «азуы алты қарыс» дейтін бұрынғы байлары мен билерінің бәрін қосқанда, бір Еркін Ермаковтан қорқып, «ол келе жатыр» десе, жандарын қорға жер таппайды!.. Ел кедейлерінің ауқымын, ана жылғы көтерілістен бері байқап қазір олар бұрынғысынан күшейе түскен сияқты. Ойтпегенде ше?.. Совет өкіметі солардың өкіметі емес пе?.. Қарулы жауып жеңгізбеген ол өкімет,

қарусыз жауына жеңгізе ме?.. Егер ол жеңгізбесе, оған арқа тіретін «инбекші» атты қалың көпшілік, «қанғушы» атты азшылыққа жеңгізе ме?.. Және алмаса оның күні не болғаны?..

Ес біле бастағалы осы ой басымды шырмалған мен, ойлаған сайын шатаса бердім де, ақыры, алдымда асусыз таудай көрінген бұл биікке ойымның өресі жетпейтін болған соң, «ая, сонда өзім не істеймін?» дегенді қиял ете басталым. Басында маған, менің өмір жолымда мініс беретін көлік — оқу сияқтанған еді, одан көңілімнің бір сууын жоғарыда айттым. Содан кейін, «несі болса да көріп алармын» деп, ауылда жүре беруге бекінген шағымда Бөтес мені оқуға тарта жөнелді...

«Неге?» дедің.

Ойымен достаса келе, менің енді, оңсыз жерде тұра алатын жайым жоқ! Былайша, ат ізін суытпай бара беру міндетсіз сияқты. Ондай қалпымды алған өзім аңғармағанмен, көлденең жұрт аңғарып, шет-жағасын өзіме де айта бастады. Оны елемейін десем, артының жаман өсекке де айналып кететін түрі бар... Еңбегіңе не істеу керек?

Бұл сұрауға ғана жауап табылды — оқуға бару!.. Бұл амалым кірісуден бұрын, сіздерге баратын мектебімнің хал-жайын қысқаша баяндап өтейін.

Бүкіл қазақ атаулының шын мағынасындағы оқуға ең алғаш жанысуы — Ыбырай Алтынсариннен басталуын, ол Торғай уезінде туып, балалық шағында осы уезден Орынборға оқуға кетуін, тиісті оқуын аяқтағанынан кейін «Торғай облысы» атанатын елдің әр жерінде «орысша-қазақши» аталатын мектептер ашқанын сіздер жақсы білесіздер. Ыбырай осы бетінде біздің үйге де соқса керек, сол жылы менің әжем — Әбуғалып тұса керек. Сонда Алтынсарин ағамыз Жаманға: «Мына баланың құрметіне, аулыңда школа аш» десе керек. Ағамыз ысқықтау адам болғандықтан, «жарайды» деп уәде бере алмаса керек. Сонда әжем тұрып Ыбырайға: «Осы маңайдағы елдің игі жақсысына кеңес, егер олар бірауымды болса біз де сөзіңді далаға тастамаспыз» десе керек. Ел жиналып ақылдасқанда біздің елдің Таңатар дейтін адамы:

— Кеше орыс ұлықтары «балаларыңды оқуға беріңдер» дегенді, тұқаттылар өз балаларын бермей, панаһсыз жетім балаларды жинап берген. Қара қазақтың атакты адамдарынан жалғыз Балғожа ғана, мынау отырған немересі — Ыбырайды өз қолынан Орынборға апарып, орыс сабағына берген, сонда былайғы қараңғы қазақтар «би баласын жетектеп апарып шоқындырды» деп сілтідей тұнған. Міне енді

сол Ыбырайдың шоқынган-шоқынбаганын өздөрүн көрүп отырсындар. Алдымызда үлгіміз турганда не нәрседен тартынамыз, Ыбырайдың аш деген школын ашамыз, — деген.

Танатар бұл манайдагы елдің таңдаулы кісиси экен дейді. Оның сөзүнөн шыға алмаган жүрт, «школды кайда ашамыз?» дегенде, Ыбырай:

— Калың ел коныстаган Сарыкопаның жагасына, Танатардың аулына ашайык, — дентті.

Жүрт осыган келіскеннен кейін, 1875 жылдан бастап Танатар аулына күйдирген кірпіштен школа үйі салына бастайды да, 1880 жылы бітеді. Со жылы Орынбордан бір казак, бір орыс — екі учитель келіп, төңіректегі ауылдың балаларын окутуға кіріскенде, бірінші шөкірттердің катарынан, сабакка менің өкөм де түседі. Ол да окуға мен сиякты көңілсіз боп жүріп, азын-аулак қана хат білгеннен кейін бармай қонды. Школа окуынан өкөм безгенмен өлге балалар безбейді, оның төрт жылдык окуын тауысқан балалардың орнын жаңадан келген балалар баса береді. Білетін кісілердің айтуынша, Сарыкопа школысы талай адамға білім бұлагынын көзін ашып, өрі қарай тереңдей түсуіне жол ашып, олардың талайлары кейін білгілікті, оқымасты адамдар болып кеткен.

Сарыкопа школысы 1916 жылдың дүрбелеңіне дейін жасап келеді де, сол жылдан бастап Совет өкіметі орнғанға дейін қызметін тоқтатады. Амангелдімен соғысқан патша өскері, одан кейін қызылдармен соғысқан ақтар, школа үйін казармага айналдырып, іске жарамастық түрөк бүлдіреді. Оны түзеу жұмысын құрыла сала қолға алған Совет өкіметі, Торғайға біз көшіп барған — 1922 жылдың жазында бітіргелі жатыр экен, алдағы күзден бастап манайдағы ұсақ мектептері жабылады экен де, балалар Танатар мектебінен оқиды экен. Біздің Қайракбайдың:

Көрің не едің Қарғысдың Алтауын,
Бұлты көп басымда, күнде жауын,
Қалың ұшын бергеннің кереті жоқ,
Біз жолысып тұрайык бие сауын! —

дейтін өлеңі бар. Сол айтқандай, күнде көргім келген Бөгөсті, күн сайын емес, бие сауымы сайын емес, өрбір секунд сайын көріп тұруыма Танатар ауылында ашылатын мектеп сылтау бола кетті. Алдын ала барып білсем, мектеп үйі тамаша боп жанарған экен. Бірақ, окуға тиісті баланың бөріне ол ауылда сыярлық үй болмағандықтан, алыстағы

ауылдардың балалары, жақындағы ауылдарда тұрып сыбаққа бармақ екен. Осы сылтаумен, мен Мәмбет қожаның үйіне тұрып оқымақ болдым.

Мерзімді күнде келсем, оқу басталғалы жатыр екен. Бөтес те бұрын бастауыш мектептік үш класын бітірген екен, менің де оқуым соя шамалы, сондықтан екеуіміз де төртінші класқа түсіп, бір партала отырып оқитын болдық... Мектеп меңгерушісі Жидебаев Балқаш. Және екі мұғалім бар. Үй жылы, оқу жақсы... дегендей, мектептік өміріміз көңілді өтіп жатыр...

Құрметті оқушы!

Сіздің қай жасыңыздан бастап жар сүйгеніңізді мен білмеймін. Ертегілердің сөзіне сенсек, Қозы Көрпешті – Баян, Ләйліні – Мәжнүн туа сала сүйген сияқты. Ал мен ше?...

Бөтеспен бірге жүріп, бірге тұрған күндерде байқасам, менің оны жандай жақсы көруім, мысалы, шешенің баласын, ағаның қарындасын сүйеі сияқты, күнәсіз сүйюлерім біреуі сияқты емес, жігіттің қызды сүйюіндей, «күнәлі» сүйюлердің біреуіне ұқсайды... Осылай сүйюімді сөзіме бастаған мен, өзімнен-өзім жүріп жатам да қысылам!...

«Неге?» дейсіздер ғой.

Үят та болса айтайын, ку Қайрақбай мен оның ку қатыны – Қатырның жетегінде жүріп, «бозбалашылық» аталатын мектептің, «әлібі» мен «биін» мен алдыкшаң үйренгем. Сондай өткелектен еткен менің, Бөтеске де бозбалаша көз тастауымды, бұл «сыбақта» білімі менен әлдеқайда көп Қалиса сезіп қалты. Бір күні, оқудан қолым бос шақта үйіне барып отырсам, былай да қылжақтаса, өзіндесе беретін ол, қытығыма тиетін әлденелерді көңірсітеді:

– Аңқылдаған ақ көңіл бала ма десем, тегі түлкінің күшігіндей жылтылдаған ку баласын ба деймін, ә? – деп бастайын ол өзілін.

– Оны қайдан білдің? – деймін мен, бұл сөзінің неге соғарын өзір жорамалдай алмай, неге соқса да тез білгім көп.

– Дүние көрген бала екеніңді алғаш жолыққанда-ақ байқағам, – дейді ол, – әлі де байқап жүрмін.

– Не жайда?..

– Сендей ерке балалардың ертерек ер жететіні мәлім. Бірақ, қаншама ер жетті дегенмен, бет моншағың үзілмеген жасың ғой, сондықтан, ойыңа алған ісіңе батылдығың жете бермейді...

– Оны қайдан сынадың?

— Е, сенде көз бар да, менде жоқ па, шырағым-ау?... Көз алдымда не болып жатқанын көрмеймін бе?..

— Көргенің болса, айт! — деймін мен. Сонда, айтады ғой деп ойлай қалғаным: осы ауылда бірталай бойжеткен қыз бар, оныша кездессе-ақ, мен солармен қалжақтасып, жар-бан-жұрбан алысам да жүрем. Қалиса менің бұл ойымнан шықпай, алыстан орғанытқан сөзін мақсатты жеріне бұрып:

— Шырағым, осы сен біздің Еркежанды¹ тіпті жақсы көресің-ау, тегі? — дейді, кішірек өдемі қара көзін маған ойшқындықта тастап...

— Рас! — деймін мен, егер Қалиса ар жағында «неге?» деген сұрау қойса, «қарымпазымдай көріп» деген жауабымды өзір ұстап.

Көпті көрген қу Қалиса, менің бұл құрған тұзағымды аттап өтіп:

— Көз қарасыңнан көрініп жүр оның! — деп бір қояды да, аз кідіріп: — Бірақ, өзiрге ертерек қой оның! — дейді.

— Немесе ерте?

— «Қыз» деп қарауың!

— Астапыралда! — деймін мен, алғаш әкемнен үйренген, кейін дағды алып кеткен сөзімді айтып, расымда шошына қалған үнмен.

— Шошынба, бала! — дейді Қалиса салмақты дауыспен. — Олай қарауымды мен түгіл, үй ішінен де аңғарып қалғандар бар. Мәселен тоқал². Өзім де айтайын деп жүр ем саған; кеше тоқал маған, сенің Еркежанға сүйіле қарап көз алмауымды көріп жүрген ол: «Со балаға айтшы, келіншек, қойсын өйтуін; қоймаймын деп өкесі мен шешесінің көзіне шалынып масқара боп жүрмесін; одан кейін бұл үйде бір күн де тұра алмайды» деді...

Жәния бұл сөзді айтты ма, өлде Қалиса жанынан шығарып отыр ма, оны құдайым білесін, қайсысы болса да дәл үстінен түскен соң, мен қысылып қалдым. Онымды аңғарғандай, қысылған жанымға жеңілдік жасағысы келгендей:

— Бала, оны қой сен! — деді Қалиса, — жігітшілігің ұстап бара жатса, басқа бір жөнін табайық; бойжетіп қалған апасы тұрғанда, қайтесің жап-жас баланы?... Онымен жағыстырып беру ретін өзім-ақ алайын...

— Кіммен? — дедім мен, ытырына ғап.

— Кісі жоқта атауға болады: Көкөңді мен кісі көзінше

¹ Ботөсті ол солай дейді.

² Жәнияға қойған аты.

«Жоркемжан» деймін ғой; өзіңмен түйдей құрдас, ер жете бастаған қыз, нәсемге де тез көнеді...

— Тақта әрі! — деп ашуландым да шығып кеттім... Бұл кеңестен кейін Мәмбеттің үйінде тұру маған қиын болды; одан кейін, бүкіл көз атаулы Бөтеске менің қарауымды ашып тұрған сияқтана берді... Содан қасылуымның ақыры, мені Қырым үйіне өкеп тықты. Бұл ақылды берген де Қалиса. Қырым сол бір кезде өлдене жабылғымен Торғайға кете қалды да, «жалғызқараймын» деген сылтаумен Қалиса мені үйіне алды.

— Байқа, бала, — деді ол содан кейін, — маған турасын айт, Еркежанға ғашық бол қалған сияқтысың сен. Осындай жаста да ғашық болушылар бола береді дейтін. Бірақ, сен дүние көрген бала болғаныңмен, ол өлі бесік табы арқасынан, емшек табы аузынан кетпеген соңи. Құмарқданың рас болса асықпа. «Сәбыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа» деген. «Он үште отазу несі» деген. Оған да кеп қалған жоқ. Содан кейін, қашан ұзатылып кеткенше ойнап-күліп жүруіңнің ретін өзім келтірем...

— Ұзатылу?! — дедім мен шошынғандай, — қалың берген аламы бар ма?

— Естіген жоқ па ең?

— Жоқ!..

— Бесікте құда түсе бермей ме қазақ? Бұның да құда түскені бар.

— Кім?

— Сасық дейтін бір бай.

— Қайдағы?..

— Саспа, — деді Қалиса күліп, — қызды еріксіз өкете беретін Мекалай заманы емес, совет заманы. Тек, ертең ер жете бастағанда Еркежанның көңілін таба біл, ар жағы оңай. Әзірге сәк бол, енді сыр білдірме!..

Содан кейін сәкесіңіз жүре, мен оқуыммен шұғыллана бердім. Мақтанғаным емес, төртінші кластағы балалардың ақылғы қатарынан орын алам. Мұғалімдер өлдене себеппен келмей қалса, кіші кластардың кейбіріне сабақ та үйретсе салам...

Бөтеспен екеуіміздің күн сайынғы әдетіміз: таң қараңғысында Мәмбек ойнады да дәретіне шығалы, сол кезде мен де ошым. Ертеңгі тазмақты мен әдетте Қалисаның үйінен ішем. Содан кейін киініп тысқа шықсам, Бөтес те үйінен шығып келе жатады. Екеуіміз Таңатар аулына түйеге жөккен шамамен кетеміз. Ол жануар «түр» десе тоқтай қала-

тып, «шүү» десе аяңдай жөнелетін, «шөк» десе жата қала-
тын, үрікпейтін, желікпейтін, жуастау атан. Отыратыны-
мыз – кең, жайпақ, ішіне мол ғып сабан салған шана.
Кейде күрткіз я тағы сондай томпелер кездесіп, шаңа-
мыз ауып қалса, одан біз құлап қалсақ, атанымыз тыры етпей
тұрады. Өулие атаң аулы мен Таңатар аулының екі арасы
үш-төрт шақырымдай жер. Жол үнемі қалың қамыстың
арасымен, мұздың үстімен жүреді. Мәмбет аулынан Бөтес
екеумізден басқа да мектепте оқитын бірталай балалар бар.
Олардың біразы біздің шаңаға сыяр еді және атан еркін
сүйрей де алар еді. Біз сөйтейік десек, Қикым атанды қор-
ғаштап, Бөтес екеумізден басқа тірі жанды шаңаға
мінгізбейді.

Оңаша шаңаға мініп, оқута түйемен бару Бөтес екеуміз
үшін қызық та. Сарықопаның қамысы со жылы аса биік
өсіп, арасынан түйелі адам көрінбейді. Қыс о жылы аса
қыраулы болды. Ұлпа басты биік қамыстардың төбесіне
түрген қалың қырау өзара тұтасып, басы нілген қамыс,
төудің төскейіндегі оппақ дөңес сияктанып тұрады. Алпа-
қы жерде есетін жол қалың қамыстың арасына кіре алмай,
ашық тұстарда боран ұйтқып жатқан шақта, бұнда тып-
тымық... Қалың қырау жамылған қамысты еліктегендей,
біз мінетін атанның тұла бойына, өсіресе, кекіліне, тамағы-
на, санына біткен ұзын қалың шудаларына қалың қырау
тұрып, алыстан қараған кісіге, түйе емес, қамыстан үйілген
мая қозғалып келе жатқан сияктанады. Осындай жағдайда
жүріп келе жатсаң, қамыс арасына бүкқан қызыл шұнақ
аяз түлкідей жымысқып келеді де, дененің ашық жерін
шымырлата тістеп ап, жалт беріп қашады. Бөтестің жай-
шылықтағы қуқылдау кескінінің қаны аяздың сүюінен ше-
шек атқан қызыл гүлдей құлпыра ойнап кетеді.

Біз бұл сапарға, әрине, жылы киініп шығамыз. Сон-
дықтан және барар жеріміз жақын болғандықтан біздің аяқ,
қолымыз да, басқа денеміз де тонбайды. Сөйте тұра жолдан
жанылмайтын түйені бетіне қоя беріп, Бөтес екеуміз қамыс
арасының тар жолында сүріне-қабына ара-тұра жарасып
аламыз. Онымен де қанағаттанбай, жол шетіндегі күрткітерге
шығып, кей жерде сырғанаймыз, кейде ұлпа қарына
сүйгіміз. Шаршаңқыраған шақта жүтіріп кеп шаңаға мініп,
құшақтаса отырып өн шарқаймыз...

Осындай тату-төтті өткізген күндердің біреуінде, қысқы
аяздан қызарған күннің суық ажары жылыныпқырап, аз-
дап жіпсіген қардың бетіне жұқа, жылтыр қабыршық түсе

бастаған кезде, Бөтес екеуміз қамыс арасындағы жолмен қайтып келе жаттық та, аяқтарын сылбыр басқан түйенің жүрісінен жалыққандай, шанадан түсіп жол шетіндегі биік күртікке жарыса жүгірдік. Биікке Бөтестен бұрын көтерілсем, ол да артыманнан сүріне-қабына орлеп келеді екен. Мен оны көтеріп алмақ боп ұмтыла беріп ем, сырғанап өзім төмен қарай құлап кеттім де, тырмысқан Бөтес жоғары шығып кетті. Құлаған қалпымнан оңала сала төбеге шыққан Бөтеске қарасам, аяз сүйген бетінің қаны, қауыпынан жаңа ашылған қызыл гүлдей құлпырады!..

– Кәне, мені осы арадан қағып алың! – деді Бөтес биік күртіктің ық жағындағы құлама тік жардың шетіне жақындап.

– Кел, Бөтесжан!..

Биіктен маған қарай секірген Бөтесті қалай қағып алғанымды, сол қағып алған қалпыммен кеудесін кеудеме жапсыра құшақтай алғанымды, құшағымға қатты қысқан қалпыммен, қып-қызыл, ып-ыстық ерніне ернімнің қалай жабысқанын, құмарта қадалған ернімнің екпінімен, сүп-сұйір, ып-ыстық тілін қалайша суырып, таңдайыма басқан тілдің балшы қалайша сорып жұтқанымды білмей гаппын!..

Осы қалпымызбен қанша тұрамызды құдай білсін, егер әлдекімнің «уа, сүйіс көбейсін!» деген даусы құлағымызға сап ете қалмаса!.. Бұл дауыс Бөтес пен мені матас-тырған жіпті өткір пышақтай қиып жіберіп, айқасқан құшағымыз, жабысқан еріңдеріміз жазылды да кетті; сескенген екпінімізбен, шалқақтай құлап барып әрең оңалдық, Бөтеске қарасам, ұятына түншыққан бейнемен бетін алақнымен басып, түйеге қарай жүгіріп барады... «Әлгі кім?» дегендей артыма қарасам, салт ат үстінде Саудабайдың Жұман дейтін жігіт тұр...

– Ия, мырза, сүйіс көбейсін! – деді ол тағы да, қырбық қара мұртын биялайынан суырған оң қолының саусақтарымен сипай, маған жымын қарап.

Егер өлім келетін кісі болса, мен оны осы арада аттан аударып алар едім де, өлмесінің халіне келтіріп тепкілер едім. Жасы отызды алқымдаған, өзі күреске түсіп палуан аталып жүрген жігіт менің ол төлкегіме көне ме?..

Әрі қылығына, әрі өлімінің келмеуіне теріме сыймастай мұзданған мен жауап қатпастан жөнеле бермек боп түйеге қарасам алысырақта аяндап кетіп барады, Бөтес беріректе жытыла-сүріне соңынан жүгіріп барады. Мен де солай қарай беттей беріп ем, ат үстінен қатарласа берген Жұман, сол қолымен нығымнан шап беріп ұстай алды да:

– Токта! – деді жекіген дауыспен.

– Жібер! – дедім мен тырмысып.

– Жібермеймін!

– Не өкпенің құны бар, жібермейтін?

– Не дейсін, бәлем? – деді Жұмш, сөзіме намысы қызғандай оң қолындағы қамшысын көтеріп, – тартып-тартып жіберейін бе осы, а?..

– Ер болсаң тартып көр!

Ашудан беті қыбырлап кеткен Жұман қамшылы қолын көтере берді де төмен түсірді, онысы, әрине, менші емес, өкпенен қайымауы.

– Қап, бәлем, тұра тұр! – деді ол нығымнан ұстаған қолын босатып тікелей сөйлеп, – бұл жолыңда шұбар жоландай піріліп жатып көрейін, мықты болсаң аттап бақ!..

Ол атын борбайға бір қойды да, Таңатар аулына қарай шоқыта жөнелді. Түйеге қарасам, ұзап кетіпті. Бөтес оған оңі де жеткен жоқ. Мен сондарынан тұра жүгірдім де, өкпен қабынып Бөтеске орен жетіп құшақтай алдым. Оның ұстатқысы келмеуіне қарамай қолыма көтеріп ап түйеге дыбыс беріп ем, жануар кдіре қалды. Бөтесті шамаға көтеріп өкпен мініздім. Айдаған түйе жөн тартты. Жолшыбай өкпеуім үн қатысқан жоқпыз. Түйе қораға кіріп тоқтағанда, шаңадан түскен Бөтес, теріс қараған күйінде үйіне кетті. Мен Қықымның үйіне кірсем, Қалисадан басқа жан жоқ екен. Ол да ықпаш, жылы киініп тысқа шыққалы жатыр екен. Қаракөленке үйдің ішінде менің жабырқаңқы түрде кіргенімді қалай абайлап қалғанын білмеймін:

– Шырағам, неге жүдеп келдің? – деді Қалиса.

– Жай... бір... басым ауырып... – дей салдым, сәсіп қалғандай болған мен.

– О несі? – деді Қалиса.

– Оқуымды қайталап... кешке кешірек жатып... бүгін... өлдене сабағым есіме түсіп, ерте онып... Тегі содан болар!.. – дей салдым.

– Өйін де, байгүс бала, оқудың соңына тым жарық алып түсіп кеттін, – деді Қалиса бұл сөзіме сенгендей, – кітап пен қағаздан бас алмайсың. Адалап жүдеген де сияқтысың. Менің далада біраз жабылдықтарым бар еді, орындап келгенше қисайып жата тұр. Іңір асына дейін ұйықта. Өзім оғтам. Көзіңнің шырымын алсаң, басың тәуір болар.

Ол бұрыш жаққа төрт бүктеген қалыңдау көрпе, басыма қос жастық тастады да, мен қисайған соң шығып кетті.

Оқудан шаршаған кейбір күндері осылай жата кетсем қор ете түсетінім де болушы еді. Бұл жолы ұйқыны айқай-

лап шақырсам да маңыма жолар түрі жоқ. Маңағы ұяттан ба, өлсе, расында да кеше кеш жатып, бүгін ерте тұрудан ба, жастыққа тие салысымен-ақ, басым жөңгіп, бетім дуылдай бастады. Алақаныммен басып көрсем, ип-ыстық!..

Осы қалыппен біраз жатқаннан кейін сыртынан есіктің тықыры естілді. Мұны мен Қалисаның жүрісіне жордым да, көзімді жұмып, мұрнымды пысылдатып, ұйықтаған бола қойдым. Қара-көлеккесі қалыңдаған үйдің ішіне кірген Қалиса, дыбысыма құлақ түргендей, әуелі үн-түңсіз есік алдында тұра қалды да, одеттен тыс дем алуыма мән бергендей, сыбырлаған дауыспен: «Шынымен ауырып қалды ма, бәйгүс бала» деп, пеш маңында тұратын көресін шамын жасты. Содан кейін, ажырын ғана қимылмен сыртқы киімін шешіп жеңілденген ол, аяғын ұшынан ғана басып, қасыма келді де, салқын алақаныммен ыстық мидай-йымды жеңіл ғана сипап көрді. Мен оянып кеткен болдым. Қалиса өзіне-өзі «ойбай, оятып алдым-ау!» деді де, менен:

– Қалайсың, шырағым? – деп сұрады.

– Тауірмін, – дей салдым мен, – өлсе де басым аздап ауыраңқырайты...

– Онда мен бір төтті шай даярлай қояйын, соны ішкеннен кейін бөрі де жазылады, – деді Қалиса.

Ол кішірек сары самауырга суды күйды да, қайнайтын орнына қойып отыр тұтатты. Содан кейін менің қасыма кеп:

– Бүгін сенің басыңның ауырырын білгендей, пештің ішіне жылқы етінен төтті бөліш сала қойып едім. Шай қайнағанша ол да пісіп болар, соны жеп, қою ыстық шайға қалсаң басыңның ауырғаны кетелі де қалады, – деді.

– Бөрің де естілді, – деді Қалиса күрең қасқа төтті шайды рақаттана ішіп, тілді үйірген дәмді бөлінгі біраз жеп қаужалған шақта.

– Нененені? – дедім мен.

– Жұман бөрің де айтты.

– Ненің?! – дедім, жүрегім су ете қалған мен.

– Шошынбай-ақ қой, шырағым, – деді Қалиса, бетіме күлімсірей қарап, – айтпадым ба саған: «Бұл бетіңдегі жәрдемнің мен болам» деп? «Асықпа» деп ем, асыға ғапысың. «Болған іске болат бол» дегендей, енді бұл ұшқынды ортқа айналдырмай сөндірудің амалын ілсеу керек.

– Қалай? – дедім мен, сасқалақтап отырғанымды сездіріп ап.

– Айтпап па ем өңеугүні, Еркежанға құда түскен адам барып? – деді Қалиса салмақтанып.

— Айтқанысың.

— Еңдеше, Жұман сол құданың туған жиені!..

— Қойшы-ау?!

— Рас. Сондықтан, бұл қызды Жұман өзінің қалыңдығындай қорғайтын. Әсіресе сенен қорғайды. Өткен жаз сенің бұл үйге келгіншөй беруің ел ішінде сөз боп кеткен. Бұл үйге тұрып оқи бастағаннан кейін ол сөз тіпті күшейген. Құдамыздың Жұманға «көз-күлак бола жүрсін» деген хабары да естіліп қалған. Жұманның әйелі Бикенің бұл мәзілге мезгілді, мезгілсіз келе беруі де содан. Бұған дейін маған олар: «Сен жамыңды білдірмей жамдастырып жүрсін-ау» дейтін еді. Енді, Жұман сендерді өз қолынан ұстап алғаннан кейін, Бике маған далада жолығып, «жамдастырмасың, мынау не?» деп бетіме басты. Бұларды енді, үні шықпастай ғып аузын тығындап тастамасан, тірідей маскара боласың. Онда Жұман мен Бике бұл өңтімені жұртқа жады да, оның арты ел бүлінетін дау болады.

— Неге?

— Қап, мына баланың балалығы!.. — делі Қалиса кейінгі кескінмен. — Құдаға жетпей ме бұл хабар. Оның дүмпуіне Қожа-атам үйі шыдай ала ма?

— Неге шыдамайды?

— Өткен доңыз жылының жұтында үйіңнің жұтап қалғанын білесің ғой?

— Білем.

— Со жылы осы үй де жұтап, жүген ұстап қалған. Сонда Қожа-атам үйі жұтамаған Сасықтан сауын сұраса, толық, бір айғырдың үйірін айдағып жіберіпті. Кейін, ауқаттаныңқыраған кезде Қожа-атам үйі Сасықбайдың жылқысын қайтарайын десе:

— Қайырмай-ақ қой, — депті Сасық Молда-ағаға¹, — қолыңда бір қаршадай «қырық жетін» бар деп естідім. Менде бір бөк мұрын бар. Сол екеуін атастырып, нек сынап қояйық.

— Молда-ағам соған көніп, күзді күні екі жаз құда түсті. Сасықтан алған жылқы, осы үйге қайдыр боп дарып, қазіргі бар дәулет содан құралып отыр. Екі жағы да қаймағы бұзылмаған тату. Біреулер Сасықтың баласын жаман деседі. Ескі әлетті ұстаған кісі қарай ма оған? Құда түсті — бітті!.. Мына совет заманы болмаса, басқа бөгет жоқ оларға. Әнеуіті айтқаным да сол...

— Бірақ, «совет заманы» дегенмен, — деп қойды Қалиса үрейімді ұшыра түскісі келгендей, — ескі гүріп ауылда әлі мықты отырған жоқ па? Бұл үкімет қалыңмалға да, қызды жастай беруге де, қос қатын алуга да қарсы деп жүр.

¹ Мәуібет қожа.

Түбін кім білсін, ел о замды өзінге тындап жатқан жоқ. Бағы салт — өлі салт: қалың да беріп жатыр жұрт, жас қыздары да шырылдатып ұзатып жатыр, қос қатын да алып жатыр!

Рас! Бір қатесі жоқ!.. Қалиса апайсыз-ақ, өз көзіммен көріп жүрген нәрсе. Бұл шындықты Қалисаның неге айтып отырғанын білгім кеп:

— Сонда маған не істе деп отырсың, Қалеке? — дедім.

— Істе дейтінім, — делі Қалиса байсалды дауыспен, — ең алдымен Жұманды қуықтыр!

— Қалай?

— Алым бер!

— Е, ала ма ол?

— Алады. Осы елдің бір мырзасынан қара құлын жарғақ алып, туған қарындасының қойнына апарған. Еркежан оған өз қарындасынан қымбат емес.

— Мен не берем, сонда? — дедім, бұл сөз көкейіме қона кетіп, өйткені, Қатирамен ақылдас боп, біздің Текебайдың да сондай іске кіріскенін сезгенім бар.

— Оны ақылдасармыз. Бірақ, бұл оның ауызбаспайы ғана болады.

— Неге?

— Қызбен жағыстыруға жас өлі. Ол «отпу несі»¹ болғанша сен шыдай тұрасың. Оған дейін, қатыны мен Жұман, сүйістерінді жан адамға сездірмей ауылдарын жаба тұрады. Отпу несі болғаннан кейінгі жағын тағы да ақылдасармыз...

— Ойбо-о-ой, Қалеке-ай! — дедім мен даусымды соғып, — ұзақ сонар болатын болды ғой бұл!..

— Қысқа сонарды қайдан табасың?.. Жұманға ауызбастырық бермей көр, қайтер екен?

— Қайтпей?

— Еркежанмен арада болған істі жұртқа жаяды да жібереді. Және өз қалпында емес, өсіре жаяды. Содан кейін бұл үйде тұрмақ түгіл, бұл үйге келмек түгіл, табалдырығын аттан көрі!.. Манайыма да жолып алмайсың, шырағым!.. Бұл «бір» болса, екінші, Еркежанның не боларын ойлаймысың сонда. Еркек бала — саған атағың шықса да оқасы жоқ; ал, қыз баланың және қаршадай баланың атағы шықса не болмақ?.. Қайтып абырой қала ма одан кейін?.. Қара есекке теріс мінгізіп, от беріп жібермей ме қалың төлеген жерін?.. Жаман күйеуі таяқпен шірітпей ме, сонан кейін?..

¹ Бұл ол үш жас екені естеріңізде.

Бұл да рас!.. Бұл да көзбен көріп жүрген нәрсем, сондықтан маған өзім емес, Бәтес аянышты көрініп кетті.

— Ал, апатай, онда өзің келтіре гөр ретін! — дедім.

— Тырысайын, — деді Қалиса.

Ертеңіне білсем, кешегі ұяттың салдарынан болу керек, Бәтес қатты ауырып қап, күйіп-жанып жатыр дейді. Жұман мен Қалиса жылжының бір құнанына бітісіпті: мен бүгін үйіме қайтатын боппын да, ел жайлауға шыққанда бұл ауылға қатынаспай, жайлауда жақсы құнан мініп кеп, «Жұманға саттым» деп тастап кетпек боппын...

— Мақұл, — дедім Қалисаға, — бірақ, егер жан адам білмейтін болса қазір неге кетем бұл ауылдан?

— Ойбой, байғұс бала-ай! — деді Қалиса кейін, — тұтанған үшқынды өрен соңдіргелі жатқанда, бұл сөзді айтқаның не қылғаның?.. Аққудың көгілдіріндей боп көз алдында Еркежан жүрсе, сыр бермей қоя аласың ба сен?.. Сыр бермесең, кешегің не? Қой, сен, ондай балалықты. Осындай бүлінбей тұрған шағында аттан. Сенің оқыған-оқымағаныңда кімнің жұмысы бар. Уәделі күнге дейін келуші болма мұнда. Жұманның аузын алғаннан кейін, тағы біраз уақыт ізінді суыт. Оның ар жағын тағы да ақылдасармыз.

Ертеңіне Қияким мені түйеге жеккен шаңамен аулыма апарып салды. «Неге келдің?» деген жұртқа, «ол мектепте мен оқытып сибақ қалған жоқ» дей салдым...

«Бәтесті жазға дейін көрмеймін» деп бекінген көңілім ұзаққа шыдай алмады. Ыстық сүйістен иіме түскен үшқын, сол сүйісті есіме алған сайын қоздай қызулана түсті.

Кетпейсің тұрсаң ойдың, жатсам түстен,

Бақыма не сиқырмен ауырсаң? —

деп халық өлеңі айтқандай, Бәтесті еске алған сайын, тағы да көруге құмарлығым күн санап арта береді. Осы құмарлық, өкеммен екеуіміздің арамызға да от түсіріп, аяғы ұлкен бір жанжалға өкеп соқты.

Мен ауылға қайтқаннан көп күн ұзамай қар ери бастады. Кешікпей көктем де шықты: со кезде мектепті, тағы бірдемелерді сылтау ғып «Танатар аулына барып қайтамыз» десем, өкемнің көлік бергісі келмейді. Даярлап жүрген көлігім: денесінің зорлығы кіші-гірім бесті аттай, өзі семіз, өзі сұлу, қара қасқа түсті құнан еді. Соған мініп кетейін десем, өкемнің берер түрі жоқ. Екеуіміз осы тақырыпта қатты сөзге барып қалдық. Ерегіс десе сайтаным бар: өкемнің рұқсат етпеуіне карамай, үйден киініп ап тысқа шықсам, құнанымның алдыңғы екі аяғында кісен тұр.

– Кім салды мына кісенді? – дедім анадай жерде жүрген өкеме.

– Мені! – деді өкем тікілене қалып.

– Неге?

– Бүліншілікке беретін атым жоқ.

– Қайдағы бүліншілік?

– Естімеді деймісің мені? – деді өкем жақындап, суық түсін өзгертпей.

– Неменені естідің?

– Оқудан неге келгеніңді?

– Неге келпін? – дедім мен, «қайдан біліп қалған?!» деген оймен.

– Ол шатақты қой, балам! – деді өкем, енді ақылына келген дауыспен.

– Немене «шатақ»? – дедім мен тікілене түсіп.

– Басы бос қыз да табылады. Қайтесің біреудің басыбайлы жесіріне соқтығып?..

– Қайдағы жесір?

– Ол егесті қояйық, – деді өкем тіпті жұмсарып, – елден сөгілген іргемді орнықтырып отырғанымыз жана ғана. Әзірге ешкіммен белдесер күшіміз жоқ. Әсіресе, Сауық сияқты осы елдің тұтқасымен...

– Неменені көңірсітіп келесің, өке? – дедім мен өзін бөліп, – мектепте жұмысым бар дедім ғой мен саған. Соған мініп баратын бір керікке хақым бар ма, жоқ па?

– Даусыз іске бәрін міні!..

– Соңың қысқасы – бересің бе, жоқ па?

– Бермеймін! – деді өкем, тағы да ерегісе гап.

– Неге? – дедім мен түйіліп.

– Мен малды Саудабайдың Жұманы үшін жинап жүрген жоқпын! – деп, өкем өрі қарай жөнеле берді.

– Токта, өке! – дедім мен орнымнан қозғалмай.

– Айтқаным айтқан! – деді ол тоқтамай, бетін де бұрмай...

Қалтада жүретін үлкен бөкімді қалай суырып, құнанның қарпап бүтір жағынан қалай өсіп жібергенімді өзім де білмей қаптым!.. Тебіне шыңғырып қап, ішек-қарны жерге ақтарылған құнан жығыла бергенде ғана есімді жинапшын, сонда ғана бері қарай жүтіріп келе жатқан өкемді көрдім де:

– Жақындама! – дедім оған, қашқалақтай беріп, пышақты қолымды оқтанып...

Ол бәсәлуга бата алмағандай, аяқтарын сермей құлап жатқан құнанның қасында қалшылы да қалды...

Ыстық сүйістің алғаншқы жанжалы осылай аяқталды...

III. ТӨҮЕКЕЛГЕ БЕЛ БУУ

Әкеммен арамыз болған оқиғаға сүйінгендер де, күйінгендер де көп сияқты. Біреулер «арғы атасына тартып, көңіштер батыр болады екен» деп көтермелесе, енді біреулер «батырлықтың заманы емес, мына қылығымен бұл әкесінің сорын кайнатады екен» дейтін сияқты. Үй ішіне келсек, шешем менің жағымда. Өнеугүні әкеммен екеуміздің арамызға араша түскен ол, күнанды жарғаннан кейін ұрмақ боп қимелегенде:

— Тақта, әрі! — деген шешем әкемді кеуделен итерін. — Аласып тұрған жоқ балам, өзің салған жолмен жүріп тұр. Он төрт жасында бүкіл елді дүрліктіргеннің есінде ме? Бұл әлі оны істетген жоқ. Қасқыр жеп кететін күнән үшін қинама баланың!

Соңымен ол сөз біткен. Әкем одан кейін маған қабағын да бермеген, қызжартарлық та ештеңе айтпаған. Әкем мен шешемнен басқа бас көтереріміз — Текебай. Жасы жиырмадан асқан ол, момын жігіт болып өсті. Шаруа бағудан басқада оның жұмысы жоқ. Ана жылғы шүйкебасын дөптомға апарттырып тастағаннан кейін, қатын алатын ниетін көрсетпейді, көлденең жүріс-тұрысы да сезілмейді, соған қарап, жұрт оны:

— Қойын бағып, қойыртағын ішіп жүре беретін, қаксекте жұмысы жоқ, аумаған Жаман атасы болады да қояды, — деседі.

Текебай әкем мен менің арамызғы іске араласпайды, қайсымызды мақұлдайтынын білмейді... Бойжетіп қалғанмен, Бүліс апам үйден шықпайтын, қолынан ише, жәбі түспейтін, сөзге араласпайтын бұйығы бір байғұс!..

Осындай дұрлараз қалыпта біздің үй жайлауға шығып, белгілі мекеніміз — Қатын қалғанның қасына келіп қонды. Аз күннен кейін, ойда жоқта Жакыпбек нағашым келе қалды. Тұр-тұлга, кескін-кейін жағынан нағашым ана жылғы көруімнен өлдекайда өзгеріпті: ол кезде сидам, арық жөсі қазір өлдекайда толығып, қушықтау көрінетін жауырыны өлдекайда кеңіпті. Ол кезде жып-жылтыр қоңырқай кескіні қазір әжімденіп, елеуір ескі өңденіп қалды; ол кезде шират еркіне жіберген сұйықтау мұрты қазір қалыңдап, ернінің жиегімен тегістеп қырқып қоятын болды; ол кезде де қырып жүретін сұйықтау сақалы қазір қалыңдап, қырған орны лай суың мұзындай қара көкпеніп кетіпті; қазір ол қоңыр түсті көзілдірік киетін болды, онысы маған, қозың кейінгі кезде қызарып жүретін етін көзенкелеу сияқтанды, өйткені,

қағазды көзілдірігін алып оқиды, ал көз етінің қызаруы, соғыста боп адам қанын төккеннен деседі, даусы бұрынғыдан қалыңдаған сияқты, бұрын жеңілетектеу мінезі қазір сабырланған сияқты.

Әрі бақтызы, әрі қанды қойлек серігі болудың той деймін, әкем нағашымды зор құрметпен қарсы алды. Нағашымның қонақасымына ол семіз байтал сойды да, төңіректегі ауылдардың «ігі-жақсы» аталатындарының бәрін де мүжілістес болуға шақырды, солардың ішінде Мәмбет қожа да келді. Нағашыммен ол екеуі түйдей құрдас екен, сондықтан өте қатты ойнайды екен...

Ол күнің ертеңінен нағашымды қонаққа шақыру бас-талды. Нағашым қайда барса да әкем екеумізді ерте жүретін болды. Сонда байқасам, біріншіден, нағашымды шақырушылар біздің үйде онымен бірге қонақ болушылар, екіншіден, мұғи ауқаттылар.

Жиналған шоңжарлардың мол ет пен мол қымыз үстіндегі өңімелерінің көбі замана жөйі, Совет өкіметінің жөйі. Бұл сөздер нағашыма сұрау ретінде беріледі де, нағашым пікірін жауап ретінде айтады. Мен қазір төп-төуір сауатты, ересек баламын. Қазақстан орталығы – Орынборда шығатын «Еңбекші қазақ» гәзетін, «Қызыл Қазақ-стан» журналын үзбей оқимын, сондықтан, Совет өкіметін жақсылау я жамандау дегенің не екенін жақсы түсінем, осы көбен қарасам, шоңжарлар Совет өкіметі туралы сұрау-ларын қазғылай айтқанмен, нағашым жауабында жаман сөзге бармайды...

Жиындарда тағы бір мәселенің шеті көп шықты: «Құлындағы сәкәу, құнандағы тісеу» дегендей, он алтыншы жылдан бері Торғай елінің ішінде ұласқан араздықты нағашым ішкірнелеп бітіріп қайтқысы келетін түрі бар. Бірақ, сөздеріне құлақ сап отырсам, бұл бітер дау емес сияқты. Қайдан бітеледі ол?.. «Он алтыншы жылдың көтерілісі» және «азамат соғысы» аталатын арналыстарда талай адам өлген, ол қанды кекті ағайыншылық бітіммен жоюға кімнің шамасы келеді?..

Енді осылай аралап жүрген күндердің біреуінде, бізді Мәмбет қожаның құдасы – Сасық қонаққа шақырды. Атың көптен естіген, өзін қормеген бұл ауылдың шақыруына мен қуанып кеттім. Өйтпегенде ше?.. Мен енді ауылды ғана емес, құданы да, «күйеуді» де көрем.

Беттеп келе жатқан бізге, бұл ауыл жырақ жерден өте ұсымды көрінді. Бағызда біреу біреудің үйіне қонып, ауыл төңірегі тақыр болғандықтан, тұсаған аты ашығып қалған

екен дейді. Сонда қонақ үй иесіне: «Ауылымның үсті қалай тақыр еді» десе, үй иесі: «Бай болсаң сенің де үстің тақыр болар» депті. Сол айтқандай, манайы тақырлықтан ба, немене, «Сасық аулы анау!» деген тұста жыпырлап жайылған мал көрінбейді, «ініс түйесі», «сауың биесі» деген сияқты сапы шағын ғана мал қараңдайды. Оның есесіне, ауылдың алысырақ төңірегінде жайылған мал қара құрттай.

— Осының бәрі сол Сасықтікі ме? — деп сұрайды нағашым бастап әкеле жатқан кісіден.

— Әрине! — дейді анау.

— Сонда қанша малы бар мұның қазір?

— Соңғы жылдардың бүліншілігі мен жұты бұл үйін де шаруасын шағындады ғой...

— Сонда да?

— Қойы қазір үш-төрт мыңнан аспас. Жылқысы мыңға жетіп жығылар. Түйесі жүз елуден асар ма екен...

— Ол аз ба? — деймін мен.

— Бұрынғысымен салыстырғанда аз, — дейді нағашым.

— Бұрын қанша болған?

— Арғын руынан шыққан Қарпық ақынның бір өлеңінде:

Байлыққа кім тұрғанда, Досан тұрған,
Қасында Ескан, Момық көсе тұрған.
Қорықса он төрт мың қой біразай өрген,
Аламен шеннен шыққан Асан тұрған, —

дейді. Бұл Сасық сол Асанның тұқымы. Жеті атасынан бері ырысы арылмаған шірік қарта бай. Арғы атасы — Тырнақ деген кісіге үш мың түйе біткен досады. Сонда, «түйенің сапынан жанылап» деп, Тырнақ жүзінші түйесінің сол қазы шығарып қояды екен дейді. Бір кезде сол Тырнақ, «отыз соқырлы бай» атаныпты...

Нағашымның мұнда мақтауынан Сасықтың үйін де, өзін де көруге менің құмарым арта түседі...

Біздің араның жері, әсіресе, ойпаты сағымды болатынын білесіздер. Сасық ауылы сол сағымға бөленіп, теңіз бетінде қалықтаған кемелер мен қайықтар сияқтанып мана көрінгенмен тез жеткізе қойған жоқ. Салт жүріп келе жатқан біз, аяңмен жер ұтылмайтын болған соң біраз шоқтып, жасаң жағымыз тақым жаза дырылдап алдық. Сөйтіп отырып, ауылға да таянып қалыпыз...

Мана, сағым үстінде қалқыған шағында Сасық ауылының түрі, толқын бетінде қалқыған көп қайық шоршаңдап

жүрген сияқты еді де, олардың арасында өппак түеті ірі кеме келе жатқан сияқты еді. Енді ауылға таянған шақта қарасам, отырған жері де көрінген көп үйлі ауылдың қараша үйлері, жайылымға шыққан үйректерге, оларға араласа қонған азын-аулақ боз үйлер қалдарға; аумағы үлкен ауылдың төріне қонған ақ шаңқан зор үй аққуға үксайды. Мен енді осы ақ шаңқан үйге тез жетіп, ішіне тез кіруге құмарта түстім, өйткені, маған енді, аз жасымда кездестірмеген бұл аса үлкен, сүттей өппак кигіз үйдің іші, дааның жұмағындай елестеп кетті...

Бірақ, мені ойым алдады. Ең алдымен ақ үйдің маңында бізді қарсы алған Сасықтың тұр-тұлғасы қызық адам болып шықты. Ол аса биік бойлы, жуан денелі, ірі сүйекті адам екен. Кескінісіздеу қара бұжыр бетті, тұмсығы жуан, түбі батынқы мұрынды, шүңірек көзді, қалың ерінді, үлкен ауызды, аралары ашық жалпақ күрек тістері сойынған, қылы негіне ыдырай біткен көселеу сақалды, азғантай ұзын қылы екі елуінің үстіне ғана шоқталған сұйық мұртты адамның сопақтау басы, кіші-гірім өгізбен теңдеседі десе де болады. Біз барған шақ шілденің «сарша тамыз» аталатын ыстық мезгілі болғанмен, Сасықтың үстінде етек-жеңі мол үлкен күпі, басында тыссыз елтірі тымақ, аяғында байпақты үлкен етік.

Құданың бұл түрінен інтей жирендім де, «енді баласы қайсысы болды екен бұның?» деп, үйінен ере шыққан адамдардың арасынан іздестіре бастадым. Естуімше, күйеудің жасы қазір он бес-он алтыда болуға тиіс, бұл топта ол жасты адам көрінбейді.

Сасықтың даусы барқыраған түйелей жуан екен. Амандық, саулық сұрасқан түріне қарағанда, ол, тегі сөзге де шордақ адам болу керек. Неге екенін кім білсін, нағашым оның алдында құрдай жорғалап, жалпақтап өліп барады...

Біз Сасықтың үйіне кірдік. Дәулеті мол бола тұра, мұншама жасаусыз, мұншама салақ үйді көрген емен. Ең алдымен төбесінің биіктік, ішінің кеңдік жағынан кіші-гірім шіркеуге таласатын бұл зор үйдің ішінде төсеніш деген азғантай екен: үйдің оттан жоғарғы төр жағына оюсыз үлкен қоңыр кигіз жайылыпты да, оның төр жағына жылқы терісінен жасаған сырмақтар тасталыпты; бай үйдің төрінде, әдетте теңкіне жиналған жүк болады ғой, бұл үйге оңдай ештеңе көрінбейді; әдетте бұндай үйге қаз-қатар жиналатын әр түсті сандықтардың орнында, ескілеу екі тақыр кілемге жуан ғып бұған теңдер тұр, олардың ішінде

немене барын құдайым білсін; бұндай бай үйге, әдетте, теңнің я саңдықтардың үстіне қаз-қатар әр-түсті көрмелер мен жастықтар жиналады ғой, бұл үйдің теңінің үстінде ондай еш нәрсе көрінбейді, сонда, бұл үйдің өз жанлары не төсейіп, не жамыламы?! Қонаққа деген төсегі қайда?! Үйдің ішкі босағасында, доңғалақтарының биіктігі кісі бойы қол ұсынымдай, үстіне үлкен кебеже орнатқан, екі арысты үлкен қазақ арба тұр, одан шыққан нәске қарағанда, ішіне кептірген сүр, ірімшік-күрт, қарынға салған май... сияқты азықтар салынғуға тиісті. Босағаның арбадан төменірек жеріне кең ши қоршалған, оның ішінде, әрине, қазан, ошақ, аяқ-табақ сияқты ыдыстар, қазанға күйген сүт, сабаға күйген іркіт болуға тиісті. Арбадан жоғарырақ қымызы нәстеген, етегі кең, бүйірі толық үлкен қара саба тұр. Оған салған піспектің тұтқасы кіші-гірім адамның кеудесі мен басындай бар. Оған жоғары қазақты ескі ағаш төсек қойылып, үстіне әлдене жүктер жиналыпты да, бетін кірі сатпақталған жамыл-қашпен бүркей сапты. Одан жоғары, ағаш төсек пен төрдегі теңнің екі арасында, басы уыққа тірелген, тармақтары кең, темірін тот басқан үлкен аялбақан тұр. Әдетте, бұндай аялбақанға асыл киімдер мен бұйымдар ілінелі ғой. Ал, мұнда ілінген киімдердің бәрі: қой терісінен тігілген тыссыз ескі тондар, тысы тонып жүні ұйпаланған ескі ініктер, ойелердің кірлеген қойлек-көншектері сияқты, қараған адамның жүрегін айнытарлық бірдежелер ілулі тұр. Жайлауға шыққан байдың үйлері, әдетте, киім-кешегінің, ер-тұрманының тәуірлерін, саңдықтарында жатқан аңдардың терілерін, тағы сондай асыл бұйымдарын керегелердің басына жарқыратып іліп қояды. Мынау үйдің ішінде ондай бұйымнан еш нәрсе көрінбейді. Әдетте, байлар кигіз үйдің басқұр, желбау, таңғыш сияқты бауларын кілем түсті ғып әлемі тоқытады, олар үй ішін әлем-жәлем ғып ажар беріп тұрады. Бұл үйдің ішінде ондай бір де бау көрінбейді. Бұны баулары түйенің шудасын қосып қылдан ескен жуан, тұрпайы, ала түсті арқандар... Әдетте, сыйлы қонақ шақырса, бай үйлер кілем, көрпе төсеп, жастық тастап... дегендей, төр алды жайнатып қояды ғой. Бұл үйде олай сондеген еш нәрсе жоқ...

Нағашым да, мен де, бізге ере келген кісілер де төрдегі қонақ кигіз бен оның үстіне тастаған тері сырмақтың үстіне отыра кеттік. Үй ішінің жасау-жұғазына көңілім толмаған мен, маңайыма ытырына қарай бастадым. Сонда менің есіме, Ақмоладағы атақты ақынның:

Әуесі тазартып ал іштік кіріп,

Болмасын сыртың сұлу, ішің ірің! —

деген сөзі түсіп кетті. Егер бұл сөзді адамнан үйге аударсақ, нағыз «сырты сұлу, іші ірің» осы үй емес пе?.. Шіркін-ай, әкесі әулие екен ғой, мына үйдің иесінің!.. Баласының сәсық тұрмыста жасарын біліп, атын қалай «Сасық» қойған!.. (Кейін білсем, оның әкесі — Бүксік екен. Атына және жатына қарағанда, ол да баласы сияқты жануар болар.)

Ол сөз арасында қара өкпе болған түйедей деміге ауыр жөткіріп алады екен де, алақанның аясына толпарлықтай қақырықты аузынан есікке қарай атқанда, кейде төрі мен есігі он метрлей табалдырықтың қасына түсіреді екен, кейде, егер ашық тұрса, есіктен де шығарып жібереді екен. Насыбайды төменгі ерніне толтырып дымалсыз ататын ол, аузына жиналған түкірікті күрек тісінің сирек арасынан шерте ытқытса, о да атқан садақтың жөбесіндей шұбалып барып босағаға қадалады.

Төріне отырған бізге осындай қылықтарын көрсетіп алғаннан кейін, ағаш төсектің алдында шүйкедей ғана боп отырған, киімдері түрсіз, көнетөз, жаулығының кірі құрым кигіздей арық қара кемпірге:

— Ал, бөйбіше, қонақтар шөлдеп келген шығар, қымыз күй, — деді.

«Әйелі осы болмағай да!» деген ой кеп кетті маған. Солай екен. Ермен салыстырғанда, әйелі маған, қиыққан семіз атын өгіздің қасындағы көрі, кішкене, арық бөшке сияқтынып кетті.

Ернен: «Бөйбіше, қымыз күй» деген бұйрық болғаннан кейін, арық қара кемпір орнынан көтерілді де, күймелі арбаға қарай жақындап, босаға жақта отырған бір жігітке: «әй, бері кел, шұңқырдағы керсенді көтеріп ал!» деп ши ішіне кірді. Ере кірген жігіт еңсейінкірей беріп, екі жағында тұтқасы бар, ішіне толған қымызы мөймілдеген үлкен қара керсенді қайқап орен көтеріп алып шықты. Ши ішінен одан бұрып шыққан әйел, Сасықтың алдына апарып қой терісінен жасаған үлкен дәстарқанды төседі, жігіт керсенді соның үстіне қойды. Ердің қасына отырған әйел, жігітке: «Анау кереге басында ілулі тұрған аяққап пен қасындағы ожауды алып кел» деп бұйырды. Бетіне қынамен бояған жүннен қошқармүйізден өрнек салған, қоңыр кигізден тіккен үлкен аяққапты жігіт көтеріп алды да, оның қасына ілген басы екі тастағанды, ұзын қайқы сапты ожауды да алып, керсеннің қасына қойды. Аяққаптан суырыла бастаған

аяқтардың түріне қарасам, орқайсысының үлкендігі – кішігірім тегештей, түстері тым қоңырқай.

Бай алдына керсенмен қойған қымызды ожаумен біраз толғап сапырылыстырды да, алдыңғы жағында жүресінен отырған жігітке:

– Жұмыңда бері қарай аяқтарыңды! – деді. Жігіт тосқан аяқтарға, бай беті бықылдай көпіршіген қымызды толтыра құйып берді. «Қымызды тегіп алармын» дегендей жігіт аяқтарын еппен басып, көтерген аяқтарды қатар отырған нағашым екеуміздің қолымызға өкеп ұстатты.

Қазақ әдетінде, жас адамның алдына келген асқа үлкендерден бұрын сұғына қоймайтынын білем. Сол әдетті сақтаған нағашым екеуміз, екі жақ қанатымызда жайыла қатарласқан қартаң аламыдардың бөріне де аяқ үлестіріліп, олар қымыздан ауыз тигенше татпай отырдық. Менің қолым өз қолымадағы аяқ пен қымызда. Қашан су көргенін құдайым білсін, наған ұстатқан аяқтың ернеуінде екі елі кір бар десем артық айтпаған болармын. Сырты қалай екен деп ақырын тырнап көрсем, оның да кірі сойылып жатыр. Қымыздың өзіне қарасам, түсі сары қоңыр сияқты. Оның көпіршіген бетінде әлдене қап-қара түйіртпектер қалқиды. Көп пісілген қымыздың бетінде осындай май жүзетінін білем. Егер тая ыдыста пісілсе, ол майдың түсі ақ сарылау болар еді. Мына түсіне қарағанда, кір ыдыстың ішінде пісілгені айтылмай-ақ мәлім боп тұр. Салақ ұстаған қымыздың ішінде ірің сияқты «өңез» аталатын жаман бірземе болатынын білем. Бұдан бұрын бір жерде аузыма сол өңез түсіп кетіп өлердей құсқаным, содан кейін аузыма ұшық қаптап, бір жұмаға дейін оңала алмағаным бар. Мынау кір араласқан қымыздың ішінде де сондай пәле болар ма деген оймен, алдыма ұстаған аяқты ақырын қозғап қымызды теңселтіп көрсем, ештеңе байқала қоймады...

Әдетте, қымызды «өтіл» деген болады ғой, онысы – қымыз толтырған аяқты ұстап қатар отырған адамдар өз аяғының қымызын татастан бұрын, екі жағындағы адамға өтіліп, көршілері «бұйырыңыз!» дегеннен кейін ғана іше бастайды ғой.

Біз де сөйттік. Мен аяқтағы қымызды әуелі нағашыма, одан кейін оң жағымда отырған әлдекімге өтілдім де, «бұйырыңыз!» естігеннен кейін, қымызды сораптай тата бастадым. Сусап отырғандығым ба, әлде расы солай ма, қымыз наған әуелі тілді үйірген тәтті сияқтанды. Осы бетіммен аяқты өңсере жұтар ма ем, қайтер ем, егер аузыма бір нәрсе сылып етіп кіріп кетпесе!.. «Бұл не?» дегендей шошыған

сезіммен тіліммен ақырын ғана толғап көрсем, тірі қолба-қалай былқылдаған бірдеме!.. Жүрегімнің қалай айнығанын және қалай құсып жібергенімді білмей де қалдым: лоқсығанда аузымнан атып кеткен құсық қолыма ұстаған аяқтың ішіне барып түсті!.. Тағы бір лоқсыған құсық ілгері қарғып барып, төсеніш киіздің бетін жауып кетті!.. Ар жағынан тағы да құсық лықси бастаған соң, аузымды екі алақаныммен бастым да далаға жүтіре жөнелдім!.. Босағадан шыға беріп, ал кеп күс, ал кеп күс!.. Ішімде енді құсар ештеңе қалмай, ішек-қарным аузыма келгендей қысыла лоқсып жатқан шағымда, әлдекім маңдайымды сүйей берді. Кескініне қарасам — нағашым.

— Не болды?! — деді ол. Жауап беруге халім жоқ. Денемді өзіне қарай тартып, сүйенкірей көтеріп үйдің сыртқы іргесіне ақсеп отырғызған нағашым:

— Үят болды-ау, Бүркіт! — деді маған.

— Кімнен? — дедім мен, демімді енді ғана өрең ап.

— Байдан!..

— Ой, әкесінің аузын!..

Бұл сөздің арты неге соғарын құдайым білер еді, егер сол шақта асау семіз тайды бірі жетектей сүйреп, бірі айдан, екі салт адам қасымызға жақындай бермесе... Шокша қара сақалды, зор денелі алдыңғы салтты да, кейінгі жасөспірім жігіт те тұр-тұлга жағынан Сасыққа ұқсайды. «Жасөспірім баласы болмағай да!.. Күйеу осы болмағай да!.. Анауы кім?..»

Салтылар үйдің алдыңғы тұсына кеп тоқтады да, шокша сақал «тайды өкелдік!» деген дыбыс берді. «Шықтық, онда!» — деген даусы естілді Сасықтың. Оған ере бірнеше кісі шықты.

— Қашаған тай еді, — деді Сасық шокша сақалға, — мұайына кісі барса құлынның құлынындай лаға-лаға қашатын еді. Жүйрік те тай еді өзі. Шалдырмас деп қорқып ем. Өйтпейр ұстаған екенсіңдер!..

— Ұстаппайтын мал бола ма? — деп қояды шокша сақал масиптаныпай.

— Жақыпбек мырза, — деді Сасық нағашыма қарап, — заманның ауқамымен ойға-қырға кетіп, аман-есен елге оралған соң, сыбағана тоқты-торымды лайық көрмей, тай алдырып отырмын.

— Рақмет, Сәсеке!

— Ал, жігіттер, — деді Сасық, — жығындар тез!.. Өйтпесе қуғып көрген тайдың еті жынығып кетеді!

Жігіттер тайды жығып соя бастады. Кіндігінің түбін тіліп қазысын қарағандар: «Сұмпақ сені!.. Еліден артық қазысы бар!.. Піскенде екі елі боп кетеді!.. Еті де қойдың құйрығындай өмпақ!..» деп шуласып жатты. Бұндай жабдықтың шағында нағашымның ауылдан ұзай жазу серуендеп қайтатын әдеті болушы еді. Сонысы ұстады ма, өлде маған оңаша айтар сөзі болды ма:

— Жиенжан, былай қарай жүріп келсек қайтеді? — деді.

— Оқасы жоқ.

— Осындай сасық иттің үйіне неге келдік? — дедім мен нағашыма былай шыға, қатты көйіген дауыспен.

— Түріне, үйінің ішіне, алдысына қарама, шырағым! — деді нағашым.

— Енді несіне қараймыз?

— Ісіне!

— Не істепті ол?..

— Істегені көп...

— Мәселен?

— Ақ патшаның қылышынан қан тамып тұрған шағында, — деді нағашым демін ауыр алып, — біз бір топ оқыған азамат, Орынборда қазақша газет шығару талабына кіріскенбіз. Көп қиыншылықтан кейін үкіметтен рұқсат алғанда, газетті шығаратын қаражат болмаған. Сонда, ішінде мен бар, осы Сасықтың туған нағашысы, Ахмет Байтұрсын-нов бар, бір топ жігіт, газет пайдасына «қарыз серіктігіне» деген қоған құрып, мүшелер жинағамыз. Сонда елдегі байлардан осы Сасық бірінші боп жазылып, мүшелік жарнасына жүз ту қой берген!..

— Сана-сезімінің молдығынан ба ол? — дедім мен кекетінді дауыспен.

— Әйтеуір берген соң, қалай бергенінде не ақымыз бар?

— Тағы қандай мырзалығы бар?

— Кешегі аласапыран заманда, — деді нағашым, «естіп қалатын біреу жоқ па?» дегендей жан-жағына жалтақтай қарап ап, — яғни большевиктер «қызыл» атанып, біз «ақ» атанып соғысар алдында, Торғайда құрылған «Алаш полкына» осы Сасық өз жылқысынан жүз атты санап берген!..

— О-һо! — дедім мен күліп.

— Күлме, — деді нағашым ұнатпаған кескінмен бетіме алая қарап, — дастарқаны кір болғанымен, көңілі кір адам емес оның. Ата-бабасынан бері осы елдің тұтқасы боп келе жатқан адамының бірі...

Бұл тақырыпта өрі қарай сөйлессек, нағашым скеуміздің арамсыздан ши шығып кететін болған соң, мен де біразға

дейін үндемеймін, мен сияқты ойлай ма, немене, нағашым да үндемейді. Үкісіз жүре беруге жалыққан шақта:

— Нағашы! — деймін мен.

— Әу, — дейді ол салбыраған басын көтере маған қарап.

— Сіз ғой, бір кезде жазушы болғансыз?

— Қазір де емесімді қайдан білесің? — дейді нағашым жымнып.

— Кейінгі жазғандарыңызды оқыған жоқпын. Бұрынғыларыңыздың біразын оқыдым. Бір шығармаңызда сіз қыз бен жігіттің ташық боп, арманына жете алмай өлгенін сипаттайсыз ғой?

— Рас, — дейді нағашым елеңдеп. — Оны не себепті еске алдың?

— Сіздің сұлу және ақылды қызыңызды, Сасықтың баласы сияқты бір жаманға бермек болмай ма? Оған барғысы келмеген, өзінің теңін тапқысы келген, бұл арманына жете алмаған қызыңыз бетімен лағып боранда аласып өлмей ме? Мәмбет қожаның қызы да сойтсе қайтесіз?

— Оның заманы емес қой қазір, — дейді нағашым салмақтанып. — Совет өкіметінің көп жұмысы көңілге қоңбағанмен, қазақ ойеліне теңдік беріп, қалыңмал торынан босатуы қонады.

— Бірақ заң шыққанмен, елде қалыңмал өлі тыйылған жоқ қой?

— Бұл өкімет тұрса, тыйылмағанда қайда барам? — дейді нағашым күрсініп.

Оның бұл күрсінуі, қалыңмалдың өлі де барына қайғыруы екенін я Совет өкіметі ұзақ жасауға қайғыру екенін айыра алмаймын. Тағы біраз үкісіз жүргеннен кейін:

— Сонымен, жиенжан, — дейді нағашым, — аманшылық болса ертең сіздің үйге ораламыз да, одан өрі Орынборға бірге аттанамыз.

— Дәм жазса, — деймін мен.

— Қайдағы «дәм?» — дейді нағашым, — өкенмен де, өзіңмен де келіскен жоқпын ба, «осы сапарда сені Орынборға ала көтем» деп?

— Дәм біледі! — деймін тағы да мен. Одан өрі бұл тақырыпта сөйлесуге, бізге қарай қиқулап шауып келе жатқан әлдекімнің айқайы көңілді бөліп жіберді.

— Нағашы, сізден өтініш, — деймін мен Жақыпбекке, шауып келе жатқан адам жақындағанша, — бүгін осы үйге қонайық.

— Неге?

— Жататын жері жоқ қой үйінде.

— «Асынды ішейін, даяғараңа т... ның» кері болмай ма сенімің?

Одан әрі тереңдеуге шапқыншы тақалып қалды да, қуырдақ піскенін хабарлады...

Үйге келсек лық толы адам. Ішінде көргендері де, қорметендері де бар. «Ығай мен сығай» дегендей, бәрі де осы елдің байлары мен билері, өзгелері солардың қосметшілері.

Қуырдақ үстінде сымбыр-сұмбыр кеңесте болған олар, алдарына алған қымыздарын сорғытай тартып, ұзақ кеңеске кірісті. Сондағы сөздеріне құлақ тіксем, Сасық олардың ішінде, расында да ірі орын алаты екен. «Қақырғаны қабым алтын, түкіргені түйме алтын» дегендей, сөзге мейлінше топас сияктанған Сасықтың аузынан шыққан лебі ем сияқты...

Бұл мәжіліс тіпті ұзаққа созылар ма еді, қайтер еді, егер, түн ортасы ауып бара жатқан шақта суық сымбыр келе қалмаса. Тыстағы белгісіз біреудің хабарлауынша, Торғайдың Губчекасына¹, «торғай елінің байлары жайлаула жасырын бас қосып, Совет өкіметіне қарсы үгіт жүргізіп жатыр» деген хабар жеткен де, үгітшілерді ұстаута отряд шыққан, ол отряд осы түске жақындап қалған...

Бұл хабар құлақтарына тигеннен кейін, үй тола отырған шошқарлар бөріден үріккен қойдай боп быт-шыты шығып, пісіп тұрған асқа да қарамастан, аттана қашты. Біреулердің айтқан тоқтауынның оларға түк те әсері болған жоқ. Өзге қараңғы қлазқ былай тұрсын, нағашымның құты кетіп, қара сұр көскіні сақарға салған сүйектей құп-қу бола қалды. Үй иесінің «тым болмаса арнап сойған малымыздың етін же!» деген сөзіне қарамай ол да аттанып кетер ме еді, қайтер еді, егер үрейленген «құбыжығы» келе қалмаса. Онысы — Губчека отрядының адымы емес, ел арасында жүрген финанс агенті ғана боп шықты. Торғайдан келе жатқан ешбір отряд жоғын жұрт содан білді. Агент біздің елдің жігіті, аты Самалық. Бұрын әлдене байдың жалшысы болған ол, екі-үш жыл Амангелді қосынында болыпты да, Совет өкіметі орнағаннан кейін, шала-шарпы түрде сауатын ашып, финанс органының елден салық жинайтын агенті болпты. Советтің жоғарғы қызметкерлері түгіл, осы Самалықтың өзінен байлар олардай қорқып, «келе жатыр» десе кірерге іш таба алмайтын, байлар оны өздеріне «мейлінше мейірімсіз» дейтін.

¹ Революцияға қарсылармен күресетін Төтенше комиссияның губерниялық бөлімі.

Мына жолы да ол Сасық үйінде қалған азын-аулақ байлар мен нағашымды бүре келді.

— Естіп ем, — дей кірді ол үйге, қолдағы қамшысын үйіре ұстап, «байлар мен алашорданыңдардың жасырған тобы боп жатыр» деп. Рас екен ғой!.. «Көп» деп еді ғой, өзгелері қайда?..

Жауап күтіп айнала қараған оған ешкім үн қатпады.

— «Үстеме салығын төлемейтін байлар қайда жүреді» десем, осылай бой таса қылады екен ғой, — деп, бұралқы иттей құйрықтарын тақымына қысқан байларды Самалық адырайған көзімен тағы бір шөлып өтті. Олар тартылған қошқардай мықшына түсті.

— Алашорданың қанғырған тобеті, — деді Самалық нағашыма бетін бұрып, — сені де осында деп естіп ем, рас екен. Мына байларға ғой: «Совет өкіметі бүгін болмаса, ертең әлсірейді, оны НЭП бүгін болмаса, ертең іштен шалып төңкеріп тастайды, соған дейін шыда!» деп дем беріп жүрсін, о?

Самалық, жауап күтіп кідіргенмен, нағашым да үндей алмай қалды.

— Жок, болмайды ол! — деді Самалық Сасық үйіндегілерді басына күліп, — былайғы үкіметті айтпағанда, жалғыз өзім ғана осы елдегі байлардың үстеме салығымен дінкесін қатырам!.. Прогрессивный налогпен!.. Понимашь? — деп қойды ол нағашыма.

Қорқуы ма, әлде, тағы да жауап бермеуіне ыңғайсыздануы ма:

— Понимаю! — деді нағашым.

— Сасеке! — деді Самалық, Сасықты мазақтаған дауыспен.

— Әу! — деді ол жалпақтаған кескінмен.

— Үстеме салығың үшін Қостанайға өнеутүні айдағам деген отыз ту сныр мен жүз бойдақ қойыңды өлі күнге айдаппсың. Ертең оны өзің айдағамысың, әлде, өзінді ішіне қоса, мен айдайын ба?

— Өзім... өзім!.. — деді Сасық жалпақтап.

— Дұрыс. Бірақ, малды айдан жөнелгенше мен осы үйде болам.

— Мақұл, мақұл...

— Ал, енді қайтеміз? — деді Самалық Сасықты басынған кескінмен, — байларды қонаққа шақырып тай сойған екенсін. Етің пісіп тұр дейді. Қонақтарын қашып кеткен. Енді қайтесің, итке төгемісің?

– Мына кісілер жейді де! – деді Сасық қалған қонағын көрсетіп, – өзін де ішінде бөл!

– Олай болмайды! – деді Самалық енді бұйыра сойып. – Азғантай қонағың үлкен қазыға тұтас асқан семіз тайдың мұртын да сындыра алмайды. Қалған етің ертең босқа са-еңды. Одан да былай қыл: НЭП-тің күшімен жалдап отырған ауылдағы батырағыңды қазір тайлы-таяғынан қалдырмай түгел шақыр да, етінді түгел жегіз, сорпанды түгел ішкіз, сусыңды қымызыңды бер!

– Ол қалжымыңды көтерем! – деді Сасық, Самалықтың мына сөзі ойымы я шыны екенін айыра алмаған дауыспен.

– Ойыным емес, шыным! – деді Самалық қатан дауыспен. – Істе айтқанды!.. Әйтпесе, ертең жүз қой орнына екі жүзін, отыздың орнына алтыс сиыр айдағам. Оның заңы қолымда.

Нағашым бірәсе дедек боп келе жатыр еді:

– Қосарланба! – деді оған Самалық жекіп, – әйтпесе малға қосып ертең сені де айдаймын. Оның да заңы қолымда. Жан керек болса қазір аттан!..

Самалықтың дүмпуіне шыдай алмаған Сасық жалшыларын қонаққа шақыруға кіріскенде:

– Мен аттанам! – деді нағашым Сасыққа бір қаға берісте.

– Ас іштей ме?!

– Ас па ол?... Кере емес пе?... Жыртық киім жалшылардың ортасында қалай отырып, асты қалай ішем. Көрмей-ақ қояйын оны...

Өз халін де, нағашымының халін де түсінген Сасық:

– Өзін біл! – дей салды күрсініп.

Біз аттанып кеттік. Суыттау жүріп, бірер күнде бөзін үйге жеткен нағашым, бір ғана қонды да, ертеңіне аттанбақ болды. Әке-шешем оған жік-жаппар боп, кеміне бір жұма жатуын өтініп еді, демалысы аяқталып қалғанын сылтау ғып көнбелі. «Сылтау» дейтінім, меніміше ол қызметіне кешігуден емес, «осы маңайға кетті» деген Самалықтан қорқатын...

Жүруге бекінген нағашым, маған оқуға бірге аттануды ескерткен еді, іштей көніп болған мен, сырттай сылтауымды айтып маңызыған болдым.

Әуелі көнген себебімді айтайын: әкем үмітін жүктеткен НЭП-ке соңғы бір уақыттарда мен де үміт жүктеп, «оқымай-ақ, байдың біреуі боп-ақ күн кешсем нем кетті?» деген де ойға келіп ем. Кеше, Сасық үйінде Самалықтың ісін көргеннен кейін, «бұйткен үміті құрысын!» деген ойға кеп қал-

дым. «Нағашым сияқты оқыған болғаным да құрысын» деймін мен ішімнен. Сонда да оқығым келетін себебім, жуық арада ғана, Еркінге жолғасып қалғам мен. Сонда ол, «Нағашыма еріп оқуға барады деп естілдім бе?» деп сұраған; мен бой тартып, «белгісіз» дегенімде, «бар, — деген ол, — міндетті түрде бар. Оқы. Сені енді байлық емес, оқу ғана адам қатарына қосады.

Совет мектебі сені советтік рухта тәрбиелеп шығарады, содан кейін совет қызметкері боласың да кетесің».

Осы ақыл енді ғана бойыма қонған менің, нағашым «ал, жүрейік!» дегенде маңызсыз қалу себебім, онеутүні онымен ел аралап жүрген шақта, біз Мәмбет қожаның үйінде де қонып аттанғамыз. Сонда, бізді аңдыған Жұманың көзін алдап, Бөтес екеуіміз оңаша жолыққан шақта жердің тартылып өскергендей:

— Орынборға оқуға баратын болдың ба? — деген маған Бөтес.

— Нағашым солай деп жүр, — дегем мен.

— Ендеше мен де барам!..

Бұл сөзді одан өрі өрбітуге, аңдыған Жұманы құрығыр келе қалған да, екеуіміз амалсыз ажырасқамыз. Бөтеспен одан кейін тілдесуге, Жұман көленкем сияктанып қасымнан қалмаған. Ол үйден аттанғанынан кейін, қалтамнан тілдей қағаз табылған. Оқысам: «Оқуға мені ала кетпесең, өмірде енді қайтып көрісуіміз жоқ. Бөтес» депті...

Нағашыма сол записканы енді ғана көрсетіп: «Оқуға ол бармаса, мен де бармаймын» дедім. Менің қылық-мінезімді түйіп болған адамдай, нағашым үндемей қалды да, аздан кейін:

— Барін де өстіген ем, шырағым! — делі салмақты дауыспен, — «жас бала, ұялар» деп, бұл жөнде саған ештеңе демеген ем. Енді өзің қозғаған соң өз пікіріңді айтайын. Бір жазушының айтуынша, барлық жаста да сүйке болады. Сенің де осы жасыңда ол баланы сүйкеге ешбір күдігім жоқ. Егер Совет өкіметі болмаса, бұның арты қайғымен де бітер еді. Бағыңа қарай әйел бостандығы болды. Енді ешкімнің бөгеті жоқ. Жалғыз бөгет — жастарыңның кемелденбеуі ғана. Қыз оқуға барайық десе, үйіне соға кетуіміз оңай. Ал, қыз барам дегенмен, әке-шешесінің көне қоюы қиын, өйткені, ұл орнына әлпештеп отырған баласы көрінеді ғой.

— Қыз барам десе ше?..

— Оны айтса да қиын.

— Неге?

— Ең алдымен, осы елден оқуға кеткен бір қыз естің бе? (Мен жауап бере алмай қалдым. Б.) Әзірге жоқ ондай қыз. Екінші, жетім қыз болса бір сәрі, алар ең де кетер ең. Бұның әке-шешесі бар. Және дәулетті, беделді ағашар. Олар жап-жаз қызын бере ме сәған?..

— Күйеуге емес, оқуға бермей ме?..

— Бәрібір. Сенімен бірге кетсе, күйеуге бергені де, оқуға бергені де сол боп шығады.

— Олай емесін түсіндірмейсіз бе, сіз?

— Түсінбейді ғана..

— Неге?..

— Сенің ол қызға қызығып жүргеніңді, яғни, ғашық екеніңді біле тұра, несіне түсінеді ол?.. Қызы сенімен бірге аттанса, «қаршадайымын байға жетектетіп жіберді» деп гу ете түспей ме жүрт?

— Жұрттың орнына өзіңіз гүілдеп отырсыз ғой, нағашы! — дедім мен. — Соңда қысқасы — ол қыз оқуға бармаса, мен де бармаймын!

Менің оқуға баруыма нағашымның неге құмарқанын кім білсін:

— Болсын, шырағым! — деді ол да көне гап, — соғайық Мәмбет қожаның үйіне. Ар жағын көре жатармыз.

Әкем мықты пар атты қорабы кең тарантасқа жеккізді де, қасымызға Қайрақбай, Текебайды қосып, нағашым екеумізді аттандырды. Үзеде — аттар Орынборға барады, Текебай Мәмбет үйіне дейін ғана шығарып салады, бізбен бірге өрі қарай Қайрақбай ғана кетеді, біз мініп барған пар ат Орынборда — нағашымда қалады да, Қайрақбай Қостанайға поезбен, одан ылаумен қайтады...

Мәмбет үйі бізді жарқын жүзбен қарсы алды. Біз кіріп барғанда, әлдене кітап оқып отырған Бөтес те өзгелерге сөздірмеген бейнемен жазыңдап қойды. Сонысына қарап, «оқуға баратын болғай да!» деп жорықты. Сусынып аз уақыт дәмделегеннен кейін, нағашым Мәмбетке:

— Тысқа шығып келсек қайтелі? — деді.

— Болсын, — деді Мәмбет.

Біраздан кейін бір бала көп, «нағашың шақыраты» деді. Оған ере тысқа шықсам, анадай дөңес жерде отырған нағашымның жанынан Мәмбет түрегеп барады екен. Қасына жақындай берген маған:

— Шүйініші, жиең! — деді нағашым.

— Қалағанымызды алыңыз!..

— Бөтес оқуға жіберілетін болды..

— Қойыңызшы!..

— Рас, Қанша айтқанымен оқыған, зиялы адам ғой Мәмбет, түсіндіріп айтып ем, көне кетті. Кнім-кешегін бүгін даяр-ламақ та, Мәмбеттің өзі ат жегіп, баласын қасына мінгізіп, бабем бірге аттанбақ.

— Алақай! — деп айқайлап жіберіптің қуанғанның екі санымды шыпалақтап.

— Қызының оқуға барам деген сөзін өнеутүні, біз қонып кеткеннен кейін естіген екен, — деді нағашым. — Содан бері асыра үй іші боп ақылдасып, ынтымаққа келіп қойса керек. Әлгіте білмейтін — ағасы Қоңыр қожа көрінеді.

— Пәлесі сол елі ғой? — дедім мен шошынғандай.

— «Үлкеніміз және сыйлымыз» деп қожа тұқымы отан тіл қатпайды екен. Маған айтқызбақ боп күтіп отыр екен.

— Ойбай, ол бір қырсық. Өз ыркынан басқаға көнген адам емес. Егер тізгін отан беріліп қырсықты бар ғой, арын-дауық аттай шалқасынан түсіп жатып алады.

— Не делі? — деп ем:

— Дегенмен, адам ғой, сөйлесерміз, — деді нағашым.

— Жақсылап сөйлесіңіз, нағашым, көңдіріңіз! — дедім мен жалбарынған дауыспен.

— Жақсы, соңыра сөлемдесіп кіріп шығамын да, түсіндіріп айтатын...

Біраздан Қоңыр қожаның үйіне кіріп шыққан нағашымды далада тосып тұрып:

— Не делі? — деп ем:

— Сөзге сараң кісі ғой, — деді нағашым, — пәлен деп кесінді сөз айтпай, «ақылдасармыз» деді де қойды...

Бұл байлаусыз сөзге менің жүрегім тағы да зырк ете қалды...

Кешке нағашымды көршілес ауыл қонаққа шақырды. Менің барғым келмеп еді:

— Оңаша қалғандары жақсы, — деді ол, — асықпай ақылдасын.

Шақырған үйге қонып таңертең келсек, Мәмбет үйінің кешегі жылы шырайы бүгін суып қалды. Бөтес бұл үйге жоқ. «Қайда?» деп ізвестіріп едім, Қоңыр қожаның үйінде отырғаны мәлім болды. Мәмбет нағашым екеуімізді оңаша шығарып алды да:

— Шалды құдай атты, — деді кейіген кескінмен, — кеше емексіткен сияқты еді, «жүріп кетеді ғой» дегендей кемпірі кеп, «бала біздің үйге қонсын» деп алып кетіп еді, таңертең барсақ бұзылып қалды. «Бала бұл үйден тірі шықпайды» деп үйіне қамал ұстап отыр. Күшке салайық десек, азғырды ма я қорқытты ма, бала да көзі мөлтідеп жауап

бермейді, орнынан қозғалмайды... Оған да қарамайық десек, пышағы қолында, жарып өлтіруге дайын!..

— Қап, құдай-ай, о несі! — деп өкінді нағашым.

— Сөз осы, — деді Мәмбет, — ағамды жөнер күшім жоқ. Сөйлесіп шығам десең өзің білесің...

Қабағын шыта аз отырған нағашым:

— Тәуекел, барып көрейін! — деп жөнеле берді.

— Мен де! — дедім соңынан еріп.

— Қарағым, сен барып! — деді Мәмбет маған, — мінезі қатты адам, жазым боларсың!

— Не істейді «жазым ғып?» — дедім мен. — Бір піштірілгем. Екінші рет піштірмес!

Соңғы сөзіме жөбірленгендей болған Мәмбет, кескініне сүзіле қарады да, үндемеді. Мен нағашыма еріп кете бардым.

Біз кірсек, Қоңыр қожа төріне таяу отыр, торға түскен көжектей, жүк пен ағаш төсектің арасындағы қуыста бүрісіп Бөтес отыр, оның қасына жақын қожаның семіз сары бөйбішесі отыр. Нағашым қожаға сәлемдесіп қолдасты, мен босаға жаққа үн-түнсіз отыра кеттім. Қожаға қарасам, тұртұрыаты сүзуге өзірленіп айбат шеккен бұқаға үксайды. Бөтестің көзі, жылдан арбап жерге түсірген дөрменсіз торғайдай жаутан-жаутан етеді... Төрге отырған нағашым, сөйлер алдындағы даусымен тамағын кенеп ап:

— Қожа!.. — деп келе жатыр еді.

— Айтар сөзінің төржіні маған белгілі, Жақыпбек шырағым, — деді Қоңыр нағашымның сөзін бөліп, — ақылың бар, сөзге түсінетін парасатты жігітсің. Мен саған сөздің тұжырымды қысқасын айтайын: осы елдің өзге қызы оқып, біздің қыз оқымай жатса бір сәрі. Бүкіл елден оқуға бір қыз бармаған шақта, біз не деп жібереміз, қаршадай қызды?.. Болмайды ол!.. «Ойбейтін даулы, өспейтін ұл қуады» дегендей, бұл араға беделінді салма!..

— Бала барам десе не? — деді нағашым қипақтап.

— Демейді. Дейтін, ақылы толған бала емес. Оның тізгіні біле...

— Сонда... — деп келе жатыр ем.

— Төй, оттама! — деп ақырып қалды қожа, — ханың барда шық үйден!..

Қолында кездігін ойнатып отырған қожа көзін қалай қарап көтеріле бергендей болған соң, «батырға да жан керек» дегендей, үйден шыға қаштым.

Мәмбет үйінің алдында Самалық тұр екен. Ол ашымнан көлденеңдеп бөгеді де:

— Бәрің де естілдім, бала, — деді көскініме күлімсірей қарап, — қапа болма оған. Бүгін үйлендіруге қыз жас. Оқуына бара бер...

— Бұлар жасына қарамай ұзатып жіберсе ше?

— Істей алмайды оны!.. Үстеме салықпен сілесін қатырамы бұлардың. Осы қыздың бақташысы мен-ақ болайын. Ер жеткенше ешкімге бергізбеу міндетін мен-ақ алайын. Оған дейін оқып ал. Ар жағында қыз сүйсе ала бер!..

Ең берік тынышым осы сөз сияқтыды маған. Мен иланғандай көскінімен Сағалықтың бетіне қарап ем:

— Сен баланың жөйінді Еркін айтқан маған, — деді ол, — содан кейін менің де ішім жылыған саған. Әнеугүні Сағалықтың үйінде сені елемеген болуым да сол. Не аласың елде жүріп? Бай болмақпысың?.. Сен өскенше байдың үстеме салықтан діңкесі құрып та болады. Ар-жағында ол да жұмысқа түседі. Ал, сен, реті көп тұрғанда оқып қал. Кім біледі, советке пайдалы қызметкер боп та көтересің.

Еркіннің сөзі!.. Адал айтылған сөз!.. Көкейге қонатын сөз!..

— Болсын, аға!.. — дедім мен.

Мен тәуекелге бел байладым да, нағашыммен аттанып кеттім.

IV. МЕНІҢ САҚТАУШЫМ

Қызылден біз тура Орынборға тарттық. Нағашымның айтуынша, бұл екі ара жалпайып жатқан кен жазық. Оны кіші жүздің Жағалбайлы, Жаппас аталатын рулары жайлайды. Жүретін жөніміздің аты «Жазының даңғылы». Бұдан екі жүз жылдар бұрын кіші жүздің Әбілхайыр хан бастаған билері Орынборға барып, Россияға бағындық деп ант берген. Сонда артын руынан шыққан Жазы би осы Орынборға осы бетпен бастап апарып, салған сүрлеуі «Жазының жолы» атанып кеткен екен.

Біз өз аттарымызды тынықтыра, жолшыбайғы сирек елден ылау ала отырып, Орынборға жарты айдың шамасында жеттік. Біз жүріп келе жатқан мезгіл жаздың ыстық шағы болғандықтан, жолшыбайғы шөл даланы ел мекендемей, маңайдағы не көлі, я өзені бар жерлерге, немесе, жер астының сулары жақыннан табылатын тұстарға бытырап кеткен екен. Ол елдер Жазы жолынан бұрыс және ара-лары алыс болғанмен, ас ішіп, ылау алып отыру үшін біз алыс бұрылып соғып отырдық. Алыс елдердің ара-

сында керіліп бос жатқан мынау, бетегесі жүнбес түйенін шудасындай ұйыса өскен, оты не деген мол жер!.. Осыны құнарлы жері «құдайының» судан тартуы-ай!.. Нағашым осыны айтсам:

— «Суың жердің оты арам» деген осы, шырағым, — дейді де қояды...

— Құдықты тереңнен неге қазбаған бұл араның елі? — десем:

— Тегі, бұл маңайдағы жер астының суы тым тереңде болу керек, — деп жауап береді нағашым, — олай дейтім: суды ең іздепін, құдық қазғыш ел — орыс қой. «Ішкі Руссия» аталатын тұста егістік жер өте қат. Жердің тарлығынан олар бұзауын да арқадап бағады. Бұл сияқты мол, құнарлы, бос жатқан жерді, осы даланы екі жүз жылдан бері ерсілі-қарсылы кезген орыс қормай жүрген жоқ. Қоры тұра қоныс салмай келген себебі — қанша терең қазғанмен, су шықпауын білетіндіктен ғой деймін.

Кең даланың ұзақ жүркі қажытқан біздің көзімізге әлден уақытта алыста мұнарта көтерген белес елестеді.

— Бү не? — деген сұрауым:

— Жайық өзенінің аңғары — дәлі нағашым. — Арғы беті бнік жарқабақ. Бергі беті сай. Қалың тоғайы сайларды бойлай өседі.

Жайықтың алыстан мұнартақан жағасына біз бірер күнде орың жеттік. Міне бұл өзен!.. Туған өлкенің жер-суын қаншама жақсы көрем дегенмен, біздің арадағы ең тәуір деген — Торғай, аңғары мен арасының кеңдік жағынан да, суының ені жалпақтық, түбі тереңдік, дәмі тоттілік жағынан да, саясына өскен қалың тоғайының жанымен қапандық жағынан да, қырына өскен бетегесі мен ойына өскен өлеңді жоңышқасының көкюлық және көркемдік жағынан да... Жайықтың саяғасы кетсін!.. Суының моллығы бұдан артық болмаса кем түспейтін, дәмі де осы сияқты Сырдың да Жайыққа теңесе алмайтын сияқты. Ең алымен, Сырдың суы сап-сары лай, Жайықтың суы мөл-мөдір тұнық; Сыр жағасына сирек өсетін жиде, жыңғыл, шөптел сияқты ағаштардың маңына жолап кетсең, тікелей денене қапала қалады, Жайықтың жағасында аспанға таласа өскен үйеңкі, терек, қайың сияқты, бұтақтары кең пырақты, жапырақтары қалың, бойлары бнік ағаштардың жанына жақын бару былай тұрсын, үстіне ормалеп шыққан да семіз аттың үстіне мінгендей денен аса бір жұмсақ ләззат алады. Осындай тамаша өзеннің жағасында туып-өсу адамға қандай рақат!..

Жайықтың қалың тоғайын аралай, ағаш арасына өскен бүлдіргендерін теріп жей, демді рақатпен ала отырып, біз білер күнде Орынбор түбіндегі өлкеге де жеттік. Бұрын бұл арада аттылы, жаяулы адамдар жүретін көпір болады екен. Соғыс кезінде Амангелді отрядының қорыққан ақшар ол көпірді қиратып, қазір су ішінен сарайған сирек дінгектері ғана көрінеді. Одан әрірек, бүркітке жайған тор сияқтанып темір жолдың көпірі тұр. Нағашымның айтуынша ақтар оны да қиратқан екен, кейінгі жылдары Совет өкіметі түзетін алты.

Жайықтың теріскей жақ биік жағасына орнаған Орынбор қаласының көшесіне, біз мезгіл қарауытыңқырай бастаған шақта кірдік. Ең алдымен, өзеннің биік жағасы маған тау сияқты көрінді. Қаланың үйлерінен алған өсерім, бұған дейін көрдім деген биік үйлерім, мына үйлердің қасында түіе қасындағы өскек сияқты...

Нағашым тұратын үйге, біз әлдене қараңғы көшелерді аралап кеп түстік. Жабық қақпаның алдына біздің тарантас салдырлай кеп тоқтай қалғанда, ішкі жағынан әлдекім, қақ жарылатын қақпаны кеніте аша бастады. Қораға кірген біз тарантастан түсіп үлгіргенше, екі қатар үйден әлдекімдер жүгіріп шығып, нағашыма шүйіркелесе амандаса бастады.

— Оу, қонағымызды да ұмытып кеткендер, — деді нағашым, мені қолымен нұсқап, — мынау жиенге де амандасыңдар!

«Қайдағы жиен?» дегендерге нағашым жауап беріп жатқан шақта:

— Аманбысын, қарағым? — деп орысша жиінген сұңғак бойлылау әйел өзгеден бұрын қолымды алды.

— Тәслима деген нағашы жаңған, — деп таныстырды Жақыпбек оны.

Үйден шыққан адамдардан онып кеп мойнына асылы кеткен, етегін дөңгелете қырыққан шашы желпендеген кішкене қызды жерден көтеріп ап құшағына қысқан нағашым, мен Тәслимаға қолдасқаннан кейін:

— Гуля-жан, сен де амандас жиеніңмен, — деп еді, кеудесіне жабысқан қыз маған таңдана қарады да, бауырына жабыса түсті.

Аманшұқ-саулықтың кейін көпшілікпен бірге үйге кірсек, нағашымның пәтері жоғарғы қабатта екен. Әлденше бөлмесі бар сияқтанған бұл пәтердің кеңірек бір бөлмесіндегі столға дәстәрқан жайылып, толып жатқан тамақтар және азып-арак-шараштың бутылкалары қойылыпты. Жиналған адамның саям ауелі аз еді, лезде көбейіп столдың маңына әрең сырлық болды. Бұндай жағдай менің әлі көрмеген дүни-

ем, сондықтан, шайға ғана шыдадым да, «басым ауырып-қырады» дегенді сылтау ғып, тынышталатын орын сұрадым. Тәслима мені үйдің түкпір жағындағы әрі кішкене, әрі жасаусыз қарнығылау бөлмеге қойған, тасы түтеленген ескі диванға оқеліп орналастырды. Ұзақ уақытқа дейін туған-өскен жердің, ауыл-үйдің, жақындарым, өсіресе, Бәтестің бейнелерін көз алдыма келтіріп жатқанда қалай қалтығанымды білмей қалдым.

Ертеңіне нағашым мені қала аралатпаш болып елі, мен ол кісінен мектепке алып баруым өтіндім.

— Біз баратын оқу орнын «Үлгілі тәжірибе мектебі» деп атайды, — деді нағашым үйден көшеге шығып аяңдай бастаған шағымызда. — Ол ең алғаш осы қалада өткен ғасырдың орта кезінде «Русско-киргизская школа» деген атпен ашылған мектептің үйінде. Школаның алғашқы шәкірттерінің бірі — өзіне мәлім Ыбырай Алтынсарин деген атаң. Солан бастап революцияға дейін жасаған бұл школа, кіші және орта жүз қазақтарының талай ұлы мен қызына білім берді. Мен де алғашқы білімді осыдан алғам. Революция жылдары жабылып қалған бұл школа, Қазақстан автономиясы құрылғаннан кейін тағы ашылды. Өкіметтің бұған «Үлгілі тәжірибе мектебі» деген атты беруіне себеп — қазақтың соңғы екі жылда жинап алған панасыз балаларына жақсы оқып шығуына ерекше жағдай жасалған. Бұдан 150 жылдар бұрын осы Орынборда орыс патшасы ІІ Екатеринаның оң көзі — князь Неплюев деген адам тұрған. «Үлгілі тәжірибе мектебіне», сол князьдің өлденеше үйден құралған салтанатты кең сарайы берілген. Мектепте төрт жүз слудей бала болуы керек, олардың оқытын да, тамақтанатын да, жататын да жері сол сарайдың үйлерінде. Мектеп бастығы — Қаржау деген жігіт. Фамилиясы Мұздыбаев. Бөге көңілдегі және тілектес жігіттерінің біреуі.

«Алашордашылардың біреуі болар» деп қойдым ішімнен. Бірақ ол ойымды нағашымға айтпадым, өйткені, өзі Алаш партиясын бастаушылардың бірі бола тұра, бұл сөзді кімін алады!..

«Неплюев» аталатын көшемен жүріп отырған біз оң жақ қатардағы биік, салтанатты, есігінің алдында жылтыр тастан жасалған, шөгіп жатқан екі арыстаны бар үйдің қап-сынан кеп кірлік те, қора ішіндегі тікшілдеу бір қабат үйге бардық.

— Кеңсе осында, — деді нағашым, ол үйдің есігіне таяна.

Үйдің ортасын қақ жарған тарлау коридормен ілгері сұғынған біз, әріректегі есікке кірсек, кеңдеу бөлмеде көскін-

кейіп қалмаққа үкесі, жоғарғы ернінің үстіне шапшаңдай, қылтары ұзын, көмірдей қара селдір мұрт шыққан, толық-шалы орта денелі, үстіне сары мауыттан тіккен гимнастерка киіп, белін жалпақ қайыс белбеумен қынай бұтап, шалбарының балағын етігіне сүккіп, мұқыл тұмсық, биік өкше, қара сары түсті етігін жылтырата тазалаған. «Шамсы қырықтарға келген-ау» деп мөлшерлейтін адам, үстіне қызыл шұға жапқан столға таяна отырып, өлдене қағаздарды шұжішпен жазып жатыр екен. Есіктің сықырынан басын көтеріп алған ол:

— А-а-а, Жақа-а!.. — деп орнынан ұшып тұрды да, — ассауамағалейкүм, — деп бізге қарай жүрді. Ол адамның қолын сілке ұстап амандасқаннан кейін:

— Оқуға өкелем деген жиенім мына бала! — деді нағашым мені қолымен нұсқап.

— Бөрекемді, жақсы болған. Аманбысың, қарағым, — деп танымайтын адам қолын ұсына бергенде:

— Мектеп бастығы Мұддыбаев Қаржау жолдас, — деді нағашым.

Бізді столының маңына отырғызған Қаржау есікке қарай барды да, кілтін ішінен жауып ап, қасымызға кеп отырды.

— Жиенім осы, — деді нағашым тағы да. — Аты Бүркіт. Фамилиясы Жаутіков.

— Өкесін көрмегеніммен, естуім бар ғой, — деді Қаржау, мізін жаңлы ұшыраған көскінмен қарап қойып.

— Біреудің ерке өскен баласы, — деп жалғастырады нағашым сөзін, — өкесінің мұсылманша да, орысша да ештеңе оқығаны бар. Және балаларын да оқытуды жақсы көретін кісі. Бірақ, аумалы-төкпелі заманның шатағынан мына бала жасына лайықты мөлшерде оқи алмай қалды. Әсіресе, орысшаға шорқақ. Егер арнаулы сабақ қосса, тез алып кетерлік қабілеті бар бала.

— Ол қиын жұмыс емес қой, — деді Қаржау.

— Біздің үйде тұрып оқыр, — дейді нағашым. — Сабақ кезінде ғана және қосымша сабақ алар шағында ғана бұнда келіп жүрер.

— Ол ықтияр өздеріңде, — дейді Қаржау. — Мектептің үйлерімен қазір таныстырамыз ба, кейінірек пе?

— Қазір көрсетсек те болады...

— Онда, жатақханадан бастайық, — деді Қаржау орнынан қозғалып.

Қора ішіндегі биіктігі екі қабағ, түркы ұзын, қызыл кірпіштен салынған үйді Қаржау бізге «Неплюевтің қызметкерлері тұрған» деп таныстырды. Ішін аралап көрсек,

кең бөлмелері түгелімен әр түсте өте сәулі өрнекпен боялған екен. Әр бөлмеге, мен ауылдың кедейлері түгіз байларында да кездестірмеген жарқырауық кроваттар қойылған, олардың үстіне әппақ сүттей матамен тыстайған жастықтар, таза төсек-орындар тасталған. Әр кроваттың аяқ жағында әппақ ораналдар. Әр кроваттың бас жағына кішкене столшалар қойылып, үстіне кітаптар жиналған, сия сауыты, қалам, қарындаш сияқты нәрселер қойылған. Әр бөлменің төбесінде, мен өмірде көрмеген салпыншағы көп шамдар.

— Бұлар ұлдар жататын бөлмелер, — деді Қаржау. — Енді төмен түсеміз де, басқа есікпен қыздардың бөлмесін көрейіз.

— Мақұл, — дедім мен.

Нағашым үнлемеді. Тегі, ол ыңғайсызданып қалды ғой деймін, өйткені, елден аттанарда, Бәтесті де ерте кеткім келген маған. «Орынборда оқитын қазақ қызы жоқтың қасы» деген еді ғой ол. «Қаржаудың қыздар бөлмесі» деуі, сол өтірігін шығарып берді ғой. Нағашымның ыңғайсыздануын абырлаған мен, ұала түссін дегендей:

— Қанша қыз оқиды? — дедім Қаржауға.

— Тоқсан үш еді, биыл отыздан астам қосылатын түрі бар.

— Бәрі де қазақ қызы ма?

— Бұл мектепте басқа ұлттан барлығы жиырма шақты ғана бала бар, олар да қазақ тілінде оқитындар.

— Үйлерін көрейік, — деді бұл кеңесті әрі сөзге келмеген кескімен нағашым.

Қыздар бөлмесінің сәні ұлдар бөлмесінен әлдеқайда артық екен...

Жатақханаларды аралап болғаннан кейін, нағашым екеуміз потерге қайттық. Жолшыбай келе жатып:

— Осы Совет өкіметін кейбіреулер жамандағанмен, — дедім мен нағашыма, бұл сөздер оның қытығына тиерін біле тұра, әдейі айтып, — көп нәрсені әлі істеп үлгермегенмен, үлгерген кейбір істері керемет-ау, нағашым!.. (Бұл сөзім ұнамағандай, нағашым маған қабағын шыта қарап қойды. Мен онысын аңғармағандай, ойыма келген сөзімді жалғастыра бердім). — Айқын бір мысалы — біз жаңа керіп шыққан мектеп. Сіз маған «патша өкіметі қазақты екі жүз жылдай биледі» делінді. Сонша жылдың бойында қазақ балалары үшін осы сияқты бір де мектеп салмапты ғой, марқұм патшалар!.. (Нағашым «рас» деп айтар деген оймен кескіне қарасам, басын төмен тұқыртқан қалпынан көтермеді,

үндемеді.) Енді, міне, қараңызшы, — дедім мен нағашымның ұнатпауын көре тұра, ойыма келген сөзімді аяқтайын деп. — Аз жылдың ішінде Совет өкіметі қазақ балаларының оқуына қандай тамаша жағдай жасаған!..

Нағашым жауап қайырмады, екеуміз біраз уақыт үнсіз жүріп кеттік. Аздан кейін:

— Нағашы, — дедім мен.

— Әу, — деді ол кескініне қарап.

— Әлі Қаржау деген кісі бұрын не қызметте болған?

— Бұрын — учитель. Он сегізінші жылы Ойыл қаласында Алин полкы құрылды. Сонда аз уақыт офицер болды.

— Соғысқа қатынасты ма?

— Оның саған қажеті қанша? — деді нағашым ұнатпаған дауыспен.

Нағашым үйінде мен төрт-бес күн болдым да, жатақханада тұруға ұлықсат алдым. Өйткені себебім — «Үлгілі тәжірибе мектебіне» бірнеше рет барып, ішкі өмірімен танысып көрсем, құралыптас балалардың білімі де, тәрбиесі де менен әлдеқайда озық жатыр. Солардың ішіне араласа оқымақсам, қуып жете алар түрім жоқ.

Алғашқы уақытта ол балалармен бір партада отырып оқу маған қорлық сияқты болды. Әсіресе, орыс тілінің сабағынан. Бірақ, бұған мен қата болмай, озықтармен теңдесуге тырыстым. Оныма жағдай да болды. Нағашымның өтінішімен Мұдпыбаев маған орыс тілінен кластан тысқары сабақ оқытатын учитель берді. Жасы сол жылы елудің бесеуіне шыққан бұл адамның өмірбаяны қызық болып шықты.

Өткен ғасырдың басында, қазақ балаларын базарға шығарып сату жаһымда патша үкіметінің өмірі болған екен. Осы саудаға менің учителім де түсіп, өке-шешесінен кішкене күнінде жетім қалған оны әлдекім Троицкий қаласындағы базарға шығарып сатады. Бағына қарай оны Анциферьев дейтін базасы жоқ орыс офицері сатып алады. Оның аты Антон Иванович екен. Сатып алған баласына ол өз атын қойып, менің учителім Антон Антонович Анциферьев болып кете барады. Антон Иванович Антон Антоновичты жақсы тәрбиелеп оқытады. Ақыры, Харьковтегі учительлік семинарияны жинарма бір жасында жақсы бітірген оны асырап алған әкесі, «зидың қазақ, қазаққа қызмет атқар» дейді де, Орынбордағы «орысша-қазақша» аталатын школаға учитель ғып жібереді. Содан бері осы школадан табан аудармай қызмет атқарып келе жатқан Антон Антоновичті бүкіл школа аса құрметтейді екен. Қай елден шыққанын, өке-

шешесінің аты-жөнін ол күні бүгінге дейін білмейді. Қазақ тілін ол осы школланың қабырғасында үйреніп жақсы білген. Фамилиясы мен атын өзгертіпеген. Партияда жоқ.

Антон Антоновичтің оқыту әдісінің шеберлігінен бе, әлде, тың жерге сепкен егінің жақсы өнуі сияқты, менің тың басым тез орала қалды ма, тіпті шапшаң үйрене бастадым. Жаңа жылдың басына дейін мен орысша дүп-дұрыс жаза білетін, топ-тоуір сөйлей білетін халге жеттім.

Уақытымның көпшілігін сабақты меңгеруге жұмсаған мен, қол босаңқыраған шақтарда қала қыдырып, тұрмысымен, әсіресе оқу орындарымен танысып қоям. Бұл қалада КИНО, ТИНО, БИНО деген аттармен үш институт ұйымдасқан екен. Олардың толық аттары: Қазақ педагогика институты, Татар педагогика институты, Башқұрт педагогика институты екен. Қалжыңдығысы келгендер бұлардың бәрін қосып атағанда — «үш НО» деп те атайды екен. Әр институтта үш-төрт жүзден шәкірт оқиды, бәрі де ересектер.

Орынборда Совет партия мектебі, Жұмысшылар факультеті, Әскерлік училище, Милиция школысы аталатын тағы да төрт мектеп бар екен. Оларда да ересектер оқиды. Қайсысының болса да оқушыларының көпшілігі — қазақтар.

Аталған оқу орындарымен таныса келе, мен біздің елдің де біраз жігіттерін таптым. Олардың ішінде менің қолыме ерекше ұшырап, туған адамдай араласып кеткені — Нұрбек Қасымов деген жігіт. Оның әкесі Қасым — бізге қоныс келетіндердің бірі болатын. Он алтыншы жылдың дүрбелені басталғанда, осы Қасым көтерілісшілерге қосылып кеткенін, соғыста оққа ұшқанын білетінмін. Нұрбек Қасымның жалғыз баласы, менен бес жас үлкен. Кішкене күнінен ол әнші, домбырашы аталып, тасық боп өскен... Міне, сол Нұрбек өткен жылы Орынбордағы үш жылдық милиция школына келіп кіріпті. Ұзынша сидам бойлы, ашаң көркем өңді жігіт боп өскен ол, балалық шағындағы домбырашылығы мен өлеңшілігін үдетіп, Орынборда ұйымдасатын қазақша ойын-сауықтарда ән айтады екен. Оның ерекше сүйіп айтатын әні «Майра» болғандықтан, жұрт оны «Майра» деп кеткен. Кейбіреулер оны «Нұрбек» десең білмейді де, «Майра» десең біле кетеді. Әкесі жауласқан адамның бірі бола тұра, алғаш жолыққаннан бастап-ақ, ол менің шешеден берге туған бауырымдай болып, екеуміз күн сайын жолықпасақ тұра алмауға айналдық...

Милиция школысында Найызбек Самарқанов дейін тағы бір жігіт кездесті. Бұл да біздің елдікі. Жасы отызым орта-

лап қалған, бет сүйегі шығынқы қалың бетті, қайқылау мұрынды, шықшыт жағы көтеріңкілеу біткен қиықтау көзді, қара сұр кескіңді, түсі суық бұл жігіт, ұзын, қалың қара мұртын еркіне жібергендіктен, түрі тым ұсқынды боп кеткен. Бұл да Амангелді отрядында болған адам. Сондықтан менің әкеммен күні бүгінге шейін өш екен. Нұрбекке барған бір шағымда менің кім екенімді білген ол:

– Бұ қасқырдың бөлтірігі де келген екен ғой, – деп кескіңіме осырая бір қарады да, басқа тіл қатпады.

Оның бұлай қарауы маған қымбатқа түсе жазғам. Жазыма төртінші жылдың көктемі жақындай, «Үлгілі тәжірибе мектебіне» тазалау жүреді, жазырынып жүрген байлардың балалары шығарылады, мұғалімдердің де жат пікірдегілері қуылады» деген қауесет естілді. Ол сөз расқа айналып, аз күнде тазалау комиссиясы келіп те қалды, бастығы Қазақстан облыстық партия комитетінің екінші секретары Абдолла Асылбеков!..

Бұл адамды мен сыртынан ғана көріп жүретінімін. Ортан биігірек толықтау денелі, қара бұжыр суық кескіңді Асылбековты нағашым төңірегіндегі жұрт: Қазақстанда Октябрь революциясына, азамат соғысына араласып, Совет өкіметін құрушылардың бірі, өзі буржуйларға, оның оқыған өкілдеріне, өсіресе алашордашыларға мейлінше мейірімсіз десетін.

Расында да солай боп шықты. Комиссия келе сала, мектеп директоры Мұздыбаев Қаржауды қызметінен қуып, оғанша Қазақстан комсомол ұйымының секретары – Ерғали Адонгаровты тағайындапты. Анығын енді ғана естісек: Мұздыбаев алаш полкындағы ең қанішер алаш боп, қызыл армияның қолға түскен адамын тірілей тұраған... Бұл мектептің мұғалімдігінде, Қаржаудан басқа да бірнеше алашордашылар бар екен, олардың біразы сынға қалып, кейбірі босатылаты.

Оқушылардың ішінде де нелер ірі байлардың, алашордашылардың балалары бар екен, ол «көпірлердің» көбі тілімге «панасыз бала» болып жазылады екен. Мені де Қаржаудың солай жаза салғаны бар, сондықтан, «Бөрік алыспақ» айналса, таадың арты қышқандар» дегендей, менен басқа «панасыздардың» ішін сыры жария бола бастаған шақта жаңы көңір жер іздеп саса бастадым. Нағашыма барсам:

– Менен саған жордем жоқ, өйткені, анау Асылбеков деген, барып тұрған «өшпадү», яғни, мейірімсіз. Өз түсінігі болмаса, оған сөз өткізу қиын. Қазақшылықта жұмыс жоқ, «принципиальный болысөвиктің» деп отырады да ала-

ды. Әкеннің кім екенін білсе, сені де мектепте қалдырады дей алмаймын, — дейді.

— Мен не істеймін? — десем:

— Шыда!.. Төускел!.. Бағыңнан көр! — дегеннен басқаны айтпайды.

«Суга кеткен тал қармайды» дегендей, нағашымнан тиер қайыр жоғын көрем де, қармайтын тал іздеймін, сонда, ұялымым, шеті-шегі жоқ тасқын сияктанса, оған түншығуға айналған менің көзіме, қалқыған жалғыз тал — Еркін Ержанов сияктанады. Бірақ, ол менен қазір өте алыста, қол жетпейтін жерде қалқыған тал. Оған айыпты Еркін емес, өзім.

Мен Орынборға келсем, ол экзамендерінен өтіп, Совпартиколаға орналасып та үлгерген екен. Бұрын бірер рет жылы ұшырағанын көрген мен, Орынборда алғаш оған жаназа бастап ем, онымды біліп қойған нағашым жатты да ұрысты.

— Жылы ұшырауы өтірік, — деді нағашым, — онысы өкең мен араңа от жағудың амалы. Сөйтіп, араларыңды ажыратып алады да, әрқайсыңды жекелеп төмпештейді. Бай атаулыға қаны ұйымайтын адам, өсіресе, сенің өкене. Оның жақсылығынан үміттенгенше, аспандағы жұлдыздың алақаныңа түсуінен үміттен. «Есің барда етегіңді жап» дегендей, қақпаныңа түспей тұрғанда, тарт бойыңды одағ!.. Түсе қалсаң, шыңғыртып отырып жейді...

Осы сөзден кейін Еркіннен бойымды тарта бастаған мен, біраздан кейін маңыма жолау түтіл, көңізде кездессе көрмеген боп өтіп кетуге айналдым. Онымды аңғарған Еркін, бірде Нұрбекке:

— Бү несі, байгүс баланың?! Өз басының менен көрген қиянаты жоқ еді ғой, оқудан шығартайын десем, оп-оңай ғой маған; жас бала, қайтем оны істеп! — депті. Оны естіген нағашым:

— Айттым ба, «сақтاپ жүрген пәлесі бар» деп? Көресің, түбінде сені осы оқудан шығарады! — деген.

Мектепте тазалау жұмысы жүріп жатқан шақта оның жұмысына араласу бар біреу:

— Сенің үстіннен де материал бар көрінеді, — деді маған.

— Кімнен екен? — дедім мен жүрегім зырқ ете ғап.

— Оңшасын абайлай алмадым.

«Әріне, Еркіннен!» деген ой кеп кетті маған. «Біліп бер» деп өтіндім танысымаым. «Жарайды» деді ол. «Егер Еркіннен болса, қапысын тауып оны да өлтірейін, өзім де өлейін» деп бекіндім...

— Мені ойым алдады. Арыз бары рас екен және оқемнің жайын мейлінше толық жазған, ал, қол қоюшы — Найзабек Самарқанов.

— Ой жазбай, Самарқанова жаздырған ғой, — деді нағашым бұл хабарды естігеннен кейін, — адал, арамын материалды қаралғанды көрерміз.

Үстінен арыз бар адамды комиссия жекелеп шақыртып. Кейі қуанып, кейі жылап шығатын.

Бір күні осы кезек маған да келді. «Ертең шақырыласың» деген секундтен бастап, комиссия алдына барған секундке дейін, мен ұйқы-күлкі көрген жоқпын. Інірде маған жаман ой да келіп кетті. «Бәрібір шығаралы» деп сенген мен, қатып пынақ сап алымақ боп, хошеле Еркіннің жолын да тастым. Ретті жерде ол кездесуін кездесті, бірге оқитын серіктерінің қоршауында өтіп кетті. Олан үміт үзгеннен кейін, Жайықтың ойығына кетпек боп, қасына да бардым. Бірақ, өлденеше рет оқтанғанмен, жан шіркін тәтті боп, құлай алмадым. Сөйтіп тұрғанда, жақсылық та елестей қалған сияқтанды: комиссия өткен күні біреу байдың баласын қалдырыпты да. «Ендеше, менің де қалуым мүмкін емес пе?..»

Осы үміт мені жетектеп, Жайықтың мұзынан биік жағасына шығарды. Сол арада, «Нұрбек Еркінге жақын кісінің біреуі, соны неге жұнсамаймын сөйлесуге?» деген ой түсіп кетті. Осы ой жетектеп, милиция школына барып ем, кешкі тыныс басталғандықтан, күзетші кіргізбеді. Таңертең қатынаспақ болдым да, жатақханама келдім.

Ол түнді көрер көзбен өткіздім де, Нұрбекке бармақ боп таңертең тысқа шықтым. Біраз жер жүргеннен кейін, кезегем кейін тарта қалды, ондағы ойым: «Қайтем, кісі сап, жаланып? Бір төуекел!..»

Шақырған мезгілде комиссияның бөлмесіне кірсем, Асылбекөттің қасында Еркін отыр. Жүрегім тағы да мырқ ете қалды. Бөлмеге сәлемсіз кіріп, босалаға тұнжырап тұра қалған маған, Асылбеков қалмақы қиықтау үлкен көзін түйілдіре қарады да:

— Фамилиясы? — деді комиссияның біреуіне.

— Жоутіков! — деп қалды Еркін анадан бұрын.

— Сен айтқан бала осы ма? — деді Асылбеков Еркінге.

— Осы! — деді ол. Ішімнен: «қыларыңды қылып тынып отырсың ғой» деп ойлап қойдым Еркін туралы. Асылбеков маған жүзін жылыта қарады да:

— Сөзсіз шығарып жіберетін кісінің баласы екенсің, шырағым. Жаныңды мына Еркін Ержанов алып қап отыр. Бар, оқи бер! — деді...

Куантанның еніреп жылап жіберіптің. Жасқа булыққаным сондай, Асылбеков пен Еркінге, көмеккейме келіп тұрған алғысымды да айта алмай, жылаған даусым қатты шығып кететін болған соң, екі алақаныммен де бетімді басып шыға жөнелдім, сонда көкірегімде кеткен сөз «міне қайда, менің сақтаушыма!»

У. ӨКПЕЛЕУ

Ар жағымда Таудың қордым сені,
Қайық қылып сырғанды еткіз мені.
Қайық қылып сырғанды еткізбесең,
Хорым қығы болсаң да көрмен сені.

Тауға алаң!

Менің ол жылғы оқуым жақсы аяқталды. Соған риза болды ма, әлде басқа бір себебі бар ма, нағашым мені өзімен бірге Қырым Жарты аралына күзгі оқу басталғанша сахаттап келуге шақырды.

Бұл арада айтатын сөз нағашымның үйіне жиі баратын мен оның аса ақшаты адам екенін аңғардым. Сонша ақшаның қайдан түсетінін білгім кел сұрасам:

— «Гонорар» дегенді естуің бар ма? — деп жымияды ол. Орысша тілге тәп-тәуір боп қалдым дегенмен, мына сөздің мағынасын біле алмасам:

— Баспасөзде шыққан жазуыңа алатын еңбекақы, — деп түсіндіреді нағашым. — Мен жазған кейбір оқу құралын көріп жүрсің ғой?

— Әрине. Өзіміз де оқып жүріміз ғой кейбіреуін. Сонда қалай төлейді оған қаламақыны?

— Кітапқа емес, баспа табаққа төлейді.

— Ол не сөз?

— Дағдылы кітаптың он алты беті бір баспа табақ. Отыз екі беті — екі баспа табақ. Солай орби беріп, кітаптың қалыңдығына қарай әлденеше баспа табақ боп кетеді.

— Түсінікті. Сонда баспа табағына қанша аласыздар?

— Червонецпен — елу сомнан жетпіс сомға дейін.

— Мысалы, сіздің «Қира-ағы» аталатын кітабыңыз неше баспа табақ?

— Онға жақын боп қалар.

— Биылғы шыққан барлық кітабыңызды қосқанда?

— Отызды еңсерер, — дейді нағашым жымия түсіп.

— Нағашы-ау, — деймін мен таңданған дауыспен, — бірнеше боспа табығы бар кітап дүниенің ақшасы боп кетеді ғой оңды!

Олай дейтінім: Совет өкіметі шығарған ақша алғашқы жылдарда құнысыз боп келіп, 1923 жылдың басынан «червонец» атты қағаз ақша шыққаннан кейін аса қымбаттап, Орынборда бұрын пәлен мыңға ала алмайтын бір қой бес сом, бір сныр жиырма сом боп қалған. Ауылдан аттанарда өкем қалтама червонцпен жүз сом салған, Орынборға келгеннен кейін, жүз сомның сексен үш сомына мен ұлан-байтақ киім сатып алғам; он үш сомға жаңа хром етік, жиырма бес сомға жап-жақсы қамзол-шалбар, он сомға бірнеше қойлек-дамбал, бес сомға әлемі кепке, отыз сомға шұға пальто...

Нағашымның ақшасы өте көптігі үй тұрмысынан да байқалады. Орынборда «комиссионный» аталатын магазин болады, оған бұрынғы байлардың неше түрлі ескілікті асыл бұйымдары түседі, сондайларды алушылардың біреуі — нағашымның әйелі. Ерінің «Таня» деуін қостап, ол кісіні біз де «Таня жеңгей» дейміз. Бұл үйдің орындықтары да, төсек-орындары да, орамал-дастарқаннары да, ыдыс-аяқтары да өте керекті. Нағашы жеңгейдің бір өзінің үстіндегі алтыннан, қымбат тастардан жасалған нәрселер мен жібектен я қымбат жүн матадан тіктірген киімдердің ғана құны, бір бай үйдің дәулетімен тарап-тарап болар еді!.. Өткен көктемнің қарсаңында ғана жібектен тоқылған үлкен кілемді Таня жеңгей комиссионныйдан екі жүз елу червонцке алып келді, тағы бірде сыртың қара көк шұғамен тыстаған жанат ішікті жүз елу червонцке алды... Осы екеуінің бағасы ғана алпыс қойдың құны ғой. Ақшасы осыныша көп нағашым, Қырымға ала кетуі туралы маған ұсыныс жасаған:

— Көп шығынға түспей ме, нағашы ол? — деп ем:

— «Атың барда жер таны желіп жүріп, асың барда ел таны беріп жүріп» дегендей, — деді ол, — қайтемін ақша шіркін! саппаққа жауып тастап? Миллиондап я миллиардап ұстағандарға да оша бермеген ақша. Олардың қасында біздікі не, тәйірі!.. Дегенмен, жолаушы шығып қайтуға жетеді.

Нағашым Қырымды қанша мақтағанмен, бар шығынымды өзі көтермек болғанмен, менің барғым келген жоқ. Несіне барам оңды?... Маған қазір Бөтестен қымбат, Бөтестен қызық не бар?... Сирек болса да елден қатынасқан адамдардан естуімше, ол аман-сау, үйінде отыр. Мен кеткеннен кейін оны қызы киіндірген деседі. Өзінің жатып тұрып оқиты-

ны газет, журнал, кітап көрінеді. Самалық Сағымбаев уәдесінде тұрған сияқты. Мен үшін бе, әлде заңи солай ма, ол Сәсікты салықпен расында сорлатып, өлдене салығын төлемегені үшін, өткен қыстың бойында Торғайда абақтыға жатқызған, өлдекімі Орынборға қуанып кеп, көктемде өрең босаған. «Байтал түгіл бас қайғы» дегендей, оның көзір жесір іздейтін, намысқа шыбатын шамасы жоқ көрінеді.

Ботеске мен қыстай бірнеше хат жаздым. Олар қолына тимей ме, өлде, тіксе де жауап бермей ме, «ләм-мим» деген сыбыс жоқ. Қыс ортасында келіп кеткен Қайракбайдың айтуынша, Ботестің өзі де маған қалыңдықпын дейтін сияқты, ел де соны айтатын сияқты. Ендеше, үндемеуі не?!

Не де болса барып білгім кеп, биылғы сабағымды бітіре сала өзірлене бастағанымда Ботестен хат кеп қалды...

Біледің жатақханның вестибюлінде¹ үйдің қабырғасына іліп қойған, хаттарға арналған алфавиттік он шықты кассасы бар тақта тұратын. Маған деген хат «Ж» (Жәутіковтің го!) өрпінің кассасына түсетін. Бірақ, ондай хаттар қашан келсе де, маған тек Текебайдан ғана келетін. Өксемің тапсыруы ма, өлде өз көкейінің итеруі ме, Текебай маған ай сайын бір хаттан жазатын да отыратын. Сондағы хаттарында үнемі айтапыны бір ғана сөз, мал-жанның амандығы ғана. Одан басқа түк жаңалығы, қызығы жоқ хаттарды оқи беруге ерніп, мен өзіме келетін хаттың кассасына кейде қарамай қоятынымын, сондықтан, Текебайдың көп хаты бірер айдың бойына алусыз жатып қалатын.

Сол дағдыммен кассама жоламай жүрген күндердің біреуінде, өлдеқалай қарай қалсам, ішінде конверт жатыр. Суырып ап адресіне қарасам, маған!.. Жазу Ботестің!.. Бірақ, аты жоқ!.. Жалма-жан ашып жіберіп қарасам, рас, Ботестің жазуы!.. Аяғына қарасам, «Ақ ботаң!» деп қол қойған!.. Ол Ботеске менің ғана таққан атым!

Осының бәрін көргенде, не істеуге білмей қалсам керек, суырған хатты оқымастан конвертіне қоса кеудеме қайта-қайта баса беріппін!.. Осы халде менің қаншалық тұрарымды құдайым білсін, егер, шір, шір ту сыртымнан «оның не?» деп қосарлана айтқан дыбыстар кенет естіле қалмаса!.. Жалт қарасам, мектептес бірнеше бала! Хатты олардан қызғанғандай жүгіре жөнеліппін... Сол бетіммен бөлмеме келсем, сөті түскенде жан жоқ екен!.. Кеудеме басып келген хатқа

¹ Менің бір қызығым, Орынборға келгенді «шет елдердікі» аталатын сөздерді жатып ап, ретті-ретсіз жерде қолданы беруді жақсы көретінім.

қарап едім, Ботестің өзі сияктанып кетті. Мен оны сүйіп-сүйіп алдым...

Сол қалпыммен де біраз тұрар ма ем, қайтер ем, егер осылай қарай келе жатқан өлдене балалардың дабыры естілмесе. Хатты олардан да қызғанған сияктанып, жетіп үлгермей оқып тастауға жұмалдым. Әкем мені «Бөкенжан» деп атайтынын білесіздер. Ботеске осы сөздің басы ұнап, мені «Бөкен» дейтін. Ол мына хатында да «Бөкен» деп бастап, аяғына «қымпан» тіркеп, «Бөкенжан!» деп жаяпты. Хатты ол, өзім жазатын хаттардың конвертінде көрсететін нағашымның үйіне емес, көшесін, номерін атамай (тегі оны хабарламаған болуым керек), мектептің атына ғана жолдапты. Сонда да хат тура келіп тіді. Оқи бастасам, сөзі былай:

«Бөкенжан!

Қыстайғы хаттарыңның бәрін де алдым. Он жеті хат. Оған көп болса өзін білесің¹.

Оларыңа жауап қайтармаған бірінші себебім, хаттарыңа қарағанда және Қайрақбайдың айтып келуіне қарағанда, оқуың жақсы кетіп баратқан көрінеді, сондықтан, хатыммен ала көңіл етпейін деп ойладым. Екінші себебім, хат жазғанда не айтсам?..

Енді, міне, себеп табылып отыр. Қайрақбай өкеп көрсетті – жуық арада өкене нағашымнан хат келті. Сонда нағашың: «Биыл жаз Қырымға саяхаттап келмек боп, Бүркітті ала кетейін десем, барғысы келмейді; жобасына қарасам, қалыңдығын көріп қайтуды ойлайды; бұны істесе, ер жете бастаған қызға елігем деп, өрі оқуынан қалып қоюм мүмкін, өрі ел арасында тағы да қаңқу көбейіп, ағайын арақисуы мүмкін; бұл сөздерді өзім айтуға бата алмаймын: жастығына қарамай балаң бір бет, ұнатпаған ісінде қауып тастайы; осының ретін өзін келтір де, балаңды биыл елге бармайтын ет» депті.

Мен нағашымның осы сөзін түтелімен мақұлдаймын. Менен қорықпа. Самалық Сағымбаев дейтін осы елдің салығын жинаушы адам, сен біздің үйден соңғы рет аттанғанда: «Қорықпа, ешкімге де тигізбеймін» деп уәде берген екен ғой. Сол сөзін маған да айтты. Мен өзгеге сенбесем де оған сенем, себебі, бұл арадағы елде тұратын бай атаулының қазіргі құдайы да, патшасы да сол. Сасық «қайын ата» болымысымызды қыстай абақтыға отырғызуын естігенінді хатыңнан көрдім. Сонда «жас қызға құда түсіпсің» деп,

¹ Ол тоғыз еді. Екеуі өлдене себептен бармаған ғой.

мен үшін де қатты қыжыртыса керек. Содан зоресі ұшқан ба, немене, бұрын ара-тұра келіп кететін ол, абақтыдан кейін ат ізін салуды қойды. Самалық бірде менің көзімше өкемді де қыжыртып: «Мына балаң бесікте жатқанда Сасық құда түсіпті ғой. Жасы «отау несі» болуын ғана күтіп жүр десең. Оған да айттым, саған да айтам: бақтарыңа Совет өкіметі құлап қалса сөз жоқ, өйтпесе, он сегіз жасқа келмей қыңды ұзата алмайсың. Осы елден кетіп қалмасам, бақылаушың өзім болам. Мен кеткенмен үкімет кетпейді. Тырп етіп байқандар, не көрер екенсіңдер!» дегені... Өкем осы сөздің өзінен жерге кіріп кете жазды: «Ертеде қазақшылық болғаны рас, шырағым, енді, баланың несі мен емес, өкімет екенін білем. Заң не айтса сол болады» дегені.. «Айтқаны жақсы» дегендей, ұялсам да шығып кетпей отырып алдым. Бұрын «бұл құдалықтың арты неге соғар екен?» деп қорықсам, енді қорықпаймын.

Ал, саған бұны жаз келме дейтін себебім, қайталап айтайын, нағашының сөзін қолдауым. «Алдағы қыста бұл оқуым бітеді» деп жазасын. Аманшылық болса, елге сонда бір-ақ қайтарсың. Егер бұл сөзді тыңдамай келіп қалың бар ғой, сен іздеп бара алмайтын әлдеқайда кетем де қалам. Оған да келдің бар ғой, тілдеспей қоям!..» Хаттың осы жеріне келгенде, қалшынып тұрыпшы да гаптың... Өйтпегенде шек?.. Ең алдымен қыз жазатын хат па осы? Және өлі бетпердесі бүтін дейтін жас қыздың хаты ма?.. Бұл, «өткелектен өтіп алды» дейтін қыздың ғана аузынан шығар сөз емес пе?.. Мұншама ақылдымып, мұншама батыл және салқын жазған хатын, «Бөкенжан» деген төтті де, ыстық та сөзбен неге бастаған?..

Хатқа қарасам, әр жағында да бірталай сөз тұр. «Тағы не айтқан екен?» деп көзімді салқындау жүгірттің ем, күткен жылылығым енді ғана ұшырай бастады.

«Бұл сөздерім сені өкпелетуі мүмкін, сүйікті Бөкен!.. Оған «жан» деген сөзді босқа қосып отырған жоқпын. Қазақ қызды «он үште отау несі» дейді. Мен қайр он төртке шықтым. Өлі де «баламын» дегенмен, он төртте де адам өз болашағын ойлай бастайтын сияқты. Қиссаларға сенсек, адам бесіктен-ақ сүйе бастайтын көрінеді. Менің махаббаттық сезімім бесікте емес, Сарықопаның үстінде, қыраулы қыста тұтанып кеткен сияқты... содан бері ол ай сайын, күн сайын, сағат сайын емес, минут сайын қызына түсіп келе жатқан сияқты... бұған дейін іште ғана өршіп келе жатқан бұл ыстық сезім, сені енді көрсем лап ете түсетін сияқты... Онда не болмақ?..

Аз уақыт сезінімді ақылға жеңдіріп көрсем, бұлай жалынбай, екеуімізге де әлі ерте сияқты... бұрынғы тапшықтар «қосыла алмаймыз» деп қорықса, бізде ондай бөгет жоқ сияқты!.. Ендіше неге асығамыз?.. Атамыздың «Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұлтқа» деген даналығын неге ескермейміз?..

Себебісі сабырсызданбайық, Бөкенжан!.. Ұлтқа қалыңар оң!.. Одан да, сен биыл жаз елге келмей, алдағы қыста оқушың аяқта! Мүмкін, жаңа оқудың сапарына алдағы жылдың жазында бірге аттанармыз!..

Ақботақ/»

Ал енді, мықты болсаң осы ұсынысты қабылдамай көр!..

Талай рет толқыған мен, Бөтестің сөзіне еріксіз бағындым да хатпен өзіне хабарлап, жаздай мектептен балалармен пионерлер лагеріне кеттім де, күз оқуыма оралдым.

Інімде Бөтеске деген сағыныш отым лаулай тұра, сабырын жұқара түссе де, мен бұл жылдың да сабағын көңілділікпен оқып кеттім. Класта отырудан, сабақтарын пысықтаудан, ұйқы мен тамақтан басқа уақыттардың бәрін, мен орыс әдебиетінің кітаптарын оқумен өткізілдім. Сонда, маған шығармалары ерекше ұнайтын адам — Михаил Юрьевич Лермонтов, әсіресе оның «Біздің заманның геройлары» деп аталатын ұзақ әңгімесі. Бұл әңгімеге менің қызыққандығым сондай, өлденеше оқып, басынан аяғына дейін түгелімен жаттап алдым. Өйтетін себебім — Печориннің мінез-қылықтарындағы кейбір жағдайлар, менің алдағы өмірімнің үлгісі сияктанып кетеді. Сондай бет алған жағынан қайтпайтын адам болуды арман ете бастаймын... Бөтес, кейде менің көзіме Бала сияктанып кетеді... Осындай ұқсастықтар тапқан Бөтеспен екеуіміздің ілгергі көңілегі тағдырымыз қандай боларына көзім жетпейді...

1925 жылдың көктемі де басталды. Осы кезде Қазақ автономиялы республикасына, бұрын «Түркістан» аталған республикадан, халқының көпшілігі қазақ сипалатын Жетісу мен Сырдария қосылатын болды. Бүгін дейін Қазақстанның астанасы боп келген Орынбордан республика орталығы Ақмешітке көшетін болды.

«Үлгілі тәжірибе мектебін» биыл бітіретін маған, біреулерің беретін ақылы: «Орынбордағы рабфактың үшінші курсына түс те, бір жылда бітір де, ар жағында ұнатқан қалаңдағы жоғарғы мектептің біріне кет». Бұл қонымды ақыл сияктанғанмен, көшкен республиканың жұртында қалғым келмейді. Қайда баруды нағашыма ақылдасам:

— Өзіңнің қайда барғың келеді? — деп сұрады.

— Қайдам, — дедім мен. — Республика астанасы болатын Ақмешітке барса қайтер еді?

— Ол қалада біріненше техникум бары рас, — деді нағашым, аз уақыт ойланым ап. — Бірақ, алтыншы класты бітірген баланың және сен сияқты орыс тілін жақсы білген баланың оларға түсудің қажеті жоқ. Техникумды бітіру, біразға дейін қолды да, уақытты да байлайды. Қазақтың осындағы педагогикалық институты биыл Ақмешітке көшпек. Бірақ, сабағының бөрі қазакша жүретіндіктен, қазақ тіліндегі оқулықтың әлі жеткіліксіздігінен, бұл институттан қажетті білімді ала алмайсың ғой деймін.

— Ал, сонда қайда баруға болады?

— Менімен, Төшкенге. Онда «Инпрос» аталатын педагогикалық институт бар. Мұғалімдерінің бөрі де сайым тасындай, Москваның, Қазанның, Саратовтың университеттері... дегендей, ірі оқуларды бітіріп, әр түрлі мамандық алғандар... Олардың лекциялары талай қалың кітаптарға татиды...

— Ондай институтқа мені ала ма?

— Себебіңер біреу болмаса, орине алмайды, — деді нағашым маған қарап қойып. — Сондай біреуді табамыз да.

— Кім, мәселен?

— 1921 жылдың аштығында, Семей жақтан жорамға келген көп малды біздің Торғайға өкөп тапсыратын Мауытбаев Жұнысбекті білесің бе?

— Білем!

— Төшкендегі институттың бастығы сол. Алаштың ең қадірлі азаматының бірі. Соған записка берсем, алынамын да қоямын.

Ұзын сөздің қысқасы, «Үлгілі тәжірибе мектебін» барлық сабақтан да «жақсы» бітіріп, зәметтық книжкесімі, нағашымның запискасын қалтама салдым да, ауылға қайттым.

Біз екі кісі бірге аттандық: биыл КИНО-ны бітірген Мүсәпір Пұсырманов және мен.

Біздің ауылға екі жол апаруға тиісті: бірі — Кинель, Челиба арқылы Қостанайға поезбен жетіп, одан әрі, «Әулие көл» арқылы атпен кету; енді бірі — баяғы нағашыммен оқуға келетін «Жазының жолы». Бастапқы жолмен барсақ біз ауылға тез жетеміз және оның бейнеті де азырақ. Сонымен біле тұра, мен соңғы жолмен кетуді ұйғардым, ондағы ойым, Бәтеске өз аулымнан емес, Орынбордан әкелі арнап

бару. Мүсәпірді ерте аттанатын себебім, біріншіден, Орынборда екеуіміз туыс боп (менімен ол «бөле» ғой) жүрдік, екіншіден, оның қолында жолшыбайғы елден тегін ылау мінетін қағазы бар.

Суыт жүрген ол екеуіміздің көзімізге, Қызбелдің белесі он шақты күнде өрең шалынды. Біздің араның даласы сағымды келетіні белгілі. «Торғай ойпаты» аталатын өлкені «бір кезде теңіздің түбі болатын-мыс» деген сөз бар ғой. Соның растығына көзім осы жолы тіпті жете түскендей болды. Кең ойпатта толқыған бұйра сағым, қазір шынында да, шетсіз-шексіз теңізге ұқсайды екен. Қызбел соның бетінде қалқып келе жатқан зор кемеге ұқсайды. Ашық күнде алыстан бұлдырап көрінетін кеме сияқты, Қызбел де көзімізге тым жырақтан бұлдырап ұшырай кетті. Әуелі менің көзіме, кемеңің дінгегі сияктанып, Қызбелдің «Қызылшек» аталатын екі шоқысы шалынды. Шоқыға біз ұмтыла жүрген сайын, бойы үлкейе берді де, өзі алыстай берді. Біраздан кейін ол, болдырған тазыны мазак қылған тың түлкі сияктанып, құйрығын шалдырмай сілемізді қатырды. Бұл сөзбақтау, құлағын қатайта түскен домбыраның шетіндей, менің шыдамымды сірестіре керіп, үзіліп кетерліктей дәрежеге жеткізді...

Бірақ, бұл сырымды мен Мүсәпірге айтпаймын, себебі, Бөтес туралы ойымды оған Орынборда білдірем деп, оның нағашыма айтып қойғаны бар. Содан бері мен оған сыр айтқан жан емеспін. Мына жолы да мен оған түпкі сырымды шешпегенмен:

Адамның сыртқа шықпас іші бар ма?

Оны жасырап адамның күші бар ма? —

деп Сұлтанмахмұт Торайғыров айтқандай, осы жолмен неге келе жатқанымды Мүсәпір аңғаратын сияқты, бірақ, бұл жайда өспелегенімді өстігеннен кейін, бірдеме деуге бата алмайтын сияқты.

— Мына құрығыраң жеткізбеуші ме еді?! — деп, жүрген сайын жақындай түскенмен, денесіне дарытпай, шыдамымды үзуге жақындаған Қызбелді сөкпесем:

— Нені айтасың? — деді Мүсәпір елендей гап.

— Сонау Қызбелді айтам да!.. Төбесі көрінгелі қашан!.. Үш-төрт күннен бері жеткізбей өуре қылды ғой өзі!..

— Неге асығасың? — деді Мүсәпір маған тағы да жымыя күріп.

Көмекпейінде тұрған сөзі сөзе қойдым, ол жайда көнескім келмеді. Мүсәпірдің бет қимылын билеп алудың соңы екенін жотарырақта өстеріңізге салғамын. Бұл жолы да соны істеп, Мүсәпірдің жымнаған кескініне түйіле қарай қойып едім, ол беттегі күлкісін жинап ап, менің бұл тақырыпта көнескім келмейтінін сезгендей үн-түңсіз отыра қалды...

Осылай іштей арбасумен келе жатып, Бұзуқақта отырған Ботестің аулына жақындағанымызды аңғармай да қаппыз. Таныс жер, таныс ауыл, таныс үйлері!..

«Мұңлық – Зарлық» аталатын қиссада, Шаншар атты ханның баласы болмайды да, қыздай алтысыншы тоқас алып, сол бала көтереді. Баланың туар шағында, бұрын үйінен жас нәрестенің даусын естімеген Шаншар, көнет естісем жүрегім жарылып кетер деп, қырық уәбірін алып аңға кетеді де, ордасынан шүйінші оқалетін хабар күтеді...

Осы қиссаны оқығанда, Шаншардың орнына менің жүрегім жарылып кете жаздап, хабар алғанша, Шаншардан бұрын мен асыққан едім... Ботеске жетуге асығуыммен салыстырғанда, ол асығуым асығу емес екен. Енді байқасам, тарсылдай соққан сағынышты жүрегім, қит етсе жарылып кетерліктей!..

Сонша асыққан көңілмен атты төпелей айдап Ботестің аулына таянсам, әлденеге жым-жырт!.. Үйінің қасына келсем, Қиқымының өзіме таныс қабатан қара қаншытынан басқа жан мақұлық қарсы алмайды... Әуелі шәуілдей үріп шыққан қаншық, арбамның қасына шауып келді де, қауып тастарлықтай ұтыла беріп, мені көрген соң, құйрығын бұлғаңдата еркелеп қоя берді... Бұл үйде мені осыдан басқа қарсы алар жан болмағаны ма?!

Атымыз Қиқымы мен Мәмбет үйінің арасына кеп тоқтағанда да ешкім көріне қоймаған соң, арбадан түсер-түспесімді білмей отыр ем (мған қарайлады ғой деймін, серіктерім де орындарынан қозғалған жоқ), Қиқымының үйінен басына жеңіл орамал байлаған көйлекшең Қалиса шыға келді.

– Апырау, аманбысыңдар! – дедім мен арбадан қарғып түсіп.

– Аманбыз! – деді Қалиса, менің үрейлене берген сұрағымға танданған кескінмен.

– Жаншары қайда, бұл үйлерің?!

– Бәрі де аман, бәрі де орында! – деді Қалиса жымнап.

– Олар қайда, сонда?!

– Әуелі амандық-саулыққа келейікші, – деді Қалиса маған қолым ұсынып. Мен де қолымды ұсындым, – сау-саламат қайттың ба?

— Шүкіршілік! — дедім мен.

— Бұрынындай бассалып сүйейін десем, көрмеген екі жылда оқстауылдай жігіт боп кетіпсің ғой. Сонда да төсіме басып амандасайыншы!

Ауылдан кеткелі бойымның қанша өскенін Қалисамен күшактасқанда ғана аңғардым: ол бұрын менен әлдеқайда ұзын сияқты еді, енді әлдеқайда төмен!.. Күшак жазғаннан кейін, серіктеріме де амандасқаннан кейін:

— Ал, жүр! — деп Қалиса өз үйін нұсқады. Мен «оның қалай?». Ботестің үйіне кірмейміз бе?» дегендей кескін білдіріп ем, өз ұсынысын қайталағандай, Қалиса маған, серіктерімнен жасырып көзін қықты. Бір ғәп барын жорамалдаған мен, серіктеріме: «Кәне жүріңдер!» деп Қықымның үйін нұсқап, олар беттей берген шақта, ере бастап ем:

— Қонйқтар кіре берсін! — деді Қалиса маған. — Сен аз уақытқа іркіл, кішкене ғана сөз бар еді.

Серіктерім Қықымның үйіне кіргеннен кейін:

— Ержөжан жолаушылап кетті, — деді Қалиса.

— Қайда?

— Жөнешемнің¹ төркініне. Бағыдан бері ойында жоқ жөнешемнің бымыл қалайша төркіндегісі келе қалғанын білмеймін. Өзі де көп мүлікпен ырап-жырғап кетті. Қайтқанда да ырап-жырғап әкеледі ғой деймін...

— Онысын қоя тұр, Қалеке, — дедім мен, — Ботестен басқа кімді ертті қасына?

— Бөзің үйдің кісісің. Сейілді. Тағы да біреулері бар.

— Ботес маған ештеңе демеді ме?

— Мына бір тілдей қағазды қалдырып еді, — деп, Қалиса орамалының бұрышындағы түйінді шешті де, жұмартанған қағазды алып берді. Оқысам:

«Бөкен! — деп жазыпты қарындашпен, — расы ма, өлді сенің келетініңді сезіп қашты ма, жөкемнің төркіндегісі келе ғап, мені де ала кетті. Бармаймын леудің ретін таба алмадым. Ол кісінің төркіні Трөншікі қаласының маңында көрінеді. Түйемен және атпен салт баратын кісіге көп күншік жер деседі. Барған соң да біраз күн жататын түрі бар. Орынбордан шығар алдында жазған хатың келген. Тосамын дегеніммен тоса алмадым, әкпелеме!.. Уақытың болса күт!..»

Ақбала»

¹ «Жөнешесі» — Қарағыз.

Өкпелемейтін сөз бе, бұл?

Өкпелегеніңсіз кескіңменен аңтарған Қалиса, шешендігіне сап қанша маймандағанмен, бір сөзі де көкейіне қонған жоқ.

Қалиса маған әуелі, «бұнда біраз боларсың» деп, менен «қазір жүрем» деген кесінді жауап алғаннан кейін «тым болмаса бүгін жатарсың» деп, оған да көнбейтін қалпымады көргеннен кейін, «бір қозы сойдыра қояйын, соны жеп аттан!» деп, оған да ризаласпағаннан кейін, әуелі, «Еркежаннан басқамыз саған кісі емес екеміз ғой» деп өкпелеп, бұл сөзден мен оны жеңгеннен кейін, «ендеше, жаз бұл араға бір соқпай кетпейді ғой деп ойлап, «есіңе алсаң ескі асынан сақта» дегендей, қысқы соғымнан сыбағанды сақтап жүр ем, соны жеп кет» деп, бізді асқа еріксіз қаратты. Қалиса мен менің өңгімеме араласпай салтырт тыңдап қана отырған Мүсәпір, сусындағаннан кейін, ас піскенше ауыл аралап келейін деп кетіп қалды.

Қалисаның қолынан төтті қымызын ішіп, сусынды қандырып, Бәтестің кетіп қалуынан тұтанған ашуымды аз да болса бәсеңдеткеннен кейін, Мәмбет үйінде кім бұрын сұрасам, Жәния, Көкен және бір жалғыз жігіт қалты. Мәмбет Былтырдан бері менің өкпемен сауда дос боп, біздің ауылда ашылған дүкеннен пірқашық есебінде бұйымдар алады екен де, елді қыдырып жүріп сатады екен. Ол қазір сол жұмысымен кеткен екен.

Қалисадан өстіген тағы бір жаңалығым, Мәмбет үйі өткен жылы енші алысып екіге бөлінгені: Қарағыз, Бәтес, Сөйіз бұрынғы үйлерінде қалыпты да, Мәмбеттің өзі, Жәния, Көкен үшеуі отау боп оңаша шығыпты.

— Онысы несі?! — дедім.

— Жалғыз Қожа-атам үйі емес, олай бөлініп отырған, — дейді Қалиса, — бұл елде екі қатыны бар байлардың бәрі де сойтты.

— Неге?

— Әрі қазір екі қатын ұстауға заң жоқ екен ғой? Әрі байларға деген алым-салық көбейіп тұрған жоқ па, қазір? Малды түтас ұстағаннан екіге бөлсе, салығы жеңілдеу келеді дейді.

— Ә-ә... Сонда, қалай бөлінді бұлар?

— Сотпен. Былтыр осы ауылға көшпелі сот келгенде, Молда-ағам¹ «екі қатын ұстауға заң жоқ. Және үлкен қатыным, сүймей алғаным еді және өзі қартайды, өзі тиымсыз,

¹ Мәмбетті Қалиса солай атайтынын білесіздер.

сүйіп алған кіші әйеліме күн көрсетпейді, сондықтан одан бөлінемін» деп арыз беріпті.

— Сот сенің пе сол арызына?

— Судья өзінің ескі досының бірі көрінеді. Молда-ағамы «армады осылай бер» деп үйреткен өзі көрінеді. Содан сот ол үйді екіге бөліп, барлық малын қак жарған да тастаған. Сонымен малдары тұтас тұрған бұрынғы шағында үстеме салыққа іліккен ол үй, екіге бөлінгеннен кейін ол салықтан құтылған...

— Үйлері бірге ме, басқа ма?

— Байқамалдың ба, үлкен үйдің ар жағындағы кішірек қоныр үйді? Отау сол.

— Әһә!.. Сонымен, шынымен бөлініп кетті ме бұлар?

— Бала екенсің ғой, тәйірі! — деді Қалиса кейін, — үкіметке жасаған қулығы емес пе? Сырты бөлек, іші бірге...

— Түсінікті. «Үлкен үйінде» кім қалды, бар жаны жолаушылап кеткенде?

— Тоқал мен Көкежан¹. Отауға өзің білетін жалшы Қайназар қонып жүреді.

— Олар неге көрінбейді сыртта?

— Тоқалдың жұмыстан қалжырап жүретінін білесің. Екі сауынның арасында мызғып алса, бір жыл тыныққандай болмай ма, ол байгүс? Биені сен келердің алдында ғана сауып қайтқан, демалып жатқан болу керек. Көкежанның маубас екенін білесің. Шалшы түсте бір ұйықтап алыса көңілі көншімейді. Жатқан болар, әкесінің төсегінде даялып. Қайназардың қайда екенін білмеймін.

Жәнианың Ботеске туған шеше екенін білетін мен, оған аздап іш тартатынымын да. Ботесті менің жақсы көруімді сезетіндей, ол да маған жылы ұшырайтын. Және үнемі жұмыс басты боп үндемей жүргенмен, тілдесе қалсаң ақыл жөсі адам екендігі байқалатын. Сондықтан, ас піккенше оған амандасып келмек болдым да, тысқа шығып кеттім. Қалиса ас жабдығымен үйінде қалды.

Жәнианы үлкен үйінде болар деп кіріп барсам, жан адам көрінбейді. Оң жақта шыамалдық түсірулі тұр. Оның ішінде әлдекімнің сыбдыры мен сыбыры сезіледі. «Біреу бар ма?» дегендей, шыамалдықтың аяқ жағынан қарасам, жамылған көрпе астынан әлдекімдердің аяғы көрінеді. Сол арада бейбастақтығым ұстап кетіп, көрпені жұлып алсам астында Көкен мен Мүсәпір жатыр!.. Олардың орнына өзім ұялып қалғандай болдым да, көрпелерін қайтадан айқара жаба сап

¹ Көкен ғой.

— Өй, иттер-ай! — деп шығып кеттім. Бөіктен мен шыға бергенде, отаудың есігінен Жония да шыға берді, киім-кешегі де, жескін-кейпі де бапты қалпынан өзгермеген.

— Келгеніңді көрдім, Бүркітжан, — деді ол маған қарсы жүріп, — алдыңнан жүтіріп шығатын Ақботаң¹ болмаған соң «не бетіме көрінейін» деп, жүтіріп шыға қойған жоқпын. Сағындырып көрініп тұрсың, келші, киімімнен жер-кенбесең бауырыма басаймын..

Ол да мені құшақтай алды, мен де оны құшақтай алдым. Не деген мейірімді жылы құшақ еді!..

Осы қалпымызда ұзақ тұрып қалар ма ек, қайтер ек, егер Қалисаның шақырған даусы естіле қалмаса!..

Құшағымызды жазсақ, Жонияның көзінен жас тамшылап тұр екен. Менің де көзіме жас кеп қалды.

— Амалсыз кетті, — деді Жония көйлегінің жеңімен жасын сүртіп. — Артына алаңдап кетті. Сағынғаны керемет!..

Одан әрі кеңесуге Қалиса таянып қалды.

Қалисаның асын ішкеннен кейін, бұл ауылдан салт түрінде алған мұлаумен Мүсәпір екеуіміз жүріп кеттік. Мінген аттарымызды ілгергі ауылдан алып қайтпақ боп, қасымызға құнан мінген ересектеу бала ерді. Көптен салт мінбеген біз шауып көрсек, Мүсәпірге тиген ат үшқыр, менің атым шокалак. Жарысқанда артта қалуға намыстанғаным ба, әлде салт атты жатырқап қалуым ба, біраз жер тақым жатқаннан кейін, мен атымын басын іржіп аңға түсірдім. Ұланқырай озып кеткен Мүсәпір мені ойкастай шауып тосып алды. Құнанымен соңымыздан далақтап шапқан бала, маған Мүсәпірден бұрын жетті. Ол өзі бір құшқе зоршөт екен, Мүсәпір келгенше қулық айтып мені біраз күлдірді.

Алаңдап қатар жүре бастаған Мүсәпірмен қалжыңдасқым кеп, манағы Көкенмен екеуінің үстінен түскенімді айтып ем, былайша сабырлы мінезді жігіт сияқтылап жүретін оның, жатып тұрып ашуланғаны бар емес пе?.. Бір ашуланып алса, көпіріп болмайтын көк дөлі екен ол. Сонысына мен де қияға ғап, екеуіміз ал кеп үрмес!.. Сөйтіп келе жатқанда, Бөтеске тілі тып:

— Оны да Көкеннен кем ғап жүр дейсің бе? — дегені!..

Періштеден таза көріп жүрген Бөтесті бұлай деуі, кеудемді оқтай атып жіберіп, лаяп ете қалған намыстың екпінімен:

¹ Менің Бөтесті олай атауымды қайдан білген?!

— Не дейсің?! — дедім, арамыз құлаш бойындай алшақтау келе жатқан Мүсәпір жаққа атымның басын икемдей беріп.

— Дегенімді естімедің бе? — деді ол, мені жақындатқысы келмегендей атың тебініп.

— Мәс-саған «өстіген»!.. — деп атымды тебініп жіберіп, Мүсәпір жылысып үлгергенше, қолдағы жуан қамшымен бастан айқыра тартып кеп жібердім!..

Тағы да тартып жіберуге сермеген қолым, Мүсәпірге жетпей қалды, аты жүйрік ол озыңқырай берді. Сонда да жібергім келмей, атының қолым іліккен құйысқанынан шап бере алып, құйымшақ тұсына қонып қалдым. Тартындау ат үркіп моңкімегенде, өрі қарай да жылжып үлгірер ме едім, қайтер едім, соныма «төнірім» дес бермей, сырғып түстім де қалдым!.. Жалма-жан құлаған қалпымынан онала беріп, орағыта шауып жақындаған Мүсәпірдің кескініне көзім түссе, самайынан жолақтана аққан қаны негінен шұбыртқан екен. Айбат шегіп анадайдан тоқтаған ол:

— Ішің күйсе тұз жала! — деді маған, бетінің қанын алақанымен сүртіп, анадайдан айқай сап, — оған да менің қолым сенен бұрын жеткен!..

Ол атының басын кілт бұрды да, құдаға шауып тартып отырды.

— Қап, өттегене-ай! — деп өкіндім мен, — аттың нашары-ай!.. Әйтпегенде, екеуміздің біріміз ғана тірі болатын еді!..

Аналым құрып тұрған маған, серік бала атымды ұстап өксіп берді. Оған дейін Мүсәпір алыстап кетті!..

VI. СҮЙГЕН СҮЛУ

Ауылға келсем, екі жылдың ішінде, бұрынғыдан әлдеқайда төзірленіп қатты. 1923 жылы, «бірыңғай шаруа салығы» деген заң шыққанын, ол заң бойынша, кедейлер салықтан түтел босап, «үстеме салық» деген атпен, байлардың үкіметке берері көбейгенін білетінмін. Онда жаңа ғана басталып жатқан бұл шараның ауылдағы нәтижесі енді ғана айқын көрініпті. Өрі салықтан босаған, өрі «қарыз серіктігі» деген атпен ашылған ұйымнан қарыздай ақша алып, оны ауылшаруашылық машиналарына төлеген кедейлер, мен көрмеген екі жылдың ішінде тұрмыс жағынан бірталай күшейіп атты.

— Ой, иттер-ай! — деп шығып кеттім. Есіктен мен шыға бергенде, отаудың есігінен Жәния да шыға берді, киім-кешегі де, кескін-кейпі де бапты қалпынан өзгермеген.

— Келгеніңді көрдім, Бүркітжан, — дәлі ол маған қарсы жүріп, — алдыңнан жүтіріп шығатын Акботан¹ болмаған соң «не бетіммен көрінейін» деп, жүтіріп шыға қойған жоқпын. Сағындырып көрініп тұрсың, келші, киімімнен жеркөбесен бауырыма басайһан!..

Ол да мені құшақтай алды, мен де оны құшақтай алдым. Не деген мейірімді жылы құшақ еді!..

Осы қалпымызда ұзақ тұрып қалар ма ек, қайтер ек, егер Қалисаның шақырған даусы естіле қалмаса!..

Құшағымызды жазсақ, Жәнияның көзінен жасы тамшылап тұр екен. Менің де көзіме жас кеп қалды.

— Аялсыз кетті, — дәлі Жәния көйлегінің жеңімен жасын сүртіп, — Артына алаңдап кетті. Сағынғаны керемет!..

Одан өрі кенесуге Қалиса таянып қалды.

Қалисаның асын ішкеннен кейін, бұл ауылдан салт түрінде алған ылаумен Мүсәпір екеуміз жүріп кеттік. Мінген аттарымызды ілгергі ауылдан алып қайтпақ боп, қасымызға құнан мінген ересектеу бала ерді. Көптен салт мінбеген біз шауып көрсек, Мүсәпірге тиген ат үшқыр, менің атым шоқалақ. Жарысқанда артта қалуға намыстанғаным ба, өлде салт атты жатырқап қалуым ба, біраз жер тақым жазғаным кейін, мен атымның басын іркіп аңға түсірдім. Ұзақсырай озып кеткен Мүсәпір мені ойжастай шауып төсеп алды. Құнанымен соңымыздан далақтап шапқан бала, маған Мүсәпірден бұрын жетті. Ол өзі бір кушеке зоршот екен, Мүсәпір келгенше кулық айтып мені біраз күлдірді.

Аяңдап қатар жүре бастаған Мүсәпірмен қалжыңдақым кеп, маңағы Көкпеннен екеуінің үстінен түскенін айтып ем, былайша сәбырлы мінезді жігіт сияктанып жүретін оның, жатып тұрып ашуланғаны бар емес пе?.. Бір ашуланып алса, көпіріп болмайтын көк долы екен ол. Соңысына мен де қития ғап, екеуміз ал кеп үремі!.. Сөйтіп келе жатқанда, Бөтеске тілі тиіп:

— Оны да Көкпеннен кем ғап жүр дейсің бе? — дегені!..

Перінштенен таза көріп жүрген Бөтесті бұлай деуі, кеудемді оқтай атып жіберіп, лап ете қалған намыстан екпініммен:

¹ Менін Бөтесті олай атауымды қайдан білген?..

— Не дейсін?! — дедім, арамыз құлаш бойындай алшақтау келе жатқан Мүсәпір жаққа атымының басын икемдей беріп.

— Дегенімді естімедің бе? — деді ол, мені жақындатқысы келмегендей атың тебініп.

— Мәс-саған «естіген»!.. — деп атымды тебініп жіберіп, Мүсәпір жылысып үлгергенше, қолдағы жуан қамшымен бастан айқыра тартып кеп жібердім!..

Тағы да тартып жіберуге сермеген қолым, Мүсәпірге жетпей қалды, аты жүрік ол озыңқырай берді. Сонда да жібергім келмей, атының қолым іліккен құйысқанынан шап бере алып, құйымшақ тұсына қонып қалдым. Тәртіпсіз ауат үркіп мөңкімегенде, өрі қарай да жылжып үлгірер ме едім, қайтер едім, оныма «төнірім» дес бермей, сырғып түстім де қалдым!.. Жалма-жан құлаған қалпымынан оңала беріп, орағыта шауып жақындаған Мүсәпірдің кескініне көзім түссе, самайынан жолақтана аққан қаны бетінен шұбырған екен. Айбат шегіп анадайды тоқтаған ол:

— Ішің күйсе тұз жала! — деді маған, бетінің қанын алақанымен сүртіп, анадайды айқай сап, — оған да менің қолым сенен бұрын жеткен!..

Ол атымың басын кілт бұрды да, құдыта шауып тартып отырды.

— Қап, өттегене-ай! — деп өкіндім мен, — аттың нашары-ай!.. Әйтпегенде, екеуіміздің біріміз ғана тірі болатын еді!..

Амалым кұрып тұрған маған, серік бала атымды ұстап өксі берді. Оған дейін Мүсәпір алыстап кетті!..

VI. СҮЙГЕН СҮЛУ

Ауылға келсем, екі жылдың ішінде, бұрынғыдан әлдеқайда тәуірленіп қалғым. 1923 жылы, «бірыңғай шаруа салығы» деген заң шыққанын, ол заң бойынша, кедейлер салықтан түтел босап, «үстеме салық» деген атпен, байлардың үкіметке берері көбейгенін білетінмін. Онда жаңа ғана басталып жатқан бұл шараның ауылдағы нәтижесі енді ғана айқын көрініпті. Өрі салықтан босаған, өрі «қарыз серіктігі» деген атпен ашылған ұйымнан қараздай ақша алып, оны ауылшаруашылық машиналарына төлеген кедейлер, мен көрмеген екі жылдың ішінде тұрмыс жағынан бірталай күшейіп алғым.

Көдейлердің және бір жетістігі — былтырдан бері елде «Қосшылар одағы» деген ұйым құрылып, байлар келесілері тек осы ұйым арқылы шартпен жалдайтын болды. Одақтың біздің болыстағы председатели, бізге белгілі — Сақтаған Сағымбаев. Өткен қыс, Торғайда алты айлық баптрақтар курсынан өткен ол, бұрынғы шала сауаттылығынан арылып, қазір қағаз жазағанда, қолы сұмандап кетеді деседі. Заң-заңды де жатқа соғалы дейді. Ол жалшылар мен байларға шарт жасалтырумен ғана қанағаттанбай, әлдене зыңға сүйеніп, жалшылардың байларға соңғы он бес жыл ішінде сіңген еңбегінің төленбеген ақысын алып береді екен. Менің өз ұйымнан ғана, бағыда тұрып кеткен бір жалшылар, қосшылар одағы арқылы он бес қой, екі өгіз, бір түйе, бір ат алған...

Осындай қыспаққа түсе тұра, байлардың да қарап жатпапты. Мен Орынборға кетерден бір жыл бұрын, біздің Торғай уезі Қостанай губерниясына бағынған. Байлар Қостанайға сабасын артп, тоқтысын баса барып, заң орнында қызмет атқаратын біреулермен астыртын танысады екен де, сыйға құнықтырып, дегенін істетіп қайтады екен. Мәселен, малдырын салықтан жасырғандығы үшін, үстеме салығын кезінде төлемегендігі үшін, заң бойынша мал-мүлкі көмеспекеленіп, өзі әлденеше жылға сотталатын Сасықты, әлдекімдер ретін тауып бұл апаттан құтқарған...

Менің өкем де қосшылар одағынан құлығын асырған сияқты. Көшпелі ауылда салық малға түсетін болғандықтан, ол ең әуелі, малдарының санын азайтып, сапасын көтеруге айналыпты. Мәселен, ол бұрынғы екі-үш айғырдың үйіріне жетіп қалған қазақ жылқыларын бір-ақ айғырдың үйіріне түсірген де, өткен жылы әлдеқайдан арғымақ айғыр әкеліп, былты он шақты құлынның бәрі содан туған. Бұл айғырды өкем, қазақ бес айғырдың құнын төлеп әкелген екен, оны да, губерниялық жер бөлімі арқылы үкіметтің жылқы зауытынан алған. Қолдан алса, ақша жетер мал емес. Және өзі де арғымағым-ақ; шоқтығына биік кісінің қолы ораң жетеді; таза ит сияқты денесінде бір де арам ет жоқ — сып-сидам, даладай омырауынан адам жүгіріп өтерлік, күдірейген саялары күпшектей, келтелеу жұқа құйрығы қынаптан суырған қылышқа ұқсайды, жаясының жалпақтығына құлаш ораң жететін, сауырына адам төсек сип ұйықтарлықтай, жалы сұйықтау біткен, мойны қалдай иіледі, жыланға тартқан жіңішке басы мен мойнын жалғастырған сабағы алманың сабағындай үзілгелі тұр, сүп-сүйір құлақтары тобесінде бадей шанышылады, үлкендігі қарғаның жү-

мыртқасындай қара көздері томпайып сыртына тебеді, дел-диген кең танауына үлкен кісінің жұдырығы жүтіріп кеткендей, алдыңғы аяқтарының тіктігі қажқан қазықтай, артқы аяғының тірсеектері жолбарыстың тірсегіне ұқсап маймыл жатыр... Бұл жануардың құлындары да өздеріне тартып, туғанына төрт-бес-ақ ай болған олар, қазақы жылқының тайындай...

Сиырды да өкем асылдандыруға айналып, өлдекайдан биыл «герефорд» аталатын, үлкендігі атан түйедей қоныр қасқа бұқа өкепті. Онысы сұмдық сүзеген екен. Егер бос жіберсе, көрінген мал мен адамға ұмтылып жарып тастайтын болған соң, мұрнына таққан бұйдалан, танауын жырып босана берген соң, басына қалын қайыстан қабаттап тіккен ноқта жасатып, бауын жуан шыңсырдан тағып, арқадап ұстайды екен, маңына Текебайдан басқа жан жолай алмайды екен. Біздің үйдің барлық сиыры да биыл осы бұқадан ғана шыққан. (Әкемің бір қызығы, «ырысым кетеді» деп, арғымақ айғырынан да, асыл тұқымды бұқасынан да басқа адамның малына тұқым бергізбейді екен.) Бұл бұқадан өрбіген сиырлардың еті қазақы сиырдан екі-үш есе ауыр болады, сүті де соншама мол болады деседі.

Торғай елінің малын асылдандырғысы келген кейбір байы биізы жүн қошқар өкелгенде, өкем «біздің араға ондай қой тозбейді, терісіне қаудың инесі қадалып, қотыр боп өледі» деп алмаған. Сол сөзі рәсқа шығып, биізы жүнді қошқарлар өліп жатыр деседі...

Мал шаруасын осы бағытпен өсіруге айналған өкем, «салығы көп болады» деп егін салмайды екен. Оның тағы бір тапқан қолайлы ісі — Қостанайдағы «Сольпромсоюз»¹ аталатын мекеменің бастығымен танысып апты да, елде сол союздың «многолавка»² аталатын бөлімшесін ашып, өзі оған бастық бопты. Мәмбет пен өкемнің арасындағы сауда-достық осыған байланысты екен. Мәмбет многолавканың бір ірі бөлімін басқарады екен. Әкеме сауданың пайдасы аз уақытта ғана көрініп, көп жылдың бойына сергелден жолдың бойымен қанғырып киім-кешектен, төсек-орыннан, мыс-аяқтың жүлеген біздің үй, сыртына өпкі сүттей киіз жамылумен қатар, қазір жасау-жиһаз жағынан да, киіну жағынан да қазақтың ең салтанатты байына таласарлық.

«Біздің үй» дегенім қазір екі үй екен: өзіміздің бұрынғы үй және Текебайдың отауы. Әкем оған өткен жылдың

¹ Қазіргі кәсіпорнінің аумақтық орталығы.

² Барлық бұйыммен де сауда жасайтын дүкен.

жазында бір байдың қызын отаулап өперген екен. Жөңгеміздің аты — Бықия. «Қызы едің сен бір байдың отпай жүрген» дегендей, үйінде жасаңқырап отырған: тапалтақтау, семізше денелі, толған айдай дөңгелек жүзі, сарғылттау шашты, ақ сарғылт касты, үлкенірек шағыр козді бұл ақ сары әйел, түскеніне жылдан өрен асқанда, өзіне тартқан бір қызды тауып, енді біреуін, қазір іші білінерлік дәрежеде көтеріп үлгеріпті. Жап-жас келіншек бола тұра, ніс алмас салақтың өзі екен. Мына қалпымен бұл, баланы үсі-үсіне дәкілетіп таба беретін, біраздан кейін балабасты боп, етегін жинай алмайтын «салдыбалас сары қатынын» өзі болуында сөз жоқ!.. Со қалпымен сөзуарлығына, боғауыншылығына не берерсін, қасына жолауға, жолсаң қалжандасуға болмайды, қылығына қарай қылық көрсетейін десең, сенен әлдеқайда асып түседі!.. Құдайыам маған мұндай қатынды тап қыла көрмесін!..

Текебай қызық: бұдан екі жыл бұрын ғана талдырмаш бойлы жас жігіт, қазір сүтті саулықтың қозысындай бүлгін-іп, жұп-жұмыр, топ-топтақ боп, кіндігінің түбі көтеріліп семіре қалыпты. Біздің Торғай еліміз, революциядан бұрын, ітуде біреу болмаса, сакал-мұртына ұстара тигізбейді екен, сондықтан, кейбір түкті жастар жнырмаға кірген соң-ақ қап-қара сакал-мұрты бар байсалды еркек боп көрінген. Біздің қалмаққа қараған тұқым түк жағына онша бай болмаған, аталарымыздың да сақалы аз және сұйық екен, өкемнің сақалы да сондай. Текебайдың мен оқуға кететін кезде қара түбігіттеніп тебіндей бастаған сирек сакал-мұрты қазір бірталай ұзарып қапты, бірақ ол, ешбір қылына пышақ тигізбей, өскенінше еркіне жіберіп, түсі жасамыз жігітке үксіп кетіпті. Ол өлі де үй шаруасын бағады екен де, сауданы өкесі ғана жүргізеді екен.

Ағам мен жөңгемді сипаттаймын деп, үйлерімнің жасау-жиһазын сипаттауды ұмытып барады екем: Біздің екі үйдің де жастық-корпесі бұрынғыдан әлдеқайда көбейген, жастықтар мен күстөсектердің көбі барқытпен тысталап, оның сыртына ақ наволочка¹ кигізілген, босағаларға ақ маханалар² құрылған, сәнді ыдыс-аяқтар да мөлейтін. Бірақ,

¹ Жастықты тыстайтын бұл нәрсенің қазақша аты жоқ қой.

² Біздің үйге өкем Жәуіткінің төсегін үнесі оң жаққа жинап, үстем жән шығармайтын, екінші ері Жаманды да оған жолатпаған, оны да өкем мен жөңгемді де сол жақ босағала жатқызған. Сол төртін өлі де сақтаулы.

бұлар күтім жағынан екі үйде екі басқа: үлкен үйдікі тап-тұйықтай жапылып кіршіксіз таза ұсталады екен, отаудікі — кір-қоң...

Біздің үйде жасалып жатқан байлықтың негізі жұртты жеу екен: дүкеннен жұрт керек-жарағын борышқа алады екен де, кезінде төлей алығандар «пеніе» деген пәлені төлейді екен, онысы, күні асқан борыштың ай сайын үстемелене, өсе беруі. Қазақша атын «секіртпе» қойып алған осы үстеумен, өкесінің бір темір күрекке бір қой алған, бір тақта кірпіш шайға бір ту сиыр алған күні болаты. Осыанша мол «секіртпені» қазынаға түсірген бол, өкесінің өзі де арасынан мол асап қалады екен, тез бақы содан екен.

— Мұның қалай?! — десең:

— Байлар да төлеп жатқан жоқ па, балам, үстеме салықты? Оның мөлшері бұдан әлдеқайда көп. Қазір кедей салық төлемейді. «Секіртпе» төлесе, алған нәрсесі үшін. Төлегісі келмесе алмаспай...

— Қалай алмайды, өке?.. Бұдан басқа жерде алатын бұйым бар ма?

— Оған мен жауапты емеспін, өкімет жауапты...

— Бұ да жауапсыз кетпес, өке!..

— Оны кезінде көрерміз. Әзірге «әліптің артың баға тұрармыз».

Бай үйіміңіз мол дәулетін «ұрттап ішіп, шайқап төсіп» дегендей, мен айдан артық уақыт жаттым. Бөтес жағына күлак түрсем, келетін сыбысы естілмейді. Күте беруге уақыт қысып барады: аз күнде Ташкентке жетіп, оқуға орналасудың қамын жасауым керек. Сонда не істеу керек? Бөтестің соңынан қуып баруға ма? Онда не бітірем? Үкімет күшімен босатып алуға Бөтес өлі зян жасына жеткен жоқ, өрі алып кетуге көңе тұрыс, көнбесе ше?..

Осы жәйімді, біздің елге Болыстық Атқару Комитетінің председатели болып жуырда келген Еркін Еражановқа жолығып ақылдасып ем:

— Оқуыңнан қалма, шырағым, — деді ол. — Алтаңа бер. Кемелді жасына келгенше қызды ешкімің киіп кетпеуіне мен кепіл болайын. Одан арғысын өздерің біле берерсіңдер.

Осы сөзге сендім де, аттанып кеттім. Жолшыбай Ақмешітке соқсам, ана жылғы көргеніммен бірталай өзгерісі болды. Ең алдымен, жуық арада ғана бүгін Қазақстанның бесінші совет съезі өтіп, сонда қаланың атын Қызылорда деп өзгертілті. Содан кейін Қазақстанның астанасы болатын бұл қалаға, мен барған кезде республикалық мекеме-

лер көшіп кеп орналаса бастапты. Нағашым Жұмысбек Дәуітов те көшіп үлгерген екен. Мен барған кезде Қызыл-ордада «Ауыл тілі» атты газет шыға бастапты: редакторы – Қазақстан орталық Атқару комитетінің бесінші съезде сайланған президиум председателі – Елтай Ерназаров, нағашым соның әдебиеттік жәрдемшісі боп орналасыпты. Нағашым:

– Елтай журналист пе екен? – десем:

– Болмаса болады да! – деп күлгеннен басқа жауап бермейді.

Мүсәпір Қызылордаға менен бұрын жетіп, «Ауыл тілі» газетіне қызметкер боп орналасыпты. Мені ол нағашыма шағыстыра барған екен. Нағашымның бұл жөнде ұрып айтқан сөздерін түгел тыңдадым да, бұл керістің қайпан шыққан себебін баяндап бердім. Нағашым оған сенгендей боп, екеумізді татуластырғысы келетін пікірін білдіріп еді:

– Оған қолқа салмаңыз, нағашы! – дедім мен. – Қазір екеумізді кездестіре қорменіз. Одан жаман нәрсе шығып кетуі мүмкін. Әзірге ешқайсымыздың бір-бірімізге құлата қоярлық тауымыз жоқ. Біраз уақыт осылай көріспей жүре тұрайық. Сөйтіп жүргенде ашу басылып, қайта табысуымыз ғажап емес.

– Оқасы жоқ, – деді нағашым демін ауыр алып. – Оны да оқуға тартқан мен едім, сені де мен тартпам оқуға. Құдай маған жалғыз ғана бала берді де, оны да «жат жұрттық» қып жаратты. Екі жиенім – сендерді оқытқанда, бірін қият, бірін күйрық болар ма деген үмітте едім. Әлі де күлер үзбеймін ол үміттен. Жастықта осындай шекісулер бола береді. Мүсәпірдің көнуі оңай. Сенің жас та болсаң тыйым қатты баласың. Ойлан, шырағым. «Малда бота тату, адамда бөле тату» деген, араларында бөлінген еш нәрсе жоқ. Өзара табысуыңдар да, бұрынғыдай тату-төтті боп кете барыңдар!..

Меніміше татулықтың тетігі енді бір ғана нәрседі: егер Мүсәпірдің Бөтеске жақынмын деуі өтірік болды бар ғой, онда Мүсәпірмен келісімге келуіміз мүмкін, ал, егер олай болмады ғой, Мүсәпір екеуміздің бірімізге ажал жақын!..

Саяси мәселелен нағашымның маған айтқаны: «бұрынғы Қазақстанның «солшылар», яғни, байларға қырын қараушылар басқарып келген еді, енді өкімет билігіне «оңшыл» италаушылар отырды. Бұлар да коммунистер. Бірақ, бұлардың тұтынығысы келетін жолы – татулық жолымен байларды социализмге апару».

– Онысы бола қояр ма екен? – десем:

— Тұрмыс көрсетеді де, — дейді нағашым, — өзірге бұл бет, «ұлтшыл» аталатын мына бізге теріс бөп тұрған жоқ. Өйтпегенде, мен бұл қызметке орналаспас та едім...

Нағашымның және бір жаңалығы: жуырда ол Мауытбаев Жұнысбекке жолығыпты да, менің жайымды сөйлесіпті.

— Келсін, — депті Мауытбаев, — сөз жоқ, аламыз.

Мауытбаев уәдесінен шықты: Ташкенге барып көріпген соң-ақ, ол экзмен үстатудың орнына, өз қолынан жасаған экзмен тарағының бетіне, мұғалімдеріне, тек қол қойғылып қана алды. Соңтп, мен енді «Каз. Инпростың студенті» болдым да кеттім.

Бұл кезде Ташкен өзбек республикасына қарайды екен, мекемелердегі қызмет, мектептердегі оқу өзбек тілінде жүреді екен, сондықтан ба, өлде, көрген түрткілері бар ма, ана жылғы «қазақ ұлтшылдары» деген топ бұл қаладан қазір ыдырап, бірсы Москва, Ленинград сияқты жерлерден «жамы орын» тапқан, енді бірсы Қазақстанның ор облысына бытырап кеткен... «Ұлтшылдардың бірі» саналатын Мауытбаевтың өзі, қазір Октябрь революциясының тақырыбына шығармалар жазған бөп жүр екен.

Инпроска мен әуелі қорқыңқырап түстім, өйткені, менен бұрын я менімен қатар көп түскен студенттердің көпшілігі сақа жігіттер. Олардың арасында, орысша айтқанда, мен «малычугин»¹ сияқтымын. Ал, оқи келе байқасам, «сақа» дегендерінің бірталайының білімі менен өлде-қайда төмен. Орысшаға мен көбінен артық сияқтымын.

Оқу осылай жүріп жатты. Елден ұзап шыға, Бәтесті тағы да сағына, аңсай бастадым. Бұл кезде маған керекті өзге емес, өлең ғана болды.

Жаралғаннан жалпақ дүниесінде ақыннан бақытты адам бар ма екен? Жансызға жан бітіріп, жандымен тілдестіре білетін, адамды, адам емес-ау, ақынды аламының бұлбұлы десең болмас па!

Өй, шіркін-ай, десейші! Қаламды қолға ұстай алғанда жорғалай жөнелсейші.. Сөз артынан сөз, таудан құлаған бұлақтай сауылдан күймелсейші.. Жазып отырған сөзіңдегі сөйлемдердің аяғы ойда жоқ жерден үйлесіп, келісе кетсейші!.. Сүйтіп, әрбір ойлаған ойың ауызды тымсандыратын тәтті, көзді тартатын сұлу, құлақты құрыңтандыратын күйлі, жүректі ерітетін жылы, ақылдыңды тербететін бесік бөп — поэма бөп түрегелсейші.

¹ Балабай.

лер көшіп кеп орналаса бастапты. Нағашым Жакыпбек Дәуітов те көшіп үлгерген екен. Мен барған кезде Қызылордада «Ауыл тілі» атты газет шыға бастапты: редакторы – Қазақстан орталық Атқару комитетінің бесінші съезде сайланған президиум председателі – Елтай Ерназаров, нағашым соның әдебиеттік жәрдемшісі боп орналасыпты. Нағашым:

– Елтай журналист пе екен? – десем:

– Болмаса болады да! – деп күлгеннен басқа жауап бермейді.

Мүсәпір Қызылордаға менен бұрын жетіп, «Ауыл тілі» газетіне қызметкер боп орналасыпты. Мені ол нағашыма шағыстыра барған екен. Нағашымның бұл жөнде ұрсып айтқан сөздерін түгел тыңдадым да, бұл көрістің қайдан шыққан себебін баяндап бердім. Нағашым оған сенгендей боп, екеумізді татуластырғысы келетін пікірін білдіріп еді:

– Оған қолқа салмаңыз, нағашым! – дедім мен. – Қазір екеумізді кездестіре көрмеңіз. Одан жаман нәрсе шығып кетуі мүмкін. Әзірге ешқайсымыздың бір-бірімізге құлата қоярлық тауымыз жоқ. Біраз уақыт осылай көріспей жүре тұрайық. Сөйтіп жүргенде ашу басылып, қайта табысуымыз ғажап емес.

– Оқисы жоқ, – деді нағашым демін ауыр алып. – Оны да оқута тартқан мен едім, сені де мен тарттым оқута. Құдай маған жалғыз ғана бала берді де, оны да «жат жұрттық» қып жаратты. Екі жиснім – сендерді оқытқанда, бірін қанат, бірін күйрік болар ма деген үмітте едім. Әлі де күдер үзбеймін ол үміттен. Жастықта осындай шекісулер бола береді. Мүсәпірдің көнуі оңай. Сенің жас та болсаң тыйым қатты баласың. Ойлан, шырағым. «Малда бота тату, адамда бөле тату» деген, араларыңда бөлінген еш нәрсе жоқ. Өзара табысыңдар да, бұрынғыдай тату-төтті боп кете барыңдар!

Меніміше татулықтың тетігі енді бір ғана нәрселе: егер Мүсәпірдің Бөтеске жақынмын деуі өтірік болды бар ғой, онда Мүсәпірмен келісімге келуіміз мүмкін, ал, егер олай болмады ғой, Мүсәпір екеуміздің бірімізге ажал жақын!..

Саяси мәселеден нағашымның маған айтқаны: «бұрынғы Қазақстанды «солшындар», яғни, байларға қырын қарушылар басқарып келген еді, енді өкімет билігіне «оңшыл» аталатындар отырды. Бұлар да коммунистер. Бірақ, бұлардың тұтынығысы келетін жолы – татулық жолымен байларды социализмге апару».

– Онысы бола қояр ма екен? – десем:

— Тұрмыс көрсетеді де, — дейді нағашым, — әзірге бұл бет, «ұлтшыл» аталатын мына бізге теріс боп тұрған жоқ. Ойыңда, мен бұл қызметке орналаспас та едім...

Нағашымның және бір жаңалығы: жуырда ол Мауытбаев Жұмысбекке жолығыпты да, менің жайымды сөйлесіпті.

— Келесін, — депті Мауытбаев, — сөз жоқ, аламыз.

Мауытбаев уәдесімен шақты: Төшкенге барып көрінген соң-ақ, ол экзамен ұстатудың орнына, өз қолынан жасаған экзамен тарағының бетіне, мұғалімдеріне, тек қол қойғызып қана алды. Сөйтіп, мен енді «Қаз. Инпростың студенті» болдым да кеттім.

Бұл кезде Төшкен өзбек республикасына қарайды екен, мекемелердегі қызмет, мектептердегі оқу өзбек тілінде жүреді екен, сондықтан ба, өлде, көрген түрткілері бар ма, ана жолғы «қазық ұлтшылдары» деген топ бұл қаладан қазір ытырап, біразы Москва, Ленинград сияқты жерлерден «жылы орын» тапқан, енді біразы Қазақстанның орталығына бытырап кеткен... «Ұлтшылдардың бірі» саналатын Мауытбаевтың өзі, қазір Октябрь революциясының тақырыбына шығармалар жазған боп жүр екен.

Инпроска мен әуелі қорқынықырап түстім, ойтырғаны, менен бұрын я менімен қатар кеп түскен студенттердің көпшілігі сақа жігіттер. Олардың арасында, орысша айтқанда, мен «малычутан»¹ сияқтымын. Ал, оқи келе байқасам, «сақа» дегендерімің бірталайының білімі менен өлде-қайда төмен. Орысшаға мен көбінен артық сияқтымын.

Оқу осылай жүріп жатты. Елден ұзақ шыға, Ботесті тағы да сағына, аңсай бастадым. Бұл кезде маған керекті өте емес, өлең ғана болды.

Жаралғанның жалпақ дүниесінде ақыннан бақытты адам бар ма екен? Жансызға жан бітіріп, жандымен тілдестіре білетін, аламы, аламы емес-ау, ақынды адамның бұлбұлы десең болмас па!

Ой, шіркін-ай, десейші! Қаламды қолға ұстай алғанда жорғалай жөнелсейші.. Сөз артынан сөз, таудан құлаған бұлақтың сауылдап құйылсайшы.. Жазып отырған сөзіңдегі сөйлемдердің аяғы ойла жоқ жерден үйлесіп, келісе кетейші!.. Сүйтіп, әрбір ойлаған ойың ауызды тамсандыратын төтті, көзді тартатын сұлу, құлақты құрыштандыратын күйлі, жүректі ерітетін жылы, ақыланды тербететін бесік боп — поэма боп түрегелсейші.

¹ Балқай.

«Біреу тойып секіреді, біреу тойып секіреді» дейді қазақ. Ақындар тойып секіреді. Олардың жазғандарында өз қарі басына байланысты сөз көп бола бермейтін сияқты. Менің де ақын болғым келеді. Бірақ, мен егер ақын бола қалсам, өз басымдағы халден басқа ештеңе жазбас ем. Ол талапқа кіргеніме екі-үш жыл болды. Содан бері қалың екі-үш дәптерімі толтырып тастаппын. Олар өзіме ұнағанмен, поэзияны білетіндерге оқысам, кейбіреуі «жаман емес» дей салады да, енді біреулері күледі. Қайсысына нанаарымды білмей басым қатады.

Менің бар тақырыбым — Бөтес. Өзімді-өзім сынап көрсем, оған ғашықтығым ертегіге айналған ғашықтардың ешқайсысынан кем емес. Күйіктен отқа не суға түсіп кететін заман менің басымда әзір туған жоқ. Егер ондай күн туса, оттан да, судан да қашатын түрім жоқ. Мені өлеңге құмарландыратын да осы сезім.

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернесі басып қара,
Басып қара, жырласым! —

деп Сәкен айтқандай, ішім өзіме күйдің сандығы сияқта-
нады да, оны сөйлетудің кілтін таба алмай жүрген сияқта-
нам. Осындай кілтті таба білген ақындардан айналсам бол-
мас па!..

Өз өлеңіме өзім риза болмай, бірақ, онымен, жазбай да
қоймай, талай дәптерді толтырған шағымда, қысқы кани-
кул да танып қалды. Тоспай, хабарласпай кетуіме Бөтес те
өкпелі ме, немене, күн сайын хат күткеніммен, хабар-оңар
жоқ. Оған мен де ерегесейін десем, көрнеуге жүкәрған шы-
дамым жыртылуға жакындап болды. Шыдамыммен бірге
жаным да жыртылатын болған соң, каникулды сылтаура-
тып, елге барып қайтуға бекіндім. Осы ойымды Мауыт-
баевқа айтып ем, әуелі:

— Қыс ішінде ме?! — деп шошып кетті.

— Неге шошындыңыз?

— Қарағым-ау, не деп отырсың?!.. Осы арадан?!.. Тор-
ғайға, одан Сарықопаға?!.

— Ия!

— Мен білетін жерлер ғой, шырағым-ау, о! Жаз бөзес
бір сәрі. Қысты күні сонша жерге жету оңай деп отыры-
мысың? Және, қысы қандай ол араның? Бораны бір түтеп
кетсе, жұмалап түгіл, айлап басылмайтыны бар!.. Аяғы не?..

«Тифу» десең түкірік жерге түспейді... Сондай сурапылға кездесіп, не үйіңе жете алмай, не жетсең де шыға алмай, оқуыңнан қалып қойсаң қайтесің?

— Жок, қалмаймын.

— Киімді, атты қайдан алдырасың сонда?

— Қостанайға!.. Шалқар жағынан гөрі, қысты күні ол жақ жетуге жеңілдірек...

— Рас. Барақ, оның да бес жүз шақырымдай жер екенін білесің ғой?

— Әрине.

— Осыны әлі де ойласаң қайтелі, шырағым! Бірақтан кейін, ұзақ жүруің де, оқудан қалуың да ештеңе етпес. Атын, киімнің келіспей... дегендей немесе аласып жазым боп жүресің.

— Ағай, бұның бәрі ойланған нәрсем. Сонда да баруға бекінім!

Енді айтар сөзі таусылғандай, Жұнысбек менің бетіме сұлу, томпақ, кішірек қара көзін қалай аз уақыт сүзіле қарап отырды да:

— Бір сұрау берсем, көңіліңе алмас па екенсің, бала? — деді.

— Айтыңыз!

— Бұндай жолға тек ғашықтық қана жетектеуге тиісті, сондай бірдемен жок па?..

— Оны қайдан жобаладыңыз?

— Қазіргі кескініңнің құбылысынан.

— Сіз, аға, — дедім мен, ұялшақтаңқыраған кескінмен, төмен қарап сөйлеп, — психологияны жергілестірумен шұғылданып жүрген кісісіз ғой. «Жан жүйесі мен өнер таңдау» деген кітабыңызды оқыдым да, сезімнің жайын түсінуде сізді қателесті деп ойламаймын.

— Түсінікті! — деді Жұнысбек орнынан түреген. — Үйіңе телеграммалы соға бер. Жол қағазыңды ертең реттейін. Асығым деп жазым таппа. Биыл үлгермесең, келесі жылы келерсің. Оқуыңа әлі уақыт бар.

— Рақмет, ағай!..

Поезбен Қостанайға келсем, әкем түсіп жүретін пәтерде Текебай мен Қайрақбай күтіп отыр екен. Шанаға жеккендері, біздің үйдің қара қожарымақ айғыры. Текебай маған әкемнің қасқыр тұлбын, қызыл шұбар жаңа лимасын, түлкі тымағын ала келті. Бұндай киіммен қарастың қырық күн жатсаң да тонбассың!..

— Ат неге жалғыз? — десем:

— Қайтесің оның санын? — дейді Текебай. — Қолқасы аман болса он атыңа татиды. Жол жақсы. Аманшылық бол-

са, боран-шашын болмаса, үйге бес-алты күнде жетіп те қалармыз.

Ертеңіне ертемен тарта жөнелдік. Көптен боран көрмеген, жүкшілер көп жүрген жол, тосаған тақтайдай екен. Арғымақтың қызығын соңда көрдім: денесінен бұм бүрқырап, тежей ұстаған божыны анда-санда сүзе тартып қойып, ербіндеген аяқтарын даңғыл жолға кең тастап, тұяқтарымен шамаға қар шаппа, дөлектеп ұшады да отырады. Жолшыбай алдымызда көрінген әлдекімдерді басып осып, лезде қарасын үйіп кетеді!.. Паф, жаңғардың желісін-ай!.. Жалғыз сайын жүрісінен тапудың оранына үдете түсуін-ай!.. Сіте, жаңғар!.. Шіркін, жылқы екенсің-ау!..

Ат қанша жүрісті болғанмен, аяшақ ауылдардың арасындағы керік дала және ашық күнде көзді ұялтатын өпшек дала адамды жалықтырып жібереді екен. Бізге, өрнек, өңгіме керек. Қайрақбайдың аузынан, бұндайда боғауыздан басқа өңгіме шықпайды. Текебайдың білері, мал шаруасы ғана. Ондай өңгімелерді адам қаншаңғы тыңдай алады. Дегенмен, Текебайдан Қайрақбай өңгімесі қызығырақ.

Өзіне машық тақырыпта талай қызықтарды айтып ішексілемізді қатырып отырған Қайрақбай, бір сәтте Шәйі дөйгін бір қыздың сымбаты мен сұлулығын мақтай жөнелді. Қайрақбай ондай өңгіменің қанын ағызып, балын тамызды. Шәйі оның сипаттауында дене біткеннің сымбаттысы да, бет біткеннің көркісі. Қыздың сипатына біраз елтініп алғаннан кейін:

— Үйі жолда, — деді Қайрақбай. — Аманшылық болса, бүгін жетіп қонамыз.

— Не, сонда? — дедім мен Қайрақбай өңгімесінің төркісіне түсіне ғап.

— Не «сондасы» бар? — деді Қайрақбай, кескінін ойнақшыта құбылтып, — сен сияқты сұлу жігіт сұлу қыздың үйіне барып қонса, оның әр жағында түсінбейтін не бар?

— Сен, енді айтқан соң, бәрін де айт! — деді Текебай Қайрақбайға.

— Айтса, несі бар? — деді Қайрақбай, көңілінде тұрған өңгімесін бастай жөнелуге менен қайпақтаған кескімен.

— «Ауызға келген түкірік, қайта жұтса мөкүрік» дегей ме қазақ? Айт, бөгелме! — дедім мен Қайрақбайға. Көмекейінен әлдене сөз еріксіз шығардай, ол әуелі жұтынып, содан кейін тамағын қатты кенеп алды да:

— «Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы» деген өлеңі білемісің, бала? — деді.

– Білем! – дедім мен.

– Сұлу алғысы келмейтін жігітті көрдің бе, сен?

– Көрдім.

– Қайдан?! – деді Қайрақбай таңданып дауыспен.

– Алдыңда отыр!

Қайрақбай Текебайға бір, маған бір қарап алды да:

– Қайсының, екеуінің? – деді.

– Мен! – дедім мен.

– Неге «сен» боласың?!

– Мен де, өрине, сұлу алуға қарсы емеспін. Бірақ, сұлу-дың да сұлуы бар емес пе?

– Мәселен, қандай?

– Ең алдымен, қазақ тағы бір өлеңіше «сұлуға сұқтан-бақыр сүймеген соң» демей ме?

– Дейді...

– Қазақта «сұлу сұлу емес, сүйген сұлу» деген мақал бар ғой?

– Бар...

– Ендеше, өркімнің сүйгені сұлу емес пе?

– Рас. Сонда, «сүй» дегеннің өзі не?

– Барлық жан-тәнімен берілу...

– Солай-ақ болсын дейік. Сонда, Мәмбеттің қызынан басқа, жан-тәнімен берілетін қыз жоқ деп ойлайсың ба?

– Қайда ол?

– Мысалы, мен айтып келе жатқан қыз. Ойлы-қырлы аралай жүре, орыстың, қазақтың, ноғайдың, өзбектің талай сұлуларын көре жүре, мен мұндай сымбатты сұлу, мұндай ажарлы әйелді кездестірген емен. Сен өзің Абайдың өлеңдеріне кұмарсың. Оның «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деген өлеңін жатқа айтып жүресің. Осы қыз – дәл сол!.. Ол өлеңте үкесінен бұдан басқа қызды өміріміз көрген емен!..

– Рас! – деп қойды Текебай орнынан қозғалып.

– Пау, мақтауың жетті! – дедім мен.

Мені сөзіме елтітіп алдым деген кескінмен Қайрақбай әрі қарай сөйлей жөнелді:

– Тегі де тәуір көрінеді өзінің: жеті атасынан бақ та, дәулет те арылмаған. Қазір де күнсіп тұрған бай үйдің біреуі. Жалғыз ағасы – Саулабай Майлыбаев, Қостанайдағы губерниялық Сельпромсоюздың бастығы. Үйіне де төгіп тұр ол. Сенің әжең де ырыс боп, многола�каны билетіп қойған да сол. Сенің үйіңнің жасауы, оның үйінің

қасында жасау ма?.. Қарандасын да үлгі мен бұлдеге орап қойған. «Қыздың көркі құлпыда, жігіттің көркі жылқыда» дегендей, нелер асыл киімдерге бөленіп, нелер асыл моншақтарда тағылғаннан кейін, қыз тіпті періште боп кеткен...

— Бәрі де рәс шығар, — дедім мен Қайрақбайдың сөзін бөліп. — Осы әңгімелерді неге айтып отырсың сен маған?

— Айтуымда себеп бар.

— Иә?

— Аталықты да, бай да жер екенін айттым. Ағасымен де таныстырдым. Қызды сипаттадым. Ендігісін өзіне сала сөйлескім келеді...

— Неменесін?

— Қызды әуелі көр!.. Үйін де көр!.. Қалған әңгімеңді содан кейін айтам...

— Мақұл! — дедім мен, бұл кеңестен тойғандай.

— Қара-көк аргымақ желістігінің үстіне қажымайтын да жылқы екен.

Ертеден шауса кешке өзген,

Малдан шауса төске өзген,

Төмеңге көзді қасқа азбан!.. —

дегендей, тұяғымен қар шаңша, ауыздықты сүзе делектеп ұшулан, ертеден қара кешке дейін танар түрі жоқ!.. Міне, қайда, жылқы!..

Осы жүріспен «үш жүз сексен шақырым жерде» деген Майлыбай ауылына, біз жолда үш-ақ қонып, төртінші күні күн түске тармаса жетіп қалдық. Ақсуат көлінің жағасына орналасқан бұл ауыл, расында да сыртынан көрікті екен: шатырлы, биік көп терезелі ағаш үйлер орыс селосының тәртібімен көшелене орналасыпты. Қайрақбай атымызды сол үйлердің бірінің сәнді жасалған ашық қақпасынан кіргізіп, есік алдына тоқтай қалғанда, аса ұзын бойлы, жуан денелі, үстінде қамзолша қасқыр ішігі, басында қара көк барқытпен тыстаған түлкі тымағы бар, сақал-мұртын қалың қырау басқан, көркем кескінді адам қарсы алды. Майлыбай осы екен. Тегі ол бізді келелі деп тосып отырған болу керек. Текебай мен Қайрақбайды бұрын да таныу керек, сондықтан сөлем беріп қолдасқан оларға үндемеді де, мен қолдасқанда:

— Әбуталыптың Төшкенде оқып жүрген баласы сенбісің? — деді.

— Болсақ болармыз, — дедім мен.

— Бақытты, өмірлі бол, шырағым!.. Ал, аттарыңды ашаға байлаңдар да, үйге кіріңдер!..

Майлыбай жұмсаған әлдене жігіттің бастауымен зор ағаш үйдің жасаулы, кең бөлмесіне кірдік те, сырт киімдерімізді шешіп, кілем үстіне жайған көрпеге отырдық. Сол кезде көрші бөлменің жарыа есігі сықыр ете ғап кішкене ғана ашылғанда, ар жағынан сылдырлаған шолпының даусы, әлдекімдердің сыбырласқан үні естілді.

— Қыз! — деп сыбыр ете қалды Қайрақбай маған. Сол есіктен мұрнымызға бүркыраған тамаша хош иіс сезіле бастады... Мен, өрине, қызды көруге құмарта бастадым.

Оның сәті шай үстінде ғана түсті. Дастарқанлы әлдене жігіт біздің үйге жасады да, болыскей¹ аталатын әдемі ақ самұырды подноскқа өкеп қойды, самұыр қасына көтеріп өкеп сөңгі қобдишаны да қойды. Майлыбай біздің бөлмеге сонда ғана кіріп, төрден орын алды. Осы кезде манағы есіктен қыз да кіре берді. Қайрақбайдың сипаттауында ешбір қате жоқ екен: шынында да үлде мен бүлдеге оранған, асыл тастармен, алтын бұйымдармен безенген, талдармаш сұңғак бойлы, сұлу кескінді қыз!..

Жұпары күншік жерге мол жететін,

Қалампыр жісыайлап өрген алаш, —

дегендей, манағы есіктен сезілген тамаша иіс иіс пе?... Қыз бөлмеге алып кірген мына иіс азамды мас қып жіберетін!..

Қазік қызының әдетімен, бөтен кісіге көзін төмен түсіре кірген сұлу, самұыр қасына әдептен кеп отырды да, қобдишаның қақпағын көтерді. Елті жігіт оған жәрдемдесіп, өкесуі қара ала көрлен шашкені подноскқа жайды. Сонда байқасам, өпшак ұзын саусақтары да жас қамыстың жазы-гүңгі сүйріктеріндей екен!..

Қонастардан қымсынған кескіммен шай құйған қыз, менің көзімді аңдығандай боп, бәлкім бүрсам-ақ мөлдiрей қарай қояды да, мен қарай қалсам, көзін төмен түсіре қояды. Солай аңдысып отырып, бір кезде көзімізге көзіміз жолығыса қалды. Сол қарас, арбаққан мысық пен жыланның қарастарындай бір-біріне қадала қалысып, аз уақыт айырылмай тұрып алды. Қызы арбалып қала ма дегендей өкесі қақырынып қалғанда, байласқан көз қарасымыз үзілді де кетті. Менің қарасымнан қыздың не ұққанын білмеймін, оның қарасынан менің ұққаным: «Күйеу келсе қыз даяр!»

¹ «Польский» деген сөз болу керек.

дегендей, «суға кеткен тал қармайдының» кері ғой. Ма, ұста мына сойылды! — деп Текебай қолыма ұстата бері...

Қараңғыда тартып келеміз. Көңілдегі жалғыз үміт, ат жолдан жазбаған сияқты, өйткені, жүрісі үдей түспесе бәсеңдеген жоқ. Соныға түссе олай жорта ала ма жануар?... «Қорқымыштың көзі үлкен» дегендей, екпіні күштісінен де үдеп алған дауылды боранға кей кезде тесіле қарасаң, ішінде миллиондаған айлаһар ысылдап, мыңдаған қасқырлардың көз оттары жарқ-жүрқ өткен сияқты!.. Не деген қорқыныш!.. Бірақ, мен сонда да өкінбеймін. Несіне өкінем? Ертегілердің я романдардың соңдеріне сенсек, гишынның жолында азып шекпеген жан бар ма?.. Кейбірінің азабы бұдан мың есе артық емес пе?..

Жүріп келеміз, жүріп келеміз!.. Қайда, қанша жүріп келе жатқанымызды шамалап болар емес. Текебай құдайға сиынғанмен, дәл осы сәтте бізді сақтайтын құдай — қара көк айғыр ғана!..

Айғыр шынында да құдайдан кем емес екен. Жолдан аспауы, жүрісін бәсеңдетпеуі былай тұрсын, менің ішкі ойымды біліп келе жатқандай, ол бізді тура Мәмбет аулының қотанына алып кірді. Оны білгенім, бір кезде қара сияқты қараңғыдан бірдемелердің арасына ендік. Оның ауыл екенін, негізсіз сықырлаған шапа мен тықырлаған ат тұғының дыбысын естіген иттердің бұйыға үрген дауыстары білдірді. Сол үн қоса үрген иттердің ішінен, Қидымның қара қаншығының санқылдаған дауысын тани кеттім.

Қара көк аргымаққа риза боп кеткенім сондай, Текебайға ерегісіп жазықсыз оның мана құлағын боктағанына енді өкініп: «Құлағыңнан салаға кетейін-ай!» деп айғайлап жібердім.

— Бұл қай ауыл екен? — деді Қайрақбай айғырдың басын іркіп.

— Мәмбет ауылы! — дедім мен қуанған дауыспен.

— Қайдан білдің? — деді Текебай, ауыл табылғанына жадыраған дауыспен.

— Қидымның қара қаншығының дауысынан. Анық сол!..

— Таныды! — деді Қайрақбай да жадырап, — талай рет кездестіріп жүрген қаншығы емес пе?

— Еңдеше, бұр атты! — деді Текебай Қайрақбайға.

— Қайда?

— Өзіміздің ауылға.

— Осындай боран түтеп тұрған жыты қараңғы түнде ме? — деді Қайрақбай, Текебайдың сөзін ерсі көрген үймен.

— Несі бар? Енді көзді жұмып отырып табамыз,
— Осы да ауыл емес пе?.. Ат та қалжырады, өзіміз де қалжырадық. Кім қуып бараты бізді, сонша асығып.
— Бұрсайшы, тіл мен жағына сүйенбей! — деді Текебай бұйыртан дауыспен.

Қайрақбай ол дауыстан қаймаққандай, аттың божысын икемдей беріп еді, мен ұстай алдым. Ат тоқтады.

— Адам десем, малдан да жаман екенсің ғой, — дедім Текебайға. — Ат тауып келген жерден қашқанын не қылғанын?.. Мені аямасан да, атты аясаң еттің!.. Адастырмай, үсіндірмей, қабындырмай, сонша жерден аман алып келген атты тағы да октемекпісің осы түтеген боранда?! Тыфу, бетсіз-ай! Жармаса енді! — дедім божыны мен де ұстап, — егер жармастың бар ғой, өлім келсе сені мен қан қылам, өйтпесе, сен мені қан қыласың!

— Жанқалы құрысын да, — деді Қайрақбай кейінгі дауыспен, — «Аңтұрғанның баласы айдалада керісер» дегендей, жапан далаға сыймай мана жанқалдасқандарың анау; енді жанқалдасып тұрғандарың мынау!.. Не болды сендерге бұйтіп?

Қайрақбайдың қайсымызға ұрысқанын біле алмаған мен, өз ирқыма бағып:

— Бұр, атты Мәмбеттің үйіне қарай! — дедім оған. — Егер бұрмасаңдар, сендер тарта беріндер, мен шанадан түсіп қалам.

Амалсыз көңілмен, Текебай божыны босатты. Біз Мәмбет үйінің қорасына кеп кірдік. Өршелене үрген қара қаншық, бізді қақпа сыртында қарсы алып, атымыз тоқтағанның шабаланды да, одан кейін мені танығандай ұруін доғарып, қарым қақпақ боп қасқыр ішігімді шешкенде, еркелеп кеп үстіме секірді. Бұл, өрине, жақсы ырым!..

Мәмбеттің ағаш үйінің терезесінде қақпақ болатын, боранды күндері оны жауып қоятын. Бүгін де солай жабылған тергі бөлменің қақпақ жігінен шамның жылтыраған әлсіз сәулесі көрінеді. «Мезгілсіз шақта бұл шам неге жанып тұр екен?»

Үйдің адында кішкене қулан-қора болатын. Іші қараңғы, соған кіріп, ағаш үйдің есігін ашайық десек, ішкі ілгерігі салулы тұр. Бұндай әдет, тек, Мәмбет үйде жоқ күндері ғана болатын. Ол жорамалға ішім жылыңқыраған мен, «есікке салған қара құлыптай берік қара кемпір қайда екен?» деп ойлап, іштей аздап тынышсындықым. Есік қаққан Қайрақбайға:

— Бұл кім? — деді іштен ойел дауысы, Жәнияның дауысы.

— Мен, Қайрақбай!..

Аздап кейін ашылған есіктің алдында, шаңы жағылған ауыз бөлмеде жеңіл киімді Жәния тұр екен. Біз оған тоқырап амыныса бергенде, төргі бөлменің ашыла берген қақ-жарлаы есігінен қойлекшен Көкен көріне түсті де, жоқ болды...

— Бәтес!.. Оян!.. Бүркіт келді!.. — деген үні естілді оның төргі бөлмеден.

Мен ол бөлмеге Қайрақбай мен Текебайдан бұрын кіріп барсам, төсегін босаға жақтағы сәкіге салған ұйқышылдау Бәтес, Көкен «тұр-тұрлап» жұмалағанмен, еркін ойна амай, есенгіреген адам сияқты «о-о-лап» жатыр екен. Мен кіре Көкен «Бүркіт дедім ғой!» деп қаттырақ жұлқып қалғанда, төсегінен «ой!» деп басын көтеріп алған Бәтес, ұйқылы көзін маған кең аша қарады да, «Бөкен!» деп ұшып түреген, жүгіріп кеп мойнымадан құшақтай алды!.. Оның талдырмаш бойы, іп-ірі жігітпіз деп жүрген менің кеудемнен келді...

Мен суық сіңген қалың пальтоңды тастамай кіргем. Киімдерім жылы болғанмен, қатты тондығанымды үйге кіре сезгем де, қалтырай бастағам. Киіміме, денеме сіңген сол суықтың бәрін, жұқа қойлекпен кеп құшақтай алған Бәтестің қызуы сорып алғандай, жылынап кеткен денем думдай жөнелді.

Бәтес мені құшақтап қана қоймай, от жалынды бетін бетіме қатты қыса тақанда, қыздырған темірге тигізген мұздай еріп жүре бердім, жылы үйге жылы киіммен кіргендіктен бе, Бәтестің қызуы ма, басымнан бастап бақайшағыма дейін тер күйылды да кетті!..

Біздің осы құшағамыз қашан жазыларын құдайым білер еді, егер жолке жағымнан:

— Уа, кетті! — деген Қалисаның дауысы саңқ ете қалмақ.

Сәлқ ете қалғандай мен құшағымды жазып жіберіп ем, жабысып қалғандай Бәтес мойныма оралған құшағын айырды...

— Болды, Еркежан! — деді Қалиса. — Қатты-ақ сағынған екенсің ағанды, сонша жабықсып!.. Айыр енді, құшағыңды!.. Жатжарадан кісі бар, ұят болады!..

Соңғы сөзден ғана есі кіргендей, Бәтес құшағын жазды да, есік алдында тұрған Қайрақбай мен Текебайды көріп, қымысқан кескімнен төсегіне беттеп, бауына асулы тұрған шымылдықты түсіріп жіберді де, өзі ішіне кіріп кетті.

Бұл балменің маңдайшасында сағат тұратыны, соған қарасам, беске жақындап қапты. Оның аты, «таң алыс емес» деген сөз. Соны ескергендігі болуы керек, азгантай ғана уақыт амандық-саулық сұрасқаннан кейін:

— Қара қаншықтың үріп шығып басыла қалуынан-ақ біліп ем сендер екендерінді, — деді Қалиса, — естіп отыр ек келе жатыр деген сөзді. Бірақ, дәл бүтін келе қояды деп ойлаған жоқ ек. Әрі күн боран, жолда бөгелер деп жорамалдаған ек, әрі үйінде бірер күн бөгелер деген ек, сондықтан да Молда-ағам мен жеңешем бірер күнге жолаушылап кеткен еді.

Қайрақбай жол жөйімізді қысқаша, шапшаңдата айтып берді.

— Ал, енді, қонасыңдар ма, жүресіндер ме? — деді Қалиса.

— Қонамыз! — дедім мен жұлып алғандай. — Ат та, өзіміз де қалжырап келдік, тынығуымыз керек.

Менің сөзімді ұнатпауын қабағынан білдіргенмен, Текебай үндеген жоқ.

— Онда, асты тәңертсе ішетін шығарсыңдар? — деді Қалиса.

— Әрине, — деді Қайрақбай. — Тезірек төсек салдырыңдар, ұйықтап тынығайық. Маған төсекті өз үйіне сал.

— Мүнда ше?

— Маған сенің үйің жайлы.

Текебай үндеген жоқ. Үшеуіміз де тысқа шығып атты жайғастырдық. Боран бұл шақта толастап, сиреген. Бұлттың арасынан, аспанда жүзген толық айдың әр түсі жарқырай көрініп қалады екен...

Бір кезде үйден басына қаптал күпісін жамылған Қалиса шықты да:

— Төсек даяр! — деді бізге жақындап.

— Мен де сіздің үйге жатам, — деді Текебай оған.

— Оқасы жоқ, — деді Қалиса, «оның қалай?!» деген үнмен. — Ал, бара беріңдер, онда, біздің үйге. Шам жағулы. Мен Бүркітті Молда-ағам үйіне кіргізіп келейін. Балалар ұйықтап жатқан болар. Кісіміз Молда-ағаммен кеткен.

— Қаншығың қаппай ма? — деді Қайрақбай қалжыңды үнмен.

— Қашаннан бері қорқатын болып ең иттен?.. Қартайғаның ба, бұл?

— Қайрақбай жеңілгендей үндеген жоқ. Текебай екеуі Қызылдікіне беттеді.

— Ал, жүр! — деп мені Мәмбет үйіне бастаған Қалиса, құлап-қораның қақпасына кіре тоқтады да, «жолы болар жігіттің, жөнгесі алдынан шықсын» деген осы. Бөрінің сөзі бола ғап тұр. Періште қалпында сары майдай, майдай емес-ау, балдай сақтап келген қайын сіңлімнің шымылдығын, жол-жораңды жасмай ашпақшысың?

— Қалағанның сенікі, күрметті Қалиса!..

— Ойда жоқта келе қалдың. Бойыңда күнге титытын ненің барын қайдан білейін...

— Қалталық алтын сағатым бар еді, соны ал!

— Сол-ақ боп па, қайын сіңлімнің құны?

— Қолдағы алтын жүзігімді қоса берейін!..

— Қанақтың жолы: «Үш, жеті, тоғыз» ғой. Ар жағын кейін көре жатармыз. Қазір үшке толтыр!..

— Жаңа жібек орамалымды берейін.

— Жаксы, қанағат өзирге! — деді Қалиса.

Мен атаған нәрселерімді беріп жатқанда:

— Тонады деп сөкпе, Бүркіт! — деді Қалиса, — «Қалмады баста бөрік, белде белбеу, жөнгесін қызды ауылдың сыйлай-сыйлай» деген өлеңді шығарған мен емеспін. Бұл бағыдан келе жатқан жол-жора.

— Оқасы жоқ! — дедім мен. — Бәтестің жолың өзіннен басқаның бөрің де қиям және олардың ешбіріне жаным ауырмайды. Егер Бәтес болмаса, өзімді де қияр ем. Ойтсем, Бәтесім кіммен болады?..

Қалиса мені сыртқы есіктен ғана кіргізді де, өзі үйіне кетті. Ауыз бөлменің шамы сөнген екен. Бұнда Жөннаның бар-жоғы сезілмейді. Төргі бөлмеге кірсем, аспалы шамы жанып тұр. Шымылдық манағы түсірілген қалпында. Бұл бөлмеде жан жоқ. Маған төсек төрге салынған. Сыртқы киімдерімді шешініп болғаннан кейін, не істеуге білмегендей, төсегімнің үстіне костюмшең отыра беріп ем, ауыз бөлменің есігі сықырлады. Жалт қарасам Жөннә кіріп келеді екен. Маған жақындаған ол:

— Кісі көзінше бетіңнен де сүйе алмадым, бері келші, қарағым! — деді қолын созып.

Түрегелген мені ол құшақтап бауырына басты да, маңдайымнан сүйіп:

— Бағың өсе берсін, қарғашым! — деді.

Бұл сөзді жай жақсы көріп, немесе, қызымның болашақ күйеуі деп жақсы көріп айтылғанын біле алмадым.

— Ал, енді шешін де жат, шырағым, тынық! — деді ол. — Шамды сөндірейін бе, болмаса жанып-ақ тұрсын ба?

— Өзім-ақ сөндірірмін, апай.

Ження ауыз бөлмеге шықты да, есік жапты. Мен отырған қалпымнан қозғалмай, біраз отырып қалдым. Менің бұл отыруым:

Үяк түнге бозбала қалай шығар,

Сары майдай толықсып қыз жатқанда,

деген қазақ өлеңін еске түсіруден емес. Оны ойласам, қазір шамды жалп еткізіп сөндірет елім де, шымылдық ішінде жатқан екі қыздың арасына жетіп барар ем. Оны істемей отырғаным, Бөтеске тағы да таңым бар. Егер ол еуропалық тәрбие алған қыз болса және мені сүюі рас болса, манайғы құшақтай алған сезімін жалғастырып, мен даладан кіргенде түрегеп отырар еді де, біраз кеңесіп, ішіне жиналған махаббат шерін тарқатып алар еді ғой? Оны істемей, шымылдық ішіне жатып алғаны несі?..

Менің ойыма бірі жақсы, бірі жаман — екі ой кеп кетті. Жақсысы: «Сөз жеткілікті болды, ендігі сырды төсекте ақтарысайық деп ойлаған болар»; жаманы: Мүсәпірдің «оны да Көкеннен кем ғап жүр дейсің бе?» деген сөзі өсіме түсті. «Егер ол сөз рас болса, — деп сыбырлады маған ішкі сайтаным, — маған қарар беті болмай жатыр да, шымылдыққа содан тығылып жатыр!»

Соңғы сөз ойымды жеңіп кеткендей болған мен, жалма-жан төсегімнен ұшып тұрдым да, шамды тез сөндірісіп, костюмді шешіне сап, көйлек-дамбалшан шымылдық ішіне кіріп бардым. Қараңғыда қай қыз қай жағында жатқанын біле алмай тұрғанда, біреуі:

— Мына жақта! — деп сыбыр ете қалды да, қолымнан сипалай ұстап төмен тартты. Бұл, әрине, Көкен болу керек. Төсектен тұрып тоңазуы ма, немене, қолы сүп-суық.

Көкеннің икемдеуімен қолым тисе, Бөтес жұқа шөйі көрпеге балаша бөленіп апты. Көрпеден оның екі қолы мен басы ғана шығып жатыр екен. Қасына қисайған менің мойнымды ол ыстық құшағына қайта қысты да, бетіме ыстық бетін тақай берді. Мен енді манайғыдай құрғақ қана бет тақаспай, ерніне ернімді жапсырып ем, Бөтес маған сүп-сүйір тілін тосты... Ал, кеп сор, ал, кеп сор...

Сол қалпымда қана жатарымды құдайым білер еді, егер Көкен арқамды бұрай, қатты ауырта шымышып алмаса!

— Не болды? — деппін жаным ышқынып кетіп, аузымды Бөтестің аузынан жұлып ал.

— Мен сенің төсегіңе жата тұрайын, — деді Көкен басын көтеріп.

— Е, сонда шымши ма екен?!

— Шыдамынан айырылсаң сен де шымшырсың!..

Көкен тұрып кетті.

— Ол бейшара солай! — деді Бөтес. — Махаббат туралы оның түсінігі де солай.

— Сеніңше қалай болу керек!..

Одан әрі екеуіміз сырласып кеттік. Ұзақ әңгіменің қысқасы:

— Мен сенікіспін, — дейді Бөтес. — Сен жоқ жерге маған өмір жоқ. Менің барлық бақытым сенімен ғана!..

— Менің де ойым осы! — деймін мен. — Бар армысымыз осы болса, бақыт сапарына бүгіннен бастап бірге аттанадық.

— Мен оған бедел!..

— Ендеше, жаз, боленген көрпелді!..

— Барлық бақыт сонда ғана ма екен?..

— Әрине, емес. Бірақ, ой бірақкенде, бойды неге іркеміз?

— Оның да күні алыс болмас...

— Қашан, сонда?

— Екеуіміз де шетсіз-шексіз кең далада туып өспедік пе? Қыстың қыспағында асығатын нелен қысылыппыз, біз?.. Жарқырап жаз тумай ма, ертең? Кең даланың гүл-бөйшенеші жайнамай ма? Ах үкілі селеуі ырғалмай ма? Ақ сапыма толқымай ма? Тоғайда бұлбұлы сайрамай ма? Көкке аққуы сұңқылдамай ма? Қырда жылқышы мысқырмай ма?.. Сонда, бүкіл торғайлық даланың ашық аспанынан тұнжара күлімдеген сансыз жұлдызды кую етіп қосылмаймыз ба?.. Бұл қараңғы үйде, жанымызға жанымызды, тәнімізге тәнімізді біржола тұтастыра қосқанымызды екеуімізден баққа кім біледі?..

— Қажеті не, ол «кімдердің»?

— Неге қажет емес? Шын махаббатта ұрлық бола ма? Көпке айгілейтін шаттық емес пе ол?..

— Сонда, не?.. «Зағске барайық» дегенің бе ол?

— Емес!.. «Зағс» деген не ол?.. Қағаз!.. Ешбір молданың дүғасы, ешбір мекеменің қағазы сүйіспеген жүректері жалғастыра алған емес. Ал, сүйген жүрек болса, ешбір дүға да, ешбір қағаз да бөле алған емес!..

— Ендеше, не айтып жатқаның?

— Айтып жатқаным: екеуіміздің де тәніміз бен жанамыз Торғайдың табиғатынан, ендеше қосылуымыздың куәсі сол ғана болсын?..

Осы сөзінен танбаған Бөтесті жеңіп көрі!.. Мен оны сөзбен жете алмаған соң, бөленген көрпесін күшпен ашайын деп ем:

— Бөкенжан! — деді көрпесін жаздырмауға тырысқан Бөтес. — Махаббатқа күш жүрмейді!.. Сөз оған кеткенде, менде де өз ар-ұятымды қорғарлық күш бар!

Екеуміздің алысып жатқан ойымызды, шымылдық ішіне кіріп келген әлдекімнің елесі бөліп жіберді.

— Бөтес! Бү не істеп жатқаның?! — деді ол дауысын шығарып (Көкеннің дауысы). — Бағыдан бері өліп-өшіп күтіп жүрген жігітіңе көрсеткен сыйың осы ма? Тағы да ұл болмақшысың, сонда?.. Адыра қал!.. Тақта әрі, орынсыз тырмыспай!.. Айдай өлемге белгілі іс істейсің де, енді көнбеген боласың!.. Кімге дәрі, ондай орынсыз бұлтағың?!

Көкен шымылдықтан шығып кетті. Бөтес екеуміз не дерімізді білмей, үн-түңсіз жатып қалпыз. Сол сәтте біз жатқан бөлме терезесінің сыртқы қақпағы ашылып кеп кетті. Таң атып қатты, дала жап-жарық...

— Сөзім осы, Бөкенжан! — деді Бөтес қатар жатқан менің кескіміне тура қарап. — Сенің жазғы каникулға келер шағыңда Көкенді ұзатады. Соның тойына кел. Одан әрі айтарым — өлгі сөздерім!..

Сөзі дәлелді болғанымен, «бұл араға философияның қажеті жоқ» деп ойладым да, өкпелегендей бетпе-бет жатқан орыннан теріс айналып кеттім. Сол қалпымда Бөтес мойнымнан айқара қушақтап бауырына басты да, біздің елдің тынышталу бір қоңыр өнімен:

Өсіреді сал жігіт мұртын қаулап,
Мосқал жігіт болады шықса қаулап.
Егер мені сүйгенін рас болса,
Өз қолыңнан өсір де, ұшыр баулап! —

деп ымырсыды. Бұрын да естіген бұл халық өлеңінің мағынасына да, Бөтеске де енді ғана түсінгендей боп, мен бетімді оған қайта бұрып, қушақтап сүйе бастадым. Ол да мені сүйді. Сол сәтте ауыз бөлмеге кірген Текебайдың дауысы естілді. Мен ытып төсегіме бардым да, ұйықтап қалған Көкенді оятып жіберіп киіне бастадым.

— Ә, тұрып жатыр екенсің ғой, — деді төргі бөлмеге кіре берген Текебай. — Айтырды таңға жақын отқа қойып ем, тынығып қалты. Қазір жегіп қойтым. Аманшылық болса, ертеңгі шайды үйден ішеміз. Тез шық, далаға!

Біз жүріп кеттік. Әкемді қора ішінде, малдарды жабдықтау жұмысында жолықтырдық. Ол адамның ішкі жай-

күйін қабағынан байқайтын адам болушы еді. Текебаймен өкеуміздің жөйсіз келгенімізді қабағымыздан таныды ма, немене, сәлемімізді салқын ғана қабылдады да, жұмысына кете барды. Мен үйге кіріп кеттім.

Малды жайғастырып тәнертенгі тамаққа келген өкемнің кескініне қарасам, әлем-тапырақ!.. Ол, әрине, сыртта қалған Текебайдан, болған халдің бәрін есітіп кеп отыр. Біздің үйдің бір салты, өкемнің қабағы түйілді-ақ береке-даусы кетеді: ол күні ешкім дұрыстап ас та іше алмайды, ойын-күлкі болса-болмаса да жоқ, өкемді жеңіп алдым деген шешен де ондай халде ашуына тимеуге тырысып, айтарын ашуын өткізіп барып айтады, өкемнің ашуы басылғанша, үйдің өзге жандары әр түрлі жабдықтарына тарап, көзіне көрінбейді.

Бүгін олар сөйтті. Өкемнен «астан кейін тараңдар» деген әмір болғандай, шетінен бәртідеп сөгілген үй ішінің аздан кейін біреуі де қалған жоқ. Әрі жол соқсты болған, әрі өткен түнге көзімнің шырымын алмаған менің асқа тойып жылығаннан кейін бойым маужырап ұйқым келе бастаған соң, өкем үйге тас-құлайдай үн-түнсіз қалып отырып алған соң, қора ішіне өткен жазда салынып «Текебай отауы» аталған кішкене үйшікке барып тынықпақ боп орнымнан көтеріле беріп ем:

— Отыра тұр, балам! — деді, даусы сүзетін бұқаның маңыраша өкіргеніндей боп естілген өкем.

— Ал, балам, — деді ол, орныққан маған, суық дауысын өзгертпей, — «ұлы сөзге ұяттық жоқ» дегендей, жобаларына карағанда, келінді боп келген түрлерің бар ғой, қайырлы болсын!

— Айтсың! — дедім мен, «келінді» дегені Бөтес деп жорып, кекетіп айтып отырғанын көріп.

— Ал, енді бұның тойын қашан жасайсың?

— Өзім айтам.

— Қашан?

— Уақыты келгенде...

— Енді не «уақыт» керек, болары болып, бояуы сінген соң?

— Өке, сондай сөздің керекті қанша? — дедім мен де кейіген дауыспен, — жастардың төсегін аңдудың қанша қажеті бар?

— Болмағанда ше? — деді өкем дауысын көтеріп.

— Көтерме, өке, дауысыңды! Өзің айтпайтын ба едің «өтпес жарлық, бойға қорлық» деп? Қуатсыз айқайдың керекті қанша?...

Ақылды өкем өз жайын түсінгендей, дауысын бөсендетті де, маған қабағын түйе қарап ап:

— Қыпшақ Ізбасты би мен керей Тоқсан би бір дауда жолыға қалған екен, — деді салмақты, сабырлы дауыспен. — Бірінші кездесулері екен. Ізбасты аса ірі демелі екен де, Тоқсан кішкене кісі екен. Ол заманның әдетінде билер құшақтасып көріседі. Екеуі сол көріскенде, Ізбасты Тоқсанға: «Тоқсан-Тоқсан дейтін еді, томашадай-ақ¹ екенсің ғой?» деді. Сонда Тоқсан: «Оның несі бар? Томаша тоғыз жұмыртқалайды, біреуі ғана бұлбұл болады, өрмекші сегіз жұмыртқалайды, біреуі ғана бүйі болады. Томаша болсам — бұлбұлы шығармын, өрмекші болсам — бүйісі шығармын» деген екен. Сол айтқандай қалмақ тұқымынан тарағандардың ендігі бұлбұлы да, бүйісі де сен болар деп демелі едім, ол үмітім алдады, балам.

— Неге, өке? Неген күдер үздің әлі?..

— Үзбегенде ше? Ақян:

Қалтылдақ қайық мініп ескеті жоқ,
Дарияда жүріз аулап кешпесі жоқ.
Жол тұрса, құйын құса жылжи беру,
Болардай қолға тіреу еш нәрсе жоқ, —

деп зарланса, біздің қазіргі халымыз дәл сол емес пе?

— «Аханды» кім? — дедім біле тұра, білмегенсіп.

— Ахмет Байтұрсынұовты айтамы да...

— Солай деу оған қонымды. Дарияға қарық болғысы келмесе, қалтылдамай тиыш жүрсін!

— Патша заманында шығарған өлеңі екенін білемісің?

— Білем. Ол кезде қонымды-ақ екен дейік. Ал, совет заманында неге тиыш жүрмейді?.. Халыққа бостандық болған заманда?

— «Бостандық!» — деді өкем теріс қарап. — Тиыш жүрмей не істепті? — деді маған қарап.

— Сен оқымаған боларсың оның советтік құрылысқа қарсы жазған сөздерін. Совет өкіметі оның алашорда болғанын, революцияға қарсы оқ атқанын кешіріп, жалаға тартпады, қызметке де, партияға да алды. Соның бәрине түкірді де, совет құрылысын ашық жамандауға кірісті...

— Қоя тұрайық оны! — деді өкем, бұл сөзден жеңілерін көргендей, — өз әңгілемізге кірісейік.

¹ Томаша — шымшықтың ең кішкене түрі.

— Мен бе бастаған, Байтұрсынов өңгімесің? Өзің ғой? Қылығына қарағанда абақтыға жауып қонтын адам. Совет өкіметі сонда да қызмет беріп отыр. Тек, партиядан ғана шығарды...

— «Қой!» дедім ғой оны!

— Жарайды, қойың оны. Өзіңе келейік. Сенің де халыққа, оның үкіметі — советке көрсетпегенін бар ма? Сол істерің үшін алдақашан атып тастайтын адам емессің бе?..

— Ол атпаса, сен аттыр! — деді әкем тікеленіп.

— Не қылам мен, сені аттырып. Жаным ашып айтқан сөздің біреуін тыңдамайсың. Былтыр ғана айттым: «Әке, қой осы сауданы!.. Халықты жеме тағы да!.. Бөрібір күсасың тағы да!.. Тыныш отырсаң ешкім де тимейді саған!..» дедім. Тыңдамадың. Тағы да былыққа беліңнен батасың да, өзің күйетін отқа мені тастамақ боп, Майлыбайдың қызына телімек боласың. Қанша айтқанмен баламын: мен-ақ күйе қалар ем отыңа, егер онамен сен тірі қалатын болсаң. Бөрібір өргенесің ғой, бейшара-ау!.. Не болды саған, өлеріңді білмейтін?.. Былай ақылды-ақ адамсың. Совет өкіметіне ешкімнің де өлі келмейтінін көріп отырсың, өйткені ол, халықтың қалың бұқарасына арқа тірейді. Патшаны да, байды да, ақты да, шет елдегі дұшпандарын да жыққан сол бұқара. Осының бәрін көре, біле тұра, отқа ұмтылған кобелектей жарбандап ұшасың кеп!.. Сөйтесің де, Байтұрсыновтың өлеңін көлденең тартасың менің алдыма? Неменеме керек менің, ол өлең?.. Байтұрсынов пен сені теңізде ескексіз қалқытып қойған Совет өкіметі емес, өлдерің!..

Мен қызынғандай орнымнан тұрып, бөлмеде жүріп кеттім, әкем түнжырап отырып қалды. Аздан кейін:

— Сөздерің рас, балам! — деді ақырын дауыспен. — «Шешінген судан таймайды» дегендей, революцияға басынан қарсы боп алдық та, қайтып ол жолдан бұрыла алмадық. Қазір хал шынында да қиындады. Өкімет шынында да күшейді. Енді жан сақтауды ғана ойлайтын уақыт туды. Майлыбаймен құда болам дегенім де жан сақтаудың қамы еді. Әрі, тірі отырған соң күн көріс керек. Майлыбайдың баласы Саудыбаймен достаспсам, кәсіргі азын-аулақ дөулетті жинай да алмас ем. Дөулеттің күн көру үшін ғана емес, жан сақтауға қерегі бар көрінеді. Алдақашан сотталып кететін Сасықты дөулет қана сақтап отыр. «Совет өкіметі әділ» дегенмен, заң орындарында өлі де жең ұшынан жалғасатындар бар сияқты...

— Олар ескінің қалдықтары...

— Кім десең де отыр ғой...

— Тез құритыңдар, олар...

— Құрығанша жеп үлгеретін... Тоқтай тұр, балам! — деді әкем маған, тағы да бірдеме дей бергенімде, — шешендік салыстыратын жер емес бұл. Әуелі мені түгел тыңдап алыңы!..

— Ал, тыңдадық! — дедім мен отырып.

— «Басыма екіталай күн туса, ақша керек болар» деген оймен де араласып ем бұл саудаға. Ол үмітімді кестің сен. Өйдемегенде не дейін?.. Майлыбаевтан қол үзудің кесірі маған ғана емес, анау қайың атам баласы деп жүрген Мәмбетің де тиеді: қарындасың алмасан, қолымыздағы сауда дүкенін сыпырады да алады. Содан кейін, бойыңа сіңген борышты өтеп көр, шашың да жетпейді!.. Одан өрі абақты-да шіріткеннен басқа жол жоқ!..

— Ертерек ойлау керек еді оны.

— Ал, сотқа іліктің бар ғой, құтылар жерін жоқ. Жуық арада Қазақстанның жоғарғы сотына бастық боп Сасықтың тұтан жиені — Әзімбай Қыдырбаев барыпты. Күніміз түссөз бізді оңдыра ма ол. Сен мені «алашорда болдың» деп жазғырасың. Әзімбай алашорданың көкесінің бірі болған адам. Ол неге қойылады жауапты қызметке?

— Уақытша нәрсе ол. Оның да ішине су құйылады...

— Құйылғанша құрытып үлгереді біз сияқтыларшы...

— Сонымен, әке, істе деп отырғаның не маған?

— Түді алып жүрмісің сен, «мынаны істе» дейтін? Өйтпесе, Майлыбайдың қызын алсаң, бізге төніп келе жатқан пәленің бұлты ауып-ақ кететін!.. Әке ақым бар ғой, балам! — деді әкем аз кідіргеннен кейін, — ойланшы осыны!.. Кейінірек болса да ойланшы!..

— Ойланғанмен не істей алам? — дедім әкемді енді ғана аяғандай. — Сенің халіңді түзеу үшін, Майлыбайдың қызын алумен ғана іс бітпейді. Ол үшін Совет өкіметін құлатып, саған қолайлы өкімет құрып беру керек. Оған әлім келе ме менің?

— Оны қоя тұрып, алгі сөзімді ойланшы, балам!..

Айтар сөзім таусылған мен, үйден шығып кеттім де, ертеңіне Торғай, Ырғыз арқылы, Шалқарға жүкке барады деген осы сәлдің ылаушыларымен жүріп кетуге өзірлендім. Тоқтатқысы келмеген әкемнің аттанарда айтқаны:

— Кешегі сөзді ойлан, балам!..

Жазғы каникулға қайтып келгенде, «ойланып келген болар» деп жорыған әкем, жылы қабақпен қарсы алды. Ол әлікідінен, ұшқырлығы күсті шапатын жірен жорға алған екен. «Саған арнап алдым» деп қойды әкем оны көрсетіп.

«Жаңа заманның салтын күрсын деп, бір қазақ-орыстан су жаңа өскерлік ер-тұрмышын алып қойдым» деп, жирен жорғаға ерттеп көрсетті. Онысы да жақсы екен.

— Биыл он сегізге толдың, — делі ол маған. — Жігітшілік құратын жасың енді келді. Еш нәрседен бетінді қақпай-мын. Ертіп жүрем деген жігіттерің болса, оларға да әлемі ат-тұрман тауып берем. Қайда барам десен де, қанша күн жүрсен де еркін.

Өткен қыс беті қайтып қалудан бөлу керек. Майлыбай қызының жайынан өзі жұмған аузын ашпайды, жобасын байқасам, Қайрақбай арқылы сөз салады. Оның айтуынша, Майлыбайдың сұлу қызы үйінде өлі отыр. Өзі маған «ғашық» көрінеді. Дәмелі әкесі мен ағасы, биыл жаз маған берем деп, ақ отау даярлатып, жасау-жыһаздарын молдіретіп қойып керек. Егер қызды ала қалсам, бір байдың мал-мүлкін қоса беретін сияқты.

Сөз жобасына қарасам, Бөтес жайында сақтана сөйлейтін Қайрақбай, ептеп көңіліме күдік туғызатын сөздерін пернелерін басып қояды. Өткен қыс ол үйден менің аман аттанғанымды естіп алса керек, әуелі «соллай болып па еді?» деп сұрап алады да, мен «рас» десем, «осы қыз сені сөзбаққа неге сала береді?» деп күдіктендіреді де, ар жағын, «ұялып қалатын жайы болмағай еді» деп тереңдете бастайды. Мен «оны көрерміз» деймін де қоям. Шыным да сол: Мүсәпірдің сөзі бар, Қайрақбайдың мына сөзі бар, анығына жетуім керек емес пе? Оз ойым: «Адал болсаң жарадың, Бөтес. Арам болсаң, маған емес, өзіңге өкпеле!»

Бұл күдікті анықтаудың сөті түсе қалды. Мен ауылға кеп аз күн тыныққан шақта, Бөтестің апасы — Көкханның ұятылатын тойы болды. Бұл тойға өзге бозбалалардың қатарында мен де бардым. Байып тұрған Мәмбет, дәулеті өзінен де артық бір байға құда боп, тойын ұлан-асыр ғып жасаған екен. Біз барсақ, Қызбелдің ол ауыл жақ мдіні-өрі тойға жиналған адамға сыймайды.

Біз Қызбаның үйіне түстік. Мен ретін тауып, сапырылсақан қалың адамның ішінен Қалисамен тілдесіп қалдым. Қысқы оқиғаға ол Бөтестен қанған екен. Маған асығып айтқаны:

— Көп сөйлесуге көз көп. Андушы да аз емес. Сөті түссе, бүгін таңға жақын Тобылғылыда жолықтырам.

— Осыныша құжынаған топтан қалай ұрланып?..

— Оны істей алмасам, мен «Қалыса болам» ба?.. Бірақ, қалауым өлі бітіп болған жоқ!..

— Ойбай, Қалекел!.. Айтқаным айтқан: өзімнен басқаның бәрін ал!..

Қалисаның сілтеуімен, сайдың тереңіне өскен қалың тобылғының ішінде отырмын. Таңның жақындауын, шығыс жақта жарқырай қалған шолпан көрсетіп тұр. Кеше басталып бүгін аяқталатын тойға қатынасұшылардың түн бойғы шабысы мен гуілі қазір үдей түскен сияқты. Бөтес пен Қалисаны күтуіме биенің бірер сауымы болған сияқты. Маған енді, олар уәделі уақыттан кешіккен сияқты. «Неге кешігеді?» Осы ой сабырымды тауысуға жақындаған кезде, сырт жағымынан әлдене сыбыр ете қалған сияқтанды. Қаннен-қаперсіз тұрған басым, жолбарыстан үріккен киіктей ыршып түстім. Жалма-жан артыма қарасам, бір шапанның астында екі адам қараңдайды!.. Мен «Бөтес!» деп қалғанда, шапан ашылып кетті: Қалиса мен Бөтес!..

— Бөтес! — деп құшақтай апшым...

Одан кейін не болғанымды білген жоқпын... Білгенім:

— Таң білініп қатты ғой, Бөкенжан! — деп, құшақтасып жатқан Бөтес мандығымнан сінген шакта көймің аяқым «енді бөтелулерін ұят болады» дегендей, әлі көленкелеу аспанның бейіне бұлдырай көтерілген бір бозторғай дәл төбемізде шырылдай ғатты!.. Сол сәтте тұрғысы келген Бөтесті құшағыма қаттырақ қыса түстім де:

— Ақботам! — дедім құшырлана сүйіп, — біздің осы өмірлік аяқасқан құшағымызды енді кім айыра алар екен?

— Қайдам! — деді Бөтес, демін соза алып, — «тағдыр» деген де пәле бар емес пе?..

— Ол пәленің де өлі келмесі!..

Одан әрі сөйлесуге, әлдене сыбыр ете түсті. Шошынғаншай басымызды көтеріп алсақ, шапаның бүркеніп кеп тұрған Қалиса!..

— Енді де риза емеспісің, Бүркіт? — деді ол, ұшып түрегелген маған.

— Ризамын!.. Бір емес, мың емес, миллион емес, анау аспанда бұлдырай бастаған сансыз жұлдыздар қанша болса, соғша ризамын!..

— Ал, ендеше, көзге түспей тұрған шакта тез бытырайық. Әуелі шапаның бүркеніп Еркежан кетсін. Біз сайдың кемерінен бақылап тұрайық. Одан кейін — мен!.. Одан кейін — сен!..

— Мақұл!

Қалисаның жібек желеңін бүркеніп Бөтес сайдың кемерінен көтеріле бергенде, төменде қалып бара жатқан мен, иқтиярымынан тыс оның кестелі ақ көйлегінің жерге сүйрелген етегінен ұстап апшым. Тартып қалған екпініммен Бөтесті шалқасынан құлата жаздағанымда:

— Түрелелген ойбалдң етегінен ұстамас болар!.. Тарт қолымды! — деп, Қалиса қағып жіберді. Содан ба, алде сусып кетті ме, қолымнан етегі босай бергенде, құлай берген Бөтес тез оңалды да, өрй қарай жүгіре жөнелді.. Ол киіктің жыртықшытан шошыған лағындай аяқтарын жылдамдата аттап жүтіргенде;

— О несі?! — делім мен Қалисаға. — Анау қараңдап жүргендердің көзіне түсіп қалады-ау, байгүс бала бұл жүрісімен!.. Аяңдап жүрсе, көзге түссе де елемес пе еді, қайтер еді!.. — Жаныдан-жалғыз жүтірген кісіге, кім де болса амалсыз қарайды ғой!.. Дыбыс беруге болмайды!..

— Ойбай, қой! Оңда тіпті бұлаіресің!..

Бұның арты неге соғар екен деп, Қалиса екеуіміз тын боп жатқан шақта, ұзыңқыраған Бөтес, бір тұста шоқтала өскен қалың және биік тобылғының арасынан өте беріп еді, алдекім ұша түрегеп үн қатқан сияктанды. Жалт қараған Бөтес, одан қорыққандай қымысына қашты, анау тұра қуды. Бұл көрініске қадала қараған менің өсіме, қасқырлардың қоянды қакпақылдап ұстауы түсіп кетті: бір қасқыр өлдене бұтаға тығылып жатады да, өзгелері қоянды жан-жағынан қакпайлап соған қарай айдайды; қоян үстіне келіп қалғанда, тығылып жатқан қасқыр қағып алады.. Мынау, Бөтесті қутан да сондай қасқырдың біреуі!.. Ол да Бөтесті қағып ап жейтін сияктанып, қорғау мақсатымен, жатқан жерімнен тұра ұтылдым.

— Ойбай, тоқта! — деп етегімнен шап берген Қалисамы сілтеп ұшырып жібердім де, бар қимылыма баса жүтірдім. Қутан адам Бөтесті ұстай алуға жақындағанда, артынан мен де жетіп, желкесінен қапсыра ұстаған қалпыммен жерге алып ұрып, көкпардың лағындай сүйретіп алырып тастадым. Сонда ғана бетіне қарасам, Жұман!

— Қал, өкенің... — деп жұдырықпен құлақ-шекелен тапсыра бергенімде:

— Өй, жандыммысың? — деп қолымды ұстай алды ол.

— Сен жандыммысың?

— Мен не істедім, жанды боп?

— Қызды неге куасам?

— Ақылды жігіт пе десем, тасырқой жігіт екенсің ғой, тойірі! — делі Жұман қолымды босатып, түрегеп. — Алдың-ниң ойда жоқта қып қалса, сен қумай тұрарсың!..

Сол кезде қасымызға еңтіккен Қалиса да келіп жетті.

— Жақсы жолғастыңдар! — делі ол, демін зорға ап, сонда да бойынан кескінің күлімірететін қуат тауып. — Екеуіңді қалай жолғастырам деп жүргенде, сөтінің түсуің-ай!.. «Ер

шексіпей, бекіспейді» дегендей, екеуінің шексізетін де, бекісетін де жерлерің осы!..

— Сен ол шешендігіңді қоя тұр, Қалиса! — дедім мен. — Осы секунште ажырастасак, бұл екеуіміздің біреуіміз мерт боламыз. Жоғал, жаның барды! — дедім Жұманға. Түсімінен сескенген адамдай ол жылжи береді...

— Жарайды, бар! — делі оған Қалиса, — «сөзіңді біреу сөйлесе, аузың қышып бара ма?» дегендей, барлық жабылғынды өзім реттеймін...

Жұман кетіп қалды. Біз аз уақытқа кіріріп қалдық.

— Айтып ем ғой, жігітім, — делі Қалиса, — «көмекейің алымымен бітесек, бұл Жұман тұтқан қарындасын да тосады» деп. Апп жылғы өзің жарып тастайтын құнанам алғанда, бұл сені аңдымайтын да еді, үнін де өшіретін еді. Әлі де кеш емес, бұны құнықтыруға...

— Қалиса! — дедім мен, аргы сөзің тындамай, — бүгінгі түн, аз ғана өмірімдегі ең бақытты түнім болып еді. Оған жұтқан балымның, аузымынан әлі де төтті дәмі кеткен жоқ. Айтарың болса кейін айтып маған!.. Сол төттімді аузымнан кетірмеші қазір!..

— Қойып!.. Жұма тұрайын аузымды, «апп» дегенше! Болмейін, сөтті түнінен татқан төттілігіңді..

— Иә, Қалиса, бұл менің сөтті түнім!

VII. СӨТСІЗ ТҮН

Бәтесің періштедей тазалығына, көңілі шынымен маған берілгеніне көзім жеткеннен кейін әкеме, «енді құда түсуіңе болады» деп кісі салып ем, «қайтәлі құда түсіртпін, — депті әкем, — қызды сүйсе болғаны емес пе? Менің өлім келе ме, ол екеуін қоспауға, қызға әкесінің өлі келе ме? Молдаға апарып некесін қидыртын жататын уақыт емес. Совет заманы. Зағасқа апарды — бітті. Үйге алып келсе, тойын жасап берем. Менен одан басқа не тілейді?»

Әкемнің бұлайша қидырланғанын көргеннен кейін, мен енді ашық кеттім. Бұрылысдай бүгежектеп үялуды қойып, ат ізін Мәмбет ауылынан суытпай, жиі қатынаса беретін болдым. Қарағыз бен Мәмбет те маған қабақ бермейді. Онысына қарамаймын. Бәтес сеніскен қалпында. Оның маған қойған жалғыз шарты:

— Оқуға бірге кетеміз деп уәделестік қой. Үйден аттанғанша, күндіз ғана келіп жүресің де, түнде бұл ауылдың жанына жоламайсың.

— Here?

— Қала қызының салтын өлі білмеймін ғой. Ауыл қызының салтында, өке-шешесінің көзінен уәделі жігітпен түнде кездесу тірі масқара емес пе?..

— Ескі ауылдың ұғымы ғой ол.

— Мен сондай ауылда туған адам емеспін бе? Ендеше, оның өзендік салтын, қашан аттанып кеткенше саядай тұрайын да. Одан арғы өмір де жетпей ме, қай мезгілде жолғасамыз десек?

Бұл шартқа көнбейін десем, Ботестің көңілін қымайып. Оны ренжітпеу керек. Егер ренжі қалса, қайтып қалпына түсіру оңай емес. Ал, көнбейін десем, өңеуі Тобылғылы сайда жолғасқанынан кейін, құмарым қанып бір де құшақтаған емеспін. Ондағы құшақтасуым — түсім ғана сияқты. Сүйген жарды өнімде де құшақтамауға қалай шыдармын!..

Осындай бұре-сұрсаң болып жүрген күндердің біреуінде, Қалисаға ақылдаса ғай ем.

— Алдағы жұмада өке-шешесін алысырақ ауылдағы бір ағайыны қонаққа шақырып кетті, — деді ол. — Сол күні түнде, жұрт ұйықтады-ау деген кезде келіп, атыңды алысырақ сайға тұса да, озып жану жет. Келе жатқан тықырыңды білдіретін кара қаншық бар. Сол кезде тысқа шығайын да, Молда-ағам үйіне кіргізіп жіберейін.

— Ботес бәле жасап жүрмей ме? «Өзімнен рұқсатсыз неге келесің?» деп.

— Оның ретін өзім табам ғой.

— Қайран, Қалиса-ай! — дедім мен қуанып кетіп, — бұл қызметіңді не сыймен ақтайын сенің?..

— Енді жаныңды қанша ауыртар дейсін, — деді ол күліп, — «бір жылға қоян терісі де шыдайды» дегендей, бірігіп аттанамыз деген күндеріңе бір-ақ айдай уақыт қалды. Оған дейін шыдарсың?

— Не алаң да.

— Не алып киратар дейсін. Әнеуі қолыңа қыстырған бес жүз сомдық червонсыңа бір алақанымды толтырып кеткесің. Енді екінші алақанымды толтырып, бір жұмырыққа жеткізсең, менің есем бітіп жатыр.

— Бітпейтін есе кімдікі? — дедім мен, «беретін алымды осымен аяқталған шығар» деген оймен.

— Жұмысқікі! — деді Қалиса салмақты дауыспен. — Оның өкпесін бекерге жеңіл көріп жүрсін, Бүркіт шырағым. «Қашқан қасқырға қанден ит те бөгет болады» деген. Қашқан болмағаныңмен, сен де өлі бұл ауылға жасқана келудің

жолында жүрген жігітсің ғой, қапыңды тауып тақымыңнан қауып қалса, жаныңды ауырттып жүрер. «Сұраншының тілін кес» дегендей, сол шіркіннің де көңілін неге аулай салмайсың?

Жұманның адресіне менің аузымнан жаман сөз шығып кетіп еді:

— Ақылды жігіт бола ма десем, сен де тасырқой болайын деп пе едің? — Қалыса кейіп. — Жақсылан жығылсаң да оқасы жоқ, теңің. Ал жаманнан жығылсаң, жарасы етіңе емес, сүйегіңе түседі де, өмір бойы сырқырауы кетпейді. Мен айтар достық сөзімді айттым, ендігісін өзің біл.

Мәмбет аулына уәделі күнде жету үшін, көзге баырайымау үшін, мен алыстан орағытуда бекіндім. Уақытты көңілді өткізу үшін, биыл жаз мен жаңа бір кәсіп тауып алғам. Оным — қаршыға салу. Осы жазда біздің үйге әдемі бір қаршыға отыр екен. Мені алғаш жақсы қабакпен қарсы алған өкем: «Ішің пысқан уақытта, қасыңа Қайрақбайды ертіп, қаршығаның да қызығын көр!» деген. Аншылыққа өуестігім аз мен, бұл ұсынысқа немқұрайлы қарап қызыға қоймаған едім. Қайрақбайға еріп көрсем, бұдан қызық ермек дүниеде жоқ екен. Қаршыға да «қаршығам-ақ» екен, шіркін!.. Өзінің денесі кіші-гірім бүркіттей. Әрі, көктемде түлген қиат-құйрығының шалғылары әлі еркін жетіліп те болмай, қауырсындарының түбі көк-аңданып тұр. Сол қалпымен үйрек, қазға ұмтылғанда, жерасан арқан бойы көтерілмей қағып түседі. «Бабындағы кезінде, топтанған қаздың біреуін де құтқармайды» дейді Қайрақбай. Қазіргі күннің өзінде, топтала ұшқан үйрек, қаздың ең кемінде екеу-үшеуін іліп үлгереді. Жаздың алтыр құсына, тек, дуадақ қана қиындықпен алдырады екен: құс адамнан бұрын жетсе, басына саңғып жіберіп, басұрғып отырғызып кетеді екен. Дуадақтың сол дағдысын білетін Қайрақбай, әуелі мені жұмсап, алыста деңкиіп отырған, үлкеніңі құнан қойдай дуалақтарын үркітіп ұшыртады да, қолындағы қаршығасын, дуалақтар жерден көтеріле бергенде сілтейді. Сонда, әуелі жер бауырлай зымыраған қаршыға, биіктей ұшып бара жатқан дуалақтарға деңгейлесе беріп аспанға тік атылғанда, дуалақтардың біріне қалай жармасып қалғанына көзің де ілеспейді. Алып денелі дуалақтарды үйрек пен қаз сияқты, жеткенінше жыға беруге шамасы келмейтінін білетін қаршыға, біреуін-ақ жарқ еткізіп аударып түсіреді, өзін соған жабыса бірге түседі. Егер адамнан алыс жер болса, өзге дуалақтар, ілінуге

ұшырағанын құтқарып әкетпек боп, жапыр-жұпыр үстіне қона қалады да, қаршығаны қанаттарымен сабап талдырып тастамақ болады. Қу қаршыға ол кезде ілген дуадағының қанатын жамылып тығылып қалады да, дуадақтар өз серігін ұрады...

Қаршығаға шыққанда да, мен үнемі жирен жорғаны ғана мінем. Жазық жерде дедектей ұшқанда, ол жануар да жылқы баласына шапдырмайды. Басының қаттылығы темірдей. «Ал!» деп жарыса жөнелгенде, ауыздықты ауына басып ап тартқан ол, қолың қанша қайратты болғанмен бой бермей, бар екпінімен жұлдыздай ағалы да кетеді. Сол екпінімен тымақ күнде алдынан дауыл тұрғызған ол, көз жасыңды барлатып жібереді... Сүзе тартып, бой бермеген басы, екі қолыңды қарыстырып тастап, тоқтағанда орен деп жазасын.

Ауыл тұрмысына мені еліктіріп, көңілімді аулау арқылы маған сөзін өткізгісі келді ме, немене, жирен жорғаны да, өзімді сәлжуден еш нәрсесін аяған жоқ. «Қаланың киімін қалана барғанда киерсін, ауылда ауыл жігітіңше киің» деді де, үстіме ұсақ шебарқыттан (орыстар оны «вилъвет» десеңі ғой), бір шеберге өдемі қамзол-шалбар тіктірді. Сыртыма үйде ақ ботаның түбігінен тоқылуды жатқан өрмектен қазақша шекпен тіктіріп, қара ала батсайымен астарлатты да, жағасын, өңірін, етегін айналдыра, жалпақтығы төрт елідей құтшық ұстатты. Аса шебер деген бір етікшіні үйге адейілеп алдырып, өкшесін көксәуырлатып, тігістерінің арасын көстелетіп, қазақша биік өкшелі шоңқайма етік тіктіраі. «Атқа мініп, түсуге ыңғайлы болады» деп, «өзін сияқты серілеу болған шалбарының біреуінен қалып еді» деп, бүтінше көстелеген жырық балақ ойран шалбар кигізді. «Жаңбыр күні ыстықта іші салқын болады» деп, көйлекті шөйден жасатты. Басыма, өзіне арнап жігіт кезінде жасатып, сөті кеп кие алмаған, жасыл пайымен тыстатқан, су жаңа қара пұшпақ боркін берді.

Ал, атты ше?.. «Баяғының салдары осылай сөңдейтін» деп, кекілін үзіп үстіне шоқпардай үкі тақтырды; құйрығының үстінгі жағын өріп қыздың шолпысын тақтырды; басына «тізігінің қантарыға жақсы» деп жүген, «шылбырын байлауға жақсы» деп ноқта кигізді; «шалбарының құйрығын қажайды» деп, жалпақ басты қалмақы ердің үстіне бұлтарымен тыстаған мамық көпшік салдырды; «ер аттың арқасына батуды мүмкін» деп, тоқым мен арасына жырт салдырды; «аттың теріне шалбарының балағы сатпақ болып қалар» деп, үлкеңдігі етектей төбінгіні таралғының ас-

тынан, аттың қапталдығына дейін салбыратып жіберді; «ылдига қарай шапсаң, ер аттың мойнына кетер» деп, артына күйысқан, «өрге шапсаң жансына кетер» деп, алдына өмілдірік байлады. «Жай жүріске тос айылы да жетеді, шабыста шап айылын да тартпай болмайды» деп, ерді қос аймлады. Тұла бойы түгелімен күміспен өшкейленген бұл ер-тұрманды:

— Кешегі сені жанындай жақсы көретін өжең, — деп таныстырды өкем, — жаны сүйіп қосылған атаң Жаутікке қыз күнінде арнап жасатып, қолынан сөңдеп шығарған ұстаның ақысына қырық түсак берген екен. Жаутік өлгеннен кейін, өжең бұл ер-тоқымның үстіне жан адамды шығармай, сандыққа салып қойған. Кеше, аумалы-тоқпелі заман болғанда, бұл ер-тұрманнан айырылып қалам деп қорыққан өжең өзі сенетін бір кедей қонсының кебезесіне, қара құрымға орап тыққан екен. Оны үй ішінде ешкімге айтпаған. Үшқын артелінде тұратын сол қонсы, өнеутүні сен үйде жоқта, осы ер-тоқымды өкеп берген!..

— Апырай, не деген жақсы кісі еді!

— «Өжеңнің қолынан көп жыл дәм татып ем» делі, «Бүркітпен жақсы көретінін білуші едім» делі, «егер тірі болса, жігіт болған шағында Бөкенжанымның өз қолына табыс етпесің деген еді» делі...

Өкемнің бұл сөзіне мен жылап жібердім де:

— Әке-ай, не бердің сонша сақтаған ақысына! — дедім.

— Бір көйлек-дамбалдық мата, бір қадақ қағаз шай...

— Сол-ақ па?!

— Аз ба ол?

Ар жағынан тығылып кеп қалған ауыр сөзді, «өкемді ренжете бермейінші!» деп айтпалым.

Қысқасы, осы ер-тоқыммен безендіргенде, былай да сұлу деңкілі жерен жорға картинка бопты да кетті. Бұндай ер-тоқымды сұлу аттың үстіне отыру үшін, қолға қаршыға алу керек, өйткені, қазақ өлеңінде:

Өзіңді сені келмейді қалыңдамай,

Жігіт сұлу көрінбес қаршаға алмай! —

демей ме?.. Қаршыға ауыр күс емес. Оны қол да талмай көтеріп жүре алады. Соны біле тұра, сері қазақтар ерінің басына, ауыр бүркітке ғана арнап емес, жеңіл қаршағата да арнап, қонып отыратын балдақ істеткен. Бұл тақырыпта айтқан өлеңінде, «бір қызық — ит жүгіртіп, аң ауласа» деп кеп.

Итті ертіп, құсты алып шықса біреу,
Ерім күміс балдақ етіп тіреу, —

деген. Әжем сүйген жары Жаутікке арнап жасатқан ерінің алдына, бүркітке деп бірін, қаршығаға деп бірін, алмалы-салмалы екі күміс балдақ істетіпті. Әжем маған соның қаршығаға арнаған балдағын ғана берлі де, бүркітке дегенін «қыс аңға шықсаң аларсың» деп көрсетті де, сандыққа салып қойды. Екі балдаққа да әжем тамаша тастардың мөлдіреген көздер орнаттырыпты. Олардың бөрі де әжемнің қыз күніндегі өз көздеріндей мөлдіреп тұр!.. Шіркін, әжем өз жарын қандай сүйген!..

Өзімді де, жирен жорғаны да сондеп жүрген мен, Бөтеске барам деп шығар алдында, киім-кешетімді, ер-тұрманымды түгелімен жарқырата тазарттырып алдым да, қаршыға ұстаған Қайрақбайды қасыма ертіп аттандым. Сол бір шақта өз салтанатыма өзім риза болғандай: «Шіркін-ай, осы түрімде Бөтеске тағы бір көрінер ме едім!» деп арман еттім. «Әсіресе, қанжығама бірнеше үйрек, қаз, дуадақты салбырата байлап!..» Бірақ, оны істеуге болмайды, Қалысмен уәдеміз олай емес!..

Мәмбеттің аулына жеткенше, ойда жоқта аса бір үлкен сөтсізшікке ұшырадым. Қайрақбайдың жұмсауымен шауып барып үржітем деген дуадақтың біреуі қалың селеудің арасына жасырынып қалар ма?!.. Тегі, көрмей өтеді деп ойлады ма, немене, бейшара, нақ үстіне келіп қалғанша тығылып, төніп кеп қалғанда, далбақтай жөнелуі бар емес пе?!.. Қаннен-қаперсіз келе жатқан атым, омырауымның астынан дуадақ қанаттары сытырлай жүгіре жөнелгенде жалт беріп үрке қалғаны! Мен үстінен жалт беріп түстім де қалдым!.. Қызынып шапқан ат, өрі үріккен ат, басы босағаннан кейін ал кеп тула!.. Қайрақбай ұмтылып жеткенше, ер-тоқымның бауырына алған ат, сатыр-күтір тебінгенде, парә-парәсі шыққан ер тоқым бөлініп ұшып кетті!.. Ат тебіне тулаған қалпымен, қуған Қайрақбайға жеткізбей, қарасын бір-ақ ұзді. Мына халден күс екен күс та шошанды ма, немене, Қайрақбайдың қолының босаған қаршыға, дуадаққа ұмтылмастан, аспанға шырқап шығып, бетімен лағып кетті. «Сендерге сол керек!» деп табалағандай, бытыраңқы түрінен қосылып ұшқан дуадақтар да аспанның өлдеқайдағы алыстығына жоқ болды...

— Енді қайттік? — делі амалы құрыған Қайрақбай маған оралып кеп,

Білің бұл жолғы жол шетіміз Мәмбет ауылы екенін ол білетін. Уәде: ол сайда ат ұстап қалатын да, мен ауылға жану ұранып кіретінмін.

— Мен бәрібір барам! — дедім аз ойланып.

— Қалай?

— Қисаң, астыңдағы атыңды бер. Оң жақын жердегі ауылдан ат ал да, ер-тоқымның сынығын жинап үйге қайт. Әкемі бұл шығын сөзсіз күйзелтеді. Ашуы басылғанша көзіңе көрінуім қиын. Соті түссе, Мәмбет аулына соғайын да, түспесе, жолдағы елдерді аралаңқырап, өкем сабасына түсе бастаған кезде барайын.

— О да мақұл екен, — делі Қайрақбай.

Екеуіміз жақын жерден ауыл таптық та, сол ауылдан астына керік тапқан Қайрақбай, ер-тоқымның бөлшегін жинап ауылға қайтты, мен бетіме жөн тарттым.

Уәделі күнде, уәделі уақытта, уәделі жерде Қалисаны күтіп отыр ем, дәл айтқан шағында келе қалды. Қазақтың «тұзын құлағының» шапшаңы-ай, жирен жорғадан жығылған хал-жайымды дәл болған түрінде бұл ауыл да естіпті. Әуесугүні Жұманмен арамызда болған жанжалдан кейін, Мәмбет пен Қарағыз Бөтесті мен алып кетер деген қауіппен, қонаққа шақырған жерге бармауға бір толқыған екен. Енді, жирен жорға оқиғасынан кейін, мені жуық арада келе қоймас деп жорыған болу керек, өткен күні ертемен аттанып-ты.

— Ақботаң да атыңның жөйін естігеннен бері қайғыда, — делі Қалиса, — ол оқитаны естігенге дейін, «біліп қалады, ұят болады» деп үйіне келтіргісі келмей зыр қағушы еді, естігеннен кейін «сағы сынып қалған екен ғой Бөкеннің, келсе келсін, бірақ жін адам сөзбейтін болсын» делі. Әзірге ешкім сөзбеген сияқты. Сонда да қорқақ жүрек аласұрып тұр. Екеуіміз шапанды бүркенейік те, тез жетейік. Тоқал есіктің кілтін салмаймын деген. Қанша айтқанмен тұтан шешесі емес пе? Қызының теңін табуына әлердей қуанышты, бейбақ! Жаныңды үзіп-бер лесең де даяр. Ендігі тілегі — екеуінің қол ұстасып кетуін.

— Өзге ханы біле ме екен осы үйдің, Бөтес екеуіміздің бұл серімізді?

— Білуге тиісті емес. Және білмейді де ғой деймін. Оны Молда-ағамның қабағынан байқаймын. Оның қабағы аса жадырыңқы. Ал, жүр, уақыт өткізбей!..

Қалиса айтқандай, Мәмбет үйінің есігі бөгетсіз боп шықты. Іздеген орнымды да, іздеген жарымды да бөгетсіз таптым...

Таңның білшеуі, ауыл маңындағы малдардың қозғалуынан аңдалған сөз:

— Ал, Бөкенжан, қаз байланыңқы кезде жөніңді тап! — деген Бөтеске:

— Сонымен, бір жұма ғой уәдеміз? — дедім.

— Иә!

— Болыстық кеңсеге алдырамы ғой сені?

— Қол алыстық қой оған. Нанбасаң, тағы да кел!

Қолымды ыстық және жұмсақ қолымен қайта қысқан Бөтесті күшәктей тағы бір сүйіп, тысқа шыға келсем, сиырлардың алды өріске беттей бастаған екен. Жан-жағыма сақтана қарасам, жан адам сезілмейді...

Өрген малдардың арасын тасалай, атымды тобылғысына байлап кеткен сайға келсем, қараңдаған атымының орнында таппайтын бірлеме тұр!.. Өз көзіме озы сенбегендей, уқалап жіберіп қарасам, атым!.. Әлдекім құйрық-жалын түтел тақырлай күзеп, бөксеесінде сабаудай боп құйымшағы ғана қалған!.. Ер-тоқымыма қарасам, оның тұрманына төмепті де, тек, басын кейін қаратып теріс ерттеп қойыпты... Жігіт үшін, қазақ өміріндегі ең мақара жұмыс осы!..

Не істеуді білмей басым айналып кетті. Есімді аздап жинапшап кейін ойласам, жыра-жырамен жасырынып болыстық кеңсеге тез жету керек те, Бөтесті тез алдырту керек. Одан басқа шара жоқ.

Еркін кеңседе екен. Ойымды ол мақұлдай кетті.

— Бірақ, өзін де барам дегенді қой, — деді ол. — Қасында милиция болғанмен, «ауыл итінің құйрығы жуан» дегендей, жанжал көтерілсе жақсы болмас. Одан да «кеңсе шақырып жатыр, неге екенін білмеймін» десін де алып келсін. Өзіңнің досың Нұрбекті жіберейін. Ол айтқанды қалт қылмайды.

Нұрбек босқа барып қайтты. Әкесі: «алып кетем десен қарсылық жоқ. Әне, бала! Ал да жүре бер!» деген екен, қыз «неге барам мен кеңсеге? Онда жұмысым жоқ!» деп сазарып отырып апты. Нұрбек оңашалап менің жайымды айтса, «маған оның ешбір қатынасы жоқ!» депті. Нұрбек «не деп тұрсың өзін!» деп, Бөтес пен менің арамда болған оқиғаны және соңғы уәдесін айтса, «олардың бәрі де өсек, болмаған оқиға!» деуінен бір де танбапты. «Бұнысы несі?» деп таңданған Еркін:

— Ал, енді қайтеміз? — дегенде:

— Өзім барам! — дедім мен. — Милиция бермесеніз, жалғыз барам. Өз құлағымнан естімей, бұл сөзге нанбаймын.

— Онда мен де барайын! — деді Еркін.

Нұрбек, Еркін үшеуіміз пар атпен Мәмбет үйіне жетіп барсақ, бар жаны үйінде екен. Бәтестің қабағы қатып, қанын ішіне тарта сұрланып алған. Бізге ол қараған да жоқ. Мәмбет бізге жалыранқы жүзбен амандасты да, Еркінге:

— Жол жайлаарыңды сезіп отырың; бұл — бас бостандығының заманы. Кімді сүйсе де адамның еркі. Балалар сүйіссе, бізде қарсылық жоқ. Мына баламның көзі отыр, — деді Бәтесті нұсқап, — жасы жетті. Оң қол, сол қолын таныды. Жат жұрттыққа жаралған бала. Сырт бастуім басқаша еді. Ұялып ештеңе демеуші ем. Кеше милиция келгенде ренжімі ме, немене, бармаймын деп шалқасынан түскені!.. Ая, біз, өзге жанымыз шыға тұрайық, өздерің баламен сөйлесіңдер. Барамын десе, батамды бергеннен басқа айтарым жоқ.

Бұл үйдің Мәмбеттен басқа жаны шығып кетті. Сол кезге:

— Ақбота! — деп жақындай беріп ем:

— Жолма! — деп қолын көтерген Бәтестің түсі, маған қауып алатын қаншықтай көрінді.

— Ой, Ақбота, есің дұрыс па?! — дедім мен кідіре қалып.

— Дұрыс! — деді ол сазарып.

— Ендеше, мынау істеп тұрғаның не?!

— Біздің арамда болғанның бәрі, көл бетінің көбігіндей желге ұшты. Біз енді бөтен кісіміз!..

Құлағымға ыстық қорғасындай құйылған бұл сөзден есендіреп кетсем керек, Нұрбек:

— Саған не болды?! — деп сүйей берді.

— Бәтес! Не айтып тұрсың? — деп жылап жібердім мен.

— Айтқаным сол, — деді Бәтес, — келген ізінмен қаір қаір!

— Ойшарай, шырағым-ай, — деді Еркін, — мен араласпаған жұмыстарың еді ғой бұл. Мен, тек совет заңын ғана орындап, зорлықтың құрбаны болмауымды ғана бақылап жүр едім ғой. Екеуіңнің араңда болып жүр деген оқиғаның керісінше ғой, мына айтып тұрғандарың?..

— Бұрын кіріспеген іске өлі де кіріспеніз, ағай! — деді Бәтес. — Мен өз өлмесімді білетін жасқа жеткен адаммын. Айтқаным айтқан: Бүркіт пен менің арамды жалтастырған жіптің бәрі үзілді. Енді ол да, мен де боспын. Әрқайсымыз енді қалаған жағымызға кетуге еріктіміз!..

— Сен едің ғой, Ақботам, менің қалағаным! — дедім мен Бәтеске.

— Мен айтарымды айттым. Сіздер аттанғанша бұл үйге кірмеймін! — деді де, Бәтес шығып жүре берді.

— Агай-ау! — дедім мен Еркінге сандалған дауыспен, — не болды бұл?...

— Меніміше ештеңе де болған жок, — деді Еркін. — Бұл ашудың қалың астары болуға тиісті...

— Қандай?.. Аттың күзелуі ме?...

— Одан әлдеқайда қалың болуға тиісті.

— Не деп ойлайсыз, сонда?

— Оны білуге тырысу керек.

— Қалин?

— Ақылдасармыз ол жөйді. Қазір Бөтестің тілін аң, ізімізбен қайта тұрайық...

Сол кезде ымырт та жабыла бастады. Біз кейін оралдық. Атымыз да ілгері басқан сайын қараңғылыққа сүңгі берді, біз де сүңгі бердік.

Міне қайда сәтсіз түн!..

Exclusa bellumque

Үшінші бөлім

А Д А С У

(Ботестің дөңгелерінен)

Талайлар түңдесі жолдан жазса,
Ал, тағық жән таппайды бір адасса.

Әбілқасым Фердинанд

БЕТАШАР

Бұрынғы қазақтың ұғымында «Беташар» деп жаңа түскен жас келіншектің бетіндегі пердесін сырған шақта жырлағанын өлеңді айтады. Ондай беташардың шет-жағасын өзіміз де көріп қалдық.

Келіншектің көбі, өдетте, жазғы жайлауда түсер еді. Жаңа адының және өркендеуге, өсуге қажеті бар адамның келуіне бүкіл ауыл боп қуанып, оны қарсы алуға өзірленер еді. Бұл қуаныш өсіресе балаларға қызық боп, келіншек түсердің алдындағы бірер күнде ұйқы, күлкілен қалар еді де, қалғыса қызық өтіп кетердей, көз шырымын алмас еді, ғайыптан сап өте түсетіндей, үйіне де кірмес еді, екі көзін келіншек келеді деген жақтан айырмаз еді.

Ауыл салтында, келе жатқан келіншектің көшінен күйеу озып кетіп, ауылына бұрын кеп хабар айтар еді. Сол кезде, келіншектің алдынан жастар жағы аттылы-жауулы шұбырып шығар еді. Жері белесті біздің Қызбелдің ауылдарына, келе жатқан келіншек таянып қалғанға дейін көрінбес еді, сондықтан, келіншекті көруге асыққан аттылы жастар жарыса шауып, «Алты қырдың асты» дейтін жерден қарсы алар еді. Бес-алты жасынан атқа шауып үйренген мен де осы топтың ішінде болар едім...

Қарсы алған жастар жеткен шақта, жас келіншек атынан түсіп, болашақ достарына ніле сөлемдесер еді. Қоршап амандасқан жастар, барар ауылдары жырақта қалса келіншекті атына мінгізіп, жақында болса жану қолтықтап алып жүрер еді. Ауылға жақындағанда, келіншектің алдынан шымылдық құрылып, керілген бауынан ұстаған екі жігіт я екі келіншек алып жүрер еді. Келіншектің бетіне жұқа перде жабылар еді...

Ауылға таяна, жақын абысындарының бірі кеп жас келіншектің бет пержесін ашар елі де, жастар дауыстарын қосып, жаңа достарына құттықтау өлеңін айтар еді. «Беташар» аталатын өлең осы болушы еді. «Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық» деген мақал да осындай әдеттен туған еді...

Келіншекті қарсы алу, жас келіншектің бетін ашқанын көру, беташар айтқанын есіту маған өлшеусіз қызық сияқты еді. Өзім де сондай келіншектің бірі боп түсуді арман ететін күндерім де аз емес еді...

Енді ер жете бастаған шақта байқасам, ауылдың ондай салты мен үшін өтіп кеткен дүние екен. Әке-шешем бала көріп жүргенмен, өзіме де кейде өзім бала сияқтынып кеткеніммен, келіншек боп түсудің заманы қалай өтіп кеткенін сезбей де ғашыан!.. Ақылыма жүгініп көрсем, үйге қыз салтын құрып отырғаным болмаса, қазір бетім де ашылыпты менін... беташарым да айтылыпты!.. Сонда бетімді ашқан да Бүркіт, беташарымды айтқан да Бүркіт!.. Ендеше, менің Бүркіттен ыстық кімім бар?.. Жоқ ондай адам!..

Сонша ыстық көрінген Бүркіт, Көкенді ұнатқанның кейінгі күндердің біреуінде оңаша жолығып, асықпай кездескен бір шағымызда:

— Ақбота! — деді маған.

— Әу?

— Сен орыстың «драма» деген сөзін естідің бе?

— Жоқ. Ол не сөз?

— Мысалмен айтпасам түсінбессің оған. Мысалы, сен екеуміз ғой, бір-бірімізді жас күнімізден сүйдік?

— Сүйдік!..

— Біздің бұдан ертерек осындай жақын болуымызға ғой, көлденең біреулер бөгет жасады?

— Рас!..

— Біз ғой, ол бөгеттерге қарамай, бірталай қиын кезеңдерді өтіп, ақыры табыстық?

— Тек осының байсалды болуын тілейік!

— Әрине, «драма» дегеніміз осы, яғни, екі ғашықтың бөгеттерден өтіп қосылуы.

— Жақсы сөз екен онда.

— Жаман да бір сөзі бар оның.

— Иә?!

— Егер әлгі бөгеттер ғашықтарды айырып, аяғы қайғымен бітсе, оның аты «трагедия»!

— Мысалы, Қозы Көрпеш пен Баян сияқты ма?

— Иә!

— Ендеше, айта көрме, оны!..

— Онда қызық бір сөзді айтайын: егер бөгет жасаушылар жұрт алдында күлкі боп қалса, оның атын «комедия» дейді. «Театр» деген сөзді естідің бе сен?

— Мынау бір жақсы сөз екен!.. Естідім. Бірақ, көрген жоқпын.

— Әлгі «драма» деген де, «трагедия» деген де, «комедия» деген де театрда, ойын-сауық ретінде көрсетіліп жатады...

— Оны естимін. Бірақ, көрмеген соң түсінбеймін.

— Орыста және бір қызық нәрсе бар.

— Қандай?

— Орыстың кейбір оқыған адамдары басынан кешкен оқиғаларын дәптерге күн сайын жазып жүреді де, «дневник» деп атайды. Енді біреулері, күнде көргенін емес, біраз уақытта көргендерін теріп жазса, оның атын «мемуарлар» дейді. Онысы «естелік» деген сөз.

— Жақсы әдет екен ол.

— Солардан үлгі алған қазақтар, жазып жүрген дәптерлерін «естелік» деп атайды.

— Өзіңде бар ма, ондай естелік.

— Бар.

— Қазір бар ма?

— Бар.

— Көруге бола ма?

— Неге болмасын, — деп Бүркіт, қамзолының ішкі қалтасында бүктеуді жүрген жұқа былғарымен тыстаған қалың дәптерін суырып берді.

Оқып қарасам — қызық!..

Түгел оқып шығуға, Бүркіттің аттанатын уақыты таянып қалған еді. Ол сонысын ескерткеннен кейін:

— Тастап кетесің бе маған, қайтып оралғанша? — дедім.

— Ая! Бірақ, мұндай дәптер менше екеу.

— Екіншісі қайда?

— Етігімнің қонышында, — деп Бүркіт тағы да суырып берді. Екі дәптердің түсі де, қалыңдығы да бірдей.

— Осындай былғарымен тыстаған дәптерлер бола ма? — дедім мен, ауларыстырып көріп.

— Орынборда әдейілеп жасаттырып алып едім, қажеті боп қалар деп. Бастапқы дәптерді Орынборда жүрген күндерде толтырады. Екіншісін өткен жаз елге келгеннен кейін бастадым.

Екіншісін ақтарып көрсем, жартысынан аз-ақ артық беттері толтырылған; біріншісі — түгел толтырылған.

— Мынау неге толтырылмаған? — дедім екінші дәптерді көрсетіп.

— Ондағы оқиға да өлі аяқталған жоқ, — деді Бүркіт жылынып.

— Не оқиға ол?

— Оқығанда көресің. Өзірге айтарым: бірінші дәптерде өз өмірімің кезеңдері ғана жазылған; екінші дәптер — екеуміздің жайымызда...

— Қойшы?!

— Рас!

— Онда оқу керек екен.

— Оқысын деп әдейі көрсетіп отырмын. Сүйсінетін де, сөгетін де жерлерің болуы мүмкін. Қайсысына болса да шыдаймын. Бір ғана шартым: ренжітін жерлерің болса, сөгуіңе бейбілмін. Араздасуына жол жоқ.

— Мақұл.

— Әкел қолыңды осыған!

Екеуміз қол алыстық. Бүркіт дәптерлерін маған тастады да, аттанып кетті.

Ол оралғанша, екі дәптерді де өлденеше рет оқып шықтым. Содан кейін ойлап қарасам, Бүркітті бұған дейін тануым, ендігі тануымның жүзден бірі ғана сияқты. Азғантай жасында не деген бай өмір кешкен!.. Жас басынан өмір талқысында қалай шыңдалған!.. Не деген шыншыл адам еді!..

— Түгел оқып шықтың ба? — деді ол маған, оралғаннан кейін.

— Бір сөзін тастамастан!.. Өлденеше қайталап!..

— Ренжіген жерің жоқ па?

— Жоқ!

— Майлыбай үйіңге қонуымды сипаттаған жерін оқығанда ше?

— Ол арасы менің саған деген сенімімді бекіте түсті!

— Сені тануым рас болса, өзім де «сойтер» деп сенген ем, Ақбота!..

— Бұл дәптерлерің Көкеннің тойына келуіңді сипаттауымен ғана аяқталыпты ғой. Ар жағын жалғастырарсың ба?

— Екеуміз зәпс үйімен қолтықтасып шыққанға дейін!..

Өмірінен мен білмейтін көп мәлімет бергеніне алғыс айттым да, дәптерлерін өзіне қайтарып бердім.

— Ал, Ақбота, сенен бір өтінішім бар, — деді Бүркіт, естеліктерін қалтасына салып жатып.

— Иә?

— Осындай естелікті сен де жазсаң қайтеді?

— Жаза алам ба мен?

— Мен білетін Бөтес екенің рас болса, жазасың!.. Менен артық та жазуың мүмкін!..

— Неге?..

— Маған сенің сөзіңізді алдым, менен әлдеқайда күшті сияқты көрінеді. Күнделік пен өстелік сөзім дүниесінің ісі. Ендеше, сенің жазғаның менен әлдеқайда терең болуға тиісті.

— Келістіре алмасам ше?

— Шамаңның келгенінше жаз!

Мен Бүркітке «жазам» деп ауызша уәде бермегенмен, іштей уәде берімін. Өйткені, аз жасымда көрген бейнесім одан әлдеқайда аз болғанмен, сөзім дүниесіне шомуым артық болмаса, кем емес сияқты. Және екеуіміз бір кнім сияқтымыз: ол — тысы, мен — астары; өз жағын мойлағанда жақсы байқап, әдемі сипаттайтын Бүркіт, менің жағымды да біраз шалғанмен, астарым бүктесіміне бұғып жүрген кейбір сырларымызды байқай да алмаған сияқты; ендеше, өз қабатымның сырын неге ақтарып, жұрт алдына жайып салуға тырыспаймын? Бүркіт өз дөптерінің беташарында айтқандай, күндердің күнінде менің де бұл жазғанпарым қааге аспауын кім біліпті?

Осы оймен бүгіннен бастап, мен де қалаң бір дөптерің шинайлауға кірістім. Бүркітке еліктеп, кіріспе сөзімді мен де «беташар» деп атадым...

I. ЕРКЕК-ШОРА

Меніміше, жыныстық табиғатын жас шағынан-ақ, яғни ес кіре бастаған күннен-ақ сезінбейтін адам баласы болмауға тиісті. Адам түгіл хайуанат да бұны сезінеді ғой деймін, оған мал шаруашылығымен шұғылданып, оғу өмірінің бәрі баққан малдарының арасында өтетін ауылдан талай мысалдар келтіруге болар еді, оның бұл арада қажеті жоқ. Кейін, тіршілік заңынан аз да болса мәлімет беретін сабақтық кішілерінен көрсем, «жанды» дейтін хайуанат былай тұрсын, «жансыз» дейтін өсімдіктер де (ғылымның ұғымында олар да «жанды» ғой) жыныстық табиғатын өте нәзік сезінеді екен!

Бұны айтып отырған себебім — қазақша «ес біліп», «етегін жиган» аталатын жасқа келгенге дейін өзімді өзім де «ұлы» деп жүргенмен, жұрт та мені «ұл» деп жүргенмен, «қыз» екенімді ағымды апыл-тапыл басқаннан-ақ сезінген сияқтымын. Оған дәлелім, кіп-кішкене еркек балалар асыққа, бәкіге қызыққанда, мен іне мен қуыршаққа қызығып,

«ұлмын» деп жүрген күндердің өзінде солармен ойнайтын ем. Ендеше, неге «отпау несі» атанатын жасқа дейін «ұлмын» деп жүрдім?..

Бұлай деуіме мен кінәлі емеспін, қазақ аулының салты кінәлі. Үлкендерден естуімше де, өзімнің байқауымша да, қызды қазақ, тіршілігіне жәрдемші мағынасындағы «бала» деп түсінген емес. Қалай түсінеді ол? Қазақтың «қыз» атаулысы түгелімен қалыңмалға сатылады. Қалыңды кім көп төлесе, қыз соңкі. Сатып алғанның аты «сатып алған», яғни, күн, сондықтан жаратылысында адамгершілік қасиеті бар біреу болмаса, сатып алған қызды, сатып алған мал я мүлік сияқты көреді де, қалай ұстаса да өз еркі болады.

Оның бір мысалы, туған шешем Жәнія. Мен ес біліп ер жеткен уақытқа дейін, әкем Мәмбет оны таяқ астында шірітті. Сонда, тым болмаса жазығы болсайшы-ау!.. Не шаруа бағуда, не тұрмыс салтында ешбір жазығы жоқ!.. Шаруашылықта, осы үйдің «отымен кіріп, күлімен шығады» дейтін күні; тұрмыс салтында, мол дәулеттің ішінде отырып, не жарқырап киім киген емес, өзгелеріміздің қатарымызда отырып ас ішкен емес. Киім жағынан келейдің әйелінен ешбір айырмасы жоқ, астан ішетіні бізден қалған сарқыт. Жасы отызды жаңа орталағанмен, өз аулымызда я көрші ауылдарда болып жататын ойын-тойдың біреуіне барғаннан көрген де, естіген де емен!..

Жұрттың айтуынша, «оның көңілі дүниеден қалған кісі», «Неге?» деген сұрауға: «бір келейдің қызы еді деп жауап берелі олар, әкенің бәйбішесі перзент көтермеді де, қалың малын жығып беріп, бұны бала үшін алды. Жасы сол жылы он төртте еді. Сол уақыттың өзінде «Мәмбет қожа» деген дардай аты бар әкен, келейдің қызын өзі барып әкелуді ар көріп, бәйбішесі Қарағызды жіберіп алдыртты. Бұнда келе, әрі әкен, әрі бәйбішесі бірдей қожандап, «отырса басқа, тұрса аяққа» дегендей, таяқ астында ұстады. Оның үстіне күні-түні салшылаған жұмыс!.. Дүниеден, тұрмыстан осыанша тепкі көрген кісінің көңілі қалмағанда, кімнің көңілі қалады?»

— Сондай қорлығын көре тұра, — деседі, шешем туралы аянышты сөз айтатындар, — жас әйел боп желіккенін, ерінің «көзіне шөп салғанын» көрген де, естіген де жан жоқ.

— Шешен, — деседі олар, — алғашқы баласын он бес жасында босанды. Онысы ұл еді. Бала көтермеген бәйбіше, ерінің көңілі ұл тапқан тоқалға ауып кетеді деп қорықты да, сол баланы кішкене күнінде өлтіртті.

Осы елдегі делқұлы біреуді жалдап, есік алдындағы жер ошақта қайнап тұрған құртқа түсіріп жібергені..

Одан кейін шешем, ұлы-қызы аралас жыл сайын бала көтереді де, алғашқылары бірер жаста өле беріп, он тоғыз жасында – Көкенді, жиырма жасында – мені туады. Бойбiше мені кiшкене күнiмнен бауырына салады да, кiмнен туғанымды жұрттан өсiтiгенше, содан туған боп жүре берем.

– Қыз бола тұра, «үл» дегенi несi менi?! – деп сұрасам:

– Байгүс бала-ау, бiлмеймiсiң қазақтың гүрпын? – деп жауап бередi әңгiмелесушi аламым, – жат жұрттыққа жаралған емес пе, қыз байгүс? Бойжеткесiн малға сатылып кетпей ме ол? Одан кейiн өксешешеге пайдасы бар ма?.. Ендеше, балам деп қайтедi оны? Өлденеше қызы бар, ұлы жоқ бiреуден «балаң бар ма?» деп сұрашы, «жоқ» деп жауап берсiң.. Немесе қызы өлденешеу, ұлы бiреу-ақ аламынан «балаң нешеу?» десен, «жалғыз-ақ» десiң!..

– Түсiнiктi, – деймiн мен, – сонда қызы «үл» деуден не пайда?

– Уақытша болса да өзiн өзi алдауы ғой!..

«Үл» болуымның тарихы осыдан басталған менi, өжем кiшкене күнiмнен ұлша киiндiрiлi. Бiреудiң «жалғыз» өрi «мырзасы» болғандықтан, мен, өрiне өте сондi киiнем, бiрақ, кейбiр шын ұлдардың да үстiне қалайтын алтын, күмiс, асыл тас сияқты жылтырауықтың ешқайсысын өжем денем жолатпайды. Ауылдағы еркек балалардың да еркелерi маңдайына кекiл, шекесiне айдар қояды. Ал өжем маған оны да iстемей, жаз түгiл қыстың суық айларында басымды ұстарамен тап-тақыр ғып қырғызып тастайды. Кiшкене күнiмнен мөпелеп өсiруден болу керек, мен өте аяншак едiм: бiр жерiме қытықандай шөгiр кiрсе найза сүкқандай, терiмдi өлдене жырса балтамен шапқандай бақыратыным; тырнағымды алудың өзi маған саусағымды кескендей көрiнетiн; ал, шашымды алу, басымды алу сияктанып, қолы күштi өжем құшағына қатты қысып отырмаса ұстара пiгiбейтiмiн, сонда да бақыра тыпыршып басымды бұлғактата бергендiктен шаш алуға ең шебер деген адамның өзi, күйканың өлденеше жерiнен қан шығармай қоймайтын...

Сырт бейнемдi сондай ғып ұстайтын өжем, «қызға жолама, қызы жұтады» деп, қатарлас қыздарды маңыма жолатпай қуатын.

Ұлдың да, қыздың да өз табиғатына сөйкес сөздерi бар емес пе? Ескi ауылдағы ұлдың, өсiресе, ерке ұлдың жас күнiнен аузы дағды алатын сөзi – бөктау. Қыздың аузынан боғауыз түгiл, өлденке жiтпайтын сөз шығу, ауылдың

салтында мүмкін нәрсе емес. Ал, «еркек орнында» дейтін кейбір жасамыс, би өйелдер, еркекшілеп те боқтап жібереді. Мысалы, менің әкем. «Боғауыз» аталатын сөздердің қайсысын болса да айтуға және еркекше айтуға, ол қандай жағдайда болса да қымсылған адам емес.

Мені де сол әдетіне салғысы келгені ме, әлде «ұлдық» есіміне жұрттың құлағын үйреткісі келгені ме, әкем тілім шыға, маған тентек ұлдар айтатын боғауыздың бәрін де айтқызып үйретті. Мен байгүс не сөз екенін түсінбей, ұяты аңғарған шағымна дейін, «боқташы!» деген адымның бәрін сыбай бердім. Сонда, әкемнің ұйытқуымен, ерекше сыбай-тың адымының бірі, туған шешем – Жәния. Неге боқтаймын, сонда? Жазығы не оның?.. Түк те жазығы жоқ!.. Сөгіс сөзге еті өліп кетуден бе, әлде іштен шыққан баланың сөзін ауыр көрмеуінен бе, қалай сыбай жатсам да шешем үрсу түгіл қабағын да шытпайды.

Әкем мені, шешемді боқтатып қана емес, ұрғызып та үйретті. Бірақ, ол таяқтың әкесін менен емес, әкем мен әкемнен жейді. Әкемнің жайын өздеріңіз білесіздер. Әкем «көзі ашық» адам бола тұра, бертінге дейін шешеме аса қатал боп, таяқтан көзін ашпайды.

Менің өтірік ұл боп жүруімді бетіме басытын балалар, сөз аңғаратын кезге жеткен шағымна, туған шешемнің де кім екенін дәттетіп беретін еді. Бұл сөзге алған жыланысымен, кейін сенетін болдым; өйткені енді ғана байқасам, тұр-тұлғам шешемнен айнымай, аузынан түсіп қаптым!.. Өңге кескінімнің дәл тартуын былай қойғанда, оң жақ ұртымның үстіне тарының дәніндей ғана боп біткен қап-қара меңім дәл шешемдікі. Осы сенім бойыма бекігеннен кейін, шешеме көрінеу көзге болысып, өзім бар жерде әкеме де, әжеме де ұрғызбай, араша түсетін болдым.

Менің болысуымнан ба, әлде, мен жеті жасқа шыққанда, шешемнен ұл туып, атын «Сейіл» қойған бала аман өсуінен бе, әкем шешеме енді қол түгіл тіл де қатпайтын болды. Ердің ау-жайына қарағандықтан болу керек, ескі дағдымен ара-тұра шапылдап алғанмен, әкем де шешеме одан кейін қол жұмсамады.

Сыртқы түрін ұл ғып көрсетем дегенмен, қыздың аты «қыз». Қызға «үлмән» деу, есін білгенге дейін ғана жарасады екен, одан кейінгі «ұл» болғанын құрысың!.. Не ұлдардың, не қыздардың тобына кіріп, ойынына қосылмаған өмірдің өсі қызық!..

«Ұл» кезімде менің көрер бар қызығым, әкемнің я әкемнің қасына еріп, ауыл-үйді де, шетті де аралау еді.

Жалған ұлдың жайын түсінгеннен кейін, бұл қызық та мені бұрыптыдай еліктірмей, өкемнің де, әжемнің де қасына саран еретін болдым. Сондағы сылтауым, сабақ.

Біздің ауылда қазақ мектебі 1918 жылдың күзінде ашылды. Ол жұмысқа басшы болушылардың бірі — өкем. Он алтыншы, он жетінші жылдарың дүрбеленіңде атқа мініп, Амангелдіге қарсы шыққан топтың ішінде жүрген ол, біздің арада Совет өкіметі орнай сала ауылға қайтты да, мектеп ашу ісімен шұғылданды. Алғашқы кезде, ол мектепте сабақ та оқытып жүріп, келер жылы босанды, содан бері үй шаруасының жабдығымен шұғылданады. Бірақ «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі», «Шолпан» сияқты журналдарды, «Еңбекшіл қазақ», «Ақ жол» сияқты газеттерді үйге алып, бос уақытта қолынан тастамай оқып отырады.

Оқу жасындағы Көкенге мектеп есігін атытпаған ол, мені өз қолынан жетектеп апарды. Сабақты мен алғашқы күннен-ақ жақсы алып кеттім, соған қуанған ол:

— Егер осылай жақсы оқи берсең, — дейтін болды бертінде, — жоғарғы жаққа қарай жіберіп, әуелі Торғайдан, одан кейін Орынбордан оқытам!

Мүғалімдердің бағалауына, егер сабақ жарысындағы тізгінімді еркіне жіберсе, бұл мектептің «төрт жылдық» аталатын мерзімін, мен екі жылда тауысып кететін сияқтымын. Тізгінімді солайша төжегенмен, барлық класта да, барлық сабақтан да мен үнемі алды отырам, сондықтан, үшінші класта барған шақта, мүғалімдердің кейбірі әлдене себеппен мектепке келмей қалса, кластағы балалардың сабағын, оның орнына мен үйрете салам.

— Тек, тіл, көзден аман боп, дені сау боп, алдағы жылда төртінші класты бітірсін, — дейді мектептің меңгерушісі Балқан, — содан кейін, әке-шешесінің ұлықсатын алам да, Орынборға апарып, үлгілі тәжірибе мектебіне өз қолымнан орналастырам. Онда екі жыл оқып, алты класты тәмамдағаннан кейін, институтқа жүйрік аттай шауып өтеді. Жасы ол кезде де бәлкім жетінкіремегенмен, бойыңа бала, ретін тауып өткізіңіз!..

Балқанштың бұл жобасы іске асар ма еді, қайтер еді, егер, төртінші класты аяқтар жылы, ойда жоқ бөгет кездесе қалмаса!.. Ол бөгетім — Бүркіт.

Мен онымен ең алғаш өзінің үйінде кездестім. «Сыр бойынан көшіп келген осындай жақын адымпаыз бар, ерулік шарамыз» деп аттанған өкем, мені қасына ерте кетті. Соңғы бірер жылда бұндай жүрістен бойымды тартыңқырағандықтан, барғым келмеген қалпымды көрсетіп ем, өкем ата-

ратын үйінің мән-жайын айтып, ықтиярыма қараған жоқ. Ол жолшыбайғы кеңесінде, бара жатқан үйіміздің адамдарын жекелей сипаттап отырып:

— Бұл арадан Сырға көшкенде, Бүркіт деген баласы кішкентай еді. Өзі шідер үзген тентек еді. Өлі де солай ма екен, әлде өсейінкіреген соң басымды ма екен? — деп қойды.

— Егер бұрынғы қалпы болды бар ғой, — деп қойды әжем, бір сөзінде, — мазаны кетіреді ол!.. Бұрын, не оның үйіне біз барсақ, не ол біздің үйге келсе, құтылғанша асық болатынбыз.

— Рас, — деп жұптеді Қикым, — талай тентек баланы көре жүре, бұндай тентекті ешқайда кездестірген емем!.. «Айтып сөз, ұрып таяқ өтпейді» дейтінің нағыз еді!.. Әкешесі де өзін тым шолжандатып, бетке қақпай жіберген!..

— Бопашжан¹, байқа! — деп сақтандырды мені Қикым, — маңына жолғама!..

Бұл сөздерге құлағым елеңдеді де, мен сол тентекті көруге асықтым. Ал көрсем, әжем айтқандай, кәзір өсейінкіреуінен бе, әлде жұрт бұрынғы қылығын өсіріп айта ма, тентектік түгі де жоқ!.. Әсіресе — маған!.. Қонақ деп сыйлады ма, әлде «үл» боп жүрген мен байғұсты мүсіркеді ме, әп-сәтте менімен үйір боп ойнап кетті. Әжем «Бүркіттің жасы быыл он үште» деген. Ал, бойына қарасам, бұндай жастағы баладан әдекайда ірі. Мінезі ақ көңіл, аңқылдақ, ойыншы!..

Үйінде төрт-бес күн мейман боп жатқанда, ол екеуміз бірге туған баладай және тату баладай дос боп кеттік. Оқу кезде жұбымыз жазылмай, қайда жүрсек те бірге боламыз. Кейде әдейі қытығына тиіп ашуландырайын десем, көкөдің орнына күліп жауап береді. Бойым үйренгеннен кейін басынқырап, кейбір жағдайда жәбірлік көрсетсем, тулаудың орнына ырқыма көне береді.

Осылай достасқан біз, алғаш жолығып ажырасқаннан кейін, көріспесек тұра алмайтындай болдық. Әсіресе, Бүркіт. Толып жатқан сылтаумен, ол біздің үйден ат ізін құрғатпайды. Аса жақсы көргендіктен, оңаша кездескен шақтарда, неге екенін кім білсін, ол мені кейде «Бота», кейде «Ақбота» дейді; мен оны, әкесінің атауына қарап, кейде «Бөкенжан», кейде өз жанымынан қосып «Ақ Бөкен» деймін.

Сүйтіп жүргенде күз басталып, қыстауларына беттеген ауыл арасы алысқа кетті. Енді не істеуге білмей жүрген шағымда, Тәңіртау аулында ашылған алты жылдық мектептің

¹ Әжем мені солай деп атайтын. Б.

оқуы басталды да, Бүркіт төртінші класына оқуға келіп түсті, сабағы біздің үйге. Екеуміз бір класта оқитын болдық.

Жырақ жердегі ауылдың мектебіне көлікпен бірге барып, бірге қайтатын Бүркітпен екеуміздің бұрынғы достығымыз сол қалпынан айныған жоқ. Әдетте, біз Таңатар аулына түйеге жеккен шанамен барамыз. Біздің ауылдан сабаққа баратын балаларды шаңамызға кейде мінгіземіз де, кейде жеке кетеміз. Баланың ойынсыз күні жоқ. Біз де жолшыбай алысып-жұлысып, бірімізді-біріміз шаңадан құлатып, қарға аулатып, қар лақтырып дегендей... асыр саламыз... Сондай ойындардың ешқайсысында Бүркіт маған «сен қыз, мен ұл» деген ешбір белгі көрсетпейді...

Дәптілі күндердің біреуі. Күндізгі сабақты бітірген Бүркіт екеуміз, күн мезгілі көшкіріп, бұлыңғыр ауа қоюлап түскен шақта, түйеге жеккен жайдақ шаңада, қалың қамыстың ішін пралаған жылтыр жолмен ауылға беттеп келеміз... Тымырсықтау аялды ауа райы, күн еңкейе шаңытыңқырап тұр. Кешке қарай жер бетін қалың жапқан тұманның кара күреңденген күн келбеті, сөніп бара жатқан шоқтай әлсіз ғана жылтырайды. Бұндай күндерде, даланың жерлеріне «үрлесін» атты борансымақ боп, қар бетіндегі қырау алақаншықтана сырғи жүгіріп жатуға тиісті. Мектеп пен ауыл арасындағы жол, қалың қамыстың арасымен жүретіндіктен, қолдың беті пымық. Қимылсыз қалпында үстіне қалыңдай үйелеген қыраудан, әрбір қамыстың жуандығы сырғауыл боларлық қайыңдай көрініп, ауыр салмақтан белдері бүкірейіп, бастары төмен иіліп кеткен. Соңғы жұмада боран болмағандықтан, қары мен мұзы араласқан көк ала жолдың беті майылаған қайыстай жып-жылтыр.

Балалардан оңашаланған Бүркіт екеуміз шаңа үстінде ойып барамыз. Әуелі соқтығатын менмін. Бүркіттің бір мінезі-мағырық суықта өзге балалардай оранып-шымқандыбай, әрі мақпам, жеңіл кінелді де, қамзолша күзен ішігінің де, кеңірдек барқыт қамзолының да, көйлегінің де жоғарғы түймелерін салмай, омырауын далита ашып жүреді. Денесінің қызуы өзгелерден күштірек пе, терісі өзгелерден қалыңырақ па, өзгеміздің ашылған жерімізді үскірік аяз темірлей қарығанда, Бүркіттің аяз сүйген жері, жүнін жұлып отқа қақтаған күстың денесі сияқтанып, күреңдене бөртіп тұрады!.. Аяғына ол жеңіл ғана байпағы бар етік, бұтына жеңіл ғана сырмалы шалбар киелі. Басындағы түлкі мала-қайының бауын еш уақытта байламай, екі құлағы салпаң құлақ ешкідей селтендейді де жүреді. Шешесінің қой терісінен жүнін ішіне қарата тігіп берген биялайын ол еш

уақытта қолының басына ілмей, белбеуінің алдыңғы жағына қыстырып қана қояды. Белін өкесінің тұрқын қысқартып берген жалпақ кемер белбеуімен тас-түйін ғып байлап алады. Осы белбеуді ол, қысқы киімін шешкенде де тастамай, қамзолының сыртынан буынып жүреді. Өзге баланың беті аяз сорғанда қызара қалса, Бүркіттің қоңыр сұрлау өңі сол қалпынан өзгермейді.

Мектептен күн сайын көңілді қайтатын Бүркіт, бүгін Танатар ауылынан ұзағанша, әлдене себеппен үн-түнсіз бола қалды. Ол осындай күйге әр кезде түсетін, сонда мен, жадыратуға күшім жетпесе, қол күшімді жұмсап, сүйкеніп, қытықтап... дегендей, лезде ырқыма көндіріп алатынмын. Қандай қылжағым болса да, ол ешуақытта зшуланбайтын...

Бүгін де осы әдісіме бағып, жым-жырт келе жатқан Бүркітке, әуелі әлденемелерді айтып қылжақтап ем, әуліге қоймады. Қытықтап көріп ем, «қойшы, Ботес!» деген сөзді салқын кескіммен ғана айтып отырып алды. Бір қызығы, мен өте қытықшыл адаммын, егер біреудің қытықтарын білсем, қолы тимей-ақ зорем ұшып тұрады да, қолы тие қалса, кішкене баладан да жеңіліп, жанымды қайда қоярлық жер таба алмаймын; ал, Бүркіттің қалай қытықтасаң да қымсыну түгіл, бүйрегі бұлк етпейді!..

Бұл жолы да сол әдетіне баққан Бүркітті қайтсем де қоспау, көңілін өзіме аудару мақсатымен, жаныса берген бір күртіктен екі ұмс қарлы жентектеп алдым да, бейқам отырған Бүркіттің ашық омырауынан көйлегінің ішіне салып кеп жібердім. Жалаңаш етіне суық қар тиіп шошынған шақта маған жалт қараған ол, ұстағысы келгендей ұнтыла беріп еді, шанадан түсе қаштым, ол тұра қуды!.. Біздің ойынымызға көңіл бөлгендей, үсті-басын қалың қырғау жапқан түйе тұра қалды да, «ойындарыңнан от тұтанбасын» деп сақтандырған кескіммен «ауф!» деп дыбыстап ақырын аяңмен жөніне жылжыды.

Қуған Бүркіттен қашқан мен, жол жиегіндегі қалың қамысқа үймелеген биік күртікке сүріне-қабына бұрын шықтым да, қарлы уыстай жентектеп, Бүркітті атқалай бастадым. Оныма ызалана түскендей, лақтырған қардан бетін ғана қорғаған Бүркіт, бір биік күртіктің құлайберіс жарында қуып жетіп ұстады да, жас баладай көтеріп ап, кеудемді кеудесіне, бетімді бетіне тақай қатты қысып, ерніме ерні қадала қалды!.. Мен есімінен таныған адамдай, не халге ұшырағанымды білмей қалдым!.. Сондай халімде, әлдекімнің «Сүйер көбейсін!» деген даусы құлағымға сап ете түскенде, шырғт ұйқыдағы адамның үстіне мұздай суды

құя салған сияқтынып, жалт қарасам, Жұман!.. Мен жанта-ласқан жандай бұлқынып, Бүркіттің құшағынан өрең босандым да, күртіктің ойпатынан домалай түсіп, тәса-тәсемен өрі қарай жүгіре жөнелдім!..

Сол бетіммен қаңғырып өлер ме едім, қайтер едім, егер аздан кейін артымаңнан «Бәтес!» деген Бүркіттің даусы естілмесе!.. Оған да тоқтамас па едім, қайтер ем, егер қуып жетіп ұстай алмаса!.. Оған да көнбес пе едім, қайтер ем, егер жалбарынышты сөздеріне жауап бермей бұлқынып ағыл-тегіл жылаған мені, Бүркіт ықпайымынан тасқары тағы да қушақтай көтеріп ала жөнелмесе!.. Содан кейін бұлқынған жоқпын. Бірақ, шанаға өкелгенге дейін де, отырғызғаннан кейін де, ауылға жетіп, үйге кіргенге дейін де, Бүркітке тіл қатқан жоқпын... Тіл қатуға күшім болған жоқ. Ұзаға булығудан ба, ұятқа өртенуден бе — мана, Бүркіттің күштеуімен шанаға отырғаннан бастап көтерілген денемнің қызуы аздан кейін үлеп, тұла бойым жалындай ағуалады да кетті.

Үйге жетіп қора ішіне кіргеннен кейін, шанадан талтіректеп өрең көтерілдім де, құлап кете жаздап өрен оналдым. Бір жақсымы, бұл кезде мезгіл ала көленке боп қалған екен және ол маңда адам жоқ екен. Үйдің есігіне қарай сенделе басып жөнеле берген мені, даусымда қорқу мен аяу үні сапырылалысқан Бүркіт қолтығымаңнан демемек боп жақындай беріп еді:

— Ұстама!.. — дедім мен ыршып кетіп, — төтем үйіне бар!.. Құдай үшін біздің үйге келе көрме!..

Не дерін білмегендей, Бүркіт аңырып тұрып қалды, мен үйге кіріп кеттім. Шама жағылмаған көленкелі үйдің ауыз бөлмесінде ешкім жоқ екен. Дуылдаған денем мен дірілдеген ағым өрең не боп, қабырғаға сүйеніп төргі бөлмеге кірсем, бұрышта намаз оқыған әжемнің елесі көрінеді. Намазының салты ме, әлде үйге кіргеннің кім екенін білгісі келді ме, босағадғы ағаш төсекке беттей берген маған әжем одырай бір қарады да, гһабатымен шұғылдана берді... Мен үстінде көрселер жиюлы, тапалтақ, кең ағаш төсекке өрең жетіп, үстіне созыла өрең шықтым да, бетімді мамық жастықтың ішіне көме, етпетімінен жата кеттім. Сол кезде қызуы тағы да күшейе түскендей болған денем, отқа қақтаған қорғасындай балқып бусанды да кетті. Аспаннан түскен қалың жиыбыраң тамшылары жыраға жиналып су боп ағуы сияқты, денемнен көтерілген бу көзіме жиналғандай, ал кеп ағыл-тегіл жыла!.. Тегі, жылау үстінде өзіме өзім не бола алмай, өксіген даусым шығып кеткен болу керек, онымды

өжем намаз үстінде-ақ естіп қалған болу керек, аздан кейін нақ қасыма кеп, «немене, Бопашжан?» деп сұрады. Мен жауап бермеген соң, өксімілі доғармаған соң, өжем әуелі басымды, одан кейін тамырымды ұстап көріп:

– Құдай-ай, сәктей гөр!.. Ауырып кепті гөр, мына бала!.. Не болды, қалқам?! – деп еді, мен тағы да жауап бермедім, жатқан қалпымды өзгертпедім...

Өжем өте қарулы кісі еді. Мықты жігіт өрен көтеретін жүкті, қолы тисе жұлып алатын. Қайраты сондай өжем, менен тіл ала алмауына, ырқына сөзбен көңіліре алмауына көзі жеткендей, не қалге ұшырағанымды алдына өңгеріп аң білгісі келгендей, тырмысуыма қарамастан, төсектен құшақтай суырып алды да, жерге отыра ғап бауырына басты. Сол шақта ауыз болмелен әлдекім кіре берді.

– Жапашпысың? – деді оған өжем.

– Ие! – деген даусы естілді шешемнің.

– Мына бала ауырып кепті, – деді өжем үрейленген үнмен, – денесі өрт боп күйіп барады. Үшкіртіп жіберетін өкесі де үйде жоқ! Пұшық шешейді шақыра қойшы, ұшықтап берсін!..

Пұшық шешей де тез келіп жетті. Денемнің қызуын көрген ол: «Манә үйге ұшықтап кіргізу керек екен!» деп өкпіді де, «қорықтық құяйын» деп, ауыз болменің пешінде жынып жатқан отқа темір шабаланы қыздыртты. Қып-қызыл болған шабаланы шешем алып кеп төбеме ұстағанда, үрейленген мені өжем құшағына қаттырақ қысып алды да, пұшық шешей, қызған шабаланың үстіне суды бормалдап құйды. Зорем кеткен мен, өжемнің кең омырауына басымды қалай сұғып жібергенімді білмей де қалдым...

Бірақ қорықтық құюмен, денемнің күйіп-жануы басылудың орнына үдеп кеткен сияқтыңды. «Ботес ауырып қапты» дегенді есітіп көрші-қоланнан көңілімді сұрауға келгендерді, «түнде көңіл сұрамас болар» деп, өжем ауыз болмелен бері аттатпады.

Жолаушылаған өкем ол түні келе қоймады... Өкпен алқынып, жүрегім өрекіп... дегендей түні бойы дөңбекшіп аунап, көрер танды көзімнен атырамы. Сонда, қасыма отырған өжем ара-тұра қорылдай қалғып кетсе, есік алдына қисайған шешем қыт еткен қимылымының бәрін сөзіп, жастығынан басын көтеріп алады. Өжемнен қорқатын бәйгүс сонда да жолай алмай: «Не керек еді?» деп дыбыс қана береді, сол дауыстан өжем де оянып кетеді...

Бір сәтте қалғи қапқан... Өлдене дыбысқа оянып кетсем, есіктен Қалиса кіріп келеді екен. Терезеге қарасам,

күн түске тармасып қалты. Мен үйдің төрге жақындау бұрышында жатыр едім, бұл үйдің келіні болғандықтан, ол араға келуге жақмыс жоқ. Қалиса, босағада тұра ғай:

— Қалайсың, Еркежан? — деді.

Сырқат адам оңдай сұрауға, әдетте «тоуірмін» деп жауап беруі керек. Мен оны айта алмадым, себебі, біріншіден, ку Қалиса неге сырқаттанғанымды аздақшан білуге тиісті, сондықтан, не деймін оған жауап бергенде? Екіншіден, тұла бойымды байқасым, түндегі күйіп-жануым босендегенмен, қытуым әлі де күшті және ауыр ойдан ба, әлде қызудың салдарынан ба, басым қатты жеңгіп қалты... Кезерген сияқты ернімді тіліммен жалап көрсем, қағы кепкен шақат жердің бетіндей тілімнен жарылып кетіпті... Осындай халде, сұрауына жауап бермей көскініне жауыздай қараған маған.

— Бөрің де естідім, — деді Қалиса, жаны ашылған көскімнен, — байқамған екенсіңдер, байгүс балалар!.. Қайдан байқасың! — деді ол өзіне өзі, — қауызынан жаңа ашылған бейшаралар, үстіне кеп қай шыбын-шіркейдің қона қаларын қайдан білсін!..

Қалиса бетін теріс бұрады да, жаулығының бұрышымен көзін сүртті.

— Бөкен қайда? — деп қалдым мен оған, ықтиярымнан тысқары.

— Үйіне кетті.

— Үйіне?!

— Иә, үйіне!.. Жұман иттің жемесуын тығындамаса, айдай әлемге жайып масқара қылмай ма?.. Соған бірдеме алып келуге кетті...

— Онда айтпас па екен?

— Қайдам. Көмеккейі кең ит еді. Тойымдығы да аз болушы еді. Жалмауыз ит тоймай сілені қатырып жүрмесей!..

Бұл сөз көңіліме тағы да қобалжу сала бастады.

— «Отыз тістен шыққан сөз, отыз ру елге жайылады» депті, шырағым, — деді Қалиса кейіген қабақпен. — Қайткенде де ел еститін сөз бұл. Жастарыңның жетіп тұрған да шағы емес: «Есті берсін, Совет заманы, еркімізбен қосылсақ, бізде кімнің не жұмысы бар?» дей салатын. Ондай жасқа жеткенше, бірталай уақыт бар әлі. Ескі заман болса, бұл хабар жетісімен-ақ, қайың жұртың сойылын сүйретіп қатың қолмен келіп қалар еді де, дүмді неме шаңырағыңа қобыз ойынып зықанды шығарар еді. Әкең оған тотеп бере алмас еді. Қазір оны істей алмайды, совет заманы!.. Әйелге бостандық берілген заман!.. Бірақ, олай екен деп, бұғып та жатпас, сасық ит. Көрінеу шаппағанмен, астыртын жұмы-

сын жүргізіп-ақ бағар. Әлі де байлыққа сатылатындар жоқ емес. Ақшасы көп ит, өркімдермен жең ұшынан жалғасып, талай саққа жүгіртеді ғой бұл жұмысты!..

— Осы сөздерді неменеге айтып отырсың маған? — дедім Қалисаға.

— Жай, әншейін, сөздің сырағысы да, — деді Қалиса, — айтпесе, совет заманында кімді кім жей қояр дейсін. Тек, құдайдан, бұл істе сенің өкең мен Бүркіттің өкесінің өзара ауыз біріктіруін тілейік!

Қалисаның соңғы сөзі көңіліме ұялай ғап, ішімнен мен де соны тіледім.

— Сонымен, — деді, кескіні әлі де тілек үстінде сияқты болып отырған Қалиса, — еркекшора боп далдандайтын дәуірін басыңнан өтті. Сен енді «ұл» емессің, қызың!

Мен үндемедім. Несіне үндеймін, рас!..

II. БОЙЖЕТКЕН

Сырқатымнан мен жұмаға жақын уақытта өрең айықтым. Онда да ыстығым қайтып төсектен тұрдым дегенім болмаса, сүзек болған алымдай сүлдерім құрып, талтіркенген аяғымды өрең басам. Кескін-кейпімнің қандайлығын көргім кеп, бір күні айнаға қарасам, өңім сақарға салған сүйектей құп-қу; жағымның еті суалып, екі ұртым ішіне кіріп кетіпті; көзімнің қарашығы бозырыңқы тартқандай олусіреп, бұрын өппак сүттей кіршіксіз көрінетін ағы, қарғаның қабығы арышылған жұмыртқасындай қара көк түске айналыпты; қаны кетіп кезерген ерімнің түсі, қайнап тұрған сүтә малып алған еттей боп-боз; кеше ғана топ-толық, жұп-жұмыр мойным қылдырықтай боп, біреу басымды қаттырақ қозғаса үзіліп кетерліктей боп тұр!..

Бұл калпыммен төсекте әлі де жата тұрар ем, егер үй ішіндегі естіер жаншардың қабақтары асп қатыңқы болмаса. Оның себебін Қалисадан сұрасам, Бүркітпен арамсыз болған оқиғаны өкем де, өжем де, шешем де естіпті. Ол ола, Бүркіттің күншыны жарып тастауы да, сол себепті біздің ауылға келе алмауы да өке-шешелеріме жетіп қалты. Үміт еткен алымы қолына тимегеннен кейін, Жұман және оның өсекші қатыны — Бике, Бүркіт пен менің жайымда ел арасына нелер сұмдық сөздер таратыпты. Осы әңгіме қайын жұртыма да жетіп, не боп жатқанын білуге, біздің үйге Сасық жіберген жігіт те келіп кетіпті. Осыныша қаулаған өсекті есту өкем мен шешелеріме оңай боп па?.. Бойжеткен

қыз болсам бірсөрі, мен әлі, он екі жастағы баламын ғой!.. Әкем мен әжем бұл өңімеге жандары ауыратындығын бетіме айтпағанымен, «бала басыңмен осынша атакқа таңылатын не болды саған?!» дегендей кескін-кейіптерінен аңғартады да, мен одан ұялып жерге кіре бастаймын. Ұялғанмен амалым не? (Кейін, кітаптардан көрсем, бұндай халге түскен адам, өзін-өзі өлтіреді екен. Ондай «үлгі» барын білмейтін бала басым, өсектің салмағы жанымды да, төнімді де қанша басып етпенмен, өліп қалмаған соң шыдай берем. Әке-шешемді де айымын. Бірақ, амал қанша?!.)

Өлмешінің халімен инеліктей қатып жүрген күндердің біреуінде, әкем бір жасқа жолаушылай қалды да, ол аттана сала, біздің үйге ауылдың қатындары жинала бастады. Сөз алпеттеріне қарасам, бұрын ұлша киініп жүретін мені, енді қызына киіндіріп, абысын-ажынның ғана тойын жасап, суыан ішпек. Бұл тойды туған шешем Жәния жасқал шығарып жасатпады. Әкем мен оның көшесінен бері ілінісіп, қабактары келіспей жүргенін сезгем, бірақ, неге екенін білмегем. Үйге бірнеше қатып жиналып келгеннен кейін:

– Ал, тоқал, түр, шай қой!.. Қазан көтер! – деді әкем шешеме.

– Немене, бастанғы жасайын деп пе ең байыңа? – деді шешем ұнатпаған дауыспен.

– Сөзді қойсайшы! – деді әкем бұйырған дауыспен. Әкемнің ондай даусынан ығысуды шешем алдақашан қойған. Соңғы бірер жылдарда ол әкем «е» десе, «ме» деп, бетін қайтарып тастайтын; әкем де әкемнің уытқыттауымен шешеме бұрынғыдай міне түспей, кейде, көзін ғана алайтатын; ал кейде: «Сендер-ақ сыйыспайтын болдыңдар-ау, осы! Бірін ол де, бірін қал!» деп шығып кететін; сөзі өтпейтінін аңғарған әкем, бұрынғыдай бейпіл тіліне ерік бермей: «Құрық алып кеттін-ау, қу тоқал!» деп кіжінетін де қоятын.

– Неге қоям? – деді шешем әкемді жеңіп алған дағдысына бағып, өршеленген дауыспен, – немене боп қапты, сонша асығатын? Қазақ аузына келгенін оттай береді. Сүттен ақ, судан таза баланы жасына жетпей жұлмалап қызына киіндіретін не қысыпты бізді?

– Сен олай деме, Жәния! – деді, Құба-әкемнің¹ бойбшесі Салиқа, сабырлы ақырын дауыспен, – «он үште отау несі демей ме? Бір-ақ жыл қалған жоқ па, Ботестің ол жасқа жетуіне?.. Енді еркек балаша сидандатып қайтесің осы?.. Ер баладан қолдарын күр отырған жоқ. Тіл-аузы-

¹ «Құба-әке» деп әкемнің атасы – Қоныр-қожаны айтамыз.

мыз тасқа. Сейілжан да жігіт болып келеді. Ата-анасының жоралғысы. Енді Ботесжанға қызша киінгені жарасады.

— Дұрыс соң! — деп ду ете түсті өзге әйелдер.

Салика шешемнің сыйлайтын аламы болушы еді, сондықтан оған қатты жауап қайырмай:

— Құдай қыз ғып жаратқан соң, қыз болмай қайда кетер дейсің, — деді шешем, көніп қалған бейнемен, — бірақ, не киіземіз, сонда? Өзіне арнап тігілген киім жоқ. Көкешінің ескісін киіземіз бе?..

— Мен оны кимеймін! — дедім де шығып жүре бердім.

Артынан Қалисадан естісем: «Баланың өзі де көнгеніңін білдіріп кетті ғой, — дегің қатындар, — Көкешінің ескісін кимеймін деуі дұрыс. Бар кісінің баласы бола тұра, неге кісін ондайды? Киімдерді арнап тіктіру керек те, жол-жоралғысын содан кейін жасау керек.

Осыған көнген әжем, қатындарды таратады да, әр түрлі маталар салынған саңдықты Қалисаға аштырып, жаңдық киімдерге лайықтыларын алдына қояды да, мені шақыртады. Қашқалиқтасмай Қалисаға еріп үйге кірген маған:

— Келе ғой, күнішегім, — деді әжем өзеуреп, құшағын жайып, — мына маталардан көңіліңе ұнағандарын айта ғой. Қалиса жеңген әкемілеп пішесін де, жақсылап тігіп, үстіңе киізе қойсын.

Өзгеруге қажет болған шақта, адам тіпті тез өзгере ме, немесе, бұған дейінгі дағдымша, әкемінің кең жайған құшағына кіріп кетпей, селтініп үнсіз тұр едім:

— Келін! — деді ол қылығымды ұнатпағандай болған әжем, Қалисаға, — баланың қай ұнатқан матасын ал да, анау ситсалардан екі көйлек, сөтеннен бір көйлек, биқаспантан жеңсіз, қаспалардан жеңді қамзол піш, содан кейін үйіңе апар да, тік!

— Қайсысын таңдайсың? — деді Қалиса маған.

— Бәрібір!

— Ендеше бойыңды ғана өлшеп алаймын, — деп Қалиса көйлектің ситсаның енін жаза бергенде, үйге көнек ұстап шешем кірді. Матаны нығымнан төмен қарай салбыратып өлшеуге айналған Қалисаға:

— Етегің асығынан төменірек түсіріп піш! — деді әжем.

— Қайтегің едің сонша төгілдіріп? — деді шешем, көнегін жалма-жан жерге қойып, маған қарап, — тізесіңнен аз-ақ төмен түссе де жетеді.

«Қайсының тілінді алаймын» дегендей, Қалиса әжем мен шешеме көзек қарап еді:

— Менің айтқанымды істе! — деді шешем.

— Сәнікі-ақ болсын! — деді әкем.

Қалалық жерді білмеймін, біздің маңайдағы ауылдық жерде, киімді Қалисадан пішкіш те, тіккіш те адым жоқ деседі. Елдің әлемі киінгісі келетін мырзалары ат жетер жерден кеп Қалисаға киім тіктіріп өкетеді. Қызын ұзатпай байтар да Қалисаға жаланышты. Пиң мінезді Қалиса олардың ілуде біреуіне ғана барып, үйінде жұмалап жатып, қыздың салтанаттық киімдерін сондай тігіп, бітіріп қайтады.

Сондай мініскер қолды Қалисаның қолынан пішіліп тігілген киімдер, денеме түтөлімен қона кетті. Сөйтіп мен, бір күннің ішінде ұлдан қызға айналдым да кеттім... Бірақ, әп-сәтте сыртым қыз бола қалғанмен, «ұлмын» деп жүрген мен сияқты бейбаққа, іштей қыз бола қалу қиын екен. Қыздың киімін кигенмен, әуелгі кезде сол киіммен көптің көзіне көріне алсамшы!.. Бірталай уақытқа дейін, өзімнен өзгенің бөрінен жерге кіре жаздап, қара көленке шаққа дейін тасқа шықпай, мешел адамдай үйде отырып алатын болдым.

Сөйтіп жүрген күндердің біреуінде, ішір арасында тасқа шығып, алыста шөгерілген шоғыр түйенің ішіне барып ем, ауыл жақтан қараңдап көрінген екі кісі бері қарай беттей берді. Үйге бір қонақтар бар еді. Екі адамды мен соларға жорыдым да, ербіне қалуга ұялып, түйелердің арасына бұта қойдым. Жакындап келген олар менің нақ қасыма кеп отырды. Дауыстарынан таныдым: бірі — әкем, бірі — Жұман.

— Сасық құданның сәлемін айтайын деп шақырдым, — деді Жұман әкеме. — «Дүние осы бетімен кете берсе амал жоқ, — деді құдаң, — өйтпей, біздің қолға да қарға қонар заман болса, жесірімді жіберіп тірі отыра алмаспын. Тіпті совет заманы бекіп қалған күннің өзінде, бұл намыстың жолына жетсе малды төгермін, жетпесе басты берермін».

— Сонда не қыл дейсі, Сасық нағашың?

— Оның айтатыны: «Әбеумен және Жақыпбекпен ішін-ара келістім. Әбеу баласын («баласы» деп отырғаным Бүркіт қой) Жақыпбекке қосып, Орынборға оқуға жіберетін болды, Жақыпбек баланы көндіріп алып кететін болды. Бала нағашысының сөзіне көнген де сияқты. Бірақ, ол «Ботесті ала кетеміз» дейтін көрінеді, бала айнып қала ма деп, нағашысы «сойтсек сойтерміз» дейтін көрінеді.

— Иә, қаш?..

— Сасық пен Жақыпбек ақылдасып былайша келіссе керек: егер Бүркіт үйінен аттанғаннан кейін бұл үйге соған десе, Жақыпбек «қарсы болмаймын» депті, «бірақ сол кезде әке-шешесі қызды алып қалудың, Бүркітті оқу жолынан

тоқтатпаудың амалын тапсын» депті. «Ол амалды Мәмбет қожаның өзі тапсын, — деді Сасым нағашым, — көсір баланы арандатып алмасын, қызын көндірсін де, салмақты соған салсын!»

— Қандай салмақ бар оған? — деді әкем. — Бойжеткен бала емес сөз көтеретін. Жап-жас балаға мен не айта алам, жұмсаған адаммы не айта алады?

Екеуі де ойланғандай, аз уақыт үнсіз отырып қалды.

— Мәке! — деді Жұман, өлден уақытта әкеме.

— Әу.

— Мынадай бір амал қолданса қайтер еді?

— Қандай? — деді әкем елеңдеп.

— Құба-екеннің ғой, мінезінің қаттылығын осы емпициядағы дүйім жұрттың бәрі біледі?

— Солай деседі ғой жұрт.

— Бұл салмақты соған салсаң қайтсіді?

— Қалайша?

— Мысалы, Жұмыпбек пен Бүркіт осында келеді екен дейік. Қашан келерін білдіріп тұрайық. Олар келген күні Құба-екен Бәтесті үйіне аласын да, тұсағандай ұстап отырсын. Жұмыпбек алып кетем деген болсын. Сен де «жіберем» деген бол. Сонда, Құба-екен пышағын қолына аласын да, «мен тіріде өкете алмаймын» деп қасарсын да отырсын. Не істейді оған?.. Жаманатты Құба-екен болады да қояды. Милициямен тартып өкететін, бойжеткен қыз емес.

— Тапқан ақыл болар, осы! — деді әкем Жұманға.

— Ендігісін Құба-екенмен ақылдасайық, — деп екеуі түрегелді де, ауылға қарай кетті. Ол кеңестер алғаш менің сезімді ауырлатудың орнына, тыңдауға қызық сияқтанды. Бөрінің жиналып, қаршадай екі баламен күресуін ай!

Сөздерінің ауырлығын, олар ұзаққырай бергенде сөздім. Жұмыпбек пен Бүркіт біздің үйге өңсегүні келіп, түстеніп кеткен. Сонда, Бүркіттің Орынборға оқуға кететінін өстім де, елеусізде «мені де ала кет!» деп тіл қатып қалғам. «Жарайды» деген Бүркіт. Сонда, балалық байғұс бағмызға, алдымыздан мынадай бөгет кездеседі деген ой келіп пе? Енді, бұзып көрейік, мықты болсақ бұл бөгетті!.. Жоқ, қиын оны бұзу!.. Өнгені емес, Құба-екенді көндіру қиын!.. Неге?

Оның жаратылысына біткен бір мінез, үлкені болсын, кішісі болсын, өйел жынысты адам атаулының бәрін де иттің етіндей жек көреді. Оның үстіне жеңгелері сияқты немесе атакты бөйбешелер сияқты қартың біреулер болмаса, өйел батып кіре алмайды. Алда-жалда өзінен жас біреуіміреуі кіре қалса, Құба-екен шығып жүре берсін де, ол

үйдің арқап асқан тамағына да келмей қояды. Бақайшағына дейін діншілдік ағып тұрған ол, Мұхаммед пайғамбардың «қыз тоғызға жеткен соң балық болады», яғни «ер жеткен ойек саналады» деген шариғатын қатты қолданып, жасы тоғыздан асқан қызды да үстіне кіргізірмейді. Оның әйелді жек көрсіндігі сондай: өзінен туган жалғыз қыздың өмірінде маңдайынан нискеген я маңына жолатқан кісі емес дейді. Ол үш жасында біреуге беріп жіберген сол қызына өзі де бармаған, үйіне де келтірмеген...

Қызға осылай қарайтын оның өлердей таяқ жегені де бар. Бұдан он бес-жиырма жылдар бұрын Құба-екем Ара-қарағай аталатын жердегі қайына көшіп барып, молдалық құрса керек. Бір күні ішірле, әлдеқайдадан салт келе жатқан ол, аттан жиегіндегі сайда жиек теріп жүрген бір топ кішкене қыздарға кездеседі. Оларды шайтан деп ойлаған Құба-екем иманын үйіріп кеп, кішкене қыздарды қамшының астына алады. Таяқ батып бақырып жылаған қыздар, Құба-екемді таниды да:

– Бәді неге ұрасың, Құба-еке? – деп шуласады.

– Япырай, маңа малғұндардың атымы біліп алуы-ай! – деп соңы Құба-екем.

Сол маңайда пішеншілер жатыр екен дейді. Бақырған балалардың даусын естіп жүгіріп келген олар, Құба-екене:

– Бұның не? – деседі.

– Осы маңай шайтанға қаптап кетті! – дейді Құба-екен. – Көздерің көре ме?..

– Қане? – десе:

– Міне! – деп балаларға қамшы үйіріп тағы ұмтылады.

Сол арада пішеншілер Құба-екемді ұстап алады да, «мөссаған шайтан!» деп, аттан аударып алып, өлердей соғыды. Балалардың біразы қатты таяқ жеп өлермөңдік халге жеткен екен дейді. Соңы көрген қайыны, «басыңның ама-ныңда кет бұл елден!» деп, Құба-екемді туган ауылына қайтарып жібереді. Одан кейін ел аралап бала піштіруден басқа кәсіп істемейді.

Оқымаған надан ауыл оны гүлама көргенмен, бертінде байқасам, өзге түгіл құранды да дұрыстап оқи алмайтын, дін кітаптарының қарасын танығымен, өз қолынан өз атын да жаза алмайтын қараңғы кісі екен. Сол қалшымен діншілдігі сұмдық: ас ішкеннен, ұйқыдан, жиыңға барғаннан басқа уақыттарда, жайнамаздың үстінен түспей шоқандай да отырады. Жайшылықта он қолынан таспағы түспейді. Екі сөзінің бірі – «Сүбхан алла!» Ол ешкіммен де шүйіркелесіп сөйлеспей, қайда болса да қабағын қарсы жауып тұнжырайды да отырады. Түсі де суық-ақ өзінің:

кескіні қап-қара қабағына біткен қастарының өзі көсе адамның сақалындай желкідейді, орағыта біткен қонқак мұрны кіші-гірім келсантай, екі шықшытына жөне негіне шоқтала біткен үш тарам көмірдей қап-қара ұзын сақалы, таяқта қырған мұртының ұртынан төмен созыла салбыраған ұзын сапыры, топтала қалалып тұрған сүліктерге ұқсайды, үлкен қара көзінің үстіңгі еті топ-томпақ боп үнемі ісіп жүреді, қара бұлттай жабылған қабағы еш уақытта көтерілмейді, адымға сүзетін бұқадай қарайды... «Үл» боп жүрген кішкене шығымда, осы Құба-өкеме еркелеп барып қалам деп, «жет, малгүні» деп ақырғаны бар. Содан қайтып маңайына жолған емен... Әйелі Сақлан жұмсақ мінезді адам. Бірақ, ерінен қорқа ма, әлде сыйлай ма, бетіне қарсы келмейді, ырқына қонсе береді, сондықтан ғой деймін, мені үйіне, тек ері жоқта ғана шақырып, кейде қондырып, ері барда маңайлаптайды. Неге екенін кім білсін, өкем де ағасының алдында құрдай жорғалап, айтқанын екі етпейді... Осындай адамның еркіне салса, мені оқуға өлсе жібере ме? Бұрын «сені ілгері жіберіп оқытам» дейтін өкемнің түрі анау!... Енді не істеймін?

Басым осындай оймен дал болып жүрген шақта Жұмысбек пен Бүркіт кеп қалды. Бүркітке мен онша жолықтым да, өкем мен Жұманның мені оқуға жібермеуге құрып жүрген айлаларын айтып бердім. «Нағашым күш салмаса, басқа күшіміз жоқ» деді Бүркіт. Біраздан кейін өкем мен Жұмысбек онша шығып сөйлесті. Бүркіттен содан кейін сұрасам: «Билік ағамда еді, — деггі өкем Жұмысбекке, — сөйлесіп көрейін, қондіруге тырысайын».

Ол күні біздің үйге қонтың Жұмысбекті, жақын жердегі ауылдың бір байы қонаққа шақырды. Бүркіт те бірге кетті. Олар жөңкеле салысымен, қолына аса таяғын ұстаған Құба-өкем үйге түтене кіріп келді де, өкеме ақдарған дауыспен:

— Ботесті оқуға жібермек болдың ба? — деді.

— Сондай сөздің болғаны рас! — деді өкем, қағарлы түспен қасына жақындаған Құба-өкеме, асамен салып қалар дегендей, отырған жерінен әрі қарай ығысыңқырап. Құба-өкемнің өкемді ашуы келгенде ұрып тастайтыны болатын, өкем оны көтере беретін.

— Кім ол сөзді шығарған?

— Өлгі Жұмысбек «әйел балалар да оқып жатыр... ала кетейін...» деген соң...

— Неге ала кетелі ол, өке-шешесі бар, күн көретін дәулеті бар жап-жас баланы?..

— Енді... айтқан соң... — деп өкем күмілжи беріп еді.

— Мәссаған, «айтқан!» — деп Құба-өкем өкемді асасымен ныққа салып кеті қалды. Жасқанған өкемді тағы да ұрмал боп асасын көтере бергенде, үйде отырған бір шал, «араша» деп қолынан ұстай алады.

— Жібер! — деді Құба-өкем шалға, бұлқынып, — жоқтауың бір-ақ асырайын!.. Өзің ғой, бұл сұмдықты ойлап шығарған!.. Жасыпбек айтатын, кімнің қызын мінгізіп келе жатыр арбасына?.. Қызды айдаладағы біреуге ертіп, әлде-қайда оқуға жіберу деген не сұмдық?.. Бойжеткен қыз бол-сайшы, тым болмаса!.. Қаршадай баланы қалай жібермексін?.. Көне, жіберіп көр, мықты болсаң!..

— Әй, қатын! — деді Құба-өкем, сол мезетте үйге кіріп келген Сақпанға, — апар, анау Бөтесті бәдің үйге!..

— Неге?

— Не өкенің құны бар «неге» екенінде?! Апар, «апар» деген соң.

Құба-өкем өйелін жарбаңдап ұра бермейтін, ал егер андасанда бір ұра қалса, талдырып тастамай тынбайтын. Доһы мінезді ол ешкімге араша бермейтін. Арашалаймын деген адымың өзін бассалып сабайтын болған соң, «өз қатыны, өлтіріп тастаса да мейлі!» деп, өйелін айғай-үйғай шығарып сабап жатқанда жан адым бармайтын.

Мына жолы, өдейі бізге көз ғып істеп тұр ма, әлде расы ма, «апар!» деп ақырғаннан кейін, «айтқанын орындамасам ұрып тастар» дегендей, Сақпан маған ұмтыла беріп еді, мен қашып барып өжеме тығылдым.

— Қарағыз!.. Бер балаңды! — деді Құба-өкем өжеме ақырып.

— Бара ғой, қарағыз! — деді өкем маған сыбырлап, — өйтпесе, шетімізден қирата сабайды!..

Сақпан мені өкемің артынан сүйреп алды да шықты. Зорем ұшып кеткен бе, немене, тұла бойым безек болған адамдай қалтырап, жылағым келгенде, көзімнен жас та, дұсым да шықпай қалды. Қасқырамы қалың қойдан лақты ала қиққан аң қишпығындай, қолына тиген Сақпан, «аяқ-қолымды жерге тигізбей!» дегендей, дедектете сүйреп үйіне алды да кетті!..

Сақпан ол күні мені қасына алып жатты. Күндегі лагдысы ма, әлде қауіп күткен адамдары мені ұрлап я тартып өктер деп қорқудан ба, Сақпан жатар алдында, есікті ішінен қыл арқанмен шандып байлап тастады. «Одан да қапы болармыз» дегендей, фонарь шам жағылып, ағаш төсектің бас жағындағы адалбақанға ілінді де, төр алдына төселген жай-намаздың үстінде Құба-өкем намаз оқып отырып алды.

Мен әлденеге елегізіп, таң атқанша көздің шырымын алған жоқпын. Неге екенін кім білсін, сол күні түнде ауылдың иттері де мажсызданып, түні бойы шөуілдеп үріп шықты. Олар өзара таласып қалысты ма, әлде қасқыр кеп таласты ма, анда-санда шаң-шүң, ирс-үрс етісіп те қалады. Иттермен бе, қасқырмен ба, қотандағы қойлар да бірер рет үркіп, ауылдың әлдекімдері иттерді айқайлай айтақтап дүбілді. Мына мажсыздыққа елегізгендей, сымарлар мен түйелер де мыңалдасып, кейбірі үйге де сүйкөніп жетіп жатты... Бұған намазға ұйып отырған Құба-өкем де мажсызданып, үйге сүйкенген малдарға: «һа, былай!.. шөк!..» деп дабыс та беріп қалды... Бірақ, бұндайда далаға жұрттан бұрын жүгіріп шығатын Құба-өкем, есіктің байлауы шешілсе-ақ, қауіп күткен адамы кіріп келердей, отырған орнынан мыранып қана қозғалғаны болмаса тырп етпейді...

Таң ата қалай қалғығанымды білмей де таппын. Әлдекім оятқанға көзімді ашсам – Сақпан.

– Кісі келеді, тұр, шырағым! – деді ол.

– Кім?

– Жакыпбек...

Неге екенін кім білсін, тұла бойым қалтырап кетті. Орнымнан тәлтіректтей тұрған қалпыммен, жеңіл киімдерімді үстіме өрең іліп үлгерген шағымда, құман ұстаған Құба-өкем кірді де, маған заһарлы көзбен бір қарап қойып, дағдылы орнына отырып, түнжыраған түспен төмен қарап тасығын тарта бастады. Мен жуынбастан ағаш төсек пен жүктің арасындағы қуысқа шөке түсіп отыра қойдым. Жакыпбек пен Бүркіт кіре береді. Денемнің қалтырауы күшейе түсті... Сондай кезде Жакыпбек пен Құба-өкемнің не сөздер айтқанын ұқпай да қалдым. Жалғыз ғана үкқаным, бірдеме деп қалған Бүркітке Құба-өкем ақырып қап, пышақ жұмсауға қозғала бергенде, Бүркіттің үйден шыға қашуы. Содан кейін Құба-өкемнің Жакыпбекке айтқаны:

– Ендігі сөзіңді шығып қылма, шырағым. Бала оқуға бармайды да, мен жібермеймін де. Ертен ер жетіп, оң қол, сол қолын танығаннан кейін, қайда барам десе де еркі. Отан дейін бұл бала қолда болады.

– Отан енді амал жоқ! – деді де, Жакыпбек Құба-өкеммен қоштасып шығып кетті. Бүркіт пен оның тез аттанғанын естігеннен кейін:

– Енді бара ғой, үйіңе! – деді Сақпан маған.

Үйге келсем, өкем мен Сақтаған отыр екен. Олардың өзара кеңестері мен барғанша аяқталған болу керек. Мен бара Сақтағанның өкеме айтқаны:

— Сөз осы, Момеке! Егер бұл айтқанды орындамалың бар ғой, маған өкпелеме. Содан кейін үстеме салықпен сенің де сіленді қатырам.

— Уәде бердік қой, енші! — деп әкем күлген болатын. Бірақ, кескінінде қорқыныштың бұлты ойнап тұр.

Сақтаған шығып кетті. Артынан сол кеңестің ішінде отырған шешемнен білсем, екеуінің әңгімесі мен туралы екен. Сақтаған әкеме: «Аған боп, өзің боп, құдан Сасық боп, айнала тор құрып қызынды оқуға жібермей алып қалдың. Бірақ, онымен арам ойларыңа жете алмайсыңдар. Сасықпен құдамын деген сөзді бүгіннен бастап қоясын. Оған саған адал келмеу міндетін өзім алам. Қызынды бүгіннен бастап Бүржіттің қалыңдығы деп есептейсің. Жастары жеткен соң қолыңнан қосып неке қиярын өзім алам. Оған дейін бұл қызыңның бақылаушысы мен боламын» депті. Қорқуы ма, шыны ма, әкем «жарайды» деп уәде беріпті.

Сақтаған сөзінде тұрады. Ол біздің ауылға ай сайын бір кеп кетеді де, келген сайын Сасық пен біздің үйдің арасында қарым-қатынас бар-жоғын сұрастырып кетеді. Бір сәтте, әлдеқайдан келе жатып, Сасық біздің үйге қонып еді, мен ол күні Құба-әкемнің үйінде болып едім. Осы қонырудан әкем палате қап, артынан келген Сақтаған, «неге қондырасың?» деп жанын шығара жазлады. Ел ішіне тараған сөзге құлақ түрсем, менің мәселеме байланысты ма, әлде үкіметтің байларға қолданып жатқан саясатынан ба, Сақтаған Сасықты нектеп ап, «үстеме салық» дейтінмен, шынында да сілесін қатырыпты. Әлдене салықтарын төлемегені үшін Сасық бір қыстай Торғайдың абақтысында жатып, көп малы қазынаға алыныпты. Содан кейін тұралап қалған жайы бар сияқты.

Мен алдағы қыста оқуға барып, бесінші класқа түсуге тиісті едім. Оған әке-шешемнің жібергісі келмеді. Мені оқуға баруға ұялсын дегендей, тізеден аз-ақ төмен түсетін көйлегімді әкем күзге қарай ұзарттырып, тобығымнан төмен түсіртті. Бұрын тік етектегі көйлек киюші едім, енді ұзарған көйлектің төменгі жағын қос-етектетіп жібертті. Бұрын әйелше формамен тіктірген жеңді-жеңсіз камзолымның үстіңгі тана-моншақ жоқ еді, енді өңіріне, етегіне айнала күміс қалатып, әр түрлі тастар тақтырып, бар бойын шұп-шұбар ала етті. Құндыз бөркімнің де сайларына күміс қалатып, төбесіне шоклақтай үкі тақтырды. Кішкене күнімнен ұстарамен қырдыра берген шашым, биыл көктемнен еркіне жібергеннен кейін, шұбала өсіп, күзге қарай ұзын екі бұрымын өрте жарап қалған. Бірақ, оны, батсайыңданызған бауымен ғана өретінмін. Күз бола әкем бауды тастатты да,

үзбелері, салпыншағы көп ауыр шолпымен өргіді. Зыр қағып қашқалақтағаныма болмай, екі құлағымды да тескізіп, қотыры жазыла, үлкендігі үзенгідей дерлік күміс сырға кигізді. Осыныша безендіруге бойы қысқарақ болар дегендей, аяғым өкшесі табан қарыс шонқайма етік тіктірді. Енді тез өсудің қажеттілігін түсінгендей, былай да сұнғақ бойым тез серейіп кеткен сияқтанды. Сөйтіп мен, аз уақытта еркек-шорадан бойжеткен болдым да қалдым!.. Осы түрлімен мектепке барып, кластың партасына отырып көр!.. Сондықтан, өке-шешемнің сабаққа жібергісі келмеуіне орай, өзімнің де барғым келмеді. Бірақ, бұнымды Бүркіттен жасырып, келер жаз оған хат жазғанымды, «мен де оқып жүрмін» дедім. Ондағы ойым, Бүркітті артына алаңданысын дегендік.

«Қыз көздің құрты» деселі ғой қазақ. «Қымызды кім ішпейді, қызға кім қызықпайды» дегенді де айтады ғой ол. Бойжеткенше киінгеннен кейін, мен де жұрттың көзіне түсе бастадым. Ауыл одетінде «қызға сөз айту» деген болады екен ғой, ондайда қыз бен жігіттің арасына жөнгелері жүріп, егер жағыстыра алса, алымға молығып қалады екен ғой.

Менің жөңем — Қалиса. Қыз боп көзге түскен күннен бастап, «қайың сіндіңмен жақындастыр» дегенді әркім-ақ айтатын көрінеді. Қалисаның қызығы, сол сөздердің біреуін де менен жасырмайды. Сонда айтары:

— Алам десем, бермейтіні жоқ жігіттердің. Өйтпей қайтсеін бақырлар!.. Ақсудың көгілдірі сияқты боп өсіп келе жатқан саған қолы жетуден артық не бар оларға? Егер із-ғарғым келсе, басыңды айналдырып алу маған тұх те емес. «Болмаймын» деп кергіген талай қыздар, мойнының астына түскенін аңғармай да қалатын. Сілтеген құрығымның түспегені жоқ. Бірақ, саған ол айламды қолданбаймын. Бүркітке: «Сары балдай сақтап, қолына перінште күйінде тапсырам» деген уәдем бар. Сол уәдеме жетем. Оған дейін, сөз айтқан жігіттерді қылжак қып, қалталарындағы тиянысынан қаға тұрам.

Расында да сөйтіп, біраз жігітті ыза қыла ма, оды «жігіт» дегендердің кейбірі аузымен орақ ораған мақтаншақ келе ме, немене, біреулер ел ішіне «Бәтеспен солай болдым» деген сөзді де таратып жүретін көрінеді. Ондай сөздердің кейбірі үй ішінің құлағына да шалынатын сияқты. Кейде не өжем, не шешем: «Бұл не сөз, өзі?» деп Қалисаны сұраса, Қалиса: «Былыпшай берсең! Тек, аманшылық боп Бүркіт келсе, ақ-қарасын бір-ақ көресіңдер. Егер сонда қара боп шықса, Еркежанды ғана емес, мені де бетке түкірәңдер-дейтін көрінеді...

1925 жылдың жазында Бүркіт Орынбордан елге келеді деген хабар естілгеннен кейін мені алып қашқысы келгендей, әкем алыстағы төркініне баруға жиналып, әкем мені ала кетпек болды. Бүркітті сағынған мен, бармау жайын Қалисаға ақылдасып ем:

— Бар, — деді ол, — еркекке бұлзана білмессен калірің кетеді. «Арзанның жілігі татымайды» дегенді аталарың босқа айтпаған. Сүйген адамыңа болса да арзан берілмеу керек, діңкесін құртып барып қосылу керек. Сонда ғана бұлды боласың. Зарыға түссе, сүйе түседі. Егер сені сүйі рәс болса, құмары күшейе түссін. Тек, көңілін ғана аулайтын тілдей қағаз тақта да, аттана бер!..

— Мінезі қатты еді, өкпелеп кетпей ме?

— Өкпеге қыса да, өлімге қымайды, оның аты «айрыла алмайды» деген сөз. Өкпелесе мейлі. Тарта берсін. Шыны сүйсе, оралып келмей қоймайды.

Қалисаның сөзіне бадды да, балсыз да болмаған қалпыммен, әкем мен әкеме еріп кете бардым. Оның сөзі растығына алдағы қыста ғана көзім жетті. «Бүркіт елге келе жатыр дейді» деген хабар естілгенде:

— Айтадым ба, — деді Қалиса маған оғаша жолығып, шүйініші сұрап, — «сүйгені рәс болса оралады» демедім бе? Ол өзге үшін емес, сен үшін келе жатыр. Саған айтарым: құмартып келді екен деп ақтарыла салма. Өлі де бойынды ірке тұр. Құмарлығы арта түссін. Балуан-шолақ деген кісі, сен сияқты бір қызға ғашық болса керек; сонда, мен сияқты жетпесінің ақылымен бе, әлде құдай өз жерлесіне күйді ма, қыз «өне кел, міне кел» дей берсе керек. Соған шығарған өлеңінде Балуан:

Өуелі бір барғанда «қыста» деді,

«Сөзімді менің бекем ұста» деді,

Тағы да бір барғанда «жөктем» деді,

Бұрғанда бұл сөзіне өкпеледім,

Оған сен бір барғанда «жазда» деді,

«Уағда соған саған аз ба?» деді...

Тағы да бір барғанда «күзде» деді...

«Бұл жолы күздеріңді үйбе!» деді, —

дейді. Сен де Бүркітті осылай бір-ақ сүйретіңкіре. Шыдаса шыдасын, шыдамаса барсын!..

— Оған мен шыдаймын ба?

— Ол да шыдамайды!.. Бүркіт қысты күні әдейі келе жатқанмен, «жазға» деп уәде ет. Ар жағын өзім жайып-шуаппын.

Ол сазарында солай аман аттанған Бүркіт, жаз Көкеннің тойына келгенде, Қалисаның мені оған жолықтыруы тажап болды.

Той күні ел жата ма? Күні бойы сапырылысып ойнаған топ, түні бойы да сапырылысты. Осындай қыбырлаған қалың жынның арасынан ұрланып көр!.. Оның үстіне, Бүркіттің барын көрген аңдушыларды қайда қоясың? Олардың көзін қалай алдайсың?.. Тынышсызданған мыған:

— Жата бер, төсегіңе, — деді інір арасында Қалиса, — құдай бойыма берген ебін алып кетпесе, ауыл жатқан шақта үйіңнен ұрлап алып шығам.

— Қалай?

— Оны уақытыңда бір-ақ көрерсін. Әке-шешен «ерте неге жатасың?» десе, «басым ауырды» дей сал.

Сол сылтаумен төсегіме ерте жатып қалғанмен, інірмен бастап, біздің үйде дамыл болған жоқ. Қазақ гүрпында, ол күні түнде қалыңдықты, яғни біздің Көкенді жеңгелері күйеуіне ояша жолықтыру керек те, күнәсіздігін көрсетіп күйеуден кемпір олды, ит ырылдар, бақан аттар, өсік ашар, қол ұстатар, шаш сипатар, көрме қимылдатар... сияқты қаделерін алуға тиісті.

Бұның бәрі де дұрыс-ау. Егер апам байгүс күнәсіз болса!.. Жеңілтек мінезді сорлының алдақашан ашмыл-шапшылып қалғанын білетін мен: «Күйеуі беріп кетсе қайтпеміз?» деп қоркам. Оны Қалисаға айтсам: «Ніс алыас жаман күйеуіне осы қалпы да татып жатыр» деп күледі де қояды.

Неге екенін кім білсін, қазақ гүрпында күйеуіне апаратын қалыңдықты да жеңгелері үйінен түнде «ұрлап» өкетеуі тиісті, оны туыстары білсе де, білмеген боп жата беруге тиісті. Үйінде осындай «күпия» іс боларын білетін әжем, «ыңғайсыздық жасамайын» дегендей кешке қарай алдақайда кетіп қалды. Өзге жанымыз үйде болдық та, түнде өзге үйлерден ертерек жатып, шаямызды сөндірідік. Қалиса мен менің інірдегі сыбырымды естіп қалғандай, соғы жылдарда бөлек жатып жүретін әжем, бүтін мені қасына ап, ірге жағына, бір көрпенің астына жатқызды. «Біреу іргеден қол жүгіртер» дегендей, кереге жағыма Сейілді салды, сонымен: «Мен енді мықты қақпанға түстім, Қалисаның бұған қандай ептілік жұмсарын кім білсін» деп жаттым мен.

Әжем ол күні есікті де байлатып тастар ма еді, қайтер еді, егер түнде жөңгелері Көкенді «ұрлап» ап шығатын бол-маса. Қайшығатын әжемнің үйде жоғынан ба, әлде қалыңдықты алып кетудің қажеттілігінен бе, шам сөнгеннен көп кешікпей, әлдене өйелдер үйге сыбырласып кірді де, төсегі төрге салынған Көкенді «ұрлап ап» жөнелді... Есік ашылған шақта байқасам, інірде алабұлттау аспаннан сығалаған айдың сәулесі, өлі де жап-жарық... Көкендер кете, әжем шешем:

— Жапан, есікті байлап қал! — деп еді:

— Не жау тиер дейсің? — деп шешем орнынан қозғалған жоқ. Байғұс, бүгін менің Бүржітке кездесуге бел байлағанымды сезіп жатыр ма екен, сөзбей жатыр ма екен?..

«Ұяқы мен тамақ дұшпан» демей ме қазақ? Екеуі де қажетті уақытында шыдата ма?..

Соңғы бір күндері тойға өзірленген үйде назам кетіп шала ұйқылау болып жүрген мен, Қалисаның қашан және қалай келуін тосып жатқанды қалғып кетіппін. Әлдене аяқ жағымда жыбыр ете қалуынан оянып кеткенімде, «дыбыстама» дегендей, әлдекімнің салқын алақаны, көрпе ішіндегі ып-ыстық табанымды қаттырақ қысып қойды. «Қалиса болар» деп төсектен басымды көтере бергенде, «жүрі!» дегендей қолынан тартты. Әжемнің дыбысына құлақ тіксем, қорылдап ұйықтап жатыр. Сөйілдің де мұрны пысылдайды.

Төсегімнен буыным төлтіректей түрегелген мені, аяқ жақтың адам қолына балаша көтеріп алды да, тышқан ұстаған мықықтай еппен, ешбір сыбырсыз үйден алып шықты. Қалжес!..

Інірде жұқа түскен шықтың қалыңдауы ма, әлде тұман түскен бе, дала бозамықтана бұлыңғырланып тұр екен. Мені жерге түсірген Қалиса, «бұл арадан біреу-міреу көріп қалар» дегендей, қолынан жетектей жөнелді. Қалың буалдырға сүңгіген өкпеүміздің көзімізден, алдан кейін қараңдыған малдар да, үйлер де ғайып болды. Біраз жер жетектеп барғаннан кейін:

— Азып демалайық, — деді Қалиса, көтеріңкі дауыспен, өзіненге отыра беріп.

— Бұл қай жер? — деп ем:

— Тобылғы сайдың кемері, — деді Қалиса, қасына құшақтай отырған маған, — өлең бар еді ғой, Еркежан, — деді Қалиса:

Баянауыл басынан бұлт байланып,
Жапың шығып бара ма көз байланып,

Екі жастың тілеуін беріп ала,
Айдың жүзін бүт басың қараулаңсың! —
деген.

— Бар! — дедім мен, тоназудан ба, денем қалтыранқырып.

— Енді қорқатын ештеңе жоқ, — деді Қалиса, қалтырауымды көріп, шапанын нығызға жаба, бауырына қыса түсіп.

— Апатай-ай, — дедім мен, — осы жақсылығыңды да ұмытар ма екем мен?

— Ол ерік өзінде. Мен саған деген жақсылықты Бүркітпен екеуің үшін ғана емес, өзім үшін де жасап жүрген адаммын. «Неге?» дейсің ғой? (Мен үндемедім.) Расымды айтқанда, мен өзім жар сүйіп көрген жан емеспін. Өзім ешкімді сүймеген соң, әке-шешенің мал берген жеріне кете барған соң, ешкімнің де «сүйістік» деген сөзіне сенбеуші едім, шын сүйіскенді көру, арманым еді. Сол арманыма енді жеткен сияқтымын, Еркежан!.. Бүркіт екеуің маған шын сүйіскен адам сияқтысыңдар...

— Оған сенуге болады, — дедім мен.

— Еркежан! — деді Қалиса, — бір сөз айтсам, көңіліңе ауыр алмаймысың?

— Алмайын.

— Не сөз болса да ма?

— Не сөз болса да!

— Әкел қолыңды.

Екеуміз қол алмыстық.

— «Ұлым үйде, ұлығү түзде, қызым үйде, қылығы түзде» деген мақал бар, шырағым. Менің байқауымша, сен «сүттен ақ, судан таза періште» сияқтысың. Бүркітке осындай болсаң ғана жолық, өйтпесе, өзінді де, мені де, Бүркітті де өлтіресің!

— Апажан-ай, не деп қарғанайын? — дедім мен жылап жіберіп.

— Тек, Бүркіттің ризалығымен ғана!..

— Болсын!..

III. ҚАНДАЙ ӨЗӨЗІЛ ЕКЕН

Бүркіт пен менің қалтқысыз сенісуімізге, Қалисаның қуануында шек болған жоқ. Менің оқуға баруды сылтау ғып, Бүркітпен осы жазда еріп кетуімді де ол қатты ұнатты.

— Енді қарайлайтын ештеңе жоқ, — деді ол, — ұялатын да ештеңе жоқ. Әке-шешесінің ошағына тас болған қызды көрген де, естіген де емес. Жат жұрттыққа жаралған баласың, кемелді жасың да келіп қалдың, не бар ұялатын?.. Оқуды сылтау қылғаннан да дұрыс. Былайша бірге кетемін десен, амалсыз көнген әке-шешен, «қалыңсыз қыз болса да, қадесіз күйеу жоқ» деп, «той жасап жөнелтем» деп ырыс-жирың қылар еді. Оның да оқасы болмас еді, егер Бүркіттің әжесінің бұл игілікке құлқы шауып тұрса. Ол да сексеуіл сияқты, қисайған жағынан икемге келмей сіресіп жатқан бірдеме. Той жасауға ол өлсе де көнбейді. Бұзағалар «тойсыз бермейміз» дейді. Сойтіп, Бүркіттің де, сенің де басыңды қатырып, оуре-сарсаң етеді. Не ақыларың бар, ондай азаптың ноктасына бастарыңды сұтатын? «Қоп сөз — бөк сөз» депті аталарың. «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» депті. «Оқуға барамын» дедің — бітті. Әке-шешен қолыңа тұрып көрер. Өздерінің күші жетпесе, тағы да Құба-екеңді салып байқар. Кішкене шағың емес. Енді көнбе оған. Елден оқуға кетіп жатқан қыз жалғыз сен емессің. Екінші бірі кетіп жатқан уақыт. Енді саған Құба-екең де, басқа да бөгет бола алмайды.

Қалыса өкеуіміз де осыған келістік. Мен әке-шешеме елеусіз түрде жинала бастадым. Сол бір күндері Бүркіттің бадың ауылға мініп келген атының күзеліп қалу хабары дүңк ете түсті. Бұған зорем кетіп Қалысаға барсам, естіп отыр екен. Бірақ, оның қабағында қатулану жоқ. Мен «осылай да осылай» деп үрейлі дауыспен жылдамдата дөттеткеннен кейін:

— Абыржыма! — деді Қалыса, — үйіңнен тезірек аттануға жақсы болды бұл..

— Қалай??

— «Ашынған тілді болады» дегендей, Бүркіт енді аяп-байды. Құдай біледі, ол үйіне кеткен жоқ, болыстық кеңсеге кетті. Болысымыз Еркінмен көңілі жақын ғой Бүркіттің. Ол Еркінге шынын айтады да, милиция өкесі, сені алады да жөнеледі. Сен енді тартынба. Бет ашылғаннан кейін, ауылда қалуыңның сөні жоқ.

Менің де осыған бел байлағанымға көзі жеткеннен кейін, Қалыса құшақтап бетімнен сүйді де:

— Бекіңдік қой осыған! — деді қайталап.

— Бекіңдік.

— Еңкеше, сенен бір өтінішім бар, Еркежан!

— Ие?

— Аманшылық болса, Бүркіт, әрі салса, бүрсігүні, өйтпесе, ертең келіп қалар. Ол келгенде менің үйде болмауым жөн.

— Неге?

— Қазақшылықты білесің. Сен кететін болсам, үйіңде жылау-сықтау көбейеді. Әрі намысқа шапқан, әрі сені қинаған өке-шешен, «тоқтатар-ау» деген амалдың бәрін қолданып бағады. Екеуімнің жандай дос, сырлас екенімізді олар жақсы біледі. Сондықтан, өзге амалдары таусылғанда, саған мені жұмсауы мүмкін. Ауылда қалатын адам болғандықтан, мен олардың тілін алмай тұра алмаймын. Бұнын арты өзімді де, сені де қинауға соғады. Неміз бар, олай қиналатын?..

— Сен қайда барасың, сонда? — дедім, бұл сөзі де көкейіме қона кеткен Қалсаға.

— Осы арадан қоналқаға жететін жерде апам бар. «Қызамды ұзататын едім» деп онеутүні шақырып кеткен. Соған ертең ертемен кетем де қалам.

Ертеңіме оянсам, шаңырақтың күлдіреуішінен сығалаған күн түске тарнасып қалған екен. Бүгін бір аса жақсы ұйықтаған күнім екен: бірер күннен бері зеңгісіреп жүрген басым да жазылып қапты, бойым да мейлінше сергіп қапты. Үйде жан адам жоқ... Керіліп-созылып... дегендей, төсекте құрысқан бойымды жатқан қалпымда аз уақыт жазып ап, басымды жаңа ғана көтере бергенде, үйге інім — Сейіл кіріп келді. Оны мен жанындай жақсы көрем. Қанымның біргелігінен бе, жанысы басқа болғанмен, төскінкейпінің аумап маған тартуынан ба, өлде біздің үйдегі еркек кіндікті бала жалғыз осы болғандықтан ба. Жасы биыл сегізге толып, алдағы күзде мектепке барғалы жүргенмен, тұқымнымызға тартып, бойы да серейіп қалғанмен, маған Сейіл өлі күнге дейін бесіктегі баладай көрінетін, сондықтан, мен оны үйде көрейін, далада көрейін, көздіккен жерде күшпактай ап бауырыма қысып, күшмырлана сүйетімін. Ол да мені жанындай жақсы көріп, өзге тентек мінезінің бірін көрсетпейтін, күндізгі үйірлігі былай тұрсын, түндердің де көбінде менің қасыма жататын. Мені ол, тілі шыққан күннен бастап «Бота» дейтін. Бүркіт те содан үйреніп, «Ботаның» алдына «ақ» деген сөзді қосып, «Ақбота» деп кеткен. Маған Сейілдің «Ботасы» мен Бүркіттің «Ақботасынан» жылы сөз дүниеде жоқ сияқтанатын. Сейілді сонша жақсы көретінім Бүркітке аян да. Соңғы рет жолығып оқуға бірге кету жайын кеңескен шағымызда:

— Мен бәрін де қиям, — дегем Бүркітке, — жалғыз ғана қиямайтыным — Сейілжан. Ол жылап жабысса айырылып кетуім қиын.

— «Айырылып», сен өлімге барамысың? — деген Бүркіт күліп, — бақыт сапарына аттанбаймысың? Олай солқылдауды қой сен!.. Биыл мектепке баратын жылы. Әзір сонда оқи тұрсың. Екеуіміз оқуымызды бітіріп алайық. Сонан кейін Сейілді қолға алып оқытамыз.

— О да дұрыс екен! — дегем мен, көзіме жас ап.

Аз жылға болса да айырыларым есіме түссе, ішім уылжып, оңашада жылап алатынымын, кісі көзінше күрсейіп алатынымын. Өткен түнде де есіме осы түсіп, жастығымды біраз шылап алған...

Сол Сейіл есіктен кіре бергенде:

— Күнім! — дедім оған.

— Әу! — делі ол тоқырай ғап.

— Келші! — деп құшағымды жайдым. Дағдылы қалпымен жүгіріп кеп құшағымға енген оның қолында, әлдене қағаз жүр. Бауырыма басып сүйгеннен кейін қағазын қарасам, ішінде томпайған бірдемесі бар үлкендеу конверт... Адресіне қарасам — маған арналған...

— Бұны кім берді? — дедім баланың қолындағы конвертті алып.

— Почта тасушы.

Конвертті ашсам, ішінде қатырмамен тыстаған қалыңша кінешке жүр. Кінешкенің сыртына қарасам — «Бүркіттің альбомы» деп жазылған. «Альбом» деген сөзді естігенім де бар, оның не екенінен де хабардармын.

Кінешкенің ішіндегі қатырма қағаздарды саусағыммен сыдырта қарап қалғанымда, ішіне жапсырылған бірнеше фотокартке елестей кетті. «Неткен картонкелер екен?» деген оймен, мен енді басынан ақтарып қарай бастадым. Әр беттегі картонкелің астына «Фото 1... 2... 3... 4...» деген сияқты шифрлар қойылған. Ол уақытта ашулана қарап, лақтырып тастаған альбомның фотоларын енді ретімен санап көрейік:

Фото 1: Жеңсіз, омырауы ашық, етегі өрі тар, өрі шолақ халы жұқа көйлекті, аяштары дударланған бірі орыс, бірі қазақ екі қызды қолтықтап Бүркіт және бір орыс жігіті келе жатыр, төртеуінің де езулері құлақтарында...

Фото 2: Жемісті қалың бақшаның ішінде тығылынбақ ошағандық, Бүркіт пен орыс қызы бір ағаштың түбінде жасырынып отыр, оларды аңдыған адамдай, қазақ қызы екінші ағаштың түбінде жапырақ арасынан сығалап тұр...

Фото 3: Әлдене судың жағасы. Тегі, шомылуга әзірленген болу керек, жағата өскен бұтақты ағаштардың бір саясында қыздар, екінші саясында жігіттер шешініп жатыр. Қыздардың ішінде — манағы орыс қызы мен қазақ қызы; жігіттердің ішінде — Бүркіт пен манағы орыс жігіті.

Фото 4: Труси¹ ғана киген әлгі жігіттер мен шомылу костюмін² ғана киген әлгі қыздар, араласа су жағасында тұр. Бүркіт пен орыс қызы бір-біріне ыржысып қарайды, ал қазақ қызы, тегі, Бүркітті орыс қызынан қызғана ма екен, қалай, анадай жерден бұртня қарайды...

Фото 5: Су ішінен бастары ғана қылтынып бір топ жастар (қызы да, жігіті де бар) жарысып келеді, солардың ішінде бір-біріне күлісе қараған орыс қызы мен Бүркіт қатар келеді...

Фото 6: Судың жағасы, құмның үсті болу керек, әлгі шомылған киімдерімен, манағы қыз-бозбалалар, біреулері етпетінен, біреулері шалқасынан, біреулері қырынан, енді біреулері біреулеріне сүйеніп... дегендей, аралас-қоралас жатыр!.. (Алда, ұят-ай!..) Манағы орыс қызы, қырынан жатып біріне-бірі қарсы қараған Бүркіт пен манағы орыс жігіттің ортасында, «қайсыңа болса да өзірмін» дегендей, күлген кескінмен шалқасынан жатыр...

Фото 7: Тегі, бірталай жігіт және бірталай қыз, әлдене үйде қонақта отырған болу керек: кең бөлме, ортада стол, оның үстінде ыдыстар мен тамақтар, бутылкелер... Столдың айнала отырған қыздар мен жігіттердің ішінде, ерекше сондеген манағы орыс қызы отыр, бір жағында манағы орыс жігіті, бір жағында Бүркіт. Ол екеуі осы қызға талас па екен, қалай екен, өзеурей қарай қалысыпты; қыздың көңілі, тегі, Бүркіт жақта ма, қалай, күлімсіреген беті соған қарай бөлім бұрылып қараған.

Фото 8: Неге екенін кім білсін, орыс қызы мен орыс жігіті сүйісіп жатыр, Бүркіт оған ыза болғандай, қастарында тұреген қарап тұр...

Фото 9: Екіқабат боп іші шерменген манағы орыс қызы...

Фото 10: Маңдайшасында арабша «Босану үйі» деген, орысша «Родильный дом» деген айқын жазуы бар, есік алдына ағаш және гүлдер өскен, ұлыңша, көркем, бір қабат үй...

Фото 11: Сол үйдің есігінің алдында, ақ жөргекке ораған кішкене баланы көтеріп Бүркіт, оның қасында іші жіңішкерген манағы орыс әйелі, оның қасында мұртын өсірген манағы жігіт тұр...

¹ Бұндай дәмбалдың барын және атын кейін білем.

² Бұл да кейін естіген сөзім.

Фото 12: Тегі, қырқынан жаңа ғана шыққан болу керек, шашы бұп-бұйра, кескіні қазаққа тартқан бала стол үстіне төсеген ащық шүберекке, ақпен тысталған кішкене жастықты кеудесіне басып, басын көтере етпетінен жатқан қалпында, қатырланған семіз денесімен жалаңаш сүгіретке түсіпті; ар жағында басын ғана көрсетіп мұртты орыс жігіті отыр, Бүркіт баланы алдандырып өзіне тартқандай, бас жағында түрегеп тұр!..

Фото 13: Мойным бекіп пісін қалған, үстінде тілдей ғана ит қойлегі бар, балтыры бесіктей семіз ұлды, үстінде майкөсі ғана бар Бүркіт, кескініне құмарлана қараған түрмен қолына көтеріп тұр!..

Осы фотолардың аяғына өте шебер қолмен «Бүркіттің қазіргі бақытты өмірі осындай» деп жазылған...

Жұртым-ау, айтындарым, өздерің: көңілді аударатын карточкелер ме, бұлар, жоқ па?.. Басынан аяғына дейін қарап шыққанда, бұл карточкелер жүйелі әңгіменің жеке бөлшектері сияқты емес пе?.. Бөрің алғанда, тұтас бір оқиға және өте ашық, түсінікті оқиға емес пе?.. Бұндай оқиғаға, Бүркітті шын сүйетін адам қалайша салқын қанмен қарай алар?..

Карточкелерге тесіле қарағанда, есіме әлдекімдермен тараған «қатын-өсектер» де түсіп кетті. Мен ол өсектердің де кейбір негізділерін номерлей санап көрейін:

Өсек 1: Сақыпжан деген жігіт Метрөнке деген қалаға барып, Метрей деген тамырының үйіне қонып отырса, сол үйге кешке орысша киінген бір қазақ жігіті келіп, қонуга рұқсат сұрайды. Аты-жөнің кім десе, «Әбеудің баласы Бүркіт деген жігітпін, оқудан келем» дейді жігіт. Қонуга рұқсат алып, нәресін сол үйге кіргізеді де, «қарным ашты» деп тамақ сұрайды. «Шошқа етін жемесен, басқа ас жоқ еді» дейді Метрей ойынап. «Шошқа болса қайтәді, құдай бір, дін ғана басқа, реті келсе көпір де болып жүре береміз. Шошқа болса да өкелі» деп Бүркіт үстелдің басында жалақтап отырып алады. Метрей әлгі сөзді ести сала қатыпшына «өкелі» деген екен, шошқаның сүбесін табаққа салып алып келеді. Төрт елі боп туырылып тұрған майдан Бүркіт жиренбей қолына ұстай бергенде Сақыпжан тұрып: «Жарықтығым, мұсылман емессің, мен ойынап айтады екен десем, о не қылғаның? Өзің орынды жердің баласы екенсің, мынауын ұят!» деген екен, Бүркіт оған жауап бермей, орыс-қа «қазақ былшылдайды» деп нанға қосып, майды соғып алыпты. Артынан кекіріп отырып: «Жарықтықтың қабырғасы шіндей екен!» деп күледі дейді.

Әсек 2: Әуелбек дейтін жігіт Бүркіт оқып жүрген қалаға барып, әдейі амандасқалы кірсе, ол орыстың сары шапш қызымен төсекте құшақтасып жатыр дейді. Ортадағы үстелдің үсті толған арақ және шошқаның шұжығы дейді... қыз да, Бүркіт те бырылдап ұйықтап жатыр дейді... Әуелбектің көзі Бүркіттің мойнына түсіп кетсе, байлап алған кіреші бар екен дейді... Әуелбек жағасын ұстап далаға шығып, сол үйдің қатынынан сұраса, неғай қатын шұлірлеп: «Орыстың қызын алды, кеше шіркеуге барып мойныма кіреш тағып келді» дейді... Онысы бойынан нманын қашырғаны болса керек... Елге сөлем айт. Әкесі алып кетсін депті дейді...

Әсек 3: Орыстың сол қызын алыпты дейді, одан қазір бала туыпты дейді... қатын, баласымен еліне келе жатқанда, Әбеу алдынан кісі жіберіп кейін қайтарыпты дейді...

Әсек 4: Бірдеме деген елге төре болып барып, бір байдың жалғыз қызын алып қашып, қалаға апарыпты. Шошқа етін же, арақ іш десе, қыз көнбепті. Айтқанымыз істемелі деп күнде көк ала қойдай қып сабап, екі-үш айдан кейін, киім-кешегін тонап алып, тұлымын кесіп, қайыршы ысқылдандырып, біреудің арбасына салып еліне қайтарыпты дейді.

Әсек 5: «Ботеске орыс қатынымды айтқам жоқ. Алып болғаннан кейін тоқалдыққа көнеді ғой. Көнбегенді қайда барады» деп біреуге айтып отырғанын осы елдің ертеде ұзатқан қызы естіп қалып, елге хабар айтыпты дейді.

Әсек 6: Құс келгенде еліретін ауруға ұшырапты. Сол аурудың аяғы қояншыққа айналыпты. Өткен жаз, Бегембет деген бір жігіт, Бүркітке амандасамын деп пәтеріне барса, аузы көпіріп, шикылдап, талып жатыр екен. Қояншығы ұстағанда қасындағы кісіні тарпа бассалып, шайып тастайтын әдеті бар деседі. Сол аурудың салдарынан қазір шыжыға айналыпты. Бір жақтан келе жатып Адайбай деген кісінің үйіне қонған екен, түнде төсегіне нәсәбі жүріп, ұялғаннан таң біліне аттанып кетіпті.

Әсек 7: Қалада қызға таласып, бір жігітті пышақпен жарып өлтірген екен. Адам қаны жіберсін бе? Ауруға шалдығуы соның салдары болса керек. Әкесі Алақаз деген бақсыны алдырып қаратқан екен, ол: «Сұм-қара деген жын жабысқан екен, сүйегімен бірге кетеді» депті...

Бүркітпен өнеуі күндері жолыққанда, мен оған бұл әсектердің біреуін де айтпағам. Несіне айтам? Ең алдымен, иланатан әсектер сияқты емес, оңдай халге түсі деуге Бүркітті қимаймын; екіншіден, Бүркітті сынап байқасам,

есі дүп-дұрыс; қазір бұрынғыдан да байсалданып, ақылды, парасатты, білімді болты; үшіншіден, ол өсектерді айту, Бүркіттің көңіліне жарықшақ түсіруі мүмкін ғой, оның кімге пайдасы бар? Төртіншіден, өсектердің шет-жағасын, жаңдай досым көретін Қалисаға айтып байқасам, «оттай берсін, — дейді ол күліп, — дұшпандардың өсегі бұл. Аманшылық болса, Бүркіт ертең келеді ғой. Бұл сөздердің жалған екеніне көзін сонда жетеді».

Мына құлағымнан кіріп, ана құлағымнан алақапшан шығып кеткен бұл өсектер, «альбомды» көргеннен кейін екі құлағымнан да қайтадан сарылдай құйылып, бар бойымды тасқыны биледі де кетті. Сол тасқын көзімнен жас боп саулап, бетімді баса қалай еңіреп жібергенімді білмей де таппын. Онымнан қорқып кеткен Сейіл, «Бота, не болды?» деп құшақтай алды. Мен де оны құшақтай ап, өкеуміз ая кеп көрісі!..

Осындай халде қаншалық отырарымызды құдайым білер еді, егер құлағыма Қайназардың «ыңғайсыздару шапқын келе жатыр» деген сөзі сап ете қалмаса. Басымды жұлып ап, оған жалт қараппын.

— Рас айтам, — деді Қайназар, — бір пар атты, екі салт атты. Өте қатты келеді!

«Бүркіт болар ма?» деген ой сап ете қалды басым. Оған кектенип үлгергенім ғой деймін, суық суға малып алған қызу темірдей лезде қатая қалдым. Осы кезде өкем үйге кіре беріп жыламсырады да:

— Қарағым-ай, тұршы тезірек! — деді маған. — Кінші жылдамырақ!.. Өкімет адамдары ма, немене, осы үйге қатты шапқын келе жатыр. Жөй келе жатыр деймісің олар? Қапанып тұрған заман емес пе?.. Ала келе жатқан полелері болмаса жарар еді. Өзге полесі болса, көріп алар ек. Саған келе жатпаса не қыласың. Ондай болған күнде, анау сорлы өкең мен мен бейшараны тірідей өлтіріп кете көрме, қалқам!.. Кімге барам десен де қолымыздан берейік!.. Балалық қып еріп кете барып, бізді досқа күлкі, дұшпанға таба қыла көрме, күнім!.. Әсіресе, өкеңді!.. Сенен басқа кім бар, оның?!

— Жылама, өке! — дедім, жеңіл киімдерімді үстіме тез арта сап. — Мен ешқайда да бармаймын...

— Садаға кетейін! — деп өкем жылап жіберді. Сол кезде үрейлі кескінмен үйге кіре берген өкеме, — қорықпа, бейшара, — деді өкем. — «Ешқайда бармаймын» деді Боппаған!

— Өзің біл, балам! — деді өкем жыламсырап, — өлтіретін де, тірілетін де жерің осы!..

Сыртта салдырлаған тарантас пен дүсірлеген ат аяғының дыбысы сап бола қалды. Үйге Бүркіт, Еркін және болыстық милицияның начальнигі Найзабек Самарқанов кіріп келді. Ашудың ой-санамды буып тастауы болу керек, келгендердің өкеймен, немесе, менімен не сөйлескені есімде жоқ. Менің есімде қалғаны: «Сендер кеткенше бұл үйге кірмеймін» деп шығып жүре беруім. Сол бетіммен Құба-өкемнің үйіне қалай кіріп кеткенімді өзім де аңғармай ғапшын. Ол үйде Сақпан, Құба-өкем және Жұман отыр екен. Бүркіттің кіммен кеп біздің үйге түскенін Жұман хабарлаған болу керек:

— Ойтырай, қарағым-ай, келдің бе? — деді Сақпан жылап жіберіп, — өзіміз де: «Әулие атамның аруағын сілкіндіріп қалай кете қояр екен!» деп ек, сілкіндірмесең аруақта риза, біз де риза!..

Құба-өкем де риза болғанын білдіргісі келгендей: «О, тоба, жасаған!» деп сақалын сипап қойды.

— Жұман, сен бәр сол жаққа! — деді ол. — Біздің үйге де кіреміз деп әуре болмасын. Менің өлігімді аттамай, бұл үйдің босағасынан аттай алмайды...

Шығып кеткен Жұман, біраздан кейін қайтып келді. «Кетті!» деп келді ол. Қиядағы сыбырды еститін құлағым ашудан керек боп қалса керек, кеткендердің аттарының дүбірін де, арбалардың салдырын да сезген жоқпын...

Аздан кейін, ал кеп ағыл-тегіл жыла!.. Сол қалпыммен тосегіме бүктетіліп жаттым да қалдым. Менің бұл халімді қолденең кісілерге көрсеткісі келмегендей, аллехм бауына асулы тұрған шымылдықты түсіріп жіберді...

Біраздан кейін жылаудан шаршағандай боп жасымды тыйдым да, ойға кеттім. Ойым Бүркітпен араздығы қарым-қатынас қана. Ол қарым-қатынастың барлық етжей-тегжейі шұбалған қошпей көз алдымнан ағыл-тегіл өтіп жатыр, өтіп жатыр... Не деген қызғылықты, сәнді көш!.. Бір кезде сол көшім, бір түймаққа кеп тірелген сияқтанды. Өте тар түймақ боп көрінді ол маған. Түймақтың жан-жағы түпсіз терең жар. Қимылдасаң құлап кететіңсің. Кейін қайтарлық орам жоқ!.. Не істеу керек!

Бұдан былайғы өмірдің керегі жоғына мен іштей бекіндім. Онда не істеу керек? Бұл араның құлап өлетін жары жоқ, түншығып өлетін суы жоқ, ішіп өлетін уы жоқ, асылып өлетін ағашы жоқ. Тек қана бары — бауыздалып өлетін пышақ, немесе, асыла қоятын шапырақ.

Маған қолайлысы соңғысы көрінді. Оған жалай да бар: өкем мен шешемнің отау боп шыққан үйі көбінесе бос

тұрады, егер өкем жолаушылап кетсе, ол үйге ешкім де қонбай, есігін сыртынан байлап қана қонды.

Бүркіттен қалып қойған менің ауыр қаліме жаным ашыды ма екен, болмаса, басқа бір себебі болды ма екен, өкемнің салбыраған қабағы жазылмай жүрді де, ертеңіне атқа мініп, ойдақайда кете барды... Енді «құдайым бергендей боп», күннің отауға кірсем, кеше жел болғанда қызыққа байлаған желбауым түзінталып, қишан асылым десең де даяр тұр екен. Бұл үйде үстіне шығып тұзаққа бойың жететін тікшіл үстел де тұр, тұзақты мойныма кигеннен кейін теуіп жіберсең болғаны, асыласың да қаласың!.. Бірақ бұны күндіз, көз барда істеуге болмайды. Ал кешке не шешем, не Қайназар бұнда жатам десе қайтпекпін?

Бұтан да қауіптен тұра, түнді күттім. Ол маған «сәтті» түн болды: шешем де, Қайназар да үлкен үйге қонып, отаудың есігі сыртынан ғана байланды. Оған қуанғанымды көрсені.

Ертерек жатқан үйдің іші лезде ұйықтап та үлгергені, пысылдаған я қорылдаған дыбыстарынан сезіліп тұр. Мен төсекімде ояу жатырымын. Мұрны үлкен Қайназар қорылдығанда, тыңауым бүкіл дүниені тартып ап жұтып жібереркей болады. Інірде көтерілген жел түнде қатайып ап, үйдің киіктерін желпе сабалып тұр. «Оны азынсың мынауым бар» дегендей, біраздан кейін жаңбыр жауып, даланың шуын үдетіп жіберді... Бұның бәрі, өлімге бел бұтан маған, табиғаттың қорлауы сияқты.

Бір кезде төсектен басымды көтеріп ап аз уақыт отырдым. Үйдің жандары қор-қор, пыс-пыс... Қасыма жатқан Сейіл де шырт ұйқыда. Төсектен түстім. Сезген адам жоқ сияқты. Сейілді маңдайынан нискегім көп кетіп еді, «күйем боғар да, мақсатыма жетуге бөгет жасар» деген оймен қатаң қалдым... Үйдегі көрдей қараңғылықтан ба, буыншарымның босауынан ба, шелек, леген, құман сияқты өлшенелерге сүрініп, салдыратып та алдым, бірақ, онымды да сезген жан жоқ сияқты...

Жалаң бас, жалаң аяқ, көйлекшің ғана қалпыммен тысқа шықсам, жаңбыр да нөсерлей төнеп тұр. Аяғым басқан жер шылшылдаған саз. Өлімге асығуым ба, салқын жел мен жаңбырдан тоңуым ба, отауға қарай жүгіре қонладім. Есіктің жібі шне боп байланған екен. Және, суға малышынып шырышық атқан қыл арқан тіпті қатайып, байлауым шешкізбейді. Оны шешем деп бірер тырнағымның көбесі де өгілгендей боп, саусақтарымның басы удай ашыды. Шиеденкіп қалған байлауға қолым батпайтынын көрген-

нең кейін, тиһимен шешпек боп, түйинге азуымды баса бергенһиде, ту сыртһымнан:

— Ой, онһаң не?! — деген дауһы кулағыма сап ете калды.

Шошып кеткен мен, «алла!» деп ыршып түсіп артыма жалт карасам, қараңдаған біреу ұмтылып келе жатыр. Бар денемді қорқыныһ билеп алған адам, қаша жөнелуге ынғайлана бергенһиде:

— Еркежан! — деген дауһы естілді Қалһисаның.

Оны бассалып, бауырына қалай тығылғанымды аңғармай да ғапһыһан.

— Күһиһ-ау, не істегелі жүр едің?! — деді ол, тоңудан ба, қорқудан ба, қалһшылдап ұшып кете жаздаған мені желбегей киген желеңінің ішіне орап, денемді жылы бауырына қысып.

Жылаудан басқаға шамам жоғын түсіңген ол, қолына балаһша көтеріп алды да, үйіне кеп, есігін сыбаһырымз аһып, қыранғы үйле ағаш төсегін жаябай, еш нәрсеге соқтықпай тауып үстіне жатқызам, күп-күрғақ, жып-жылы әлденені айқара жапты. Содан кейін төс жағымды бауырына ала, қасым кушақтай отырған Қалһисаға:

— Кіші-ағам! қайда? — депһиһн.

— Ол жолда балаларымен қайһыңда қалды.

— Сен қашан келдің?

— Түйемнен жаңа ғана түскенім сол. Жолаушылап шығар алһиңда ынғайһсыз көзім тартып, жаманат біреме боларын жорамалдаған едім. Оған, апамның үйіне барып қонған күһиһң ертеңһиде ынғайһсыз түс көрдім: екеуһиһз тасқудыққа суға барған екеуһиһз дейһиһм, сен құдық аузынан үйле бергенһде, ішіне күһп беріп түсіп кеткен екенһиһң дейһиһм, мен жапталасып шелекті тастасам, сен одан ұстайһсың да, су бетіне басыңды шығарасың, ая мен сені тартып ала алмай мықшындайһмын да, «жәрдем!» деп айқай салһм; өз дауһсымнан өзім шошып ояһнсам, тіпті қатты айқайласам керек, үйле ұйықтағандардың бәрі үрһиһсіп түрегетті... Содан кейін апам сенің мән-жайыңды айттым да, сол бейшара аман болса игі еді деп, тойһына да қарамай қайтып кеттім. Әуелгі жобамыз, қайтарда менің төркіһиһме соға келу еді. Апам да солай дегенһиһммен, былай шыға, Кіші-ағам: «Жүреті құрығырым өрекліп барады, Еркежан тегін болмау керек. Қайһың жолдан бұрыстау екен, үйге тура тартсақ қайтеді?» деп ем, ол: «Кеше хабарлап қойлық қой. Күһиһп отырған жандарға соқлауымыз ұят емес пе?» деді. «Едене

жиендерін ерт те, сен бар» дедім. «Сені қайда деймін?» деп еді, «биыл баяғыдан ұстаған безгегінің қайталап жүргені, тіпті қатты ұстайды, апасының үйіне де тоқтай алмаған себебі сол, хабарласып қойған соң жиендерің мен маған барып қайт деді» дей сал дедім.

— Қалисаның ұзағырақ айтқан кеңесіне көңілім бөлінді ме, жамылтқымдан жымындым ба, денемнің қалшылдауы басылып, жүрегім орнына түскендей боп, аздап жалырай басталым. Онымды сезгендей, «а, не болды, шырағым?» деген Қалисаға, ол жолаушылағанның кейін басыма түскен халді айтып бердім. Сөзімді үн-түңсіз тыңдаған Қалиса:

— Бұның бәрі өлдене озаудың олайы ұйымдастырған ісі екен, шырағым! — деді.

— Солай-ақ болсын дейік. Сонда да Бүркіттің бұлтара алмайтын ісі ғой бұл?

— Әй, олай болмас!..

Одан өрі сөйлесуге, өлдекім есіктен сыбырлап кіре берді. Біз тын бола қалдық.

— Қалиса, әу Қалиса! — деді кірген адам, қалтырай шыққан даусынан тани кеттім, шешем Жония.

— Әу! — деді Қалиса!

— Қашан келіп ең?

— Жаңа ғана!

— Сұмдық болды, Қалиса! — деді шешем жылап жіберіп. «Дыбыс бермей жата түр!» дегендей, Қалиса мені төсімнен қолымен ақырын басып қойды да:

— Не сұмдық? — деді шешеме.

— Бәтес жоқ!..

— Қойшы?! — деді Қалиса қорқып қалған боп, — «үңдеме!» дегендей, мені кеудемнен қысып.

— Рәс! — деді шешем. Мұнда жоқ па?

— Жоқ!..

— Рәс па? — деді шешем, дауысы қалтырай түсіп.

— Ондай ойын бола ма?

— Енді қайтейін, құдай-ай! — деп шешем жылап жіберді.

— Ақырын! — деді Қалиса.

— Не деп отырсың, Қалиса?! — деді шешем жасқа булығып, — ақырын дауыстайтын іс пе бұл?.. Бетімді жырттып, ауымды басыма көтеріп дауыс қылатын іс емес пе бұл?!

— Мүмкін, ұрланып Бүркітпен кетіп қалған болар?..

— Кетпейді, ойбай, кетпейді!.. Кететін қылық болған жоқ!.. — деп жылаған шешемнің дауысы көтеріліп бара жатқан соң, өрі оны аяп кетіп, өрі айқайынан ауыл шошып оңар деп:

— Мен мұндамын! — деппін.

Көзден шыққан дауысты естігендей, шешем «не дейді?» деп шошып кетті де:

— Не естіп тұрмын, Қалиса? — деді дыбысын ақырын шығарып, жасқа булығып. — Өңім бе бұл, түсім бе?

— Өңің! — деді Қалиса. — Еркежан осында!.. Кел, бері!

Сыбырлап төсекке жақындаған шешемді мен күшпектей алдым.

— Тәуба, жасаған, тәуба! — деді шешем мені бауырына басып, ықпалды аттырған өксігін өрең жөніп. — енді жыламаймын, кұлым!.. Мын бір шүкір, құдайға!..

— Кемпірдің баласын өзімсініп кеттің ғой, — деді Қалиса қалжыңды дауыспен.

— Кемпірі құрысын! — деді шешем. — Тумағанның аты — тумаған. Бәтестің орнында жоғын айтып мені оятқан сол. Өзі абыржудың орнына, «тысқа шықшы, білші қайда екенің!» деді де жатқан жерінен қозғалмады. Мен ойға-қырға жүгіріп таба алмай бәрсам, қорылып ұйықтап жатыр. «Несіне оятам» деп тысқа тағы шықсам, үйіңнің қасында шөккен түйе қараңдайды. Келсем, сен мініп кеткен түйе. «Ә, келген екен ғой!» деп кіріп ем...

— Қалжыңдап айтам, — деді Қалиса, — туғанның аты «туған», тумағанның аты «тумаған». Сен осы Еркежанның жолына құрмалдыққа шалынута әзір боп жүгіріп жүргенде, ол қасқа кара албасты, бір рет сабырсызданған емес. Жасы көрем дегенінің бәрі жалған. Реті келген жерде Еркежанды ол өкпе түгіл өлімге де қияды...

— Рас! — деді шешем ауыр күрсініп.

«Ал, енді, сенен жасыратын ештеңе жоқ!» деп, Қалиса шешеме көрген-білгенін түгел айтып берді. Альбомның жайын шешем Сейілден естіген екен. Әжем де естіп Бүркіт пен менің апырылуыма ол альбомның себеп болуына куә болған екен. Альбомда ол көрмек боп іздесе керек. Бірақ, қайдан тапсын, жан адам білмейтін жерге тығып тастыған.

Альбомды Қалисаның «өзіндік ісі» деген пікіріне шешем де қосылды. Екеуінің маған берген ақылы: Бүркіт бұл маңайдан кетіп қалмаса, іздеп барып жолығу керек те, сүгіреттердің не нәрсесі екенін анықтау керек. «Егер елден кетіп үлгерсе?» деген сұрауға, ойелдердің пікірі екіге жарылды.

— Соңынан қуып баруы керек Еркежанның, — деді Қалиса.

— Қыздың жігітті іздеуі ұят болмай ма? — деген шешем:

— Тұх те ұяты жоқ! — деді Қалиса, — ғашық екені рас болса, қыз жігітті іздеді не?... Жігіт қызды іздеді не?... Әсіресе мынадай, қыз бен жігіттің төнеліп тұрған шағында?

— Сонда, сен Бүркітті артына алаңдамай тәрті берді деп ойлайсың ба?

— Өйтуіне де мүмкін, мінезі қатты жігіт оның. Бірақ жуық арада не өзі, не сөзі келмей қоймас!

Әңгімелері осыған тұйықтала қалған әйелдердің айтқан әкіпшітері: «Тілеуі құрығыр, қандай өзгәіл болды екен, сүйіскен екі жастың арасын айыратын от жаққан!»

«Иә, қандай өзгәіл екен!» дедім мен де ішімнен.

IV. МӘЛІМСІЗ САПАР

Ол күні де жақсы ұйықтап қалпын. Әлдекім ойтқанға көйміл ашсам, Қалиса! Түндік жабулы. Үй іші қара көлеңке.

— Қай мезгіл? — дедім оған.

— Күн түске тарыасып қалды. Үйқынды қандырып тұрсын деп түндікті ашқан жоқ ем. Әлі де ойтпас едім, егер үйге кісі кеп қалмаса. Болысымыз гоі деймін, тегі, Еркін!.. Ат-арбасының жобасы соған ұқсайды. Екпіндетіп қатты келеді. Беті тура біздің үй.

— Шымылдықты түсіре қойсаң қайтеді, жөнеше? — дедім мен, бойым қалтырай гап.

— Неге?!

— Оған көрінбесем қайтеді?..

— Қайдам... — деп Қалиса толқынқыраты да, — түсірсем түсірейін, шымылдықты. Бірақ, сен киін де, даяр отыр. Әуелі Еркін бе, жоқ па, соны білейін. Одан кейін, оған көріну ы көрінбеудің ретін байқайын. Жеңіл киімдерімді маңа төсектің аяқ жағына өкеп қойтам. Әне, арбасының салдыры мен атының дүсірі таянып та қалды. Мен түндік ашайын да, кім де болса қарсы алайын.

Қалиса шығып кетті. Түндік тез ашылып, аспанның бел түстігінен күлдіреуіш арқылы сығалай қалған күн көйкең, үйдің іші жарқырады да кетті. Мен төсекімнен тез тұрып, қалтыраған денеме киімдерімді тез іле бастадым. Сонда дауыл толқытқан судай басымда сапырыла қалған ой: «Ой ғана ма екен, әлде қасында Бүркіт те бар ма екен?... Қайсым болса да неге көле жатыр екен?!

Мен киініп үлгергенше, жүргінші де үй сыртына кеп тоқтап үлгерді.

— Ұа, Қалиса жеңгей, аманбысың? — деген еркек дауысы естілді, Еркіннің дауысы! Ауыл әйелінің ер адамға

самбырламай, сыбырлап қана амандасатын өдеті. Қалиса, тегі сол салтына бақты ғой деймін, сәлемдескен үні естілмеді.

— Түндікті жаңа ашып жүрсің бе? — деген дауысы естілді Еркіннің.

— Көбірек ұйықтайтын күніміз боп... — деді Қалиса, — жолаушылап кеткен жерімнен таңға жақын қайтып...

— Жуық арада келгенде жолаушы кеткенінді естіп ек. Қатты өкініп ек оған!.. Әсіресе, Бүркіт.

Бұл есім аталғанда, жүрегім дар ете қалды. «Оның да дауысы естілер ме екен?» дегендей сыртқа құлақ тіктім.

— Ендігі сөзді үйге кенесейік, — деді Қалиса қонақтарына.

Үйге беттеген аяқ сыбырларына қарағанда, қонақтар екі-үш кісі болу керек. «Еркіннен басқалары кімдер екен?» «Іштерінде Бүркіт те болар ма?» деген үмітпен, олар есіктен кіре бергенде, шамаалдықтан сығалай қарасам, ізлегенім жоқ!.. «Кетіп қалғаны ма?» деген ой кеп-кетті басым. Ол ойдан басым айналып кеткендей боп, ұйықтаған ағаш төсегіме төлтіректің өрең жеттім де, үстіне қысая кеттім.

— Шамаалдық не? — деді төрге отыра берген Еркін Қалисаға қалжыңды дауыспен. — Қысқа жатқан жоқ па ішінде?

— Не болты оған, шалшы түске дейін шамаалдық ішінде жататын? — деді Қалиса да қалжыңды дауыспен, — үйі жана түсіп пе?

— Енді кім жатқан?

— Жай бір, балалар!..

— Ая, Қалиса! — деді Еркін, — біз өте асығыстық. Қымыз болса ауыз тиеміз де, аттанамыз.

— Неге олай асығасың?

— Бір тағыз науқан боп қап, ел аралауға шығып ем. Соқпай да кететін жайым бар еді, егер соғуды қажет ететін бір жағдай болмаса.

— Шабыншылықсыз жүретін күндерің болар ма екен! — деді Қалиса кейіп. — Немеңе бола қалды дейсің, атыңды борбайлайтын?.. Азар болса, байларды бұрынғыдан да қыса түсудің жабамы шығар. Қыспасың да қайда кетер дейсің ол байлар. Азар болса, — деді Қалиса салмақты дауысын қалжыңға аударып, — биенің бірер сауыны кейінірек қысарсың оларыңды. Мен көп болса биенің бір-ақ сауыныңдай уақыт бөгеймін. Бұл үйден дәм татпағаның бірталай уақыт болды. «Ойда жоқта келе қалса» деп, әдейі саған сақтап жүрген мейіздей төтті сүрім бар еді, өзі азғантай. Аттарың сарығын басқанша соны бүлкілдете қоям да аттандырам. Қымыздың төттілігіне кепіл бола алмаймын: жолаушылап кеткен соң азғана биені Молда-ағамның үйіндегі

тоқалға сауа тұр, сабана құя тұр дегем. Ол үйдің қымызды сатақ ұстайтынын білесің. Егер алып келген қымызым тіліңді үйіре қоймаса, кінәлымсың. Оның орнына, ақ қызық орман түлкілей құлпырған қызыл күрен шай беремі!.

— Асырып дәмді болуында дауым жоқ, — деді Еркін, — талай рет татып жүрген дәм ғой ол. Бұл үйдің шайын өзге жұрттың етіне бермейтініміз рас. Жұмысымының асытығыз екені де рас. Сондықтан, төтті астарыңды кейінге қалдыра тұрсақ қайтсін.

— Болмайды ол. Аттарыңды жігіттерге қазір доғартам да тастаймын. Төбелесіп жегемісін, сонда? Сақтаған дәмімді таттырмай, не десең де жібермеймін.

— Қап, мынау қиын болды-ау! — деді Еркін.

— Қарамауымызға амалымыз қанша, — деді қасындағы біреу қалжыңды дауыспен, — жеңгейдің беті қатты. Тамақ жемейміз деп таяқ жеуіміз қиын болар. Қарайық.

— Онда, тез! — деді Еркін.

— Айттым ғой, «биенің бір сауынында» деп. Оған да тез боп қатуы мүмкін.

— Ал, жігіттер, сендер онда аттарды ағытып, сарығын ағантай бәсканнан кейін отқа жібере тұрыңдар!.

Еркіннің қасындағы екі адамның тысқа шығып кеткен сыбыры естілді. Босаға жақтағы өлдене ыдыстар салдырлай қалысты. Тегі Қалиса да әс жабдығына тысқа шығуға ыңғайлаңды ғой деймін.

— Сен тоқтай тұршы! — деді Еркін оған. Қалиса оның қасына жақындаған сияқтанды.

— Естілін бе, жоқ па, — деді Еркін оған, сыртқа естіргісі келмеген, ақырындау құмыққан үнмен, — қайын сіңлін бүлдірің!

— Неменені?

— Бүлдірген емей немене: балалық шағынан бері гашық болдым деп жүрген жігітінің бетіне, жұмық арада былиш еткізіп бір түкірі де, енді қайтып көрместей ғып қоя берді.

— Қайда ол? — деді Қалиса.

— Бүркітті айтасың ба?

— Иә!

— Кетіп қалды.

Бетіңім келмей жатқан бұл сөз құлағыма шалынғанда, мен бетімді басып жылап жібердім. Тегі жылаған дыбысым естіліп қалды ғой деймін.

— Кім бар, мұнда?! — деді Еркін елеңдеген дауыспен.

— Жай... бір... сырқат бала... — деді Қалиса, сөздерін бөле айтып, — сонымен, — деді ол, еңігі сөздерін жылдамдатып, — қайда кетіп қалды Бүркіт?

— «Қайда» болсын?.. Оқуына!..

— Онысы қалай, жаным-ау?!

— Не «қалайы» бар? Орыстың: «Зорлықпен сүйкімсіз бола алмайсың» деген мақалы бар. Сүйдім деп жүрген қызы айнып кетсе, не істей алады оған?.. Күш қолданатын нәрсе емес бұл. Қыз бетіне түкірген соң амалы құрылды да, кете барды.

— Ештеңе деместен бе?

— Жүрер алдында «жолың түссе тастай кетерсің» деп, көмектіке сап хат тастап кетті маған. Сыртқы жазуына қарасам, ғыштығына арналған. Ішінде не жазылғанын білмеймін: ол айтқан да жоқ, мен сұраған да жоқпын. Соны, егер үйіңде болсаң сол хатты саған тастап кетейін деп, тура жолымнан адейі бұрылып кеп отырмын!

— Еркежан! — деген қуанғандай үні естілді Қалисаның.

— Әу! — деп қалдым мен, басымды төсектен көтеріп алып.

— Шық бері қарай!

Шымылдық ішінен шыға келген маған, «бұ қайдан?» дегендей, Еркін одыраң қарады да:

— Ә, осында екен ғой, бұл бала! — деді.

— Арияулы хатын өзіне бер, — деді Қалиса, қолымен мені нұсқап.

Адам асығып күткен нәрсесін көргенде есінен ашырылып қала ма, немене, «ұят-аятты қойып» дегендей, қойнындағы хатты суырып ұсынған Еркіннің қасына көркендей басып бардым да, ойтпесем бермейтіндей, қолынан жұлып алдым. Ол қылығы, тегі Қалисаға ерсі көрінген болу керек, кескініме алая қарады да, Еркіннен жасырып, сол жақ бетін үсік саусағымен бір безеп қойды. Қолыма тығен хатты шымылдық ішіне кіріп оқуға беттей берген маған.

— Енді несі бар, жасыратын оның? — деді Қалиса, — мені мен Еркіннен жасырамысың? Сонда, кім деп бізді? Таста, өрі, оны! Боғауыз жазбаған болар. Одан басқа не жазса да бізге естіртіп оқы қазір!

«Ішіне кіріп кетер» дегендей, Қалиса шымылдықты түріп тастады. Бұл үйде енді тығылар жерімнің жоқтығына көзім жеткендей аңырып тұрған маған:

— Оқы дедім ғой, саған аяуу хатты! — деді Қалиса бұйырған дауыспен.

— Сойт, шырағым! — деді Еркін отынған дауыспен. — Әуелі көзіңді жүгіртіп ал да, естіртерлік хат болса, оқып бер!

Конвертті ашып, ішіне салған бір тарақ қағаздың екі бетіне жазған сөзге қолымді жүгіртіп шықсам, кісіден, әсіресе Еркін мен Қалиса сияқты дос кісілерден жасыратын ештеңесі жоқ екен. Бірақ, оны оқып бере аларлық күшім жоқ: көзіме толып, алқымыма тығылған жасым, дыбыс шығарсам-ақ, сәудай жөнелгелі тұр!.. Осындай халде, «бойда бар-ау» деген қуат атаулымды жинап, хатты Еркінге ұсынып, дірілдеген дауыспен күшім кеп айтқан сөзім:

— Ағатай, өзіңіз оқып беріңіз!..

Еркін дауыстап оқып берген хаттың сөздері төмендегідей екен:

«Бағасы!»

Өмірімнің барлық гүлдері түгелімен шешек атып жайнаған жазында, «махаббат» аталатын кең, тұнық, мөлдір мұхиттың ортасында рақаттана жүзіп келе жатыр едім, не жел тұрмай, не нөсер кұйып күн күркіремей, ешбір себепсіз ақ астынан көтерілген сұрапыл толқын, мені тұншықтыра көмді де кетті. Қазекеннің «сең соққан балықтай» деген күні басыма туып, есенгіредім де қалдым. Өзімнің жаныма да, арыма да үнілсем, саған деген тазалығымда бір кіршік жоқ. Ал, сенің ойда жоқта осыныша тулап, мені осыныша босқа теуіп талдырып кетуіңе қайранмын. «Жел болмаса, шөп басы қимылдамайды» дейді қазақ. Әрине, сенің де босқа туламауың керек, тулатарлық себебің болу керек. Бірақ, осы жайда сөйлесуге, түсінісуге болатын еді ғой. Сен оны істемедің де: «Сендер кеткенше келмеймін» деп, есікті тартып жауып кеттің де қалдың. Онына қарап, менің де аттанып кете бармай, айналақтауым, жолығуым, сөйлесуім қажет сияқты еді. Бұны істеуге, сол бір шақта даулай қалған намысым мұрша бермеді. «Е, бұ несі?! — деп ойладым мен, — басыма бұлайша үн-түңсіз теуіп талдырып кетудің орнына, өлтірерлік дәлелі болса, айтып неге өлтірмеді?.. Айнып қалса неге ашып айтпады?.. Махаббатта зорлық бар ма еді? Екі жаққа тең бөлінбейтін махаббаттың кереті қанша?..» Намысым осылайша қоза қалған мен: «қой! — деп бекіне қалдым сол арада, — тілге келместіктей жазытым жоқ. Басыма теуіп кететін иті емеспін. Ендеше неге жығылам аяғыма?»

Осы ашудың үстінде арбаға қалай мініп, қалайша жүріп кеткенімді өзім де аңғармай таппын.

Міне, мен сенен алыс жерде отырмын. Неге тулауының себебін өлі де ойлап таба алған жоқпын. Не істеуім

керек енді? Саған оралып баруым керек пе? Егер бара қалсам, сен өңсүгі сертіңмен, сөйлесу түгіл көрінбей қойсаң, бір емес екі өлмеймін бе мен? Ондай итжансыздықтың қайсымызға керекті бар?

Осыны ойладым да, оқитын қалама жүріп кетуге бел байладым. Мен өзімді, сенің сыңаныңнан түгел өткен адамға санаймын. Сен де солай сияқты боп жүріп, нақ пышақ кесер жерге келгенде, сертіңнен жалт бердің. Махаббаттың екі адамға бірдей екені рас болса, бұзған сертіңді өз қолыңнан түзеуге тиістісің. Ол үшін не істеудің керектігіне менің ақылдам жетпейді. Оны өз қабырғана да, жаны шын ашатын достарыңа да ақылдасып көр!.. Әсіресе, Қалисаға!.. Мен соңғы барған жолы ол кісінің үйде болмауына қайранмын!.. Сені мен менің арама өзге от жақса да, ол от жақпауға тиісті еді. Аса керекті шақта жолаушылап кетуі күдікті-ақ!..»

— Бұлай боларын біліппін бе мен?! — деп Қалиса жылап жіберді.

— Хаттың азғантай ғана сөзі қалды, — деді оған Еркін. — Бөгеме, жеңгей!..

— Аяқта, аяқта! — деді Қалиса көзін сүртіп.

«Қалисаның жайын өзің білесің, Бөтес! Менің бұл елде ендігі сенетін жалғыз адамым, жолдас Еркін Ержанов!.. Егер оған ақылдасың келсе, білгенін аямас деп ойлаймын.

Кірішкісіз көңілден *Бөкенің!*»

Соңғы «Бөкенің» деген сөз «басымынан біржолат ұшты» деп жорыған бақытымды қайтадан өкеп қондырғандай, «өлгенім тіріліп, өшкенім жанғандай», өмірімнің аспанын түгел бүркеп алған қаһарлы кара бұлт айығып, күнім шыққандай, Бүркіт айтқандай, «барлық гүлдерім қайтадан түгелімен шешек атып, жазым жайнағандай» боп кетті. Соңғы күндері солып, сикарға салған сүйектей құп-қу боп кеткен ажарым да қалір бұрынғы бақытты бейнесіне түсе қалды ма, немене:

— Түсінікті ме хат? — деді көңілдене қалған Қалиса, бетіме жылы жүзбен телміре қарап.

— Түсінікті! — дедім мен.

— Еркін шырағым! — деді Қалиса, — осылар арам тер боп босқа бүлініп жүр. Араларындағы наразылық, үшкіргеннен қалмайтын жел-ұшық сияқты бірдеме. Егер осылар жүз көрісті бар ғой, түсінісседі де кетеді. Соны істеуге не амал бар?

— Менің де бұл көп ойланған ісім, жеңгей, — деді Еркін байсалды дауыспен, — кімнің кімді сүюі, сүйісетін адамдардың өздерінің ғана ісі. Онда ешқайсымаздың қатынасымыз болмауға тиісті.

— Әрине, — деді Қалиса, — біреумен біреудің жүрегін жалған беруге ешкімнің де күші келмейтіні рас. Бірақ, жалғасын деген жүректердің бәрі жалғасы бере ме? Жалғасудың орнына жыртылатындары да бола бермей ме? «Арманда өтті» дейтін ғашықтар солар емес пе? Жалғастыруға да, айыруға да себепкер болатындар бар емес пе сүйіскен жүректері?

— Рас, жеңгей! — деді Еркін күліп, — сіз кейде жазушылар сияқты бейнемен де сөйлеп кетесіз!..

— Әркім білген тілін айтады да, — деді Қалиса, Еркіннің қалжыңды сөзін ұнатпағандай. — Сөз жарыстырып жатқан орын емес бұл, Еркін шырағым. Белгісіз біреулер, шын сүйіскен бұл екі жасты өзiрге айыртандай боп тұр, — деп Қалиса оған қысқаша ғана маған келген альбомның тарихын айтып береді.

— Солай ма? — деп ойланып қалды Еркін. Қалиса оған:

— Алдыртсақ қайтеді соңысың? — деп еді.

— Қажеті болмас, — деді Еркін.

— Енді не істеуге болады? — деп бетіне үңіле қараған Қалиса:

— Меніміше, — деді Еркін маған қарап аң, — бұл баланың ауылда бұдан былай да тұра беруінің ешбір сөні жоқ.

— Менің де ойым сондай, — деді Қалиса, — сонда не істеуі керек?

— Оқуға кетуі қажет қой деймін.

— Қалай?

— Болыстық мекемелер орнатқан жерге бұдан екі-үш күн бұрын Қостанайдан «Қызыл отау» деген келді.

— Ол не?

— Әліби Жангелдиннің ана жылы осы арадан өтетін қызыл керуенін көріп пе едің?

— Көргем. Осы ауылда бірнеше күн жатқан. Біреудің біреуде кеткен есесін алып беріп... қылмысты адамдарды соттап... аштарға жәрдем беріп... жетім балаларды оқуға өкетіп... басына ерік сұраған адамды босатып... ел бұйымын тарығып тұрған шақта азын-аулақ болса да керек-жарығын саттырып... халыққа ойын-сауық көрсетіп... жаңала құрылған Совет өкіметінің хал-жайын түсіндіріп... дегендей, көп жұмыстар істеп кеткен.

— Мынау «Қызыл отау» деген де сол «Қызыл керуеннің» бір түрі, — деді Еркін. — Айырмасы, қазір тоқшылық орнағандықтан, ол жолғыдай ала келген астығы жоқ; қазір бұйым көбейгендіктен, алып келген саудасы жоқ. Өзгесінің бәрі бар. Бастығы — Бектасова Әсия деген әйел.

— Әйел?! — деп қалдық Қалиса екеуміз қосарлана.

— Ие, әйел! — деді Еркін нығарлап, — кеше ғана күндікте жүрген қазақ әйелдерінен қазір ел басқару жұмысына араласушылар да шыға бастады. Мынау әйел, Қазалы қаласындағы жұмысын адамның қызы екен. Бала кезінде аздап орысша оқыған екен. Өзі ажарлы да, сымбатты да адам. Соған бір бай қызығып, тоқалдыққа алам деп жүрген шағында революция боп қалады да, көзі шық қыз қызылдарға қосылып, туған жерінде Совет өкіметін орнату ісіне ат салысады. Совет өкіметі орнағаннан кейін Ташкентке барып, заң жұмысын үйрететін бір жылдық курске түседі де, оны бітіргеннен кейін бірер жыл зерттеуші боп, одан кейін аудандық сот боп тағайындалады. Соңғы екі жылда, Қазақстан Жоғарғы сотының коллегия мүшесі екен. Қызыл отау жұмысын басқаруға содан жіберіліпті.

— Ы-м-м-м, қызық екен! — деп қойды Қалиса мыңраңа сөйлеп, «қазақ әйелдерінен де ел басқарушылар шықты» дегенге таңданып кескінмен.

— Сол қызыл отау, — деді Еркін, — қызметіне кірісе бастады. Әйел бостандығын да қолға қатты алып жатыр. Қалыңға сатылған қыздардан, сүймесіне еріксіз берілген әйелдерден, әйел үстіне барғандардан... дегендей, қызыл отауға жауған арызда қысап жоқ. Қызыл отау соларды шетінен шытырлата шақырып, сұраған бостандығын беріп жатыр...

— Сонда, сол қыз-келіншектерді шақырғанға жіберіп жатыр ма, иелері? — деді Қалиса.

— Еркіне салса, өрине, жібермейді. Заңнан күшті емес. Жібермесе милиция жіберіп күшпен өкетеді.

— Не деген милиция шақ келеді оның бәріне?

— Милиция жетерлік. Сарықопада милиция штабы құрылған. Начальнигі Самарқанов Найызбек. Қырыққа жақын милиционері бар. Жетпей ме сол?

— Өрине, жетеді! — деді Қалиса.

— Көзденен сөзге кетіп қалдық, — деді Еркін Қалисаға, — тақырыбымызға оралайық, мәселе, мына Ботестің оқуға кетуі жөнінде еді ғой...

— Егер өке-шешесі жіберсе! — деді Қалиса, ауыр күрсініп.

— Еркіне салса, өрпке жібермейді, — деді Еркін. — Бірақ, енді, егер ақылы болса, бұл баланың өке-шешеге енді қарай-лауының қажеті жоқ қой деймін. Несіне қарайтайды?.. «Ұлы сөзге ұяттық жоқ» дегендей. Бүркітке байланысты атағы шықпау керек еді. Ол атақ шығып, ел-жұртқа тарағаннан кейін, үйде «кыз» боп отырудың не сөні бар енді?

— Түк те сөні жоқ! — деді Қалиса, мені шегелегісі келгендей, — ұл емес, қыз баланың көзге шыққан сүйелдей боп отыруынан маскара не бар дейсін. Өйтіп отырғаннан, не өлгені, не кеткені жақсы. «Жақсы ит те өлімтігін көрсетпейді» депті аталарымыз. Ит құрлы жоқ па бұл?

«Сырды шешкен соң түгел шешейік» деп, Қалиса Еркінге откен түні менің басымнан кешкен оқиғаны қысқаша айтып берді.

— Бүркіттің мына хатынан кейін өлудің қажеті болмас! — деді Еркін қолындағы хатты көтеріп.

— Менімше де солай! — деді Қалиса.

«Менімше де» деп қойдым мен ішімнен.

— Сонымен, — деді Еркін маған, — бұл ауылда енді қалма. Оқуға кет. Сонда Бүркітінді көріп кеңесерсін, түсінісерсін. Оқу көзінді дүниеге кеңірек ашар. Ғашық болу өз жүрегіңнің ғана ісі болса, қалай өмір жасауды білу, оқудың ісі.

— Оған бел байладық қой деймін, — деді Қалиса. — Сонда қалай алдырады мұны қызыл отау?

— «Оқуға барғым келеді, өке-шешем жібермейді» деп Бөтес қызыл отау атына арыз береді.

— Қалай береді ондай арызды? — деді Қалиса, — «оқуға жібермейсіз» деген жоқ қой өке-шешесі бұған?

— Барам десе жібереді деп ойлайсыз ба, сонда?

— Жібермейді! — дедім мен.

— Ендеше, арыз жазуың қажет емес пе, шырағым?

— Жазам!

— «Милиция» дегенмен, — деді Қалиса, — өкен мен өжен, өсіресе, өжен онайлықпен жібере қоймайды сені. Ұрыс-жанжал да боп қалуы мүмкін араларыңда. Тіл де, қол да жұмсалып қалуы мүмкін ашынған шақта. Шыдай аламысың, соның бөріне?

— Шыдаймын! — дедім мен.

— Солқылдап не айнып қалмаймысың? — деді Қалиса нығарлап.

— Солқылдамаймын да, айнымаймын да.

— Ә, онда арыздыңды жаз, шырағым! — деді де, жазуға бөгет болғысы келмегендей, Еркін орнынан көтеріле берді.

— Қалай жазуын айтпаймысың? — деді Қалиса оған.
— Не айтатыны бар? Көңілі мені тілекке, соны жазсын, білгенінше жазсана!

Еркін шығып кетті.

— Шын бекіндің бе, шырағым? — деді Қалиса Еркін кеткен соң.

— Шын!..

— Еңдене, бетіңмен жарылқасың. Сапарың оң болсын!.

Бұндай тілекке қазақ «айтсын!» деп жауап беруі керек қой. Мен оны айтпадым. Несіне айтам: туған ауылдан кетуге бекінгенмен, бұл сапарымның оң я теріс боларына кімнің көмі жетіпті?

Көңіліме сондай күлдік ұялай тұра, мен бекінген ойымнан қайтпадым да, мәлімсіз сапарға жетелейтін арызым жазу жабдығына кірістім. Ол ойымды түсінгендей, соған көңілі бұзылғандай, Қалиса көзіне жас алды да, үйден шығып кетті.

V. АҚЫЛШЫМ

«Ұрыс тұрған жерде ырыс тұрмайды» деген сөз рәс екен. Кикілжің кірген күннен бастап біздің үйде береке-дау болған жоқ. Бұрын да қара кескінді, түсі суық әкем, бұл күндері шағатын бұйылай күдірейіп, мысықпен арбасқан жыландай ысқырынып, жоқ нәрсеге байланысқандай, кім көрінгенмен ұрысқандай боп кетті. Оның керісінше, соңғы жылдары оқуға боп кеткен шешемнің, кейінгі күндері тілі байланып, әкем қисынсыз жерден тиіскенмен, кейде тілі түгіл қолы да тиіп қалғанмен, мылқау кісідей міз бақпай жүре беретін болды. Менің басым түскен ауыр халге жаны аши ма, әлде, Қалисайдан оқуға кетуге бел байлауымды естіді ме, қайсысына болса да іші елжірегендей, оңашалана қалса-ақ, ағыл-тегіл жылаудан көз ашпайды. Биылғы көктемнен бері көбінесе үйде боп жүрген әкем, үй ішіне орнаған берекесіздікті көргісі келмегендей, әлдене сылтаулармен, әлдеқайда кетіп қалып, үйге жөнді жоламайды.

Сондағы сылтауы, ағасы Қоңыр-қожаның жұмық арада «дін үгітін таратушы» деген айыппен тұтқынға алынуы. Көбіне ол «ағам барам, халім білем» деп кетеді. Кейін ол да менің әуелі асылып өлмек болған, одан кейін оқуға кетуге бел бұған «күпиямды» сөзіп қалды ма деймін, Еркін арызымды алып кеткен күннің ертеңіне үйге соқты да, әлдене сылтаумен, қонабастан аттанып кетті. Бұған дейін қайда

жолушы шықса да, қанша уақытқа шықса да мәңділігімнен ніскемей кетпейтін ол, мына жолы бетіме де қараған жоқ. Біздің үйдің «тәуір тұрмысы» аталатын күндерінде шет ауылдың адамдары болсын, өз ауылымыздың адамдары болсын, сапырылыса араласып, күн-түн демей қонақтан арылмаушы ек. Берекесіздік кіргеннен кейін, олардың бәрі ыдырап, өзгелер былай тұрсын, өз ауылымыздың адамдары да, шешек шыққан үйлей, біздің үйге жоламайтын болды. Бұрын үйде қонақ болсын-болмасын әдепелерді ермек қылған біздің үйдің жандары, жылдың қай мезгілінде болса да, түн ортасын өткізбей төсекке басын тігізбейтін. Кейінгі күндерде ол әдет те қалып, інір болған сон-ақ әрқайсымыз өз жататын жерімізге қисая кететін болдық. «Жұттың жеті ағайыны» болуынан ба, әлде «қорыққанды қос көрінуден» бе, ереуілді бұл күндерде біздің ауылдың иттері де үргіш, малдары да жүргіш сияктанып, күні-түні мазасызданды да кетті. Ондай күндері адамда берекелі ұйқы бола ма? Шала ұйқы болудан ба, әлде ауыр ойдың қалжыратуынан ба, үй ішіндегі адамдардың түгелімен түсі қашып түнде түгіл күндіз де мен-сен боп жүрді. Осындай жағдайға душар болғаннан кейін, бұрын алтын бесіктей қызылықты сияктанатын туған үйім, енді үнсіздей көр төзілденіп, одан қашып құтылуға асықтым. Осындай ереуілді күндердің біреуінде, інір шамын жақпастан, інір асын ішпестен, әрқайсымыз өз төсекімізге қисайып жата бастап ек, ауылдың бар иті үн қоса шөуілдей жөнелді. «Неменеге үрді?!» дегендей, тын болғанға ысқа құлағымды тіксем, қатты келе жатқан бірнеше жылқының дүсірі естіледі. Басыма «маған келе жатқан адамдар болар ма?» деген ой келгенде жүрегім лүпілдей қалды. Тегі маған жақын жатқан әжем де иттердің үруіне, аттардың дүсіріне құлақ түріп жатқан болу керек, дүсір ауылға жақындап қалған шақта, үрейлі дауыспен:

— Алла, бұл кім болды?! — деп төсегінен басын көтеріп алы.

Босаға жаққа қисайған шешем де елегізген ғой деймін, төсегінен үн-түңсіз түрегелген сыбамы естілді. Ол лезде кереге басында ілулі тұратын «жарғанат» атты фонарьды тұтатты.

Абайай, бір-бірімен таласа үрген көп иттің қамауында бір топ салт адамдар біздің үйдің сыртына кеп жапыр-жұпыр түсе бастады. Солардан қорқуым ма, басқа ойы бар ма, әжем мені күшәктай ап, бауырына қатты қыса бастады. Бұрын да қолы қатты әжем, бұл жолы қаусырған күшәгіна қысқанда, нәзік денемнің сүйектері бытырлап сынған сияқта-

нып, өкпе-бауырым сәйлеген сияктанып, тыңасым тарылып кетті.

— Өлдім, әке! — депшім сасқанымнан.

Жарық үйге сау етіп он шақты адам кіріп келді. Біреуі аудандық милиция штабының начальнигі Найызбек Самарқанов, екіншісі кіші милиционер — Нұрбек Қасымов, үшіншісі болыстық қосшылар одағының председатели — Сақтаған Сағымбаев, өзгелерін танымаймын.

— Бөйбіше, баланы кіндіріңіз! — деді Найызбек әжеме.

— Қайдағы баланы? — деді әжем қозғалмай.

— Күшағында отырған қызды.

— Неге?

— Ол қазір бізбен қызыл отауға аттанады.

— Қызыл отау деген немене еді?

— Әйелдерге бостандық беретін жер! — деп қалды Сақтаған.

— Онда менің баламның не жұмысы бар?

— Оқуға шақырады, — деді Нұрбек.

— Зорлап оқытсын деген заң бар ма екен? — деді әжем.

— Сөзді қойыңыз, — деді Найызбек қатуданыңқырып, — біз өзімізден үлкен мекеменің жұмсауымен келіп отырмыз. Қызыңның оқуға барам деген арызы бар.

— Сөйтіп пе ең, Бопаш? — деді әжем маған.

Мен үндемедім.

— «Жоқ» деген жоқ қой? — деді Найызбек. — Қалай «жоқ» дейді. Өз қолынан жазған арызы менің қалтамда.

— Бола берсін! — деді әжем. — Болса да жібермеймін.

— Неге?

— Бала менікі!.. Әкесі үйде жоқ. Ертең келген соң, оқимын деген жеріне өз қолынан апарып тастайды. Айдаладағы көлденең жүрген көк аттыға баламды ертіп жібере алмаймын.

Үйге сырттан кірген әркімдер әжемі қолып шуласайын деп еді:

— Қойыңдар! — деп ақырып қалды Сақтаған, — қарсылық қып үкіметті жеңемін деп тұрмысыңдар? Заңға өлдерің келе ме сендердің? Және өлімге я жаман жолға кетейін деп тұрған жоқ, оқуға өкеткелі тұр, оған қарсылық жасаудың керекі қанша?

— Жасамағанда... — деп Кіші-ағам (Қалисаның күйеуі Қияым) көтеріліп келе жатыр еді:

— Саған не жоқ, қосарланатын? — деп, қол тоқпақтай кіп-кішкене байғұсты әйелі нағынан кейін қарай сүйреп өкетті.

— Бәрібір бермеймін! — деп әжем мені құшағына қыса түскенде:

— Қалай бермейсің? — деп Нұрбек қолынан тартуға айналды.

Әжемнің құшағы мұндай қатты болар ма, атпен тартса да жазылар емес. «Жібер!» деп Нұрбек тартып тұр...

— Өлдім! — деппін, тағы да мен. Сонда шешем үстіме кеп түсе қалды да:

— Жібер, қу қакбас! — деді әжемнің мені қысқын құшағын жаббақ боп қолдарына жармағып. Үлкен, семіз денесі қара тастай жерге қатып қалған үнсіз әжемнің қолын жазуға әлі келмеген шешем, «қолыңды қнап жіберейін, ендеше!» деп, көбеже үстінде тұрған дөкет пышақты жалақтап ұмтыла бергенде, қорқып кеткен әжем құшағын жазды да жіберді. Ұшып түрегелген мен, әжемнің қыспағында езіліп, әлсіреуден бе, қорқыныштан ба, аяғымды аятай беріп етпетімнен түстім. Жерден жалма-жан құшақтай көтеріп алған Нұрбектің сүйемелдеуімен аяғымды орен бастым. Рәсім, өтірігі ме, пышақтан қорқып шалқалақтаған әжем, талықсығандай демін ентіге алып төсегіне қалжия кетті. Ауылдың әлдекімдері оның басын сүйемелдей берді.

— Қарсылықтан пайда жоқ, — деді сығылыққан жұртты киімелеп келген Қалиса, — киіндіру керек баланы.

Жолға даярлап қойған киімдерімнің қайда екенін білетін ол, бір-бірілеп алып, қолынан киіндіре бастады. Мен сүлдерім құрыған халде сілейіп тұрмын!.. Қалиса «өзірге даяры осы» дегеннен кейін:

— Кеттік онда! — деді Найзабек. Үйден жұрт сөгіліп шыға бастағанда, Нұрбекке сүйенген мен, аяғымды орен бастым.

— Тарантас табылмаған соң, — деді Найзабек сыртқа шыға, — ерттеулі бір атты бос әкелгеміз. Бәтес соған мінілді.

Атқа мінірде Қалиса көрісіп жылайған деп елі:

— Тарт өрі, түн ішінде барқырамай! — деді шешем. — Тілеулі жолға шыққалы тұрған балаға жамандық шақырма жылап!

— Жолың болсын, күнім! — деді шешем мені маңдайыма сүйіп. — Ерес Қалиса скеуміз, ермесе, жалғыз өзім артыңнан барам!..

— Ж-ж-жок, м-м-мен ермеймін! — деді жасқа булыққан Қалиса!

— Неге? — деген біреулерге:

— Әйел азаттығының алғашқы жарқын сәулесін Еркежанның кескінінен көрермін деп үміттенген едім, — деді

Қалса, бар қуатын бойына жинағандай ықмалық ата жылдам сөйлеп, — ол үмітім де қараңғы тұманға батты!..

Ол демі бітіп талықсып кеткендей болды. Әлдекім оны сүйей береді... Енді кідірудің жөні жоғын көрген мен атқа қалай мінгенімді білмеймін. Білгенім, әлдекім «ал, тартық!» дегенде, астымадағы атты шылбырынан біреу жетектей жөнелді. Әлсіз мені аттан құлап кетер дегендей, қатарласқан біреу белімнен құшақтап сүйей берді...

Талықсыған кісінің бетіне қазақтың су бүркетіні бар ғой, содан кейде адамның есін жинайтыны да болады ғой. Талықсыған адамдай, егер сүйеп отырмаса, аттан талықсып ауып кеткелі келе жатқан мені, тұтан жерімнің табиғаты аяғандай, бір өткінші жаңбыр бетіме тамшыларын себелеп кеп жібергенде, ұйқым қанып оянган адамдай сергіп сала бердім. Ераң үстінде толқыған түрімнен жиналып алғаннан кейін:

— Жібер! — делім сүйемелдеп келе жатқанға, құшақтан қолын итеріп.

Ол босатты. Алдыңғы жағымдағы әлдекім ұстап келе жатқан атымын шылбырына ұмтыла беріп ұстадым да:

— Босат! — делім оған да. Ол босатпады.

— Босат! — делім шылбырымды тартып.

— Босат! — делі сол жағымда қатар келе жатқан.

— Қашып отырса қайтесің? — делі шылбыр ұстаған оған.

— Қашса барсын, — делі анау, — зорлап әкеле жатырмыз ба біз, атының басынан айырылмайтын? Арыз беріп сұранып келе жатқан өзі. Ол сөзінен айнығысы келсе, әлі де бара берсін!

Шылбырымды жинап ал, атыңның басын да жөңіп ұстап, денемді ерте шегелей орнықтырғаннан кейін:

— Қамшы неге бермегенсіңдер мағиң? — делім серіктеріме.

— Онымыз үйт болған екен ғой, — деп, манағы сүйемелдеген өз қамшысын ұсына береді. Қараңғыға үйренген көбен қарасам, Нұрбек! Сол жағымдағыға қарасам — Найзабек, «Алдымдағы қайсының?» деп ем, «мен — Сақтаған!» деп жауап берді. Өзге адам көрінбейді. Жолда бытырасып қалғанын байқамағаным ба?..

Өз атымының басы өзіме тиіп, есімді де, денемді де жинағаннан кейін байқасам, торғайлық табиғаттың бүгін аса бір маужырап тұрған тамаша түні екен. Жұлдыздары бүгін жыпырлай қалыңдаған аспанның астына әдейі ұстап қойған сүзгі перделей, жүқа ғана ала шабыр бұлт бар. Әлгі менің бетіме бүркіп өткен болу керек, аспанның теріскей жағына ауған қап-қара бұлттан үйірген қамшыдай ире-

лендеп қызғылт түсті найзағай жарқылдайды. Біліктеу бір тұста, қара қағаздың бетіне түсірген, дөңгелек боғылт сызықтың көк жарымы сияқтанып, жаңа туған айдың жінішке қырқа жиегі жылтырайды. Тыныс алған желсіз түнәк бүкіл өсімдік атаулы бойындағы бар жұпарын бүркіп тұрғандай, ішіне тартқан тамаша иісті сыртқа шығарғын келмегендей боласың. «Түсі қашып, түн жортып...» дегендей, қараңғы түнде, айдалада салт келе жатқан төрт адамды кезекпен іліп әкеткісі келгендей, бір жапалақ төбемізден күлге төніп келеді де, жақындай бере жалбаң етіп, қараңғы аспанға қайта көтеріледі. «Кімдер екенінді білгелі жүрміз» дегендей, жаппарап ұшқан сұқсырлар да төбемізден зу етіп өте шығады. Кей кезде өліктей тап-тын бола қалған елсіз-күңсіз далада тіршілік барын білдіргісі келгендей, ара-тұра жылқышы құстар ысқырып қояды. Анда-санда бұлақ сияқты суы «сазы бар жерді жанап өте ме екеміз, қайтпелі екеміз, бізді балапандарын басып кетер дегендей, төбемізге қараңдап ұшқан қызғылшар да зыр қағып, қауіпті жерден өткізіп салдым-ау деген шақта жалт беріп қалып қояды. Кісінеген жылқылардың дауысы өлдеқайдан талықсып естіледі... Өлдеқайдағы алыстықта иттердің дауысы шаңқылдайды, өлдеқайла қасқырлар ұлиды... Бұның бәрі жақын жерде ауыл жоқтықтың белгісі. Қай жерде келе жатқанымызды болжап білер белгі жоқ...

Осыныша елсіздікте, осыныша қараңғылықта, осыныша тиыштықта, белгісіз жерде үңсіз жортқан адам іші пысуудан жарылып өлер ме еді, қайтер еді, егер Сактаған тізгінімізді босатқанның аз уақыт кейін, Найзабек:

— Нұрбек! — деп дыбыс бермесе. Кенет естілген дауысқа мен сәлк өте қалғанда:

— Әу! — деді Нұрбек.

— Ішіміз пысып кетті ғой, достым.

— Пыстырмау үшін не істеу керек?

— Азырақ «Майраңа» басып көңіл көтерсек қайтпелі?

— Болады. Бірақ, естіген біреу, «жыты қараңғы түнде, айдалада ән салған бұл қай есер?» деп жүрмесе.

— Баса бер! Бұл маңайда дауыс жетер жерде ел жоқ. Жете қалған күннің өзінде де, бұл маңайда сенің дауысыңды, әсіресе, «Майраңды» танымайтын адам бола қояр ма екен?

— Сөйт, Нұрбек! — деп қойды Сактаған.

— Мүмкін, маған Бөтес қосылар? — деді Нұрбек қалжыңды дауыспен.

— Еркі білсін! — десті ана екеуі.

— Көне, онда? — деп Нұрбек атын тебініп маған таяна-
йын деп еді:

— Айта беріңіз өзіңіз! — дедім мен, қосылмайтынымды,
жақындауын ұнатпаған түрде шығарған үніммен сездірмек
боп. Онымды түсінбегендей:

— Білем, Бөтес, өлең айтатынымды. Былтыр жаз,
ауылында қыз-бозбала алтыбақан тепкенде, талай өңді
тамаша ғып айтып, түн бойы қалсағанын кәйіз? Көңіл
көтерейік те, үн-түңсіз жорта бермей!

— Көтере бер, өз көңіліңді! — дедім жекінкіреп.

— Енді қозғамас! — деді Сақтаған, қозғасаң шн шығарып
аларсың дегендей дауыспен. — Бақа бер өзін!

Нұрбек «Қызы едім мен Уәлидің атым Майра» деп бөс-
тап, жиішке әдемі даусымен «Майра» өнін шырқай жөкелді.
Мен сол уақытта, қасымдағыларға білдірмей жылап
жібердім. «Неге?» десенізші!..

Өткен қыс осы Нұрбек әлдене жұмыспен біздің ауылға
келіп еді, бірер күнде қайтпак болған оны, өніме, өсіресе,
«Майрасына» қызыққан жұрт бірінен соң бірі қонаққа ша-
қырып, жұмаға жақын уақыт ұстады. Нұрбектің өнін естіген
жұрт «тамаша екен!» деп ауылдарынан сілекейі шұбыра мақ-
тасып жүрді. Бұл сөзге мен де қызығып тыңдағым келген-
мен, тым болмаса бір рет тыңдаудың сөті түскен жоқ. «Неге?»
деңіздерші!

Әжем қызық кісі еді менің. Өзін «атақты жердің қызы-
мын, атақты қожаның әйелімін, жасым егде тартып, бөйбіше
болған адамымын, желігетін жастағы кісі емеспін» деп
есептеуінен бе, жаратылысына біткен мінезі солай ма, әлде
денесінің ауырлығынан ба, әр жағын білмеймін, мен ес
білгелі осы кісінің ойын-сауыққа желіккенін көрген емен.
Желігудің орнына ол, өн-күйге тыжырына қарап, өз ал-
дында ешкімге домбыра да тартқызбайтын, өлен де айт-
қызбайтын. Өлеңі, домбырасы бар думанға келсе калса,
не әлдекіммен кенесіп тыңдамай қойтын, өйтпесе, әлденені
сылтау ғып шығып кететін. «Ұл» боп жүрген шағымда,
мен домбыраға құмарттым. Сонда, әжем «көрсетпе көзіме,
мыңалдағымды!» деп ұрсып тастамаса, әлдекімнен үйге алып
келген домбырамды, «шайтанды үймелетпе үйге!» деп мой-
нынан омырып жанып тұрған отқа тастай бермесе, менің
жап-жақсы домбыраны боп кететін де түрім бар еді. Дау-
сым да жап-жақсы менің. Өнді ұтуға да қабілетім топ-төуір.
Сол бетіммен өңші де боп кетер ме ем, қайтер ем, егер
әжем, «әлдекімнің қызы ма ең, сен, өн айтатын?!.. Әулісің
ұрпағысың!.. Тұқымыңда «әу» деп көрген бір жан жоқ».

Сонда, өңге даусы жоқтықтан емес, атасының аруағын сыйлағандықтан, дуалы аузын шайтан сөзімен былғамыуынан!.. «Өлең-жыр шайтан сөзі. Қиямет-қайымда, жын-шайтан адамзатты тамұққа әңдетіп, әлеңдетіп шақырады дейді. Тақта, шайтанның ісіне үйір болмай!» демесе. Сондай тыйым салған әкемнен қорқатын мен, «қыз» болғаннан кейін ғана, «алтыбақан», «қызойнақ» сияқты жастар ғана бас қосатын жерде өңге қосылып жүрдім...

Ән-күйге осылай қарауынан ба, әлде «бойжетті» деген мені жас жігіттен қорғауы ма, ауылға Нұрбек кеп, «кезекпен қонаққа шақырған үйлерде ән айтып жатыр» дегенде, Қалисаға қоса мені де шақыра келген сол үйлердің біреуіне де жібермеді. Ауылдың жігітері әжеме кеп:

— Сіз де шақырсаңыз қайтесіз, Қарекесі! — деп әрі өтініп, әрі жалаңғанда:

— Тақта, ауыртпа басымды! Керекті жоқ маған, «жын-шайтанның!».. — деп ақырып тастады.

Сөйтіп, мен ол қыста, біздің ауылда Нұрбек бір жұма жатып айтқан әндерінен біреуін де есті алмай қалдым. Мәне, енді ғана естіп келем оның өнін. Әні шынында да тамаша екен. Еңдеше, мен неге жылаймын?

Әкем есіме түсіп кетті менің. Оз ауылымда, өз үйімде қызғыштай қорғаған балапаны, мен қайда келе жатырмын қазір? Ол қайда қалды қазір?.. Ол мені енемнен шырылдап түскенде, шараңаммен бауырыма басып бетімнен сүйген екен, сонан бастап, бүгінгі түннің ортасына дейін бауырыма өспедім бе мен оның?.. Мәңзінің былайша қаталдығы болмаса, не қиянат қорқым одан?.. Өзінен тумалым демесем, туған шешемнен кем болып па еді ол маған?.. Егер мені ұясынан шығармай өсірсе, залалым ма еді ол менің?.. Пайдама емес пе еді?.. Қалақ «қыза қырық үйден тыю» дегенде, ең алдымен қыздың өз пайдасы үшін айтпады ма осыны?.. Алақанына сап сонша алаған әжеме не көрсетіп кеттім бүгін?..

Бұл ойдан жасқа булыққан шағымда, туған шешем де түсіп кетті есіме. Мама әкем мені құшағынан босатпаған шақта ғой, ол «босат» деп пышақ ала жүгірді. Онысы несі?.. Әкем қолынан шығаруға қымағанда, оның қығаны ма?.. Есіме әкемнен естіген бірер ертегім түсіп кетті.

Бірінші ертегі: Әлдекімнің ботасы жоғалады да, әлдекім оны тауып ап өз түйесіне телиді. Түпкі несі бұны естіп келсе, тауып алған адам «өз түйемнің ботасы» деп бермейді. Екеуі біге жүгініске барса, «екі түйені әкеліндер де, көздерінше ботаға тақымбұрау салыңдар, сонда енесі қай

түйе екені анықталады» дейді. Ботаға тақымбұрау сап бақырғанда, туған енесі боздап үстіне түсе қалады да, туман енесі бақырайып қарап тұрады. Сонда би, «енесінің қайсысы екені айтпай-ақ мәлім болды» депті.

Екінші ермегі: Әлдекімнің баласы жоғалып, оны да әлдекім тауып ап, бала ғып асырайды. Осыны өстіген әкешесі іздеп барса, асыраған әке-шешесі «өзімізден тутан бала» деп бермейді. Бұл екеуі де биге жүгініске барады. Сонда би, баланы екі кісіге екі қолынан тартқызып ұстатады да, таласқан екі шешеге: «Екеуіңе қак жарып бөліп берейін!» деп қылыш көтерсе, әгей шеше: «Оған мен бейбімін» деп баладан айырылмайды, ал, туған шеше: «Қайда кетсе де тірі кетсін!» деп баланы қоя береді...

Әгей шешемнің мені жібергісі келмей, туған шешемнің жіберуі осы ма?..

Бұл ойдың түбіне жете алмай түншығып бара жатқан шағымда есіме жалғыз бауырым Сейіл түсіп кетті. Бесіктен шыға менің қойнымда ұйықтап келе жатқан ол, бүтін де қазымда еді. Үйге милиционерлер келіп, шан-шұң шыға бастаған шақта, ініне кіріп кеткені аузында қазықтай шаншылып отырған зорманға үксіп, төсек үстінде көйлекшен шоқия қалған еді. Сонан соң қайда жоғала қалды ол?.. Жұным бірге дейтін мені милиционерлер әкетуге айналғанда жылап неге бассалмады?.. Сонысы, жанының басқалығы болғаны ма?.. Әлде, шан-шұңнан шошып оянып, есендіретен қалпында далаға шыға қашты ма екен?.. Содан кейін қайтті екен?..

Бұл ойға түншыға бергенде, әкем түсіп кетті есіме. «Ұлым да сен, қызым да сен» деп жүретін байгүс әке, ақыры не боп шықты сол балаң?.. «Қыз — дұшпан» дейді қазақ. Рәс болғаны ма сонысы?.. Өтірік болса оны жерге қаратып, мына істеп келе жатқаным не?..

Осы ойлардың салдарынан жасқа булыққан шағымда, өз дауысым есім не бола алың еніреп жіберіпмін, Нұрбектің өні тоқтала қалды.

— Ой, Бөтес, мұның не?! — деді Найзабек жұлып алғандай. Мен одан жаман еніредім.

— Шырағым, сазан не болды?! — деді Найзабек, — зорлықпен бара жатырмысың, жылайтын?.. Өзің емес пе, осы сапарға тіленген? Екі жақсылық күтіп тұрған жоқ па алдырған?.. Бірі — оқуың, екіншісі сүйген адамына қосылуың?.. Оң сапарың емес пе бұл?.. Баяғыдан бері малға сатылып, күндікте келе жатқан сен сияқты қазық қызына осындай теңдік өнерің, сүйгеніңе қосылуына, оқуына жол

ашқан Совет өкіметінің ісіне жылаудың орнына қуанбай-
мысың?..

— Үй іші есіне түсіп келеді де!— деді Сақтаған, демін
соза алып. — Бұрын бұндай сапарға шықпаған бала, жатыр-
қап я жалғызсырап келеді де!..

— Жоқты айттын ғой, Сақа,— деді Нұрбек кейіп, —
Бәтестің былай да босап келе жатқан жүйесін одан жаман
босатқанын, не қылғанын?!..

— Қой, Бәтес, өйтуді— деді Нұрбек маған, — жақсылық
жолға келе жатып, жаман одетті көрсетсе!..

— Түк те жамандығы жоқ,— деді Найзабек, — туган
ауылынан аттанғанда, өйсе түгіл ердің де көзіне жас ала-
тынын аз емес.

— Рас!— деді Нұрбек жұлып алғандай, көңілді дауыс-
пен. — Алғаш Орынборға кетерде өзімнің де өлердей жыла-
ғаным бар. Ал, енді, былай етсек қайтеді?

— Қалай?

— Бәтестің көңілін әнімен көтере алмайтын болдық.
Бұл өй «құ» боп, соңғы уақытқа дейін атқа да шауып кел-
ген қыз екен ғой. Бірде бөйге атының басына да мініп озып
келді деген сөз бар. Тағы да үнсіз шоқыта бергеннен, ештеп
тақым жазып алсақ қайтеді?

— Қараңғыда ат сүрініп жүрмесе,— деді Сақтаған ша-
бута иісеті кеткенін білдіріп.

— Сақынның да құлқы шаба қалды ғой,— деді Найза-
бек. — Аттың басын бірер шақырымға жіберсек жіберіп
алайық. Осы арада тұнып-өскен жылқылар, қапыда інге алын-
тылып алмаса, ой-шұқырының барын біледі.

— Ал, ендіше, кел! — деп Нұрбек тәртіп жөнелді.

Менің астымадағы елпендеген жеңілтек жылқы екенін
көріп келе жатқам. Мама бір, олдақалай кісініп қалған дауы-
сынан, — «тегі, бедеу-ау, осы!» деп жорығам. Қараңғы түн-
де түсі қылаңдау көрінген.

Нұрбек «ал!» деп жөнеле бергенде, дүсірге құлағын тігіп
еліре қалған бедеуім, тіростінен қапыда ит тістеп алғандай
ыршып кеп түсеті де, ауыздықты сүзе, шаба жөнелді. Най-
забек пен Сақтаған да қосарлана шапты... Серіктерім атта-
рының басын ірке ме, олда, менің бедеуім үшқыр ма, жа-
рысқандардан лезде озым да кеттім... Біраздан бері мінбеген
салт атты сағынып қалғанмын ба, немене, тақымымды ерге
қысыңқырап ал, басын бос жіберсем атым құлар дегендей,
тітінімді бәлкім тежеңкіреп, бірақ «бар шабысын көрейін»
деп қамшыны сауырына басыңқырай сылап жібергенімде,
бедеуім құс боп ұшып кетті... Екпінінің күштілігі ғой

деймін, тымық түнде алдымнан жел тұрып, көз жасымды барлатып жіберді... Мына шабысқа желіккенім сондай, қалың топпен жарысып келе жатқандай қиқу сап, қамшыны аттың сауырына сипай түстім!..

— Үш, жануар!..

Үшүп бара жатқан қалпыммен артыма қарасам, серіктерім қараңдай жырақта қалып қойынты. Астымадағы бөйгеге шауып, үстіндегі адамға басын биілетпесудің әдісін алып қалған бірлеме ме, әлде қолым әлсіз бе, ауыздықты аузына басып алған жануардың басын тежететін, шабысын босендететін түрі жоқ. Атқа шапқан адамның оңдайда қолданытын әдісі, бір жақ шаужайынан бұра тартып, қиғаштай бұрып апарып тоқтату. Мен осы әдісті қолданам деп, шауып келе жатқан жазық жерден адырлау бір биікке көтеріле бердім...

— Айыралдық! — деген айғайы естілді, қолденеңдей шауып келе жатқан серіктерімнің біреуінің, — жеткізбейді енді! Кетті!..

«Мені қашты деп ойлағаны ма?» — деген ой көп кетті маған бұл дауыстан.

«Қашсам не істейді?» деген де ой көп кетті. «Бірақ, қайда барам, сонда?.. Үйге ме?.. Не деп?..»

Ойым осыған тұйықталғаннан кейін, қисая тартып басын биілеп алған атымды өрең деп желіске, одан аяңға түсірдім де, бытырай шауып жақындаған серіктеріме оралдым. Нұрбек шапшаңдығын істеп:

— Біз сені тартып отырған екен десек, — деп келе жатыр еді, оңасын ұнатпаған дауыспен:

— Тақта, жоқ сөзді айтпай, — деді Найзабек, — өзі тіленіп келе жатқан бақытты сапарынан қаштың, жылды деймісің Ботесті?.. Бала деймісің?..

Менің көңілімді қобалжып келе жатыр деп тұрақтандылары келді ме, әлде, менсіз де айтыла беретін кеңестері ме, аяң жүріспен қатарласа жөнелген серіктерім, қазақ ойелдерінің Совет өкіметінен бұрынғы халі мен қазіргі халін салыстыру төңірегінде сөгімелесе бастады. Мен үн-түнсіз тыңдадым да отырдым. Сөзді әуелі Найзабек бастап:

— Сақтаған, не ойлап келесің сен? — деді.

— Немене туралы дейсің?

— Мынау Ботес қой, бізбен еріп, бақыт сапарына аттанып келеді?

— Талай рет айтпадық па ол туралы?

— Бұрын ғой, қызды өзінің қалың берген күйеуі ғана әкететін еді?

— Әрине.
— Онда да ғой, егер әже-шешесі я туыстары қолдарынан бермей бұлаққа салса?..

— Рас.

— Күйеуің қыздың өзі іздеп шығуын, бұл араның елінде бұдан бұрын естігенің бар ма?

— Менімше ол, ондай оқиға, бұл араның елінде ғана емес, бүкіл қазақста да болған жоқ.

— Дұрыс айтасың.

— Біз ғой, тап тартысының рухында торбиеленген адамбыз?

— Оған таласатын кім бар?

— «Тап» деген ғой, жынысқа бөлінбейді, саяси және шаруашылық күйіне қарай бөлінеді?

— Солай деп оқытты ғой бізді.

— Орыстар айтпай ма, «правила без исключения не бывает» деп?

— Естігенім бар. Қазақша не деген сөз сол?

— Дал мағынасын табу қиын. Жалпы мағынасын алғанда, «түзетуге жатпайтын төртіп жоқ» деген сөз ғой деймін.

— Мен де сол маңайда түсінем. Ал, осыны неге айтып келесің?

— Қазақстағы қанаушы тап — байлар ғой. Кедейлер мен жалшыларына ғой, олардың ері түгіл өйелінің де қожандағанын өзіміз көзімізбен көрдік?

— Көрдік.

— Соңте тұра, қалыңмалға сатылып келмеген бір байдың өйелін көргенің бар ма?

— Ел ішінде болмаған оқиғаны қайдан көрем.

— Қазақтар айтпай ма, «өзіңнен тумай ұл болмайды, сатып алмай құл болмайды» деп?

— Айтады.

— Ендеше, малға сатылып келген соң, кедей былай тұрсын, байлардың өйелдері де күн емес пе?

— Солай екендігіне ешкіменін дауы болмауға тиіс.

— Қазақ арасында қай заманда шыққаны мәлімсіз, бірақ, ата-бабадан атадан балаға мирас боп келе жатқан қалыңмалды таятын заңон ғой тек совет құрылғаннан кейін шықты?

— Бұған да ешкім таласа алмайтын нәсіт ғой!

— Әрине. Совет өкіметі Қазақстанда құрылғанына ғой биыл алтыншы жыл? Бұл ғой, бірталай уақыт сияқты?.. Қалыңмалды жою туралы Қазақстан өкіметінің қаулы шығаруына, оны Бүкіл Одақтық Атқару Комитетінің

бекітуіне биыл төртінші жыл. Заң солай бола тұра, қанжарсыңда қалыңмал тыйылды ма?

— Көрмей жүрмісің тыйылмағанын? Мазмұны сол қалпында қалып, түрі ғана өзгерген жоқ па? Бұрын маңдай төлейтін қалың, енді ақшаға айналған жоқ па?

— Ешбір қатесі жоқ. Ал, енді қалыңмалдың осы түрі қайткенде тыйылады деп ойлайсың?

— Қайдам?

— Шетінен шытырлата соттай беру керек! — деді Нұрбек.

— Ойтуге болмайды! — деді Найзабек.

— Неге?

— Ауылда қалың төлемейтін жан жоқ. Солардың бәрін соттағанда, ауылыңда кім қалады?

— Сіңізе қалай? — деді Нұрбек тосылып қалғандай.

— Менімен, қыздардың өз санасы ашылып, қалыңға өзі қарсы тұрғанға дейін, қалыңмал жойылмайды.

— Ол рас, — деді Сақтаған, — сонда, қыздар саналы болу үшін не істеу керек?

— Шетінен оқыту керек.

— Оған бірталай уақыт бар ғой әлі.

— Әрине. Қазақ: «Ауру батпандап кіреді де, мысқалдап шығады» дейді. Халқымыздың санасына ғасырлар бойы сіңген напаныштық дертін аз уақытта жұлып тастауға болмайды. Оған бірталай уақыт керек. Бізге қазіргі қуанышы — осы игілікті істің басталуы. Соның куәсы — мына келе жатқан Бәтес! Бұның бостандық жолына түсуінің алды осы.

— Тек жолы болғай да бақырамын! — деді Сақтаған.

— Менің де тілегім сол, — деді Найзабек, демін созы алып. — Бірақ, жолға түсу бар да, оның шегіне жету бар. Жолдың да жолы бар: бұлтарысы, ойы-қыры көп көліктің жолы бар, тура аға беретін поезддың жолы бар; ол жолдар қанша қиын және алыс болғанмен, түптеп жүріп шегіне шықпай қоймайсың. Өмір жолы олардан басқа. Оның қайда барып, немен тынарын күн бұрын болжау қиын. Ол, тек, күреспен ғана және не үшін күресуіңді білумен ғана, күрестің әліс-айласын табумен ғана, оған қоса, күш-қуатың жетумен ғана аяқтай алатын жол!..

— Не деген ақылды адам едіңіз, аға! — дедім мен, өмірі көкейіме қона кеткен Найзабекке.

— «Комплимент» деген сөзді білетін бе едің, шырағым? — деді Найзабек маған.

— Жок, аға!.. Ол не сөз?

— Біреуді көзінше малақтау. Мені малақтауыңа рақ-

мет, айналайын. Жаңағы сөздерді айтып келе жатқан себебім: мен осы елде қызмет атқарып жүрген кісімін ғой және менің қызмет жайым, ел арасында болып жататын сөздерге, істерге құлақты түре жүруді тілейді. Мен ана бір жылдары «басмашы» дегендерді қуысып Памир тауында жүрдім. Ол басына мәңгіден бері қар мен мұз жамылған сұмдық биік тау ғой...

— Жағрапиядан оқығаным бар.

— Сол аралағы тұрғын адамдардың айтуынша, «ақнық» аталатын тау бүркіттері, жұмыртқасын ызғарлы қардың үстіне, желдің өтіне салады дейді. Онысы — «ызғар мен лауылға шыдаса шыдасын, шыдамаса жарылсын» дейтіні көрінеді...

— Ғажап екен! — дедік өзгелеріміз.

— Одан да ғажап, сол ақнықтар, қанаттанған балапандарын малға емес, өрте қарай ұшырып, талып құласа, тынықсайнан кейін тағы да өрте айдайды екен. Онысы да қиындыққа үйретуі...

— Япырай, тамашасы-ай! — дедік тағы да өзгелеріміз.

— Мұны айтып келе жатқан мақсатым, — деді Найзабек, маған қарап, — егер менің бұл елде көріп жүргендерім рас болса, сенің жөнегіне аяғыңды жаңа ғана аттаған мынау өмір жолыңда, Памирдан кем түспейтін нелер қиын асулар бар сияқты. Соның ыстығы мен суығына ақнықтың жұмыртқасындай шыдай білмесең, биігіне балапанындай ұша білмесең, мақсатты жеріне жетуің қиын сияқты.

— Қорқыттың ғой баланы! — деді Сақтаған Найзабекке.

— Зоресін кетірдің ғой Бәтестің! — деді Нұрбек.

— Ағатай-ай, — дедім мен Найзабекке, — бұл сөзіңізге дейін, сіз туралы мен басқа пікірде едім ғой. Менің бұған дейінгі ұғымымда, мылтық пен қаталдықтың ғана несі едіңіз ғой! Бұл уақытқа дейін, осынша әдемі және шын сөздерді ішіңізге қалай сақтап жүргенсіз?

— Тап жауларының ұғымы ғой, шырағым, айтып келе жатқандарың! — деді Сақтаған. — Бөрімізді де солай түсінеді олар. Мені, мысалы, байлардан салық жинаудан және өте қатал түрде жинаудан басқа ештеңе білмейді деп ойлайды олар. Біздің де адам екенімізді, бізде де адамдық жүрек барын жауларымыз білмейді.

— Біледі! — деді Найзабек. — Біздің оларға көрсететін өктемдігіміз, тап тартысының ісі екенін де жақсы біледі. Сөйте тұра жамандайды, дұшпанын жақсылаған кімді көріп ең?

— О да рас! — деді Сақтаған.

— Сонымен, Ноже, Бөтеске не істе дедің? — деді Нұрбек Найзабекке.

— Өзің берік болсаң, — деді Найзабек маған, — Совет өкіметі сені ешкімнің де қорлығына бермейді.

— Тырысайын, ағатай!..

VI. ҚЫЗЫЛ ОТАУ

Бір өзбек айтқан екен дейді: «Қазақтың «оңо жер!» деген негізін астында екі жыл жүрдім» деп. Сол айтқандай, үйде жүрген шағымда, болыстық кеңселер орнаған ауылды «жап-жақын жер» десетін еді; енді міне, соған қарай беттеп шыққанымызға қанша!.. Ауылдың аттануымыз қатып інірдің аз-ақ арты сияқты еді. Бұлттың аспанда түні бойы сирей көшіп, енді жұлдыздың бетін бүркеп қалыңдай бастауына, түні бойы тына қалған жолдың енді қатая қозғалып, аспанда бұлтты, жерде өсімдікті сапыра есе бастауына, түндегі тұнық қараңғылықтың бозамықтана бастауына қарағанда, тегі, таң сіберлеп келе жатқан болуға тиісті. Інірден бастап таң бозарғанға дейін салт, тың, жүрек атпен шоқыта жортқан адам қанша жерге кетпек?.. Ара-тұра ызғыта шауып та алған жоқпыз ба?.. Осының бәрін қосқанда, дүниенің жері! Ал, ала сөулелене бастаған төңірегіме көз таятасам, қиядан-ақ шалатын қарашығыма, ауыл барлықтың ешбір белгісі ілінбейді. Ендеше, «жақын жерге» деген кеңсесі қайда?.. Өлде, біз адысып, өлсіз күлді түзге өкетіп барамыз ба?..

Көмекпейміз тұрған бұл сұрауды серіктеріме айтқан жоқпын, себебі — бозамық сөулелен айтқын көрінген олардың көскіндері, сол сөуленің өзі сияқты сұп-сұр; таңға жақын маужырап ұйқылары келе бастады ма екен, немене, түні бойы ауыз жаппаған соңдерін қазір түтелімен дотарып, өлсін-өлсін ауыздарын аңырайта ашып өсіней берсін; сондай адамдарды сұраумен мазалаудың қажеті қанша!.. «Ұйқы мен тамақ дұшпан» демей ме, қазақ. Ауыр ойда жанның жүреп келе жатқан мен, соңғы түндерде шала ұйқы болғанмен де, маужырай бастағанымды сезем; кей уақытта қалғып кеткенімді білмей де ғап, жортып келе жатқан салт аттың үстінен ауытқып барып өрең оңалам!..

Сөйтіп жығылып кете жаздап, атымның шоқтығын құшып өрең оналған бір шағымда, көзімді кеңірек ашып алдыңғы жағыма қарасам, өрлеп келе жатқан адырымыздың арғы еңісінен, қызарандаған бірдеме қозғалады!.. «Бұ

не?!» дегендей көзімді төне тіксем, жалпылдаған жалынға ұқсайың!.. Олай дейін десем, олгінде қалыңдаған бұлт, аз уақыттан бері сіркіреп жауа бастаған. Жауын астында жалын бола ма?!.. Не екенін қасымдағылардан өлі де сұрамай, көзімді тіге түссем, жаңағы «жалыным» әр жерде жылтылдап көбейіп барады!.. «Бү не?!.. Есептіреуім бе менің?!..» Бұл ойымды түсініп келе жатқандай:

— Қызыл отауға да келіп қалдық! — деді Найзабек. — Аяғу желбіреген қызыл жалаулар, соның жөне қасына қатар тігілген үйлердің төбелеріне тігілген тулар.

— «Қызыл отау» дейсіз бе? — дедім мен, сағынганымды жолықтырардай сертін гап.

— Иә, қызыл отау!.. Болыстық кеңселер де осы арада. Олар ішкім төменіректе.

Мен сияқты ол да қалғып келе жатып, ұйқысын Найзабектің «Қызыл отауға да келіп қалдық» деген сөзімен ашып жіберді ме, әлде, есерлеу мінезіне бакты ма:

— «Майраға» басып жіберсем қайтеді? — деп Нұрбек ат үстінде қояңдай қалды.

— Тақта, ұят болар! — деді Найзабек оған. — Шырт ұйқыдағы жұртты өлеңмен оятатын жынымыз бар ма?

Ауыл салтында, ауылға жақындаған жолаушының ақырын жүретін әдеті бар ғой. Соған бакты ма, әлде ұзақ жерге қатты жортып ақ көбіктенге бусанып келе жатқан аттар тыныс алсын деді ме, Найзабек:

— Енді аяңдайық, — деді де атының басын тежеді. Біз де тежедік.

— Шырағым Бөтес! — деді Найзабек, — «кеңсе» дегенге, сен оны көше-көше қала екен деп ойлама. Жұрттың шаруасы көтеріліп, тұрмысы түзелгенмен, ғасырлар бойы көшіп келген қарақ ауылдары, өсіресе, түгелімен көшпелі саналатын біуілін торғайлықтар, өзірге қоныстанып үлгіре алмай жатыр ғой. Ел көшкен соң, жергілікті кеңселер де көшіп, жайлауға бірге шығып жүр. Сарықопанның бойындағы «Үшқын» әртелінің қасына, кеңесінің тұрақты үйлері биылғы көктемнен бастап қана салынып жатыр. Өзірге іргесі қалыңғаны: болыстық мекемелердің бәріне арналған көп бөлмелі бір үй, елу төсектің орны болатын, емдеу бөлмелері болатын дәрігерхана, мал дәрігерлеріне арналған алты бөлмелік бір үй, қырық кісілік монша, залына жүз кісі сыятын клуб, оның ішінде кітапхана болады...

— Көп қой, ағай-ау! — дедім мен.

— Оған да көбейеді, шырағым. «Үшқынды» үкімет Торғай даласындағы мәдениет ошағының біріне айналдырып.

Кірпіштен, ағаштан, саманнан өз бетімен, қала тәртібімен үй салам дегендерге үкімет «есуды» аталатын жәрдем бере бастады. Биылдың өзінде, әртөлейдің мүшелері сексен мың сомдай есуды алды.

— Дүниенің ақшасы ғой ол!

— Әлі азғайтпай ол. Алдағы жылдарда жақсы үй салғын көлгендерге, одан оддақайда көп береді.

— Кенеслер қашан бітеді?

— Аманшылық болса, алдағы жылдың жазында кіреміз бе деген ойымыз бар...

Біздің Қызбелдің жері қызық: белестенге біткен омын «өңі түрі» деген тұсына атыңды қырақтырып оңға жететінін болады. Біз де сөйттік. Өлгінде желбіреп көріне қалған қызыл тулар, із тастай қашқан түлкінің күйрығы төрізденіп, кейде бұлаң етіп көрініп қап, кейде ым-зия жоқ боп жетіп, жеткізбей өуре етті. Сонысына ыза болғаншай:

— Ағай, осы Қызбел адырманың ұзыны мен көлденеңі қанша жер екен? — деп сұрадым Найзабектен.

— Дәл молшерін Сақан білетін шығар, — деді Найзабек Сақтағанды нұсқап.

— Землемермен кезгенім бар, — деді Сақтаған, — ойы-қырын түгел араладым. Сонда землемердің дәлдеп өлшеуінше, шығыстан батысқа қарай қосіле жатқан Қызбел дөнінің ең ұзын тұрқы сексен үш километр және жеті жүз алпыс екі метр екен!..

— Паһ! — деп күліп жіберді Нұрбек, — Сақанның метріне дейін ұмытпауы-ай!..

— Расында солай, — деп қойды Найзабек маған қарап, «күдіктенбе» дегендей, — бұл Сақанның паныты деген сұмдық: көзі мен құлағына іліккеннің ешқайсысын ұмытпайды.

— Көлденеңі? — деп сұрадым Сақтағаннан.

— Азар болса, жеңілтек мінезді Нұрбек тағы да күлер, — деді Сақтаған, — қырық бір километр және бір жүз тоқсан метрі!..

— Онда, — деді Нұрбек күліп, — ұзыны көлденеңінен екі-ақ есе артық екен ғой?

— Солай екен, — деді Найзабек.

— Еңішене, бұны «Қатынбел» демей, «Қызбел» деп несіне атаған?

— Неге? — деді Сақтаған күліп.

— Демегенде ше? — деді Нұрбек былай да ойнарқы сұлу кескінін одан да бетер ойнақшыта түсіп, — көлденеңінен ұзыны екі-ақ есе артық қыз бола ма?..

Нұрбек бұл сөзімен Сақтағанның қытығына тиген сияқты болды, өйткені, Сақтаған үйіндегі жеңгейді көргенім бар да: бартыған жуан денелі ол кісінің ұлындығы қолденеңнен екі есе емес, бір жарым-ақ есе артық сияқты да; сондықтан, Нұрбектің сөзін өз атына айтылғандай көрген Сақтаған, оған:

— Шайқымалықтана қалатынын-ай, сенің! — деп ренжіп тастады. Серік боп келе жатуынан ба, сыйлайтын адамы ма, Сақтағанның ренішін ыдыратқысы келгендей:

— Мәселе өлшеп-пішуле емес қой, Нұрбек, — деді Найзбек. — «Халық айтса қалт айтпайды» дегендей, халық жерсута білмей ат қоя ма?.. Жаздығүні сағымға бөленген шағында, алыстан қараған кісіге, шалқасынан көсіле жатқан қыздың денесі сияқты көрінуі рас қой, Қызбелдің?

— Рас! — деді Нұрбек.

— Өзіміз осы арада туып-өскендіктен бе, әлде расы солай ма, — деді Нұрбек, — талай жерлерді кезе жүре, талай апасалы-бнікті белестер мен тауларды көре жүре, дәл Қызбелдей жүрегімді тартып, көзімді қызықтырған жерді көрген жоқпын!.. Шіркін, туған жер, иеткен ыстықсын!..

Менің көзімнен жасым ыршып кетті.. Оны жеңіммен сүртіп үлгергенше, біз белесіне шыққан дөңнің арғы енісінен төбелеріне қызыл ту тігіліп, ауыл салтымен дөңгелей емес, қала салтымен көшелене қонған киіз үйлер жарқырай қалды!..

Ұытып барады екем: мынағы бозамықтанған, шынында да таң екен. Ол таң қазір айқын атып, аспанның шығыс жақ жиегіндегі бұлт қызыл күрен түске боялған. Алдымыздағы үйлердің төбесіне тігілген, таңғы самалға желбірей құлпырған қызыл тулар, анау таң тіккен ұлы тудың бөлшектері сияктанып, бәрі тұтаса жайнағанда, бүкіл дүние қызыл отаудың үстіне тігілген шетсіз-шексіз қызыл ту сияктанды да кетті!.. Торғай жерінде атқан осы бір таңның өлемісі-ай!..

Алдымыздағы ауыл, мен бұрын көрмеген түрде екен. Бұған дейін мен көріп жүрген ауылдардың бұлай көшелене қонбай, дөңгелене қонуын былай қойғанда, бай ауыл болсын, кедей ауыл болсын, «ауыл» деген аты болған соң, бірінде көп, бірінде аз болғанмен, іші-сырты жайылған я жусаған мал болатын. Апасырақ әрқандалған бірер ат болмаса, мынау көшелене қонған үйлердің маңында ондай малдардың өзі түгіл інісі де жоқ. «Онысы несі?» деген ойымды айтпай-ақ түсінгендей:

— Бұл ауылдың маңайында мал жоғы ерсі көрініп келе жатқан жоқ па, Бөтесжін! — деді Найзабек бетіме күлімсірей қарап.

— О несі?! — дедім мен, ойымды жасырмай.

— Қулардың бұған қойған аты — «Қағаз ауылы». Бұнда отырған үйлердің қағаздан басқа бағар малы жоқ...

— Асты қайдан ішеді, сонда?

— Маңайдағы ауылдардан сатып алатыны бар, сыйлап әкелетіндер бар, тамақсыз болмайды...

— Тым болмаса, иті де жоқ екен, алдымыздан үріп шығатын! — деппін мен. Ол сөзімді ұнатпай қалғандай:

— Алдыңнан да үріп шыққан, артыңнан да үріп қуған иттер аз емес қой, енді үргізіп қайтесің оларды!

Одан кейін аз уақыт үкілеспедік.

— Шырағым Бөтес! — деді Найзабек ауылға таяна, — Еркін сені өз үйіне түсір деп тапсырған. Кеше жолаушылап кеткен еді, оралған-оралмағанын білмеймін. Әйеліне тапсырып кетем деген. Аты — Баршагүл. Газет-журнал оқырлық қана сауаты бар адам. Екі баласы бар. Қонақжай, бауырмал, жақсы кісі.

— Сақтаған, Нұрбек! — деді ол серіктеріне, — сендер өз үйлеріңе баратын шығарсыңдар. Мен Бөтесті Еркіннің үйіне апарып саламын.

— Күні! — десті аналар.

Мені қасыма ерткен Найзабек, аумағы үлкендеу, түңгігі жабулы қоңыр үйдің сыртына кеп, атының тізгінін тартқанда, нығыз биқасаптан тіккен қаптал желенін жамылған, басына шашақты ақ бөртпе шәдісін орай салған, орта таразы денелі, көркемше кескінді әйел шыға келді.

— Ие, Баршагүл, аманбысың? — деді бізге қарай жүрген оған Найзабек.

— Бөтес деген сіндің осы, — деді Найзабек Баршагүлге мені нұсқап.

Атымынң шаужайынан ұстап, мені жерге қолтықтап түсірген Баршагүл, туысқанның біреуіндей мені бетімнен сүйіп амандасты.

— Еркін келген бе еді? — деді Найзабек Баршагүлге.

— Жоқ.

— Онда мен түспей-ақ қояйын. Балалар ұйықтап жатқан болар. Бөтес те ұйықтайтын болар. Жолдан шаршап келді.

Өз ерінен басқа еркекпен саяылдасып сөйлесе қоймау бүкіл қазақ әйелінің дәстүрі. Сонысына баққандай, Найзабекке жауап қатпаған Баршагүл.

— Жүр, шырағым, үйге! — деп маған жол нұсқады. Түңдігі жабулы кигіз үйге кірсек, іші көленкелеу болған.

мен, не барын көрерліктей екен. Оң жақта шымылдық түсірулі тұр, оның ішінде балаларының ұйықтап жатқандығы мұрындарының жеңіл ғана пысылдауынан сезіледі. Сол жақта төсегі жиналған бір темір кроват тұр, оның алдында түрілген шымылдық тұр. Төрлегі жұмақта бірер ченодан және аздаған көрпе-жастық бар, үйдің төріне кигіз, оның үстіне тақыр кілем төселген. Оң босағаға ақ шн көршалған. Ыдыстары мен астары сонда болуға тиісті. Керегенің төр жақ басында азын-аулақ киім ілулі тұр, осылардан басқа бұл үйде ештеңе жоқ.

— Ал, Бөтесжан, — деді Баршагүл, — мәзгіл өлі ерте ғой. Жұрт тұрғанша тынық. Амау бос тұрған кроватқа төсек сап берейін де, шымылдығын түсіріп қояйын.

— Жарайды, — дедім мен, жатқым да, ұйқым да келмегенмен, ұйқыдағы үйдің маңасын алмайын деп.

Шымылдығы түсірілген оянып төсекке жатқаныммен, ұйқым келсінші, енді... Өзімді-өзім зорламақ боп, көзімді жұмайын десем, алдымда өлдене суреттер қаптай қалады да, кейбірі қорқынышты болғанын кейін, үрейленіп еріксіз ашам. Не малы, не иті жоқ ауылда қыздық болады екен: көзім бақырайып жатқан менің түрік құлағыма, қалғып үлгерген Баршагүлдің қаттырақ пысылы мен балаларының жұмсақ пысылынан басқа ешбір дабыс шалынбайды. Сөйтіп жатып қалғып кетсем керек, әлдекімнің есіктен кіре берген сыбдырына оянып кеттім. Баршагүлдің де ұйқысы сақ қой деймін, ол да мендей оянып, шымылдығының ішінен шықты ғой деймін. Өлдене еркек адамның:

— Бөтес келген ғой, тегі? — деген сыбырына:

— Келді! — деп жауап берді сыбырмен.

— Қалай?

— Қайдым, қалайын. Түн қатып келуден бе, кейістігі бар ма, кескіні құп-қу!..

Ұйқылары қанды ма екен, әлде әкелерінің сыбыры мен сыбырына оянды ма екен:

— Әке! — деп қосарлына шуласқан екі баланың дауысы естілді. Бірі кішкене ұлдың, бірі тіпті кішкене қыздың дауысы сияқты. Әкелерінің оларды ақырын үнмен «айналайын!» деп аймалағаны да естіліп тұр. Бұл, әрине, Еркін. Сырттан да әлдекімдердің қанғыр-күнтірі естіледі.

— Көбірек ұйықтапсыңдар ғой, — деді Еркін дауысын ақырын ғана шығарып.

— Бөтес өлгінде, күн шығардың алдында ғана келді. Мен әрі сол ұйықтасын деп, әрі балалар да ұйқылары қанып тұрсын деп, ертерек ояным да қозғалмай жатыр ем, — деді Баршагүл.

— Ендеше киін. Ас даярла. Биеңнің бас сауымы болып қалды.

Үйкым тағы да ашыла қалған мен, одан өрі жата беруді ыңғайсыз көріп, шымылдық ішіңде сыбырлап киіне бастадым.

Үй ішінің тұрып жайлануына бөгет болғысы келмегендей Еркін тысқа шығып кетті. Іле шымылдық ішіңен шыға берген маған:

— Неге жата түспедің? — деді Баршагүл.

— Үйкым келмейді.

Ойда жоқ адам шымылдық ішінен шыға келуіне таңданып, жатырқағандай, Баршагүлдің өзіне тартқан екі-үш шамасындағы бүлдіршіндей қыз бен жобасы Еркінге келетін төрт-бес жастағы семізше өдемі ұл, шешелерінің қойлегіне тығылып, бастарын ғана қылтапты.

— Мама «қалжырап келген» адамды мазаламайын» деп ештеңе деген жоқпын, — деді Баршагүл, — жол жайымды білем, сапарың оң болсын. Бүркіт осы үйден аттанды. Тілауым тысқа: теңізді тапқан екенсің, өзінің жан-тіні сенің үстінде, ағасы сені «артыңнан жіберем» деп қалды, артыңа алаңдып кетті байғұс бала! Келмей ме деп қорқым екі, келген екенсің. Оның жақсы болған. Атағың шықпағай еді, шыққан соң не қарайлайтыны бар енді!.. Кідірмей аттанғаның мәкүл!

Еркіннің тыста жұмыстары болды ма, немене, Баршагүлдің шайы даярланғанмен, бірталай уақыт тостырып қалды. Баршагүл:

— Қарамай-ақ қойсақ қайтеді? — деп еді:

— Күтебік! — дедім мен.

Баршагүл азамға жұғысымпаз, кіші пейіл, кеңескін кісі екен. Асын даярлап, бетін жауып қойған дастарқанның қасында отырып, ол екеуміз леде сырласып кеттік. Қысқаша айтқан өмірбаянына қарасам, ол байғұс та тоқалыққа алғалы отырған бір байдың қалың төлетен жесірі екен. Амангелді жорығының кезінде бай оған қарсы болған да, соғыс күндері оққа ұшқан. Сол себеппен бай алып үлгіре алмаған Баршагүлді, күйеуінің інісі (о да бай) азам деп қоқырандай бастағанда, Еркінмен көз таныс боп үлгеріп, Совет өкіметі Торғайда орнаған жылы алған да қашқан. Оқу жобасына қарасам менен артық ештеңесі жоқ сияқты. Әйткенмен, жол-жоба көргендігіне бағып, ол да маған әйел бостандығы туралы, оны пайдалану туралы ақыл айтып жатыр.

Кешікпей Еркін де келді. Оның қасына қалың киінген көрікті, сымбатты жас әйел еріп келді. Әдеп сияқтап түре-

гелген маған туған ағайым дағдысын жасап, Еркін де маңдайымнан сүйіп аминдасты. «Бұл үйдегі ерлі-зайыпты адамдар мені туысқан көріп алғаны ма, екеуі бірдей сүйіп аминдасты?» деген ой келді маған.

— Бектасова Әсия деген аяныз, — деп таныстырды Еркін. Қасындағы әйелді маған, оя миңдайымамен сүйгеннен кейін, — Қызыл отаудың бастығы!

— Ботес дейтін сіңліміз осы екен ғой, — деді Әсия маған қолдасып. — Арызың бойынша шақырттық. Сапарың он болсын.

Шай үстіне менің балалық шақтағы мұғалімім Жәңбіл Балқаш кіріп келді. Қасында шәлі бүркенген жас әйел, «тегі әйелі болар» деп шамаладым ішімнен. Онык шәкірті болғандықтан мені ол жақсы көріп «Ботесжан» дейтін.

— Е, Ботесжан, амтыбысың? — дей кірді ол есіктен жылы қабақпен. Орнымнан көтеріле берген маған: — қазақ дәстүрдің үстінде қолдаспайды, отыра бер, шырағым! — деді.

Үй иелерінің өтінішімен төрге шыққан ол, қасындағы жас әйелге:

— Келіңсің ғой, сен дәстүрдіңнен төменгі жағына отыр! — деді қалқыны дауыспен. Төменнен орын алған келіншекті, «бидің үйдегі жеңген, шырағым Ботесжан, аты Жаңыл» деп таныстырды, Балқаш.

Алдына шапшамен берген шайды ұрттамай тұрып, тек, дәстүрдіңнен жұмсақ бауырсақтың біреуін ғана аузына сап шайнаған Балқаш:

— «Қортайғанда көрі боо жорға шығады» дегендей, жас күнімде көп оқи алмаудың есесін енді толтырып жүрмін. Ботес шырағым, бұрыңғы жылы Төшкен қаласындағы мұғалімдер даярлайтын институтқа түсуге кеткенімді білесің. Оның бір курсың бітіріп, екіншісінен Қызылорда институтына көшкен, қазір оның үшіншісінде оқимын. Жаз каникулыға шыққан соң, бір жағы табыс болсын, бір жағы халыққа пайда болсын деп, бірер айдай осында сауатсыздарды оқыттым. Енді оқу уақыты жақындаған соң жүргелі жатыр ем, сені осында келелі деген, ілгергі жаққа барып оқытын көңілі бар деген хабар естіген соң, өзімнің жақсы көретін шәкіртім болған соң, мына Бектасова жолдасың және Ержанов жолдасың келісіп, бірге ертіп ала кетуге әдейі жолымынан ғап тосып жатырмын.

— Осы кісімен жіберуді мақұл көргеніміз рас, — деді Әсия маған қарап. — Бұрын алыс жолға шығып қорыеген екенсің, дұрыс бастап апаратын адам табылғаны жақсы болды. Және жай адам емес, оқытқан мұғаліміңіз, жаны шын

ашитын адам. Бұл жолдас сені қалаға апарып қана қоймай, оқуға, тұратын жерге өз қолынан орналастыруға уәде береді.

— Рас, — деді Балқаш. — Сүйікті шоқіртім, бүгін жәрдемдеспегенде кімге жәрдемдесемін?

— Ал енді, біздің кешікпей жүріп кеткеніміз мақұл болар, — деді Балқаш Еркінге.

— Бәтестің келерін тостық қой, — деп жауап берді Еркін Балқашқа, — аттар, өрине, әзір. Тұу-тұу, ит арқасы қиян жердегі Қостанайға салт атпен жету қиын. Арбасы құрығыр бар ма бұл елде. Өз арбамның әнеугүні арысы сынып, Сарықопадағы ұстаға жіберіп ем, бірер күнде келуге тиіс. Келе салысымен аттарыңды жектірем де жөнелтем.

Менің ойымда, «осылар мені сыртымынан-ақ білеп-төстеп болған ғой. Егер «оқуға бармаймын» деп шалқамнан түссем не істемек?» деймін. Шайдан кейін:

— Қызыл отау жақса барсақ қайтеді? — деді маған Әсия.

— Барсақ барайық.

Тысқа шығып жарықта байқасам, беттесе қаз-қатар тігілген жиырма шақты кигіз үй екі ауылдың жобасына үксіп, топтаса қонған екен. Бір тобы көбірек, бір тобы аз-рақ. Солардың ішінде тең жараға жақынының ғана төбесіне ту тігілген, өңделерінде жоқ. Алысырақтағы үлкен бір ақ үйіні төбесіне тігілген туды өзге үйлердегіден қонақтылау, маңдайшасына айқыра керткен қызыл шүбереті де көңдеу, сыртында қызыл натадан жасаған өлем-жөлемі де көптеу. «Қызыл отау дегені сол болар» деп шамалалдым ішімнен. Мені ерткен Әсия сол үйге қарай беттеді. Жолшыбай ол маңайдағы үйлермен таныстыра бастады:

— Екі ауыл сияқты боп жобаланып тұр ғой бұл үйлер. Бір жобасында болыстық кеңселер, олар көбірегі, азырақ тобы біздің қызыл отаудың қарамағында.

— Неше үй, сонда, қызыл отау қарамағында? — деп сұрадым.

— Алтау. Анау тұрған үлкен ақ үй — қызыл отау, онда түске дейін қыздар оқиды...

— Қыздар??!

— Ие!.. Бас бостандығын іздеп келген қыздардың сауат-сыздарына хат танытып жібермек боп жатырмыз. Қазір олардың саны қырыққа жетті. Түстен кейін қызыл отауды сот мәжілісі болады. Оның жөйін кейін түсіндірермін. Қызыл отаудың оң жағындағы боз үй — оқитын қыздардың жататын жері, сол жағындағы — сот қызметкерлерінің жататын жері. Бір үй шақырумен келіп-кетіп жататындарға арналған. Анау бір қараша үйде қызыл отау адамдарына тамақ

пісіріледі. Соноу дөңгесте оңашарах тұрған үлкен қоңыр үй, уақытша абақтымыз...

— Абақты?! — дедім мен шошығандай.

— Ие, шырағым, абақты! — деді Әсия нық дауыспен, — мырқаққа көнбеймін дейтін қылмыстыларды қамап тастай-тынымыз да болады. Сот үкімімен абақтыда жату жазасын кесетіндеріміз де бар...

— Қаншаға?..

— Қылмысына қарай: үш айдан үш жылға дейін...

— Көп қой, апай-ау!..

— Одан да көбі бар, шырағым. Атылатындары да бар...

— Астапыралда! — дептін әкемнің дағдысымен...

— Ондай жазалыларды тергеу, жазалау жұмысын қалады Жоғарғы соттарға жолдаймыз... Бізде кімдердің жазаланатынын көруге болады. Бүгін демалысымыз. Ертең түстен кейін қаралатын біраз азаматтық және қылмысты істер бар!

— Ол қандай істер?

— «Азаматтық» деп біреуде біреудің кеткен есесін оперуді айтамыз, «қылмысты» деп біреуге біреудің көрсеткен зорлық-зомбылығы үшін, қылмыстына жазалауды айтамыз.

— Түсінікті.

— Қызыл отау» деген үйге жақындай берген шақта:

— Қыздарым үні шықпайды, — деді Әсия, — олар жатқ үйлерінде сабақтарын жаттып жатқан болар, әуелі соған кірейік.

Біз үйге кіріп келгенде, ортаға тақтайдан ұзын гип жасаған столдың төңірегінде кейі жазумен, кейі оқумен шұғылданып отырған көп қыз, өлденеге селтініп түрегелісті.

— Отырыңыздар! — деді Әсия оларға.

Бөрі шапыр-шұпыр отыра қалысты. Танып қарай ма, танымай қарай ма, бөрінің де көздері менде. Өз ойымда «жұдай біледі, бөрің де менің кім екенімді жорамалдап я біліп, «атақты Бөтес осы болар-ау!» деп таңдана қарап тұрсыңдар-ау?» деген сөз тұр. Қыздардың неге қарауын Әсия да түсінгендей:

— Біреуіңе апа, біреуіңе сіңді болар, шырақтарым, бұл бала, — деді қыздарға мені нұсқап, — аты Бөтес...

«Сол осы ма?!» дегендей бөрінің де көздері бажырап қалысты.

— Бұл да өздеріңдей бас бостандығын іздеген және өнер-білімге ұмтылған қыздардың бірі, — деді Әсия, қыздардың бажырағанын ұнатпағандай, — ескіліктің шырмауынан енді ғана құтылып, аяғын азаматтық жолының шетіне жана ғана басқан беті.

Әсия маған «отыр, шырағым, таныс мына құрбыларыңмен» деп, сығылысқан қыздардың арасынан орын нұсқап еді, олардың көз қарастарын шамалаған мен, тезірек шығып кетуді ойлап, отырмадым. Сөйтіп тұрып, қыздардың жобаларын көзіммен шалып, олардың түр-тұлғалары туралы ойланıp та үлгердім: «Иә, қырық, шамалы бар. Бірақ, қыз ба осының барлығы? Ең алдымен, егер бәрі де қыз болса, жұп-жұқа көйлекпен неге отырады бәрі?.. Ауылдың қай қызы олай отырып көріп еді?.. Қашан шәлі астына түскенге дейін қыз байғұс тосін жан адамға көрсету түгіл, барын білдірмеуге тырысып, кеудесін тақтайдай тегіс қып таңып тастамайтын ба еді?.. Сонда да сөзіліп қалар дегендей, тосегіне жатқанда ғана болмаса, тосі білінген қыз, жеңіз тос қамзолын үстінен тастаушы ма еді?.. Ендеше, мына қыздардың тостерін едірейтіп көйлекпен отырғандары несі?.. Әлде бұл, мен көру түгіл естімеген жаңа төртіп пе екен?.. Не төртіп болса да, мен мұндай ұятсыздыққа көне алман!..»

«Расында да осының бәрі қыз ба? — деп жалғастырамын ойымды, — өне біреулерінің кескін-кейптері қызға келінкірейді. Ал, мына бір беттері әжімделіп қалған, тостері иттің басындайы кімдер?.. Біздің елдің Орынбор жағына шектес отыратын Жағалбайлы — Жаппастар қыздары осыға келтірмей ұятпайды дейтін еді, сөйтіп отырып, кейбірі перзентті де боп қалады дейтін еді, әлде әжімділер, сондай көрі қыздар ма екен?.. Біздің жерде «көрі қыз» аталатын құрай өседі, қасына жинасып кетсең-ақ, қап-қара, үп-ұсақ бүршіктері киіміне жабыса кетіп, тырнап түсірмесең айырылмайды. Мынау көрі қыздар да сондай пәлелер ме екен?..»

Қыздар мен менің көз қарасымның қабыспауын жобалағандай болған Әсия:

— Ал, шырақтар, — деді оларға, — сендер сабақтарыңмен шұғылдана беріңдер. Мен мынау Бөтеске қызыл отрудың өзге үйлерін де таныстырайын. Үйінен бұндай жолға шығуы бірінші рет болу керек, көрсін бұндағы жайларымызды, білсін. Кім біледі, ертең озі де осынтай қызыл отрудың бірін басқарып шығар...

Әсия екеуміз тысқа шыққан соң:

— Аппай! — дедім мен оған.

— Әу, Бөтесжан.

— Еркін ағайдың үйіне барсақ қайтесі?

— Неге?!

— Біз өткен түні көз шырымын алған жоқпыз. Одан бұрынғы бірер түн де мен үшін тынышсыз болған. Мың ұйқым келмеген мен, енді маужыраңқырап тұрмын.

— Ә, болсын! — деді Әсия. — Мен апарып салайын.

— Өзім де барам ғой...

— Болмайды ол. «Шығарып салғанның жолдыстығы жоқ» деген.

Еркін үйіне келе жатқан бетімізде, Әсия маған ауылдағы тап тартысының, әйел теңдігінің, советтік істердің кейбір өзгешеліктерін ұғындыруға тырысып, бірталай өңгіме айтты. Олардың ешбірі құлағыма кірген жоқ. Менің ойымды билеп келе жатқан нәрсе: «шөлдің дуалағы сияқты, ең далада еркін жайылған жан едім, енді, міне, тағдырым мені айдап өкеп, «Қызыл отау» аталатын көлге қондырды. Көлге қонған я мекендеген дуалақты ешкім көрмек түгіл естіген де емес. Ендеше, мына көлді мен мекендей аламын ба, жоқ па?.. Я қонуым немесе жүзуім білмей, тұңғығына батып кете барам ба?»

Өкеп салған Әсия Баршагүлге мән-жайымды айтқаннан кейін:

— Болады! — деді ол. — Түндікті жабам, іргені түріп самал соқтырып қоям. Шымалдықты түсірем. Төсегім жайлы ғып салып берем. Содан кейін тірі тышқанды жорғалаптаймын, тірі шыбынды ызыңдантаймын. Балалар басқа үйде ойнайды. Ауылда мазалайтын мал, үретін ит жоқ. Босқа шулайтын бейсауат адам да жоқ.

Баршагүл жасып берген осындай жағдайға, маңағы кроваткама шешіндім де жаттым. Одан кейінгі менің халім, туған жерімнің көктем кезіндегі аспанына ұқсады да тұрды. Ол кезде біздің аспанның құбылмалылығы ғажайып ап-ашпақ тұрған аспанда өп-сөтте бұлт үйіріле ғап, одан өп-сөтте ашыла ғап, торланған бұлт аспанның еш жеріне тоқырамай, кейде олай, кейде бұлай ауытқып, біресе сіркіреп, біресе нәсерлей құйып, біресе қаһарлана төніп келгенімен жаумай өтіп... дегендей, күніне әлденеше құбылады да жатады. Кроватқа жатқаннан кейінгі менің ұйқым мен ойым да дәл сол аспандай құбылды. Бір рет маужырап, бір рет қалғып кетіп, бір рет ояна ғап, кейде шошып оянып... дегендей, ұйқым құбылды да жатты. Ойым да сондай: қалғып кеткен минуттарымда шым-шытырық түс көрем, ояна қалған минуттарымда әлдене бытықы-шытықы ойлар сапырылысады да кетеді. Сондай шатасулардың арасында, басыма ұялайтын жалғыз ғана демі дұрыс ой: өзімді ауылдан алып келген Найзабегім, Сақтағаным, Нұрбегім, бұндағы Баршагүлім, Еркінім, Әсиясын қосып, бәрін тұтас алғанда, беттерінен бетіме, бұған дейін тиіп көрмеген жылы леп тиетін сияқты...

Қызыл отау

Біраз уақыт осылай өткеннен кейін сырттан:

— Баршагүл! — деген дауысы естілді. Еркіннің ана-
дайдан.

— Әу! — деді сол тұстан Баршагүл.

— Әлгі Бөтес әлі жатыр ма, жоқ тұрамы ма?

— Білмедім. Үйге кірген жоқпын.

— Асың ше?

— Ол даяр. Піскен еттің астындағы отын сөндіріп, суып
қалмасын деп қазанның бетін қақпағымен бүркеп қойдым.

— Ендеше бар да, ұйықтап жатса оят Бөтесті.

— Ояу болса көрейін. Ұйықтап жатса оятпаймын.

— Неге?

— Қанып тұрмын, ұйқысы.

— Қанады ғой ұйқы. Күн кешкіріп қалды. Біраздан
кейін тағы да ұйықтамай ма? Күндіз көп ұйықтаса басым
ісіп кетеді. Таңертең шайға ғана ернін тигізіп, басқа ас
ішпеген. Қарны да ашқан болар, оят.

Баршагүл есіктен кіре бергенде, басымды көтеріп
түрегелдім де, киіме басталдым. Сылдырымды естіген болу
керек, Баршагүл шымылдық ішіне кіре берай де:

— Ә, өзін де тұрып жатыр екенсің ғой, — деді маған, —
ағаң оят деген еді. Ас даяр.

Киініп тысқа шығып, дөң астына кетіп қайтып орал-
сам, Еркіннің үйінде Әсия, Найзабек, Сақтаған, Нұрбек
бар, танымайтын тағы біреулер бар, бірталай адам отыр екен.
Қазақ қызынша қолдасып амандасу түгіл, сөйлесіп амандасу
да бола ма?.. Амандасқан адамға ол ернінің ұшын ғана
қыбырлатпай ма?

Үйге сол әдетті сақтай кірген мені: «Қарағым, мыңа
кеп отыр!» деп Әсия қасына алды. «Бөтес деген бала осы»
деп таныстырды ол танымайтындарға. Манағы қыздардың
көздері сияқты: «Ә, осы ма?!» дегендей, олардың да көздері
маған түйіле қалысты. Мен жерге қарадым. Осы бір таңда-
на және тұтаса қараған көздер, ақыры, мені жеп тынбаса не
кылысы!..

Сырттан әлдене жігіт, бетіне дастарқан жалқан ұзынша
ағаш астауды көтеріп кіраі де, оң босаға жақта отырған
Еркіннің алдына өкеп, әуелі астауды жерге қойып, одан
кейін, бусаған еттің бетінен дастарқанды ашып, Еркіннің
алдына жайып, астауды соның үстіне қойды. Содан кейін:

— Құрметті қонақтар, — деді ол қалжыңды кескінмен, —
біздің үйіңе қой жоғын білесіңдер. Қанжығалы Асаубай ше-
шен айтты деген сөз бар:

— Бар болса, сойып бергеннің жөні бар,
 Бір тоқтада ең кісінің құны бар,
 Сойса қозы өледі,
 Соймаса өзі өледі,
 Соймаса қан шықпайды,
 Құр тілден май шықпайды, —

деп. Сол айтқандай, анау Бөтес бала үйімізге кеп түсе қалған соң, мал соймауға қиналып, қой баласын іздестіріп таба алмай, ұлсақ та мына бір тушаны біреуден сатып ап сойып, қонағасына тартқалы отырмыз...

— Бала ғой, баланың сыбағасына осы лайық қой, — деді біреу.

Алдымызға өкеп қойған астауға қарасам, тушаның еті семіз де екен, түгел де асылған екен және не қатаң болмай, не жидіп кетпей, бабында өдемі піскен екен. Асқа бапты Баршағұл жөңгей тұздығын да тамаша татытқан екен. Тұздыққа ол таулық жерде ғана өсетін тау жуаны, құмда өсетін көсікті араластыра тұрып, ыстық сорпаға бұқтырып қойып жасаған екен. Біздің араның үлкендігі қошқардың асығындай тау жуасының иісі бүркыраған тамаша келеді; көлемі үйректің жұмыртқасындай буылдығын қоламтаға көміп я сүт пен сорпаның біреуіне сап пісірсең, аузыңда үгіліп, дәмі қант татып тұрады; ұзындығы табан қарыс, түбінің жуандығы тұтамға толатын көсікті де не қоламтаға көміп, не сүт пен сорпаға қайнатып жесең, тәтті дәмі балқаймақ татиы... Бұлардың біріншісі — біздің арада жабайы өсетін сарымсақ, екіншісі — картоп, үшіншісі — маркоп. Осыларды араластыра тұрап, тұздығын татыта құйған жас малдың, өсіресе, жеуге жеңіл ешкі баласының етінен дәмі не бар дейсің!..

Ешкі баласының етіне мен үйде жүргенде өте құмар едім. Әкем «жеме, жарамайды» деп тыйғанмен, көрі жіліктің¹ жүрегіме тимейтін көк етін жеуді жақсы көруші едім. Одан соң жақсы көретінім: бүйрек пен тілі бөлушы еді. Сондай жақсы көретін еттерім бусанып алдыма келе қалғанмен, тұзығының бүркыраған өдемі иісі мұрнымады қытықтай қышқыртқанмен, көңілсіздігім бе, өлде ұйқымның қанбауы ма, ет мені тартпай-ақ қойды. Белірейіп жемей отыруға ұялып, бірер жапырағын аузыма салып көріп ем, жүрегім айнап құсқым келгендей боп өрең жұттым. Одан

¹ Көрі жілікті қыздарға «көртйғанша отырарсың» деп жегізбейді екен.

кейін, астау басындағылар: «Же, шырағым!» деп қайта-қайта айтқанмен, біреулері: «Түк те жемедің ғой» дегенмен, мелінін қаттым да қалдым!..

Менің көңілсіздігіме қарауларынан ба, әлде қызметтері бар ма, астан кейін, күн батар алдында, табақтас болғаншар тарап кетті. Мен «басым ауырады» дедім де, тағы да төсегіме жатып қалдым.

Қас қарая мен бұрын аса қызыға қарайтын тағы бір нәрсе басталды. Тегі алтыбақан құрылып, соның төңірегінде жастардың сауығы басталды ғой деймін, қызыл отау жақтан дауыстарын қоса өңдеткен қыз-бозбалалардың үнтері естіле бастады. Бұндай сауыққа мен «үл» боп жүрген кезде де, «қыз» бола бастағаннан бері де желөкпе адамның бірі едім. Әжем мені өзге ойыншардан қақпайлағанмен, алтыбақанға жібермей қойған емес. Қатынасатын алтыбақанда, өткеншек тебушілер мен он салушылардың жуан ортасында болатын едім, жұртқа да, өзіме де, бұл ойынның менсіз сөні жоқ сияқты еді...

Енді, шаршап жатуымнан ба, әлде сауықтың қызуы кеудемде суып я сөніп қалған ба, қызыл отау жақтан естілген тамаша өндер, ызын-шулар қызықтырудың орнына мағымды алып, мен қайткенде оны естімеудің айласын таба алмай өуре болдым... Аздан кейін мені алтыбақанға шақырушылар келген еді, «ауырып жатырмын» деп бармай қалдым. Сөйтіп жатып ұйықтап кетіппін...

Балалардың шарылдасқан дауысына оянып кетсем, түптік жәбық болғанмен есік ашық екен. Басымды көтеріп шымылдыңтын етегінен карасам, далада жарық, күнсіз. Қатты ұйықтаудан ба, қатты ойдан ба, басым зәңгіп қатты. Шарылдасқан, осы үйдің ойнап отырып төбелескен екі баласы екен. Кеше күнсіз байқауымша кішісі шәкәрлау сияқтанған, үлкенінің білегінен қырылып ап жылатып қойған. Және өзі «пәлекор» сияқтанып, тістеп жылатуымен қоймай, «үлкені ұрып тастай ма» дегендей байбалам сан босқа бақырған. (Көкен екеуіміз де кейде өтуші едік, мына кішкене қыздай, мен де Көкенге бұрын соқтығып жылатып қоятын ем. О да бір қызық дәуір екен-ау!.. Шіркін, қайта айналып келер ме еді!..) Қазір де кішкене қыз соңынан қайталап отыр ғой деймін: ағасын жылатып қойып, өзі босқа бақырып отыр!..

Баршагүл даладағы жәбдыктарында жүріп, балаларының шарылдасқан дауысын естіген болу керек:

— Қап, Ботеске ұйқы бермеді-ау бұлар! — деп үйге кейіп кіріп еді:

— Осынып жатырмын, апай! — дедім мен шымалдық ішінен. — қазір тұрып жуынам.

— Сөйтсең сөйт, шырағым!.. Әсия кеп-кетті жаңа. Ол сені таңертеңгі шайға шақырды. Тосып отырмыз дейді.

Ол үйге мені Баршагүл ертіп барды. Әдейі жасағаны болу керек, жиналған он шақты адамның бәрі әйел екен. Олардың да көзі менде!..

Менің ең жақсы көретін асымпаң бірі, ішіне жаңа ғана іріткен ақ ірімшік сәп, аздап торталы сары май құйып пісіретін түшпара болушы еді. Әсия қамырын ақ ұннан илетіп сондай татті түшпара жасатқан екен. Бүгін ұйқым да қанған. Басымның маңағы зентуі де басылған. Салт ат соққан денем де бүгін жадыраған. Кешке жатырқатан жаңа жағдайға бүтін бойым да үйреніп қалған сияқты. Екі күннен бері тамақ жемегендіктен, нана тұрғаннан кейін қарным да ашқан тәрізді еді. Енді мынау әйелдердің тандана қарауына тағы да қитыға қалдым ба, немесе, көзім қымыққан, пісіне құмартқан түшпараны тағы да мекілік атып жей аламын бар емес пе?... «Же, же» десе де ештеңені өңіріп жей алынған соң, кешеден бері тамақты нашар ішуімді бақылап жүрген Әсия:

— Байгүс бала-ау, қалай тіршілік жасайсың, бұл тамақ ішкен түріңмен? Бұрлығып өлесің ғой, бұл қалпыңмен! — деді.

— Ал, Ботес! — деді Әсия, шай жиналғаннан кейін, — кешікпей қызыл отауда қыздардың оқуы басталады. Ішінде болам десең еркін.

— Болайын, — дедім мен көргім кеп.

«Қыздар» дегендері — кешегі көргендерім. Оларға сабақ берушілердің біреуі Әсияның өзі екен. Күнделі өлеті ме, әлде, бүтін маған әдейі көз ғып тұр ма, оқу басталардың алдында Әсия оларға «Интернационал» өнін айтқызды. Бұрын біреулердің жеке айтқанын көргенім бар еді де, көпшілік қосылып айтқанын көрген жоқ едім. Енді Әсияға қырық қыз қосылып айтқанда, тамаша боп естіледі екен. Одан кейін:

Ал, қанж келсеі,

Ұйымдас қалпымен,

Байларым, молдамы

Қойлай қу қалпымен,

дейтін өлең өнімен айтылды. Оған қосылып тұрған қыздар: «сен де сол байлар мен молдалардың бірінің қызысың ғой» дегендей, маған қарап жымындасып қояды.

Әсия оларға «Саяси сауат» деген сабақты оқытады екен, онысы, жаңа айтқан екі өлеңнің баяндаушысы сияқты. Бұрын ондай сабақты оқымауынан ба, әлде, Әсияның байларын даптап, кедейлерді жақтап сөйлеуі құлағыма жақтағандықтан ба, маған онша қызылықты естілген жоқ.

Жағрапия мен жаратылыстан оқытқан тағы екі сабағын тыңдап көрсем, сұраған, жауап берген түрлеріне қарағанда, бұл қыздардың қайсысының болса да білімі менен әлдеқайда төмен сияқты. Олай ойлауымды айтпай-ақ түсінгендей, үшінші сабақтан кейін:

— Сенің енді пәтер үйіңе барып тыныға тұруыңа болады, — деді Әсия маған. — Түстен кейін сот мәжілісін жүргіземіз, онда да болуыңды өтінем. Мына тыңдағандарың кітап сабағы болса, сот мәжілісінен өмір сабағын аласың.

Расында да солай екен. Ортасында жарты сағаттық үзілік боп, бес сағатқа созылған ол күнгі мәжілістің алғашқы жартысында жалшылардың байлардан еңбекақы даулаған арыздары, екінші жартысында, әйелдердің теңдік сұраған арыздары қаралды.

Қазіргі заң бойынша, жалшылар байлардан бұдан он бес жыл бұрын кеткен еңбек ақысына дейін даулай алады екен. Сондай заң барын естігеннен кейін, жалшылар қызыл отау атына арыздарын жаудырған да жіберген. Қызыл отау соты арызға емес, дәлелге қарайды екен. Дәлелі толық көп арыздың ішінде «байды жалшыға бәрібір жығып береді» деген дақпыртпен, бейкүне арыз бере салушылар да кездеседі екен. Ондай біреу «жалшы» сот алдында күлкі боп шықты. Ал, басым көпшілігінің арызы, шын. Олардың біразы өз көзімізбен де көріп жүрген істер. Енді соның бәрі жиналып сот алдына кеп, дәлеліне қарай үкім шығарылғанда, іштей риза боп та отырады екенсін. Өткен патша заманында, байлар жалшыларды қалай қатты қанаған!..

Азаттық сұрап берген әйелдердің арыздарын қарағанда ішінде отыру, маған әрбір істен бір кітап оқып шыққанзай қызылықты білім берді. Әрбір көркем шығарманы оқығанда, ішінде қайғыратын да, қузнатын да, жылайтын да, күлетін де жерлерің болуы сияқты, мына істердің де әрбірін тыңдағанда сөйтеді екенсін. Бірнеше мысал:

Бірінші: Мәкен деген кісінің жеті әйелінің алтауы азаттық сұрап арыз беріпті. «Бү не деген көп әйел?» деп ойласам, Мәкен өз тұқымынан өлген аға-інілерінің әйелдеріне «өменгерім» деп неке қығыза береді екен де, араларында өзі қонақтап жүреді екен. Қазақтың үйленген әйелін

меншігі көріп, ұрып-соғуға ерікті болатын әдеті. Мына Мәкен шөлкес мінезді адам болады екен де, аяқсалған әйелдің басына қымс етсе қамшы айырмай сабай береді екен. Енді, Мәкен, Совет өкіметі орнап, әйелдерге теңдік тигеннен кейін кіжіндейін десе: «Жоқ, Мекәлай заманы емес!» деп әйелдері қарсыласа кететін көрінеді. Бұрын бауырлап алған әйелдерін, Мәкен өлі де сол қыспақта ұстайын десе, өлдекімнің ақыл беруі ме, әлде «күдай» өз кокейлеріне ұялатты ма, әйелдері азаттық сұрап қызыл отау сотына арыз береді.

Сот арыз берген алты әйелді де алдырған екен. Солардың сұрау-жауаптарына кейде ішегің қата күлесің, кейде жаның ашып жылайсың. Мәкеннің өзі, жасы жетпісті алқымдаған, бірақ сақал-шашы қап-қара түрінде сақталған, тілі шөлжың кісі екен. Оның жауаптарын, әйелдерімен жауаптасуын тыңдағанда да, кейде ішегіміз қата күліп, кейде жыламағанмен, оны аяп та отырмық.

Өйтпегенде ше?.. Бұрын билеп-төстеп алдым деген әйелдері, енді сот алдында өзін арадай талаған шақта: «Қыздай алған қатыны жоқ кісінің күні осы ғой!» деп жылап жіберді. Онысы маған азынышты көрінді.

Екіміз: Шалабай деген аса бай кісі сексен екі жасында қыздай әйел алған екен. Әйелі сымбатты да, көркем де кісі екен. Қазір ері тоқсан жаста, әйелі 25 жаста. Ерімен арасында соншалық алшақтық бар жас әйел, ұрлық жолымен болса да теңін таппай қоя ма? Ол қылығын білген ері бұрын сабайды екен де, енді совет заманында сабаймын деп қожырандайды екен. Совет заңы құлағына тиген әйел, бір күні ұрамын деп ұмтылған шалдың өзі төмпештеп тастаса, алды алпысқа келген, алты отау боп кеткен ұлдары жиналып алады да, әйелді сабайды. Осы іс қызыл отау сотында қаралғанда, бұл шалды да мен аяп кеттім. Тегі, алжыған ба, немене, бейшара (бірақ жүрісі пысық, сөзі мығым), соттың хатшысы әйелін айыру туралы үкімді оқығанда, шал әйеліне қолын созып: «Қыздай алған қатыным-ау, шынныңмен кеткенің бе?» деп еңіреп қоя берді...

Үйімі: Қалия деген біреу (әйелдің атын қожым-ай!) орта дәулетті, өзі палуан адам жігіт шағында үйленеді де, егде тартқан кезде әйелі өліп, артында «бойжетіп отырған сіңлісін «балшымым» деп алады... Біраз жыл отасқаннан кейін ол әйелі де өліп, оның сіңлісін тағы алады... Ол да бірер жылдан кейін өледі... Осы кезде жиырма бірінші жылдың апаршылығы боп, қайын жұрты түтелімен қырылғанда, он бір жасар қызы ғана жан сақтайды. Осы кішкене баланы,

«балдынам» деп Қалия тағы алады... Бұл істі тыңдау, жан түршігерлік жұмыс болды...

Тәртіпші: Өгізбай деген байдың жас тоқалы арыз беріп, қызыл отау соты оны босатқанда, қайқы мұрын қара, жуан бөйбішесінің: «Күтқардың ба, құдай-ау, күтқармадың ба, құдай-ау!» деп байын бассап, үйлі басына көтере жылағанын, байы оны кеудеге итеріп: «Өлсем де жібермеймін!» деп тоқалына ұмтылғанын көрсен!.. Бұған да сотқа қатынасушылар қыран-топан!..

Бесімі: Қартаңдау жастағы Қабанбай дейтін бай кісі өледі де, шамасы, сол кезде алпысқа таянып қалған әйелі, «эменгерім» деп, жиырма жастағы қайың інісіне қосылады. Жастағы ма, әлде байлығына қысықты ма, ол кезде еркімен алған жігіт, енді желігіп, жуырда жас әйел алады. Басқа істері жоқ кемпір, жігітті еншісіз қуық болады. Жігіт енші даулап қызыл отауға арыз береді. Осы іс қаралғанда да, қатынасушылардың ішек-сілесі қатып бақты...

Әңгелеріне тоқтамай-ақ қояйық. Әсияның айтуынша, бұл араға қызыл отау келген азғана күннің ішінде, жүзге жақын әйел бас бостандығын алған. Ақысын даулап алған қалшылардың саны жүз елуден астам.

Аз күнде не деген көп жұмыс қаралып біткен! Баяғыда біреу, бір үйдің ірі ботасын көріп, «бұның түіесі қандай екен?!» депті ғой. Сол айтқандай, қызыл отауы мынадай жұмыс атқарып жатқан Совет өкіметінің бұдан зор мекемелерінің атқарып жатқан істері қандай екен?

Бірақ, мен осы қызыл отау маңынан тез кеткім келеді. Өйткені, расы солай ма, әлде қорыққанға қос көріне ме, бұл маңайда бетіме кім қараса, сол маған: «Елден, жұрттан шыққан бұзылған қыз!» дегендей болады да тұрады. Өйтіп «өй, көпір» атанып жүруден көрінбей жоғалсам болмай ма? «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» демей ме қазақ? Ит құрлы жоқпын ба мен?

Жүріп кетудің сәті де түсе қалды. Қызыл отауға үшінші түнердің кешінде, Еркіннің түзетуге берген тарантасы көп қалды. Қостанайға дейін қажымай апаратын пар ат та даяр болды. Сол күні кешке Әсия мені өз қасына қоңдырып, ертеңіне таң салқандымен сапар шегетін болдық. Серігім болса-болмаса да Балқаш пен оның әйелі Жаңыл.

Әсия үйіне барардың алдында, Еркін: «Сен сыртта жүре тұр, үй маңына кісі келтірме!» деп әйелін шығарып жіберді де, өзі менімен біраз уақыт әңгіме жасады.

— Ал, шырағым, сонымен жүретін болдың ғой енді? — деп бастады ол сөзін.

— Солай ұйғардық қой.

— Жақсы тілектер бұрын да болған, қазір де бар, сондықтан, ең алдымен айтар тілек-батам — сапарын оң болсын.

— Рақмет, аға.

— Екінші айтарым: біздің еліміздің дәстүрінде аға мен қарындестың бірін-бірі қатты сыйлайтыны бар. Біз екеуіміздің арасында туысқандық ешбір байланыс болмағанымен, әлдене себептердің салдарынан, туыс ағим сияқты халге жеттік. Егер сен бұл ұсынысты қабылдасан, бұдан былайғы уақытта, мені ең жақын, ең аял туысыңның бірі көруіңді өтінем.

— Оған мен сзір, аға!

— Туысқандық жөнінен айтатын азғана өңтімем бар, шырағым.

— Тыңдаймын, аға.

— Ең алдымен, мен сені шын жақсы көрем, сондықтан жаным шын ашылды. Алдымен, жақсы көретін себебімді айтайын: Бүркіт деген бала бар, таптық жағынан ол менің жауым, өйткені, оның әкесі Әбуғалимен екеуіміз өмір бойы қандасып келе жатқан адамбыз. Қанша араздесты дегенмен, баланың аты бала, әке мен бала бірін-бірі әкелге қығанмен, елімге қиямат...

Өз әкем өсіме түсіп кеткен мен, ауыр күрсініп алдым.

— Көрің бе?— делі неге күрсінгенімді түсіне қалғандай болған Еркін, — өз әкең де өсіңе түсіп, ішің ұмлажып кетті ғой?

Мен теріс қарап жылап жіберім.

— Жылама, шырағым! — делі Еркін, — бекіт буышыңды! — Уақытымыз аз. Сөз тыңда.

Мен жеңіммен көзімді сүрттім.

— Әңгіме әке мен бала туралы еді ғой, шырағым, — деп жалғастырды Еркін сөзін, — дәлдеп айтқанда, Бүркіт пен Әбеу туралы еді ғой. Әбеу еңбекшілердің, яғни біздің тап жауымыз, сондықтан, осы күш, яғни Совет өкіметі осы қалпында тұрса, біз Әбеу және сол сияқты адамдармыз тап ретінде құртуға тиістіміз, яғни, еңбекші тапты қанауға қолданытын бар құралын қолынан сыпырып ап, одан өрі, егер мандай терін төгіп жұмысқа араласам десе, еңбекке араласуына мүмкіндік беріп, қарсылық көрсетсе жағалаймыз...

— Сен үшін қиындау кеңеске кетіп барады екем, — делі Еркін аз кісіріп, — тап тартысы деген өте ауыр мәселе. Ол да ғылым. Оны білу үшін мектебін өту керек. Мен саған

бұл арада саяси сабақ оқытқалы отырған жоқпын, сөздің сарағысын ғана айтып отырмын. Оным: өкесін дұшпан көретін Бүркіттің өзіне қалай қараймын мен?

— Жаксы қарайтыныңызды айтады.

— Себебін айта ма оның?

— Айтады.

— Айтса, сол!.. Бүркітті жаксы көргендіктен, ол сүйетін сені де жаксы көріп кеттім. Екі жақтан жаксы көрдім мен сені: біріншіден, жолыңда қандай қиындық кездессе де, бас бостандығына талмай ұмтылуың үшін, екіншіден, Бүркітке деген махаббатыңның айнымас беріктігі үшін. Белгісіз дұшпандарыңның араларына от жағу салдарынан, жуық арада екеуің айырылып кеттіңдер. Енді сол үзілген жіпті қайтадан жалғастыру талабына кірісіп отырсыңдар. Менің тілегім — осы жіптің қайтып үзілместей болуы!

— Рақмет, ағай! — дедім мен. — Бірақ, шыны айтқанда, жалғаса қоюы да оңай емес, ағай! Өзіңізге мәлім альбомның қалай жасалуына және бұл істе Бүркіттің қиыншылығына көзім жеткенше, менің оған осы суыған көңілім суыған. Расымды айтқанда, мен бұл сапарға оқу үшін емес, альбомдағы сүгіреттердің анығына жету үшін шықтым. Ылайымда Бүркіт ақ болып шықсын!.. Онда бәрін де реті табылады. Ал, егер қара болды бар ғой, аға, одан кейін маған оқу түтіл өмірдің де керекті жоқ.

— Бұл менің бойым сыймайтын іс, — деді Еркін, — менің тек қана өтінішім: асықта, саспа, не істесең де, істің анығына көзің күдіксіз жетіп алғаннан кейін істе!..

— Әрине солай болады!

— Әжел, шырағым, осыған қолыңды!

Екеуіміз қол алыстық.

— Ертең сендермен бірге Найзабек пен Нұрбек те жүрелі, — деді Еркін.

— Неге?

— Байлар осы күні құтырған қасқыр сияқты, өлеріне қарамай тұра шауып, тарпа бассап, шамасы келсе талап жеуден қашпайды. Қостанай бұл арадан көп жер. Жолда елсіз-күңсіз айлала да, малшы-өрлі белес те, жыныс орман да кездеседі. Қайын жұртың ба, басқа бір дұшпандарың ба, солардың бір жерінде тосып тұрып, шабуыл жасалуы мүмкін. Ондай жерде қастарыңда қарулы адам болмаса болмайды...

— Ондай ниетке кірмесін, — дедім мен, жүрегім қобалжи ғап, — кіре қалса, екі милиция төтеп бола ала ма, оларға?!

— «Бір мылтықтың аузына жүз адам сияды» дейді қазік. Мәселе атысуға келсе, Найзабектің жалғыз өзі жүздеген кісіге төтеп болады. Ол Памир тауында жападан-жалғыз, бір топ мылтықты басмашымен күн ұзын атысып, көбін қырып тастаған адам. Соғыста жүреті тас сияқты, бір өзі құралды қалың қолға қойып кетуден тайсалмайды. Және өзі «құралайды көзден атады» дейтін мерген, атқан оғы мұлт кетіп көрген емес.

— Ал, шырағым, — деп қорытты Еркін кеңесін, — оңаша-да айтайын дегенім осы еді, енді анау шақырған үйіне бар, жеңген апарып салсын!..

Әсияның үйіне іңірде барсақ жалғыз өзі ғана отыр екен.

— Бүгін, бір... оңашала... кеңесіп жатайын деп... басқа ешкімді шақырмадым, Бөтесжан! — деді ол.

Баршагүл даяр тұрған шайдан бірер шөшке ішті де кетіп қалды. Әсия екеуіміз төр алдына қатар салынған төсекке қатыр жаттық.

— Үйқы келгенше кеңесейік, — деді Әсия, — сырттан ешкім тыңдайды деп ойлама, күзетке қойған милиция бар...

Әсия маған бақыт жолын қалай табу туралы, кездескен бөгеттерді қалай жеңу туралы, оқудың жайлары, қаланың тәртібі туралы кеңестер айта бастады. Адал ниетпен, маған ақыл-ой салу ниетімен айтып жатқаны көрініп тұр. Бірақ, мен ол сөздердің көбін сол құлағыммен тыңдап, ешбір мән берген жоқпын. Несіне берем?... «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды» дейді қлсақ. Біреудің ақылымен өмір жасай ма адам?... Не істеуді өмірдің өзі көрсетпей ме?..

Үйқым қанбай жүруден бе, Әсияның кеңесін салтырт тыңдауымнан ба, қалғып оянып жатқан шағымда, далада екі алаңның дауысы шар ете қалды.

— Кім, ай! — деген еркек дауысы естілді әуелі. Әсия өңгімесін доғарып, тыңдаған түрде үн-түнсіз жата қалды. «Тегі, бұл күзеттегі милиция болар» деп жорамалдадым, сөлт етіп ойна қалған мен. Оның көзіне шалынған адам жақындай берген болу керек:

— Тоқта! — деді еркек. Анау тоқтамай жақындай берді ғой деймін, — ай, не қылған адамсың сөз тыңдамайтын? Мылқауымың? Жақындама!.. Әйтпесе атам! — деді еркек. Тегі анау тоқтамаған соң, еркек мылтық ұсынды ғой деймін:

— Мо, атсаң! — деген әйел дауысы шар ете түсті.

— Неге жақындайсың, «жақындама» дегенде?..

— Балам бар осында!..

— Шешем! — деп атып түрегеппін мен төсегімнен.

— «Бір мылтықтың аузына жүз адам сыяды» дейді қазақ. Мәселе атысуда келсе, Найзабектің жалғыз өзі жүздеген кісіге төтеп болады. Ол Памир тауында жападан-жалғыз, бір топ мылтықты басмашымен күн ұзын атысып, көбін қырып тастаған адам. Соғыста жүрегі тас сияқты, бір өзі құралды қалың қолға қойып кетуден тайсалмайды. Және өзі «құралайды көзден алады» дейтін мерген, атқан оғы мұлт кетіп көрген емес.

— Ал, шырағым, — деп қорытты Еркін кеңесін, — оңаша-да айтайын дегенім осы еді, енді анау шақырған үйіне бар, жеңген апарып саларсың!..

Әсияның үйіне інірде барсақ жалғыз өзі ғана отыр екен.

— Бүгін, бір... оңашала... кеңесіп жатайын деп... басқа ешкімді шақырмадым, Ботесжан! — деді ол.

Баршагүл даяр тұрған шайдан бірер шошқа ішті де кетіп қалды. Әсия екеуіміз тор алдына қатар салынған төсекке қатар жаттық.

— Үйқы келгенше кеңесейік, — деді Әсия, — сырттан ешкім тыңдайды деп ойлама, күзетке қойған милиция бар...

Әсия маған бақыт жолын қалай табу туралы, кездескен бөгеттерді қалай жеңу туралы, оқудың жайлары, қаланың төртібі туралы кеңестер айта бастады. Адал ниетпен, маған ақыл-ой салу ниетімен айтып жатқаны көрініп тұр. Бірақ, мен ол сөздердің көбін сол құлағыммен тыңдап, ешбір мән берген жоқпын. Несіне берем?... «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды» дейді қазақ. Біреудің ақылымен өмір жасай ма адам?... Не істеуді өмірдің өзі көрсетпей ме?..

Үйқым қанбай жүруден бе, Әсияның кеңесін салғырт тыңдауымнан ба, қалғып оянып жатқан шағымда, далада екі адамның дауысы шәр ете қалды.

— Кім, әй! — деген еркек дауысы естілді әуелі. Әсия өңгімесін доғарып, тыңдаған түрде үн-түңсіз жата қалды. «Тегі, бұл күзеттегі милиция болар» деп жорамалдадым, сөлт етіп ояна қалған мен. Оның көзіне шалынған адам жақындай берген болу керек:

— Тоқта! — деді еркек. Анау тоқтамай жақындай берді ғой деймін, — әй, не қылған адамсың сөз тыңдамайтын? Мылқауымысың? Жақындама!.. Әйтпесе атам! — деді еркек. Тегі анау тоқтамаған соң, еркек мылтық ұсынды ғой деймін:

— Ма, атсаң! — деген ойел дауысы шәр ете түсті.

— Неге жақындайсың, «жақындама» дегенде?..

— Балам бар осында!..

— Шешем! — деп атып түрегеппін мен төсегімнен.

— Алар! — деді әлдекім көкеткен дауыспен, — шешесімен бұлайша көріскен қыз аттанар енді!..

Үйге Әсия, шешем, мен — үшеуіміз ғана кіріміз. Сыртта шуласқан жұртқа:

— Тараңдар! — десіп жатты әркімдер.

Аздан кейін шу сөнді. Әсия шам жақты. Шешеме енді ғана танысып амандасқан ол, менің жол жайымды айтып еді:

— Бір де бөгетім жоқ, шырағым, — деді шешем, — жаман-дыққа жұмсап жатпаған боларсыңдар, жақсылыққа жұмсап жатқан шығарсыңдар. Әкімет аяныштылар ғой сендер. Бұл әкіметтің аялта деген көзқарасы жақсы екенін, қараңғы арам болсақ та ештеңе түсінеміз. Мен бөгет болу үшін емес, іштен шыққан бала болғасын қияй, тым болмаса көріп, мауқымыды басып қалаймын деп келдім. Жолынан қалдырма баланы. Аттанатын уақытыңды жүргіз!..

— Таңға әлі біраз уақыт бар, — деді Әсия білек сағатына қарап, — оған дейін отырамыз ба, кісая тұрамыз ба?

— Жата тұрайық, — деді шешем, — әкесі «Бопашым» дейтін еді бұл баланы. Соған қарап үй ішіміз тегісімен «Бопаш» дейтін еді. Рүксет етсең, аз уақытқа болса да Бопашымды бауырыма басып жатайың!..

— Рүксет, апай!..

Шешеммен екеуіміз менің төсегіме бір дене боп жабыстық та қалдық. Күрсағында жүргеннен кейін, біздің осындай бір дене болуымыз, бірінші рет шығар!.. Тұтан шешенің құшағы қандай рақат еді!..

Сыбырға оянып кетсек:

— Әсия! — деген ақырын дауыс естіледі.

— Әу! — дейді Әсия.

— Мен — Еркін. Таң білініп келеді!..

— Шырт ұйқыда жатыр ғой деймін — әлі!..

— Оятқан жөн болар. Аттар да, серіктері де даяр.

— Біз ояуымыз, — деді шешем.

— Ә, жақсы болды онда! — деді Еркін. — Күн көше ашыққа байында, сондықтан бүгін ашық және ыстық болуға тиіс. Ерте жүріп кетсе, күн ысығанша бірталай жерге барып қалады. Салқын-салқынмен жүріп отырмаса, аттар аялап кетеді ғой қазір.

— Тұрайық онда! — деді шешем.

— Түңдегі жылауына жол, жеңгей, — деді Еркін. — Оған өзіміз де көзімізге жас алдық. Біз де әке-шешеміз болған, балаларымыз да бар адамбыз ғой. «Әркім өз мұңына жылайды» дегендей, жүйені босататын сөздер шықты түнде аузыңыздан. Бүгін өйте көрменіз.

— Алла сақтасын! — деді шешем. — Бала жақсылық жолға шығарда жамандық шақырып жылай ма адым.

— Онда жарадың, жеңгей! — деп Еркін шығып кетті. «Ыбыр-сыбыр кеңестері болар, бөгет жасамайын» дегендей, Әсия да тез киініп шығып кетті...

Ал, енді айырыла алсақшы шешем екеуміз!.. Ол да мені тапқанда осындай-ақ қиналған болуы керек, мен де тутанда осындай-ақ қиналған болуым керек, денеміз өлденеге қалшылып айырыла алмай жатқанда, сондай халімізді сезгендей, үйге дауыстай Еркін кіріп келді. Оның даусы, кіндік кесетін пышақтай шешем екеумізді бөліп жіберіп, төсегімізден көтеріле бастадық...

Баршагүл шай даярлап қойған екен. Оны ішу қайда!.. Жегілген арбаға тезірек отырмасам, дірілдеген денме не бола аларлық халім жоқ. Ал, шешеме қарасам, жауар алдында тына қалған бұлттай боп, қанын ішіне тартып сұрлана ғапты...

Бізге екі пар ат жегілген екен: екі милицияға бір пары, Балқаш пен маған бір пары. Мені арбама Әсия мен Баршагүл қолтықтап әкелді. Шешемді де өлдене өйелдер қолтықтап алған. Арбаның үзеңгісіне аяқ салардан бұрын шешеммен күшактасып аянаңдасам, мен дауысымды шығармай солқылдап жыласам, ол манағы тастай қатып қалған қалыңда, бойындағы бар қуатын жинап аузынан орей шығарған сөзі болуы керек:

— Жолың болсын, сәулем! — деп арбаға мінерме бетімнен сүйді. Кескініне көзім түссе, қайнар алдындағы сүттей бүлкілдей бастаған екен. Сол ыстық үстіме төгіліп кетердей, мен арбаға ырғып мініп аппын!

— Ал, тарттық! — деп аттардың божылары қағылып қалғанда, бабындағы аттар тарантасты жүлкі жөнелді.

Жиналған қалың жұрт «жолдарың болсын!» дегенді бір ауыздан айтты. Жасқа толған менің көзіме олардың ішінен, елесі ғана болмаса, айқын тұлғасымен ешкім де шалынған жоқ. Жүргіш аттардан лезде алыстай берген шешем де бұлдыр көрінді маған!..

«Уа, сорлы шеше, қош!» деген сөзді мен аузыммен емес, жүрегіммен ғана айттым!..

VII. ҚҰТЫРҒАН ҚАСҚЫРЛАР

Туған шешемнен жыртылып айырылғандай болғанға жанымының қатты ауруынан ба, әлде соңғы күндері шама үйқы болудан ба, қызыл отаудан сүлдерім құрып шыққан мен,

біразға дейін ессіз адамдай, даланың соқпақ сияқтанған өрі-
тар, өрі кедір-бұдыр жолының бойымен секендей зырылда-
ған тарантастың үстінде шайқалған денеме өрең не боп
отырдым да, біраздан кейін қалғып-шұлғып, басым не бола
алмайтын халге жеттім. Мені Жаңыл мен Балқаш ортала-
рына ала отырған еді. Әлгі халімді көргеннен кейін:

— Шырағым, — деді Балқаш, қалғып кеткенде етігімнен
түсе жаздаған мені құшақтай ал, — отыра алмайтын болдым
ғой өз бетіммен. Сүйсең маған, құшақтай отырайын.

— Балқаштың өзіне қарай икемдей бергенін ғана білем,
одан басқа түк те білмеймін...

— Әддікеім: «Оян, Бәтес!» деп жұтқылағанға көзімді аш-
сам, екі арбадағы аттар да тоқтап тұр. Күн түске тармасып
қалған. Серіктерімнің Балқаштан басқалары жерге түсіп,
менің арбамның маңына келген, мен Балқаштың құша-
ғында отырмын.

— Өлердей ұйықтадың ғой, шырағым, — деді маған Най-
збек, — қалғығаныңа қашан. Одан бері дүниенің жерін
жүрдік. Ал, енді түс жерге!.. Желпініп ұйқыңды аш!.. «Қасқа
бұлақ» аталатын жерге кеп тұрмыз, салқын суға жуып, со-
дан кейін ұйқың ашылады.

— Сен де құшағыңнан босат! — деді Жаңыл, басымды
көтергеніммен, мені олі де сүйемелденкіреп отырған
күйеуіне, — «сүйсе» дегенге жабысып айырылмай қалдың
ғой!..

Шата-шарпы ашылған ұйқымды, Жаңылдың Балқаш-
ты менен қызғанған сияқты естілген сөзі тұманды қуған
желдей серпіп жіберді де, арбадан қарғып түсе қалдым.

Тұрған жеріміз өлдене жыраның сағасы екен. Сағадаты
тастақ қуыстан жылап қана шығып жатқан бұлақ, төмендегі
аумағы отау үйдін жұртындай құмайт шұқырға сарқылып,
теп-терең, моп-мөлдір шұқанақ жасаған екен. Біздің
Бүзәуқак маңында да дәл осындай бұлақ және шұқанақ
болушы еді, аты «Қайнар». Әжемнің «суға кетесіндер» деп
ұрсуына қарамай, атыл-тапыл басқан соң-ақ, кішкене бала
біткен төңірегінде ойнап, шалп-шұлт шомыла беруші едік.
Мына шұқанақты көргенде, өз аулымының шұқанағы да,
барлық балалық шағым да көз алдыма келе ғап, қасына
қалай жүгіріп барғанымды сезбеппін. Есімнен айырылға-
ным сондай, басымдағы бөркімді лақтырып, сыртқы
киімдерімді шешіне бастаппын.

— Уай, Бәтес, шомылғалы жатырмысың?! — деген да-
уысқа қалт қарасам, Нұрбек екен. Сонда ғана аябайласам,
үстімде көйлегім мен аяғымдағы етігімнен басқа ештеңе

қалмапты. Оныма үялғандай, төс қамзолымды жалма-жай кие бастағанымда:

— Балалығы өсіне түсіп кетті-ау деймін, осы баланың, — деді Балқаш. — Аулының жайлауында «Қайнар» атты бұлақ бар еді. Бөтес балалық шағында одан шықпай, ұзақ күнге шомыла беретінін көруші ем...

— Жүрсең-тұрған жерін бала күнінен біледі екенсің ғой! — деді Жаңыл күйеуіне. Балқаш күмілжіп үндемей қалды. Маған мұнысы да қызғануы сияқты боп кетті. Қылжақбас Нұрбекке де солай көрінді ғой деймін, Жаңылды түрткілей түскісі келгендей:

— Бұл мұғалімнің көзінде сондай қарағыншық барын білмеуші ме едің, жеңгей? — деп қойды жымыпп.

— Болды! — деді Найзабек, Нұрбекке ұнатпаған көскінімен қарап қойып.

«Начальнигім» деп не, жасы үлкен деп не, жалпы сыйлап па, Найзабекпен сөз таластырмайтын Нұрбек, Жаңылға айтқысы келген әзілін одан әрі өрбіткен жоқ.

Су болса маңы қояла болатын әдеті. Біздің «Қайнардай», «Қасқа бұлақтың» да маңайы толықсып тұрған көк-орай шалғын екен. Соған қызыға қарағандай боп тұрған Найзабек:

— Ал, жолдастар! Ағтарды осы арада ағытып, сарығын бастырамыз да, жақсылап шалдырамыз. Өзіміздің де қарнымыз шықандай болды. Біздің бөйбішенің жолға берген азын-аулақ азығы бар. Кішірек бір сүйретке қымыз да бар, соларды жеп-ішіп қаужалып алайық.

— Кеше Еркін семіздіктен мамырлап қалған бір қалың, одан да семіз бір үйректі атып өкеп, Баршагүл олардың ішіне тау жуа мен бумалдырық толтырып шыр-дәрілеп пісіріп берген еді, «жолда Бөтес жесін» деп, бір кіренкеге піскен қаймақ та салған, «ашып кетпей жетізерсің» деп... Оны ертең жейміз бе? — деді Балқаш.

— Болар, дәмдендірмей! — деп алая қарап қойды Жаңыл.

Оның Балқашты менен қызғануына енді күдігім қалған жоқ. Балқаш пен Жаңылдың арасында жас жағынан он екі жылдық айырмасы барын кеше естігем: Балқаш оғыз бірле, Жаңыл он сегізде. Қалинның айтуынша, Балқаш әйелге қырлы болмаған адам. Біздің елде бірнеше жыл мұғалімдік құрғанда, оның өсек-аяңын естіген кісі жоқ. Жұрт оның соңысына қарап, «осының дені сау ма екен?» деген күдік те шығарған. Солай қырсыздығынан ба, өлсе кеш үйленуінен бе, дәмбеліше, семізше, жалпақ бет, май-

мурын, кескінсіз әйел болғанмен, Жанылды ала салған; Жаңыл да тұр-тұлғасы солай болған соң, әрі кескінсіз, аса қартымын Балқашқа тие салған ғой деймін. Сол қалыптарына қарап, Нұрбек сияқты қалжыңбас бозбалалар, «ағам жаңғем сай» дегендей, «тен-теңімен, тезек қабымен» дегендей, «екеуін құдайдың тауып қосуы-ай» деп күлісіп жүрген.

Бірақ, ақыл кескін мен тұлғаға ғана біте бере ме? Ер болсын, әйел болсын, сырты сұлуларын ішінде, іші ақымақ талай адам кездеспей ме? Жаңыл маған кеше тұр-тұлғасы қораш көрінгенмен, ап-ақаллы кісі сияқты еді, сонысынан бүгін қалай өзгере қалғанына тажаппын. Әлде, Балқаштың мені құшақтап отырып ұйықтатуына әйелдің жүрегі ауыра қалды ма екен? Болмаса шағыстырған біреу бар ма екен? Қайсы болса да, мынадай мінез көрсеткен соң, мен енді Балқашқа сүйкенбеуге бекіндім.

Серіктерім де, мен де Қайыңардың қолдн жасынай молдір суына жуынып, тастай суын таза алақанмен іліп ап ішіп, ұйқымызды ашқаннан кейін, жұмсақ қоғалдың кендеу бір тұсына отырдық. Кеше қапалау, ыстықтау болған күн, бүгін самалды қоңыржай екен. Нұрбек қалжаныға емес, іске де епті жігіт бол шықты. Ол:

— Осында менен кішін — Бөтес қана екен. Ол қонақ. Жаңыл жеңгейдің жасы кіші болғанмен жолы үлкен. Қызметті, тегі мына Жолдыбай¹ екеуіміз істемей болмас! — деп ұршықтай үйірілген қимылмен, дастарқанды да қоғалдың үстіне лезде жайды. Содан кейін, осында тамақтан көп нәрсе жоқ. Назика² жеңгей мен Баршагүл жеңгей пісіріп салған тамақтың өзі Қостанайға жеткенше бітетін емес. Ол жетпей бара жатса Бөтестің шешесі әкеп берген бір үлкен чемоданға толық сүр, қозы қарын сары май, бір дорбадай мейіз, күрт-ірімшік бар, ал, соның қайсысынан бастаймыз? — делі.

— «Біздің үйдің асынан», демедік пе? — делі Найзабек. — Бөтеске арналып сойылған семіз қозы еді. Ауылда дәм татырудың сәті түспеді. Соған «жол азығамыз болсын» деп үлкен шұңқыр табакқа сала қойғамыз. Күнте ұрынса жас малдан еті бұзылып кетеді, әуелі соны жейік!

— Бақыр бар ғой, жылытсақ қайтеді? — делі Нұрбек.

— Қозы етінің салқыны жаксы! — делі Балқаш. Балқашты жұрт «етке өштілердің» бірі десетін. Біздің елде бала

¹ Атамырзаның аты.

² Найзабектің әйелі.

оқытқанда, «ауыл бой тойғыза алмадық» деген сөзді құлағым шалған. Бағдің үйі бір семіз бие сойып, қалыңдығы середен артық, үлкендігі етектей телшікті тұтасымен асқанда, осы Балқаш жалғыз жеп кеткенін көргенім бар-ды. «Салқыны жақсы» деген түріне қарағанда, қозы етіне ол құмартып отыр.

Дастарқанның ашқан қара табақты алдымызға оқеп қойған қозының етінде, кеспеге қара болсайшы!.. Сүбе майлары табандатқан төрт елі!.. «Ең арық мүше» дейтін көрі жіліктің көк етінің арасына да қыртыстан май кіріп кетіпті!.. Етінің семіздігін көрсеткісі келді ме, әлде расы ма, «неменелерін салды екен, мұның?» деп Найзабек қозының жүйеленген мүшелерін чemoданның дастарқанға аударта, ішек-қарыннан басқасы түп-түгел!.. Құйымшағын да алмастан тұтас салып жіберген құйрығының өзі кіші-гірім тегенелей!..

— Ө, жарадың, бөйбішем! — деп қойды Найзабек, әйеліне де, етіне де риза болғандай кескімен, — ет түгел екен және сойғанда, асқанда, түсіргенде қолым тиіп байқай алмап ем, семіз де екен.

— Ал, Балқаш! — деді Найзабек, семіз етті дастарқанға ыдырата жайғаннан кейін, — сенен басқа өндіріріміз болмас, тегі. «Жақсы жейді» деп өстігем сыртыңнан. Дастарқандас болып отырғанымыз осы. Көне, жемі бір!..

— Онда көретін ештеңе жоқ, — деді Балқаш, әдеттегі сабырлы кескінін өзгертпей. — Басқа ештеңең болмаса, бұнықты жалап-жұқтап берейін.

— Қымыздан басқам жоқ, — деді Найзабек, шошынып қалғандай.

— Оны өзің іш. Еттен басқаға кінәм жоқ. Қымыздан көп болса екі-ақ тостаған жұтам!..

Түнгі салқынға тобарсыған өппақ майлы етті жеуге кіріскенде, жұрттың екі көзі Балқашта болды. «Әуелі майды менгеріп алайын» деп бастаған ол, Нұрбек алдына білемдеп тастаған құйрықты малжандай шайнап отырып, лезде тауысып тастады. Содан кейін «ендігі еңсеретінім сүбе» деп екі сүбенің де туырылып тұрған, қалыңдығы төрт елі майын туратпастан, шетінен қалаңшай тістелеп үзіп ап өңсөтте оны да жеп қойды. Содан кейін «неге телміре қарай қалыңдар маған? Ас қорып пе едіңдер, ас жеген кісі қорып пе едіңдер? Қалған мүшелердің де майын мен жейін, қара етін сендер жеңдер, өйтпесе аш қаларсыңдар!» деп, жіліктердің, омыртқа, белдемелердің қыртыс майларын түгелімен сыдырып соғып алды...

— Ал, енді өкпең бар ма? — деді ол Найзабекке, қозының бар майын түгел жеп болғаннан кейін.

— Тойсаң өкпең жоқ, — деді Найзабек.

— Ту қойдың етің көтере жеп кететін Балқаш, қозының етіне қайдан тояды? — деді Балқаш күліп, — жұмыршағыма жүк та болған жоқ!..

— Астапыралда!.. Сенімен ерегісуге болмас!..

Біраз жайланып ілгері қарай жүрмек болғанда:

— Ағай, ұлықсат етсеңіз, мен сіздің қасыңызға отырам, — дедім мен Найзабекке.

— Неге?!

— Өтінем!

— Е, неге?.. Анау Жаңыл жеңгенмен екеуің сөйлесіп отырмаймысыңдар жолшыбай?

— Менімше, бұл Бөтес, ең алдымен, сол жеңгесінен қашып отыр! — деді шапшаңбай Нұрбек. — Мен сөздің тұрасын жақсы көрем: ұят та болса айтайын, осы жеңгей Балқашты Бөтестен қызғанып келеді.

— Астапыралда! — деп қорқып қалған болды Балқаш. «Рас» дегендей, Жаңыл бұртын етіп теріс қаралы. Мен ішімнен: «Айта түссе екен, ақымақ әйелдің сорақы қылығын бетіне баса түссе екен» деп тіледім. Найзабек те солай ойлады ма, немене, тіс жарып сінтене демей, «осыларын ұят қой» дегендей, Жаңыл мен Балқашқа кезек-кезек қарады да отырды. Нұрбек менің ойымды түсінгендей, Балқашқа өршеленіп кетті:

— Не «астапыралдасы» бар? Есуас па, немене мынау қатынын? Төреңдей жігіті барда, баспа өгіз сияқты талпыған сені не қылады бұл Бөтес, қызығып?..

— Жетер, Нұрбек, енді! — деп Балқаш Нұрбекке қоқиган болды...

— Тұр-түлғасына лайық, ақылы да шұнамдай-ақ екен қатынының! — деді Нұрбек өршелене түсіп.

— Енді болар, Нұрбек! — деді Найзабек.

— Е, қайдам, жынымды келтірің! — деді Нұрбек бөсеңдеп.

— Жынданбақ түгіл қағынып кет! — деп Балқаш көтерілген болды.

— Қойыңдар ұрысты! — деді Найзабек. — Бөтес менің қасыма-ақ отырсын. Нұрбек, божыны қорапкенің алдына отырып ұста.

Біз солай орналастық та жүріп кеттік. Қызбелдің таныс белестері мен ылди-өрлері... Балқаштың құшағында ұйқым қанып калудан ба, Қайнардың қасында жақсылап дем алу-

дан ба, самалды қоныржай ауаның желпуінен бе, бойым қаір аса сергек. Менімен не жайда сөйлесудің ретін таба алмай ма, мінезі тұйық па, Найзабек үн-түнеіз отырып, ара-тұра қалғып кетеді. Ал, Нұрбек ше? Артына анда-санда жалтақтап қарап қоныштан оның менімен сөйлескісі, кейде жымындай қарауынан сөйлескісі келетіні байқалды, бірақ, Найзабектен қаймығатын түрі бар. Сондықтан ол, ақырын ғана дауыспен толып жатқан өңдерді бірінен соң бірін өте әдемі нақшыппен кейде ысқырына, кейде сөзімен орындауға кірісті. Не деген өнші, не деген көңілді жігіт!..

Күн көшкіре тағы бір жерге кеп ат шалдырғанда, бүгін қайда қонудың жәйі сөз болды.

— Мен бір ұсыныс айтайын, жолдастар, — деді Балқаш, — жолда Бүркіттің үйі бар. (Менің жүрегім әлденеге ырық ете қалды. Б.) «Ұлы сөзге ұяттық жоқ» дегендей, араларында түсінбеушілік боп, уақытша айырылған Бүркітті, Бөтес-жанның іздеп келе жатум мынау. Біздің ештеп бойымызда қазақшылығымыз да бар адамбыз ғой. Бөтес өз әкешесінен ұлықсат алыстан келе жатыр...

— «Әкесінен» деңіз, жолдас мұғалім, — деді Нұрбек, Балқаштың сөзін бөліп, — «шешесінен» деменіз!

— Неге?

— Е, кеше, қызыл отауда өз көзіңізше қолынан шығарып салған жоқ па шешесі?

— Ол тұтан шешесі ғана. Тәрбиелеген шешесі үйінде...

— «Шешені» қоя тұрайық, — деді Найзабек, — айта бер, Балқаш, сөзіңді!

— Бүркіттің әке-шешесінен Бөтестің бата ала кеткені мақұл ғой деймін, — деді Балқаш.

— Сондай қазақшылықты қойсақ та болады! — деді Нұрбек кейіген дауыспен теріс айналып.

— Неге қоям? — деді Балқаш екіленіп, — сені мен маған бәрібір: сен мұнда қаласың, мен оқуға кетем. Аминшылық боп, Бүркіт пен Бөтес табыса қалса, Бөтес «әке-шешеннен бата алып келдім» десе, Бүркіттің қаншалық риза боларын білемісің?.. Қайдан білейін деп ең сен, винтовка ұстаудан басқым!

— Олай таусылма, Балқаш! — деді Найзабек, «винтовка ұстаудан» деген сөзді өз атына да айтқандай көрген үнмен, — винтовка ұстау — ақылдан айырылу емес.

— Жәй сөзге көшпідер! — деп қойды, ешбір сөзге ара-ласпай келе жатқан атымыз Жолдыбай.

— Көңіліңе ауыр алып қалдың ғой, — деді Балқаш Найзабекке, — саған емес, Нұрбекке айтылған сөз. Ескертіп қоймаса, бұның өзі кейде аузына келгенін сөйлейтін далдың-дұлың...

— Қош, барайық, Әбеудің үйіне, — деді Найзабек, — сонда жылы қабақпен қарсы алуларына көзің жете ме?

— Жетеді!.. Жетпесе түсіндіреміз!..

— Онда Бәтестің өзі білсін, — деді Найзабек.

Балқаш менен сұрап еді:

— Өздеріңіз біліңіздер, — дедім мен, — жол жүріп бара жатқан адаммын, маған қабылдаған, қабылданыптанпқан бөрі бір. Тек, кімге менде қалмаса болады...

— Дұрыс! — деді Балқаш, менің бұл сөзімді «көңіліңе» санап. — Соға кетейік. Менімен, күшәк жайып қарсы алуға тиісті. Әбеу ағайдың қоңараюы мүмкін, мінезі қатал кісі; ал, Асылтас жеңгей бар ғой, Бәтес үйіне әдейілеп соққанын көргеннен кейін, қолқ етіп түсе қалады, баласы Бүркіттің жан жолдасы көріп бауырына басады...

— Соқсақ соғайық! — деді де, серіктерім ілгері тартты.

Күн батып бара жатқан шақта, артымыздан айқай естілді. Алда отырған Нұрбек жалт қарады да:

— Балқаш бөркін бұлғайды, тоқтайық, — деп, кенжі салқынмен қызына желіп келе жатқан аттардың божысын тежеп барып тоқтады. Артымыздан кеп тоқтай қалған Балқаш:

— Сонау бір бұйырлеу көрінген ақ ауыл, Әбеудікі, — деді бізге. — Қиынан-қаперсіз отырғанда үстінен түсе қалмай, мен бұрынырақ барып хабар берейін. Ақырындау жүріп, сіздер де артымынан жетерсіздер.

— Мақұл.

Балқаштар жортып кетті де, біз іркіліп қалдық. Біздің аттар ақырындау жүріспен ауылға жақындағанша, күн батып, шығыс қара көлеңке, батыс қара күрең тарта бастады. Сол келе беттеп келе жатқан аулымыздан әлдекім аттанып, өрі қарай шоқыта жөнелді.

— Әбеу! — деді, көзі қиядағыны шалатын Нұрбек.

— Көме? — деді, алыстағыны бұлдырлау көретін Найзабек.

— Анау, ауылдан шығып жорта жөнелген.

— Қалай таныдың сонша жерден?

— Мен, енді, сізден жасырақпын ғой, — деді Нұрбек Найзабекке еркелей сөйлеп, — сондай жерден танымайтын, не болыпты менің көзіме?.. Астында қылаңдаған жылқы, соның қара сұр аты.

— Құдай біледі, қашты бізден!— деді Нұрбек.

Алдымызда не күтіп тұрғанын білмей-ақ ауылдағы үлкен ақ үйдің нақ қасына ат тұмсығын тіреген шағымызда, ішінен қабаған қаншықтың зшы шөуіліндей құлақ жарарлық ойел дауысы шаңқылдай қалды. Бөріміз де арбамыздан түспей, тын боп тыңдай қалдық.

— Балқаш! — деп айқайлады ойел, — жауысың өзің, елмісін?... Жау болсаң аларыңды айт... ел болсаң, кетіп, салдақыңды көзіме көрсетпей!

Бұл шаңқылдап жатқан, өрине, Бүркіттің шешесі Асылтас. «Сонда салдақысы мен бе?» деген оймен бар қаным басым атып шыға келді.

— Жөнеше, сабыр! — деген дауысы естілді Балқаштың.

— Неменеге, «сабыр», ойбай! — деп көтеріліп кетті ойел, — екі айтырды шағынастырған қак байтал емес пе оған?... Екі елді бұлдірген «ала тай» емес пе?... Әкетемісін, ойбай, Балқаш, қу қаншығыңды, әкетпеймісін?... Әкетпесең, пышақты оған да салам, өзіме де салам!.

— Мынау жыпты қатын ба елі? — деді Нұрбек көтеріліп, — жынын қағып келсем қайтеді өзінің?

Ол түспек болып елі, Найзабек жауырынынан тартып «отыр!» деп қойды. Сол кезде, үйден ең алдымен — Жолдыбай, оған ілесе — Жаңыл, оған ілесе — Балқаш қашып шықты... Арттарына жалтақтай, жүтіре басып арбаларына келген оларға Найзабек:

— Не болды?— деп елі:

— Құрысын, «не болғаны» — деді Балқаш арбасына асыға мініп, қасындағыларға да «тез мініңдер!» деп, — басымыз аманымда құтылайық, көпірден!.

Біз жөнеп бердік. Алдымызда келе жатқан Балқаш, ауылдан ұзай тоқтады да, ілесе тоқтаған бізге арбасынан түсіп кет:

— Япырай, Найзабек-ай, талай долы қатынды көре жүріп, бұндай көк-долманы көрген емен!.. Білемін деген адаммыз да білмейді екен ғой, кісі!.. Мен осы кісіні ақыл жесі адам ба деп ойлайтын ем. Мынау барып тұрған делқұлымың өзі! Сендер енді аз уақыт кешіккенде тарпа бассал, тырналап, тістелеп тастайтын да беті бар елі, арбаларыңның дауысы шыққан соң алаңдап, өзгер аман қалдым...

— Не қыл дейді сонда? — деді Найзабек.

— Қыл дейтіні көп. Бөріні айтып тауысар емес. Бір жағынан сынауға да болмайды екен, күйікті отыр екен өзі.

— Неге?

— Әбеуді кеше тығыз түрде Қостанайға шақырып әкетіпті. Үй іші «жауып қоя ма» деген қауіпте отыр...

— Жапса жабады да, — деді Найзабек. — Многолажканың мүлкін жеуі туралы жұмысы зерттеуде жүрген. Боластан өнеутүні бір құшақ материалды өз қолымыздан жөнелткеніз... «Түйені түгімен, биені жүгімен» дегендей, халықты да жеп баққан екен, сабаз!.. Енді солардың бәрін құсатын шағы жеткен сияқты.

Бұл сөзге менің жүрегім ырық ете қалды: біздің елдің қазақтары «жоп дүкен» атыған бұл сауда жұмысында менің өкемнің де ортағы бар ғой. Оның да жегені аз емес. Ендеше, Әбеумен екеуінің ілінетін қармағы біреу ғана. Менің бұл ойымды Нұрбектің:

— Сонда, әлгі қара сұр атпен ауылдан қаша жөнелген салтты қым? — деген сұрауы бөліп кетті.

— Әбеудің баласы — Текебай, — деді Балқаш. — Әлдеқайда жығыс жұмысы бар ма, бізден қашты ма, қайтсе де, біз үйіне кіре бере, амандық-саулыққа келместен шыға жөнелді. Одан кейін атының дүсірін бір-ақ естіп қалдық...

— Түсінікті, — деді Найзабек, — ал, енді тұрмайық, ілгері жөнелейік.

— Қай жолмен, сонда? — деді Балқаш.

— Тура жолмен.

— Ел жоқ жолмен жүргенде қарнымыз ашпай ма? — деді Балқаш, — одан да, бұрыстау болғанмен, қонар-түстер ауылдары бар жолмен жүрмейміз бе?

— Сен тонтын тамақ арбада да бар ғой, — деді Найзабек.

— Қайда бар? — деді Нұрбек Найзабекке ойнарқы кескінімен. — Қостанай әлі де бес-алты қоналқалық жер. Көрген жоқсыз ба? Бала-екеннің жесін, маңа?.. Арбада келе жатқан етіңіз, бір қоналқада қылауынан қала ма?.. Ең кеміне, күніне бір семіз тоқты керек емес пе, бұл кісіге?

— Бұраландып жүруге Балқашта уақыт болғанмен, бізде жоқ, — деді Найзабек салмақты кескінімен, — саудаласып тұратын нәрсе емес бұл. Ал, тарт!..

— Қайда қонамыз, сонда?

— Ілгері барып. Өзім айтам.

— Қап, қайран тоқтылар-ай бұйырмаған!.. Маңырап қала берді-ау, бөрі де! — деп Нұрбек аттарды айдай жөнелді... Кешкірген күн қарауыта түсті. Бейуақ бұйықтырған біздің көңілімізді көтергісі келгендей, Нұрбек бар дауысымен «Майра» әнін шырқаты:

Қызы елім мен Уәлидің атым Майра,

Қызыл тіл көмекпей мен тілім сайра,

Осы өңге бұйықдесте басқарымыз,

Еретін сонда маған жігіт қайда?

Майра, Майра, — деп, — қызылбайғым, —
Керексіздік Майра,
Айра, райра,
Қызыл тілім сайра,
Шіркін, осындайда.
Әлі..

Не деген көңілді әйел еді, Майрасы?.. Сөзіне, әніне қарағанда, әйелдің «Нұрбегі» ғой ол?.. Құдай мені де сондай ғып неге жаратпады екен!..

Нұрбек айтқандай, жолшыбайғы елсіз далада бізге төрт қонуга тура келді. Тағы да сол Нұрбек айтқандай, біз жолға пісіріп алып шыққан ет Балқаштың жұмырына жұқ болған жоқ. Баршагүл пісіріп берген қаз бен үйректі жеуге келгенде, Найзәбек «маған бауырсақ пен күрт-май да ас болады, қазды да, үйректі де Бала-екенге берсек қайтеді?» деп еді, «е, біз сонда бұ кісінің аузын жалаймыз ба? Мырзалық қылам десеңіздер өз сыбағаларыңызды беріңіздер, мен өзімдікім өзім жеймін!» деп, Нұрбек өз үлесін бөліп алды. Соған өкпелегендей Балқаш өзге қазды да, үйректі де бәрімізге бөліктіріп берді. Тамақ өңгімесінен басталған бұл ырың-жырың, одан гөрі салмақтылау бірдемелерге соғып, аяғы жанжалдасмақтау боп кетті. Одан өрі кенесетін сөз біткендей, әркім жату жабыдына кірісті. Менің ойым, қай жерге болса да Жаңылмен бірге жату еді. Ол сорлы күйеуінен бөлінесе-ақ қасқыр жеп қоярдай, мініп келген арбасына әуелі өзі жатты да, күйеуін:

— Мында кел! — деп шақырды. Ол:

— Бөтес ше? — деп еді:

— Қайтесің, Бөтес-мәтесті!.. Өз арбасы бар емес пе?.. Жатар содан орын тауып. Кел, «кел деген соң» — деп бұйыра айқайлады.

— Барыңыз! — дедім мен Балқашқа, тағы да жанжал туар деп қорқып, мен орын табам!

— Екі әйелдің бірге жатқаны жөн, — деп Нұрбек шап-таңқырап еді:

— Уа, қойсайшы, қылжақты! Ойнайтын кісімен ойнасайшы!.. Сенің күрдәсың жоқ мұнда. Неменсе, маңа қылғың келе ме? — деп Балқаш ақырып тастады.

— Тастандыр, жанжалды! — деді Найзәбек. — Бөтес біздің арбаның үстіне жатады. Нұрбек екеуіміз жерге жатамыз.

Арба үстіне киімшен жата кеткен менің құлағым, аз уақыттан кейін:

— Бүгін сақ болу керек, — деген дауысы шалынды Найзабектің, — бұл ара Сасық ауылдарының түсі. Жесірі кетіп намыстан олгелі жүрген оның атарман-шабармандары осындайда қимылдап қалуы мүмкін.

— Не істейді, қимылдағанда? — деген Нұрбекке:

— Бала екенсің ғой, тәйірі! — деп кейілі Найзабек, — аттарымызды ұрлап өкетсе, аз ба оларға қазір? Қолдарына тисе, өткелектен өткізеді де жібереді. Содан кейін, мықты болсаң тауып көрің. Өзі түгіл нәсін де таптырмайды. Бүгін соны істеуге тырысады олар. Ұзақ жолдың үстінде жану қалдырса, емей-жарқы кеті сонымен де бітіп қалады.

— Сақтанғанда не істейміз? — деді Найзабектің сөздері көкейіне қонғандай болған Нұрбек.

— Аттарды таң атқанша арбаға байлап қойып, аяқтарына кісен сап тастау керек. Өзіміз де сақ жатуымыз керек.

— Кісен салған соң да ма?

— Жөнiлтектің-ай, сенің, осындай!.. Егер күзет болмаса, кісен дегенің немене ұрыға?.. Кілтін ашуы да оңай, шыңжырын үзуі де оңай. Аттарды түнде кісенде ұстау керек те, таң атқан соң кезекпен күзетіп оттату керек. Көзің тайды-ақ жымқыра қашады. Нанбасаң ұйықтап көрші, оңпаған шағында атың орнында болса, мен мына мұрнымады кесіп берейін.

— Сонда, осы маңда жүргені ме, олардың?

— Қаптап жүрің. Сай-салада толып жүрің. Біздің қимылдарымызды бақылап жүрің. Мана Текебай неге аттана жонелді дейсін ауылынан? Хабар айтута кетті қолдастарың!.. Аласқан қасқырлар бір-бірімен ұлып табыспай ма? Текебайдың аттануы, ұлуы. Керекті кісілеріне содан бері хабарландырып болды. Қазір бөрі де осы маңайда!..

Мына сөзден менің тұла бойым қалтырап кетті де басымды көтеріп ап:

— Онда қайтеміз, аға? — дедім Найзабекке.

— Жата бер, шырағым! — деді ол. — «Сақтықта қорлық жоқ» дегенім ғой, өйтпесе, ояу шағымызда, мен жатқан жерге мыңды болса да жолай алмайды олардың. Қазір олардың қолдарынан келері қараңғы ұрлық қана.

Мен орныма бүк түсіп қайта жаттым. Түнгі салқыннан ба, қорқудан ба, денем қалтырап барады. Құлағыма шалынған дыбысқа бақсам: аттар арбаларға байланды, аяқтары кісенделді... Нұрбек, Найзабек, Жолдыбай үшеуі екі арбаның ортасына отырып, маған естілмейтін өлденелерді күбірлесіп кеңесе бастады... Мен қайткенмен де қалғымауға тырысып жатырымын. Қалғысам-ақ жаулар басылатын сияқты...

Олар сүйтті... Азан-қазан у-шу боп, қалың салтты қаптап кетті де, біздің адамдарды тарпа бассап, көкпардың дағындай сүйрете жөнелісті!.. Әрқайсысының «олдм!» деген дауысын бір-ақ естілм. Арбада бүккан мені шашымынан сүйреп алған адамның кескініне қарасам, Сасық!.. Көзіме албастыдай көрінген ол, «сені бауыздап өлтірейін!» деп бір қолымен шашымынан орай ұстап, екінші қолымен кісесіндегі қыпынан салысын суыра бергенде, бар дауысыммен шығырып кеп қалдым!..

— Не болды?! — деген дауыстарға жалт қарасам, өлдікімдер төніп тұр!.. Олардан шошына бергенімде:

— Бөтес!.. Біз!.. Найзабек, Нұрбек!.. — десті. Сонда ғана есімді жигандай, арбадан қарғып түсіп, екеуін құшақтай алдым... Біраздан кейін ақылыма келсем, әлгі көргендерімнің бәрі түсім екен!.. Серіктеріме айтқанда:

— Ұйықтап қалсақ, сондай оқиғаның шындықта да болып қалуға мүмкіндігі бар, — деді Найзабек. — Сый-саладан бұлаң еткен талайларын көзіміз шалды. Сандары бірталай көрінеді. «Ұрының арты қуыс» дегендей, біз кезек-кезек ербөңдеп көрінген сон, бәссалуга бата алмады...

Ол кешіміз сондай ырың-жырынмен өтті. Келер кеште есіме шешем өкеп берген сұр түсті де, серіктеріме жолғу ниетімен тақтай чемоладны ашып қарасам: біздің үй өткен қыстың аяғына тақлау сойған семіз жылқының ішекке сыймаған соң бүйенге тыққан, жуандығы жеңді білектей, бүктегендегі ұзындығы кеден артық қазысы мен сала құлаш қартасы екен. Олардың арасында қыртыс майының қалыңдығы төрт еліден асатын үлкендігі тоқымдай екі қақпыш жүр. «Олар да аз болар» дегендей, майы туырылған жүрегі мен қолжасын сапты, ұзындығы салақұлаш, шылғы майдан жасаған шұжық сапты!.. Бәрі де мейіздей боп кепкен, бәрін де исталған әлемі иісі шқып тұр... Бар жапырақ май жүрегіме шық ете түсіп жей алмайтынымды білетін байғұс шеше, мұншама майды кімге және неге үйіп-төгіп салды екен!

Төтті сүрдің бүркыраған иісін сезген Балқаш қасыма жүтіріп келді де, ақтарған майды көріп:

— Ұау, мал мұнда екен ғой! — деді қуанып кетіп.

— О не? — дегендерге:

— Арбамызда мұншама май келе жатқанда неге ашығамыз? — деді ол, — астыру керек те, шетінен кертп жәу керек!..

— Шешесінің қалаға барғанда қорек қылсын деп берген асы емес пе? — дегендерге:

— Білмеймін бе мен Ботесті? Лақтың азығындай майды да жей алмайды. Бұның бәрін қашан тауысады ол. «Ер азығы мен бәрі азығы жолда» дегендей, Ботеске тамақ табылмас деймісің? — деді Балқаш.

— Асаңыз, ағай! — дедім мен.

Найзабектің «қайтесіңдер!» дегеніне қарамай Нұрбек екеуіміз семіз сүрді үлкен бақырға сыйғанша астық.

— Ішінде бәсірі болса да тауыса алмас бұны! — деді Нұрбек Балқашқа естіртпей.

— Тоқты еті бұдан аз боп па? — дедім мен.

— Мәселе азығында я көптігінде емес қой. Мынау көкпенбек мұз сияқты сүр той, бұны жеу, қойдың жас майын жеуден әлдеқайда қиын.

— Енді оны жегенде көрейік.

Сүр жас жылқының еті болушы еді, сондықтан, піскенде екі есе өсіп кетеді екен, тоқты еті толмаған табаққа тураған шақта, ерсеуінен асып тұрады.

Мана тоқтының қара етінен біраз жескен жұрт, мына көк майдан бір де асай алған жоқ. Балқаш, картоп жегендей малжандай шайнап жүрегімізді айнытатын болған соң, біз маңынан қаштық. Біраздан кейін «келіндер!» деп дауыстады ол. Барсақ бар сүрді жеп боп, алақаны оңең толатын май қалған екен. Балқаш оны асап алды да, кілкіген майлы тұздықты табақтың шетінен ұрттап қойды.

— Саған ден қойдық! — десті серіктері, — сен жегің емес, обыр екенсің!..

Бұл жолымыздағы күндер мен түндерде, егер қанша айтса да қажымайтын Нұрбектің өңдері болмаса, Балқаштың жапың түршігерлік жемпаздығы болмаса, елсіз-күңсіз далада біз іш пысудан жарылып өлер ме едік қайтер едік. Еркестердің өздері бірлеме сұрамаса, маған олармен кенесу қиын. Тапырамының не боларын білмей дел-сал болып келе жатқан ойымды түсіне ме, әлде не тақырыпта сөйлесудің ретін таба алмай ма, өзім бірлеме демесем, олар да маған ештеңе айтпайды. Қасымдағы жалғыз әйел Жаңыл, аттанған күні қоңырауын әлі де тастаған жоқ. Сонда да, «әйел жынысты адам ғой» деп оған бірдемелерді айтып жақындаспайын десем, бар білгені сол ма, әлде жақындағысы келмей ме, кейде томсарып үндемей қояды да, кейде шошытқысы я сынағысы келгендей, еркек пен әйелдердің арасындағы тұрпайы бірдемелерді айтып, маңынан еріксіз қашырады... Осылай келе жатқан бетімізде, алдыңғы жапымыздан бұдырап орман көрінді.

— Аминның қарағайы! — десті қасымдағылар. Білем ол қарағайды. Оның ішіндегі көлдерді де білем. Семнозерное

аталатын ормы селосын да білем. Былтыр әжем төркініне алып барғанда жолшыбай бөрін де көргем, аралағам. Тамаша орман!.. Тамаша көлдер!..

Біз Семнозерниоге жақындағанда күн көш боп қалды. Оған тамаша бере, серіктерім аттарын тоқтатты да, қайда қонуды ақылдасты. Қалаға ма? Көл жағасына, қарағайдың ішіне ме?..

— Қаланың асы түгіл жамбасы да сатулы болады, — деді Балқаш. — Жалпақ жаздың ортасында неміз бар, — өрі жамбасқа ақша төлеп, өрі асты сатып ішіп? Аттар да ашығалы қалады!.. Осында, қаладан алыс кетіп, қалың қарағайдың ішіне, Әулие көлдің жағасына қоныяқ. Қаладан нан-пұн, қалаш-малаш алармыз. Ет өзімізде бар.

«Бар» дегені менің сүрімнің қалдығы, одан Балқаштан басқа кісі тауыса алмайтын бір сүйем қазы, бір сүйем қарта, жарты шұжық қалған. Бөрі де кеспеге қара жоқ шығи май. Балқашқа ол жүк болмауға тиісті. Әйткенмен, оны да жеп тауысуға құлқыны құрып тұр. Жесе жесін! Жемегенде неменеме үнем болады ол!..

Нұрбек далаға қонуға наразылық білдірді.

— Қала тұрғанда далаға қонып не сар қысыпты бізді? — деді ол. — Орман арасының шыбын-шіркейі көп болады, өзі түнде салқын болады; өрі «аңдушыларды артта қалып қойды» деуге болмайды. Орман арасы олардың құдайының берген жері және күн де бұлттаныпқырап тұр бүгін, түнде жауын жауып кетуі мүмкін, сонда жүреміз бе ағашқа тығылып? Тығылғанымен қайың мен терек емес қой, саясы пана болатын; сып-сидам қарағай пана бола ма кісіге? Балқаш ағайдың құлқынын құртып тұрған ет; оған уайымдамай-ақ қой, ағай! Орыстың бір семіз сарығын бүгін өз ақшам-ақ сатып өперейін. Құйрығы жоқ демесен, бұл арада сарықтың семіздігі шошқадан кем болмайды, тажал болсаң да тауыса алмайсың оның етін; төрт атқа түні бойы жететін шөпті Жолдыбай өкеуміз көлдің жағасынан шауып әкелеміз.

Еңгігі шешім Найзабекте қалған сияқты болып еді, «сен не айтасың?» деген Балқашқа, «көкерміз» деді де қойды ол.

Серіктерім өлдене орыстың үйіне тоқтап сұрастырып еді, не тамақ аламыз десек те өзір екен: нан ба, сүт пе, қаймақ па, май ма?.. Алғымыз келсе, ұзын құйрық семіз қара сарықтар да қорасында толып жүр.

Осы жәйді білген Найзабек орысты өлдеқайда онаша алып кетті де, аз уақытта қайтып оралды. Оның қамзолының ішкі өңірі томпайып, қолына бір құшақ бөлке мен қалаш ұстап, қолтығына кішірек кіреңке қыстырып, ішкі қалталарын да томпайтыңқырап қайтты.

— Ал, енді Нөкенді қалаға байласаң да тұрғыза алмайсың, — деді Нұрбек, оңашалау тұрған мыған жақындап сыбарлап.

— Неге?

— Қойнындағы томбайғаны, күдай біледі самогон!

— О не?

— Қолдан ашытатын арақ және сұмдық күшті арақ.

— Қайдағы білдің оны алғаның?

— Иісінен және Нөкеннің кескің-кейпінен сезіп тұрмын. Осы адамның мінезі де, ісі де алтын кісі. Жалғыз кемшілігі: қан төгісте, арпалыста көп болуынан ғой деймін, қолына арақ тисе қатты ішіп қоятыны бар. Көптен арақ таба алмай жүр еді, самогон табылуына қуанып келеді. Бірақ, жой ішсе оқасы жоқ-ау!.. Іше қалса, кейде сандырақтап мазаны алады, кейде бой бермей арпалысып қасындағы адамды қалжыратады.

— Ішпеніз десек қайтеді? — дедім мен.

— Айта көріе! — деді Нұрбек, — пәлесте қаласың онда. Одан да білмеген болу керек.

— Тамақ табылды! — деді Найзабек серіктеріне. — Нан, мынау! — деді ол қышқылтым тотті ісі мұрынды қытықтаған бөлшектер мен қаламштарды жоғары көтеріп, — пештен жаңа шыққан ып-ыстық!.. Бұны батырып жейтін шикі қаймақ мынау! — деді қолтығындағы кіреңкені көрсетіп, — қаймаққа батырып жеген жылы қаламштың қасында, өзге тамақтар садағасы кетсін!.. Мына қалталарды, — деді ол екі жан қалтасын қағып көрсетіп, — сарымсқ пен марковке сығарлай толтырып алдым... Енді не керек, саған? — деді ол Балқашқа, — сарық па, керегі? Қажет десең оны да сатып алабын.

Балқаш үндемеді.

— Жас ет жоқ деп уайымдама, достым! — деді Найзабек оған. — Бәтестің қалған сүрін бүгін түгел астырамыз. Оның үстіне, мына тотті қаламштарды қаймаққа батырып соғып алсаң, ішінде жеті басты жыланың болса да тоқсын.

— Мен сенен тамақ сұраған жоқпын ғой, — деді Балқаш жобарленгендей. — Сен асырап жүрген жоқсың мені. Қалаға қонайын, далаға қонайын, өз тамағымды тауып жей алам.

— Ойнаймын, — деді Найзабек. — Көңіліңе ауыр алма. «Бұра сөйлеген күлуге жақсы, бұрыла қашқан түлкі қууга жақсы» деген.

— Оқасы жоқ, — дей салды Балқаш.

— Сонымен, далаға кетеміз бе? — деді Найзабек, серіктеріне.

— Рұқсат етсеңіз, мен таң атқанға дейін қалада қалар едім, — деді Нұрбек.

— Неге?

— Көптен моншаға түскен жоқ ем, денем кірленкіреп, қышынып жүр еді. Түнде парға соғынып, тазаланып ала-йын да, қонған жерлеріңізге қай кезде кел десеңіз де жетейін.

— Қалсаң қал! — деп Найзабек көне кетті.

— Біз, — деді ол Нұрбекке, — қаладан ұзыңқырап, Аяқкөлдің шығыс жақ шетіне түнерміз. Жалтыр жағы ғой ол. Масасы болмайды. Сен оған таң сіберлей бергенде жет!

— Күп болады!..

Нұрбек қалды да өңгеміз жүріп кеттік. «Аяқкөл» дегені көп жер екен. Қаладан екінші кезінде шыққан біз, қалың қарағайдың арасындағы құмдақ жолмен қатты жортып отырып, күн батып боп, дала күңгірттене бастаған кезде орен жеттік. Оны «Аяқ» деп өзге алты көлден шеткері тұрғандықтан айтқан ғой деймін, өйтпесе, ұлан-байтақ кең, жалтыр көл екен. Біз түскен жағаның қайраңдығы төсеген тақтайдай, суының мөлдірлігі көздің жасындай. Тескіндіксіз, айнала өскен қалың қарағайдың ортасында, көлдің бейнесі, сырлы аяққа күйған қымыздай. Өзінің тұла бойы құсқа тұнып тұр екен. Күндегі әлеті ме, әлде бізді көріп мазасызданды ма — қлы, үйреті, шағаласы, қызғышы, түкүліреті, балшықшысы дегендей, араласа ұшып-қонып дүрліге бастады. Мылтық шалмайтын алыста көл бетінде деңкізе ағараңдаған екі аққу біразға дейін салмақтымсып отырды да, бір кезде өлденеден шошығандай, көлдің бетін қанаттарымен сатырлата сабай, өлдеқайда көтеріліп кетті... Не деген әлемі жер еді бұл!.. Не деген тамаша көл еді мынау!..

Аттар апатылып, қарағайларға байланды, аяқтарына кісен салынды. Содан кейін:

— Ал, Бөтесжан, қалған сүрді асамыз ғой? — деді Найзабек.

— Асамыз! — дедім мен.

Жаңылмен екеуміз көлден су өкеп, сүрді жуып, бақырға салғанына, қарағай арасынан жинаған отын да даяр болды. Ет асылып, өзіміз жайғасқан шақта:

— Ал, жолдастар! — деді Найзабек, — қойнынан үлкендеу екі бөтелкені суырып, — мышаның аты, «самогон», яғни қолдан жасалған арақ. Қарағай арасының түні салқымдау болғандықтан тоңып қалармыз деп әлгі орыстың үйінен ала салдым. Балқаш екеумізге жетеді бұл. Жолшыбайға сұраса да бермейміз, аттарды күзетеді. Жаңыл болмаса, Бөтес бұны олі татып көрмеген болар...

— Мен де татқан жоқпын, — деді Жаңыл.

— Балқаш, сен қарсы болмассың? — деді Найзабек...

— Енді... ештеңе... — деп Балқаштың көмекейі бүлк ете қалды.

— Онда, екеуіміз ас піскенше мына сарымсақ пен нағыз талғажау ғып, ештеңе іше тұрайық.

— Оқасы жоқ, — деді Балқаш.

Сұйық асқа арнап жолға алып шыққан адысымыз үш ағаш тостаған-ды; қымызды да, сорпаны да осы тостаған-дармен кезектесіп ішетінбіз. Найзабек екі тостағанға самогонды толтыра құйып еді, нісі сордың суындай сасықтау екен. Мен «арак» дегенді естігенім болмаса, өмірде көрмеген адаммын. Сондықтан самогон ғана сасық па, өзгелері де солай ма, білмеймін. Қымызға мас болғанды көргенім бар, бірақ ол мастық; адамның кескінін күрең тарттырып, аздап қына қыздырғаны болмаса, еш уақытта естен тандырмайды, оның тиңдырғаны — ұйықтатқанды; сырт естуімізге, адам арақтан өлердей мас боп, жынды сияқты бетімен сөйлеп, арпалысып кетеді. Ондай адамды көрген емен. Қайда көрем? Біздің елде, «арак ішеді» деген кісіні көрмек түгіл естіген де жоқпын. Өсекшілердің «Бүркіт арақ ішіпті-мыс» дегеніне жанымың түршіккені де содан ғой.

Міне, енді, сол арақ алдымда, Найзабектің қолында отыр. Найзабек, менің ұғымымда ақылдың да, сабырдың да иесі. Егер арақ жаман нәрсе болса осындай адам оған неге жолайды?..

Найзабек пен Балқаштың арақты тезірек ішуін тіледім, ондағы ойым, ішкеннен кейін не болғандарын тезірек көру. Самогон толған бір тостағанды Балқашқа ұстатып, біреуін өзі алып:

— Ал, хане, не үшін ішеміз? — деді Найзабек.

— Жолымыз болуы үшін де!

— Құп!

Екеуі тостағандарын түйістіреді де қағып салды. Неге екенін кім білсін, бет-аузын тыржытып қатты шіміріккен Найзабек, үлкендігі жұдырықтай сарымсақты танауына баса, қатты ніскеп отырады да, аузына тұтасымен тығып жіберіп, бытырлата шайнай бастады. Балқашқа қарасам, мыңк етер түрі жоқ. Арақ емес, су жұтқан адамдай, манқиян қалпын өзгертпейді. Тегі, оның шөлі қайбай қалды ғой деймін.

— Ал, Нәже, тағы да бірді тартсақ қайтеді? — деді ол ашы арақтан ба, ашы сарымсақтан ба, шайнағанын жұтқанмен, өлі де тыржиыңқырап отырған Найзабекке...

— Боп-боп-болсын! — деді Найзабек, тілі күрмелінкіреп.

Екеуі тағы да бір-бірінен тартқаннан кейін, Найзабек кіреңкесіне қаймаққа қалаш батырып жемек болып еді, кең аузын қалтақтаған қолы таба алмай, сұйық қаймақты жарқыратып төгіп алды. Оған ыза болғандай, кіреңке-міреңкесімен қаймақты лақтырып жіберді.

— Өй, неге лақтырасың? — деген Балқашқа, тілі күрмеле сөйлеген Найзабек байланыса кетті.

— Немене? — деді ол түйіле қарап, — мас деп отырмысың, мені?

— Жо-жок...

— Жок, сен мас деп отырсың мені!.. Тағы да құяйын, ендеше, бірін!.. Көрейін, кім бұрын мас болғанын!..

Толтырып ұсынаған тостағанды Балқаштың алғысы келіп еді:

— Ал, өкеннің!.. — дей берген Найзабек маған жалт қарады да, — ойдолайын!.. Сен отыр екенсің ғой!.. Боқтамайын!.. Әйтпесе, бұның ба? — деп Балқашқа тікілене қолып береді.

— Сен, жеті атанның аузын!.. — дей беріп, маған тағы да жалт қарап, «ойдолайын» деп қойды да, — жанның барла іші! — деді Балқашқа, — әйтпесе мына тоқпақ төбеннен тоқ ете түседі! — деп жуан жұдырығын көрсетті. Ұрар деп қорыққанды, Балқаш тостағанды тағы көтере салды.

Одан кейін Найзабекте береке қалған жоқ; күрмелген тілімен, не сөйлеп, не қойғаннан білмейді... Менен басқаларын сыпыра боқтайды да, мені ғана ара-тұра «ойдолайын» деп қояды.

Найзабек сандырақтап отырып Балқашты жазғырады. Сондағы сөзінің ұзын-ырғасы: «Ботес пен Бүркітке сен дос емес, қасың. Шаманнан келсе, иістің бұларды қосу емес, айыру. Байлардың, алашорданың құйырылағысың, сен. Сенің Ботес пен Бүркітке істегелі жүргенің солардың тапсырмасы. Бірақ, істеп көр, не болар екенсің?.. Қожаларыңа қосып, сені де жерге қағып жібереміз!..

— Неге олай дейсің? — деп алғаш қарсы болған Балқашқа Найзабек өршеленіп кеткен соң, анау не десе де жым болды да отырады. Жаныл да бұрын мас адамды көрмеген ғой деймін, иістен ығысқан ешкідей, тығылар жер таба алмаған сияқты. Өзі тиімейтіндігіне көзінің жетуі не, әлде Найзабектің жат қылықтарын қызық көруімен бе, мен оша тынышсызданбаймын.

Аздан кейін Найзабек қалтып кетті. Балқаштың: «Қайтесің, жата берсің, өлмесе өрем қапсын» дегенінс қарамай, мен басына жастық сап, үстіне шекпенін айқыра жаптым.

— Естуші ем, «барып тұрған алқагол»¹ дегенді, өзім ішкенін көрген жоқ едім. Мынауың бір ит екен ғой, барып тұрған! — деді Балқаш.

— Ойбай, онып кетер, естіп қалар! — дедім мен.

— Енді балталасың да оныбайды, — деді Балқаш. — Бірдей-ақ іштік қой, екеуіміз? Мен неге мас болмаймын, сонда? Арақ обден жеңіп алған екен сорлыны. Жаңыл, пісір, тезірек асты. Жейік те жатайық.

Піскен шылағи майды, Балқаш қалған самогонге қосып соғып алды. Әйелі «мас боласың!» деп еді, «бөшкесін ішсем де жұмырыма жүк болмайды» деді Балқаш. Жолдыбайға да ішкізбек болып еді, ол «татып көрмеген нәрсем» деп жолаған жоқ. «Ендеше, түнде аттарға сен не боларсың» деп, оған ұсынған арақты Балқаш қағып салды. Сонда да тілі күрмелмейді, сонда да мас болар түрі жоқ. Найзабектікі не?.. Бүзкіі не?.. Бұл не ғажап?!.

Күндегі дағдымен, Балқаш пен Жаңыл өз арбаларынан үстіне жатты. Жолдыбай: «Аттар суып болды, енді кісінімен көл жағасындағы шалғынға жіберем де, өзім бағам» деді. Мен: «Ағай, қасыңызда болайын» деп ем: «Жата бер, шырағым, өзім күзетем, төускел!» деді.

Мен өз арбама жаттым. Көпке дейін көзім ілінген жоқ. Басыма толып жатқан ойлар сапырылысады. Солардың ішінде ерекше тоқталатыным — Найзабектің Балқашқа мені мен Бүркіт туралы айтқан мынағы сөзі. «Мастығы ма, расы ма?» деп ойлаймын мен... Сөйтіп жатып ұйықтап кетіпшім...

Дәл құлақ түбімнен мылтықтың дауысы күрс ете түскенге атып түрегелдім. Тағы да шаяқ ете қалды мылтықтың ашы дауысы. Найзабек те орнынан атып тұрып, есендірегендей жам-жағына алаңдап, жалпақ қайыс белбеуінің мықынында, бұлғары қабына салып жүретін нағанын суырып алды... Айдың жарығы ма, таң ба, дала ала сәулеленіп қалған екен. Көл жағасынан әлдекім ербендей келеді екен.

— Тоқта, атам! — деді Найзабек оған мылтық ұсынып.

— Мен, Жолдыбай! — деді ол.

— Мылтық атқан кім?

— Білмеймін.

— Аттар қайда?..

— Кісенде, отта еді... — деді Жолдыбай күмілжіп.

— Қайда, «отта» болса?..

¹ «Арақшұмар» дегені екен.

Өлдекім қарағай арасынан қараңдап көріне бергенде:

— Тоқта, атам! — деді Найзабек тағы да.

— Мен! — деген дауысы естілді Нұрбектің. — Құдай ұрм, Нәке!

— Не болды?!

— Аттардан айырылдық!..

— Қалай?!..

— Осы маңайға келе жатқан пішеннің орыстардың арбасына мініп, жақын жерден түсіп, ағаш арасымен жаю келе жатсам, төрт атты жетектеген екі адам көл жағасынан қарағайға кіре берді. «Біздің аттар болар ма!» деп тоқтатақ боп мылтық атып ем, атқа екеуі ырғып мініп, қалған екеуін жетектеп қалыңға сінді де кетті... Жүгіріп ем, жете алмай қалдым...

— Сен қайда едің? — деген сұрауға:

— Түні бойы ніз бақпай-ақ күзетіп ем, — деді Жолдыбай, — таң қараңғысына дейін отырып ем... Содан кейін қара басып қалып кетіппін... Мылтық дауысынан ояндым...

Балқашқа карасак бырылдап ұйықтап жатыр. Әйелі ояу болу керек, бірақ қорқып жатқан болу керек, Балқашпен бірге жамылған шекпеннің астында қозғалады.

Балқашты да ояттық. Таң да ағара бастады. Жан-жаққа жүгіріп карасак, қарағайға кірген аттардың да, жетектеген адамдардың да іздері шыққа шұбалып жатыр.

— Қап! — деп өкінді екі милиция, — аттын жоғы-ай, өйтпесе, мынау ізбен заматта табар едік-ау, ұрыларым!

— Апырай, қандай иттер екен, ұрлаған? — деген Балқашқа:

— Білмей тұрмысың, қандай екенін? — деді Найзабек, — Сасықтың із-өкішемізден қалмай келе жатқан ұрылары. «Қарға тамырлы казак» дегендей, бұл маңайда да көп оның ілік-шатыстары. Соларына ұрлаттырып отыр.

— Ішімізде қарулы милиция барын біле тұрып, қорықпай қалай келді екен?! — деген Жолдыбайға:

— Құтырған қасқыр емес пе олар қазір? — деді Найзабек. — Нелен қорқушы еді ондай қасқырлар?

VIII. ҚЫРСЫҚҚАН ЖОЛ

«Қырсыққанда қымыран іриді» дегендей, маңайдағы жолдардың бәрін тосқанмен, ол күні ешбір жақын жан адам кездеспеді. Алыстағы Семнозерноеге Нұрбек жаю кетпек еді, күн кешкіріп қалды. Ақыры, амалсыз қондық.

Нұрбек ертеңіне ертемен кетті. Найзабек пен Жолдыбай жол тосаға шықты. Балқашқа да «жүр» десіп еді, «түнде денемді салқын ұстап, белім шоғырылып қапты» деп барған жоқ. Откен түні ренішпен аш қарын жатқан тамақсау байғұс, өзге еркектер кетіп қалғанын кейін:

– Енді аштан өлетін болдық, – деп уайымдады.

– Неге, аға? – дедім мен, – орыстың наны да бар, кеуіп кеткенімен бауырсақ та бар, күрт-ірімшік те бар...

– «Қатықсыз қара көже» дегендей, жылтырары жоқ, не ас болады ол?!

– Қозы қарын май бар, аға, соны жеміз!..

Тегі, тамақсау кісінің ас дегенде ұяты болмайды ғой деймін, Нұрбек ертеңіне келгенше, Найзабек пен Жолдыбайдың жоқ уақытын аңдып, Балқаш қозы қарынды еңсеріп жеп қойды.

Нұрбек қаладан төрт-бес ат жетектеп әкелді.

– Қаладағы милицияның аттары, – деп келді ол. – Осы аттарға жегеміз де, арбаларымызды Семиозерноеге апарып тастаймыз.

– Содан кейін Нөкен екеуіміз қасымызға Бөтесті аламыз да, Қостанайға ылаулап кетеміз. Жолдыбай қала тұрады. Төртгайдан Қостанайға кіре тартып бара жатқан түйешілер кездесті, Семиозерноеде тоқтатып қойдым. Балқаш пен Жаңылды соларға ілестіреміз.

– Немене, біз итіміз бе, кірешілерге ілесетін? – деді Балқаш жәбірленіп. – Бөріміз бірге неге кетпейміз ылаумен?

– Кім береді бөрімізге, ылауды? Найзабек ағай мен менің ылау қағаздарымыз бар. Сізге жоқ қой ондай қағаз?

– Ылауды өздеріне тапқанда маған таппасандар ме-йілдерін! – деді Балқаш бұртынып.

– Буынсыз жерге пышақ салу ғой, опыңыз!.. Белден омыру ғой!..

Тікіленіп келе жатқан Балқашты Найзабек тоқтатты да:

– Аттарды жегіндер, әуелі қалаға жетейік, қалғанын содан кейін көрейік, – деді.

Кірешілер бізді қалада тосып отыр екен. Сексеннен астам түйенің біреуін олар бізге деп жүктен босатып қойыпты. «Ал, енді қайтеміз?» деген сұрау туганда, Нұрбек:

– Қайтуші ек? Милиция штабы берем деген пар атпен Нөкен мен, Бөтес – үшеуіміз тарта береміз де, Балқаш пен Жаңыл маңа түйеге мінісін, – деді.

– Барсын, жолдары болсын! – деді Жаңыл өкпелеген дауыспен.

«Найзабек не дер екен?» дегендей, сүзіле қараған Балқаш томсарып үндемей қалды.

— Өйтүгө болмайды! — деди Найзабек Нүрбекке.

— Неге?

— Үйден бірге шыкпагай эк. Шыкканынан кейін, жолдасымызды жолда тастап кету ұят болады, өсіресе, Бөтөске ұнт, өйткені, оның түп жолдасы биз эмес, Балқаш кой...

— Сонда?

— Бәріміз де кірешілермен бірге кетеміз!

— Ат табылып тұрғанда түйемен іліп жүрмекпіз бе?! — деди Нүрбек кейіп.

— Реті келсе жау да жүрерсің!

— Не реті бар, оның? Несі кетеді Балқаштың, Қостанайға бизден бәрер күн кейін жеткеннен?

— Мәселе күннің санында емес, төртінгө. Ишпесе не деген ақылды, төртінгі адам, Найзабек ағай!.. Әй, ішкілік-ай, сондай адамды да жышандырады екенсің-ау, сен!

Кірешілерге ілескен біз, Семнозерноден жүз жпырма шақырым деген Қостанайға арада үш қонып жеттік. Жақсы пар атпен ол бір-ақ күндік жер екен. Қостанайды естуім болмаса, бұған дейін көрген жоқ ем. Қаланың шығыс жағын ала Тобыл өзені ағады екен, қала соның батыс жақ биік жарқабағының үстінде екен. Өзен арқылы тал мен балшықты араластыра салған жөңшіке көпір бар екен. Әдетте солай ма, әлде астық, шөп, отын сияқты жүктер көп тасылатын уақыт болғандықтан ба, көпірдің ар жағында да, бер жағында да жол бөсауын күтіп ошарылған халық, илеуіндегі құмырсқалай қайнайды. Нүрбектің еркіне салса, мылтық асынуын пайдаланып кезексіз өтіп кету еді, Найзабек «оның керегі не?» деп ұлақсат етпеді. Кезек күтіп тұрған шағымызда, Қостанайда қалай орналасу жайымыз сөз болды. Найзабек пен Нүрбектің түсіп жүретін пәтерлері болады екен. Балқаштың бұл қалада тұтан қайнағасы бар екен. Мен туралы сөз болғанда:

— Әрине, Балқаштармен! — деди Найзабек. Жаңыл:

— Әркім мінген арбасымен жүйеленбей ме? — деп еді:

— Ондай ұят істі айтпаңыз, — деди Найзабек Жаңылға, — бір болыстың басшылары және қызыл отау басшылары Бөтесті маған емес, Балқаш екеуіңізге сеніп ертіп жіберді. Нүрбек пен мен Қостанайға дейін жөнелтіп салуға ғана келдік. Ашау көрініп тұрған Қостанайдың көшесіне кіре, біздің міндетіміз бітеді... Одан өрі тиісті жеріне тапсырғанша, үкімет алдында да, ар-ұятының алдында да жауапты адам — Балқаш.

«Тиісті жер» деп тұрғаны, Қызылордадағы «Совет партия мектебі». Әсияның шамалауынша, оған түсуге менің оқуым

жарайды, мектептің «Совет құрылысы» деген бөліміне мен сияқты партияда жоқтар да алынады, кедергі боларлық жалғыз ғана нәрсе, менің байдың қызы екендігім.

— Оның да оқасы жоқ, — деген Әсия, — Қазақ республикасының басқарушы партия ұйымын қазақша «Әлкелік партия комитеті», орысша — «Крайком» дейді. Оның әйелдер бөлімін Шамсия Күнтоқова деген адам басқарады. Ол әрі бірге оқыған мектептесім, әрі сырлас досым. Сол кісіге жайымды баяндап хат жазып берем. Сені Совет партия мектебіне сол кісі өз қолынан орналастырады. Жатақханаға барғың келмесе, соның үйінде тұрып оқуға да болады.

Не жазғанын кім білсін, Әсияның «Шамсияға бер!» деп тапсырған үлкен конвертінің қалыңдығы кіші-гірім кітаптай. Мен оны, баяғы жұмбақ альбомның қасына қосып, шешем киімдерімді сап өкеп берген, сүр кеңешпен тысталған сөкпаштың¹ түбіне салып тастағам.

Найзабектен ұятуы ма, әлде расы ма, әйелі бұртандыған кескін көрсеткенмен, Балқаш мені өзі түсетін үйіне ертіп апарды. «Ертең хабарласармыз» деп екі милиция бізден бөлініп кетті. Балқаштың қайнағасы да, оның әйелі де жайдары адамдар екен. Олар да менің хал-жайымды естіп қалды, Балқаш таныстырған соң-ақ, «ә, осы бала ма, сол?» деп біле кетті. «Жолың болсын, бетіңнен жарылқасын!» деген жазсы тілек айтты олар маған.

Кешкі шайды ішіп отырған шағымызда үйге: ортадан төмендеу бойлы, талдырмайш денелі, сопақ бетті, имектеу ұзын мұрынды, қалқан кулақты, орысша киінген жігіт кіріп келді.

— Ә, Мүсәпір! — деп ұшып түрегелді Балқаш орнынан.

Құлағым бұл есімге елең ете қалды: Бүркіттің Мүсәпір атты бөлесі барын жұрттан да, өзінен де естігем, бірақ, көрген жоқпын да. Қалыса маған, Бүркіт пен Мүсәпірдің өткен жаз, біздің ауылға кеп аттанғанынан кейін, далала төбелесіп қалғанын айтқан. Таластары мен туралы болғанын естігеннен кейін, ішімнен «о несі?» дегем де қойғам.

Сол Мүсәпір осы боп шықты. Маған ол жылы ұшырай, шүйіркелесе келді. Балқаш мені «Ботес!» деп еді:

— Таныстырмай-ақ қой, — деді Мүсәпір, — көрмесем де таныстым. Көне, беле, өкел қолыңды!

Мен ішімнен: «Бөлесі несі?! Бүркітке өлі қосылған адам емеспін ғой!» деп ойладым.

¹ Орыстар оны «сакляк» дейді екен.

Үй иелерінің отінішімен шайға отырған Мүсәпір сөзден ауыз жапқан жоқ. Әңгімесінің алпетіне қарағанда, Қызыл-ордадан ел ішіне газеттің тілшісі боп келген ол, елдегі талай зорлық-зомбылықтың бетін ашып, талай қиянатшыларды өшкерелеген. Сонысына қарағанда, әділеттің досы, қиянаттың қасы сияқты.

Балқаш пен ол көптен таныс, көптен әмпей адам сияқты. Озінің қолында сүгірет түсіретін аппараты бар екен, онымен елден де көп сүгіреттер түсірген, стол басында шай ішіп отырған бізді де түсірді. Бұрын түсіргендері айқын да, жақсы да екен.

Біз поезбен ортеңіне жүретін болдық. Агтанар алдында Найзабек пен Нұрбек тарантасты пар ат алып кеп, бізді бағзалға алып барды. Балқаш «билет алам» деп бізден бұрын кеткен. Мүсәпір де бізбен бірге осы поезбен жүрмек болған екен. Балқаш пен ол билеттерін алып, бағзалда бізді күтіп тұр екен.

— Бірақ, — деді Балқаш Найзабекке, — үш ыңғайсыздығы болып тұр.

— Қандай?

— Бірінші — мына Мүсәпір бәріміз бір вагонға отырамыз деп ес, оның сәті түспей, яғни билет болмай, билетті екі-екіден екі вагонға алуға тура келді; екіншісі — бір вагонда купесі бар орын, екінші вагонда жалпы орын; үшінші — купеге кім-кім отырамы қиын боп тұр...

— Не қиыны бар? — деді Нұрбек. — Қатынның мен өін купеге отырып, Бәтесті жалпыға жіберуің ұят. Оған Жаңыл мен Бәтес отыру керек те, Мүсәпірмен екеуің жалпыға орналасуларың керек.

— «Купе» деген не? — дедім мен түсінбей. Жаңыл да түсінбеді ғой деймін, екеуіміз де Балқашқа қарай қалдық.

— Вагонның ішіндегі төрт я екі кісілік есігі жабық орын. Бізге екі орындығы кездесті.

— Ә, жақсы болды ғой, онда! — деп қуанып қалды Жаңыл.

— «Жалпы» дегені не? — дедім, Балқаштың екінші сөзі құлағымда қалып.

— Бөлшектерінің есігі жоқ вагон, — деді Нұрбек.

— Қайсыңызбен болса да, мен сонда мінем, — дедім Балқашқа.

— Қайсысына дейсің? — деді Балқаш.

— Ашығына.

— Жабығына неге мінбейсің?

— Кіммен?

— Мәселен, анау бөлен — Мүсәпірмен.

Бұл сөзі ерсі көрінгендей, Нұрбек мырс етіп күліп жіберді.

— Неге күлесің? — деді Балқаш оған.

— Е, күлмей, — деді Нұрбек, — қыз бен жігітті оғанша қамағанды қай атаңнан көріп ең?

— Қазақшылық қой айтып тұрғаның! — деді Балқаш кейіп, — Еуропада оның түк те ұяттығы жоқ.

— Немесе, Еуропаның қызы — бітеу, жігіті — өтек пе екен?

— Қойыңыздар жанжалды! — дедім мен, — ерік — менде болса, мен жалпыға отырам.

— Ерлі-байлы кісіні айырамыз ба? — деді Мүсәпір, — мен де жалпыға отырам...

«Қолымнан орналастырам» деп, жүгімді арқалаған Нұрбек мені вагонға алып кірді. «Жалпы» дегенінің іші құмырсқадай құжынаған адам екен. Барлық халықтың барлық жастағы адамын осынан табарлық десе де болатын. Билетте көрсетулі орын болмағандықтан, бос орынға талапсып ұрысқан, кейі төбелескен адам ын-жын. Вагонның іші мып, ауасы ауырлап кеткен. Бізге мұнда орын жоқ сияқты. Нұрбек төбеден екі орынды зорға тапты. Мүсәпір ортадағы орынға таласпақ болып еді, қоңқақ мұрынды, қара кескімді, зор денелі біреу оны жағасынан ап лақтырып жібергенің, мұрнын қанатып алды. Терлеп-тепшіген бізді орналастырғанынан кейін, Нұрбек:

— Нәкенә амандаспаймысың? — деді маған.

— «Нәкенә» кім? — деді Мүсәпір.

— Найзабек Самарқановты айтамы, біздің начальнигімізді.

— Оған несіне амандасам осындай абыр-сабыр боп жатқанды?

— Со да сөз бе екен? — деді Нұрбек ұнатпай, — ит арқасы қияннан, яғни, туу-туу алыстағы Торғайдан бастап әкелген серігі емес пе? Ол кісі «көшпен бірге сығылыспаған» деп сыртта қалды.

— Барам! — дедім мен, — амандасам.

— Кәне, жүр, онда! — деп, сығылысқан жұрттың арасынан сынадай қысылып өрең жол ашқан Нұрбектің артынан мен де ердім.

Біз өрең деп есікке жақындасам, мін тіресе қаптаған жұрт вагон есігінен әлі де қаптап кіріп жатыр екен.

— Берірек тұра тұрайық, — деді Нұрбек, мені есік алдындағы қуысқа қарай нығымнан тартып, — жұрт өтіп болсын. Жолдырмын бөгемейік.

Қуысқа оңашаланыпқыраған маған:

— Бәтес, үш сөзім бар саған айтатын, — деді Нұрбек.

— Не?

— Бірінші сөзім: мен өзім қалжыңқойлау адаммын, сол дағдыммен аулымынан артық сөз шыға қалса кешірім ет!

— Ондай сөзсізді естіген жоқпын.

— Екінші — менің тілімді алсаң, Қызылордаға тоқырамай, тура Бүркіт оқитын Төшкенге тарт. Онда да оқу орын көп, Бүркіт біреуіне түсірер. Және, соңынан іздеп барсаң, ол саған бар оқпесін кешеді де, бұрынғыдан да тату-тәтті бол кетеді.

— Оны көрерміз.

— Көрме, істе соны!.. Үшінші — анау жылмаңдаған кеміргішнен сақ болғайсың.

— Кімді айтасың?

— Мүсөпірді. Ол саған «Бүркітке бөлемін» деп, тағы бірдемелерді айтып жылмаңдап жүр ғой. Жобасына қарағанда жуланыпкүрт сияқты адам болар, омыртқаның ішіне қалай кіріп, жан тамырыңды қалай жеп қойғанын білдірпейтін. Бір жерге тақыр мұзға отырғызып кетіп жүрмесін...

Сол кезде есік алдының алдылары сіреп, сыртта Найзабек көріне қалды. Қағылған қоңырау дауысы естілді.

— Посад жүреді екен, Найзабек ағайға тез амандас жерге түсің! — деді Нұрбек.

— Айтпақшы, — деді вагон есігінің етегіндегі басқышқа қарай беттей берген Нұрбек құлағыма сыбырлап, — амандақ болса, алдағы күзде қызметімді Қызылордаға ауыстырам ба деген талабым бар, уәде қылған кісі бар, бірақ бұл, Найзабекке өлі айтпаған сырым.

— Сағындырмай тезірек кел! — дедім мен.

— Ақырын! — деді Нұрбек, — Нәкен естіп қалар.

— Ал, аға! — дедім жерге түсіп, Найзабектің қасына барғаннан кейін, көзіме жас алып, — жас та болсам адам қадірін білем бе деп ойлаймын. Маған көрсеткен адамгершілік ісіңізге өмір бойы борынштымын!..

Әйелі құрығырдың ондайда босансы қалатын дағдысы бар емес пе? Мен де сол салтқа басып, Найзабектің кеудесіне басымды сүйеп еніреп жіберіптің!..

— Жылама, шырағым! — деді Найзабек мені арқаға қағып, — мемлекеттік міндетімді өтеуім бұл!

— Жок, аға, — дедім мен жасқа булығып, — ол ғана емес! Адамдық міндетіңізді де өтеуіңіз! Қандай жақсы адам едіңіз, сіз!..

Құлағыма үш рет қағылған қоңырау дауысы естілді.

— Поезд жүреді! — деді Найзәбек. — Ал, міні!

Найзәбекпен қоштасып вагонның басқышына көтерілдім де, жақсы адамнан айырылғым келмегендей, оллекімдердің «жол бер!» деуіне қарамай, есік алдында тұрып алдым.

— Абай атаның бір сөзін есіңе салайын, шырағым, — деді, мені де қимағандай боп, есік алдында тұрған Найзәбек:

Омыр жолы тар соқпақ, бір ағен жақ,
Нігізің екі басын үстеген хәк.
Қысық жолда тегістің, тғынақ жоқ,
Құлаң кетсе, тұра анық, көңіңе бақ!..

Поезд жылжып жүре берді.

— Әсіресе, соңғы екі жолын ұмытпа! — деді жылдамдата жүруге айналған поезға аңдай ерген Найзәбек, қолын бұлап.

— Тырысайын, құрметті аға!..

— Менің достық сөздерімді де ұмытпа! — деді Нұрбек.

— Ойланайын, құрметті Нұрбек!..

Маған олардан айырылу, шешемнен айырылудан кем болған жоқ. Бұл жолы да жасқа булыққан қалпыммен жоғарыдағы орнымға сенделіп шықтым да, онда ағаш басындағы үңымыз қылқып отыратын күзгіндай боп мойыны сорая қалған Мүсәпірдің «не болды?» дегеніне жауап бермей, өксіген қалпыммен етпетімнен жата кеттім. Бір кезде бойымды шамаласам, басым айналып, жүрегім өректіп барады... Төменге түсуге өлім өрең жетті... Сол арада ал көп күсі!.. Ішінде барымды түтел тауысып болғандай құрғақ лоқып талықсуга айналған мені Мүсәпірі бар, басқалары бар, төсегіме өрең шығарып жатқызды. Содан кейін талықсығанымды я ұйықтағанымды білмеймін, тас боп қатыппын да қатыппын...

Сол қатқаннан, мен ұзақ қаттым. «Қаттым» дегенде, ұйықтай берген жоқпын мен. Әрине, ара-тұра ұйықтап та кетемін. Бірақ көбінесе бақырайып оңу жатып да қоям. Обалы не керек, Мүсәпір байгүс Қостанайдан шыға салысымен бөбек боп, өлденені кеңеспек болады, қызық бірдежелерді айтып күлдірмек болады, поезд тоқтаған жерде, «көңге, бой жазып далаға шығып келейік!» дейді, өлденелерді сатып өксіп, «мынаны жеңі!» дейді; ал, мен шала-жансар адамдай тырп етпестен орнымда жатам да қоям, ораза үстәғандай ауыма нәр салмаймын, ең аяғы сусын да жұтпаймын, «ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей, дәретке де бармаймын, «жөк-

тан» басқа сөз білмейтіндей, Мүсәпір не айтса да «жоқ» деймін.

Өзге сөзін өткізе алмаған ол, маған Бүркіт жағынан кеп:
— Ақылды да, намысты да, әжет те жігіт! — деп мақтайды.

— Бар айыбы тентектігі мен бет алған жағынан бұрылмайтын тоңмойындығы, — деп кемшілік жағын да есіме салып қояды. Бір сөтте ол, Бүркітпен былтыр жанжалдасқанын айта кеп:

— Әдейі сынамақ боп қытығына тиіп ем, ер-тоқымнан бауырына ала, жатып тұрып туламасы бар ма?!.. Өзім сасып қалдым!.. Көзіне қарасам қан толып қызара ғапты!.. Құтырған бұраңдай тартпа бассалатын қалпын көрген соң қаша жөнелдім!.. Қорқып емес, әрине!.. Бассалғанда не істейді бір еркекке бір еркек?!.. Бұрын жүз жыртыспаған адаммен жанжалдасқым келмеді, көңіліміз қалысәр деп қорықтым!.. Артынан Қызылордада жолығып, «соның не?!» дегенде, жерге кірердей боп ұялды. Екеуміз қайтадан бұрынғыдай ауыз жаласып кеттік, — дейді.

— Сені жаныңдай жақсы көретіні рас! — дей кеп: — Бірақ, әнеугі кетіп қалуы Бүркіттігіне лайық қылық емес? — дегенді де ескертіп қойып: — Сенің де оны жақсы көретініңді білем, — дейді Мүсәпір, — бірақ, адамның ең жақсы қасиеті, өзінің қадырын сақтай білуде. Бұрынғылар: «Малымды алсаң ал, қадырымды айма!» деген тілекті босқа айтыған. Қадыры кеткен соң кісі ме — кісі?!.. Сен де қадырымды сақта. Өзгені қоя тұрғанда, Бүркіттің алдында да қадырымды төкпеуге тырыс. Ол үшін, қашан өзі хат жазғанда жазба. Өзі ідеп келмей тыры етпе. Шын ғашық болса сөйтейді ол. Егер іктемесе — айтып жүргендерінің бөрі «ал» тілі ғана болады.

— Бірақ, өйтпес, мен білетін Бүркіт болса! — деп дәмелендіріп қояды Мүсәпір тағы да мені, — қаңырлығына бағып осылай біраз жатар да, көп болса қыс ортасына дейін шыдап, одан кейін, қанникул уақытында жетіп келер. Солай зарықтырып табыссаң төтті боласын!

Оқу мәселесіне келгенде:

— «Совет партия мектебі» деген не? — дейді Мүсәпір маған, — онда саясаттан басқа түк те оқытпайды. Оқуың бітіргеннен кейін партиялық не советтік қызметкерлердің бірі боп елге кетесің. Әйелге лайық қызмет емес ол. Одан да сен Қызылордадағы педагогика институтының даярлық бөліміне түс. Оған бірәсеме ғып алдырамыз. Соны бітіріп мұғалім болсаң, қалаған қалаңнан қызмет табасың. Одан

кейін ешбір күйеуге жалынышты болмайсың: сүйсе тұрғы, сүймесе – мейлі..

Мүсәпірдің соңғы сөздері көкейіне қонықырайды.

Балқаш қызық адам екен. Поезға біз кешке қарай мінгеніз. Содан келер кешке дейін ол көрінген жоқ. Жанылы болса-болмаса да, бірде поезд жүріп келе жатқанда, «вагон арасымен бардым» деп, бірде поезд тоқтағанда «барып келдім» деп Мүсәпірдің Балқаш туралы айтқаны: «Бү заманның Зылиқасы мен Жүсібі осылар екен!.. Қосылғалы бірнеше ай болғанмен, құмарлары қанбаған екен: қашан барсам да сүйісіп-жаласып жатқандары!.. Көпайтағанда ұйленгендіктен бе, әлде қатынжанды біреу ме, ат күйрегіне байлап сүйресен айырылар түрі жоқ, желімдегендей жопсырылып қалты!..»

Сол Балқаш екінші күні, поезд жүріп келе жатқанда келіп еді, Мүсәпірге ұстаған сақдаулығым одан жаман ұстап, дауысын естіген соң-ақ бақырайып жатқан көзімді тәрс жұмып қойдым да, не десе де естімеген бол, қозғаса оянбаған бол, сүп-сұлық жаттым да алдым.

– Жап-жаңа ону жатыр еді, бұнысы несі?! – деп таянғанды Мүсәпір мені Балқашқа қосыла онытып. Мен қозғалмай, көзімді ашпай қойған соң:

– Япырай, гажап екен бұнысы! – деді Балқаш. Қарым ұйқысын ұйықтағандай болып жатыр екен! Летаргиялық ұйқы болады деуші еді ғой, ғылымда. Сол емес пе екен, оі?!..

– Қайдам, – деді Мүсәпір, – айттым ғой, екі рет барғанда да, «түяқ серіппестен жатыр» деп. Сол жатқаны, әлі жатқан!.. Бітеу адам ба, немене, не дәретке шықпайды, не ас ішпейді, шөлдемейтін адам екен, сусын да татпайды!..

– Ол сенің жасықтығың!.. Бір қызды ырқына көндіре алмай... – деп келе жатқан Балқашқа, «тес!» деп қалды Мүсәпір. Балқаш үнін өшіре қойды. Көзімді ақырын сыпырайтып қарасам, «жап аузыңды!» дегендей Мүсәпір оған бармағын шоңайтып тұр екен.

– Өтірік ұйықтап жатса қайтесің? – деген сыбыры естілді Мүсәпірдің.

«О не деген сөзі?! – деген ой көп қалды маған, – менен жасыратын сөздері бар ма, өлі?»

«Тағы не дер екен!» деген оймен, өлік қалпымды өзгертпей ем, мен туралы басқа ештеңе айтпай, өзара әзілдесіп кетті.

– Япырай, сен қатынжанды екенсің! – деді Мүсәпір Балқашқа.

- Неге олай дейсің? — деді Балқаш.
- Демегенде ше? Жіліктің майын соруга қажым кісі. Сен қатыныңды аузыңнан сора беруге қажымайды екенсің!..
- Ойбай-ау, енді, — деді Балқаш күліп, — әйелім емес пе ол менің?.. Жанада ғана үйленген жоқпын ба және?.. «Медовый месяц»¹ демей ме орыстар бұны?.. Қылауы түсетін уақыты болды ма?..
- Тіпті, сонда да өрбетейсіздеу бұнын.
- Неге?
- Қазақтық салтымызды сақтау керек емес пе?
- Қазақ қайтуші еді? — деді Балқаш күліп.
- Қазаннан шоқынған едің? — деді Мүсәпір ол сөзін ұнатпай, — қызды болмаса, қатының көптің көзінше тұтп, төсегіңде сүйіген қазақты қайда көріп ең?
- Рас. Бірақ, қазір оны «патриархалдық-феодалдық заман» деп жүрген жоқпыз ба?
- Бола берсін!.. Ең ірі марксистердің өздері айтпай ма, «пролетариат мәдениеті, бұрынғы мәдениеттердің заңды жалғасы» деп, «бұрынғылардың төуір жақтарын аламыз» деп?
- Сонда, некелі қатыныңды сүймеу, сеніңше, жақсы салт па?..
- Ең оңды салт!
- Неге?
- «Қатынға қадырым жоқ, етімді көреді, ағайынға қадырым жоқ, бетімді көреді» дегенді бұрынғылар босқа айтпаған. Адамның бағасы қадыры барда ғана. Қадырың кеткен соң бағаң да кетеді. Ендеше, шамаң келгенше қадырыңды кетірмеу керек.
- Ол үшін не істеу керек?
- Қатынды жалап-жұқтамау да керек, яғни, жарбаң-жұрбаң сүйе беруді қою керек.
- «Мақұл-ақ екен» дейік. Сонда, ескі қазақтар қатыныңын басынан таяқ айырмайтын, бізге де соны істеу керек пе?
- Ретті жерде оны да істеу керек, өйтпесе басынып кетеді.
- О-о-ой, фе-о-да-лым! — деді Балқаш күліп, — өзің қатын алсаң, істеймісің осы айтып отырғандарыңды?
- О-без-за-те-льно?
- Неге алмай жүрсің, сол қатынды?

¹ «Бал айы» деген сөз екен.

² «Мәңгігі тұрас» дегені екен.

— Орыстан алғым келмейді...

— Уай, коммунисім, не деп отырсың? — деді Балқаш күліп, — ұлтшылдық қой айтып отырғаның? Ондай сөзді коммунист сен түгіл партияда жоқ мен айтпаймын.

— Қатып алуда тұрған ұлтшылдық жоқ, — деді Мүсәпір салмақпен, — бұл — бір. Екінші — ұлтшылдыққа күлме сен!.. Неге күлесің, өз аузыңнан ұлтшылдық қанық ағып тұрып?

— Әй, сен алысқа кетіп бара жатырсың ғой, — деді Балқаш, бұл тақырыпта сөйлесуді доғартқысы келгендей, — қасыңда жүрген жолдасыңды да білмейді екенсің ғой!.. Осындай мәңкігіш не едің сен?!

— «Таз қатып сау қатынды «таз неме» дейді» дегендей, не ақым бар, бұтып жүрген ұлтшылдықты түрткілеп? Осыз да оңып келе жатқан жоқ «ұлтшылдық» дегенін, күн сайын көзге шұқылып!..

— Рас! — деді Балқаш демін ауыр ап: — «Бұра сөйлеген күлуге жақсы, бұра қашқан түлкі кууга жақсы» дегендей, күлу үшін айтып жатырмын да. Өйтпесе, «ұлтшылдық» деген пәледе не ақым бар?

— То-есть, как? — деді Мүсәпір тікеленіп, — «ұлтшылдықтан таямыз» дегенің бе, ол?

— Неге таямыз? — деді Балқаш шошып кеткендей, — таймаймыз!.. Ақан¹ мен Жақан¹ айтқандай, бұл жолға басты беруге сойрміз!

— Ә, дұрыс! — деді Мүсәпір риза болғандай, — Әлекен¹ айтқандай, ендігі ұлтшылдықты жүргізетін олар емес, яғни, Әлекен, Ақан, Жақандар емес, мына — бізбіз, яғни, қазіргі терминологиямен айтқанда, неонационалистерміз, яғни ұлтшылдардың жаңа түріміз...

— Әй, осы біз тым ашық сөйлесіп кеткен жоқпыз ба, — деді Балқаш жан-жағына жалтақтап: — «Үй менікі деменіз, үй артында ұры бар» деп Шортамбай айтқандай, тыңдап отырған жоқ па, біреулер сөздерімізді?

— Оны мен сенен алдақашан бұрын ойлағам. Бұл жағдайда қазақ түгіл, тілімізді түсінетін татар мен башқұрт сияқтылар да жоқ.

— Орыстан түсінетіндер болса қайтесің?

— Қайтпм, оңдйың! — деп Мүсәпір толқи бастады. «Еңде-ше қойдық» дегендей, екеуі де аз уақыт тын бола қалды.

¹ «Не деп отырсың?» дегені екен.

¹ АА — қойын білсем, «Ақаны» — Ахмет Байтұрсынұв, «Жақаны» — Бүркітін нағашысы Жақыпбек, «Әлекені» — Әліхан Бөкейханов екен.

Міне, қайда ұлтшылдар!.. Газетке көп жазатын «ұлтшылдар» — осылар екен ғой. Көбірек сөйлеспеді-ау, сырларын тереңірек біле түсетін!..

— Мүсәпір! — деді Балқаш аздан кейін.

— Әу.

— Сен ойынды-шыынды маған біраз күліп алдың-ау, «қатынжандысын» деп?

— Ойын ғой оным.

— «Ойынның түбі — шын, күлкінің түбі — жын» деген мақал бар.

— Көңіліңе ауыр алып қалған екенсің ғой, пардон!..

— Алған жоқпын. Білемісің, менің әйелімді неге жақсы көретінімді?

— Қайшам...

— Сен ғой, алты ағайындысың? Бөрінің де жанына жамандық бермесін. «Жаман айтпай жақсы жоқ» дегендей, бірін өлсең, бірін қаласыңдар. Ал, мен, аяққа күйған ағайын жалғызбын, өлдім — біттім. Әйелді алам тілеумен, артыма ұрпақ қалдырам деп алады ғой?

— «Сүйіп» емес пе? — деді Мүсәпір қылжақмы дауыспен.

— Қоя тұршы, сол «сүйінді!» — деді Балқаш, жаратпаған дауыспен, — өзің айтқандай, қай қазақ сүйіп қатын алып еді? Малға сатылып келген жоқ па еді, қазақ атаулының қатыны? Әлі де сүйтіп жатқан жоқ па, жең ұшынан алатын ақшаға айналдырып?

— Өзің де сөйттің бе?

— Ырымы болады да, — деді Балқаш күліп. — Қоя тұрайық қалжыңды. Тақырыбымызға көшейік. Мәселе, менің әйелім туралы еді ғой. Ұзақ жыл үйленбей жүршім ғой мен. Олай кідірген себебім, өзің айтқандай, орыстан алғым келмеді. Татардан алайым десем, бұрын алғашарды байқасам, туыстары көп болады екен. Бір қызының артынан бір қора жан келеді екен. Оның бәрін қалай жырдай алам мен?

— Менің де ойым сол, — деді Мүсәпір күліп.

— Қазақтан алуға, менімен түстас қыз атаулының қатынан басым босы болған жоқ. Біреудің қаландығын тартып алуға бармадым, «ел бүлінер» деп ойладым. Сөйтіп жүріп жасаңқырап қалпын.

— Қаншаға келдің, «жасап»? — деді Мүсәпір, — қателеспесем, биыл отыз бірде ғана емессің бе?

— Рас. Паспортта бірер жасым кіші.

— Неге?

— Жай, өншейін! — деді Балқаш күліп, — өзің дәліл жаздырып жүрмісің?

— Институтқа түсерде жөрі көрінбейін деп, менің де алап қымқырғаным бар.

— Сонда, сен, нешелесің қазір?

— Шын жасым ба?

— Әріне!

— Жы-ыр-ма же-ті-де! — деді Мүсәпір сөздерін бөле сыбырлап, «ешкім естіп қоймасын» дегендей жан-жағына жалтақтап.

— Ойбай-ау, сен де қортайып қалған екенсің ғой, — деді Балқаш күліп. — Неге үйленбейсің енді?

— Әйел, яғни, қатын нөқта емес пе, басымды сүксан босапайтын? Қайда жоғалар дейсің ол. Қажет болған шақта табылар. Отыз бірде үйленіп өлген жоқсың ғой сен. Нем бар, азат басымды нөқтаға ерте сұтатын. Сенің жасыңа көпейін де тым болмаса.

— Тұқырта берің ғой мені, — деді Балқаш, — көріңізімді бетіме салық қып?

— Ойнаймын. Айта бер сөзіңді!

— Не туралы айтып отыр ек, өзі?

— Қатыныңды неге жақсы көруің туралы.

— Иә, айтпақшы, сол екен ғой. Биыл жаз елге келгенде, бір досым маған «неге үйленбей жүрсің?» деді. «Қыз жоқ» дедім мен оған. Ол маған «тауып берейін» деді. «Қандай қыз?» деп ем, «қайтесің қандай екенін, — деді досым, — айта қалғандай сымбатты да, сұлу да қыз емес. Байдың да, атақтының да қызы емес. Момын, шаруа адамның ғана қызы. Әкесі қалыңмалды да көп сұрамайды. Қызының азын-аулақ киім-кешегі мен төсек-орнының ақысын берсең болды. Бәрін қазір беруге күшің келмесе, несиенге қарайды. Бұрынғыдай емес, басым бесіктен қалыңмалға байлап қоятын. Қазір бос қыз көбейе бастады ғой. Саған да қызды ор жератн табуға болады. Мына қызды айтып отырған себебін: жалғыз жігітсің ғой сен. Әйелді «өсемін» деген ниетпен аласың ғой. Ал мынау қыздың шешесі, «қойдай қозылап» емес, «иттей күшіктеп» отыр. Бауыры толған бала. Өлкісі бар, тірісі бар, жиырма шақты жылда, жиырмадан астамын шығарып тастады. Мына қызы, ұмытпасам, үшіншісі болу керек. Бұның ұзатқан екі апасы да бала табу жағынан шешесінен қалысар емес. Басқа жарымын десең осы қызды ал!»

— Түсінікті! — деді Мүсәпір күліп, — үйленгеніңе қанша болды өзі?

— Екі айдан асыңқырап барамы...

— Нәтиже қандай?

— Тәубасын қоса айтқанда, ырымы жаман емес. «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей, жерігі жаңа ғана басылды...

— Құттықтаймын! Ұл болуын тілеймін! — деп Мүсәпір Балқаштың қолын алды.

Поезд да сол кезде тоқтай қалды.

— Бар енді, ғашығыңа! — деді Мүсәпір Балқашқа, — мазақтау сияқты күлкімен, — құмартып қосылған жарын ренжіп отырған шығар, «неге кешікті?» деп. Көп бала табатын адам болса, ренжіте көрме!..

Шығуға беттеген Балқаш, саусағын маған қарай бір бөзеп, Мүсәпірге қарай бір бөзеп, жұдырығын түйіп алды да, «мықты бол!» дегендей белгі көрсетті. Онысы не екеніне түсіне алмадым...

— Ояң, Бөтес! — дегенге көзімді ашсам — Мүсәпір. Поезд тоқтап тұр. Таң бозарып қалған.

— Кинельге келдік, — деді ол. — Түсеміз осыдан. Төшкен поезыңа мінеміз. Тұр, киім!

Киінетін түтім де жоқ, төсегіме жолдағы киіміммен қисая кеткем. Төсегімінен басымды амалсыз көтеріп, «бірге алып түсейін» деген оймен, төсегімінен жоғарырақ қойған сөкпаяшыма қол соқсам, орны тып-тыпыл!..

— Сөкпаяш қайда? — дедім Мүсәпірге.

— Орнымда жоқ па? — деді ол.

— Жоқ!

— Е, қайда кетеді ол?

— Сіз төмен түсірген жоқсыз ба?

— Түсірсем, сұраймын ба?

— Қайда кетеді, сонда? — деппін аңқау басым.

— Қайдам... ұрланбасп!..

— Кім ұрлайды? — деппін бейқам басым.

— Ойбай-ау, Бөтес-ау, не деп отырсың? Ұрының толған жері емес пе, поезд іші!..

Мүсәпір көршілерден сұрап еді, ауыз біріктіріп алғандай, «ақымақтысың, жоғалған чемоданыңды сұрап?» деп ұрысты. Сонымен, қысқасы, сөкпаяшым жоғалды. Үйден кетуге ниет еткеннен кейін жан адымға көрсетпестен мен оның ішіне жазғы-күзгі киімдерімнің ең төуірлерін сыйғанша сығарлай салғам. Найзабек пен Нұрбек мені үйден жанжалмен алып шыққанда қалып қойған сөкпаяшымды, қызыл отаута артымынан келген шешем өкеп берген. Әни-ның үйінде екеуміз оташа қарағанда, өз қолымнан салғандарым түгел болудың үстіне, өкемнің кілті өзіндегі сандығында жататын үлкен бір дорба мөншәк та ішінен шыққан.

— «Боташымаңнан қалдырып, бұл адыраны не істеймін» деп, өжең көзінен жасы сорғалап отырып салып жіберді, — деген шешем.

— «Тумады» дегенмен, — деген шешем жылап отырып, — туа сала бауырына басқан байғұсқа иісің сіңіп қалса керек, сен кеткеннен кейін жастан көзі босамай өңіреуде. Осы дерттен құса боп өлмесе не қыласың!

Артыма емес, алдыма қарауға бекініп алған менің жүйемді шешемнің ол сөзі де босатпаған. Шешем дорбаны ақтарып, ішіндегісін маған көрсеткен. Атақты бай біреу болмаса (ондайларды өзім көрген емес), қазақ байғұстың қызға деп жиятын моншағының көбі күмістен және бағасы арзынау тастардан жасалады ғой. Өжеменің жияғандары сондай екен. Бірақ ішінде, бағасы арзан болғанымен, жасауы өте өзімілері көп. Сақина, жүзік, қаптырма, іпек, алқа сияқты көп сымдырмақтардың арасында, «қыз» болған алғашқы жылдарында ғана шапшама тағып, кейін алып тастаған, екі алақанының әрқайсысында он-оннан «адал солкебай»¹ ілген үзбелері бар шолтым да жүр. Біздің Торғайдың даласында, қау шөпке байланып «жылан түкірік» деген, сырты бұдырмақ әдемі бірдеме болады. Оны шөптен суырып алсаң, іші қуыс. «Жылан шықпайды» деген ырыммен, шешелері балаларының үстіне оны да қалап қояды. Өні қырдан өргендей сынбайтын, тозбайтын нәрсе болады. Менде де сол «жылан түкіріктің» кішкене дорбаға салған бір ұясы болушы еді, ол әлдеқайдағы қалтамда жүруші еді. Қалай тапсаңын кім білсін, өжең дорбаға оны да салып жіберіпті. Ең қызығы: «Бір жасқа толғаншаңа дейін кигіздік» дейтін кішкене жеңсіз қамзолым бар-ды. Тұтас маталары бола тұра, өжең оны барқыт пен жібектің иелер түсті қиындарынан құрап, моншақ атаулыны үстіне жытырлата қалай берген. Қазақта «жын, шайтан жолмайды» деп, жас баланың бесігінің басына үкінің аяғын байлап қоятыны бар. Өжең де маған сөйтіп, бесіктен шыққаннан кейін, өлгі жеңсіз қамзолымның жауырынына қалап, бертіңге дейін төсегінің басына жастап қоятын. Өжең кей кезде осы қамзолды алатын еді де, «кішкене күнідегі иісіңді сағыным!» деп, мұрынына қатты баса іскейтін еді. Дорбаның ішіне өжең сол кішкене қамзолымды да салып жіберген екен!..

Міне, соның бөрі де енді жоғалды!..

Ғажалқа қараңыз: сөкпаяшыма ішім аши тұра, мен жыламақ түгіл көзіме жас та алған жоқпын!.. Несіне жылай-

¹ Бір сомдық күміс.

мын?... Өзім қашып бара жатқан ескі дүниенің мүліктері емес пе ол?... Мүліктері түгіл өзі қайда қалды ол дүниенің?... Ендігі тілегім: «Құдай артымаңан емес, алдымаңан жарылқасын!» емес пе?

Жоғалған дүниеден, ішімнің ең қатты ашығаны – Бүркіттің альбомы. Үйден кетуге ойлағаннан кейін, ол құрығырды жоғалтып аларыма деген оймен, үстімнен тастамауға бекінген төс қамзолымның астарына, бетіне берік шүберек сап, мықты жіппен айнала шындып тастағам. «Шығасыға иесі басшы болады» дегендей, шешем сөкпаяшты алып келгеннен кейін, «шапанымды шешкенде ұрлатып аларыма» деп альбомды сөгіп ап, ең терең түкпіріне тастағам!..

Міне, енді ол да жоғалды!.. Енді мен Бүркіттің ки-нәлілігін немен дәлелдеймін?..

Кинельге Ташкенттің поёзы кешікпей келді де, біз жүріп кеттік. Төртеуміз бір вагоннан аралары аздақ екі купесіне орналастық: тағы да Балқаш әйелімен бір купеде, Мүсәпір мен мен бір купенің орталық орындарында, қарсыма-қарсымыз. Мен тағы да бүктетіліп жатып алумен болдым. Серіктерім Кинельге дейін бүктетілуімді – поезды жатырқауға жорыса, ендігі бүктетілуімді – жоғалған нәрселерімді қайғыруға жорыды. Неге жорыса да мейілдері!..

Кинель мен Қызылорда арасы «ит өлген» жер екен!.. Күндер де өтіп жатыр, түндер де өтіп жатыр!.. Тоқтаған жерлерінде болмаса, поезд зымыраған жүрісінен бір де таныбайды. Бұған дейін аттан басқа жүйрікке мініп көргенім маған, поезддың мына ызғындатум жолден де ұшқыр сияқты. Бірақ бұндай екпінге де үйренелі екен, адам. Бастапқы күндерде басым айналған мен енді шетсіз-шексіз жоық, сұр далаға терезеден тесірейге қараймын да жатамын, оған басым айналмақ түгіл, түгім де құритын емес!.. Зымырап келе жатқан поезде қарап, Сәкен Сейфуллиннің өзім мектепте жаттаған «Экспресс» атты өлеңін еске түсірем де, кей шумағын ішімнен жатқа айтып қоям:

«Айда, отарба, тынбай аулап айдап бас!

Дөңгеленген жарылысын «так, так, так»

Шаңды жарық,

Шаңды жарық,

Болсын халық.

Электр жаз, тынбай айда, жол ұзақ!..»

Осы ұзақ жолға мен де түсіп келем. Қайда барып тірелеріме қолым жетпейді. Қайда тірелсем де тезірек жеткім келеді.

«Ұра берсе құдай да өледі» дегендей, жүре берсе шетіне шықпайтын жол жоқ екен. Міне, біз, жеткізбестей көрінген Қызылордаға да таянып қалпыз. Оны маған Мүсәпір хабарлады. Меміл түн ортасы алдақшан ауған шақ. Қызыл отаудан аттанарда «Шамсияға тапсырарсың» деп қолыма хат ұстатқан Әсия:

— Барар уақытыңды мөлшерлеп телеграмма да берермін, күйеуі қызмет істейтін жерде ат бар. Алдыңнан шығар. Алда-жалда, әлдене себептен шыға алмай қалса, хат сыртындағы конвертте көрсетілген адреспен өзін іздеп бар, — деген.

— Балқаш, сізге де тапсырам, — деген ол үйден шығарда, менің Шамсия үйіне бару жайымды айта кеп, — егер тосып алмаса, арбақеш жалда да өзін апарып сап, көзінше орналастыр!

— Мақұл, — деген Балқаш.

«Қызылордаға жақындадық» дегеннен-ақ, «Шамсия қарсы алар ма екен, жоқ па екен?» деп қобалжи бастадым. Өзім іздеп баруға Әсияның хаты да сөкпашымымен бірге жоғалған. Ол жөйімді Мүсәпір білмейтін болу керек, «ал, енді қайда түссің?» деп еді, «Шамсияға» дедім мен.

— Қайтесің, танымайтын бөтен біреудің үйіне түсің? — деді Мүсәпір. — Қала халқының сыпайылығы көп болғанмен, сыйм аз болады, еңбекақыға қарап, өздері зорға қалтырап отырады, сыйлағаналы ғана бір қонығасы береді, сыйламағанына ол да жоқ, бірден артықты ауырлайды. Әсиян айтса, қарсы алуы — алар. Бірер күн сыр да білдірмес. Содан кейін құтылғанша асық болады. Оқу орнына неше күнде реттелерің мәлімсіз. Оған дейін менің пәтерімде неге тұрмайсың?.. Қазақ үйі. Жайлі үй...

— Үдделескен жерге барғаным мақұл ғой, — дей салдым мен.

Поезд Қызылордаға кеп тоқтады. Біз түстік. Мені іздеп жүрген ешкім көрінбейді. Енді не істеуге біле алмай келе жатқанымды:

— Шырағым, қайдансың? — деп, қалаша киінген бір орта жасты, қара мұртты еркек қолденендей кетті.

— Оны қайтесің? — деп Мүсәпір киілге қалды.

— «Қайтіп» жеп қояды деймісін? — деді анау Мүсәпірдің сөзін ұнатпағандай, — іздеп жүрген кісім бар.

— Қайдан?

— Торғайдан.

— Менмін Торғайдан! — дедім мен.

— Атың кім?

— Бөтес!

— Ендеше, ідеген кісім сен екенсің, шырағым. Әсия деген апан, Шамсия деген апана сені қарсы ал деп телеграмма берген екен. Ол апан үйде жоқ еді. Мәскеу, Ленинград жағына кетіп еді. Мен сол кісінің жұбайымын. Атам — Аманжол Амандықов.

Аманжол менімен қолдасып амандасты да:

— Апаның орнына ат алып шықтым, шырағым, — деді.

— Қашан келетін апасы ол? — деді Мүсәпір.

— Әй, сен өйің, сөздеріңнің бәрі ілгішті жігіт екенсің, — деді Аманжол оған. — Апасы болмаса, апасының үйі бар, үйінің бір баланы асырай тұрарлық шамасы бар..

— Сіз мені қараңғыда танымай тұрсыз ба деймін, жолдас Амандықов. Мен Балқашпын! — деп Аманжолға Балқаш қолын ұсынды.

— Қай Балқаш? — деді Аманжол.

— Жидебас!

— Ә-ә!.. Сіз қайдан келесіз?

— Торғайдан. Бөтеспен бірге. Айтып тұрған Әсияңыз, бұл баланы маған ертіп жіберіп еді, «өз қолыңнан орналастыр» деп.

— Орналастырсаң, жүр біздің үйге! Ертен барарсыңдар, баратын жерлеріңе.

— Өзара ақылдасайық, содан кейін айтайық, — деді Балқаш.

— Ә, жақсы! — деп, ақылдасуға бөгет болғысы келмегендей, Аманжол өрі қарай кетті.

— Өзің біз, Бөтесжан, — деді Балқаш. — Алдыңнан Шамсия шыққанда жақсы болатын еді. Қызметін былай қойғанда, өйел жынысты адам. Ерiне де рақмет. Өйелiм үйде жоқ демей алдыңнан шықты. Ал, енді қалай болар екен бұл? Өйелсіз аңырап тұрған үйге ержөкпен еріп кетуің қиын. «Бізге жүр» дер ем, тұрған бөлмем қуықтай тар еді, жаны көп үй еді, жатар қуысы жоқ еді.

— Сонда не қыл дейсіз? — дедім мен, бұл сөзді көп созғым келмей.

— Қайдам!.. Мүсәпірдің пәтері де кең еді. Үйі де, иелері де жойлі еді. Оқуға орналасқанша сол үйге бара тұрмасаң?..

— Барайын! — дедім мен.

Демегенде ше?.. Қай бір жолым оңып келе жатқан адаммын мен?.. Қырсықтан қырсыққа шалынып келе жатқан бетім емес пе бұл?.. Азар болса, сол қырсықтың біреуі күтіп тұрған шығар ол үйде?..

IX. ТОНАЛУ

— Сізге жыты қараңғы түнде ат алып шыққаншағыңыз үшін мың бір рақмет, жолдас! — деді Балқаш, аңадай жерде қараңдап біздің жауабымызды күтіп тұрған Аманжолға, — осы тұрған бөріміз де торғайлықбыз. Ақылдаса кеп, Бөтестің бізбен бірге барғанын мақұл көрдік. Бұл өзі елден оқуға келе жатқан бала. Аманшылық болса, ертеңнен бастап орналастыру жоблығына кірісеміз. Жайғасып болғанға дейін апасы да келер. Содан кейін апасына баланың өзі іздеп барып амандасып шығар.

— Оқасы жоқ, — деді Аманжол, — онда, арбақеш жалдатқанша, өзім апарып салайын.

— Оқасы жоқ, — деді Балқаш, — біз екі жерде тұрамыз, бұл келе жатқан адамдар...

— Он жерде тұрсаң да мейлін, — деді Аманжол, — қайда бөлінсең де осы Қызылорданың ішінде шығарсың.

— Мен сыртқарырақ тұрам, — деді Мүсәпір.

— Ескертулерің көбейіп кетті ғой, — деді Аманжол күліп, — жалдағалы тұрған жоқпын атымды, «алыс-жақын, қисық-қиғаш» дейтін. Мингілерің келсе жүріндер!

Мен білетін қазақ гүрпына қарағанда, бұндай сөз айтылғаннан кейін, серіктерімнің Аманжолға жармасып, ат жалдып-ақ кетулері қажет еді. Олар бағзалдың оң жағындағы басқыштан төмен қарай түсе берген Аманжолға сүмендей ерлі де, әлдеқайдағы қараңғы жерде, ағаш арасында тұрған арбақына бірге барды. Сол арада жайлақ тараптасқа жегілген ығы-жығы ат иелері: «маған мін!.. маған мін!» деп кес-кестеп жүргізбейді. Біреулері аттарын «жорға» деп, біреулері «желгіш» деп мақтайды. Сапырылысқан көп көліктің ішінде, үлкендігі бұзаудан аз-ақ қалқыңқы, жылқы сияқтанған бірдемелер де көрінеді. Балқашқа:

— Мынау не мал? — деп сыбырласам:

— Қорысп не едің? — дейді ол.

— Жоқ.

— «Есек» деген осы!

Мен туып өскен Торғайдың құлақ естір жерінде есек болмаса, қайдан көрем есекті?..

Аманжолға ерген біз, қаптаған көліктердің арасымен қақтыға-соқтыға келе жатыр ек, нақ қасымнан өлдене бақырып қоя берді. Бұрын естімеген бұл тұрпайы және қатты дауыстан қорқып кетіп, «алла!» деп Балқашты күшәктей алдым.

— Не болды? — деді Балқаш.

— Немене, бақырған?..

— Есек!..

Бақырған есек лезде қатты дауысын бәсеңдетіп, аяғын бағулатып барып, жылаған сияқты ғып бітірді.

— Неге бақырды? — дедім Балқаштан құшағымды жа-
зып.

— Есек, тауықтың қоразы сияқты: таң атарда, түсте, күн батарда осылай бақырады. Тауықтың еркегі ғана шақырады ғой. Есектің ұрғашысы да, еркегі де бақыра береді...

Қазақтың «естімеген елде көп, есек мінген сартта көп» дегені осы екен!.. Кітаптан атын ғана оқып, ақымақтықтың бейнесі саналатын есекті «қандай болады екен?!» деп көруге құмартушы едім. Енді оны да көрдім!..

Аманжолдың жадағай арбасына мініп жүріп кеттік. Ат жүргіші екен. Ол әуелі, аңда-сандағы жерінің қақпасында жылтыраған панары, үстіне келір-бұдыр тас төселген әлдене көшемен жұлқына жортып отырды.

— Ақырын!.. Ақырын! — деп отырды қатты жортқан аттың жадағай арбасының секеңдеп соққылдауына шынайы алмағайдай болған Балқаш. Көшенің екі жақ жиегіне де қатарланған қалың ағаш өскен. Аласа үйлер сол ағаштардың арасынан оңең елеңдейді. Онымен аз уақыт жүргеннен кейін:

— Бұл қаланың ең үлкен және ең көркем көшесі осы, — деді Балқаш, — бұның бағзал жағы «Энгельс» боп келеді де, әлгі бір бұрылыстан бергісі «Карл Маркс» болады.

Әріректен барып бұрылған бір көшені Балқаш «Ленин» деді. Соны бойлай біраз уақыт жүргеннен кейін Балқаш Аманжолға «енді былай беттенді!» деп, одан «былай бұрылыңыз!» деп әлдеқайдағы қисық-қырғар көшелерге бұрылап кетті де, ақыры — «осы!» деп әлдене қақпаның алдына тоқтатты.

— Ал, түсейік! — деп Балқаш Жаңылды сүйеп түсірді де, одан кейін нәрселерін түсіріп:

— Жолдарың болсын! — деді бізге.

— Иранбақтың шығыс жағымен сыртына қарай, — деді Мүсәпір.

Жұлқынған атымен тағы да екпіндете жөнелген Аманжол:

— Әлгі жігіттің қасындағы әйелі ме, қарызды ма? — деді.

— Әйелі, — деді Мүсәпір.

— Ә-ә... Әйелі буаз емес пе өзінің?

— Оны неге сұрадыңыз? — деді Мүсәпір күліп.

— Қайдам!.. Арбаға мініп көрмегендей, әлде буаз қатын-

ның баласы түсіп қалардай, «ақырын!» деп мизамды алды ғой өлгенде.

— Әйелінің жүкті екені рас! — деді Мүсәпір күліп. — Балаға зәр боп жүрген адам. Зақым келе ме деп қорықса қорқалы да.

— Ал, мынау қарындас қайсына жақын? — деп сұрады Аманжол.

— Екеуімізге бірдей, — деді Мүсәпір. — Ру жағынан бәріміз де Арғынбыз, оның ішінде Өтейміз...

— Оңда өлгі үйде неге қалмады Бөтес?

— Неге дейсіз?

— Әйелге әйел үйір емес пе, әдетте? Оқута орналасқанша Бөтестің өлгі әйелмен бірге бола тұрғаны мақұл емес пе?

— Ол рас қой, — деді Мүсәпір ыңғайсызданғандай. — Бөтестің маған, яғнинің жасуындай жақындығы бар елі, сондықтан бірге еріп келе жатыр...

Ар жағын қасбалағысы келмегендей, Аманжол: «а-а» деді де қойды.

«Иранбақ» дегені ит өлген жер екен: өлгенге тар және қисық көшелермен бұралаңдай жүріп келеміз, жүріп келеміз... Міне таң да бозарып, жолшыбайғы үйлердің кейбірінің қорасынан тауықтар да шықарып жатыр... «Ит» деген мұштыма көп болар ма бұл қалада!.. Көшелерде шұбыра шауып жүрген, қора-қорадан үріп шыққан иттерге қисап жоқ сияқты... Кеңесетін тақырып таба алмай келеміз бе, неміс, сияқайсымызда үн жоқ... Сойтіп отырып, қаладан да шығып бара жатқан сияқтымыз... Бір кезде құман төмпелердің арасына кіріп кеттік... Ол төмпелердің кейбірінің астынан адамдар шығып жүр.

— Бұл не? — десем:

— «Кепе» деген үй осындай болады, — деп жауап берді Мүсәпір. — Төбе сияқты, жар сияқты биіктеу жер болса, іргесін жыраты да, төбесін жауып, жарық түсетін шаңырақ сияқты бірлеме орната салады. «Кепе» дегені сол.

— Көп пе мұндай кепелер, қалада?

— Әдетте, қаланың шеткі жақтарында болады кепелер. Қымылора халқының төрттен бірі осындай кепелерде тұрады деген сөз бар. «Дарияным» бұл ел «Дайра» дейді. Кигіз үйлі бұл ел «қара үй» дейді...

— Онысы несі?

— Жатақ жатып егін себушілер көп бұл елде. Олар, орман, келейлер. Келейде ақ кигіз үй түгіл, бозы да болмайды ғой. Көбі жыртық қара үйде отырады ғой. Сондық-

тан «қара» деп атаған болу керек. Кедейлердің көбінде қара үй де болмай, кетпеншілердің, яғни, егіншілердің көбі жерден қалған кепеде тұратын болу керек. Дайранның осы тұстағы ар жағында, «қырық кепе» дейтін ауыл да бар. Алғаш «қырық» болу керек. Қазіргі саны жүзден астам сияқты.

Мүсәпір одан ері Сыр елінің егіншілігіне, егінші қолдан суарудың қиындығына тоқтай кеп:

— Мал бағып күнелтетін біздің Торғай елімен салыстырғанда, Сырдағы егіншілердің бейнесі мың есе артық дегуге болады, — деп қойды.

Кепелердің арасындағы жамықтау жерлерге жайпақ төбе, шағын үйлер де кездесіп отырған. Солардың біреуіне таппа:

— Менің потерім осында! — деді Мүсәпір. Бір үйді нұсқап.

Ұзақ жүруден бе, әлде, қала шетінің жолында өсілген күм жатудан ба, Аманжол ақ көбіктеніп қарқындалған атын бұрлы да, нұсқаған үйдің қақпасыз ашық қорасына кіргізді. Ат тоқтай, үйден қиығы ұзын қара мұрты бар, басында қарамен тыстаған түлкі бөркі бар, қалаша жобалғылау киінген орта жасты еркек шыға келді де:

— Ә, келіп қалдың ба, Мүсәпір? — деп, арбадан түскен оған қолдасып амандасты.

— Ие, мал-жан аман ба, Күзеке? — деп шүйіркелесе кетті Мүсәпір.

— Құдай-ау, Мүсәпір ме, мынау келіп қалған? — деп, басына ақ орамалды шаршылап байлай салған, көйлекшпен, орта жасты семіз қара бұжыр әйел шыға келді.

— Есекке, амансыз ба? — деп қолдасты оған Мүсәпір.

Ішімнен «тпасы — ері, мынасы — әйелі болар» деп жорым. Екеуі де «мынау кім?» дегендей маған қараған соң:

— Біздің елдің қызы, — деді Мүсәпір оларға мені таныстырып, — оқуға келген қыз.

Тегі, мені Мүсәпірдің қалыңдығы деп жорым ма, немене, «ә, түсінікті» дегендей, екеуі де жымнып қойды. Аманжолмен таныстықтары болмау керек және оны арбақешке санау керек, әйелі де, ері де амандасқан жоқ.

— Ал, Есектас, — деді еркек әйелге, — қонақ келерін білмей қалдық қой. Базарға мен-ақ барайын енді. Сен төргі бөлмеде жатқан балаларды ауыз бөлмеге шығар да, қонақтарды жайғастыр. Бол, тез!.. Бүгін күн жексенба. Базар ерте басталады. Мен, — деді ол Аманжолды нұсқап, — нәрселерді мына кісінің арбасына сала қояйын да, базар тұсынан түсіп қалайын...

— Мен сені апармаймын, — деді Аманжол оған.

— Неге?

— Үйім базардан теріс жақта.

— Бола берсін. Жай сұрап тұрған жоқпын, ақша төлеймін.

— Оған сенің ақшаң жетпейді.

— Не айтып тұрсың өзін? Кімге санап тұрсың мені! — деп «Күскен» (артынан білсем, шын аты — Күзен екен. Б.) едірендеп келе жатыр еді:

— Едірендеме! — деді Аманжол түйіліп, — мені де кім деп тұрсың өзін?

— Сен кім ең?

— Амандықов Аманжол деген кісіні естіп пе ең?

— Ә-ә... — деп Күзен сасқалақтап қалды...

— Ол кім еді? — деген әйеліне, Күзен теріс қарап еріні тістеп, «өңір үнілді» деген белгі көрсетті.

— Едірендей түс, ендеше! — деп Аманжол күле қарап еді, Күзен одан жаман сасқалақтап:

— Жо-жок, ағат сөйлеп қалдым, кешіріңіз! — деп, «үстап алар» деген адамдай артына жалтақтай қарап үйіне кіріп кетті. «Бұл бір пәле адам екен ғой!» дегендей, Есектас та ерінің артынан үйіне сүп берді.

— Апырай, жолдас-ай, — деді Аманжол, мана, жолшыбай аты-жөнін сұрап алған Мүсөпірге, — мынау Күзен деген азыққа қайдан үйір боп жүрсің?!

— Білетін бе едіңіз оны? — деді Мүсөпір.

— Неге білмеймін? Атақты жүлік емес пе бұл? Барып тұрған жоллап. Саудаға қатын-баласынан басқанын бөріні салады деп естимін. Өзі өлердей картожық деседі. Қартқа бір уақыт қатынын да ұтқызып, бірер айдан кейін қайта ұтып алып деген. Соңысы — әлгі «Есектас» дегені бөлу керек. Моншақ атаулының ең күнсызының атын қойған екен, бейбаққа. Өзінің де атын тауып қойған «Күзен» деп. Кішкенеелігіне қарамай, ең жауыз, ең батыл аң емес пе ол?.. Басқа жемтік табылмаса, өлген адамның көріне түспей ме?..

— Сізден неге қорқып тұр, сонша батыл адам болса? — деді Мүсөпір.

— Қызметімнен.

— Айтақшы, сұрамаппын-ау, қызметіңіз қандай еді сіздің? — деді Мүсөпір...

— Шағын ғана, — деді Аманжол жымиып.

— Сонда да?

— Күздерді қорқытарлық қана, — деді Аманжол күліп.

— Рас айтам, не қызметтесіз?

— Қалалық финанс бөлімінің бастығы...

— Ә, онда түсінікті, — деді Мүсәпір сабырлы кескінмен.
— Неменс түсінікті? — деді Аманжол.
— «Саудагер» деп тұрған жоқсыз ба, Күзенді. Саудагерге салықпен дем алдыра ма, финютдел? Бірақ, бұл сіз ойлағандай саудагер емес қой деймін.

— Неге?

— Мен бұл үйде тұратын кісі емеспін. Ағасы Қарсақтың үйінде, қалада тұрам. Бұлар бізге жамағайымдар, төртінші атадан қосыламыз. Арғы аталары Түлкі — Торғайдан осы Ақмешітке ақ-шөміш¹ боп келіп жүріп, қалып қойған екен. Күзен мен Қарсақтың әкесі — Борсық, менің кішкене кезімде Торғайға біздің үйге келіп-кеткені бар. Менің әкем де ана жылы бұларға келіп-кеткен. Содан таныс болған ағайын. Бұл үй қаланың шетінде, жойлі жерде болғандықтан, маңайдағы елдің жүкшілері үнемі түсіп жүреді. Олар қысы-жазы үздіксіз қаптап жататын еді, бүгін неге жоғын білмеймін. Бәтесті ағасы Қарсақтың үйіне де апаруға болар еді. Онда апармаған себебім: қазыналық пәтерде тұратын ол, быыл талып қып, горкомхоздан жер алып, өкіметтен қарызға ақша алып, орталық тұстан өзіне баспана жасатып жатқан. Жаңа үйі өзiрге бiтпеген болу керек. Ескі пәтеріне бір танысы кірмек боп, мен еште кетерде ремонтқа кіріскен, өзгелері қора ішіндегі сарайда қалған. Сол ремонттының біткен-бітпегенін біле алмадым... Күзенде «сауда» дейтін сауда жоқ қой деймін: өзі де, қатыны да оқымаған атамдар. Қара жұмыс істеуге көксаулау адам. Әйелі үй жабдығынан босана алмайды. Малдары жоқ. Сонан кейін ескі-үскы бірмелерді алып-сатып, тиын-сиын пайда түсіріп күн көретіні рас болу керек.

— Бұл ақтауым, не Күзенді білмеуім, білсең әдейі айттып тұруым. Ал, біз оны жақсы білеміз.

— Шын саудагер болса, ол неге сізді жақсы білмейді?

— Жақсы білмейтіні: Москвадағы үш жылдық финанс курсым өнеугүні ғана бітіріп келдім. Курстан бұрын да осы қалада финанс агенті боп істегем. Сонда байлар мен саудагерлер мен туралы: «Салықшы агент Аманжол, қолына түссең аман бол!» деген мақал да шығарған. Жаңа сырғы жөнелгені, бұл Күзен менің атымды, қызметімді білесті болу керек те, өймді көрмеген болу керек. Бұрын Ташкенде тұрып, бұнда мен оқуға кеткен соң келді деген.

— Өзі неге кешікті? — деді, бұл тақырыпта енді сөйлескісі келмеген кескінмен Мүсәпір.

¹ Кірешілер.

— Аузында құрулы қақпан тұрғанын білетін аңның інінен шыққанын қашан көріп ең, жолдас! — деді Аманжол, — ал, нәрсе-қараларыңды түсір, мен кетем.

— Үй ішін жинастырып болған-болмағанын біліп шығайын, — деді, нәрселерін арбадан түсірген Мүсәпір маған. — Мыналарды қалдыра тұрайын, сен қарай тұр.

— Шырағым, — деді Аманжол, Мүсәпір кете, асығыс сөйлеп, — бір сұрау сұрайын, көңіліңе ауыр алма!

— Айтыңыз!

— Бұл Мүсәпірмен байланысың жоқ баламысың?

— Алла сақтасын! — дедім мен шошып кетіп, «байланысың» дегенін «күйеуің» деген мағынада ұтып. — Оқуға бірге шыққан серік қана, басқа ешбір жақындығы жоқ.

— Ендеше, ойыма келгенімді айтайын, шырағым: «жорға жүркінен бұл болады, жаман жүркінен құл болады» депті. Мынау — Мүсәпір дегеніңнің жүркісі жаман екен, осыныша үлкен қаладың, мынадай жаман адамның үйін іздеп кел түскен!.. Тілімді алсаң мұнда тұра көрме, шырағым!.. Үйінде әйелі жоқ демесен, өлі де біздің үйге жүр!..

— Елден бірге келген жолдастан рұқсатсыз бөлініп кеткенім ұят қой, аға.

— Қандай оқуға келіп ең, өзің?

— Аты жадымда жоқ, аға! Оны Мүсәпір біледі.

— Қасыңда жатақханасы бар оқу болса, бүтіннен бастап көшіп ая. Апын келген соң біздің үйде тұрарсың. Ал, мен кеттім! — деп Аманжол атын бұра берді. Қимаған сияқтынып, төмсарып төмен қараған мені де қымағандай, Аманжол қақпаға қаратқан атын тоқтатты да:

— Ал, қош бола тұр, шырағым! Біреудің «бесік табы арқанын, емшек табы ауызынан кетпеген» баласы сияқты екенсің!.. «Жолың оң болсын!» дегеннен басқа не айтайын, — деп жүріп кетті.

Осындай иман жүзді адамдар да дүниеде көп екен ғой!.. О, жасаған, мені сондайлардың арасында болдыра гөр!..

Аманжолдың кетуін аңдып тұрғандай, үйден Күзен мен Мүсәпір қосарланып шыға келді. Күзеннің нығанда іші толы қап.

— Ал, Мүсәпір, мен кеттім! — деді ол қақпаға қарай жөңеле беріп.

— Ә, жақсы! — деп Мүсәпір маған қарай жақындапты да, — өлгі Аманжол дегенің алымға тоймайтын адам көрінеді. Біреуді «байсын», біреуді «молдасын», біреуді «саудагерсін» деп, жокты сылтау ғып, пара берсе тімей, бермесе салықты үстемелетіп сілесін қатыратын көрінеді. Өлгі Күзен сияқты

күнін зорға көріп отырғандарды да тіміскілеп тауып аң, пара бермесе, салықпен түншықтырады екен. Манағы айттып тұрғандарының бәрі ықтырып алудың айласы екен. Мына бейшара оның көзіне түспей-ақ жүреді екен, әдейі алып келгендей, біз үстінен түсірдік. Енді күн көрсетпейді бұған, — деді.

— Ондай кісі сияқты емес қой, — дедім мен.

— Сөзіне қарама оның, ісіне қара.

— Егер бұл үй бейкүне біреулер болса, біз айтармыз, ол кісіге.

— Айтқаныңды таңдаса!..

Біздің көңілімізді Есектасын дыбысы бөлді.

— Үй жиналды, келіндер! — деді ол.

Кіріп көрсем, жинайтын да ештеңесі жоқ үй екен: ортасын шұбалма пешпен бөлген үлкендеу бөлме, төсеніші, жасауы жоқ ауыз бөлмеде қоқырып жатқан ыдыс-ағз пен самауыр, шәшкелер, олардың үстіне быжынай үймелеген шыбын; төргі бөлмеге кірсек, сәкісіз соққан балшықтың үстіне құрақ төселіп, оның үстіне қырық жамау ескі, кең кенеп тастай салынған; сол жақта тақтайдан тұрпайылау ғып құрастыра салған ағаш төсек, оның үстіндегі жамаулы кір көрменің астында, кір жастықтың үстінде көскіні Есектасын аузынан түсіп қалған сияқтыңан, ап-арық, қап-қара, дудар шаш кішкене қыздың басы қылтынып, көң жылтырайды, бөксаша жасау, жиназ, киім-кешек көрінбейді, бұнда да құжынаған шыбын!..

— Түн қатып келіндер ғой, — деді Есектас бізге, — жатып біраз ұйықтап алыңдар. Әлгі біреулерің бізді «саудагер» деп таныды ғой. Осындай бола ма саудагердің үйі, келген қонаққа салып берер төсегі жоқ?..

— Бәсе, деймін-ау! — деп Мүсәпір оны қуаттап қойды.

— Киімдеріңді жастанып жатасыңдар, ұят та болса! — деді Есектас.

— Енді, амал қанша, оған! — деді Мүсәпір, — «жоққа жүйрік жетпейді» дегендей, қайдан табасың жоқты. Құса-йып көз шырымын алсақ болды...

— «Сыпайы сырын жасырмайды» дегендей, — деді Есектас, — расын айтқанда, бұл «саудагердің» үйінде қазір ішетін ас та жоқ. Сендер оянғанша жортып қаладағы базарға барайын да, сендерге жүрек жалғайтын бірдеме алып қайтайын.

— Үйтіп қысылмаңыз, жеңгей! — деді Мүсәпір. — Үйімізді қандырсақ болды. Одан кейін қаладағы асханаға барып тамақ ішеміз.

— Жок... сонда да... «Қонғанша қонақ ұялады, қонғаннан кейін үй несі ұялады» дегендей, үйге түсіп қалған сондам тыпырмауымыз ұят қой, өсіресе, Бөтестен! (Менің атымды қайдан біліп қойған?!.. Б.) Бұрын біздің үйден дәм татпаған бала. Семі қойшы!.. Сен өз кісіміздің ғой...

Есектас жөнеле берді де, есік алдына тоқтап «Қодық!» деп еді, «әу!» деді төсекте жатқан кішкене қыз. «Ұйықта сен де, ұйықтамасаң, қонақтардың мазасын алмай, қимылдамай жат!» «Жарайды!» деді қыз.

Есектас төргі бөлменің есігіне құрылған кір пердені түсірді де, өрі қарай кетті.

— Сен, Бөтес, анау Қодықпен бірге жатсаң қайтесі? — деді Мүсәпір маған.

— Жок! — дедім Қодықтан да, төсегінен де жеркенген мен, — бұрышқа, жерге қисаям.

— Ендеше, кроваттың басындағы бұрышқа!

— Жок, оң жақтағы бұрышқа!..

— Мейлің. Ендеше, мен қисайып ол бұрышқа. Мүсәпір кроват басындағы бұрышқа барды да, пальтосын басына жастанып, бетін іргеге қаратып жатып қалды. Өз бұрышыма барып отырған маған, манағы қалпында жатқан Қодық, мысық көрген жылаңдай қысық қара көзімен, үн-түнсіз, қимылсыз қадалды да қалды. Жатқым келе қоймаған мен, сол төсірейе қарауға шыдай алмағандай, түіе жүн жемді қамқолымды басыма жастап, бетімді іргеге бере қисай кеттім. Бірақ, қалғи алсамшы, көрейін!..

Біздің елдің шыбындары дененің ашық жерін жыбырлатқаны болмаса, шакпайтын еді. Бұл үйдің шыбындары адамды сонадан кем шакпай, тістеген жерін удай ашытады екен. Оның үстіне, қайдан кіргенін кім білсін, бұл үйдің ішіне ызыдап қаптаған сары маса!.. Иіс-қоңысы көп үйде бұрға де көп қой деймін, өлденелер қойлегімінің ішіне кіріп ап, арадай талап барады!.. Тағы бірдемесінің шакқаны, етіңді нт тістегендей ауыртады!.. («Қаңдала» дегенді бұған дейін көрмек түгіл естіген жоқ едім, кейін білсем, мынауы сол екен.)

Қаңдала, бұрға, шыбын, маса сияқты «жөндіктердің» талауына түскен мен, өз денеммен өзім арпалысып жатып қалғып кетем де, дуылдаған денемді тырналып қайта оянам. Мүсәпірге қарасам, қорылдап ұйықтап жатады. Қызға қарасам, басын көрпесімен бүркеп алған. Бірақ, оны да жөндіктер шаға ма, шемене, көрпе астында тыпыршып, бүлкің-бүлкің етеді. Осы бөлменің маңдайшасында, тықылдап соққан дауысы төбенді тескендей боп шыаңжырлы қаңылтыр сағат ілулі

түр. Былай карасам, оның жүрісі шапшаң-ақ сияқты. Ал, қалғып оянып бетіне қарасам, тықалдауым жылдам болғанмен, тілдерінің жылжуы шабан сияқтынып, жүрісі өнер емес.

Мазамның бұл кетуі аздай-ақ, бір кезде бұл үйдің ішіне шақырайтын күн сөулесі түсе қалды. Бет қарап жатқан қабырғадан ол сөулесі көргеннен кейін артыма бұрылсам, қарсы терезеден көрінген күннің жоғарғы жақ қызғылт ернеуі көкжиектен жаңа қылтып келеді екен.

Түріне қарап, мен оны алғаш өрттің жалыны екен деп қалғам. Қалала қарап жатсам, көтеріліп келе жатқан күн!..

Біздің Торғайдың күні бұлайша шақырайып сирек күндерде ғана шығатын еді. Ол, әдетте, көкжиектегі тұмандау бұлттан көтерілетін еді. Егер ашыққа шыға қалса, жаңа түскен келіншектей, лезде бетіне жүқа бұлтты бүркеніп, төркінін сағынып оңашада жылап алатын келіншектей, жеңіл ғана жаңбырың сіркіретер еді... Ол, тек, сөске көтеріле қызар еді, сол қызуды жан-жануар ауырсынар дегендей ыстық күндердің көбінде салқын самал есер еді...

Қымылорданың күні басқаша екен. Көкжиектен жалыны лаулай шыққан ол жоғарылаған сайын қызына түсіп, бііктеп алған шағында, үйренбеген адамды дем ала алмастық халге келтіреді екен. Осылай қызына бастаған шақта, самалға желпінейін деп тысқа шықсам, самал орнына ыстық жел соғып түшпінкытырып жібере жаздады. Үйге қашып кіріп, төргі бөлмеге барсам, ұйқы жеңген бе, әлде, үйге бұрын да талай қонып дағды алған ба, бөлме ішінің қапа боп кетуіне, «үй жөндіктерінің» мазалауына қарамастан, Мүсәпір манағы қалпымен қор-қор етеді!.. Қыз манағы бүлкілдеген қалпында өлі жатыр...

Әрі пысынаған, әрі ұйқым ашылған мен, жуынып, тарапып... дегендей, азырақ желпініп алуды ойладым да, оуелі үстімдегі төс қамзолымды шештім. Содан кейін, өрулі шашымды тарқатып тарайын деп, бұрымымды кеудеме қарай түсірсем, үшмидағы екі тентелігі бар шашбауым жоқ!.. Бұрымымның үшы тарқатылып түр!.. Әлгінде қисайғанда ғана бар шашбау!.. Оның Қалика қара жібектен ызып берген ұзын бауын тұлғымның түбінен шашыма қоса өріп, шаштың ұшына таяна тас қып түйіп тастайтынмын... Ол байлауым еш уақытта шешіліп көрген емес!.. Ендеше, Қостанайдан поэма мінер алдында тас қып өріп тастаған, жолшыбай сол қалпынан былық етпеген шашбауым, «қас пен қабақтың арасында» дегендей, қайда кетеді?.. Біреудің ұрлағаны ма, сонда?... Жын ба, шайтан ба ол, «біреу», лезде білдіртпей ұрлап алатын?... Әлде қалғып оянган шақтарым-

ды біреу аңлып тұрды ма екен?!.. Сонда тастай қатты өріп түйген бұрымымды тартатып шашбауымды алғанша ойнайтын өліктің бе?.. Қош, ойна алмаған екем дейін!.. Сонда ұрлайтын кім? «Мүсәпір» дейін десем, жатқан қалпында қата қалған. Ұйықтаған тұр оянар адамдікі емес. Және ұрлап қайтса ол шашбауды?.. Ұрлағысы келсе, жолшыбай қайда қалды?.. Әлде, анау бүлкілдеп жатқан кішкене қыз ұрлады ма екен?.. Қарнадай ол ұрлық дегенді біледі деймісін?.. Енді кім алады?.. Басқа жан бұл бөлмеге кірмеген сияқты еді ғой!..

Шашбауымның қалай жоғалуын біле алмай басым дан боп кетті. «Есім дұрыс па екен менің?» деп, өзімді-өзім байқасам, дүп-дұрыс! Ендеше, бұл не?..

Қазақ қызына күміс жинайды. Сол күмістің ішінде «адал» және «арам» дегені болады. «Адал» деген күмістің он тиындығынан бастап, жиырма бес тиыннан, жарты сәлкебайын (елу тиындық), бүтін сәлкебайын (бір сомдық) ішіне қоса, дөңгелегінің қырлары иректелген сызық болады және бір бетінде «қатын патшаның» сүгіреті болады, ондай күмістердің дауысы сыңғырлап әдемі естіледі; «арам» аталатын күмістердің қырлары егеудің жүзіндей кертінді келеді, дауыстары адал күмістей емес, жездей қаңғырлайды, бір жағында «еркек патшаның» сүгіреті болады. «Адалды» қазақтар асыл күміс көреді де, «арамды» – жасық көреді. (Кейін білсем: «қатын патша» дегендері Анна Иоанновна, Елизавета Петровна және І–ІІ-Екатериналар екен, олар шығарған күміс ақшаның сапасы, кейінгі еркек патшалар шығарған күміс ақшадан жоғары болатыны рас екен. Б.) Қыз-келіншектерінің киімдеріне күміс қалайтын, білезік, сақина, жүзік, шоппы жасататын қазақтар, өсіресе, ауқаттылар «адал» күмісті ғана қолданып, мүмкіншілігі жеткенше «арамын» жуытпайды.

Әкем менің шашбауыма жап-жалпақ, қап-қалың екі «адал» сәлкебай тақтырған еді... Қазір жоғалған шашбауымның маған күмісінің «адалдығы» емес, әкемнің өз қолынан жасатып бергендігі қымбат болды... Сөкпашымды кеткен моншақтарым – ашау!.. Олар жоғалғаннан кейін мына екі сәлкебай, маған екі шешемнің көзіндей, екеуін қосқан бауы – жақсы жеңгем Қалтаның көзіндей көрінген еді. Енді ол көздерден де айырылдым!..

Осы ойдан өртеніп кетердей боп, не істеуге білмей қалдым. «Алдырған анасының қойнын ашады» дегендей, «қыз ұрлады ма?» деген күдікпен қасына бардым да, үстіндегі көрмесін жұлып алдым. «Немене?» дегендей, жап-жалаңаш

жатқан қыз атып тұрып, орнында шокция қойды да, маған бажырайып қарай қойды. Жасы алты-жеті шымшыңдағы бала екен. Талай арық баланы көре-жүре, бұндай арық баланы өмірде кездестірген емен: қайыстай қап-қара денесінде сүйегіне жабысып қалған терісінен, сүйек атаулысын да, тамыр атаулысын да санап алатын!.. Кескін-түріне қарасам, ұйқысы алдақшан ашылған адам. Жыланның көзіне ұқсаған кіп-кішкене, қап-қара көздері маған қарап жаутаң-жау-таң етеді. Басында дударланған қап-қара көмірдей шашы сенсең тоқтының жүніне ұқсайды... Аты есімде сақталған қызға:

— Әй, Қодық, шашбауымды алдың ба? — деп ем, жауап берудің орнына, өткір көздерін қалай түсіп басын шайқады.

— Бер, аласаң! — деп жекіп ем, қыз тағы да үн-түнсіз басып шайқады.

Менің даусыммен оянып кеткен болу керек:

— О не, Бөтес?! — деді Мүсөпір, былшық басып қызарған көздерін уқадай басын көтеріп.

— Ұрандан құтылмайтын болдым ғой, қайда барсам да! — дедім мен жасқа булығып.

— Не болды?!

Болған оқиғаны өксіген дауыспен Мүсөпірге өрең айтып ем, ол тиңданғаннан басқа ештеңе дей алмады.

— Мен бұл үйден кетем! — дедім Мүсөпірге. — Үсқыннан қорқайын дедім осы үйдін.

— Қайда барасың, сонда?

— Көзім, тілім, аяғым бар кісі емеспін бе? Сұрай-сұрай тібармын.

— Нені?

— Оқу үйін.

Шығып кетпек болған мені, Мүсөпір зорлағандай тоқтатып, күн түскен терезеге өз пальтосын, менің желеңімді құрды да, көлеңке бөлменің ішіне мені де отырғызып, өзі де жақындау тұсқа отырып, өңгіме айта бастады.

— Бетіңмен қаңғыруға болмайды, Бөтес, — деді ол маған, — Қызылорда Торғай емес, «пәленшенің үйі, түгеншенің үйі қайда?» деп кім көрінгеннен сұрасаң, «әне түр!» деп айтып беретін. Мұнда баратын жеріңнің көшесін, номерін білмесең босқа адасасың. Өйтпек, сен. Айттым ғой жолда, «шамаң келетін қай оқуға ниет етсең де, өз қолымнан апарып орналастырамын» деп. Сол сөзім сөз. Қазір қалың баруға, мезгіл тым ерте. Барлық оқу орындары да, мекеме-

лер де бұл кезде жабық. Сағат жаңа ғана жеті болды. Тоғыз кезінде ашылады олар. Оған дейін көшпені босқа шарлаймыз. Сегізге дейін шыдайық. Үй иелері де келер оған дейін. Бұл үйге кіргенде шашбауынның бары рас болса, қайда кетеді ол? Қалғыған шағында, бөгде біреу қымқыра жонелмеуін кім біліпті. Айтайық, үй иелеріне, олар ілаестірер, мүмкін, табар.

«Үміт дүниесі» деген қызық емес пе?.. Үміттен айырылса не болар еді адам?.. Мүсөпірдің «мүмкін, табар» деген сөзінен, сөнген сияқты болған үмітім тұтанып, мен енді «жетем» деп арпалыспадым. Мүсөпір:

— Үй іші көленкеленген соң салқындауға айналды. Әлде, қисайып мызғимысың? — деп еді:

— Жоқ, ұйқым келмейді, — дедім мен.

— Бұл үйдің іші бұндай жүдеу болмайтын еді, — деді Мүсөпір біраздан кейін, — жыл басынан бері кіргенім осы еді. Табысы жоқ байгүстар сатынып-сұғынып... дегендей, оған бері бір мүлкін ішіп-жеп қойған ғой. Уақытында жігіт-ақ болған жігіт. Совет орнағанға дейін бір байдың прикашигі де болған. Байсыз да күн көре алатын жігіт. Совет заманында енбексіз күн көре ала ма адам. Енбекке деңсаулығы жарамаған соң-ақ шаруасы шайқалып, берекесі кеткен. «Жаңғырық жалап ит тоймайды» дегендей, базарда ескі-үскі сатумен қанша табысы болады дейсің.

Одан әрі Мүсөпір Күзеннің «тәуір» деген күндерін сыпаттап кетті. Ол кеңесі мені еліктіре алмағанын көргеннен кейін, «сырты қара болса да, іші сара» деп Есектасы біраз мақтады. Маған: «Бұларды босқа мақтап отырмаған боларсың, мені осында тұрғызудың қаразы болар оның» деген ой келді де, Мүсөпірдің сөзін кесіп тастағым кеп.

— Қайтпейін, бұрын кім болғанын. Қазір берекеден айырылған адамдар ғой, бұлар. «Ит байласа тұрғысыз» деген үй осы ғой! — дедім.

Мүсөпір одан кейін Күзен мен Есектас кеңесін доғарып, мені даярлық класына апарып түсірем деген институтты мақтап кетті.

— Бастығы Молдағали Жолдыбаев, — деп аяқтады бұл ұзақ кеңесін Мүсөпір. — Таныс адам. Өзі «бір» деген коммунист. Бидайға жұмық жақсы да кісі. Тоубасын ішіне қосқанда, оған сені қабылдағам.

Сыртқы есіктен тықыр естілгенде, екеуміз құлақ түре бергенде, төсекте көрпесін жамылып қимылсыз жатқан қыз «апа!» деп бақырып қоя берді. Қыздың жылаған сияқты тұрпайы дауысынан Мүсөпір екеуміз де шошып кеттік.

- Немене? — деген әйел дауысы естілді ауыз үйлен.
- Есектасың дауысы сияқты...
- Ап-па! — деп жылаған қыз төсектен түсе берді.
- Немене, күнінегім? — деп төргі бөлменің есігінен Есектас кіре берді.
- Ұрды! — деп, шешесін бақырып бассаңды қыз...
- Кім? — деді шешесі.
- Анау, келіншек! — деді қыз, мені қолымен нұсқап.
- Астапыралда, қашпай?! — дедім мен шошып кетіп.
- Ұрдың, ұрдың! — деді қыз, бажылдаған дауысымен бәспалатып.
- Ұрмаса неге жыласың? — деді Есектас.
- Олда-білде ұрған жоқпын, жеңгей! — дедім мен орнымнан түрегеп, қасына қарай беттеп. — Шашбауым жоғалып, соны сұрағаным рас.
- Не қалған шашбау? — деген Есектасқа мән-жайын қысқаша айтып беріп ем:
- Мұнда келгенше жоғалтқан шашбауым ғой ол, — деді Есектас, — поезда ұрлатқаныңды білмей қалғаның ғой...
- Олай емес, жеңгей!.. Бұл үйге келгенде бар, анау бұрышқа қисайып жатқанда бар...
- Қайда кетелі, ендеше?.. Тышқаннан басқа жан мақұлық бұл үйге жоламайды. Сонда менің мынау шыпанақтай балам ұрлады деп тұрмысың?
- Желге ұша ма, енді? — дедім мен.
- Ойбой, — деді Есектас, таңданған дауыспен, — елінен неге шығып жүр десем, осындай пәлекорлығыңнан шығып жүр екенсің ғой...
- Олай деме, жеңгей! — деді Мүсәпір, — пәлекор кісі бұл емес. Мен де «қызың алды» демеймін. Жап-жас бала, қайдан білсін ұрлықты. Көрші-қоланың біреуі алған бөлу керек, Бөтөстің қалғып жатқан шағында кіріп.
- Қояйық осы кеңесті! — дедім мен. Шашбау менікі ғой. Барсын. Салауат. Кім алса да айтарым: «Таңығыз тас болып қаділсын».
- «Жаман қатын қарғысшыл» деп, жас басыңнан қарғысшыл екенсің! — деді де, қызын көтеріп қолына алған Есектас ауыз бөлмеге шығып кетті.
- Алған сол қыз екен! — дедім мен Мүсәпірге.
- Оны қайдан білдің?
- Әлгі «ұрды» деп жылауынан. Ұрмақ түгіл, денесіне қолымды тигізген де жоқпын. Біздің ауылда дәл осындай

ұры қыз болушы еді, жанын-тойда жанасып кеткен қыз-келіншектің үстіне қалған моншағын үзіп ала қойып, «алдың ба?» десе, байбалам сап жылап қоя беретін, сонысынан қорқып, алдырған адам біле тұра үндемейтін. Егер үндесін десе, өлгі Есектас сияқты жалақор шешесі «баламды ұры қыздың!» деп байбалам сап, жоқшы адамды балағаттап, үйі басына көтеретін. Сонысынан қорқатып жұрт, «тмендер, көпірге!.. Қызыл көзді пәлге жуымаңдар!» десетін. Мынау қыз да, шешесі де дәл сол!..

Есектас бізге аздан кейін шай даярлап берген болды. «Базардан әкелдім» деп оның дастарқанға тұраған наны, «тандыр» аталады екен. Бірінші рет көрген наным. Жобасы біздің елдің таба нанына ұқсайды. Бірақ негізі солай ма, өлсе кеуіп қалған ескі нан ба, шайнасаң сағыздай созылады да, еілмейді. Кесеге күйіп әкелген өпшәк, қоп-қою бірдеменің атын «нишалла» дейді, дәмі тотті болғанмен, ірің сияқты көрінген бұнысын аузыма салдым да, түкіріп тастадым. «Құмшекер» деген сап-сары бірдемесін «қайыңтан ұсақ қант» деп ұсынып еді, дәмі күйік тәтіңі екен. Қойдың тоғышар ішегі сияқтандырып өрілген бірдемені «қлуан ішек» дейді. Ол да тотті сияқты. Мен озым тоттіге үйір емеспін де. Дастарқан үстінде қант тұрғанда, шайды онсыз іше беретінмін. Сондықтан, Есектастың дастарқанына қойылған, бұрын қормеген тоттілерді де жемей, нанын да жемей, жалғыз кесе қара шай іштім.

Сағат тоғызға жақындай, Мүсәпір екеуміз институтқа кетпек болдық.

– Күн тіпті қайнап кеткен, – деді оның алдында тысқа шығып келген Мүсәпір, – қойлекшен жұрмесе шыдамыс адам. Сыртқы киімдеріңді тастап кет мұнда.

– Жоқ, тастамаймын! – дедім мен.

– Неге?..

– Бұл үйге мен енді сүйресе де келмеймін. Барлық киімдерімді ала кетем.

– Келмесең келмесең, – деді Мүсәпір, – кейінірек мен келіп алып кетермін. Ыстықта арқаламай, тастап кете тұр.

– Тастамаймын! – дедім мен, – «пәлден нәсіл» қашып-ты» дегендей, бұл үйден менің қайтып оралмастай боп қашқым көп тұр. Шапшама өрген бауымды ұрлап алған бұл үй, киімдерімнен түк қоймас. Үйде, қолдан тіккізген киімдерім еді, тіккен адамдарды көздеріндей көре тұрайын. Бұған дейінгі тоналуым да жететін болды ғой, енді тоналғым келмейді.

Желеңім мен жеңді қамзолымды қолтықтап, көйлек сыртынан жеңсіз қамзолымды киіп, Мүсәпірмен тысқа шықсам, «өуе айналып жерге түсті» дегендей, бұлтсыз аспанда шаңкиған күннің күйіп тұруы сұмдық екен!.. Басымды жекейлеу күндіз бөркім бар-ды. Аяғымда шұлғаулы етік. «Күнге күйсе шашының түсі кетеді» деп өжем бөркімді басымнан алдырмайтын. «Бөтенке» дегенді ол кездегі ауылдың қызы кимейді. «Қызға аяғын көрсетуге болмайды» деп, «қыз болғаннан» кейін өжем етігімді де төсекке жатқаннан басқа уақытта тастатпайтын. Елде жүрген уақытта күн қанша ыстық болғанмен, бөркім басымды, етігім аяғымды пысынатпайтын еді. Енді, Күзеннің үйінен шыға, төбемен төмен қарай сорғалай жөнелген тер бақайшағыма бір-ақ тоқтағандай боп, отқа қақтаған мұзай ерілім де кеттім... Сол халімді көрген Мүсәпір:

– Айтсам тіл алмадың, Бөтес! – деді маған. – Өлі де айтам: тастап кетші, қолтығыңдағы киімдері!

– Жок, тастамаймын.

– Ендеше мен алып жүрейін! – деп Мүсәпір қолтықтағы киімдерімді еркіден тысқары суырып алды.

– Жеңсіз қамзолың мен бөркіңді өз қолыңа ал! – деді ол маған.

– Алмаймын.

– Неге? Терлеп кеттің ғой.

– Оқасы жок, – дедім мен. Іштей ойлап тұрғаным: ертеректе біздің елден хажылыққа барған бір топ адам жүқа киімінен ыстық өтіп қырылып қалғанда, «Алдайбай» деген қазақ кісі, «жылы киімнен күн өтпейді» деп, аяғына байпақты етік, үстіне қалың жүн күпі, басына түлкі пымақ киіп ап елге өлмей келді десетін. Менің де сол Алдекен құсап, ыстықтан жылы киіммен қорғанғым келді де, денедегі киімді жеңілдетудің орнына, Мүсәпір қолтықтаған бешпентімді сұрап ап, сыртымнан киіп алдым. Мүсәпір:

– Жүрт күледі ғой бұнына! – деп күліп еді:

– Күле берсін, – дедім мен, – күлгеннен өлген қиын болар!..

Мүсәпір бастаған жакқа қатарласып жүріп келем. Тұла бойымынан тер сорғалап келеді. Ішкі киімдерім денеме жабысып қалғандай боп, жүруіме бөгет жасайды. Қонышымнан су құйылғандай, аяқтағы шұлғауым да былжырап кетті. Ал күн жоғарылаған сайын қайнай түсіп, ішіне тартқан ыстық деп, көңірдегіңді күйдірген сиястанады. Мүсәпірдің

өзі мынадай ыстыққа үйреніп қалған адам ба, әлде терлемейтін кісі ме? Жылтыраған бетінде жалғыз тамшы байқалмайды.

— Киіміңді жеңілдетсең қайтеді? — дейді менің ауыр қалымді көрген Мүсәпір. Оның сөзі көңіліме ұялағанмен, термен денеме жабысқан ішкі киімдерімнен ұялам да:

— Ештеңе етпейді! — деген болам.

Күзеннің үйінен «қала» дегені көп жер екен. Мүсәпірдің «ал, енді кірдік, қаланың шетіне» деген сөзінен бастап, тағы бір пәлеге ұрандық. Қызылорда жерінің боз топырағы бүркылдақ келеді екен. Жолшыбай жолыққан бірен-саран көліктерінің аяғынан көтерілген бозғыл шаңның өзі құмықтыра жаздап еді. Енді, қалаға кіре, ерсілі-қарсылы жүрушілер көбейіп, бүркыраған шаң қалың тұман болды да кетті. Және жай тұман ба ол?.. Аузы-мұрнына толатын шаң емес пе?.. Ып-ыстық шаң!.. Мұндай шаңға үйренбеген мұрным әлсін-әлсін түшкіртіп мазамды алған соң, аузымды ашсам, қою, ыстық шаң көмекейіме құйылып, қақалып өліп қала жаздаймын. Содан кейін түшкірсем де аузымды ашпаймын. Шаңның толас жерінде маған көзі түскендер, «мына қызды қараңдар, күн күйіп тұрғанда оранып-шымықтып алған!» деп, «тысынамай қалай келеді?» деп, «қыстың масағы қалған қыз емес пе, өзінде?» деп, «елден жаңа келген бір сорлы да» деп, «еселен қыз болмасын өзі!..» деп күлісіп өтеді...

Біраздан кейін шаңға да үйреніп жан-жағыма көз тіксем, есек мұндай көп болар ма Қызылордада!.. Ерсілі-қарсылы жосылған есекте қисап жоқ. Көбінің үстіне отандар, шөптер, толтырылған қапшықтар артылған. Кейбіреуіне есектің өзінен үлкен добалдай кісілер мініп алған. Енді біреулеріне өлдескімдер мінгесіп алған. Соншама жүкті көтеріп, майманды басып есек, не деген мықты мақұлық еді. Өз денесі сияқсыз есектің құлындары әлемі болады екен. Оның атын «қосық» дейтінін бір адамның екінші адамға «қосығың аласың қалды!» деген айқайынан, анау адамның, есектің атасқан құлағын алып келуінен білдім.

«Қаланың орталығы» деген тұста шаң бөсеңдеді. Мана Есектас «нишалла» деп атаған оппақ нөрсе, бұл көшенің әр бұрышында үлкен қазандарда лық толып тұр. Сатып алғандардың ыдысына несі ожаумен іліп ап беріп жатыр. Жан-жақтан «нишалла» деп шулағандар құлақты түңдырарлықтай. Базар жақын көше ме, әлде көшелерінің төртбі сондай ма, қолдарына әр түрлі киім-кешек ұстап «алыңдар!» деп дабырласқандар қойдай өреді... Мүсәпір кісіріп:

— Киімдерің ұрланып кетті ғой, үстіндегіңді ауыстырып киетін көйлек-көпшек алмаймыз ба? — десе:

— Қайтесіз оны? — дей салам мен.

Тегі, менің ішкі ниетім сатып алуын жақсы көріп келе жатыр деп жорыған болу керек. Мүсәпір біреу жерде:

— Осыны алам! — деп стек-жеңі сымдай көйлектерге сөйлесе бастаса:

— Кимеймін, ондай көйлекті — деймін мен.

— Ендеше матадай өперермін, біреуге тіктіріп аларсың, — дейді Мүсәпір.

Сөйтіп отырып, өлдене бақшаға кіріп кеттік. Ондағы ағаштарың көлеңкесімен жүріп отырып, өлдене алаңға жеттік. Соның шығыс жағында тұрған, терезелері көп, сұрғылт кірпіштен қаланып, төбесінің қаңылтыры қызыл бояумен боялған үзынша үйді:

— Институт осы! — деді Мүсәпір.

Үйге кірсек, қорықтары толған жастар екен. Ішінде ұлдар да, қыздар да көп. Кейі қалаша, кейі ауылша киінген.

— Өзіндей оқуға келгендер! — деді Мүсәпір маған сыбырлап, олардың арасынан өтіп бара жатып. Өлдене бөлмеге танығанды:

— Жолдыбаевтың кабинеті осы, — деді Мүсәпір, — сен тұра тұр, мен кіріп шығайын.

Ол бөгелінкіреп барып шықты да, «жүр, көрсетейін, таныстырайын» деп мені шақырды. Екеуміз кірсек, стол жанында, үстінде кенеп қамзолы бар, шашын да, сақал-мұртын да тикыр ғып қырыққан, семіз денелі, жалпақ бетті, қалың ерінді адам отыр екен. Столдың бер жағында біреу мосқал кісі отыр.

— Осы қыз ба? — деді жуан, мен есіктен кіре.

— Ие, Молдеке! — деді Мүсәпір. Маған «Молдағали Жолдыбаев осы» деп сыбырлап қалды.

Молдекең қасы қалың қабығын бір көтеріп, бір түсіріп, томпақтау үлкен көзімен денемді бастан-аяқ шолып алды да:

— Бүлдіршіңдей әп-әдемі бала екен, — деді күлімсіреген көскінмен, серіктеріне, — бұндай қызды ауылдың ку белсенділері жолдан қағып ап, қаланың оқуына жібермейтін еді, бұдан қапыда қалай айырылып қалды екен?!

— Біралай мәні бар, Молдеке, оның, — деді Мүсәпір, — сізге кейін айтармын.

— Қайтесің айтып, — деді Молдекең, — жұрттың биографиясын жинап драма я роман жазғалы жүрген кісі емеспін. Ауыл оқуға қыздарының шетке шығарған меге-

жіңілерін ғана жібермей, мынау баладай сымбатты сұлуларын араластыра жіберсе болғаны. Әрине, тұр-тұлғасымен, кескін-кейпімен ақылды болмайды адам. Орыстың қазіргі ойелдерінде Лидия Сейфуллинадан снықсызы және кескінсізі жоқ, ал жазута одан күштісі жоқ. Анна Карапаева да жақсы жазушы, бірақ ол сымбатты да, сұлу да адам. Қай елдің болса да ойелдерінде осындайлары аралас келеді. Орыстың қазіргі оқушы қыздарын алсаң да сондай аралас. Ал, өзірге оқуға келген қазақ қыздарын алсаң, көбі түрсіз! «Қызарымыздың бөрі осылардай» дейін десең, осы Қызылордадан ауылға беттеп шықсаң-ақ, нелер сұлу қыз-келіншекті әр жерде кездестіре бересің. Соған қарағанда, ауылдың қулары, оларам қалаға жеткізбей қағып алатын сияқты...

— Молдеке, — делі қасындағыларымн мосқалдау біреуі, күлімсіреген кескінмен Молдағалиға қарап, мені қолымен нұсқап, — анау баланың аяғын талдырамың ғой, сұлулықтың философиясын айтам деп... өрі қалаға жаңа келген баланың сымбатына сын айтам деп ұялтып?..

— Немеңе ұялғаны бар? — делі Молдекең: — «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын, жаманның жаманлығын айт, құты қашсын» деген. Біреудің бойында бар сұлулығын айту — ұялту емес.

— Отыр, шырағым! — деп Молдекең маған анадай жерде орын нұсқап еді, мен сыпайылық көрсетіп отырмай, рәкмет айтқандай басымды илім.

— Ибалы бала болсаң, көп жаса!.. Бақытты бол! — делі де, — ал, шырағым! — делі Молдекең, маған енді байсалды кескінмен. — Түу-түу алыстағы Торғайдан келген қыз екенсің, сені алмағанда кімді аламыз оқуға. Институттың даярлық курсының біріншісіне түссесің. Оған да алты жылдық білім керек. Ал сенікі төрт-ақ жылдық екен. Солай ме?

— Солай, — делім мен.

— Ынта қойып оқысаң, бірінші даярлағыш курсты алып кетуің мүмкін. Жете ме, оған ынтаң?

— Тырысып көрем.

— Әкенді Мүсәпір айтты. Білем ол кісіні. Енді азып кетпесе, бұрын зиялы адам болатын. Оқуға түсер алдында көір шартым мынау болады: институтты бітіргенге дейін институттың қызы боласың, яғни, қамқорлығыңды институт мойнына алады. Оған дейін оқудан басқаны ойламайсың.

— Басқа не ойлар дейсің? — делі қасындағыларының жастауы күліп.

— Айтпа, сөз емес сөзді! — деді Молдөкен оған жекіп, — «Үлм сөзде ұяттық жоқ» дегендей, бойжетіп қалған қыз емес пе, бұл? Сұлута құмарлар қалада да қаптап жүрмей ме?... Солардың біреуі басын айналдыра қоймауын қайдан білесің?..

— Рас айтам, шырағым! — деді Молдөкен маған қарап, — институтты бітіргенше жігітті ойлама, оқуды ойла. Жігіт ешқайда қашпайды, оқу қашады. Оқуды жасының осы бір шағында ұстап менгеріп алмасаң, біраздан кейін қандай жүйрікке мініп қусаң да жеткізбейді. Түсінікті ме?

— Түсінікті, — дедім мен.

— Ендеше, жаз, «қабылданлы» деп!» — деді Жолдыбаев, қасындағылардың жастауына.

— Экламен ше? — деді ол жымып.

— Қайтесің, түү-түү Торғайдан келген қыздан экламен сұрап? Ала бері!.. Оқи алмаса өзінен көрер!.. Бара бер, қызым! — деді ол маған. — Аты-жөніңді ертең кеп жаздырарсың да, тиісті қағаздарыңды аларсың. Бүгін қол тимей жатыр.

— Рақмет, аға! — дедім Молдөкенге басымды иіп, есікке қарай беттей беріп.

— Тұратын пәтерің бар ма еді? — деді ол артымаңнан.

— Жоқ! — дедім мен тоқтап, артыма бұрылып.

— Ендеше, ертең жатақханаға да аламыз!.. Бүгінше бара тұр!..

Тысқа Мүсәпір екеуміз бірге шықтық.

— Не деген жақсы кісі, өлгі Молдөкен? — дедім мен.

— Иә, жақсы кісі! Өлгі сөздері — қалжың. Солай ойлап отыруды ұнататын адам. Көңіліне ауыр алған жоқсың ба, ол сөздерін?

— Неге? — дедім мен, — ақыл сөздерді ауыр ап, жындымын ба? Ең жанашыр адамның сөзі емес пе, айтқандары?..

— Ал, енді бір жерге барып тынығуымыз керек емес пе? — деді Мүсәпір.

— Әрине! — дедім, шаршаудан бойым салғырт тартып, ұйқы да торлай бастағандай боп есінеген мен. — Бірақ, қайда?..

— Күзеннің үйіне жайсыз кезінде апарам деп шошытып алдым ғой, өзінді. Енді ғой, бармайсың оған?

— Басымды кессең де!..

— Ағасының үйіне барамысың, онда?

— Қайдағы?

— Айттым ғой таңертен, «бұның Қарсақ деген ағасы бар» деп? «Осы қаланың орталығында тұрады» деп?

— Айтқасың. Бірақ, інісі анадай, ағасы қай жолді дейсін.
— Олай деме. «Бір биеден ала да туады, құла да туады» демеі ме қазақ? Бірге туған апаң — Көкен мен өзінің араң қандай? Бұлар да сол сияқты. Ғажап жақсы кісі Қарсақ. Әйелі — Бөлене де қадірлі кісі. Екеуі де меймандос, қонақжай, барын қонаққа беретін, дастарқандары кең, қолдары ашық адамдар. Нанбасаң, барып көрейік.

— Өзге таныс үйің жоқ па?

— Таныстар бар, бірақ, олардың бәрі біразей пәтерші жібере бермейді. Және «үсті-басымыз кір-қоң» дегендей, бұл қалпымызбен қайда барамыз? Қарсақтың үйі ніс алмастау. Ертен жатақханаға орнығатын болдың ғой. Бүгін сол үйде болайық.

— Оқасы жоқ, — дедім мен, Мүсәпірді бетке қаға бермейін деп. — Ремонт болып жатыр деп ең ғой пәтерінде, онысы бітті ме екен.

— Бара көрейік.

Қарсақтың пәтері қызық жерде екен: кең орамды айналдыра салған тапалтақ, төбесі жайпақ, тұтас үйлердің біреуінде де көшеге қараған терезе жоқ. Төрт қабырғасының қай жағынан қарасаң да, сұр балшықтан тұтастыра соққан тескіндіксіз қорған сияқты. Қақпасы бір-ақ жағында, өзге жақтары тұтасқан қамау. Сырты тұтас қамаудың іші, ішкі қабырғалары да тұтасқан қаз-қатар үй. Сол көп үйлердің жиі жасалған есіктері мен терезелерін, алыстан қарағанда араның ұясы деп ойларлық. Осындай тұтас үйлер қоршаған кең қораның орталығында, есіктері ғана бар, терезелері жоқ, тағы бір кішірек тұтас қорған тұр. Ол, айнала отырған көп үйлердің отын-су сияқты қажетті жабдықтарына арналған сарайлар екен.

Қаз-қатар жасалған көп үйлердің біреуінде тұратын Қарсақтың пәтері бұл кезде ремонтталып боп, иелері ішіне кірген екен. Қарсақ деген: салбыраған бұтағы кеудесіне түскен, сақал-мұртын қырған бет бейнесі кіші-гірім табақтай, сол беттің үстінде, үлкен картонқа жабыса өскен түймедей боп қасқа басы шошая қалған, жуандығына анау-мынау кісінің құшағы жетпейтін, семіз саусақтары быртқан қысқа, бір-бір балағы бес бүт бидай сығтын қаптай кең кенеп шалбары мен қазақша кең ғып тіккен ақ шұбар ситса хойлегінін, оң жақ шөкесіне жантайта киген өзбек тақиясының кірден мөрі көрінбейтін, түйенің табанындай жалпақ аяғына оддене шөркені іле салған, қолтығындағы қолпаңсасы мен аяғындағы күсінің ессық иісі бүржыраған, мейлінше денелі, мейлінше салақ, нәс адам екен.

— Ал, оның әйелі — Бодене десе — бодене: кіп-кішкене, қап-қара, дөп-домалақ, сеп-семіз, жылтыған біреу!.. Күйеуіне еліктеуі ме, табиғаты солай ма, ол да кіп-қоң боп жалаң аяқ жүретін адам екен. (Біздің Торғай елінде, бай болсын, кедей болсын, көрі болсын, жас болсын, жалаң аяқ жүретін әйелді кім көрген!..) Сол қалпымен дөп-дөңгелек, қоп-қоңыр кескіні әп-әлемі: кішкентай көздері мөлдіретен қап-қара, кішкене мұрына да пістедей қырлана қойыпты, бүрілген кішкене аузында тізбектелген тістері маржандай оппақ, жінішке қою қара қасы да қабағында иіле тапты. Осы кескінімен таза жүрсе, қараның сүйкімдісі болар еді бұл әйел!.. Салақ әйелге қор болған қайран ажар!..

Мүсәпірдің айтқаны расқа шықты: Қарсақ та, Бодене де менің кім екенімді білгеннен кейін — «бауыр екенсін ғой!..» деп жылы жүзбен шүйіркелесе кетті. Қарсақ біздің үйде болып сый-құрмет көрген, өкемді де, әжемді де жақсы білетін адам боп шықты.

— Жатақханасы құрысын! — деді ол маған, — біздің үйде тұрып оқи бер. Жаңа үйіміз күзге дейін бітелді. Оған дейін осы пәтерде тұра бер: кең сарайы бар, үйі бар, әзірге сыйысып жата тұрамыз. Көп жанымыз жоқ. Екі-ақ баспыз. Бала болмаған жоқ. «Мал таппас жігіт болмас, құрамын айт, ұл таппас қатын болмас, тұрамын айт!» дегендей, анау жеңген ұл да, қыз да тапқан адам, бірақ, ешқайсысы тұрған жоқ. (Жап-жас сияқты көрінген адам, сонша баланың анасы болғаны ма?!..Б.) Жақсы болсаң баламыздай да боп кетерсің.

Бұл сыпайылық сөздерге мен жауап қайтарған жоқпын: жатақхананы да, бұл үйдің жайын да көріп, тоқтама асықпай келуді ойладым.

Ремонты жаңа біткен пәтердің іші әлі жиналып болмай мбырсып жатыр екен. Оған түпкілікті орнайтын жасөспіру ерлі-зайыпты адамдар, қонақты жаратпайтын кірбіндеу кісілер екен. Оның үстіне, үйдің ішіне жаңа ғана жағылып, әлі көкшілденіп кеуіп үлгермеген ізбес көзді жеп жібере жаздайды екен. Есігін жапса тастай қараңғы сарайдың іші де былығып жатқынмен, ауасы үйден жеңілдеу сияқты. Сондықтан, танысып болғаннан кейін, шайға қанып, нанға тойып алғаннан кейін, Бодене мен Қарсақ маған:

— Енді тынық, шырағым. Үй мен сарайдың қайсысына тынықсаң да еркін! — деп еді, мен сарайды қаладым.

Есігін жапқан қараңғы, салқын сарайдың ішіне, жерге салып берген төсекке киімшең қалпымен қисайсам, қатып-паны да таппын... Біреу оятқанға қарасам, Бодене екен.

– Жақсы ұйықтадың, шырағым, – деді Бөдене, – күні бойы ұйықтадың. Күн намаздыгерге таянып қалды. Қалған ұйқың болса, алдыңдағы түн бар. Ұйқыңды аш. Жуын. Ас та пісіп тұр. Мүсәпір де келді базардан.

– Ұйықтаған жоқ па, ол кісі?

– Кешке бір-ақ ұйықтаймын деп базарға кеткен. Саған көйлек-көншектік маталар әкелті, тағы бір киімдерді әкелті...

«О несі?! – деп ойлап қойдым ішімнен, – маған деп киім алма дегенім қайда?!» Бірақ, бұл жойда Бөденеге сыр берген жоқпын. Киініп сыртқа шықсам, батысқа еңкейген күн үйдің тасасына түсіп, қораның көленкелі іші салқын тарта бастапты. Жақын жерде, көгілдір түсті шолақ дамылмен ғана жап-жалаңаш жуынып жатқан, тыртпаған арық денеге көзім түссе, Мүсәпір екен!.. Бұл қалпында ұсқын-сызы-ай!..

Жуынып, желпініп... дегендей жайланған бізге, әс сарайға әзірленді. Әуелі Бөдене екеуіміз оның ішінде мбыр-сыған нәрселерді жинастырып, дастарқанды содан кейін төсдік.

– Саған деп әдейі балау бастым, – деді Бөдене. «Балау» дегенді естігенім болмаса, көрген емен. Біздің елде, ауыл қыдырған біреу, өлдекімнің үйінде отырып қалса, «немене, сонша бөгеліп?.. Балау басып берді ме?» дейтін еді, соған қарап, «балауды» тотті бірдеме болар деп ойлаушы ем. Енді көрсем, күріштен жасап, ішіне тауықтың етін мүшелеп салған, өрік, мейіз қосқан кебір тамақ. Біздің ел күріш екпейді. Оның не нәрсе екенін біз ана жылғы аштықта, жәрдемге келгенде көргеміз. Сонда басқа тамақ жоқтықтан жеген біздің ел, тоғайғаннан кейін, «жемей жатып қарыңды ашырады, өзі су татыды» деп қазына жіберген күрішті алмай қойған. Біздің ел оны ботқа ғып пісіретін. Бөдене пісірген балауды күріштің дөңдері сілмеген, түйіртпек қалпында жүр.

– Бұл қалай? – десем:

– Ең жақсы піскен балаудың дәмі осылай түйіртпек болды, – дейді Бөдене.

Танертең Күзен үйінде жеген «тандыр» атты нанның да қалай пісуін Бөдене көрсетті. Қоралағы төбесі қол шатырдай боп дөңгелене салынған пештің ішіне от жағып кірпішін қыздырады екен де, күлін де, шогын да алып тастап, қызған кірпішке нанның қамыран жапсырады екен. Ол леде пісіп қап, орнына тағы да қамыр жапсырады екен. Илеуінен бе, жаңалығынан ба, бұл тандыр тамаша дәмді екен. Тегі, Күзен үйінде жеген тандыр қатып қалған ескі болу керек.

Балауға тойып, шайға қанғаннан кейін:

— Ал, Бөтес, күн кешкірді. Бақшаға барып қайтсақ қайтсіді? — деді Мүсәпір.

— Бақшасы не?

— Жұрт серуендейтін орын.

— Мен не аламы одан?

— Түк те алмайсың, — деді Мүсәпір күліп, — серуендеп көңіл көтересің.

— Мен бармаймын, — дедім.

— Неге?

— Шаршап отырмын, — дей салдым.

— Ендеше озы барып келейін, — деді Мүсәпір. — Сен тынықсаң тынық. Шаршадың ғой, ұзақ жолда. Күннің жақсы ұйықтап алдың ғой. Біразға дейін жата қоймасың. Сен, Бөдене, жеңгей, Бөтестің ояу уақытын пайдалан да, өлгі бір, базардан өкелген кездемелерді пішіп, үлгергенінше тіге бер.

— Өзім піше де, тіге де алмастпын, — деді Бөдене, — менің олақ пішіп, тіккенім Бөтеске ұнамас. Коршіле шебер қатын бар. Аяқ машинесі де бар, лезде зырылдатып бере қояды.

— Ендеше, сөйт. Міне, маталар! — деп алдымызға әкеп тастаса, бір көйлектік пай, бір көйлектік шөйі және бір көйлектік қара ала жібек екен.

— Осыныя несіне шығынданғасың? — деп ем:

— Қарызға! — деді Мүсәпір күлімсіреп, — оқуынды бітіріп, қызметке орналасып, ақшаны көп тапқанға дейін.

— Ұзаққа қарайды екенсің, қайным! — деп қойды Бөдене де жымып.

— Қалжыңдаймын, жеңгей, — деді Мүсәпір, — борыштанатын кісім емес бұл Бөтес менің. Жақын кісім. Оның жойын кейін айтармын. Чемоданға салған киім-кешектерін жолда ұрлатып алғанын айттым ғой мына. Қазір ауыстырып киетіні де жоқ. Мына көйлектер тігілсе, екеуің моншаға барып қайтарсаңдар.

— Мақұл, — деді Бөдене.

— Ал, мен кеттім! — деп Мүсәпір жөнеле берді де, артына қайта оралып. — Ұмытып барады екем ғой, Бөтес! — деді маған. — Бөтестің боркі Қызылордада ауыр болған соң, бір әдемі кестелі тақия алып ем; етігі ауыр боп жүрген соң — «Бөтенке кимес» деп, «аяғына жеңіл болар» деп кестелі кебіс пен мәсі ала қойып ем.

Мүсәпір әкеп көрсетсе, тақиясы да, кебіс-мәсісі де сонда екен.

— Қарадай шыбылыпсың ғой, кайыным! — деген Бөденеге:

— Демің ішінде болсын! — деді Мүсәпір. — Ақша жетеді. Жақын кісіміз. Оқасы жоқ.

Мүсәпір шығып кетті... Қазақта бір өңгіме бар: өлдекім қойын түтас құйрығына у сеуіп, қасқырдың апанынан маңына тастайды да, өзі жақын жерге тығылып аңдып жатады; апанына келген қасқыр құйрықты көреді де, «бү не деген батпан құйрық? Далада тегін жатқан құйрық!» деп қомғайланып асап қояды. Аздан кейін қасқыр уланып құлағанда, иіші: «У салғаным батпан құйрық, қасқыр оны қапқан құйрық, сілесі содан қатқан құйрық» деп сорлы аңды соғып алады. Сол айтқандай — Мүсәпірдің бұл мырзасуы қай мырзасу?!.

Бөдене маталарды көтеріп, мені ертіп, көршісіңдегі тігінші әйелге апарып еді, мон-жабымды сұрастырып алғаннан кейін:

— Жаксы, айналайын!.. Қазір тігіп берейін! — деді де, қойлектерді өз өтініштімен қазақша пішіп, биенің бір сауымында үшеуін де тігіп береді. Бұл да Қалисадай, қолы аса епекті адам екен, қойлектері үстіме қона да, жараса да кетті.

— Ал, енді моншаға барайық, — деді Бөдене маған.

— Оңаша түсетін монша ма?

— Бұндай үлкен қалада ондай монша болмайды. Көпшілік түсетін монша ғана болады.

— Оған мен бармаймын.

— Неге?

— Үянам!

— Кімнен? Бәрі де әйелдер болады.

— Сонда да.

Бөдене қанша түсіндірем дегенмен, мен көнбедім. Қалай көнем? Әжемнің бойыма сіңірген тәрбиесі бойынша, бала-лық жастан өткен әйел, өз ерінен басқа жанға, беті мен қолының басынан басқа ешбір денесін ашық түрінде көрсетуге тиісті емес.

— Дененің кірін қалай кетіресің? — деген Бөденеге:

— Оңаша жерге барып құманмен құйынып алармын, — дедім.

Ізінде сарайдың бір бұрышына солай жуынып алдым.

«Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей, маған ендігі қиынды дәрет болды. Қалада «дәретхана» дейтін орын барын Қостанайда көргем. Оның өзіне аналасыз барып, нәсінен құсып өліп қала жаздығам. Ал, мына қорада ол да жоқ екен. Тұрғын әйелдерге қарасам, көрінген тасалау жерге отырып жүр-

Ауылда «алты қырдың астына» дегендей, жан көрмейтін таза жерге кетіп қалатын мен, бұндай қыспаққа қалай отырмын?! Оның үстіне, қораның ластығын көргеннен кейін, иісі мүлкіп кеткен сияқтынып, жайдан-жай, ал кеп күе!..

Мүсәпір мен сарайға жатып қалған шақта келді. «Бұрын осы сарайда жататын ең» деген үй иелері, бүгін пәтерлеріне қонып, сарайға Мүсәпір екеумізді оңаша тастады. Қлықта, жігіт қонған үйінің бойжеткен қызы болса, қабылдасын, қабылдамасын, түңде, жұрт ұйықтағанда қасына бару әдеті барын білем. Біздің үйге қонған кейбір жігіт те сөйтем деп, менен шапалақ жегені бар. Қарсақ пен Бөдене Мүсәпір мен мені сарайға жатқызатын боп, екеумізге екі бұрышқа орын даярлаған соң, ішімнен «бұлары несі?» деп ойлаумен кәтір, Мүсәпірді сынау ниетімен қарсы болған жоқпын. Мен оңаша жатқан сарайға, көшірек қайтқан Мүсәпір сөйләне кірді.

— Бөтес, ұйықтадың ба? — деді ол, сарайға кіре, ақырын дауыспен.

— Жоқ! — дедім мен.

— Неге? — деді ол қалтасынан алған сіріңкесінің шырпысын бірінен соң бірін тұтатып.

— Күндіз ұйқым қанып қапты.

— Ендеше, мені ұйқы басып келді. Төсек бар ма екен, маған?

— Бар. Анау бұрышта.

— Көне? — деп, Мүсәпір сіріңке жарығымен төсегін көріп алды да, есікті жауып, — ал, мен кеттім! — деді. Кешікпей оның қорылдаған дыбысы естілді.

Мүсәпірден сақтануымнан ба, әлде, күндіз ұйқының қануынан ба, мен таң өппек боп атқанша бақырайып жатым да, одан кейін тысқа шықтым. Айтпақшы, Қарсақтың сауын сныры бар-ды. Бөдене ерте тұрып, снырын сауып боп, қала шетіндегі табынға айдағалы жатыр екен. Мен оған ере кеттім де, әлдене кең бақшаның ішіне кіріп, көкке аунап, желпініп, таранып... дегендей, мейлінше рақаттанып алдым.

Қайтқан жолымызда Бөдене маған жаңадан салып жатқан үйлерін көрсетті. Ертеректе әлдекімнің жұрты болған, бұзылған кең ауласының ішіне жеміс ағаштары өскен, ұңғыл-шұңғылы көп орын екен.

— Осы үй бітсін, — деді Бөдене. — Содан кейін, аған айтқандай, бізбен бірге тұрасың. Төргі бөлмені саған беріп қоямыз. Аған екеумізге ауыз болме де жетеді.

— Оны көрерміз, — дедім де қойдым мен.

Бөдене екеуміз қаланы аралапқырай отырып, сәске көтеріле келсек, Қарсақ та, Мүсәпір де тұрып, Қарсақ самауырға шөк салып жүр екен.

— Қалай, қайным, жақсы ұйақтадың ба? — деген Бөденеге:

— Өте жақсы! — деп жауап берді Мүсәпір. — Талай түн шала болған ұйқының өссесін, салқын сарайда, бір-ақ түнде қайтардым!..

Шайдан кейін Мүсәпір екеуміз институтқа бардық та, қажетті қағаздардың бәрін реттеп болдық. Содан кейін, Мүсәпір маған:

— Жатақханаға барам десең де еркін, Қарсақ ағайдың жаңа үйі біткенше, манағы пәтерінде тұра берем десең де еркін, — деді.

— Жатақханаға барайын, — дедім мен.

— Жалғыз ғана шартпен, — деді Мүсәпір.

— Қандай?

— Жаңа үй біткен соң, соған көшесің. Рұқсат етсең мен де сонда тұрып, етпесен басқа пәтерге шығам. Маған сенің жойлі тұрғаның керек. Қалпыңды байқадым: сен жатақханада тұра алатын кісі емессің.

— Көерміз, — дедім мен.

Орналасуын орнатасқанымен, жатақхана дегені маған аса жойлі бола қойған жоқ. Ең алдымен, оның ұнамағаны — шуы. Оқуға биыл кеп түскендері бар, бұрынғы оқып жүргендері бар, біз бір кең бөлмеде жнырмадан астам қыз жатамыз. Менің ұтымымда, ойелдер былай да бірін-бірі тыңдамай жамырай сойлейтін берекесіз «халық» еді. Мен ондайларды «қатындар» ғана деп ойлайтын ем. Енді қарасам, «қы» дегендерің де, шулауға келгенде олардан кем түспейді екен. Қыздың да ішінде талай түрлілері болып, ауыздарына түскен сөзді айта беретіндері аз емес екен. Оның үстіне, сол үйде асхана бола тұра, «қолдан пісіргеніміз тәтті болады» деп, астарын бөлмеде даярлайды; кір жуатын орын бола тұра, «ойдағыдай болмайды» деп кірлерін ертелі-кеш өздері шылпылатып жуады да жатады; ойындары, өңдері тасып бара жатқандай, бірін-бірі түрткілеуден, сықылықтап күлуден, жеке де, қосылып та ән айтудан ауыз жаппайды; қой десең тыңдамай, қатты айтсаң ұрсысады!.. Мұндай шуга үйренген адаммын ба мен?... Бір тауды жайлаған жалғыз киіктей тағы боп, тыныштықта өскен адам емеспін бе?... Сондықтан, мына шуга үйрене алмай өлек болдым.

Жатақхананың екінші ұнамағаны – асы. Асханада даярланатын тамақтың біреуі де аузыма түшпеді қойды. Қымыз, ет, айран, қаймақ, сүт, май, құрт, ірімшік сияқтылардан басқа асты татып көрген адамым ба мен, бұған дейін?.. Асхана тамағының көбі қартоп, капуста сияқты шөпшалам. Оны өрі менсінбеймін, өрі жесем де қарным ашады. Өзге қыздар: қауын, қарбыз, алма, өрік сияқты жемістерге де өліп-өшіп жатады, мен оларға да қызықпаймын...

Дегенмен, осы тұрмысқа шыдауға бекіндім де, айырылған сағаттан бастап, жатақханаға орныққан уақытқа дейінгі көрген-білгенімді, ақыл-ойым жеткенше толық жазып, Төшкендегі Бүркітке жолдадым. Хатты почтаға Мүсәпір екеуіміз қолдан апарып бердік. Қағаздан қиып қолымнан жасаған үлкен, жуан конвертті көрген Мүсәпір:

– Кітап емес пе, мынауым? – деп күлді.

– Мүмкін, болуы! – дедім мен.

Хатты почтада, Мүсәпірмен қылыңдай қалжыңдасқан қазақ қызы қабылдады. Конвертті ол қызға қалдырып кеткеннен кейін, көп уақыттан бері жанымды жаншып жүрген ауыр ой жеңілденіп қалған сияқты еді...

Мен жатақханада сол жатқаннан жата бердім. Оған орналасқаннан бірер күн кейін, Жақыпбектің әйелі – Тәслима келіп пәтеріне ертіп әкетті де, үй жағдайымен таныстырғаннан кейін, Бүркіт «жақсы көретін жиегім» деп мақтай кеп, «оны жақсы көрсен, мен де сені жақсы көрем» дей кеп, «біздің үйде тұрып оқуыңа болады» деді. Үйі – шындығында да жайлы екен: төрт бөлме, біреуінде ас пісіріледі, біреуінде ас ішіледі, біреуі – Жақыпбек пен Тәслиманың жататын бөлмесі, кішірек бір бөлме, Гуля деп атайтын он үш жасар қыздың қарамағында екен, баларық кезімдегі мен сияқты еркелеу қыз көрінеді, киімдері қалаша, өзі әкешесімен орысша сөйлеседі, орысша білмейтін менімен қазақша сөйлеспек болып еді, бұрын олай сөйлеп дағды алмаған болу керек, ретін келтіре алмады... Жақыпбек өлде-қайда кеткен екен. Сөз түріне қарағанда, Тәслима да орысша тәрбиеленген адам болу керек: киім киісі де, тұлғамын күзеген шашын дуларландыра қойысы да қалалық орыс әйелдеріне үксайды, қазақтың тілін білгеніммен, сөйлеу түрі қазақша жатық емес. Жасау түріне қарағанда, бұл үй өте бай болу керек, нәрселерінің бәрі де өдемі және қымбат, олардың бөлмелерге орналасуы да өте қызығалықты. Тәслима мені осы салтанатты үйдің қызы тұратын бөлмесіне орналастырам деп еді, мен рақмет айттым да, жатақханада тұра

беретіндігімді білдірдім, дәлелім — кластас қыздармен бірге тұрып сабақ үйрену.

Мүсәпір екеуіміз Қарсақтың үйіне де барып жүрдік. Мен қалаға келгеннен он бес шақты күндер шамасында оның жаңа үйі де бітіп, ішіне кіріп алды. «Тек, биыл шатырын жабуға ғана күшім келмеді, — деді Қарсақ, — қамыспен жаптым. Қаныштыр табылмады. Аминшпалық болса, келесі жазда жауып алам оны!» Ол маған «біздің, төртгі бөлмеге тұрсаң қайтеді?» деп еді, «жалғыз тұрасың, онанша болме» деп Мүсәпір де мақұлдап еді, мен Төслимаға айтқан дәлелімді айтып ризаласпадым...

Көп ұзамай оқу да басталды. «Институт» деп көпірткенге, мен оны «адам аса алмайтын биік пе?» деп жүрсем, барлық институт сондай ма, өлде біздің институт қана ма — тырмысқан адамға ол да шығып кететін тау екен. «Даярлағыш» аталатын курсының бірінші класы түгіл, екінші класына түссем де алып жүре алатын түрім бар. Оған да ниетім шатқан кезде Мүсәпір «асықпай оқыған жақсы, сабақ сіңімді болады» деген соң, өзімді-өзім қамшыалаған жоқпын.

Мүсәпір Қызылордада жөңді тұрақтамайтын адам екен. Қызмет атқаратын газетінің тапсырмасымен, жан-жақтағы қалалар мен ауылдарда шапқылайды да жүреді, қалаға соққан күндерінше, маған жолықпай қоймайды. Көрген сайын, аминдықтан кейінгі сөзінде айтары: «Бүркіттен хабар бар ма?» «Жоқ!» деймін мен. Расында да жоқ. Алғашқы хатыма жауап берер деген оймен, өзімше тақаппарсып, екінші хатты айға жақын жазған жоқпын. Одан кейін шыдай алмай, тағы бір хат жазып, тағы да айға жуық уақыт жауап күттім. Тағы да жоқ!..

Сол кезде Шәмсия келе қалды. Мені ол жатақханама іздеп келді. Өзі сымбатты да, көркікті де кісі екен. Есейіп толығып ол көркін тіпті шешіп тұр. «Біздің үйге барып өңгімелесейік» деп, ол мені үйіне алып кетті. Жақыпбектің үйіндей бай жасауды болмағанмен, бұл да мөденнетті сонді тұратын үйдің бірі екен. Мінезі маған ажарынан да жақсы сияқтыды. «Қарағым, шырағым!» дей сөйлейтін ол хал жайымды сұрап алғаннан кейін, пәтерге бармай, жатақханаға тұруымды мақұлдай кетті.

— Тұрам десең мына біздің үй де даяр, — деді ол. — Аса бай болмағанмен, орташа жақсы тұратын үйдің бірі екенімізді көріп отырсың. Бірақ бұған да тұрудың қажеті жоқ. Мен де ауыл қызы боп өскен адаммын. Қызды ауылдың қалай ұстайтынын білем. Он жасынан бастап «отау

несі» деп, қызын үйінен шығара ма қазақ? «Қызға қырық үйден тыю» деп, бүкіл ауыл боп жүрген-тұрғанын аңдымай ма қыздың? Сондай жағдайда бұғып, бұйығы боп өспей ме ауыл қызы?... Соған байланысты ма, қыздың нұсартылымы? Қырық қақпаның ішіне жауып ұстаса да, нұсартымыз қыз өз дегенін істей бермей ме?... Нұсарты қыз болса, еркектердің арасына қамап қойса да ұстай білмей ме өзін?... Әсия маған жақында бір жазған хатында, сенің жайыңды айта кеп, «Жатақханада тұрып оқығаны мақұл» депті. Айтпақшы, оның сенен жіберген хаты қайда?

Мен жоғалтып алғанымды айттым.

— Қап! — деп өкінді Шамсия, — соңғы хатында, «бастапқы хатымда көп сөздер жазғам» деген екен.

Тұрақ жайындағы әңгімесін жалғастыра кеп:

— Оқушы кезінде, әріптес қыздармен бірге тұрғаның жақсы, — деді Шамсия, — сиябақ оқуына да жақсы болады ол, көпшілікпен араласып, өмір көруіңе де жақсы болады ол.

«Әсияның екінші хатынан білдім» деп Бүркіт жайып сұрастыра кеп, менің ұялып төменшектей берген жауабымды естігеннен кейін:

— Сүю, әрине, жүректің ісі, — деді Шамсия, — оған көлденең кісінің араласпауы керек. Әсіресе, бостандықшыл біздің заманда. Дегенмен, мына біз сияқты, өмір тәжірибесін көбірек көрген адамнан, сен сияқты тәжірибесі аз кісілерге достық ақыл айтуына да болады. Мен саған Бүркітке қосып, қосылма деп ештеңе демеймін. Ол өз қара бастарының ғана шешетін мәселесі. Менің саған, тек қана айтарым орыста «дистанция» деген сөз бар, ол — екі нәрсенің арасындағы алшақтық, яғни, тұтасып кетпеушілік. Осы дистанция махаббат мәселесінде де керек сияқты, еркек пен ойел ғана емес, дос пен дос, өке мен бала... сияқты жақын адамдар да бір-біріне жапсырылып қалмай, араларында алшақтық ұстауға қажет сияқты, өйтпесе, адам өзінің «менігін» жоғалтып алатын сияқты. Сенің де сөйтуің қажет қой деймін. Бүркітті сүйе тұра, оған тым жабысып қалмау керек. «Сүю» деген не ол? Ол — «жабысқан жерінде тас боп қатып қалу» деген сөз емес. Сүю екі жаққа бірдей. Оның шарты: «өзің сүйсең ғана сүйемін, сүймесең зорламаймын!», «өмірдің сені таразысының екі жағы да тең басуда. Бір жағы шоңқияп жерге жатқан, бір жағы көтеріліп аспанда жүрген өмір таразысының ешкімге қызығы жоқ. Осындай теңдестікті сақтау үшін, жігіт пен қыздың қай жағы болса да, «мен сені сүйдім, маған қосыл да гөр!» деп екінші жағына хатбарына бермей, араларындағы алшақтыққа екі жағынан да бірдей

жақындап, таразының тіліндей жерге жетіп, теңдесе қосылу керек. Өйтпесе, өмір теңдестігі де болмайды... Түсінікті ме, менің осы сөздерім?

— Оты түсінікті!..

— Ендеше, жарбандап жаза берме, хатты!.. Жауабым кіріссе асықты!.. Сүйгені рас болса, түбінде бір жаубай қоймайды...

— «Түбі» дегеніңіз тым ұзақ бол кетсе қайтем, апай?

— Қанша ұзақ болар дейсің ол? Бір ай, екі ай, үш ай!.. Оған дейін жауап қайырмаса, «сұйдім» дегені жалған болғаны...

— Ондайдың кісісі емес ол! — дедім мен ауыр күрсініп.

— Қайдан білесің «емесін»? «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» дейді қазақ. Сондықтан да Ақмолда ақын:

Әуелі тазалан ал іштің кірін,

Болмасын сыртың сұлу, ішің іріс! —

деген. Сен әлі жассың ғой, сондықтан «сырты сұлу, іші іріс» адамдарды кездестірдің бе, жоқ па, оны білмеймін; мен өзім талайын кездестірдім оның!..

— Махаббат мәселесінде емес, — деп түзетті Шамсия сөзін, мені «бұл өзі жер қарытқан ойел екен ғой» деп ойлағанын деген кескінмен, — жұбайылық өмірімде бақытты адамның бірімін мен: Аманжол ағана сүйіп қосылдым да, тату, төтті тұрып келем. «Іші ірісдер» деп отырғаным, өмір кезеңдерінде, басқа мәселеде ұшыратқандарым.

Шамсияның үйіне мен демалыс күні түсте барған едім. Одан жатақханаға ірісде қайттым. Шамсия да маған қатты ұнады, сөздерінің де көбі көкейіме қонды. Дегенмен, бір жұмадан артыққа шыдай алмай, Бүркітке үшінші хатымды жолдадым... Одан жауап жоқ!.. Бү не тым-тырыс?!..

XI. МЕНІҢ ЖЫНДАНУ ТАРИХЫМНАН

Күндер солай өтіп жатты... Бөрі де көңілесіз... Институттағы менен басқа қыздардың, мен сияқты сүйгендері жоқ па, әлде, бар бола қалған күнде, бөрі де ғашықтарына риза ма, іштерінде мендей санамен сарғайған біреуі де жоқ сияқты: бөрінің де «қағанағы қарқ, сағанағы сарқ» дегендей, оқудан басқа уақытта, ойын-күлкіден ауыз жаппайды, үйде де жыртың-жыртын, түзде де жыртың-жыртын!.. Оқудан, астан қоллары босаса-ақ, ұйқыдан басқа уақыттарын қыдыруға жұмсып, әлдеқайларға кетеді де, ұзақ

жүріп қайтады. «Пәлендей қызық, түгендей қызық көрің» деп қайтысады олар. Мені де сол қызықтарға қызықтырмақ болады. Көрнегендіктен бе, көңілім шаппай ма, мен қызықпаймын. Класстағы оқудан, тамақтан, ұйқыдан басқа уақыттарымының бәрін түтәлімен жатақханада өткізіп, екі нәрсені ғана ермек етем: бірі, пысықтайтын сабақтарым, екіншісі, жазып жүрген естелігім... Осылай қозғалмаудан ба, әлде Бүркітті өлердей сағынуымнан ба, семіз болмағанмен, Қызылордаға келгенге дейін толықша денем жараған аттай ысылып, қатқыл етім босап, қаны ойнап тұратын бетім қуқылданды да кетті. Бұл қалпыма бірге оқушылар да, мұғалімдер де, басқа таныс адамдар да қоңыл бөліп «бұның не?» десе, әуелі, «қой, олай болмас» деп тынған болам да, «рас!.. солай!» деп мойындатқыншы кейін, «оқуға келдім ғой, осы қалаға... Оқуым аз ғой, менің... Институтқа өрен деп түстім ғой... Ықпалас қойып, мыңа жұмсамасам үлгере алам ба, ауыр оқуды... Қалаға кеп оқимын, содан шығар...» дей салам. Олар маған «өйтпе!.. Ретсіз көп оқып зорығудың қажеті жоқ... Ауруға шалдығып көтерсің!» дейді. Мен ол ақылды сол арада тыңдаған болам да, артынан өз бетіме көшіп, жатақханадан шықпайтын қалпымды өзгертпеймін...

Сондай күндердің біреуінде, жатақханада жалғыз отырған шағымда Мүсәпір келді. Біраздан бері көрінбей жүрген ол, Шымкент жағына барып қайтқан екен. Қанша күндік уақытқа жолдаушылап келсе де, маған қалаға келе сала қатын ол, бүгін де сол әдетін істепті.

– Мынауың не?! – дей таңырқай келді ол маған.

– Ие, не бопты? – дедім мен, айтар сөзім жобалай тұра.

– Ойбай-ау, оңеугілен жүдеп қалсың ғой, шөлмектей боп қатын!.. Денің сау ма өзіңнің?

– Ауырған жерім жоқ.

– «Жоқ» деген сөз емес. Адамның ішінде өзі білмейтін сырқаты бола береді. Дәрігерге көріндің бе?

– Несіне көрінем, ауруым болмағасын?

– Түу, Бәтес-ай, қызық екенсің ғой өзің! – деді Мүсәпір кейін, – дәрігерсіз қайдан білесің, бар-жоғын?

– Білем.

– Енді не, жүдеткен?

– Оқу!..

– «Оқу!» Жалғыз сен бе екенсің, оқыған? Қағаздан бас алмайтын талайларды көргеміз. Дәл сендей жүдегенін көрген жоқпыз. Әлде:

Ғашықтық жеңсе өгер бойымды алып,
Жүдетер бейсек ауру сықыладым, —

деп Абай айтқандай, ғашықтық па, осылай жүдетіп жүрген?

— Мен үндемедім.

— Хат бар ма, Бүркіттен? — деді Мүсәпір.

Тағы да үндемедім.

— Жоқ болғаны ғой! — деді Мүсәпір кейіп, теріс айналып кетіп, жүре сөйленіп, — есі дұрыс па өзіңіз, әлде ақылыңыз атасқан ба?.. Біреудің жап-жақса, сап-сау қызының басын айналдырады да, өрі оны жұрт көзіне масқарағып елге тастап кетеді, өрі ідеп шығып, жолда оқуға орналасқан қыз хат үстіне хат жазса, бірде-біріне жауап бермей, тым-тырыс жатады да қояды!.. Осындай да адамгершілік бола ма екен?!

— Тұрнайы сөз айтқанға кешір, Бөтес! — деді Мүсәпір, тұқырап отырған маған жақындап, — барып тұрған иттік, бұнысы!.. Шошқалық!..

— Олай тілдемесең де болады! — дедім мен.

— Енді не дейін?.. Айтпайтын сөзді айтқызып тұрған қылығы!.. Енді ол итке хатты өзім жазам. Бөделік правомды пайдаланып, ит терісін басына қаптап жазам. Содан кейін, көрейін оның қалай шыдағанын!..

— Ал, саған айтар ақылым, — деді Мүсәпір суық ажарын жылытып, — бұлай сіресіп жатып алуды қой. Кино бар қана, театр бар, ойын-сауықтар бар, бақша бар — бәріне де өзің теңді қыздармен бірдей жүріп тұр. Олармен барғың келмесе, өзім апарып тұрайын. Бүгін бір қызық кино жүрелі екен, барамысың соған?

— Жоқ.

— Театрда Бейімбеттің «Малқамбай» дейтін пьесасы ойналады екен бүгін, күлкіден ішегің қатады, соған барамысың?

— Жоқ.

— Ресторанды білесің ғой?

— Сыртынан көргенім бар.

— Іші қызық болады оның. Әлдеқайдадан келген сыған артистері бүгін түнде концерт береді дейді сонда. Дүниеле оқи қызық нәрсе болмайты: өрі музыка ойналады, өрі ондер айтылады, өрі билейді... Барі де сен бұрын көрмеген таңсықтар.. соған барамысың?..

— Жоқ.

— Бақша ішіндегі эстрадада Өзбекстаннан келген артистер ойын көрсетеді дейді, оған ше?..

— Бармаймын...

— Циркте, — деді Мүсәпір, менің ешбір ойынға бармауыма көз жеткендей, кейінкіреген кескімен, үмітсізденген дауыспен, — қытайдың артистері ойын көрсетеді дейді. Олардың ойыны, сиқырдан да қызық. Соған барамасың?..

Мен басымды шайқадым.

— Түп!.. — деді Мүсәпір қатты кейіп, — жасына жетпей көртайған не қылған адамсың!.. Тысқа шығып келемісін, менімен, тым болмаса ауз жұтып, желініп?

— Рақмет.

— Не «рақмет?»

— Бармаймын!

— Қап, саған дауа болмас! — деді Мүсәпір, — бүгін зорламайын енді. Ал, ертең бар ғой, сүйреп шығарсам да әкестем көңілінді көтеретін бір жаққа!.. Ризашылығыңа қарамаймын.

— Оны көрерміз, — дедім, жабысқан Мүсәпірмен кұтылым кеп.

— Көрмейсің, барасың!..

— «Көрерміз» дедім ғой.

— Ә, жақсы онда, — деді Мүсәпір, менің «көрермізбен» дәмеленгендей боп. — Ал, мен кеттім. Ертең күн бата жетіп келем де, алып кетем.

Ол шығып кетті. Ертеңіне айтқан уақытында жетіп келді. Болмеде менімен сабақтас бірталай қыз отыр еді, солардың көзінше сөйләне кірді. Қыздар оны танытын, мені жақын тартып жүретін себебін де білетін.

— Келдім! — деп кірді Мүсәпір есіктен, — бармаута болмайтын жер болған соң арбақеш жалдап өкелдім.

— Қандай жер ол? — десті қыздар.

— Дәмге шақырған жер. Қазақта дәмнен үлкен ештеңе жоқ. Өзгеге бармайтын қазақ, дәмге міндетті түрде барады.

— Ол рас! — деп шу ете қалды қыздар.

Мен де ішімнен «рас» дедім, өйткені — бүкіл ауыл атаулының, дәмнен үлкен ештеңе жоқ деп ойлауын өзім де білем. Елде талай қырқысқан ағайындар, дәм татысса-ақ тату боп кететінін көргем. «Бір күн дәм татқанға қырық күн сөлем» деген, «дәм тұзымды тат, расымды айт» деген мақалдар бары, «дәм үрсын» деген қарғыс бары, «татқан дәмге қас қылған адам онбас» деген өсиет өлең бары есімде. Бұл ұғым менің санама шешемнің сүтімен бірге кірген. Қазақтың ұғымында — «сүтпен кірген, сүйекпен шығады...»

Бірақ, мынау Мүсәпір шақырып тұрған дәм кімдікі екен деп сұрап ем:

— Тысқа шыға білесің, — деді ол.

— Кімдікі болса да бар, — деп шуласты қыздар, — үйден шықпайсың. Дәмнің сылтауымен далаға шығып, желпініп бой көтеріп кел!

Қыздардың шуы әсер етуінен бе, әлде дәмді өзімнің де қасиетті көруімнен бе, сырттағы салқыннан қорғанғандай, өз киімдерімді өзім зорлап кигендей боп, Мүсәпірге еріп тысқа шықтым.

Бұл ноябрь айының орта кезі-ді. Қызылордаға бұрын бұл мезгілде қар жаумайды екен де, егер жауа қалса, еріп кетеді екен. Бныл тарының дәмі сияқты қиыршықтанған бірдеме кейде үшкірыдап тұрды да, түнде жауып, күндіз еріп кетті. Күнделердің көбі құрғақ болды. Бірақ, сызы шекеннен өтетін сұмдық қара суық. Жерді ол тобарсытып ат тұяғы батыстай сірестіріп тастады. Сол ызғар аз дегендей, теріскейден үздіксіз соққан бір қара дауыл, күні-түні басылмай-ақ қойды. Қара суық пен қара дауыл қабаттасқанда, ызғары оңменіннен өтеді екен. Менің тысқа көп шықпауыма бір себеп осы болған. Тыста жұқа киіммен азғантай ғана жүрсен, суықтан қалтырап ұшып кете жаздайсың. Жылы киім менде жоқ. Жатақхана мен оқу үйінің арасы бірталай жер. Сол екі арада суықтан дірлектеп жүргенімді көрген Тәслима да, Шамена да, Мүсәпір де жылы пальто алып бермек болған еді, «жерегі жоқ» деп алмадым. Мүсәпір еркіме қарамай сатып әкелген қысқы пальтоны, ренжісе де алмай, Қарсақтың үйіне апарып тастадым. Сыртқы дәлелім — «өз киімдеріммен де тоңбаймын», ішкі дәлелім — «кімі боп алаң, олардың киімдерін? Бөтен біреуден тегін киім аң қағыршымын ба мен?.. Одан да осы жеңіл киімдерімнен жарықасың!»

Бүгінгі күні, күндіз сынықтау сияқтанған күн райы, кешке катаяып, біраздан бері дым тимеген даланың топырағын өкпек жел суыра қопарып, дала қара боран боп тұр екен, ауа өте суық!.. Тоңазып кеткен мен, Мүсәпірге еріп, аңайып күтіп тұрған арбакешке жақындағанда:

— Бармай-ақ қойсам қайтеді? — дедім Мүсәпірге.

— Ойбай, болмайды ол.

— Неге?..

— Мамың сойып, қазынаға салып қойды...

— Кімнің үйі еді?

— Оны жолда айтам. Көне, мін! — деп тартыныпқыраған мені, Мүсәпір арбаға көтеріп салғандай болды.

— Арбакеш те тоңып тұр ма, немене, бізден «тез құтылайың!» дегендей атын айдай жөнелді. Аты да тоңып тұрған ба, әлде жүрдек ат па, немене, қамшы салдырмастан, бөке қақтырмастан ыта жөнелді. Бұндай жүрдек ат болар ма, қатқағы кедір-бұдыр жолмен екпіндей жортқанда, жайдақ тараптастың тоңқылдаған доңғалақтарының темірі жалтыраған табанын анда-сандағы жерден бір-ақ тигізеді. Ол қалпында мені арбадан ұшып көтер дегендей, Мүсәпір қыпша бөлімнен қымқыра қатты құшақтап алған...

Көше-көшеге бұрыла, жүрген сайын шапшаңдата жортқан ат, бір кезде қаладан шыға бастады.

— Қайда барамыз? — дедім Мүсәпірге.

— Барған соң көресің ғой.

— Жок, сонда да айт!..

— Қайтесің оны?

— Айт!..

— Барған соң бір-ақ айтам.

— Керегі не ол жұмбақтың? — дедім мен кейіп. — Айтпасаң түсем арбадан.

— Егер, мен жіберсем!..

— Немене, қылжақ қылғың келе ме? — дедім мен, Мүсәпірдің құшағынан бұлқынып, — жібер!.. Түсем!..

— Неге ашуландырасың? — деді атыш кейіп, — айтсайшы, өлімге апара жатпасаң!..

— Сөзің қалай жаман еді, — деді Мүсәпір.

— Ісің жақсы ма өзіңнің? — деді атыш. — Айтпай апаратын қонақ бола ма екен? Айтпасаң кейін оралам! — деп, атыш көлігін қырын қарай шаужайлай бастады.

— Әй, жынды атыш екенсің ғой өзін, — деді Мүсәпір, атың божысына жармасып, — өзін айтқандай, тапа тал түсте өлімге апарады деп келесің бе? Айтпадым ба мен саған, «туған бөлемнің қалыңдығы» деп. Өтірік десе айтсын мына қыз. Бөлеммен де қалжыңдастырмаймысың...

— Неге айтпайсың баратын үйімізді? — дедім мен, божыға таласқан Мүсәпірге.

— Атышының не ақысы бар онда?

— Маған айт!.. Айтпасаң бармаймын!

— Күзеннің үйі!

— Ол қайдан шақыратын боп еді?

— Сені ғана емес, қатыныммен Жұқыпбекті, қатыныммен Балқашты, қатыныммен Қарсақты және біз екеумізді шақырған...

Атының басын бұрмалауды доғарып, Мүсәпірдің еркіне көнген атыш, мырс етіп күліп жіберді.

— Неге күлесің? — деді Мүсәпір оған.

— Күлмегенде ше? — деді атшы, — сөзің тірі кісі түгіл өлі кісіні де күлдірер!..

— Не сөзім?..

— «Қатынамен пәленше, қатынамен түгенше» деп кеп, мынау қарындас пен өзіңді қоса айтқанда, жат құлаққа қалай естігенін білемісін?

— Қалай?

— Ой-өтірік аңқаусымасайшы, — деді атшы Мүсәпірге, — бөлемнің қалыңдығы деп келе жатып, өзіңнің қалыңдығың ғып алдың ғой, өлгі сөзіммен бұл қарындасты?

Мүсәпір: «өй бір биылшыл екенсің ғой өзін, жоқ нәрсеге жорамал жасай беретің» деп теріс қарады. Одан кейін екеуі сөз қатыспады. Күзен үйіне бармаймын деп тырмысудың ретін таппаған мен де, несі болса да бара көруге ойлап үн-түнсіз отырмын. Елден кеп түсіп, қонбай кетіп қалғаннан кейін, менің бұл бірінші келе жатуым. Артынан Күзенді де, өбелі — Есектасты да талай көріп, олар талай рет шақырғанмен, сылтау тауып бармай қойғам. Мүсәпірдің мына жолы мені жатақханадан барар жөнiмiздi айтпай алып шығуы да, «айтсам бармас» деп ойлағандық болу керек.

Арбакеш бiздi Күзен үйiнiң қақпасының алдына әкелп түсiрiсi де, ақысын алып боп:

— Мынау үй екен ғой, қонаққа келгенiң, — дедi Мүсәпірге, — «бiр сұмырайға бiр сұмырай қызыл iңiрде жолығам» дегендей, қайдан тауып жүрсiң елден шыққан алақтың үйiн?

— Оттама! — дедi оған Мүсәпір едiрейiп.

— Оттамасаң оттама! — деп арбакеш атын айдай жөнелдi де, «Мүсәпір қуып жете алмайды» деген түска барғанда:

— Қарындас! — дедi маған, атын тежеп, — бұзық адам болсаң, өзiң бiлесiң. Түзiк адам болсаң, жоламайтын үйiң бұл.

— Уа, өкенiңiң... — деп Мүсәпір тура ұмтылғанда:

— Мен де, өкенiңiң... — деп арбакеш тарта жөнелдi. Мүсәпір оған жерден кесек балшық алып лақтырып едi, тиген жоқ. Арбакеш қарауыта бастаған кештiң қара боранына сүңгiп алыстай бердi.

— Чистый хулиган, — дедi Мүсәпір, өлденеге ентiгiп. — Қолға түспедi, сыбағасын беретiң.

— Осы үйдi сенен басқа жақсылыған кiсiнi көрген жоқпын, — дедiм мен.

— Жаман түгi де жоқ, — дедi Мүсәпір, — нашар тұрған шағына кез кеп қап жүрегiң айнып жүр. Қазiр көршi —

қатардағы ұй. Бұл өзі бір күнде келей боп та, бай боп та үлгеретін нар жігіт.

— Көрейік, — дедім мен.

Екеуіміз қатарласып қакпаға кіре бердік. Ендігі ойым, «мына атаған адамдары бар ма, жоқ па?»

Біз қакпаға кіре, үйден аузына папирос тістеген Тәслима жеңгей шықты. Оған ішім аздап жылығандай болды.

— Қайда жүрдіңдер, сонша күттіріп? — деді ол.

— Аздап кешіктік, — деді Мүсәпір, — ағай келді ме?

— Осында келгелі жатқанда, редакторы Елтай Ерназаров шақырып өкетті, газеттің ертең шығатын санына байланысты мәселе бар деп. Маған «сен бара бер, атпен; мен де тез босап жетудің амалын істермін» деді. Ат кетті. Кешікпей келіп қалуы мүмкін. Ал, кірiңдер үйге!..

Ауыз бөлмеде ешкім жоқ екен. Іші — қуырдақтың да, қайнап жатқан еттің де иісі шығады. Төргі бөлмеге кірсек: Қарсақ, Бөлене, Балқаш, Жаңыл, Күзен жерге жайған дастарқанды жағалай орналасып шай ішіп отыр, Есектас самануыр қасына шоқнып шай кұйып беріп отыр. Қодығы қасында. Оның да киім-кешегі төп-тәуір. Бәрі де бізді көре — «жоғарылатындар!» деп ду ете қалды. Мүсәпір екеуіміз, дастарқанның бастау бұрышына барып орналастық. Балқашты институт үйінде күнде көрем мен. Жаңылды Қызылордаға келгелі көріп отырғаным осы. Әнеутіні іші білінбейтін байғұс, енді қарны камнып, оны білдіртпеймін дегендей, үстіне батсайыдан жең көйлек киіпті. Онымен жүктілігін жасыра алатын түрі жоқ. Қалай жасырады? Кескіні былай да түрсіз кісі, беті кара жағадланып, нокталана қойыпты. Үй ішіне ақырын көз жүгіртсем, Мүсәпір айтқандай, әнеутіден әлдеқайда жақсы. Қалай тез жиналған!..

Үйдегі жұрт бізден бұрын шайға қанып алған сияқты, ойткені, алдарына қойған шәшкелеріндегі суыған шайға қолдарын созбайды. Күзеннің қасында бірі бос, бірі орта ботелкелерге қарағанда, Күзен, Қарсақ, Балқаш үшеуінің қызулау сөйлеп отыруларына қарағанда, ерсек жағы біраз ішіп алған сияқты.

Мүсәпірмен мен шайдан ауыз тиіп қана отырған шағымда, сырттан Тәслима кірді. Оң езуіндегі шылым манғысы ма, жаңадан тұтатқаны ма, аузынан алмастан сорып, түтінін сол езуі мен екі танауынан бірдей шығарады.

— Жақан кешікті, — деді ол, сырт киімін босағаға ілгеннен кейін, — тегі, бөгелетін жұмыс болды ғой ол. Расын айтқанда, өзіміздің қарнымыз да аша бастады. Қуырдақты оған қаратпай жей берсек деймін. Ет піскенше келер.

— Сен ұлықсат етсең бітті, жентей! — деді Күзен Тәслимаға, — Жаканның келмегені есеп емес. Татып жүрген дәмі. Бұл қойды анау Ботеске арнап сойдым. Бір күн бай, бір күн келей адам екенімді қайдан білсін, ол бала. Өнеугүні, аса жүдеу кезімде келе ғап, ұлғаннан жерге кіре жаздадым. Міне, енді байымды, шырағым, — деді ол маған, шаябарының қалтасынан қоқырай будақтаған бір уыс червошты суырып көрсетіп, — ақша дегенің мынау, қалтаға сыймайтын. Мүлік дегенің — аналар!

— Болды, мақтанбай! — деді Бесектас.

— Несі бар, мақтанса? — деді Күзен. — Өтірік болса мақтанба! Шыңға мақтан! Дүние дегеннің бұты бір-ақ тиын нағыз, Ботес шырағым. Қашқалақтап жоламай жүрген өзің. Әйтпесе, сені де үлде мен бүлдеге орай салудан ештеңем кетпейді. Бүгін әдейі мал сойып шақырып, үйімнің түзу кезін де көрсін деп шақырдым. Енді жирене қоймассың. Келгеніңнің алды осы болсын. Бұдан былай келіп жүр. Ал, қатын, — деді ол Бесектасқа, — оқел қуырдығыңды, қаужал-ла тұрайық!..

Шайға жайған дастарқанның үстіне, екі табакша салған, картопқа аралас піскен қуырдақ келіп қалды. Ол менің өте жақсы көретін асым. Тәслима менің қасыма кеп отырды. Әркімдердің алдына қасық тасталды. Сол шақта күлімсірей қараған Күзен, Тәслимаға бірдемені имдап еді:

— Оқел! — деді Тәслима. — Мен енді ақ ішпеймін. Екі рөмке қастым, жетеді. Оны енді еркектерге бер. Әйелдерге бал-сыра оқел.

«Бал-сыра» дегені де арақ па екен?» деп ойладым мен. «Әйелдерге оқел» деуінен шошына қалдым. «Әйелдер де іше ме екен?»

Күзен кровать астынан екі бөтелке ақ арақ суырды да, оны «сен күй мынаны!» деп Балқаштың қолына ұстатып, үлкен жез құманды «мынау, әйел жолдастар, сіздердің сыйбағаларыңыз» деп Тәслимаға ұстатты. Бұл үйдің шайлық ыдысы да, басқа сұйық астық ыдысы да кесе екен. Еркектер жағы кеселері толтыра ақ арақты құя бастады, әйелдер жағынан жез шөйнектен боламық түсті бірдеме құйыла бастады.

— Бал-сыра осы, шырағым! — деді маған Тәслима. — «Бал» деген атынан көрініп тұр, не екені. Дәмі қышқыл-тым, өте тотті нәрсе. Арақ емес бұл, қымыз сияқты сусын ғап. Ішсең тоймайсың өзіңе. Және бөшкесін ішсең де мас болмайсың. Жүртпен бірге алып жібер! — деп бір кесені алдыма қойды.

— Өзін осы балаға арнап, қолымнан әдейі ашыттым, — деді Есектас. — Үн мен қыт. Одан басқа ештеңе жоқ. Ашытқан кішкене бөшкені алғиде ғана аштым. Бұлақысып бабында тұр екен. Балға бергісіз.

Өзгелері де, «ал, Бөтес, ұста!» деп өз кеселерін қолдарына алғанмен, мен кесеге қолымды тигізбеп ем.

— Қыстамаңдар, — деді Төслима, — алады. Оның алында айтар сөзім, Бүркіт те, Мүсәпір де біздің үйдің туған жөні екенін білесіңдер...

— Білеміз!.. Жақсы білеміз! — деп ду ете қалысты бөрі.

— Екеуін де нағашысы жанындай жақсы көретінін білесіңдер.

— Білеміз.

— Қазір мұнда Бүркіт жоқ. Мүсәпір бар, оған елдегі еріп келген анау Бөтес бар, осы кесені солардың денсаулығы мен бақытты болуы үшін жұтып жіберіңдер!..

— Бөрекелді! — деп ду етті бөрі.

Төслима да, басқалары да қанша өтінгенмен, мен өз кесеме қол тигізбедім.

— Көрмеген нәрсесі, қорқып отыр! — деді Төслима. — «Айшық мүйіз ақ серже қойды бастар» дегендей, ішім көрген өзіміз бастап жіберейік, көне, көтеріңдер!..

Еркектер де, әйелдер де кеселерін көтере салысты. Солардың ішінде Жаңыл да көтере салды!..

— Тәтті ме екен, Жаңыл келін? — деді Төслима.

— Тамаша екен! — деді ол.

— Бал бұның қасында садағасы кетсін!..

Азбан кейін кеселер тағы құйылып, қолдарына алған өзгелері, «ал, көне, Бөтес!.. Осының бөрі сенің құрметін!.. Бірді алып қор, ұнамаса, одан кейін ішпессін!..» деп шулап кеткен соң, «татып көрейін» деген оймен, кесені алып, ернімді тигіздім. Домі рәс қышқылтым және тотті екен. Сонда да татып қана қойып деп ем, бөрі «іш, жұт!» деп шулап кетті. Кесемнің астынан көтеріп аузыма тосқан Төслима, ішпесем үстіме төгетіндей болғасын, тоускел деп жұттым да салдым.

— Ура! — деп қол шапалақтасты бөрі... «Не болар екен?» деп өзімді-өзім шамаласым, бал-сыра ішіме жағып баратқан сияқты.

— Ал, көне, тағы бірді! — құйылған кеселерді жұрт тағы қолға алғанда.

— Көрдін ғой, шырағым, жақсы екенін, — деді Төслима, — ендігі бәлденуің ұят болады, мына жұртты сыйламағаның болады... Ала бер, жұртпен қатар!..

Ала берем деп, не болғанымды білмей ғашым. Білгенім — одан уақытта үй төңкеріліп бара жатқан сияқтымын... Одан кейін не болғанын білмеймін...

Бір кезде қоғымді ашсам, өллекімнің құшағында жатырмын. Шошып кескініне қарасам — Мүсәпір!.. Ол да тырдай жалаңаш, мен де тырдай жалаңашпын!.. Екеуіміз бір кроваттамыз!.. Түсім бе бұл, әлде жындандым ба?!.. Өзімді-өзім байқап көрсем, түсім де емес сияқты, өсім де дұрыс сияқты!.. Басым зеңгіп өжетіп барады... Төсегіміз былыққан құсық!..

Жан-дәрмен дегенде төсектен ұмтыла тұрып сөкіге түсе бергенімде, құсыққа тайғанадым ба, өлімнің жоғы ма, ештеңіменен жалп етіп құлады... Ұмтыла беріп тағы құладым... Енді тұрар дәрменім жоқтай көрінген соң:

— Кім бар, құтқаратын? — деп бар пәрменіммен шыңғыра айқай салдым.

Есіктен екі кісі жүгіріп кірді: Қарсақ, Бөдене!.. Бұлар қайдан?!.. Қарсақ жалаңаш менен қымсығандай шығып кетті...

— Не болды?! — деп Бөдене мені құшақтай алды.

— Бәсе, не болды?! — дедім мен, Бөдене сүйегенмен, өлсіз буынымды баса алмай, жалп-жалп құлап... — Не ғана болды, ойбай?!..

Дұсым аса қатты және тұрпайы шықты білем, Мүсәпір өсеніргендей төсектен жалаңаш қалпымен атып тұрды да, аздап есі кіргендей, кроват басына ілген көйлек-дамбалын үстіне кие сап, Бөдене не бола алмай жүрген мені:

— Не болды, Ботес?! — деп ұстай алды.

— Кет, шошқа! — деп итергеніме айырылмаған соң, — қарабет! — деп бетіне түкіріп ем, онда да айырылмады. Сол кезде оң жақ нығынан қыршып шайнай бастап ем:

— Олдім! — деп айқай салды Мүсәпір...

— Орем қап, бетсіз лағынат! — деп, бетінен тістегелі ұмтылғанымда, Күзен мен Есектас кіріп келді.

— Мынау жынданды! — деді тістетпей арпалысқан Мүсәпір.

Күзен одан күшпен айырып, мені көтеріп алды да, кроватқа алып соғып:

— Арқан әкел, — деді Есектасқа, — бұны көрпеге бөлеп шанып тастамасак бой бермейді...

Мүсәпір, Бөдене, Есектас үшеуі шығып кетті. Күзен тырп еткізбей басып жатқанда, сырттан Есектас арқан әкелі, арпалыстан өлім біткен, ептіккен демімді әрең алған мені, көрпеге бөлеп шаныды да тастады. Енді қозғаларлық қалым

жоқ мен, аз тыныстан кейін даусымды шығарып еңірей бастап ем:

— Үні шықпастай ғып, аузын мақтамен тығындап тастау керек! — деді Күзен. Есектас «қайда ол?» деп іздестірмек болып еді:

— Тақта, іздеме! — деді, кіріп келген Бөдене жыламыраған дауыспен оған, — осы қиналғаны да жетер!..

— Іздесің!.. Тапсың!.. Тығындасың!.. — дедім мен ызалы күлкімен..

— Айттым ғой, «жынданды» деп, — деді Күзен. — Тиісті жеріне апарғанша аузын тығындай тұрмасақ, бақырып маңаны кетіреді. Жынданған адам барын білсе, жұрт та қаптап кетеді.

— Дұрыс, дұрыс! — деді Есектас.

— Әй, шеш-қа-а-а, — дедім мен оған, — не айтайын одан басқа, саған!..

Күзен алдеқайдан табан уыс мақта тауып әкеліп, менің аузымды тығындамақ болып еді:

— Қойшы, құдай үшін! — деді Бөдене оның қолын ұстай ап, жалынып, — осы Бәтесті үйдетпеудің міндетін мен-ақ алайын.

— Әліңнен келмейді ол.

— Келеді!.. Бәтес, сәулем, — деді көзінен жасы шұбырып кеткен Бөдене маған, — берші уәденді мыналарға, «бақырмайын» деп.

— Бақырмайын... — дедім мен.

— Қарған! — деді Күзен.

— Олда-білде...

— Оңда, қойың, — деді Күзен, — бақырсаң жағың айырылады, — деді маған. — Кеттік! — деді Есектасқа.

— Қайда? — деген Бөденеге:

— Жындыны сулатып сап отырамыз ба, үйде? — деп жауап берді Күзен. — Жындықханаға апарсақ, жындылар бұны шайнап өлтіреді, одан да Көр-ишанға барып келейік, жынды қағып алады дейтін.

Қаланың сыртында, зираттағы көрдің ішінде жататын сондай бір ишан бар деп естігем. «Соны алып кеп үшкіртеді екен» деп ойладым да, жындықханаға апарудан оны жеңіл көріп:

— Барыңыздар, тезірек! — дедім. Күзен мен Есектас шығып кетті. Қасымда Бөдене қалды.

— Мен қайда жатырмын? — дедім Бөденеге, ашу екеуі кеткеннен кейін.

— Біздің үйде жатқан жоқпысың?! — деді Бөдене.

— Мен қалай кеп қалдым бұл үйге?

— Өзің сұранып келдің.

— Қашан?

— Түнде, қартшының¹ үйінде. Жақыпбек келе алмай атын жіберген екен. Мұсапір сені сол атпен жатқан жеріне апарам деген екен, «сенімен бірге болам» деп көнбесің.

— Оз құлағыңмен естідің бе, осы сөзді?

— Жок, ойбай. Кешегі бір «бал-сыра» деген пәледен өзім де мас боп құлап қаптым. Мені де сыған қоса, арбаға көлден салып өкертті. Осында келем деп болмағаныңды басқалар естіген...

— Ә-ә... — дедім мен «түсінікті» дегендей, — сонда, мас болыптың ба, мен?

— Мас болмасаң осындай жалғе көлемісің?

— Ол рас. Өзгелері ше?

— Мен құлағанша, жай қызып отырасқан, нақ сендей бүлінгендерін көрген жоқпын...

— Иә, мен бүліндім!..

Күңгіз әлдекімдер ауыз бөлмеге сыбырлап кіріп, Бөдене олармен жауаптасып қайтып кеп жүрді. Мен манағы уадемен дыбыс берместен жаттым. Басым сынып кетерліктей боп жінгіп барады. Ішім алау-жалау боп өртеніп барады. Жүрегім өрекіп, әлсін-әлсін доқсымын. Өзім шөлркеп барам. Өзгеге шыдасам да шөлге шыдамай, Бөденеден су-сын сұрап ем, ол әкеп берген бір аяқ сулы қақала-шашала өрен жұттым да, табан аузында құсып тастадым. Біраздан кейін дәрет қыса бастады. Сонда ғана Бөденеге:

— Аз уақытқа ғана шеш те, қайта бөлеп таста! — деп жалынып ем.

— Оны істей алмаймын, қарғам! — деді Бөдене, — мені өлтіреді онда, сені де өлтіреді...

— Кімдер?

— Қайтесің, кімдер екенің!.. Толып жатыр олар... Шыдап көр, шамаң келгенше!

Шыдаймын дегеніммен, табиғат өз ыркына ғана бағынбай ма?.. Шыдауға тырысқан мен бүліндім... О, сорлы Бәтес, енді не бүліншілік күтіп тұр екен алдыңда?..

Інірде үйге асыға басып Қарсақ пен Күзен кіріп келді. Бөдене Күзенге:

— Бәтестің есі дұрыс, — деп еді:

— Жындының әдегі емес пе, солай алдайтын, — деді ол, — шешіп көрші, не істер екен!

— Түк те істемейді. Шешейік.

¹ Күңжіә ол солай атайды екен.

— Ал, шеше ғой, оңда! — дегенде, Бөдене қуанып кеткендей, шырғаған жіпке қол сала бастап еді, Күзен ітеріп жібергенде ұшып кетті. Тұра беріп бірлеме демек болған Бөденеге: «өшір, үніңді, — деді Күзен, — өйтпесе есің де апарам, Қор-ишанға!»

«Мені Қор-ишанның өзіне апармақ болған екен ғой!» деп ойладым. Зираттан жаман қорқатын нәрсем болмайтын. Оның өзі түгіл маңына, жаяу түгіл атпен де жолмайтынмын... Сондықтан:

— Ағатайлар, апара көрмендер! Мен жыңды емеспін! — деп жылап қоя бердім.

— Жок, сен жыңдасың!.. — деді Күзен.

— Не дегендеріңді істейін, ағатай!..

— Не істеуді біз емес, ишан айтады.

— Қайда ол?

— Мекенінде.

— Қайдағы?

— Оны бара көресің.

— Кәде ғой, мекені, — дедім мен дірілдеген дауыспен жылап, — апармаңдар мені оған!.. Ишансыз-ақ орындайын, бар тілектеріңді!..

— Ойпырай, істендеріңі соны! — деп жылап жіберген Бөденеге:

— Аузыңды жабамысың, жоқ па? — деп, жеп қоярлықтай қараспен Қарсақ ұмтыла беріп еді, Күзен көлденеңдей қалды да:

— Тұрамыз ба, осылай салғыласып, — деді ағасына, — өктейік тез...

— Алла-ау, енді қайттым! — деп қаттырақ жылап жіберген менің аузымды Күзен алақаныммен баса қойды.

— Аузың тығындайық, — деді Қарсақ, күндіз тауып ап, төсектің аяғына тыға салған мақтасын суырып ап, — өйтпесе, жолшыбай бақырып мақжарамызды шығарады.

— Аш, аузыңды! — деді ол маған.

Амалым қанша, аштым. Аузым тығындалды. Күзен аяқ жағымнан, Қарсақ бас жағымнан ұстап, мені бөленген қалпында сыртқа алып шықты. Дала тастай қараңғы екен. Әрі шаңы мен қары араласқан сұрапыл боран. Көтерушілер мені жегуді аттың жалағай арбасына ұзынымнан өкеп салды. Сол кезде:

— Міне, киімдері? — деген Бөдененің ақырын дауыс естілді.

— Әжел! — деді Қарсақ ақырын.

Оған дейін, «мені ишанға емес, оңаша жерге шығарып өлтіруге барады ғой» деген ойды елім. Енді киімдерімді алған-

нан кейін, «олтірмек болса, керегі не еді оның? Ишанға аяуы рас болған ғой» деп жорыдым. Онда не болар екен?!

Тескіндіксіз қараңғы және дауылды суық түнде аттарың қатты айдап, мазасыз жолмен үзік жортқан жеңдеттер, бір уақытта, әлдене жерге кең тоқтады. Сол арада сыбыр-күбірлер естіліп қалды. Қараңғыға үйренген көз қығымды жүгіртсем, маған көрсетпеу ниетімен бе, әлде үйтқыған қарлы боранның қорғанудан ба, беттерін бүркеп алған қара киімді адамдардың елестері... жобасы... бөсеу-алтау сияқты...

— Ишан күтіп отыр! — деп сыбырлады олардың біреуі менің жеңдеттеріме.

— Ал, түсіріңдер, онда!..

Арбадан мені көтеріп алғандар, ішінде білте шам сияқты жылтыраған бірдемесі бар әлдене үңгірдің ішіне түсірді де, жерге жатқызды. Шамасы, төрт-бес кісі отырып сөйлесерлік кең үңгір...

— Баруларыңа боламы! — делі әлдекім.

— Күп, — делі біреуі, — киімдері де осында, хазірет. Өңделері кетіп, үңгірде жалғыз ғана адам қалған сияқты. Ол білте шамды қолына алып, менің кескіміме тосты. Қарасам: қалың, бұйра, ұзын қара шашы дударланып; ұзын, қалың қара сақалы кеудесін жапқан; жоғарғы жағын таңқыта қырыққан мұртының төмен салбыраған екі сапары, асылып тұрған кіші-гірім жыланды; көздері бақырайған үлкен, дөңкіген мұрны келсантай, күңгірт сөуледен бе, шынында солай ма, кескіні өшпек, басы үлкен, иығы кең, денкіген жор адам!.. «Ишаны осы болар!» деп ойладым ішімен.

— Ей, күнаһкөр бейшара, — делі ол маған, — білемісін қандай жерге келгеніңді?

— Мен басымды шайқалдым.

— Қыбырстан! Қыбырдың ішінде жатырсың сен. Менің мекенім, бұл!.. Есіміміздің қажеті болмас. Лақабымыз — Көр-ишан. Неге келгеніңді білемісін, мұнда?..

— Мен жайымды қалтыраған дауыспен айта бастап ем:

— Ошан бөрі жай сөз, — делі ишан. — «Бүркіт» деген жігіт орыс кемпіріне дуа қылдырып, басыңды айналдырған. Душның бөрі қазір сенің тас төбенде тұр.

— Мен: «ешбір дуа жоқ, хазірет!» деп ем:

— Таласпа! — делі ишан жекіп, — осы қыбырстанда отырып, мен бөрің де біліп отырдым. Бүркіттің қолынан кемпірт жеп көрің бе?

— Ойласам: жеген ежем, Көкеннің тойы кезінде, тобылғы сайда түнде онаша жолыққан шақта.

— Жәлім.

— Сол орыс кемпірінің дуа ғып берген кемпіті. Басың ауыра ма қазір?

Кейістікке ұшырағаннан бері, басымның кейде зәңгіп ауыратыны рас еді. Ишанға ол шынымды да айттым.

— Кәне, білмегенім? — деді ишан масаттанғандай. — Оңд білмегенсің бейшара. Дуа бары анық.

Мен сене бастағандай болдым. «Бүркітке сонша құмар-туым — осы дуадан болу керек» деген ой кеп кетті маған.

— Дуаны кетірудің екі-ақ жолы бар, — деді ишан, — бірі — төбе шашыңды түбірімен түгел жұлып алу (денем тітіркеніп кетті. Б.) Екіншісі — некені бұзу...

— Маған неке қнылған жоқ, — дедім мен.

— Таласпа!.. — деді ишан, — балалар кезінде Бүркіттің үйіне қонаққа бардың ба?

— Бардым.

— Қымыз іштің бе, сол үйден?

— Іштім.

— Сол қымызға молдія некенді оқып үшкіріп берген. Оны да білмегенсің. Мен осында біліп отырдым. Ал, енді қайсысын қалайсың? Төбе шашыңды жұлуды ма?.. Некенді бұзуды ма?..

— Соңғысын, хазірет! — дедім мен, — бірақ, қалай?..

— Ол үшін, басқа ержек қору керек.

— Көрдім ғой, хазірет! — дедім мен жылап.

— Олай қору, «қору» болмайды. Оның аты — зина.

— Енді қайтем? — деп жылаған маған:

— Қазір сені босатам, содан кейін айтам, — деп байлауымды шешті.

— Мен теріс қарайын, киін! — деді ол.

Ішкі киімдерімді ғана үстіме іліп үлгерген шығымды:

— Жетеді! — деді ишан. — Басқаларын киіме. «Неге?» дегендей тоқыраған маған:

— Алла бізге некелі болуды қоспаған. Әйел бізге харам. Бірақ, сені дуадан арылту үшін, сауап үшін, қасыма жатқызуға болады, — деді ишан.

— Мейірімдіге рақмет, хазірет! — дедім, бойым үйреніп алған мен, нық дауыспен, — зорлыққа амалым таусылған ашымсыз!.. Әсіресе, қабыр ішінде... Зорлаймын десеңіз еркіңіз. Мен сіздің қасыңызға жатпаймын!..

— Онда шашыңызға қоса, төбе күйқанды жыртып алуға бейіл боласыз да? — деді ишан ашулана қалған кескінен тесірейе қарап.

— Құйқам түгіл басымды жұлып алсаңыз да бейілмін!..

Айтар сөзі таусылып қалғандай, түсі де құтырған бұра торізденіп, тісін де құтырған бұрадай шықырлатып, дауы-

сы да құтырған бурадай түрілдеп, жөні бүріп тастардай боп, саусақтарын тарбита, құшағын қаусыра жайған ишан, кеудесімен басып өлтіргісі келгендей, жерді тізерлей, маған қарай төне берді... Аспаннан жылап арбап жерге түсірген бозторғайдың, құтыла алмасын көргеннен кейін, сол жыланның өзіне қарай жорғалай жүтіргенін көргенім бар еді. Мен де сөйтіп, төніп келген зор денелі ишанның бауырына қарай тығыла беріп ем, басымды екі қолымен бірдей бүрген ол, саусақтарын бас сүйегіме ауырта қадап:

– Жыртам, құйқаңды! – деді.

– Жыртыңыз!.. Езініз!.. Өлтіріңіз!.. – дедім мен, қысқан саусақтардан бас сүйегім шатынап ауырған соң мысқынған дауыспен. – Төңіріден басқа куом жоқ!..

Діншіл ишан «төңірі!» деген сөзден қорқып жетті ме, өлде, мысқынған дауысым тым ашы шығып, содан сескенді ме, алақанымен аузымды баса қойды... Аузымнан шыға алмаған үнім, бауыздалған лақтың үніндей мұрнымадан қысыла шығуға айналғанды:

– Босатайын... аузыңды!.. – деді ишан сәсқалақтаған дауыспен, – бірақ, дыбыстай көрме, шырағым!..

– Макул! – дедім мен, аузым босағаннан кейін, демімді қатты еңтіге алып.

Одан кейін екеуміз, қараңғы қабыр ішіне таңның бозамық сәулесі түскенше үн де, тіл де қатысқан жоқпыз.

– Егер дуадан жазылам десен, – деді ишан таң ата, – кідіртпей некенді оқыт, өйтпесе жазылмайсың!

– Болсын, хазірет! – дедім ишанға, – некемді кімге оқысаңыз да мейліңіз!

– Кім көрінгенге оқута болмайды. Кеше бірге жатқан жігітіңізге. Төңірінің лаухолмахфузда сізге жазғаны сол.

– Болсын! – дедім. Демегенде не дейін, мен енді өлексемін. Өлексені ит жесе де бөрібір емес пе?!

– Жалған айтсаң, жаның жаһаннамыда болады, – деді ишан, – өйтер болсаң сендей бұзық әйелді шарият тірідей отқа қақтап өлтіруге қосады. Уәденді бұзсаң ол жазадан құтылмайсың.

– Бұзбаймын, хазірет.

– Үш айт!..

– Бұзбаймын, бұзбаймын, бұзбаймын!..

– Сәдеріңнің бекітімі болсын, мына құранды сүй! – деп ишан қасында беті ашық жатқан құранды ұсынды. Мен сұйды.

Құранды сүйгенімнен кейін, ишан менің бетімді қарап, алақанымен бетімді сүйгенін көргенім бар еді. Мен де сөйтіп, төніп келген зор денелі ишанның бауырына қарай тығыла беріп ем, басымды екі қолымен бірдей бүрген ол, саусақтарын бас сүйегіме ауырта қадап:

ШЕШІЛГЕН ШИЕЛЕР

(Бүркіттің соңғы дәптерінен)

Мен бір шартқа ұстаған
Қара балта едім,
Шабуымды таппай кетіп,
Қайраң тағы жетіп.

Мамбет

I. ӨКЕММЕН АЖЫРАСУ

Бұл өңгімені бұрынғы дәптердің соңғы беттеріне араластыра бастайық: онда, Мамбеттің аулына қонған түрі атының күзелгені, одан кейін мен ашық кетіп, Бәтесті милиция күшімен бермеуге бекінген өкесінен тартып алуға кірісуім, бірақ бұл ниетім іске аспай, Бәтестің мені жерге қаратып жіберуі, құрметті оқушылар, сіздерге мәлім.

Осы түйінді бұрынғы (екінші) дәптеріме баяндаған шақта, сіздердің көңілдеріңізді орбап келе жатқан оқиғаның «қызығанын» болмеу үшін, мен қолдан бір жағдайды әдейі сипаттамай тастап кеткен едім. Ол, өкеммен ажырасуым. Енді осы оқиғаны қысқаша баяндауға ұлықсат етіңіздер.

Қазақша «көртышқан» аталатын мақұлықты, орыстар «крот» дейді екен. Қазақ оны «аң» деп аулаған емес: несін аулайды, терісі өрі кішкене, өрі жұқа, жүні өрі жұмсақ, өрі сары ала. Ал, еуропалықтар осы сары ала жүнді бір түсті қараға бояйды екен де, кішкене терілерді машинамен шебер құрастырып, тұтасқан бөстектен, жүнін сыртына қаратып тамаша көркем тон жасайды екен. Сондықтан, Еуропа үшін, көртышқанның терісі қымбат боп, көп аулаған.

Көлемі қолдың басындай ғана бұл тышқан, мәйлін баса алмайтын семіз келеді, сондықтан, оған әлі келетін: күзен, қарсақ, түлкі, қасқыр сияқты жыртқыш аңдар; күйкентай, қаршыға, ителгі, лашын, бүркіт сияқты жыртқыш құстар өзгеден бұрын осы көртышқанды аулайды; менің балалық шағымда, өкем қысы-жазы қолынан кетірмейтін бүркітті, қаршығаны көктемде түлеп ұша алмайтын шағымда, «тез

семірсін» деген оймен, үнемі көртышқанмен асырайтын еді, себебі, осы шақтар арықтай түлеген күс, қанды семіз ет жесе тез оналып, тез қанаттанады, ал, көртышқан жоғарыда айтқандай өте семіз; біз көртышқанды ініне су құю арқылы шығарамыз...

Аңдардың да, құстардың да, аламының да осылай қызғын сезе ме, немене, көртышқан, ең алдымен, інді шымшытырық қып қазып, су құйғанының өзінде де көбінесе алдырмай, інің бір қуысына су барса, екінші қуысына тағылады; соймен күшті аңдар оны інінен еш уақытта қазып ала алмайды; қазғанмен, бытықы-шытықы індердің қайсысынан табады; аңдардың босқа қазған індері адамға пайда боп, қазылған жыралардан көртышқанды тез табады...

Қуыңға көп ұшырайтын осы көртышқанды, табиғат аса естігіш құлақ берген: ғылымның айтуынша, өзінен өзгелердің ағынан шыққан дүсірді, қанаттан естілген суылды көртышқан қиядан естіп, жан сақтаудың қамын тез жасайды екен, сондықтан да, орыс халқында, сакқұлақ адамдарды көртышқанды теңеу бар екен.

Көртышқанды көбірек сипаттап отарған себебім – құлағының сақтығы мен естігіштігі жағынан, менің өкем, дәл сол! Кішкене күнімнен байқауымша, алыста я жақында болып жатқан қай-қайдағы ешкім естімеген оқиғаны, жұрттан бұрын ол естиді. Сөз тасығыш біреулер оған кеп, «пәлен жерде пәлендей оқиға боп жатыр» десе, «алдақшан естіген» дейді өкем... Қайда не боп жатқанын, біздің арадағы жұрт көбінесе өкемнен біледі.

Осындай сакқұлақ өкем, Мәмбет ауылында атымының күзелгенін, сондықтан, Бәтесті алу ісіне ашық кірісуге ниет етуімді табан аузында естіп қатты!..

Күзелген атымды мен, өлдекалай кездесе қалған жүргінші орыстарға іңірде арзанға сатып, ақшасын алғамын да, аты-жөнімді айтағам. Содан кейін, сол орыстардың арбасына мініп біраз жер жүрген де, өлдене ауылға дегейжес келген шақта түсіп қалғам. Орыстар ілгері жүріп кеткен. Мен кез келген ауылға барғам да, «атымды ұрыға алдырдым» деп, өлдекімнен ылау сұрап ап, болыстық кеңсеге барғам. Осының бәрі түн ішінде болған нәрсе-ді. Атымның күзелуі, сатылуы жайында жан адамға тіс жарып ештеңе деген жоқпын да. Ендеше, өкем қайдан білген оны?!

Ал ол, болған оқиғаны нокатына дейін түгел және айқын білген!.. «Ғайыпты болжаймын» дейтін бақсыларды я әулиелерді қазақ «көріп келі бар» деуші еді, өкемнің «көріп келі» бар ма, немене?!

Әкемің бұл оқиғаны білуін, мен ең алғаш Қайрақбайдан естідім. Болыстық кеңсеге барып, Еркіннің ақылымен Бөтесті алып келуге милиция жіберген күні, қызыл отауға тігілген киіз үйлердің бірінде қымыз ішіп отыр ек, үйге Қайрақбай кіріп келді. Жүрегім су ете қалды, себебі, Қайрақбай бұндай алыс жерге әкемің жұмсауынсыз еш уақытта жүрген емес. «Атымның күзелгенін естіп қалған болар ма, әкем?» деген ой жеп-жетті маған. «Қой, қайдан естиді?» деп ойладым тағы да. Қайрақбайдың кескініне қарасам, әкемнен сөз өкелгендік ешбір белгі көрінбейді: әдеттегі ақ жарқын, ойыншыл қалпы!.. Үйдегілермен қалжыңдаса кірген ол: «ас адамның арқауы» деген, әуелі тойынып алайыншы деп қымызды жұта, дастарқанға шашқан бауырсақты, табаққа тураған сүрді жей келді...

— Кеңеспей тамақ сіңбейді, — деп, үйде отырған әйел-еркектермен қылжақтаса, ойнай, бөгеуыз сияқты бірдемелері айтып күлдіре келді...

Бұл өңгімелердің біреуіне де қатынаспаған менің екі көзім Қайрақбайда. Ондағы ойнам, кескінінен неге келуінің себебін, ең болмағанда елесін табу. Бірақ, Қайрақбайдың оны таптырар түрі жоқ: ойнарқы кескінімен тамақты да соғып жатыр, ойынды да соғып жатыр!.. Ал, жай жүрмеуі, мен отырған жерге жай келмеуі, «оллаһи» — анық!.. Еңдеше, белгі бермеуі қалай?!

Қайрақбаймен кішкене күнімнен жолдас болған менің есіме, оның сырға беріктігін көргенде, әрдайым Абайдың Пушкиннен аударған «Онегиннің сипаты» түсуші еді:

Жасынан түсін білеп сыр бермеген,

Дәмеленсе, күнәме білдірмеген,

Сенесің не десе де амалым жоқ,

Түсінді бір қолік жоқ «алдар» деген...

Қайрақбайдың да сондайлығына қарап, «қазақтың Онегінні осы-ау!» деп ойлайтын ем. Сол «Онегинім» міне, алдында жарқ-жүрк етіп отыр... Бұнысының арты неменеге соғар екен!

Қымыз да ұзақ ішілді... қалжың да ұзаққа созылды... Сол мәжілістің қалың ішіне кіріп алған Қайрақбайдың, асығар түрі жоқ...

Әлден уақытта, қызмет адамдары тәрәй бастады. Үйде Қайрақбайдың әзілдесуіне тұрарлық ешкім қалмауға айналды. Сол кезде, одан сырғу, реті келсе, көрмейтін жерге тығылып қалу ниетімен тысқа шыға беріп ем, артыманас

— Бүркіт! — деген дауыс естілді, жалт қарасам, Қайрақбай.

— Иә? — дедім салқындау түспен, оны денеме дарытқым келмей.

— Ештеңе жоқ, — деді ол жайраңдаған қалпын өзгертпей, — жай, әншейін, амандық...

— Кормей тұрмысың, аман екенімді?

— Көріп тұрмын!..

— Ендеше, жұмыстарым бар еді, — деп түс бермей жөңкіліп ем:

— Былай, сайға қарай шықсақ қайтеді? — деді, жүтірнхірөй басып, қатарласа берген Қайрақбай.

— Онда не шаруам бар менің?

— Шаруа көп, — деді Қайрақбай түсін салмақтандырып, — Текебай да бірге келген еді. Ол анау сайдың арғы басында, көзге түспейтін жерде қалып қойды.

— Неге?

— Аса бір қажетті жұмысы бар сенде. Мені де, оны да өкең жіберді.

— Не нәрсеге? — дедім мен, неге келгендерін енді жорамалдай бастап.

— Барған соң айтады ғой Текебай.

— Сен неге айтпайсың?

— Менің аузымның шамасы келмейтін сөз.

— Не қан жауып қапты сонша?..

— Қан өзірге жаумағанмен, енді жауып қалу қаупі бар сияқты. Ол өзгеге емес, саған жауатын сияқты. «Ағаш бойы қар жауса, жұтамайды сауысқан, найза бойы қан жауса, шылмайды туысқан» деген екен бұрынғылар. Ағаң Текебайдың мал бағудан басқала жұмысы жоқ еді ғой. «Билік-ерлік» деген істерге сүйресе де бармайтын еді ғой. Ол сенің басына жауатын қанды көргендіктен, туысқандығын білдіріп кеп отыр. Қайталап айтайын, өкең әдейі саған жіберіп отыр оны. Мен оның атқосшысы ғанамын.

— Ондай қан жауатын болса, әкемің ғана болғысы келсе, Текебайды жібергенше, өзі неге келмеген?

— Келетін халі жоқ!.. Үйде құр сұлдері ғана отыр!.. Мен саған еш уақытта жамандық ойлаған кісі емеспін ғой, Бүркіт!.. Шамам келгенше жақсылық істеуге тырысып келе жатқан кісімін ғой. «Әр ханның түсында бір сұрқылтай» депті аталарың. Жасым сенен мүшелге жақын үлкен болғанмен, мен өкеңнің емес, сенің түстасынымын. «Қой асығы деменіз, қолға жақсы сақдай, жасы кіші деменіз, ақылы жетсе атадай» деп бұрынғылар айтқандай, кішкене

күнннен-ақ «осыдан бірлеме шығар» деп дәмеленген едім де, жігіттік жасқа жеткеннен, қасында сұрқылтайын болуға бекінген ем, — деді Қайрақбай ауыр күрсініп, — ол үмітім қазір бұлдырланып, мен жүрмейтін жолға түсіп кеттің!..

— Қандай жол ол?

— Оқу жолындай айтам да, — деді Қайрақбай, тайғақ-таңқырап, — ауылдағы жолың болмаса, ол жолыңа ере алам ба мен?

— Ол емес қой айтқалы келе жатқан сөзің?..

— Жүрсейші, анау сайда күтіп тұрған ағана! Не екенін сонда естірсін!..

— Сенен неге естімеймін?

— Айттым ғой, «менің аузымның әлі келмейтін сөз» деп. Өтінем, Бүркітжан! — деді Қайрақбай жалбарынған дауыспен, — қнылып өтінем!.. Жүр Текебайға!..

Қайрақбайды аяп кеттім де, «жарайды, барайын!» дедім.

Сайға түскен Қайрақбай екеуміз, ұзағырақ жүріп, қалың тобылғының арасымен (Қызбелдің сайына өсетін тобылғы кісі бойынан асады, одан біздің ел кіші-гірім құрық та жасып алады) жақпар тасты жарқабаққа жетсек, бір қуыста қантарылған ат тұр.

— Текебайдың аты, — деді Қайрақбай, — өзі қайда болды екен оның? Әлде, дәретте отыр ма екен?

Жан-жаққа құлақ тіксек, алам сыбысы естілмейді, Қайрақбай ақырындау дауыспен «Текебай!» десе, жауап бермейді... Әріректе, жартастың төбесінде шықшылықтаған сауысқан отыр екен. Қайрақбай соған қарады да:

— Жай шықшылықтап отырған жоқ, анау сауысқан, ан ба, алам ба, тірі бірлемеңі көріп отыр. Барайық, сол араға!.. — деді.

— Әлгіңде ғана бір ауылға түсіп, аш өзекке қымыз ішіп аттанған ек, — деді Қайрақбай, сауысқанға қарай келе жатып, — өрі түн қатып жүрген адам, тегі, сол тұста ұйықтап жатпайай еді!..

Біз жақындай сауысқан ұша жөнелді. Сол араға танып барсақ, семіз беті күп-күрең боп кеткен Текебай, шалқасынан далиып, қор-қор етіп ұйықтап жатыр!..

Соңғы кезде Текебайдың орташа денесі жуаншап, жоғарғы ерніне қап-қалың қара сары мұрт өсіп, шегіне де қара-сары сақал тебе бастаған. Есейгісі келгендей, Текебай сақал-мұртына ұстара тигізбей, уызға тойған қозыдай байдың бап-байсалды балпанған мырзасы болған да қалған.

Толыққан денесін одан да семіз көрсеткісі келгендей, киімді де қазықша және мол піштіріп, «барын киіп, байлауышын салып» дегендей... бір жазқа шыға қалса, тәуір киімдерін бойына түтел артып, қобырайып кететін. Мырзалықтың соңі киімде тұрғандай, салқын уақыттар былай тұрсын, қайыған жаздың өзінде үстіне күзен, түлкі сияқты аңдардың терісінен істеген қамзолша ішігін киіп, аяғына байпақты саптамға етік киіп, басына ақ бұйрадан істеген жекей тымақ киіп, терден бырышыса да, оларын үстінен тастамайтын. Мен:

— Мұнысы несі?! — десем:

— Кисін! — дейтін әкем, — «таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы» деген, киім адамның жарты бағасы.

Ұйықтап жатқан Текебайға қарасам, сол тымағы, сол ішігі, сол етігі!.. Бетіне шақырап қараған ыстық күннен бе, «ерте іштік» деген қымыздан ба, күп-күрең боп, бартиып жатқан бетінде тердің қалың тамшылары шықтан мөлтідеп шып-шып тұр!.. Үстінен атпен шауып өтсең де оянар түрі жоқ!.. Оу, бейшара, бай!..

Қайрақбай оны ақырын оятуға ыңғайланып еді, жатқан түріне ыза болған мен, нақ құлақ түбіне, «а-а!» деп, бар дауысымен ақырып кеп қалдым. Бейқам жатқан Текебай төбесінен жай ұрғандай орнынан шоршып түсті? Менің қылжақтай түскім келді де есенгіреген Текебайдың желкесіне қона кәп, басын желбегей киген түйе жүн шекпенінің түрген етегімен жаба сап, етпетінен алып ұрып, түмшалаған қалпымен астыма баса қойдым. Ол есенгіреген қалпында мені тозағалы жатқан ұры деп ойлады ғой деймін, өз дәрмені жетпейін байқағандай, өлдекімдерден жоракм күткендей, бар дауысымен, «өлдім!» деп бақырып қоя берді.

— Босат, түншығып кетер! — деді Қайрақбай.

— Барсын, түншықса! — деп мен босатпап ем, Қайрақбай бәлімнен құшақтап ап, көтермек болды.

Оған да босатпап едім, үстімнен Қайрақбай, астымнан Текебай боп алысып, бәріміз де арпалысқан қалпымызға түрегелдік. Содан кейін босатқанда, есі кіргендей болған, алқынып еңтіккен, тердің маңағы тамшылары бетінен сорғалай құйылған Текебай:

— Өшің бар ма еді, осынша түншықтыратын? — деді маған едірейіп.

Табаң аузында Текебайдың ашулы сұрауына лайықты жауап таба алмай қалдым ба, өлде, арпалыстан қатты алыңғуымнан ба, мен үңдесіп едім:

— Аға мен інінің ойындарының жарасуы-ай! — деді Қайрақбай күлген боп, бірақ «төбелесіп қалар ма?» деп шошығанын кескінінен білдіріп, менің де Текебайды енді ашуластырғым келмей:

— Шақырған екенсің, ағай, келдік хұзырыңа! — дедім күліп.

— Осындай да ойын болады екен! — деді Текебай, өлі ашулы дауыстың орнына, енді оқпелеген дауыспен, — өліп кетсем қайтесің, булығып?..

— Оған ауыр салмақ түссе қалай көтересің?

— Рас-ау! — деді Қайрақбай, — ал, енді отырайық та, кенес бастайық.

Боріміз де отыра қалыстық. Ешкімде де үн жоқ. Боріміз де тым-тырыс.

— Отырамыз ба осылай, «үндемес» ойнаған адамша? — дедім мен аздан кейін. — Бастандар, кенестерінді!

— Текебай, сен баста! — деді Қайрақбай.

Бұрын да сөзге олақ Текебай, бұ жолы да көсеммен жөнелудің әдісін таба алмады ма, әлде есенгіреуден есін әлі де жанып болмады ма, былшық басқын қып-қымал көсіп уқалаудан қолы босамай, ештеңе дей қоймады.

— Сөздерің болмаса, мен кетейін, — дедім өп-өтірік қопандыған боп.

— Неге болмасын! — деді онымды рас көргендей Қайрақбай. — Сөзіміз көп. Қопандама, Бүркіт сен! Баста, Текебай, сөзіңді!..

— Өзің бастай бер, — деді ол бұйырған сияқты дауыспен, әлі де есіней түсіп.

— Ұйқың ашылғанша, бастасак бастай берейік, — деді Қайрақбай тамағын кенеп.

— Тыңдалық! — дедім мен орнығып.

— Мен өзімнің емес, Текебайдың сөзін айтам, — деді Қайрақбай.

— Кімнің сөзін айтсаң да мейлін.

Ол сөзін, Текебаймен арасындағы сұрау, жауап түрінде бастады:

— Сен екеумізді ғой, Текебай, өкең жіберсі! — деді Қайрақбай.

— Рас, — деді есінеген Текебай, аузын тіпті кең ашып.

— «Не өлер, не тірілер жерге жеттік» деп жіберсі ғой өкесің?

— Әрине...

— «Өлтірудің де, тірілтудің де тетігі Бүркітте» деп жіберсі ғой?..

Текебай жауап берудің орнына қор етіп қалғып кетті.

— Ой, сені не албасты басып отыр?! — деді Қайрақбай, Текебайды нұқынқырай түртіп қап...

«Ha-ha!» деп шошып кетіп, қызғыңан көздерін бажырай-тып кең аша қойған Текебайға:

— Ұйықта! — дедім мен кекетінді дауыспен, — өлерсін, ұйқтамасың!.. Майға бөккен торай!.. Сенімен қай қырдан асам деп жүр екен, өкен?..

— Тідеме олай! — деп Текебай тағы да аузын баса есініп, маған қоқырандаған болды.

— Қайтесің оған сұрау беріп? — дедім Қайрақбайға, — өзіме-ақ айта бері!..

— Бүгән да кіно жоқ: әрі ойдан, әрі жолдан қажып... — деп Қайрақбай Текебайдың қалғып-шұлғуын ақтаралы келе жатыр елі:

— Қоя түр оны! — дедім сөзім қатты дауыспен кесіп тастап. — Ұйықтай бер, — дедім Текебайға, — Қайрақбай-мен сенсіз-ақ кеңесе берерміз.

Ұйқы расында да жеңіп отыр ма, әлде, бәрібір, «бұл көкөстен ештеңе өнбейді» деп ұмытсізденді ме:

— Сөйтсем сөйтейін, — деп Текебай қалыңдау, биік тобылғының көлеңкесіне жантая кетті де, қор ете түсті.

— Атқсы Жаман осындай ұйқышы деуші еді, салт келе жатып ұйықтап кетіп, талай рет атынан да құлап түсті дейтін еді, сол марқұмға тартқан да қойған! — деді Қайрақбай, қоралдаған Текебайға қарап, жымнып қойып.

— Бөріміз де сол Жаманның нәсілі сияқтымыз ғой, — дедім, Жаман да болса птамызды Қайрақбайдың мысқылдауын ұнптай, «нәсілі сияқтымыз» дегеннен, ел арасындағы «Қайрақбай менің өкем Әбеуден туыпты» дейтін өсекті өсіне түсіріп.

— Жақсы болсын, жаман болсын, әркімнің өз өкесі өзіне емес пе? Жаман өкесін, біреудің жақсы өкесіне кім айыр-бастайы?

Қайрақбай да сөйтіп, «жаман өкелен тудың» дегенге қатты қылықтанатын, кейбіреумен төбелесіп те қалатын. Менің оған «өкемнен тудың» дегенді бірінші ескертуім, сондықтан, қатты кідің алған сияқты көскін көрсетті де, менімен бұрын қатаң сөзге келмеуінен бе, әлде кеңесіп отырған тақырыптан шыққысы келмеді ме:

— Кеңесімізді бастайық! — деді.

— Мақұл.

— Өкеннің тапсырған сөздері көп. Оның бәрін қайтадан егілмей, мен түйінді жерлерін ғана айтайын.

- Маған да керекі сол.
- Әкен айтады...
- Қоя тұр «әкен» дегенді. Өз сөзің ғып айта бер!
- О да болсын. «Совет өкіметі орнады, бұрынғы рушылдықтың тамырына балта шабылып, тап тартысы ашылды» дегенмен, елде әлі «қазақшылық» деген, атап айтқанда «рушылдық» деген әлі басым жатыр ғой, Бүркіт!
- Білем, оны.
- Өзге дау-дамайды былай қойғанда, кеше, советтің ауылдағы бірінші адамы боп, байларға қас, келерлерге дос боп, ру тартысының орнына тап тартысының туын көтеріп шықты ғой, Амангелді?
- Рас.
- Сол Амангелдіні ғой, алашорда мен ақтар боп бірігіп қапыда өлтірді? Және «анау-мынау» боп жүрген шағында емес, Торғай уезінде қызылдардың аузынан жалыны атқан комиссары боп тұрған шағында!
- О да рас.
- Қазақшылықпен бітпесе осы дау бітпеуге керек еді ғой?
- Рас. Бірақ, қазақшылықпен біткен бе еді ол дау?
- Дәл солай!..
- Естімеген нәрсем!
- Қойшы?
- Олшай!..
- Нағашың да, әкен де айтпады ма?
- Ешқайсымы да!
- Апырай, ә!..
- Озін айт, білсең!..
- Жырыма үшінші жылы еді ол. Сол жылдың жазында біздің елге, нағашың Дәуітов Жақыпбек келген еді ғой, біздің бе сонда, Орынбордан одан басқа тағы кімдер келгенін?
- Жок! — дедім мен құлағымды тіге ғал. — Кімдер келді?
- Ахмет Байтұрсынов — бір, — деді Қайрақбай саусақтарын бүге бастап, — Міржақып Дулатов — екі, Сейіт-әзім Қадірбаев — үш, Ахмет-сапа Жүсіпов — төрт, Мырзағазы Есполов — бес...
- Мен қалайша көрмедім, оларды? — дедім Қайрақбайдың сөзін бөліп.
- Сен көрмейтін нәрсе көп, — деді Қайрақбай жанып.
- Қайда жиналды сонда?
- Нағашың ел аралап қонақтап жүрген шақта, олар Әулие көлде, яғни, Семнозерноста жатты. Бірақ бәрі бірдей қозғалмай жатқан жоқ. Ахмет Байтұрсынов қана қалада

отырып, өзгелері ағайын арасын бүтіндеу жабағымен ел аралап кетті. Біреулері, нағашымен де талай рет табақтас болып досады, сонда неғып көрмедің?

— Көрген жоқпын!..

— Қой!..

— Илан!

— Апырай, о! — деп Қайрақбай нанарын да, нанбасын да білмегендей боп, теңселіңкіреп отырып да, — қазақша киініп жүрді деп еді, оларда. Сонысынан байқалмай қалған болғай елің! — деді.

— Мұжін, — дедім мен, — біздің Торғайда не көп, оқыған қаратаяқ көп емес пе? Қазақша киіну сен болған жоқ па, оларға сол бір тұста?

— Ол сөзді бастаған нағашың — Жұмысбек емес пе? Қазақша киініп жүрген жоқ па ол, елге шыққан соң?

— Қазақша киінген қаратаяқтар, нағашының қасында бірталай болды.

— Кейбіреулерін түстеп көрші, жобалар ыа екем!

— Аласа бойлылау, кескінсіздеу, қайқы мұрандау біреу болды; сиңырақтанып мұршынан сойлейтін еді және ақыран сойлейтін еді...

— Ол Ахмет-сапа Жүсіпов, — деді Қайрақбай, — Мірекемнің бажасы... Көзге момықан көрінгенмен, барып тұрған жұлыңкүрт!..

— Сақал-мұртын қыратын, алтын жақтаулы көзілдірік киген, жапылдап сойлейтін, күлегенштеу біреуі болды...

— Мырзағазы Есполов!.. Ие, тағы?

— Қалың қара мұртын ернінің ернеуіне тақай қиып қоятын, жор денелі, қоңыр көскінді, күрілдей сойлейтін біреу болды...

— Ол Сейіт-азім Қадірбасов...

— Тағы бір сойдақ тіс, құлағының мүкісі бар сары болды...

— О кім екен? — деп Қайрақбай ойланымқырып отырып да, — «қостанайлық қыпшақ» деп еді, ұмытпасам, аты Елдес Омаров шығар?

— Ие, ие!.. Елдес!..

Осы әрі түстеуді қажет көрмей:

— Ал, осылардың бәрін қайдан біліп жүрсің? — дедім Қайрақбайға.

— Білгенім, — деді ол, — нағашың мен сен ел аралауға аттанғанның ертеңіне, өкең бір үлкен саба қымызды нар түбеге артқырып, оны маған жетектетіп, Текебайға бір семіз байтал жетектетіп, «Әулие қолда осындай қонақтар жатыр,

мынау солардың қонағасысы» деп жөнелтті. Текебай екеуіміз қонақтарды Әулие көлден емес, Аманның қалың қарағайының ішіндегі жұлпы бармайтын алаңға тіккен ақ киіз үйден таптық. Манағы атаған кісілер бар, басқалары бар — қаратаяқтық бәрі жиырмадан астам кісі екен. Ал сәлемдесуге келген, қонағасы өкелген адамдарда қисап жоқ. Бәрі де байлар мен шонжарлар. Өкенді жақсы біледі екен олар. Саба мен байтал оларға екі-үш күн азық болды. Алып отыратын адамдармен сонда таныстым.

— Осының бірін білсем бұйырмасың! — дедім мен қайран ғал, — менен де жасырғандары ма сонда?

— Қайтам, — деді Қайрақбай нығын көтеріп, — егер, өкен де, ешкім де айтпаса, солай болғаны да!..

— Оған неге айтпалың?

— Менде өлімдікі деген ауыз бар ма, — деді Қайрақбай күліп, — менің аузым — өкеннің аузы емес пе?.. Соның айт дегенін ғана айтпаймын ба, мен?.. Айтпа дегенін қалай айтам?

— Маған «айтпа» деді ме, сонда?

— Олай деген жоқ. Қай уақытта тура айтушы еді өкен бұйрығын?.. Айтайын дегенінің алыстан ғана салқынын салып қоймайтын ба еді?.. Түсінікті болмайтын ба еді соңысы, досқа да, дұшпанға да?..

— Ол рас.

— Өлгі жайда да сойтіп, «ауыздарыңа берік болыңдар!» деді де қойды. Одан кейін босатып көр ауызды; мықты екенінді көрейін!..

— Сөзіңе қош! — дедім мен, ішімнен «менен жасырғаны несі екен?» деп ойлап, оларына ренжіп.

— Қандай?

— Неге кепті, сонда, солар?.. Бірақ, маймандатып ұзатып өкетпей, қысқаша ғана түйінін айт.

— Айтсам, он алтыншы жылғы көтерілістен бастап, он тоғызыншы жылы Амангелді өлтірілгенше, бұл Торғайда қияссу ісі басылды ма?.. Сол қияссуда талай адамдар өлген жоқ па? Ол өлімдердің ізін тегістемесе, ел ішінің ұрыс-жанжалы, дау-шары біте ме?.. «Алашорда» дегендер осы дау-шарлы бітіріп, ел мен елді, ағайын мен ағайынды татуластыруға кепті!..

— Әлдері келе ме, оны істеуге? Мәселен, менің өкем мен Еркін Ержановты татуластыру қай құдайдың қолынан келеді?

— Әрине, келмейді, — деді Қайрақбай, — бірақ, олардың татуластырғалы келіп жүргендері Еркін мен Әбеу сияқтылар емес...

— Енді кімдер?

— Совет тілімен айтқанда, елдің байлары мен бектері, яғни, тағы да совет тілімен айтқанда, қанағыштары!..

— Әй, өзің бірталай саяси сауат та біліп қалсың ғой, — дедім Қайрақбайға күліп, — «қанағыштар» деген сөзді біліп!.. «Қаналушылар» дегеннің кімдер екенін білемісің?

— Білем.

— Кімдер?

— Күнін зорға көретін кедейлер, жалшылыққа жүретіндер..

— Дұрыс! — дедім мен қарқылдап күліп. — Қайдан біліп жүрсің бұл сөздерді?

— Білмей, көз бен құлақ жоқ деймісің менде?.. Елде талай жиналыстар болып жатады. Қатынаспайды деймісің соларға?

— Қайдан қатынасатын боп жүрсің? Бұрын қашатын ең ғой, ондай жиналыстардың?

— «Қаналушылар» дегендікі емес пе, совет кезіндегі жиналыстар? Оларға өкеннің зорлауымен, «біліп кел, не десіп жатқандарын!» деп жіберуімен баратын болдым.

— Не деседі сонда? — дедім жынып.

— Белгілі емес пе, ондай жиналыстардың сөзі: «Байларды құртайық, өзіміз өсейік!»

— Бірталай мектеп өткен екенсің, онда! — дедім салмақты дауыспен.

— Ол ғана емес өткен мектебім...

— Тағы қандайы бар?

— Сенің өкең газет-журнал алғыштардың бірі емес пе?

— Ондай әдеті бар.

— Маған өкең, әуелі үйіне келген газет-журналды «Біліп отыр, дүниеде не боп жатқанын!» деп еріксіз оқытты да, артынан дағдыланып кеттім...

— Е-е-е, Қайрекем-ай, бұтып жатып өндіріп жүр екенсің ғой бөрің!.. Саған «қысқа сөйле» деп, өзім сұраулар беріп ұартып әкеттім ғой, соңдерінді!.. Сонымен, алті, Әулие көлге жиналды деген алашордашылардың не тоқтамға келіп тараққанын білесің бе?

— Білем.

— Ие?

— Өмір ұзақ сөйлесе кеп, әр елден де талай кісілер өлгенін айтыса кеп, жалғыз ғана адамға, өлтірушілер жағынан күн төлетті.

— Кімге?

— Амангелдіге!

— Неге?

— «Амангелдіге де күн төлемейміз» деп өлтірушілер жағы ырын-жырын болған шақта, Міржақып отырған орнынан ұшып түретелді де, «төлейсің!» — деді ақырып, — төлеттірем!.. Саған ғана төлеттіріп қоймаймын, өзім де үлес қосам, күнға!.. Осында, Әбдіғапарды, басқаларды айтып отырсыңдар, «оларға неге төленбейді, күн?» деп, «Әбдіғапар», уақытында «Әбдіғапар». Оның бүкіл Қыпшақтың байы болғаны да, бұрын болыс, кейін ханы болғаны да рас. Бірақ, кімге керек сенің Әбдіғапарын, қазір?.. Сондықтан, күн төленді не оған, төленбеді не?.. Ал, Амангелдіге келсек, оның құнын төлемей көріңдерші, не болар екенсіңдер?.. Туысқандары күлінді көкке ұшырады!.. Жермен-жексен ғып жібереді!.. Бүкіл Арғын-Қыпшақтың игі жақсылары түгел жалынып, туыстары оны істетпей отырғанда, шалқая кеп шіренесің!.. Өнгені білмесең де, өлерінді білмейсің!.. Өзгеге жаның ашымаса да, өзіне ашысайың!.. Егер, өсер мал, өсер бас керек болса, тастандар ондай тонмоғындықты!.. Беріңдер, ел ақсақалы кескен құнды!» деді, «Жарайды» десті өлтірушілер, бұл сөзден тосылып.

— Не күн кескен екен сонда? — дедім мен.

— «Қасым ханның қасқа билігінен, Есім ханның ескі билігінен, Әз-Тәукеңің жеті-жарғысынан» деп кескені үш ердің құны.

— Бір ердің құны қанша болады екен?

— Абай айтпай ма: «алты жақсы, жүз жылқы болған құны» деп? Қазақта «ердің құны» деген сол екен ғой.

— «Жүз жылқы» дегені түсінікті. «Алты жақсы» дегені не екен?

— Кілем, ішік, құндыз сияқты асыл нәрселер екен.

— Аһа... Сонда он сегіз «жақсы», үш жүз жылқы төлеткені ме Амангелдіге?

— Айтылуы сол болғанмен, алынуы бір-ақ ердің құны болды. Бір ердің құнын аруаққа кешті. Енді бір ердің құнын «алын» азаматтарына кешті... Сойтіп, басы таудай болғанмен, аяғы шөнтініп қалды.

— Шөнтимады, — дедім мен. — Таудан да үлкен болады өлі, оның арты.

— Қалай? — деді Қайрақбай түсінбей.

— Амангелдінің кегін туыстары кешкенмен, манамы өзің айтқан қанаушылар кешпейді. Олар саналана түскен сайын, Амангелді сияқты адал және ер ұлдарын өлтіргендерге кектене түседі, оның арты, қанаушыларды түп тамырымен түгел құртуға барып соғады...

— Ол менің ақылым жетпейтін нәрсе, — деді Қайрақбай, — өз сөзіме көшейін мен.

— Ие, сойт!

— Көшсем: сол бітімнен кейін, бұрын шабысып отырған ел арасы тынышталып кеп еді, енді қайтадан бүлінгелі тұр.

— Неге?

— Ашығын айтқанда, оған себепкер — сенсің!..

— Қалай?

— Бәтесті аламын дегенің пәле болды. Анау Сасық дегеннің үй іші де, өзі де сасық болғанмен, салмағы сасық емес екен. О заманда да байлық өкете беретін еді, бұ заманда да байлық өкете береді екен. Бай неме, байлықпен ауыздарын алып тастаған ба, немене, өз руы — тоқсан екі баулы Қыпшақ түтіл, алты арыс Арғынның да игі жақсыларын Сасық қаратып алып, бәрі жиналып, Бәтес жайында өкене салмақтарын са-ле-е-еп жатыр.

— Не дейді, салмақ салғанда?!

— «Балаңды Мәмбеттің қызын алам деген райдан қайтар, содан кейін Арғын-Қыпшақтың бар қызынан таңдау береміз және қалыңсыз бергіземіз; оны істей алмасаң бізге өкпелеме» дейді.

— Қош, мен «ақсақалдардың тілін алайын» дейін, «Бәтестен бөсейін» дейін, сонда, өйелдің басына бостандық боп тұрған заманда, менен айырылған Бәтес, «Сасықтың баласына бармаймын» десе не істейді?

— Тіпті, сол қызды баласына алдыруға Сасық құмар да көрінбейді, баласы да құмар көрінбейді.

— Еңцеше, немене істеп отырғандары?

— Сол қызды саған алдырмау, содан кейін кімге кетсе де бейіл сияқты.

— Ә-ә!.. — дедім мен түйіліп ап, — олар қарысса, мен де қарысам, сонда не істейді?

— Ойбай, оны айта көрме! — деді Қайрақбай шошып кетіп. — Әкен Текебай екеуімізді, саған осы сөзді айттырмаудың қаразын істендер деп әдейі жіберді. Сақалынан жасы шұбырып отырып саған жолдаған сөлемі: «Өзін емес, мені аясын, шешесін аясын, момын ағасын аясын! — деді; — егер Мәмбеттің қызын алса, Арғын-Қыпшақтың бар ақсақалы жиналып, бізді түп-түкзінимызбен құртып жібереді, — деді; — осы апатқа Мәмбет те ұшырайды» делі...

— Не істейді дейді, сонда?

— Қызық екенсің ғой, Бүркіт сен! — деді Қайрақбай кейіп, — «не істейдің» не?!.. Жалғыз «көп дүкенді» жеудің

олі, өкең мен Мәмбетті су түбіне кетіріп жатқан жоқ па? Нағбасан, Бөтес екеуің қосылып көріңдерші, не болар екен, олар!..

— Не болады?

— Өкеннің де, Мәмбеттің де үстінен арыздар жауалы да кетеді. Бәрі де дәлелді арыздар болады. Сол арыздардың өзі-ақ ол екеуін түншықтырады.

— Оған амалым қанша! — дедім мен демімді ауыр ап, — Бөтесті алмағанмен де жауғалы тұрған арыз ғой ол. Қазір де жауып жатпағанын қайдан білесің?

— Жоқ, жауған жоқ. Әр елдің ақсақалдары, өз аулындағы арыз берем деушілерді, «істің артына бағайық» деп ұстап отырған көрінеді. «Іс» дегені — Бөтес пен сенің қосылу, қосылмауың. Қосылмалың, тыншықты, ал, қосылдың бәрі ғой, ұшынды!.. Оған өрі ешкім ешкімге не бола алмайды, барлық салмақ Әбекен мен Мәмбетке түседі де, екі сорлы жанышылады да қалады. Осыны ойланшы, Бүркіт!

— Бұл менің алдақашан ойланған нәрсем, Қайреке! Бұрын да айтсам, өлі де айтсам, шын сүйіскен Бөтесті, қинаушылардың талап жауыне бере алмаймын!..

Тегі, манадан бері ікемге келіп отырған менің түсім суып кетті ме, немене, сөзіне көндіруге шамасы келмеуін байқағандай, Қайрақбай:

— Текебай, оңыншы! — деп жүлқзылай бастады. Мңырсып оңынғысы келмеген Текебайды Қайрақбай еріксіз тұрғызды.

— Есің дұрыс па? — деді, өлі де есінен ұйқысын аша қоймаған Текебайды, нығынан ұстаған Қайрақбай қаттырақ сілкілеп. — Сөзге кеп пе ең осында, ұйқыға кеп пе ең? Күнісіп отыра береміз бе, далада? Сөзімізді тиянақтайық та кетейік!

— Тиянағы сол, — дедім мен, — Аргын-Қыпшақ түгіл, бүкіл қазақтың ақсақалы жабылып айтса да, бүкіл Россияның, тіпті, бүкіл жер жүзінің ақсақалдары жиналып кеп айтса да, Бөтесті алу инетінен қайтпаймын!

— Ой, не дейсің?! — деді Текебай, үстіне суық сулы күз салғандай ұйқысы ашылып кетіп. — Өкесінің сөздерін түгел жеткіздің бе? — деді ол Қайрақбайға.

— Жеткіздім.

— Қайрақбайдан сөз қалған жоқ, — дедім мен. — Менің енді, өлгіден басқа айтарым жоқ.

— Болмас ол! — деп келе жатқан Текебайға:

— Болғаны да, болмағаны да осы! Өкеме осы сөзімді айта барарсыңдар! — деп тұрып жүре бердім.

— Әй!.. Қайда?!.. — деп Текебай етегіме жармақа кетті. Ол да тірі жан: тартынғанымға босатпап еді:

— Тартпа! — дедім мен, жекіп, — айтқым келмеген сөзді жорлап айтқызымысың?

— Зорламаймын!.. Жалынам!.. — деп Текебай аңғымнан құшақтай алды.

— Құшақтама! — дедім Текебайды итеріп жіберіп. Шалқасынан түскен Текебай, оңала сала, жыламысраған кескінмен:

— Қарағым!.. Бауырым! — деп келе жатыр еді:

— Жылама да, жолама да! — дедім мен ақырып, — өлсең үл боп ол, құл боп өлме!..

Бұл сөзім Текебайдан гөрі Қайрақбайға батты ғой деймін, маған ұмтыла берген оны ұстай алды да:

— Рас айтады Бүркіт!.. Қабым да бір, сабым да бір, қаны бірге туыссындар. Қонбейтінін көре тұрып, несіне құл боп жалбарынамын?.. — деді.

Мен жөнеле бердім. Қайрақбайдың сөзін тыңдағандай, Текебай оның құшағында қалшып қатты да қалды.

Мен «бұл сөз осымен бітті» деп ойласам, бітпеген екен. Жіберген милициямыз Ботесті әкеле алмағаннан кейін, Еркінді, Найзабекті, тағы біреулерді ертіп Ботоске өзіміз жүргелі жатқанда:

— Былай шығып кетші! — деді маған бір таныс адам. Оңашаланған маған:

— Әкен күтіп отыр анау сайда! — деді ол. — Жұр, алып барайың!..

Мен не деген білмей кідіріп қап ем:

— Басқа емес, әкен, — деді ол, — бармауым, ұят болар!..

— Жаксы, барайық, — дедім.

Сайда жалғыз отырған әкемнің сөзі қысқа болды.

— Текебай мен Қайрақбайға айтқан сөздерімді түгел естідім, — деді ол, — бұрынғылар айтқан екен: «Ораза, намаз болмаса, бейісті қайдан көресің, үл мен қызың болмаса, кейісті қайдан көресің» деп. Сол айтқандай, талай кейісті көрсеттің, балам. Әйткенмен, менің атым — «әке», сенің атың — «балы». «Әкенің көңілі балала, баланың көңілі далала» депті. Сенің көңілің далала жүргенмен, кеудеме талай рет тепкеніммен, әкелік жүрегім шыдамай келіп отырмын. Райға келсең келдің, келмесең, ақтық көрісуіміз болар бұл.

— Тағы не айтарың бар? — дедім мен, келтесінен.

— Бар, айтарым.

— Естік, оны да!

— Естісең: «Құс баласы үшін торға түседі, балық ауға түседі» депті. Мен-ақ құрмалдық болайын, жолыңа. Сонда,

мені құрмалдыққа шалғаныңмен, мақсатыңа жете аларыңа көзің жете ме?

— Қандай мақсатты айтасың?

— Сенің қазір, Мәмбет қожаның қызын алудан басқа мақсатың бар ма?

— Бар болсын, жоқ болсын, екеуіміздің бұл арада сөйлесер тақырыбымыз ол емес, өке. Айтатын сөзіңе көш.

— Көшсем, өке-шешені, туысқанды, ағайынды, дос-жарынды жолыңа құрмалдыққа шалута бел байлағаныңмен, бұл қызды сен ала алмайсың!

— Неге?..

— Сен алам дегеннен, қыз саған тимейді.

— Неге тимейді?

— Тисе, көше жіберген милицияға еріп келе қалар еді ғой?

— Келмеуі, қазақшылықтан. Яғни, өке-шешесінен шыға алмауынан...

— Қашан шығады деп ойлайсың, ол қазақшылықтан?

— Өзім барсам шығады!

— Мәй, «шығады!» — деп өкем маған қолым шығарды.

— Ондай өдепсіздікті көрсетпе, өке! — дедім мен шулап-тап.

— Күйіп кетсем, көрсетпегенде қайтейін! — деді өкем.

— Нелен күйесің?

— «Нелен?» — деді өкем ызалы күлкімен, — мені қойшы! Мен асарымды асап, жасарымды жасап... дегендей, өз өміріме қажетті сыбағамды алған кісімін. Баланы адам «ұрпақ» болсын деп тілейді, оның ырысты, бақытты болғанын көксейді. Мен де соны көксеп теріс кетіп бара жатқан бетіңді оңға бұрайын десем, құдайдың сені нелен қыжырғып жаратқанын қайдан білсейін, қиялайтын жағатынан оңалмайсың, ырыққа көнбейсің!..

— Көнгенде не қыл дейсің, өке?

— Қыл дейтінім, жаным ашып айтам, бұл сапарыңа барма, сен!

— Қай сапарға?

— Мәмбеттің үйіне.

— Неге?

— Ол қыз өзің барсаң да ермейді...

— Неге?.. Мүмкін бәрің жиналып қорқытып қойған шығарсыңдар?..

— Қорқытты ма, жоқ па, онысын білмеймін мен. Менің білетінім: жердің үстімен барасың да, астымен қайтасың!..

Ел алдында кара жүзді боп қаласың!.. Өзіңді-өзің салма, ондай қорлыққа!..

— Осы ма, әке, айтайын дегенін?

— Осы.

— Ендеше, жаныңның ашығандығы үшін рақмет, әке!..

Бірақ мен Мәмбет үйіне барам!..

— Өкінесің, балам!

— «Өзі жығылған өкіңбейді» демейсіңдер ме? Жығылсам өз обалым өзіме!..

— Қап, мына баланы-ай! — деді әкем қатты кейіп, — ақылды бала ма десем, бұл да өлерін білмейтін ақымақ екен ғой!.. Шынымен тіл алмағаның ба, сонымен?

— Алуға амалым жоқ, әке!.. «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей, ашығын айтқанда, қыздың маған берген, менің оған берген сертіміз қатты, оған жетпей тына алмаймын.

— Сен жеткенмен, қыз жетпесе ше?

— Онда амалым қанша?

— Балам! — деді әкем, аса қатты азырқанған дауыспен, — ешбір мақұлық баласына қастық ойлаған емес. «Ең қайыңер» дейтін қасқыр да өз бөлтірігін жемейді. Жемесу былай тұрсын, сол бөлтірігі үшін отқа да түсуге, окқа да ұшуга өзір!.. Жорғалауық мақұлықтардың ішінде, біздің ең қорқатынымыз жылан!.. Оның да мен өзім ғана білетін балажандылығынан бір кітап жазуға болар еді!.. Тіршілік дүниесінде осындай мысалдар мың-миллион!.. Ол мысалдардың бірталайын өзің де білуге тиістісің, сондықтан бұл арада санап жатудың қажеттігі жоқ...

— Рас.

— Менің одан айтайын дегенім, шынымен сар қысып кетпесе, өлі де ойланған қайтпеді, балам? — деді әкем көзіне жас аң.

— Ойланатын ештеңесі жоқ, — дедім мен. — Ескі заман емес, жесір дауынан қорқатын; «қайың-жұрты жыңшып кеп шауып өкетеді» дейтін; совет заманы: қай жігіт қай қызды алам десе де, қай қыз қай жігітке тиім десе де еркі; ендеше менің қай қызды алғанымда, Бәтестің қай жігітке тигенінде кімнің не жұмысы бар?

— Токта, әке, сабыр ет! — дедім, көз жасын бармағымен сілкіп жіберіп, сойлеуге ыңғайланып келе жатқан әкеме. — Әуелі мені тыңдап ал! Айтатыныңды содан кейін айт!..

— Мақұл, тыңдадым.

— Тыңдасам, менің қамым емес, әке, жеп жүргенім...

— Енді кімнің қамы?

— Өз қамым!..

– Не деп отырсың?

– Тыңда, не дерімді! (Әкем сабырсызданғанмен, кідірді.) Мысалы, өзіңе сөз келмейтін болса, осы қызды алута еш уақытта да қарсы болмас ең...

– Әрине, – деп қалды әкем. – Сөзіңді аяқта.

– Аяқтасам, «қош, тіліңді алдым» дейін, «қыздан безейін» дейін, сонымен, ауыр тағдырыңды жеңілте аламы ба мен?

– Қандай тағдырымды?

– Мен туганнан арғы жақтағы қылықтарыңды қоя тұрайын, одан бергі қылықтарыңның бастыларын санап өтейін...

– Сана, сана! – деді әкем, отырған орнында, су бетінде толқын соққан қайықтай теңселе бастап.

– Доңыз жылы жұт болды ма, біздің арада?..

– Біздің арада ғана емес, барлық жерде де болды ол жұт...

Со жылы жұтарыңды біліп, қара малдарыңды күйлі кезінде манайдағы елге үлестіріп бердің бе?

– Оның несі айып? Аштан өлетін талайларды аман сақтап алып қалуым ба?

– Сол жұттан кейін, «бір қараңды бөсеу ғып» дегендей, жылатып отырып, аттының атын, жаяудың таяғын сыпырып алдың ба?

Әкем үндемеді.

– Одан кейін, он алтыншы жылы халық көтерілісі болғанда, патша әскерін бастап өжеп, елді қырдың ба?

– Мен қырмасам, олар мені қыратын еді... – деді әкем, шағар жылантай жанырыла бастап, – бітір, сөзіңді!

– Бітірсем, Сыр бойында істегендерің есінде ме?

– Сыр жоқ қой, бұл жерде. Осы елге байланысты өңгімені айт! – деді әкем тығылыққырап сөйлеп.

– Айтсам, «многочаевка» дегенді ашқан боп, осы елдің ырысын тағы сыпырдың ба, бір ширек шайға я бір көйлектік шыпқа, жарлының жалғыз сиырын еңіретіп отырып тартып аң?

– Тағы айтарың бар ма? – деді әкем, ендігі сөзді тыңдағысы келмеген кескінімен.

– Осы елде жаңалықтың, яғни, социализмнің алғашқы сөулесі сияқты боп құрылған «Үшкын» артеліне, атарман-шабармандарың арқылы іріткі сап, Еркін оқудан қайтқан-ша быт-шыт қып таратып жібердің бе?

– Болдың ба? – деді әкем тырмалдап.

– Болдым! – дедім мен.

— Ендеше... — деп, ашуы түтеген кескінмен көтеріле берген өкеме:

— Бір ауыз ғана сөз! — дедім...

— Айт! — делі ол жекіп, — бірақ, қысқа!..

— Өзім де қысқа айтам. Жоғарыдағы сөздерімнің түйінін ғана айтам.

— Тет!.. — делі өкем асығып.

— Ел саған өшіксе, мен Ботесті алады деп емес, өзінің әлгі санаған қылықтарын үшін өшігеді. Сені және сен сияқтыларды ондай оштесуден аман алып қалу үшін Совет өкіметін құлату керек те, орнына баяғы патша өкіметін қайта отырғыту керек, оған мен түгіл ешкімнің де әлі келмейді!..

— Біттің бе? — делі өкем шарта жүгініп ап.

— Біттім...

— Ат құйрығын кесіскен жеріміз осы ма?

— Ол ерік сенде.

— Енді қанжығата көрісуіміз-ақ қалған екен ғой?

— Ол ерік те сенде!

— Менде болса, — делі өкем, тұла бойына тола ғап, тырылдап кеткен ашу ұытып қайда тағуді білмегендей, бүктей ұстаған қамшысымен жердің шаңын бүркырата салып-салып жіберіп, орнынан ұшып түретеп, — мені ұайымдама, сен! Мен қуғын көрген түлкідей құйрығым бұрылдың болған кісімін. «Қыранның қиялауын түлкі байқар» дегендей, өзімді шалғысы келетін жауды алыстан көретін кісімін...

— Оныңда дауым жоқ..

— Көріп қана қоймай, — делі өкем айкайлап кетіп, — жан сақтаудың да амалын қарастыра білетін кісімін...

— Оның таусымалға таялған амал, өке!..

— Ендеше, бар да, мені Ге-Пе-У-ге айтып ұстата ғой! — делі өкем, қамшысымен тартып жіберерліктей боп төніп кет.

— Менсіз де ұстауы қашпас! — дедім тайсалмай.

— Моһ, мынаны ұстар! — деп, өкем шығарған қолын тұмығымға тақап еді, түйген жұдырығы танауымды ауырта қадалғымен, қозғалған жоқпын. Одан артық қимылға бармаған өкем, танауымға тақаған жұдырығын төмен түсірді де, бар ашуы сонымен тарқағандай, босендеткен даусымен:

— «Өлетін бала көрге жүтіреді» дегендей, алдында алырайып қазулы тұрған көрді көрмейсің, балам!.. Көрген кісі сақтандырса, тоқтаудың орнына өршелене жүтіресің. Өйтп барғанда, қыз ермей қалса, тірі қайтқанына қара жер!.. Одан да өлгенің жақсы. Осыны әлі де болса ойлан, балам! — делі.

— Ойланатын ештеңем жоқ, өке. Бұл менің мың ойла-
нып, жүз толғанып, ақылымның таразысына сан рет өлшеп
тоқтаған пікірім.

— Онда, амал қанша! — деді өкем ауыр күрсініп, —
«Бетіннен жарылқасын» дер ем, жарылқамайтынын көріп
тұрмын. Өз өліміне өзің қол қойып тұрсың!..

— Онда, жаназыма келмей-ақ қоярсың...

— Әрине, келмеймін. Шіреген жұмыртқасын күс та шай-
қамайды!.. Бұрын өлсем, менің жаназыма сен де келме!..

— Мақұл! — дедім де жүре бердім.

Өкем тас-құдайдай қақырайып сол орнында тырп ет-
пестен тұрды да қалды!..

II. ШЕШЕ

Өзімен кеңескенде жеңіл сияктанған өке сөздерінің сал-
мағы қандайлығын, мен Бөтес өзіме де ермей қалғаннан
кейін ғана байқадым. Іштей жоруымыша, Бөтес маған берген
сертінен танған жоқ. Оны тандырып тұрған, советтік за-
манның тілімен айтқанда, қазақ ауылында тұнығы әлі тү-
гел шайқалып болмаған, әлі де орнықты отырған рушыл-
патриархалдық тұрмыс. Ішіне менің өкемді, өзінің өкесін
қоса, ауылдағы бүкіл ру басылары мен олардың құыр-
шықтарын түгел алғанда, бәрі жиналып салмағын түсірсе,
жалғыз Бөтес қалай көтермек?..

Совет өкіметінің ауылдағы өкілі көріп, бірден-бір тая-
нышым көріп, Бөтес ермегеннен кейін Еркінді оңналап:

— Тартып өкетуден басқа шара жоқ. Милиция күшіне
олар қарсы келе алмайды, бір винтовканың аузына мыны
сыяды да, жолынан ысырылады. Арбамызға отырғаннан
кейін, Бөтес біздік. Шын сөзін ол сонда ғана айтады, — деп
едім.

— Күш-қуатының қандайлығын өзің жақсы білетін
Совет өкіметі, — дейді ол, — бір ғана мәселеде алас, ол —
өзі шығарған заңның ешбір сөзін бұза алмау. Революцияға
қарсылық жасамаған азаматтың жеке басының правосы со-
вет заңында өте күшті. Совет өкіметі ол правоны бұзуга
ешкімге де ерік бермеуі былай тұрсын, қатты қорғайды.
Совет заңында қыздың кімге барам десе де еркі. Біреуге
бармақ боп, артынан айнып қалса және де еркі. «Адыңаң
да барасың» деп ешкім де зорлай алмайды. Егер Бөтес саған
қосылам деген сөзінен танбаса, бүкіл Торғай елі боп жана-

лып келсе де, алып жүре берер ек, онда бізге ешкім де бата алмас еді. Қыздың «ермеймін» дегенін де естідік. Оған қолданыр ешбір айла, амал жоқ.

— «Тек, үйінен ғана шығарсаңыз!» деп отырмын ғой! — дедім мен жалбарынған дауыспен.

— Қалай шығарасын, шықпаймын деген кісіні?

— Өзің шақырып неге өзүре етесің? Әке-шешеннен қорқып отырсың, онаша сөйлесеміз деген сылтаумен.

— Заңсыздық болады ол, адамның жеке басына совет заңы берген правосына қол сұғу болады...

Қалай түсіндірмек болсам да, Еркін осы сөзінен таңбағаннан кейін, не істерге білмей ыза болдым да:

— Бұнымыз қалай, Еркін ағай-ау?! — дедім кейін, — көңіліңізге келсе де айтайын, бұнымыз, орысша айтқанда, барып тұрған буквоедство¹ ғой!.. Қыздың бектер мен байлардан қорқуын көре тұра, заңның әріптерінен табын аудармаймын деуіңіз, барып тұрған формализм емес пе?..

— Не десен де еркін, Оған мен ренжімеймін. Менің әлі де айтарым — заңды бұзуға болмайды...

— Қанаушы таптың ісі екенін көріп тұрсаңыз да ма?!..

— Ондай іс болмау үшін, ең алдымен, сол таптың өзіне жою керек. Оны да заңсыз істеуге болмайды.

Еркіннің осыдан басқа айтары жоғына көзім жеткеннен кейін, осы арадан айырылып кетуге бір ойлап тұрдым да, ашуымды ақылға жетгізіп, енді не істеуді ақылдаспақ боп, кенеске бірге қайттым.

— Тартып өкетпеді деп ренжіп келесің, Бүркіт! — деді Еркін былай шыға, — ренжісең де амал жоқ. Біздің отан партияндық дәуірден өткелі қашан. «Революциялық ардың атымен» деп жазалай сәлу де қойылғалы көп болды. Қазір ешбір қылмысты және азаматтық істі заңмен, яғни, өзіне лайықты статиямен ғана қарай аласың, ол статияны бұрмалауға күшің жетпейді. Ал, ауылдағы қанаушы тапқа келсек, оның ескі қаймағы бұзылмай, қаз қалпында отырғаны рас. Орыстың я Россиядағы басқа отырықшы елдердің капиталистері мен помещиктері революция жылдары құрып кеткенде, қазақтың ірі байлары мен феодалдары әлі де ұйық.

— Неге?

— Әр нәрсенің уақыты бар. Қазақ байлары мен феодалдарын тап ретінде жоюдың әлі уақыты жеткен жоқ.

— Қандай уақыт ол?

¹ Әріске табыну.

— Отырықшы елдердің көбінде, әсіресе, орыста, революциядан бұрын жұмысшы табы болды да, оның алдыңғы қатардағы отряды — коммунист партиясы, сол тапты және еңбекші шаруаларды революциялық істерге көтерді. Октябрь революциясын солар жасады. Саналы түрдегі тап күресі дегеніміз осы. Ал, қазаққа келсек, революциядан бұрын жұмысшылардың саны өте аз еді және революциялық іске олар шын мағынасында тартылмаған еді, сондықтан, қазақ халқының арасында, шын мағынасындағы саналы тап күресі де болған жоқ.

— Неге? Өзіңіз қатынасқан Амангелді қозғалысын қайда қоясыз?

— Амангелді қозғалысы — шаруалар қозғалысы. Революциялық істерде шаруалар, тек пролетариатқа арқа сүйгенде ғана мақсатына жетеді. Қазақ шаруаларының көтерілісі, өз пролетариатының емес («ол өте аз еді» дедім ғой), орыс пролетариатының бастауымен ғана мақсатты жеріне, яғни, ұлт азаттығы мен социализм құру ісіне араласуға жетті.

Қызғылықсыз көрінген бұл саяси сауат жалықтыра бастаған соң, мәселені келтесінен қабыру мақсатымен:

— Сіздікі дұрыс екен дейік, — дедім Еркінге, — қол, революция болды... Отырықшы елдердің капиталистері мен помещиктері конфискацияға ілікті... Сонда, осы конфискацияға ілікпейтін қазақ байлары кімнің шікірасы?

— Мәселе оларды конфисковать етуде емес, қазақ еңбекшілерінің таптық сана-сезімін көтеріп, социалистік іске белсендіре араластыруда. Біз Қазақстанда бұл жұмысты әлі ойдағыдай іске асыра алмай жатырмыз...

— Неге?

— Біріншіден, бұл жұмысты ойдағыдай ұйымдастырарлық қазақ еңбекшілерінің өз арасынан шыққан саналы қызметкерлері әлі жеткіліксіз, екіншіден, еңбекші көпшіліктің таптық санасын ойдағыдай көтеріп үлгере алмай жатуымыздан. Осы екі мәселені шешсек, ауылдағы қанаушы тапты жою өзінен-өзі болып жататын нәрсе.

— Түсінікті, — дедім мен бұл оңтімені ілгері созым келмей, — ауылдағы қанаушы тапты жою алдағы күндердің жұмысы екен дейік. Сонда, мына мені мен Бөтестің басымыздағы ұсақ істерде қанаушы тапқа ерік беріп қоюға бола ма?

— Болмас еді, — деді Еркін, — егер Бөтесің «басыма ерік керек» деп зарлап тұрса. Оны айтпай, уәдесінен танып қалса, не істейді оған үкімет?

Еркін тағы да «заң», «право» деген сөздерін қайталайды екен деген оймен, сұрауына жауап берген жоқпын.

– Ауылдағы қанаушылар ғана емес, – деді Еркін дауысын байсалдандырып, – олардың қаладағы идеологтері де өлі қозғалмай отыр. Қазақ байларының партиясын «алашорда» дейміз ғой біз. Алашорданың бастығы Әлихан Бөкейханов қазір Москвада, қызметте. Батыс алашордасының бастықтары – Жиһанша және Халел Досмұхаметовтер де Ташкенде қызмет істеп отыр. Солардың бірі – өз нағашың Жақыпбек Дәуітов те қызметте. Оқып жүрген институтыңдағы директор – Мауытбаев Жұнысбек те алашорданың адамы...

– Оны білем.

– Қалай білесің?

– Күн сайын жолғасып жүретін кісінің мінез-құлқын аңғармаймын ба? Басынан бақайшағына дейін ұлтшылдық иісі аңқып тұрған адам!.. Сондайларды мектеп жұмысын басқаруға неге қояды екен?!..

– Айтып келе жатқанымыз сол емес пе?

– Оның үстіне, ана жылы аштарға жәрдем ретінде келген малды бұнда кімге қалай үлестірмек болғанын өз көңізіңбен көрдіңіз!..

– Сен өзің аузыңа берік баламысың? – деді Еркін маған жамия қарап.

– Берік емес деп естідіңіз бе?

– Жок, жай, өншейін...

– Ендеше неге сұрайсыз?

– Бір сыр айтсам, сыртқа жаймайсың ба?

– Сенбесеміз айтпаңыз!..

– Сенбейтін ештеңе жоқ. Былай да жұртқа мәлім болған нәрсе.

– Ендеше, айтыңыз!

– Мауытбаевтың сол мәселесі былтырдан бері зерттеуде жүр. «Сыртқа жайма» дейтін себебін, осы мәселені қозғаған – менің. Оны бұл елде ешкім білмейді.

– Ендеше, менен де шашыла қоймас ол сыр!

– Елде көп адамнан жауап алынып, материалын Қазақстанның жоғарғы сотына бірер ай бұрын жолдадық. Соты жақында болып қалар деген сөз бар.

– Егер ол сотқа кездесе қалсам, бірінші айыптаушы мен болам.

– Оны өзің білерсің, есінде болсын: бұл соттын төңірегінде қатты күрес болады, – жаңалық пен ескіліктің, яғни, революциялық күш пен кертартпа реакциялық күштің

арасында... Көресің, өз нағашың — Жақыпбек те бұл күрестің жуан ортасында болады...

— Қай жағында? — дедім мен әдейі.

— Реакциялық жақта болады да. Түсінемісің, ол сөзді?

— Түсінем! Айқын түсінем!

— Сонда нағашыңды да айыптаймысың? — деді Еркін жымнып.

— Мен, қазір, кім ескілікті жақтаса, соның бәрін айыптаймын.

— Онда жарадың! — деді Еркін риза болғандай.

— Ал, енді, Совет өкіметінің осы ескілікті жоюға күші келе тұрып, жоймай отырған себебі не?

— Саясат!..

— Қандай саясат?

— Ол көп сөз, — деді Еркін, — мен, тек, тұжырымшым ғана айтайын: қазақ байларын тап ретінде жоймай, олардың идеологтері де түгелімен ауыздықталып болмайды, ауыздықталғанына, олар өлі талай істерімізге бөгет жасайды, біразын бүлдіріп те үлгереді. Сола бүліншіліктерінің бірі — Бөтес пен сенің араңа түскен іріткі. Ешбір нақтылы дәлелім болмағанмен, осы жұмыстың да жуан ортасында жүрген адамның бірі — нағашың Жақыпбек!

— Мақсаты не, сонда? — дедім мен. Еркін өз көңілімде де түйткіл боп жүрген ойдың пернесін басып қалғанның кейін.

— Мақсаты — қожаларының, яғни, қанаушы таптың тілегін орындау. Оның тілегі — ескі феодалдық-патриархалдық тұрмыстың қаймағын бұзбау. Осы тілегін орындамай көрсін, ауылдың байлары, яғни: Сасық, өз өзен — Өбүталып, Бөтестің әкесі — Мәмбет не істер екен оған?

— Не істейді?

— Күлін көкке ұшырады! Жақыпбектің революцияға қарсы жасаған талай сұмпағын біледі олар. Тату жүргенде жасырады ол қылықтарын. Араздасып көрсінші, қалай күстырар екен қонысын?..

— Арыз бере ме сонда?

— Оздері бермейді. Беретін кісілер табады. Олардың кім екенін «құлайынның» өзі де айыра алмайды.

Бөтес жайында не істеуді ақылдасқанда:

— Атаң қазақ айтпай ма, — деді Еркін, — «қайта келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман» деп. Не себептен болса да, бұл Бөтес саған қатты ашуға кірген кісі. Ондай ашу — өрт сияқты. Өртті қарсы тұрып соғуға болмайды. Оны жанапайлап соғу керек. Бөтеске бұл жолында айна-

лып соғам десең, ашу өртіне бұдан да жаман шартылып қалуы мүмкін. Тілімді алсаң, өйтпе сен. Осы бетіңмен бұрылмай, оқуыңа тарта бер. Менімен, Бөтес ашудың ғана емес, ой-сананың да адамы. Қазір әлдене дұшпандарыңның шығыстыруына еріп лапылдап отырғанмен, біраздан кейін ақыл сабағына күйылаша да, ренжітіп жібергеніне өкінеді, қайтадан табысуды тілейді...

— Мен қайдан білем, ондай ойға келгенін? — дедім, Еркіннің мына сөзінен сенген сияқты болған үмітім тұтана ғып.

— Тек, келсең деп тіле, ондай ойға! — деді Еркін. — Келе қалса, елдегі достарыңа білдірмей отыра алмайды. Мен де бақылап жүрермін. Игісін сөзін естісем-ақ, ар жағында не істеуді өзім білем.

— Қалай тездетуге болар екен осыны? — дедім мен.

— Қалай тездетесің? — деді Еркін, — ат емес, айлай жөнелетін; машина емес, тетігін бұрап жылдамдататын; адам!.. Адамның көнілін күшпен жылдамдатуға болмайды, түсіндіру арқылы ғана жылдамдатуға болады... Сен асықта оған. «Сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, сабырсыз қалар үятке» депті аталарың. Бөтестің сені сүйгені рас болса, ерте ме, кеш пе, райына бір қайтады...

— Әке-шешесі біреуге беріп жіберсе қайтеміз?

— Оның заманы емес және Бөтес ондайдың қызы емес. Ол өз заманының жайын жақсы білетін адам, сондықтан жорлауға да, қорлауға да көнбейді. Біз де сыртынан бақылап отырамыз. Райына қайтар күн болса, саған қарай аттандырып жіберуді мен-ақ міндетіме алайын.

— Бүркіт! — деді Еркін, — аз кідірістен кейін.

— Әу!..

— «Төкаппарлық» деген сөз бар ғой. Жақсы мағынасып-да алсақ, ретті жерде оны сақтамай да болмайды. Бұл сөзді айтып отырған себебім, Бөтеске де осы төкаппарлықты қолдануы керек!

— Қалай?

— «Осы бетіңмен оқуыңа тарта бер!» дедім ғой саған. Бірақ, сен үн-түңсіз тарта берме. Оған хат тастап кет. Өзім-ақ апарып берейін сол хатты. Өз қолыңа тапсырайын. Сен, айнылып соқпай кетуінді өкпелеуіне аудар. Егер шын сүйген адам болса, сол сөзіңнен толқып қалуы, ашуынан да сонда қайтуы мүмкін...

— Мақұл! — дедім мен.

Боластық кеңсеге келе хатты жаздым да, Еркінге оқып бердім.

— Жаксы екен, — деді ол.

Хатты Еркінге тапсырып, сапарлас болытын жолдаушылар іздеп жүрген шағымда, күтпеген бір жиналыс естіле қалды: Мауымбаев Жұнысбекке августың басында сот құрылатын болыпты да, куәлікке біздің елден көп кісі шақырылыпты, тізімнің ішінде Еркін Ержанов пен болыстық қосшылар одағының председатели Сақтаған Сағымбаев та жүр.

Сот мәжілісінің күніне азғантай ғана уақыт қалғандықтан, куәлар жүруге жинала бастады. Олар Торғай, Ырғыз арқылы жүріп, поезға Шалқардың мініетін болды, өйткені, жолшыбайғы елдерден де куәлар барады екен, барлық куә жиналып, Қызылордаға бірге жүруге тиісті екен. Мен де соларға еріп кететін болдым. Біздің елдің куәларының жалғыз Еркін ғана бармайтын болаты. Себебін сұрағанымды:

— Біріншілен, — деді ол, — мен өз пікірімді жеттеушілерге толық жазып та, айтып та берген; екіншілен, егін, шөпті жинаудың және мемлекет салығын түгендеудің уақыты боп қалды, ол науқандарды тастап кетуге болмайды; үшіншілен, «жәрдем» малының бұл елде қалай тарағанын, Сағымбаев Сақтаған менен кем білмейді. Біздің елдің куәларын бастап апаруды соған тапсырып отырмыз.

Куәлар кеңсеге жиналып, ертең аттанамыз деген шақта, елден шешем Асылтас келіп қалды. Онымен қызық жағдайда кездестік. Куәлікке баратындардың бөріне сенім қағаз керек екен. Біздің болыстан қырыққа жақын куә жүреді. Қағаз басатын қазақша машинистка ол кезде ауылдық жерде жоқ, сондықтан, кеңсенің барлық қағазы қолдан жазылады. Болыстық атқару комитетінің секретары іске жүйрік адам болғанмен, қолжазбасы тануға болмастықтай нашар, ал, менің жазуым әрі айқын, әрі сұлу. Осы жөйімді білетін Еркін, куәларға берілетін сенім қағаздардың бөрі менің қолымнан өтуді мақұл көрді. Мен оған қарсы болған жоқпын.

Революциядан бұрын, елде кеңсе деген болмаған ғой, елдің болыстары мен ауылмайлары, аумағы азғантай ғана кеңселік қағаздарын қоржынына салып жүрген ғой. Кеңсе қағазын осылай қолтықтау, советтік құрылыстың алғашқы жылдарында да болып кеп, кейінгі екі-үш жылда тұрақты үйге орналасқан екен. Сондай жаңа нәрсені қызық көрме, әлде жұмыстары көп пе, болыстық кеңсеге қызмет уақытында жан сыймай, бірі кіріп, бірі шығып... дегендей топырласады да жатады.

Мен куәлардың сенім қағазынан жазуға кіріскен шақта, болыстық кеңсеге арналған кең киіз үйдің ішіне адам тіпті сыймай кетті. Бұрын қағаз жазған кісіні көрмегендей, бірін-бірі итермелей анталаған, әлденелерді сұрап, әлденелерге танданысып... дегендей шуласқан олардың ішінде қызмет атқару қиын болғандықтан, милиция тысқа шығарылып деп еді, сөзін ешкім тыңдамады, күш қолдана алмады.

Тағы бір қызығы — куәларға жазып беретін сенім қағаздарда несінің аты мен фамилиясы болмаса, өзге сөздері түгелімен бірдей екенін көре тұра, бір куәның сенім қағазын оқып беріп қолына ұстатсаң, екінші, үшінші, төртінші... дегендей, бәрі де «естіріп оқы!» дейді де, тілегін орындамасаң, сенім қағазын алмайды. Бұған әрі күлесің, әрі ашуланасың. Қайсысын істесең де өтінішін орындамай амалың жоқ...

Осындай қатты өбігер боп жатқан шақта:

— Жібер! — деген өйел дауысы шанқ ете қалды құлағыма. Шешемнің дауысы сияқты боп кетті маған. Мен елеңдеп, орнымнан ұшып түрегелдім.

— Қайда барасың, кимелеп? — деген еркек дауысы естілді.

— Балама! — деді өйел... — Жібер!

«Шешем!...»

Қарсы алмақ боп ілгері ұмтылайын десем, тоғытуда нүрген қалың қойлай, сығылсқан адам жылжытар емес.

— Жібер! — деп айқай салдым мен жұртқа, кимелеп... Шешемнің дауысын естігенде жүрегімнің тулай қалуынан ба, әлде ыстық күнде қалың адамның қыспағына түсуінен бе, тұл бойымнан тер сорғалап, өкпем алқынып кетті. Сонда да жанталаса кимелеп, тың жерлі тілген өткір соқпаның тілсідей, жыртылып айырылған топтың арасынан суырыла өттім де, жол аша алмай қамалып тұрған шешемді «ап-па!» деп құшақтай алдым...

Қуңған я қайғырған шағымда, сол сезімді білдіріп көңіне жас алмайтын адам, әсіресе, өйел сирек болуға тиісті. Бірақ, жылғаудың да жылауы бар. Мәселен, мен өзім, бар даусым жеткен биігіне дейін көтеріп, оның үстіне, сөйленіп, және қай ғана сөйленбей, әлдендей үйлестіре, ырғақтай сөйлеп жылаған өйелді, қазақтан басқа елде көрген емес.

Білетін жұрт менің шешемді «жас күнінде өнші де, жырың да болған еді» дейді. Ондай қасиетін, балалық шағымда өзім де көрдім. Жаздығүні ауылдың қыз-келіншектері алтыбақан тебуге шыққанда, қой күзетуді

сылтау ғып, кейбір түнде шешем де шығатын еді. Оның әнші екенін білетін қыз-келіншектер «ән айт!» деп жалынса, әуелі «қатын басыммен ұят қой» деп пәлсазніп, артынан «айтсам айтайын, — дейтін еді ол, — бірақ маған қосылыңдар, үйде жатқан жұрт дауысымды білмейтін болсын!..». «Жарайды» деп қыз-келіншектер қосылатын еді, бірақ олардың дауысын шешемнің биік дауысы басып кетіп, өзге дауысы жер бетінде жалпаңдаған жапалақ сияқтанғанда, шешемнің дауысы княга өрлеген қырандай шырқап кететін еді. Және де нелер тамаша әндерді білетін еді ол!.. Әнші шешем ертерек кезде атақты жыршы да болған. Бұндай қасиеті, әкесі — Дәуіт өлген шақта көрінген. Сол кезде бойжетіп отырған шешем, бір жылдай басына қара салып, әкесін жоқтап жырлаған екен. Жырың Төребайдың атақты ақыны Қарпық шығарып берген екен. Сонда, жұрт шешемнің биік және әлемі дауысына қайран ғап, ат жетер жердегі елден тыңдауға келеді екен...

Боластық кенседе, қалың топтың арасында мені күшәк-тап көріскен шешем, осы биік дауысына шырқай басып, аянып балаға деген мейірімі мен сағынышын, менің басым түскен халді жыр ғып айтқанда, менің тұла бойым қорғасындай еріп, көз жасым сорғалады да кетті. Оның жырына, мен түтіл қолденен жұрттың да жүйесі босап, кейбіреуі: «Мына көрісуге жан шыдап болмас!» деп, жылап та жіберді...

Жылап тұрып өз ойыма келген нәрсе — біреуді қанша жақсы білем дегеніммен, еш уақытта да түгел танып болмайды екенсің ғой!.. Осы шешем, менің «өте жақсы-ақ білемін» дейтін адамым еді. Енді, мынау жырлап жылаған түріне қарасам, білмеген сырлары да толып жатыр екен!.. Бұған дейін, мен бұл адамым «бар тетігі аузында тұратын, ол тетігін ағытса, ішкі сарайы түгел көрінетін, көрінген сарайының ішінде қымбаты азғантай, бары сүренсіз, жұқалаң кісі ғой» деп бағалайтын ем. Енді байқасам, аузынан шыққан сөздерінің бәрі өрі ақылды және бояулы, өрі жүректің терең түкпірінен ақтарылып жатқан ыстық және шын!.. Егер жырлата берсең, осы ақылды, бояулы, ыстық, шын сырлар, тәсті жарып аққан қайнар бұлақтың қозғалып тұсылар емес!..

Осы сырларын қаншаға дейін ақтарарын төңірім білер еді, егер қоршаған қалың топ, үндерін қоса: «Жетпей, жетер енді!.. Мауқыңды басқандай болдың!.. Шешенің балаға деген мейірімді сөзі еш уақытта сарқылмайды!.. Тілеулі жолға шыққалы тұр, балам!.. Жамандық шақырып жылама!.. Жақсы тілекпен аттандыр!» деп шуласаса.

— Осы сөздердің ішінде, шешеме ең тоқтамшасы — «жамандық шықарма!» дегені болды ғой деймін. Сол сөз құлағыма шалынғаннан кейін, «қойдым!.. қойдым!» деп, шырқап тұрған дауысын бөсеңдете бастады. «Жаксы тілекпен аттандыр!» деген сөзден кейін, шешемнің лапылдаған жалыны су құя салғандай сөне қалды. Содан кейін құшығын да жоған шешемнің көскініне қарасам, астынан отын ымырған қазының ішінде бүлкілдей қайнаған сүт сияқты; егер, тағы да азғантай қызу берсең көпіршіп жөнелейін деп тұр; ол қызуды ілкім күшейтсең бүрқан-тарқан қайнап тасмай, тасымса түгелімен төгіліп болмай басылмайтын сияқты. Осындай қалпын көргеннен кейін, «оңашалап апарып желпіндірейін, өксігін бастырайын, айтарыңды содан кейін айтайын» деген оймен:

— Апа, тасқа шықсақ қайтесі? — дедім.

— Ие, сөйтіндер! — деп шу ете қалды көпшілік. — үй іші қапа. Және «бала» боп, «шеше» боп оңашада ғана айта-тын сөздерің де болар. Барыңдар тасқа, желпінін-дер!

Тасқа шығып, ауылдан оңашарак жердегі сайдың тасына отырғаннан кейін, шешем екеуміз, «не сөйлесеміз?» дегендей, бір-бірімізге сүзіліп қарай қалдық. Шешем көркіп жымлағанда, маған арнаулы сөзінің бөріні де айтып тауысқан сияқты. Ал мен не айтсам оған?

Әкеме айтқан қайраттарымының ешбірін де шешеме айтулы қажеті жоқ, өйткені, бұл кісі ескілік өдет-ғұрпының тереңіне жан-тәнімен түгел батқан, одан еш уақытта шыға алмайтын адам. Ескі ауылдың ұғымында: «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа»; ерге шыққан, яғни, «қатын» деп алатын әйелге берер бағасы «Қатын қайратпенса қазыны ғана тез қайнатады»; «қапқа түскен қатындікі», яғни, ол өз үйінің ішіндегі ас-сұта ғана жожа, одан басқала жұмысы жоқ... Осындай шешеме, әлеуметтік, қоғамдық мәні бар сөздері айту, тасқа шапқан балтадай майырылып қалатын, ешкімге де ешбір пайдасы жоқ сөздер.

Әкемнің үстінен шағым айтудың да пайдасы жоқ, өйткені, шешемнің оны өз бетінен бұрып аялар шамасы жоқ.

Ешкімді айыптамай-ақ, шешемді «ана» деп, өзімді «бала» деп, ішімді босірдей жалап жатқан мұң-зарымды шағайым десем, былай да күр сүлдері отырған шешемді одан жаман қынау болады...

Еңдеше, не істеуім керек?

«Ішім өлген, сыртым сау» деп Абай айтқандай, ішкі сарыаның тас-талқан боп қирап жағуын шешеме білдірмей,

сыртымды еріксіз жайрандатып, көңілін көтеретін ғана сөздер айтқым келді.

— Апа, — дедім кескініне күлімсірей қарап, — неге бүлініп жыладың, соншама? Мәмбет қызының ермей қалуы ма, сонда қайғыратының?

— Аз қайғы ма ол?... — деп шешем кемсеңдейін деп еді.

— «Азын», «көбін» қоя тұрып, ең алдымен соны «қайғы» ма десейші? — дедім сөзін бөліп.

— Е, қайғы емей... — деп келе жатқан шешемді тоқтатып:

— Емес! — дедім кесіп тастап. — Ұят та болса айтайын, — «қымызды кім ішпейді, қызға кім бармайды» дегендей, жігітке қызбен жақын болу, қашаннан бері қайғы болып еді?..

— Жай жақындық емес қой бұл?

— Енді не? Қыз «сүйдім» деді, мен де сүйдім. Қыз «сүймеймін» десе, мен де сүймеймін, сонда ел көзіне ұтқа мен қалам ба, қыз қала ма?

— Әрине, қыз қалады! — деді, «қыздан жігіт артық» деген ескілік ұтымдығы шешем. — О жағынан саған келетін ұят жоқ. Алтын басыңды еңсейтіп барғанда, сонша шалқайып ермей қалған қаншық, отырсын енді, өз абыройын өзі ашып, аяқтың әменгері жоқ жесір қатындай болғ.. «Қыз» деген абыройы тоғілгеннен кейін, көрі-құртанның, кем-кетіктің, жаман-жоутіктің біреуі болмаса, дені дұрыс қай жігіт ала қояр дейсің оны?..

— Ендеше, маған қояр кінәң не?

— Тек, қорлануым ғана болмаса, кінәм жоқ!..

— Неменеге қорланасың?

— Өзі айырылуымен ғана қоймай, сені ел-жұртыңнан, ең ақыры — туған өкеннен айырып кетті, күйлеген қаншық!..

— Неге олай дейсің, апа?

— Демегенде қайтейін! Жалғыз мен ғана келер не елім артыңнан, егер ел-жұрттан айырмаса?... Батыр атанның тұқымы түгел жиналып келмес пе еді?

— Неге істемеді оны?

— Бұрынғы заманы болса істер еді!.. Батыр атанның тұқымы бұндай қорлыққа қашан көніп еді бұрын?... Қожаңның тұқымы кім еді, менің тұқымамымен салыстырғанда? Елдің баласын пішітіріп, зекет, құшырын жинаудан басқа, өлігінің жаназасын шығарып, педия-садақасын алумен басқа не келіп еді, олардың қолынан?... Бүкіл Арғынның мықты белінің бірі — Шақшақ-Жөнібекпен де белдесе түсіп, жы-

гып кеткен емес пе еді, аруағынан айналайын, батыр атамның тұқымы?..

— Өінді алып қашуын айтасың ба, ана? — дедім күліп.

— Саған күлкі көрінгенмен, ел-жұртқа күлкі болмаған ол оқиға. Қалың ел, «Шақшақ-Жөнібекке мынаны істеген қалмақ тұқымына шара болмас!» деп таңданған...

— Соны енді неге істемейді? — дедім, шешімнің өңімеге елігіп, сынаптай толқыған сезім бекігенін көргеннен кейін, сол сезімін өлі де қатайта түсейін деген оймен.

— Себет өкіметі ерік беріп отыр ма, оған? — деді шешем шап ете ғап, — «теңдік» деген заң шығарған жоқ па? «Кей мен бай тең» деп?.. «Жаксы мен жаман тең» деп?.. «Әйел мен еркек тең» деп отырған жоқ па, себет?

— Жаман ба онысы?

— Несі жақсы?.. Осы ма, жақсылығы? Жақсы болса, осындай қорлыққа шыдар ма едің сен? Сен шыдағанымен, өкең шыдар ма еді? Өкең шыдағанымен, батыр атамның тұқымы шыдар ма еді?.. Ендігі, анау жүзіқара қызды, ат жағсында өңгеріп алып та келмес пе еді?.. Қожа тұқымының іргесін түріп шауып та алмас па еді?..

— Пау! — дедім мен күліп жіберіп.

— Немене, отірік пе? — деді шешем.

Шешемнің осы бір шақтағы көскініне қарағанда, бала-рақ кезімде көрген бір оқиға есіме түсіп кетті: біздің үй Қарақұм бойына көніп барған жылдың көктемінде, қасыма мені ертіп аңшылап жүрген өкем, қасқырдың құм арасындағы апаның кездесе қалды. Апанңы көзі алыстан шалып өкем: «Арландың қасір тышқаншылап алыста жүрген шағы, қаншығының бөлтіріктерін емізіп апан түбінде ұйықтап жатқан шағы; оны оятып ап, айырылып қалмау үшін, атымызды тасға байлап кетейік те, өзіміз ісімізді сездірмейтін ық жағынан барайық; мен апан аузына жақын жерде мылтығымызды құрып, жасырынып отырайын, сен іш үстінен аяғыңмен тебініп дүсірлет, сонда шоңшып оянып шыға келген қаншықты мылтықпен басып салайын» деген. Мен өкемнің бұйырығын істеген шақта, емшектері салақтай, көздері алақтай, апаннан қашып шыға берген қаншықты, өкем мылтықпен басып кеп салған. Кенет гүрс ете қалған мылтық дауысынан шоңшып па, әлде оқ тиіп пе, етпетінен жалп ете құлаған қаншық, жан дөрменде түрегеп, ілгері қарай қаша жөселіп, «құтыла алмаймын» деуінен бе, бөлтіріктері есіме түсе қалудан ба, жалт беріп кейін бұрылғанда, апан аузында селтініп тұрған өкеме тұра шапқан. Өкемнің сұмдық бір қайратын сонда көргем, жаралы апаның жалт беріп ұмты-

аузынан оның да сасып қалуы ма, өлде, жақын келтіріп ап соққысы келді ме, аузын аңырайта ашқан қаншық таянғанша қалыңған қалпын өзгертпегені.. Басының барлық етін жоғары қарай қатпарландыра жиырып алған, қалқайған құлақтарын желкесіне қарай жымитып алған, екі көзі қып-қызыл шоқтай жайнаған, аңырайта ашқан аузындағы тістері қатар сүйеген найзаның ұштары сияқтанып сүйріген, қып-қызыл, үп-ұзын тілі сол жақ ұртынан салбырап ұмтылған қаншықтың қаһарлы келбетінен зорем кетіп, өкемнің артына тығыла қалған. Қаншық қабарлық жерге таянып қалғанда, мылтық тағы да гүре ете түскен. Маңдайға темір тоқпақпен соққандай қаншық тағы да жалп ете қалған. Өкем мені желкемнен қапсыра ұстап, сыртынан суырып алған да: «Жамаң болайын деп жүрмісін жаузын қорқып? — деген жекіп, — көр, анау қаншықты!.. Жаңы өлі шыққан жоқ!..» Қаншыққа қарасам, құлақтары дірілдеп, құйрығы шоршандап өлгелі жатып, отты көздерін өкемнен айырмай, қабырғасымен жылжымақ болады!.. Бұл не деген қайрат!.. Бұл не деген өшпенділік!..

Шешемнің көскініндегі Совет өкіметі ауылға өкелген жаңалыққа өшпенділік белгісі, маған сол қасқыр қаншығының адамға деген өшпенділік белгісі сияқтанып кетті. Осы арада «тәрбие» деген сөздің күш-қуаты есіме келе қалды. «Сүтпен кірген, сүйекпен шығады» дейді қазақ. «Үяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дейді. Екеуі де рас сөз ғой деймін. Адамға жасынан сіңген тәрбиені шығару, кейін қуына түсе ме деп ойлаймын. Әйтпесе, «атақты феодалдың қызы», «атақты феодалдың әйелі» дегені болмаса, ескі заманнан, яғни, патшалық, рушыл заманнан осы шешемнің қара басының көргені рақат емес, қорлық. Сонда да ескі заманды көксеп отырғаны мынау!.. Өліп екі мақалдың шындығына айқын кепілдің бірі — осы!.. Шіркін, тәрбиенің күші-ай!..

Тақырыбымызға оралайық: шешемнің ақылы сабасына түсіп, қайрат-күші бойына жиналғанын көргеннен кейін, ендігі сөзді келтесінен қайырмақ боп, бірақ, сөз салмағын өлі де өзіне арта сөйлегім кеп:

— Іздеп келгеніне, мың да бір алғыс, сүйікті ана! Саған тұтан балаң ретінде былай да өмір бойы қарыздар адаммын ғой. Енді тіпті де қарыздармын!

— Ешбір қарызым жоқ, — деді шешем. — Құдай риза, мен риза!.. Маған деген борышыңның бәрін де кештім, күнім!..

— Енді не айтарың бар маған?..

— Не айтайын? — деді шешем күрсініп ап, — айта келген сөзім: «Қожаның қызына бас не көрме!» деу еді, оның жауабын, алдымды орап өзің айтты қойдың. Ендігі айтарың: сол сөзінде берік бола тор, соулем!..

— Әрине, апа!

— Қайталап айтты деп сөкпе, күнім: «Батырдың ажалы мырзаны» дегенді бұрынғылар босқа айтпаған. Талай қамал бұзған батырларды, жауына әйел ұстап берген. Адам түгіл хайуан да сондай:

«Дүниеде бір қас байтал, екі айтырды

Желкелең шайқастырып ағым қылған!» —

дегенді ақындар босқа айтпаған. «Мақұлықтардың ең жауасы» дейтін қой екең қойдың да қоңқарлары ұрғашысына таласып сүзisedі де, бірінің бірі басын жаралаы. Біздің үйде, сен туардан бұрын, Құлқара деген ұры тұрған. Оның кәсібі мал ұрлау емес, ит ұрлау болған.

— Ит? — дедім мен күліп.

— Ие, ит! — деді шешем сабырлы кескінін өзгертпей.

— Қалай?

— Құлқара «пәлен жерде бір жақсы ит бар» деп естісе, күйлеген қаншық тауып, жетектеп әкететін де, соған «жақсы» деген итті ертіп әкелетін...

— О, қойшы, апа!.. — дедім мен күліп.

— Құлме, балам! — деді шешем, түсін ызғарландыра түсіп, — күлетін сөз айтып отырған жоқпын мен. Ит екең иттің де ұрғашысына ергіштігін айтып отырмын!..

— Рас шығар, — дедім мен де салмақтанып, — бірақ, мен қоңқар да, тобет те емес, аламын ғой?..

— Адамнан да талайлар өлмеді ме, әйелге таласып? Со-лардың ақылы да, білімі де сенен кем деп отырсың ба?

— Рас, — дедім мен, шешемнен жеңіліп қалғандай, — ұзын сөздің қысқасы, «Мен Біржан қызға барман ағымнан» дегендей өзі іздеп келмесе, мен енді Ботесті іздемеймін.

— Іздеп келсе де жоламасаң қайтесі!

— Неге, апа? «Қайтқан малдың қайыры бар» демейсіңдер ме?

— Деміз. Бірақ, аталарыңның: «Қайта келген қыз жа-ман, қайта шапқан жау жаман» деген де мақалдары бар!

— Қысқасы, бұл сөзінді қатты ескерермін, апа! Тағы не айтарың бар?

— Не айтайын! — деді шешем қаттырақ күрсініп, — «үйге жүр» дейтін, өкенмен көріспестей боп айырылғаның анау!.. Енді, «бетіңнен жарылқасын!» дегеннен басқа не айтам!..

— Рақмет, апа! — дедім, шешеме риза боп кетіп, құшақтай ап, — әжемнің ғана аузынан күтетін сөздерді айттың ғой, апа!.. Сен де осындай ақылды ма елін, жан апа?

— Ақылдың емес, жүректің сөзі, сөулем! — деді шешем, бетіме бетін тақап.

— Ризамын, апа!.. Шынымды айтқанда, сені көргенде, «жібермеймін деп аңғыма оралса қайтем?!» деп сасып қалған едім. Ол қамаудың бөрінен де құтқарамын. Ендігі өтінішім: аттанарды, манғыдай айқай сап жылай қоры!..

— Айқайлап жыламақ түгіл, көзіме жас та алмаймын, — деді шешем. — Айтқан жоқ па, жұрт маған, «жылап жамандық шақырма, балама!» деп?

— Апа! — дедім, бұрынғыдан да қатты қуанып, — көңіліңе ауыр алмаймысың, бір сөз айтсам?

— Айт!

— Ауыр алмауға уәде берсең ғана айтам.

— Әуелі естілсін те.

— Естігеннен кейін серт бола ма ол?

— Ендеше, айта ғой!

— Уәде бересің ғой?

— Берейін!

— Әжемінен туган боп жүрдім ғой мен, ол кісі оспат болғанға дейін?

— Ол кездің тұрпы солай еді ғой, тұңғыш немересі атасы мен әжесіне бала бола қоятын... Қазір сөйтші, өуселенді көрейін.

— Әуелі үйленейін де, апа, — дедім күліп, — балалы болайын да, содан кейін көр өуселемді!

— Барын көріп, жоғы қан па? — деді шешем. — Текебай алған жаман жеңген, көңілді жүрсе ғана шорам-борамын сүйгізеді де, көңілсіздене қалса, сүйгізбейтін тілісікетпейді де!

— Мен өйтпеспін, апа!

— Өйт-өйтпе, мейлін. Құдай өз құрсағымнан шыққаннан жарылқасын. Немере, тек бәр болсын. Құдай күнімді оларға салмасын. Айтам деген сөзіңді айт!

— Айтсам, «әжемнің баласы» боп жүрген шақта сенен туганымды білуші едім де, кейбір шалғай қылықтарым мен мінездерімді көргенде, сенен туганымға өкінуші едім. Енді ғана ризамын, туганым!..

— Ойбой, балам-ай, сен де солай келте ойлаушы ма едің? — деді шешем жымнып, — мейлі қандай бала, қандай шеше болса, да бір-біріне жаман көрінуші ме еді?

— Кәтелестім, апа! — дедім мен, шешемді бетінен сүйіп, — бұл сөзімнен де мені жеңдің!..

Шешем уәдесіне жетті: аттанарда ол қанын ішіне тартып сазырып алды да, «төсіңнен ғана іскейін» деп, қойлегімнің омырауын өз қолымен ашып қатты іскеп:

— Батыр атаңның жолын берсін, сөулем! — деп, қолын жайып бата берді.

Жастығымнан ба, әкемнен мұра боп қалған, ырымға сену дерті бойымнан әлі де арылып болмауымнан ба, шешемнің батасы көңіліме дық боп төге қалды. Оның «батыр атаң» дегені, әр жағын алғанда — Сүбітей болу керек те, бер жағын алғанда — Жаутік болу керек. Екеуі де жаугершілікте өлген адамдар. «Мен де солай өлмегей едім» деген ой кеп-кетті, ырымшыл маған. Бірақ, шешеме ол ойымды білдірместен аттанып кеттім.

III. НАҒАШЫММЕН АЖЫРАСУ

Суыт жүрген біз, Қызылордаға тез арада жеттік. Мен онда серіктерімнен бөлінбей, өзім тауып берген пәтерлеріне бірге түстім. Кісі жұмсап білдірсек, Мауытбаевтардың соты құрылуға үш-ақ күн қалған екен. Оған дейін көптің көзіне түспеуге, пәтерімнен шықпауға бекінген ем, сақжұлақ нағашым тығылған жерімнен тауып алды. Бір күні сәкі үстіне жасалған дастарқанды жағалай отырып, іңір шайып ішіп хатқан шағымызда кіріп келген ол:

— Мәс-са-ға-а-ан! — деді табалдырықтан аттай бере тұра ғап, ешкіммен амандаспастан. — «Осы үйге торғайлықтар түсіпті» деген қауесетпен, кімдер екенін көруге, елдің амандағын білуге келсем, жиенім де бар екен ғой мұна!..

— Осындамын! — дедім мен де, сәлем берудің орнына, күтпеген кісім кіріп келуіне сәсып қалғандай болып.

Нағашымды таныған серіктерім, орындарынан ұша тұрақсып, шулай сәлемдесіп, жапыр-жұпыр қолдаса бастады. Неге ойткенімді кім білсін, жұртпен бірге түрегеп, нағашыма жақындамастан орнымда қакнып қатышпын да ғаппың!..

— Ие, сәлем қайда, Бүркіт? — деді маған өзі жақындаған нағашым қолын ұсынып.

Үкіз салқын түспен қолдасуымды ұнатпауын қабағынан байқаған нағашым, «жоғары шық!» деп араларын аша берген көптің ішіне отырмай, бұрышта тұрған сандық үстіне

отырды. Онысын менің сөлемдеспеуіме окпелеуі деп жорыдым. Серіктерім «асқа отыр!» деп шуласып еді, нағашым түрегелді де, дастарқандағы нанның асықтайын ғана сындырып ап аузына сап, саңдыққа қайтадан отырмай:

— Қашан келіп ең? — деді маған.

— Екі күн бұрын.

— Поезбен бе?

— Әрине.

— Жалғыз ба?

— Мына кісілермен.

Серіктерімнің бәрін де танытындай, нағашым «бұлардың кім?» деп сұраған жоқ.

— Келерінді неге хабарламадың? — деді ол маған.

— Серіктерім көп болған соң, боліптім келмей... «бөріміз сіздің үйге сыймаспыз» деп...

— Ә-ә! — деді нағашым, ұнамсыз дауысын өзгертпей. —

Ал, біздің үйге бармаймысың енді?

— Бұнда орнығып қалдық қой...

— Ә-ә!.. Сыртқа шығайық онда!

— Егер қажетті болса...

— Болса болар, болмаса серуендеп қайтарсың, жүр!..

— Мақұл...

Жақыпбекті таныған серіктерім, менің оған еріп тысқа шығуымды ұнатпаған кескіндерін көрсетті. Бірақ, «барма» деуге амалдары жоқ, сондықтан, шуласа айтқандары: «әс тез пісер, кешіге көрме!»

Қазақ әдетінде, дос адам болсын, кәс адам болсын, үйіңе кірген адамға «асқа отыр!» деп өтіну бар. Серіктерім Жақыпбекке оңдай өтіл айтпады.

— Біздің үйге барайық та! — деді нағашым былай шыға.

— Рақмет, нағашым! Нағашым-жеңтейге ертең амандасып шығармын. Түнде баруым ыңғайсыз болар. Қазір, не көшеде жүре тұрайық, немесе, бақша сияқты бір жерге бара тұрайық.

— Көшенің де, бақшаның да қажеті жоқ. Адам көп болады ол жерлерде. Бізге оңаша сөйлесу қажет.

— Онда, қайда апарамын десеңіз де өзіңіз бастаңыз!

Қызылорданың төңірегінде, әсіресе, күнгейі мен батысында «пәденнің бауы, түгеннің бауы» дейтін жеміс бақшалары көп болады. Бұрын, қала байларының мүлкі боп тұрған шағында қоршалған баулардың, несіз болған жылдары дуалдары қырап, ішіне күндіз мал жайылатын боп кеткен. Бірақ, адам аз барыды, себебі, кейінгі жылдары қырмағына ап, бұзылған дуалдарын түзеуге, күтім ұстауға

кіріскен қалалық шаруа (горкомхоз), «бейсауат адым кірмесін, ағаштарын бұлдірмесін, жемістерін алмасын» дей ме, әлде көлденең жұрт таратып жіберген қауесет пе, «баулардың іші толған тонаушылар» деген қауесеттен, күнсіз болмаса, түнде кіруге жұрт қорқады.

Мен де баяғы коммунада оқыған шағымда, бұл бауларға түнде кіруге қорқатынымын. Бір сөтте, бірге оқитын әлденеше бала «Мамат байдың бауы» деген бақшаға кіреміз деп, күзетші ме, ұры ма, тұра қутан аламын әрең қашып құтылғамыз...

Енді, «өзіңіз бастаныз» деген нағашымның бет алған жағына қарасам, сол бақша!.. Мен оған қорқыншы сөздер айтып ем:

— Балта руынан шыққан Тұрсынбай батырдың бір онгімесін естігенің бар ма? — деді нағашым.

— Қандай?

— Абылай хан бір жорықтан қайтып келе жатыр да, қабырларының үстін қыған ағашпен қоршаған, елсіз жердегі қалың зираттың маңына іңірле кеп түнейді. Күн күзгі суық мезгіл болу керек, тонған жорықшылар ыстық жасап ішпек болу керек. Ет те бар, бақыр да бар, су да бар, жоғы — отын. Сонда Тұрсынбай батыр тұрып: «зираттын ағаштарын өкеп жағайық» десе керек, Абылай оны мақұлдаса керек.

— Бірақ, — депті Абылай, өзге батырларына, — біреуің Тұрсынбайдан бұрын барындар да, қабырдың ішкі жағына жасырына қойындар. Тұрсынбай зират ағашын алып жатқанда, дыбыс беріндер. Оның жайшылықта шайлықпайтын жүрегі, сонда шайлытуы мүмкін!

Бір батыр зиратқа барып, опырылған қабырдың ішіне жата қояды да, адым қорқарлық үн шығарады. Сонда Тұрсынбай: «төйт, әрі, жата бер!.. Өлі сен түгіл, тірі Абылай да аштан өлгелі жатыр!» депті...

— Сол айтқандай, — деді нағашым күрсініп ап, — ұрыдан қорқатын заман боп тұр ма, қазір?.. Көрінбей келетін ұры түгіл, көз алдымызда бақырайып, алқымымыздан сығып жатқан большевиктерден де қорқып қайда барып жатырмыз?.. Азар болса, «Жақынбекті ұры өлтіріп кетіпті» деген атақ болар, қорқатын ештеңе жоқ.

— Сіз қорықпағанмен, мен қорқам, — дедім мен күліп, — сізден гөрі жасырақпын. Менің өлі де жасай тұрғым келеді...

— «Жасап», сен де қанша ұзаққа барармын дейсің? — деді нағашым.

— Неге жасамаймын? — деген сұрауыма, нағашым жауап бермеді.

Аз уақыт тым-тырыс жүргеннен кейін, ол екеуміз қордай қаранғы бақшаның ішіне кірісік. Сол шақта, мені «жорқып келе жатыр» деп, дем бергісі келді ме, әлде, есіз бақшадан өзі де сөскене бастады ма, нағашым мені сол жақ қарыман қапсыра ұстап қолтықтап алды да, бұрын да бұл мезгілде талай кеп көңігі боп алған адамдай, алысқа басқан адыммен ілгері қарай тартты... Өлден уақытта, қаранғы бақшаға бойы үйреніп алғандай, немесе, мақсатты жеріне жеткендей:

— Ал, енді отырып кеңесеміз бе, жүріп кеңесеміз бе? — делі нағашым, кісіріп.

— Ол ерік те өзіңізде.

— Жүріп сөйлескеніміз мақұл болар. Түн салқын өрі желкем, тоңзып қалармыз.

— Өзіңіз біліңіз.

— Осы күні кісіге кісі сеніп болмайды, — деп бастады нағашым әңгімесін, көзіміз үйренген бақшаның ішінде, үңірейген қор сияқты аллеяда мені қолтықтай жүріп, — жау деген адамын бақылау, қоғамдық қандай құрылыстың барлық шағында да болған. Ол бақылау қазір де бар. Совет үкіметінің тың орнын алған Ве-Че-Ка дейтін еді, қазір Ге-Пе-У дейді ғой. Ол мекеменің сақтығында қисап жоқ...

— Маған неге айтып келесіз оны?

— Айтып келе жатқаным: Ге-Пе-У байды да, келейді де, басқаларды да пайдалана береді.

— Сонда, мені де тыңшы дегіңіз келе ме?

— Алла сақтасын!..

— Сенбесеңіз, айтамы деген сөзіңізді айтпаныз!

— Неге сенбеймін? Бір әке, бір шешеден жаралған туған апамның баласы — қанымыз бір. Саған сенбегенде, кімге сенем?

— Еңдеше, әлгі сөздерді неге айтып келесіз?

— «Сақтықта қорлық жоқ» депті ғой. Жай сақтық та.

— Сенбесеңіз неге сақтанасыз?

— «Аузыңда не бол» деп жатқаным да. Әйтпесе, туысқандар бірін-бірі жауына ұстап берсе, дүниенің не болғаны?

— Сенбесеңіз болды, — делім нағашымның көңілін аулай салғым кеп, — мақсатты сөзіңізге көше беріңіз.

— Түйінді сөзім түсінікті болу үшін, алдына кейбір бөге әңгімелерді сала айтамы, оныма асықпа!

— Мақұл.

¹ Шет елдің басқыншылары.

– Сөзімді Совет өкіметі құрылудың ар жағынан емес, бер жағынан бастайын...

– Сол мақұл болар.

– Өзіңе шет жағасы аяң совет тілінде «байшыл-ұлтшылдар» деп аталатын біз, ашық майданда жеңіліп қалғаннан кейін, алғашқы бір жылдарда, үмітімізді интервенттерге жүктеп ек қой?

– Бірақ, бос үміт болды ғой ол?

– Рас. Одан кейін бір үмітіміз НЭП еді ғой?

– Ол үміттің де арты сұйытып келеді ғой қазір?

– Солай боп келе жатқан сияқты.

– Енді қандай үміттеріңіз бар?

– Айтайын, – деді нағашым, кескініме қарап қойып, – сен саяси сауатың да ашық баласың, сондықтан, қазіргі саяси терминологияларды да білесің...

– Барын біле берместің...

– Білетіндеріңді ғана айтам. Мәселен, большевиктердің «оңшылдық» және «солшылдық» деген терминдері саған таныс. Солай ма?

– Түсінем.

– Соңғы бір жылдарда, біздің қазақ оңшылдарына үміт жүктететінімізді өзіңе айтқам.

– Есімде.

– Қазір бұл үмітіміздің де арты сиыр құйымышақтанып бара жатқан сияқты...

– Неге?

– Бұған дейін қазақ байлары салықтың ғана қысымын көріп келген еді ғой. Енді тағы бір қатты қысымға түсетін бопты.

– Қандай?

– «Егіндік және шабындық жерді бөлу» деген декрет даярлана бастаған көрінеді. Ол декрет бойынша, Қазақстандағы егіндік және шабындық жерлер байлар мен кедейлерге бірдей бөлініп берілетін сияқты. Оңшылдар осы декреттің жоспарына қарсы шығамын деп, алды қуылып, арты таяқ жеп отыр.

– Онда, өлмесе жаны шықсын!

– Неге? – деді нағашым шошып кеткендей.

– Неменесіне қарсы шығады оның? «Жер крестьяндікі» деген декретті Совет өкіметі шығарғалы қашан!.. Бұл декреттен отырықшы елдер пайдаланғалы қашан!..

– Ол отырықшы елдер!.. Қазақ, көшпелі...

– Қазақта да жердің шұрайын бектер мен байлар пайдаланып келеді. Солардың бірі менің әжем!..

Әкемді атауым кулагына жет естігендей:

— Не делін? — деді нағашым. Мен сөзімді қайталап айттым.

— Немене, сонды? — деді нағашым кекеткен дауыспен, — өз әкеңді де аямаймысың?

— Аяғымен аямаймын қанша? Мен аялды екен деп, Совет үкіметі жер тұрасындағы заңдарын өзгертпек пе? Менің алім келе ме, аған?.. Сіздің өліңіз келе ме?.. Оқшылардың алі келе ме?..

— Келмейді! — деді нағашым. — Бірақ, «балта көтергенше, аған жал табады» дегендей, уақытша болса да, айла-өдіс қолдана тұруға бола ма?

— Нені көздеп?

— Айтайын, — деді нағашым, толқыған үнмен, — сыған айтпағанда кімге айтам?..

— Толқымаңыз!.. Аузымынан шығарады деп ойламаңыз!..

— Неге ойлайын!..

— Еңкеше, айта беріңіз.

— Онда, былайырақ барайық! — деді нағашым, мені қолтығымаппан жетектеуге айналып, сыбырлаған дауыспен.

— Қайда?

— Алаңкылау түска.

— Неге?

— Бара айтам!

Жетектеген мені, нағашым бақша ішіндегі алаңқы түска алып шықты да, әр жерге шокита үйген тезек төрізді томпайған бірлемелерге қарай сүйреді..

— Ойбай, бармаймын ол жаққа! — дедім мен тартынып.

— Неге?

— Аяғу томпайғандар, «есек-мия», «түйе-қарын» аталатын қурайлар. Арасы толған жылан-шанн болады олардың. Қорқам.

— Онда отырайық! — деді нағашым жан-жағына қарап ап.

— Бұндай жерде қарақұрт пен бүйі көп болады.

— Бөрінен қорыққанда қайда барамыз?

— Бөсе, деймін-ау! — дедім мен күліп. — Осы алаңға неге келдік, өлгі аған арасында сөйлесе бермей?

— «Жау жоқ деме — жар астында, бөрі жоқ деме — бөрік астында» деген емес пе, шырағым? Аған арасында кімдер жүргенін қайдан білеміз? Тыңдағысы келген кісіге қолайлы жер емес пе ол?

— Қоңіліңізге ауыр алсаңыз да айтайын, нағашым, сіз де өз аяғыңыздың дүсірінен өзіңіз үркетін қоян жүрек қор-

қақтың бірі боп болған екенсің!..

— Заман соны тілесе... — деп келе жатқан нағашымның сөзін бөлім де:

— «Заман!.. Заман!..» — дедім кекетінді дауыспен, — не қылған «заман» ол, қараңғы түнде, есіз бақшаның ішінде ұрланып жүрген?.. Кімге керекі бар, сондай бүкпа «заман-ның?..» Советтік заманды солай түсінсеңіз, қателескіз, нағашы!.. Оның жауларымен ашық күресі де, жасырын күресі де сіздің түсінігіңізден әлдеқайда терең, әлдеқайда шебер болуға тиісті. Есіз, қараңғы бақшаның ішін түнде тіміскілеп жүретін жыңды ма ол?.. Менімше, өзгені былай қойғанда, бұл уақытта, бұндай жерде жыңдылар түгіл, аш ит те жүрмейді!..

— Жиені! — деген дауысы қаттырақ шығып кетті, намысына тигендей болған нағашымнан, — оскорблять етпе, олай!..

— Оскорблять етуім емес, шыны солай. Осы мұнда, бізден басқа, уаллаһи, ешкім жоқ, нағашы!.. Сөзіңізді айта беріңіз!..

Отырмауыма көзі жеткен нағашым, мені алаңқы жерде қолтықтай, ақырын аяңдай жүріп сөйлене бастады:

— «Тіршілік» дегеннің үміт барда ғана мағынасы бар ғой, шырағым. Үміттен айырылғаннан кейін, тіршіліктің қызығы жоқ қой.

— Әрине.

— Қасір Россияның өз ішінде большевиктері! құлатар күш жоғы рас. Ендігі үміт, шет елде ғана.

— Мәселен?

— Америка! Оның байлығы мен күш-қуатына дүние жүзінде нар келер бір де мемлекет жоқ.

— Аяа жылғы интервенцияға ол да қатынасқан жоқ па елі, нағашы?.. Мықты болса, сонда неге төңкеріп тастамады, советті?

— Жағдай басқа елі онда.

— Мәселен?

— Ұзақ тарих қой ол.

— Сонда да?..

— Мен түйінін ғана айтайын.

— Мақұл, — дедім мен, нағашымның сұрауыма жауап таба алауына көзім жете тұрып.

— Америка Совет Одағын әлі күнге дейін танымай отырғанын білессің ғой?

— Білем.

— Япония да солай ғой?

— Рас.

- Жай тапшығандары емес қой бұл?
- Неменені күткені сонда?
- Өткен жиһангер соғысында қанға малтыққан Еуропаның есін жинауын күтіп отыр. Орта Еуропада, яғни Балтық елдерінен бастап, Германияны ішіне қоса, революция жылдары совет орнап қала жаздағанын білемісің?
- Естігенім бар.
- Советті құлатқанмен, «тап тартысы» дегеннің шырмалуына түскен сол елдер, революция өртін бертінде ғана сөндіріп боп, берік құрылысын енді ғана жасауға кірісе бастаған жоқ па?
- Қандай құрылысын айтасыз?
- Мәселен, фашизм. Еуропалығы ең жаңа және ең күшті идеология, қазір сол!..
- Ол менің әлі түсінбеген нәрсем.
- Түсінбесен, түсін! Ендігі үміт, сонда ғана.
- «Америка мен Японияда» деп еліңіз ғой, әлгіңде?
- Екеуінде де, яғни, империализмде де және фашизмде де!.. Түптеп келгенде, екеуі бір ағаштың ғана бұтағы.
- Нағашы! – дедім мен.
- Әу?
- Сіз мені тым алысқа жетектеп кеттіңіз. Дүниежүзілік саясаттың маған керектігі аз. Сіз маған тоқ етерін ғана айтсаңыз қайтпеді?
- Ұзын сөздің қысқасы, фашизм де, империализм де күн санап күшеюде. Совет Одағы олардың темір құрсауының ішінде отыр. Осы құрсау тарыла кеп, бір шақта сығып өлтіруінде дау жоқ.
- Аты бар ма, сол «шақтың»? Яғни, күні, жылы бар ма?
- Көсіп айту қиын. Бірақ, тым алыста болмауға тиісті.
- Сонда да? Мәлішермен?..
- Көп болса жиырма жыл!.. Әйтпесе, одан да бері!..
- Оған дейін совет те күшейіп алса қайтпеді?..
- Қалай күшейеді ол? Несімен? Қазір барлық мәселені техника шешеді. Совет техника жағынан Америка түгіл еуропалық мемлекеттердің көбін артқыда!..
- Нағашы! – дедім мен кейіген дауыспен. – Қойсақ қайтпеді осыны?
- Нені?
- Саясатты мыжғылауды?.. Екеуіміз үшін соның түкке керектігі жоқ!
- Неге керектігі жоқ? Заман жайын түсініп алмай, алдымызға мақсат қоюға бола ма?

— Ендеше, сол саясаттың өзіме арнаулысын ғана айтыңызшы!.. Өзгесінің керекі жоқ!

— Айтсам, алдымызда, жоғарыда атағандай үміт тұрған шақта, халықты ренжітпеу керек!

— Кім ол «халқыңыз?»..

— Кім болушы еді? «Ел атасыз, тон жағасыз болмайды» демей ме аталарың? Елдің ағалары!..

— Мәселен?

— Өіннің өкен!.. Мәмбет!.. Тағы сондайлар..

— Оларға не істеппін мен ренжітіп?

— Ашығын айтқанда, қиян-кескі араз ғып келіп отырған көрінесің соларшы.

— Кімнен естідіңіз? — дедім мен елеңдеп.

— «Ел құлағы елу». Естідім. Елді олай араздастыруға болмайды!

— Татуластыру үшін не істеу керек? — дедім мен, іштей жмырыла түсіп.

— Ырқына көну керек!

— Ол үшін?

— Белгілі тұрған сөздің несін сұрайсың менен?

— Немене «белгілі?» — дедім мен, пағашымның қолынан қолтығымды суырып ап, түйсіліңкіреген дауыспен. — Мәмбеттің қызын алмау ма?

— Бәрібір айырылған көрінесің ғой онымен.

— Оны қайдан естідіңіз? — дедім тікіленіп.

— «Ел құлағы елу» деген жоқпын ба жана? Жұрт естігенді мен де естімеймін бе?..

— Осы ма? — дедім мен, өрі кейіген, өрі кекеткен дауыспен. — мені қараңғы түнде есіз бақшаның ішіне алып кеп, арғы шеті Америкаға дейін барып, дүние жүзінің саясатын қосарғанда айтайын дегеніңіз?..

— Ол саған жеңіл көрінгенмен, өкен үшін де, мен үшін де ауыр сөз.

— Әкемдікі түсінікті екен дейік, — дедім мен, керілеп келе жатқан ашуым алқымыма жақындандырап, тұтығыпқырай сөйлеп, — сізге неге ауыр болады бұл сөз?

— Ел бүлінгелі тұрған іс емес пе? Сол «ел, жұрт» деп жүрген адам емеспін бе мен?

— Маған не қыл дейсіз сонда? — дедім тіпті тығылыққырай.

— Ел көңілде маскара ғып ермей қалған қызға енді түсір де, оқушыды алаңсыз оқи беріп, үйленуді содан кейін ойла!.. Көрген қыз да ол. Айырылмастай жұбысып қалыптан ештенесі

жоқ та!.. Оқуыңды бітіргеннен кейін, ондай қыздың көкесін табуыңа мен-ақ кепіл болайын!

— М-м-мүмкін... өз-і-і-іңіз, тауып берерсіз? — дедім мен, ашуыма ие бола алмастай халге жақындап көкештеніп.

— Мүмкін!.. — деді нағашым.

— Т-т-телірсіз, ө-өз қ-қ-қолыңыздан?.. — дедім мен, бойдағы бар қуатымды жинап, бұл үш сөзді орың айтып.

— Не деп тұрсың? — деді нағашым намыстана қалғандай, — кім деп тұрсың мені, қыз бен жігітті телітін?

— Мені — бұқа, қызды — сныр көріп тұрған жоқсыз ба? — дедім мен мазалы күлкімен.

— Сені есті жігіт пе десем, осындай есероок па едің?

— Озін кімсің сонда? — дедім, нағашыма деген іштері бар сыйым сарқылып қалғандай боп, аузымнан бұрын айттып көрмеген «сен» шығып кетіп.

Нағашым да ашуға булығып қалды ғой деймін, сұрауыма жауап бермей, кескініме бадырайып қарай қалды. Оның бойынан қашқан ақыл наған көп тығылғандай боп, дағдылы қалпыма қайта бастаған мен:

— Әй, нағашы, нағашы! — дедім, ашусыз сөйлеуге тырысып, — мен сізді еш уақытта да бұндай адам деп ойламаған едім ғой!..

— Қандай адам деп?..

— Осыныша төмен адам деп!..

Нағашым тағы да мылқаулана қалды. Мен тіпті салқындана түстім де, сөзімді жалғастыра бердім:

— Әркімнің саяси пікірі әр түрлі болатынын жас та болсам білем, нағашы!.. Мейлі қандай пікірді жақтаса да, саясат адамын, мен ең алдымен, таза жанды деп, адыгершілік қасиеті жоғары деп есептеймін...

— Рас! — деп қалды нағашым, бұл сөзімді өзіне де арнаулы көргендей.

— Бірақ, сіз ондай адам емес екенсіз!..

— Дәлелін? — деді нағашым, шираған ашуын аздап болса да тарқатқан сияқтынап, сабырмен сөйлесуге тырысқандай боп.

— Айтып тұрған сөздерін!..

— Не сөзім?

— Бір қыз бен бір жігіттің сүйісіп қосылуына елдің оқымаған кара жүрек атқамінерлері қарсы болғанмен, оқыған, сынылы, сияси адамы — сіз қарсы болмасаңыз негі?.. «Әйел бостандығы, бас бостандығы» дегенді, бір кезде өзіңіз ұран ғып жүрген адам, мұныша төмен құламасаңыз еті!..

Дәлелді сөзден тосылды ма, әлде бойынан қашқан аруқты орала қалды ма:

– Құлаған емес ол, шырағым... – деп жұмсақ дауыспен маймандатып келе жатыр еді:

– Тыңдамаймын, ендігі сөзіңді! – деп жөнеле бердім.

– Тоқта! – деді орнынан қозғалмаған нағашым, бұйыраған үнмен.

– Тоқтамаймын! – дедім мен алыстай түсіп.

– Тоқ-та!..

– «Өтпес жарлық, бойға қорлық» деген, – дедім мен тоқтамай. – Бұйырма!..

– Бөрібір құтылмайсың! – деді, тоқтамасыма көзі жеткендей болған нағашым, сонымен ілесіп, – одан да тоқта!

– Тоқтамағанда не қыласың? – дедім мен, ілгері жылжып.

– Қызды бөрібір бұйыртпаймын.

– Онымен нені қиратасың?

– Бүкіл өміріңді!..

– Одан бұрын өзің қирасаң қайтесің?

– Неңмен қиратасың? Өлгі сөздеріңмен бе? Оны, бөрібір, мойныма сала алмайсың!.. Қуан жоқ!..

– Ә-ә, – дедім мен, тоқырап, бетімді қарсы бұрып, – мені осынша алыс және қараңғы жерге оңаша алып келгенше, куәсіз сөйлескің келген екен ғой?.. О-о-с-с-ор-ды!.. Заманыңның өткенін білмеген бейбәк!..

– Қай заман?

– Совет заманы!..

– Одан өзім де жақсылық күтпеймін, – деді нағашым, – мен жазалансам, илғым үшін жазаланам!.. Ал, сен не үшін жазалынсың?

– Кім жазалайты мені?.. Не үшін?.. – дедім жақынданқырап, тікеленген дауыспен.

Жұдырық жұмсар деп қорықты ма, немене, жасқанған сияқты болған нағашым шегіншектей берді де:

– Сені емес, өкенді айтам!.. Сен де «ол», ол да «сен» емессіңдер ме?

– Емеспіз!.. Онымен біз жігімізді айырып болған кісіміз.

– Ә-ә, солай ма?.. Білмеген едім оныңды!.. Бір-біріңді «өкпеге қиса да, өлімге қимас» деп ойлайтын ем...

– Өлімге қитан мен емес, ол!..

– Сонда, совет тілімен айтқанда, «тап жаулары» болғандарың ба, біріне-бірің?

– Қалай деп атасаң да, болдық!

- Мүмкін, әкенді өз қолыңнан ұстап берерсің онда?
- Кімге?
- Ге-Пе-У-ге!
- «Ге-Пе-У», — дедім мен күліп.
- Неге күлесің?
- «Тышқанға мысықтан күшті аң жоқ» дегендей, сендердің ең күшті көретіндерің Г-П-У екен ғой?
- Сеніңше күшті кім?..
- Пролетариат диктатурасы!.. Ге-Пе-У оның қолындағы көп құралдардың бірі ғана!..
- Коммунист партиясына неге кірмей жүрсін, бұл сөзімен?
- Оны сенен сұрамастай.
- Алады деп ойлайсың ба, сені, сонда?
- Неге алмайды?
- Мә, мынаны алып жатыр! — деді нағашым қолын шығарып, кекеткен дауыспен.
- Неге алмайды? — дедім мен, аузыма келіп қалған ауыр сөздерімді әрең бөген.
- Коммунист партиясына сен сияқты, әрі байдың, әрі контр-р-революционердің баласы керек деген!..
- Оны кезінде көрерміз!.. Мен кеттім! — деп жөнеле бердім.
- Токта!..
- Үндемей тарты бердім.
- «Токта!» дедім ғой! — деді нағашым тағы да соңыма ере беріп.
- Ерме!.. Жөніңе тарт!.. Әйтпесе окпелеме!
- Не істемексің сонда? Боксшамақпысың? Ұрмақпысың?..
- Оған да жаманға баруым мүмкін.
- Бұл сөзімен қорыққандай, нағашым кішірген сияқтанды да, ұзынқырай берген маған:
- Шынымен айтырылысқанымыз ба бұл? — деді.
- Менікі — шын, сенікі — өзің білесің.
- Онда окпелестейміз ғой бір-бірімізге?
- Жауыққанына окпелегенді қайда көріп ең?
- Тұрлық онда, осы сертке! — деді, араныз алыстанқырай түскен нағашым.
- Мен жауап берместен ілгері тарттым. Біраздан кейін артыма қарасам, алыста, қою қараңғылықта қалып қойған нағашымның қараңдаған бұлдыр елосі ғана көрінеді. Бұлай бұлдырап алыстау, нағашымнан тәнімнің ғана емес, жанымның да алыстауы сияқтанды маған. Мен енді, онымен де біржола ажырасқан сияқтымын...

IV. АДАЛ ТӨГІЛГЕН ТЕР

Қызылорданың ол кездегі ең үлкен залы, қазақ халқының тарихында, шымылдағын сол жылдың көктемінде бірінші рет ашқан қазақ драма театрының үйінде ғана екен. Революциядан бұрын, бұл үй – Перовскийдегі¹ уездік өкімшіліктің мінгі ағтарына арналып салынған ұзынша сарай екен. Кейін (1925 жылы) Қазақстан орталығы Орынбордан Ақмешітке² көшетін боп, республиканың советтік бесінші съезін өткізуге жиналғанда, осы сарайдан басқа, бүкіл Ақмешіттен, делегаттар сыйып отырарлық орын табылмаған, сондықтан, республика басшылары ат сарайынан тез клубқа айналдырып, төр жағына тақтайдан сахна жасатқан, ашына шымылдық құрғызған, орындықтар табыла қоймағандықтан, сөкісі салынбаған залдың ішіне, тақтайдан ұзын скамейкалар қойғызған... Келер жылы, Қызылордада қазақтың бірінші театры ұйымдасқанда, қалада осы «клубтан» басқа лайықты үй табылмай, сарайдың ішіне сөкі ғана төселіп, «театр үйі» боп кете берген... Оның да залы өте шағын: ең сығарлағанда үш жүздегі ғана адам сыйды, нөмерлеген орны – екі жүз елу-ақ; зал ішіне сөкі төселгенмен, скамейкалары бұрынғыша – тақтайдан; әдетте, театр залындағы сөкінің сахна жағы төмен, кейінгі жағы көтеріңкі боп, спектакльді залдағылар түгел көріп отырады ғой; Қызылорда театрының залындағы сөкі тегіс жерге төселгендіктен, сахнада не боп жатқанын көру, арттағы қаптарда отырғандарға өте қиын екен, сондықтан, «кормедік» деп шуласқан халықтың дауысынан спектакльдің соңдерін тыңдап болмайды.

Мауытбаевтарға құрылған сот мәжілісі осы залда ашылды. Жұрт бұрын бұндай сот мәжілісін көрмеген бе, алдымына мәжіліс өрі ашық, өрі қызық болады деп естіген бе, жиналған халықта қысап болған жоқ. Оның бәрін сыйғызу үшін, залды бұдан әлденеше рет кеңіту керек. Ондай мүмкіншілік жоғын көрген өкімет орындары, залға сығарлық алдымы, театрдың билетімен ғана кіргізді. Одан артылғаны «біз де кіреміз» деп шу шығарған соң, жай адам не бола алмаған соң, қаланың барлық милициясы осында келіп, есіктерді орен ұстап тұрды. Адам бұнша көп боларын білмей бейқам жүрген маған билет тимей ғал, «ендігі билік, ішкі істер комиссариатының комиссарының өзінде

¹ Қызылорданың революциядан бұрынғы орысша аты.

² Қызылорданың бұрынғы қазақша аты осылай екені есімізде.

ғана» деген сөз, кабинетіне сұраусыз кіріп бардым да, өткел-қағаз (пропуска) сұрадым. Ол да «орын жоқ» деп бермеуге айналған еді, қылмыстыларды айыптауға келуімді дәлелдеріммен айтқаннан кейін, әуелі сенім қағазымды көріп алды да, «қап, болмас» деп, «азғантай ғана резервымымен» берейін деп әрең берді. «Бірақ, — деп сақтаңдарды ол, — басқа біреуге берем деп, өткел-қағазыңнан айырылып қап жүрме!.. Бұл санаулы және белгілі қағаз. Егер айырылсаң, қайтып берілмейді».

Сот мәжілісі үш күнге созылды және күндіз бір мезгіл, кешке бір мезгіл, күн сайын кеміне он сағаттан, өйтпесе оған да артық уақытта өтіп отырды. Мезгіл — августтың орта шені болғандықтан, күйіп тұрған залдың ішіне адым отыра алмастықтай қап болды. Оның үстіне быршыған адамның терінің иісінен бе, әлде бұрынғы ат сарайының бұғып жатқан иісі көтеріліп кетті ме, мүнкiгeн дeмнeн залда сығылса отырған қалың жұрт тұншыға жатпалы. Тұншылап тастаған есіктерді ашпайын десе, сыртта ошарылған жұрт, жолын ашқан судай, залға лақ етіп құйылып кеткелі тұр!.. Өйттірмеуге, ешбір милицияның шамасы келер емес!..

Залдың іші соншалық тынышсыз болғанмен, мәжіліс уақытында әлге жұрт та тырып еткен жоқ, мен де тырып еткен жоқпын. Басқалардың не ойлап отырғанын білмеймін. Озымның қозғалмауымды сіздерге қазір баяндайын.

Мен ойын-сауықтардың былайғы түрлеріне шошандап жүтіре бермейтін едім де, спектакль көруге құмар адамдардың біреуі едім. Орынборда ертерек уақыттан бері жасап келе жатқан орыс театры бар. Үйі де жақсы оның, спектакльдері де қызық, сондықтан, Орынборда тұрған күндерімде, орыс тілін жөнді түсінбейтін шақтарымның өзіне де, осы театрдың бірде-бір ойынын құр өткізген емен. Кейін, орыс тілін тәуір түсіне бастаған шағымда, бұрын көрген спектакльдеріме өлшенеше рет қайталап бартып едім, кейбір спектакльдің геройларын ерекше сүйіп, сондай адам болуды алдыма мақсат қып қойғаным да бар, мәселен — Гамлет!..

Мауытбаев сотының маған қызғылықтылығы, сол спектакльдердің қайсысынан болса да кем көрінген жоқ. Оның да басы, кейбір спектакльдердей солғын, оқиғасы шабан басталды. Сот председателі әуелі «айыптау қорытындысы» дегенді оқып береді екен. Дәл бір сағатқа созылған оның өзі ұзақ, тыңдауға қызғылықсыз тілмен жазылған екен. Сондықтан, залда пысынаған жұрттың біразы, тасқа кіріп-шығып, мәжілістің тынышын кетірді. Мен «қалай

айыпталуын біліп алайын» деген оймен, денемнен терім сорғалап, жүрегім қатты қағып отырса да шыдадым.

Мәселенің қызығы, сот мәжілісінің сұрау-жауапқа көшуінен басталды. Нығыз екі күнге созылған бұл мәселеде, «ку» аталатын адамдар екіге бөлініп, көпшілігі айыпкерлерді кінәлаумен, азшылығы жақтаумен болды. Жақтаушылардың ішінде менің нағашым – Жақыпбек Дәуітов те жүр. Олардың саны он шақты адам. Кінәлаушылар жүзден астам, олардың да орқайсысы рулы елдің атынан келгені..

Кінәлаушылардың дәлелдері жақтаушылардан әлдеқайда күшті жатыр. Дәлелсіз көпірме сөздерді, сол бір шақта «демагогия» десетін еді, оны қазақшылап алған қулар «демеу-көгіңе!.. Борбайла!.. Шап!» деп күлісетін. Жақтаушылардың сөздері осы «демагогия» боп, байлау-матаусыз «ел... жұрт... адам... халық... қазақ...» деген сияқты жалпылама боп шықты. Ал, кінәлаушылардың әрбір сөзі төбеден тоқпақпен ұрғандай, дәлелді де, дәл де тиеді, сондықтан өте ауыр соғылады!..

Кінәлаушылар мен жақтаушылардың сөздері, біраздан кейін шуласа жанжалдасуға айналып кетті. Алғаш олар соттың қорғауу қағып, қол көтеріп бөгеуіне тоқтағанмен, кейін оны да тыңдауды қойып, азан-қазан болды. Онымен де қанағаттанбай, жақын отырған біреулері қол салысып төбелесіп те қалды... Ақыры, сот үзіліс жасауға мәжбүр болды да, одан кейін жақтаушылар мен кінәлаушыларды залдың екі жақ шетіне отырғызып, араларына милиция қойды...

Тіпті қызық оңтіме қорғаушы мен қоғам айыптаушысының сөзінен басталды. Қорғаушы – Садықбай Қылышбаев (орысша аты – Сергей Сергеевич Кликов) деген адам екен. Көтермелеп сөйлеушілердің сот мәжілісінен бұрын жұртқа таныстыруына қарағанда, ол біздің ғасырдың алғашқы жылдарында, Қазан университетінің заң факультетінде, Керенскиймен бірге оқып бітірген. Содан бастап адвокаттық қызмет атқарған ол, Россиядағы ең ірі юристін және ең ірі шеннің бірі саналып, патша уақытында Петербург, Москва, Киев, Варшава сияқты қалаларда, аса үлкен істерді қорғауға алған және көбін қорғап та шыққан...

– Бағасының соншама зорлығын түсінген ол, – деселі қошеметтеушілер, – істі сирек алады екен және алған ісіне аттымен жүз мың сомнан кем бағаға келіспейді екен. Кнєвтің банкрот болуға айналған бір миллионері екі жүз мың сом беріп, айыбы мойнына қойылғалы тұрған ісінен

Салакбай көрінеу көзге сүйреп алып шыққан!.. Осындай фактылары толып жатыр...

— Совет уақытында не істеген? — деген сұрауға:

— Алған Жымпитыда Убыостта¹, одан Текеле Губюстта² регистратор ғана болып отырып, кейінгі жылдары Москваға барып, сондағы комиссариаттардың біріне юрист-консулы³ болып орналасқан, — деп жауап береді анау.

— Адвокаттық істі неге тастаған? — деген сұрауға:

— Керенскийдің өмірлік досы екен және сонымен бірге эсерлердің партиясына кірген екен. Бірақ, қорқақ адам болса керек те, революция жылдары, алыстағы көшпелі ауылына барып тығылып жатса керек. Совет өкіметі оны 1920 жылы арестке алған да, революцияға қарсы өрекеті болмағандықтан босатып, қызметке қосқан, — деп жауап береді ол.

— Тыныштық қызметті жақсы көргендігі сондай, — дей Қылышбаевты мақтаушы, — 1924 жылы Москвада эсер Савиновқа сот болғанда, айыпталушы Советтің Жоғарғы сотынан: «мені қорғауға Сергей Сергеевич Клинкавты беріңіздер» деп өтініген. Сот ол өтінішін қабылдағанда, «адвокаттық тәжірибеден қол үзіп тотығып қалдым» деп Салакбай ризаласпаған. Артынан достарына «ризаласар едім, егер іс оңға басады-ау деген дәмем болса. Саяси мәселеге шешендік жүрмейді, қанша қорғағаныңмен, ол атылатын адам, сондықтан, арам тер боп не ақым бар» депті.

— Еңдеше Мауытбаевтың ісін қорғауды қалай алған? — деген сұрауыма:

— Біріншіден, — деп жауап береді мақтаушы, — бұл саяси іс емес, қылмысты іс; екіншіден, Жакыпбек Дәуітов осы мәселеге байланысты, Москваға әдейі барып, Салакбай Қылышбаевқа өтініш айтқан. Оған көнбеген соң, Әлихан Бөкейхановты жұмсап ораң көндірген.

Қылышбаевты мақтаушы, Мауытбаевтың тілегіндегі адам сияқты, сондықтан, ақталуына жұрт арасында сенім тугызғысы келгендей:

— Былай да ақталатын іс, — дейді жұртқа, — Салакбай Қылышбаев қорғауға алғаннан кейін, тіпті де ақталып бері.

Түріне қарағанда, Қылышбаев сұсты кісі екен: биік, еңкек, арық денелі, кең жауырыңды, орақ мұрыңды, сүйір некті, жүйрік тазыдай ұзынша арық басты, шүңірек кіші

¹ Заңның (юстицияның) уездік бюросы.

² Заңның губерниялық бюросы.

³ Заң жұмысындағы ақманы.

көзіне қаландығы бір елі, үлкендігі шәшкенің табағындай пәксіз киген, саусақтары жіңішке және ұзын, сидам денесін одан да сидам көрсеткісі келгендей, қамзол-шалбарын тартып киген, адымдарын итіне жылдам аттайтын, ал және мырзана сөйлейтін, су қараңғы кісідей, көздерін алдыңғы жағынан алмайтын, адамға жұғыспайтын кісі екен.

Осыша көтермелеген Қылышбаевтың қасында, «қоғам айыптаушысы боп тағайындалды» деген Қорғанбеков, танымайтын адамның көзіне де, көңіліне де қораш сияқты. Талдырмаш, орта ғана бойы бар, қалмақ кескінді, қара мұрт бұл жігіт, өте жобалғы кінәні екен және кім көрінгенмен қылжақтасып сөйлесе кететін, ойыншыл, күлегіш адам екен. Арғы тегін сұрасақ, «Ақжал» аталатын рудникте¹, шахтердің семьясында туыпты. Орысша екі-ақ кластық оқуы бар көрінеді. Қазір кәсіпшілер одағының «Работемлес»² аталатын орталық комитетінде председателі екен. Заң мектебін өтпеген, заң орнында қызмет істемеген. Сонысына қарап, Мауытбаевқа өшігіп жүрген біреулер:

— Жаным-ау, бұндай адамды қоғам айыптаушысы ғып тағайындап жүрген кім?!.. Анау аулы қасқырдың бір қауып тастауынан қала ма «бұл?!» — деп кейісе, Қорғанбековті білемін дейтін адам.

— Алтықпа! — дейді оларға, — «шын жүйрікте сын болмайды» дегенді есіңе сақта. Бұның шабысын жарымса түскенде көресің!..

Бұл сөзге өзгенің көңілі дауалана ма, жоқ па, білмеймін, өз көңілім толмай-ақ қойды, «анау адымы кең ұзын сирак неме шыға тартып, қарасын көрсетпей кетпесе не қылсын!» деп қауіптенем... Бірақ, оны өзгерттіретін күшім жоқ, сондықтан, іштей жеңіп шығуым тілеймін де, Қылышбаевтың да, оның да сөйлейтін сағатын асыға күтем.

Ол сағат та туды. Совет председателі: «қорғаушы Қылышбаевқа сөз беріледі» дегенде, залда отырғандардың көскініне көз тастасам, қылмыстылардың да, оларды жақтаушылардың да жүздері жайтандап, көздері күлім қағалы, ал кінәлаушылар жағы, келе жатқан дауылдан қорқып үйлерін бастыруға кіріскен адамдардай томсара қалысқан. Енді не болар екен?..

Қос-үрей боп күткенімізбен, Қылышбаев тарапынан қираып кетерлік дауыл соға қойған жоқ. Менің нанайым-да отырған кейбіреулер, Қылышбаев сөйлеп тұрған уақыт-

¹ Жер астының кенін қазатын орын.

² «Жер және ағаш қызметкерлері» деген сөз.

та, «паһ, шіркін!.. Сүмірейтті!.. Айтты!.. Бұдан артық не десін?! Білгіш екен-ау, сабаз!.. Осынша заң талдырмаш бойына қалай сыйған?!..» деген сияқты сүйсінулері әртүрлі, екпіндете айтып қалғанмен, оның сөзіне қалың көпшілік те, мен де қызыға, сүйсіне қойған жоқпыз. Көпшіліктің не ойлағанын, кейін, үзіліске шыққанда ғана білдім. Олардың Қылышбаевқа берген бағасы, менің іштей беріп отырған бағаммен бірдей шықты.

Менің бағам: біріншінен – білгіштігін көрсеткісі келгендей, ең алдымен, «Рим правосы» дей ме? «Орта ғасырдың правосы» дей ме? «Франция революцияларының кезіндегі правосы» дей ме? – өйтеуір, көбін өзім оқымақ түтіл, өстімеген де бір правосырамы шолып, сағаттан артық уақыт кетірді. Онысына залдағы көпшілік түтіл сот мүшелерінің өздері де жалығып, «қаралып жатқан іске байланысты сөйленіз!..» дегенді ескертті. Ескертуді кідік алғанын қабағынан көрсеткен Қылышбаев, сөзін бөлмес-тен, ескі тарихты тағы да біраз мыжыды да, ақыры совет заңы қалай жасалудың тарихына түсті. Тыңдауға қызықтау болғанмен, онысы да қаралып жатқан іске байланысқан жоқ.

Бұл тақырыпта да сағаттан артық сөйлеген Қылышбаев, соттың да қайта-қайта ескертуінен кейін, өрі «мынау мылжымды қашанғы тыңдаймыз?.. Қойғызу керек!.. Іске байланысты сөзді ғана айттыру керек!..» деп, залдағы заңлықтың шулап кетуінен кейін, шаужайынан сіресе тартып орың бұрған алып қашпа аттай, зорға дегенде Мауытбаев мәселесіне оралды.

Басып тұрған топырағы – советтік болғандықтан, қата алымдасам құлармын деп қорқуынан ба, әлде айқын қылмысты ақтарлық дәлелі болмаудан ба, онда да дәлелге сүйенген мардымды ештеңе айта алған жоқ. Біңырен айтқан сөзін қаншама әдемілеп созбақтағанмен, құлақта қанарлығы, «өзі үшін емес, елі үшін... ашыққандар үшін қылмысқа тартылып отыр... Ал, қылмыстың жағдайы – жасалуды емес, ақтауды тілейді!» деу ғана.

Үш сағат, қырық екі минут, он бес секундке созылған бұл сөз (әдейі есептеп отырдым), менің түсінігімде қылмыстыларды қорғау емес, Қылышбаевтың заң тарихына білгіштігін көрсету ғана болды. Сонымен түскі мәжіліс тарады.

Тараған жұртпен бірге келе жатқан мені, маңымдағы адамдар сирексіреген шақта, әлдекім нығамынан түртін қалды. Жалт берсем – нағашым!.. Әнеутүні жанжалдасып қал-

ған ол, сот мәжілісі ашылудан бастап үдіксіз қатынаса жүре, менімен жолгаса жүре амандаспайтын да, қарамайтын да, тіл де қатпайтын; қарсы кеп қалса, не көрмеген боп өтіп кетіп, не бұрылып кететін. Сөйтіп жүрген нағашымның енді нығымнан түрткі таңғаларлық іс сияқтанды да, үңілемей қараған қалпыммен, сөзді өзімен күттім.

– Бала, былай қарай шығайықшы! – деді ол, маңайдағы сиреген адамдардан оғанша жаққа, соулет ағаштарының арасына қарай негіз көтеріп.

Жасы үлкен адамды сыйлайтын қалпыма бағып, мен «бармаймын» деген жоқпын.

– Екеуміз ауыр сөздерге барып қалдық-ау, жиенжан, – деді ол, оңашаланғаннан кейін, – ашу үстінде, аузымыздан ағат сөздер көп шықты. «Түбі бірге түтпейді» дегендей, мен кештім, айтқан сөздеріңнің бәрі!.. Сен де кеш, шырағым.

– «Айтқан сөз, атылған оқ» демейсіздер ме, нағашым? Оны қайтаруға бола ма енді?

– Болады!.. Өңеге болмағанмен, сенімен мен сияқты туыстарға болады. Өзірге ел бүлініп, Ертіс бұзылған ештеңе жоқ. Бұл кикілжіңді қояйық, тағы да тату-тотті боп кетейік. Ар жағы өзінен-өзі түзеле берелі.

– Оны, енді, уақыт көрсетер, – дей салдым, нағашыммен бұл жолы сөз таластарғым келмей, татулыққа емексіткен сияқты боп.

– Әрине! – деді нағашым да ақырын, жұмсақ дауыспен, – «жиеннің жолы үлкен» дейді қазақ. Соныма бағып, жасың балам шамалас болғанымен, үлкен басымды кішірейтіп кеп отырмын. Оның қадырын біл, шырағым.

– «Уақыт көрсетер» дедім ғой.

– Мақұл жауап. Әнеугүні ойда жоқта қызба-қызбаға түсіп кетіп, саған мақсатты бір сөзімді айта алмай таппын...

– Ие?

– Бідің үйге түспеуіңнен қорқып ем, артынан естісем, елдегі Еркін Ержановтың өтірік жылмандыққа алданып, шығайсыз бір іске ұрынғалы келген түрін бар.

– Қандай іске?

– Торғайлықтары боп, басқалары боп, Мауытбаев тобын сотта айыптап жатыр ғой. Бірақ, солары босқа терлеу.

– Неге?

– Ол топты, әсіресе, Мауытбаевты төменнен емес, Жоғарыдан да жақтаушылар көп...

– Ендеше, сот неге күрғызды оларға?

— Осы мәселе төңірегінде болып келген өсек-аянның ініне су құю үшін, халық алдында ақтап алу үшін.

— Оның несін айтып келесіз маған?

— Айтып келе жатқаным: торғайлықтардың азғыруымен, осы жұмыста сен де Мауытбаевқа қарсы деп естимін және жай ғана қарсы емес, сот мүжілісінде сөйлеуге даярланып жүр деп естимін...

— Кімнен естідіңіз?

— Оның саған қажеті жоқ, шырағым. Даярлануына дәлел болатын фактілерді, қажет десең айтып берейін.

— Әрине, қажет!

Нағашым айта бастады. Мен оған алғашқы сөзінен-ақ қайран қала бастадым. Молдалардың айтуынша, ор адамның екі нығында екі періште көрінбей отырады да, не істегенінің бәрін жаза берді... Нағашымның сөзіне қарағанда, сондай бір «періште» менің нығмыма көрінбей қонып, Мауытбаевтың қылмысы жайында, елде де, қалада да не айтып, не қойғанымды, ешбір қатесіз, дәл айтылған түрінде жазған да отырған!.. Бұлардың бәрін де қайран қалған менен, нағашым:

— Рас па? — деп сұрағанда:

— Рас! — дедім, бұлтара алмасымды көріп.

— Еңдеше, Мауытбаевты да, тобын да сот алдында айыптаймын деген пікірден қайт. Айыптағанымен сотталмайды олар. «Өнбейтін дауды, өспейтін ұл қуады» депті аталарым. Женілетін дауға басыңды сұқпа! Жұрт алдында жаман атты болма! Бұл, өзге ешкімге де емес, тутан жөнім болғандығынан, өзіңе ғана жаным ашып айтқан сөзім.

— Керерміз, — дедім мен толқынқырап.

— Корыс, тақта бұны!.. Әкел қолыңды осыған! Ол маған қолым ұсынды. Мен ұсынабылм.

— Жаны ашыған сөзді ұқпадың ба, жиенім?! — деді ол кейін.

— «Керерміз» дедім ғой, нағашы, — дедім мен, — әлі де нағашыммен ерегіскім келмей, — ойланайын, көрейін!..

— Қатты ойлан, жиең!.. Бұдан жығылсаң өте қатты жығыласың!

— Ойланайын...

Өз ішімде «осыныша айқын қылмыстан қалай құтылады?» деп бір ойладым да, нағашымның «Жоғарыдан да жақтаушылар бар» деуінен секем алып, істің ақырын күтуте бекіндім...

Екі сағаттан кейін сот мүжілісі тағы да басталды.

Жұрт жиналардан бұрын, мен сот председателине жолығып, сөйлеуге өзірленгенімді барлық дәлелдеріммен қысқаша айтып едім:

— Соттың атына арызыңды беріп қой, — деді ол, — әуелі қоғамдық айыптаушыны таңдап ал. Мүмкін, одан соң сөйлегің де келмес.

Мен сот атына қысқаша арыз жазып бердім.

«Қорғанбековке сөз беріледі» дегенде, менің денем қалтырап кетті. Санама әжем сіңірген діншілдік әлі де түгел тарқап болмаған мен, қалтыраған денеме әрең ие боп, қатты дауыспен «о, құдай, жәрдем бере гөр!» деп қаппын. Ол дауысымды естіген қасымдағылардың біреуі, ойын сөзі ме, шыны ма:

— Тыныш отыр! — деп түртіп қалды мені. — Білмеймісің Совет өкіметінің дінге қалай қарауын?.. Жағыңды айырып, тіліңді суырып ап жүрмесің!..

Трибунаға шыққан Қорғанбековке, мен алғашқы минуттерде риза болған жоқпын. Менің ұтымымда, бұл орын, өте байсалдылықты тілейтін орын. Қорғанбеков өйтудің орнына, қылжақбастығы ұстап кеткендей, көзілдірігін сыпырды да, көздері күлімдеп, кескініне төнген жұртқа, жымына жағалай қарап қойды. «О несі?! — деген кейісті ой келді маған, — «салмақты сөзім болмас, жеңіл сөзімді кешірсіндер!» дегені ме?..»

Біреу секундтен кейін, сахнада ойынаған артистке ұқсап, кескініндегі күлкіні тез жинай қойды да, көзілдірігін қайта киіп, сөйлеуге кірісті. Ауызына сөйлей бастады ол. «Өттегене-ай, — деп өкіндім мен, ол сөзін бастай бергенде, — қағазға жазып ап оқымаған екен, айтар сөздерін!.. Онда, пікірлері ұйымдасқан түрде сөйленер еді!..»

— Құрметті соттың председатели!.. Құрметті сот мүшелері!.. Құрметті қорғаушылар, кінәлаушылар!.. Залда отырған құрметті азаматтар және азаматшалар! — деп бастады ол сөздерін. Бұлары байсалды естілді. Одан әрі, тағы да мұртынан жымынып ап:

— Заң жұмысын білуде, бізге қорғаушы азамат — Қылышбаев Салақбаймен теңдесу қайда! — деп жалғастырды сөзін, — ол — тау да, біз — төмпешік!.. Ол — дария да, біз — шұқанақ!..

— Тастанғыз, ондай сөзді, — деп айқайлап қаппын, жыным ұстап кетіп, — мақсатты сөзіңді қылжақсыз айтыңыз!..

— «Әлім алдында аузыңды тый» дейді қазақ, — деді Қорғанбеков, менің айқайымды естімегендей, естісе, мән бермегендей, — «дария қасына құдық қазба» дейді!..

— Тақырыбына! — деп қалды залдан әлдекім.

— Заң сабағын оқып көрмеген өзіміз, — делі Қорғанбеков оның да айқайын естімегендей, естісе де мән бермегендей, — азамат Қылышбаевтың заңдардың тарихы туралы оқыған үш сағаттық лекциясын тыңдап, заңға қараңғы көзімізді біраз ашып, сәуле көріп қалдық. Ол еңбегі үшін өз басым көп рақмет айтамын!

— Мақсатты сөзіне! — делі тағы да әлдекім.

Қорғанбеков оған да қың етпестен, қылжақты сөзін жалғастыра берді:

— Азамат Қылышбаев аспанда, бұлттың ар жағында шарықтап жүрген кісі, сондықтан ол, алыстағы аспанның бұалдыр хикаяларын ғана сөйлеп кетті. Ал, біз факырың, жерде ғана жүрген кісіміз, сондықтан жерде көрген-білгендеріміздің төңірегінде ғана сөйлейміз...

Содан кейін тақырыбына кіріскен ол, әуелі жылқы жорғалап, аздан кейін жылқыдыта бастап, артынан ағыз жөкелген поезддай зымырады да кетті. Енді ғана айырым қана бастаған мен, кескініне үніліп қаттым да қалдым. Сол шақта, «осы залда осылай тыңдап отырған мен ғанамын ба, басқалар да бар ма? дегендей, жан-жағыма көз қиығын тастасам, олар да дәл мендей, шешенге қадала қалысыпты.

Өзі айтқандай, бұл шешенде аспанды кезу, яғни, атам-заманда өліп, көміліп, шіріп, қабырының үстіне үйілген топырағы ғана оба боп сақталған, көрі аруақтың сүйегін ақтару болған жоқ. Ол «жер бетінде, яғни, Қазақстан топырағында, советтік дәуірде болып жатқан жалпы саясатты қысқаша ғана шолды да, одан өрі конкретті мәселеге, яғни, 1921 жылы Қазақстанда ғана емес, бүкіл советтік Россияда болған аштықтың салдары мен себебіне тоқтады. Содан кейін, Россияның бар жерінде «аштарға жәрдем комитеті» құрылғанын, қазақ аулының байлары осы комитетті тап тартысының құралы есебінде пайдаланғанын толып жатқан дәлелдермен баяндап кетті.

— «Қазақ аулының байлары» деп тұрған себебім, — делі ол, — мәселен, орыс деревнясында құрылған бұл комитетті, орыс байлары, яғни, кулактары пайдалана алған жоқ, оған бір себеп — таптық сана жағынан, орыс деревняларының кедейлері мен батырақтары, қазақтың кедейлері мен батырақтарынан әлдеқайда биік тұруы болса, екінші себеп — орыс деревняларының жергілікті советін пролетариат революциясын жасауды белсене бастаған бұрынғы майданшылар мен крестьяндар басқарып отырды. Ал, егер, сол кездегі

қазақ аулына келсек, ең алдымен, ауылдағы келей-батырақтардың басым көпшілігінің таптық санасы ол уақытта қалып үйқыда еді; екіншіден — ауылдағы советтердің көпшілігін байлар я солардың құйыршықтары басқарып отырған еді.

— Тырнақшаның ішіне ала сөйлейтін ол «басшылар», — деді Қорғанбеков, құрғаңқыраған тамағын, қасында тұрған стаканмен суымен жібітіп ап, — аштарға жәрдем комитетін тап тартысының құралы есебінде пайдаланды дейтін себебіміз біріншіден — жәрдем жұмысымен ел аралаған олар, аштықтың өзін, өткен екі соғыста шаруаның бүліну салдарынан емес, Совет өкіметінің саясатының салдарынан деген үгіт таратты. Оны сот мүжілісіне куәлікке келген адамдардың сөзімен естіп отырсыздар. Алашорданың я оған тілектестердің совет баспасөзіне қызметке орналасып алған қулары тіпті ашық кетіп, осы тақырыпта, Семейде шығатын «Қазақ тілі» газеті мен Қызылжарда шығатын «Бостандық туы» газетінің бетінде советке қарсы мақалалар жазды...

Қорғанбеков ол мақалалардан бірталай үзінділер оқып берді. Не деген сұмдық мақалалар!.. Турасын айтқанда — қаны ағып тұрған контрреволюция!..

— Осы тап тартысы ма, емес пе? — деген сұрау қойды Қорғанбеков залдағыларға.

— Дәл өзі! — деп ду ете қалды зал.

— Жаулардың ауылдағы жәрдем комитетін таптық мақсатына пайдалануының бір дәлелі осы болса, екінші дәлелі, — деді Қорғанбеков, бірінші дәлелін айтқанда қызыңқырай кеткен дауысымен бәсеңдетінкіреген үнімен, — мәселен, Семей облысының Қарқаралы уезінде Ақайдың Хасені деген атақты бай бар. Мен де сол елдің адамымын, сондықтан өте жақсы білем. Бұл адам ақылды да, қу да, айлакер де кісі. Ол революциядан бұрын бүкіл Қарқаралы уезін ашса аясында, жұмса жұмырында ұстады.

— «Семей облысын!» демейсіз бе? — деп айқайлап қалды біреу залдан.

— Олай деуге де болады, — деді Қорғанбеков.

— Сөзіңді болме! — десті өркімдер.

— Мақұл! — деді Қорғанбеков. — Сөзім Ақайдың Хасені туралы еді ғой. Ол революциядан кейін, Алашорда партиясының елдегі дыңдай таянышының бірі болды. Совет орнағаннан кейін, бұрынғы атарман-шабармандарының пысық жөже ептілерін партияға кіргізді де, жергілікті советтерді солардың қолына ұстатып, үйінде астыртын басқарды да жатты...

— Семей губерниясынан аштарға жордем жиналғанда, — деді Қорғанбеков тағы да қызыңқырай сөйлеп, — осы жұмысты басқаруға, айыпталып отырған Мауытбаев пен жемтікестері барғанда, Хасен Ақиев оларға арнап, Қарқаралы тауының өте бір көркем жеріне, мөлдір бұлақтың жағасына, қалың орманның ішіне ақ үйлерді тіккізіп, ішіне оттай жайнаған кілемдерді жайғызып, жібек көрпелерді төсетіп, мамық жастықтарды салдырып, жұмақтай жайна-тып қойды. Күн сайын әлденешеуін соятын семіз бағлан-дар, сол үйдің алдында көгендеулі жатты. Күймелі арба-ның кебезесіне толтырып өжеп қойған мейіздей төтті сүр өз алдына. Үйдің сыртында нығыз екі айғырдың үйірі — бие байланып, оның қымызына қара саба иінеп тұрды... Рә-па, осы айтып тұрғаным, айыпталушы Мауытбаев? — деген сұрау қойды Қорғанбеков.

— Қазақтың ата-бабасынан бері арылмай келе жатқан қонағасымы! — деп жауап берді Мауытбаев, — бәлізбей келе жатқан еншісі. Мықты болсаң Хасен Ақиевты емес, бүкіл қазақты тая!..

— Бірақ, қаяқ, «қаяқ» емес-ау, байлар сол қонағасыны не мақсатпен беретінін білесіз бе?

— Не мақсатпен?

— Абайдың:

«Кәзіндер, шақырамық, ет берем» деп,

«Ет берем, сен менің бөл деп берем» деп, —

деген сөзі есіңізде ме?

— Бай ғана бере ме, тегін қонағасыны қазақта? Кигіз тұырлықты қазақтың қайсысының үйіне барсаң да, қона-ғасы бермейтін бе еді?

— Береді. Бірақ, біріншіден ол — рушылдық дәуірінен сақталып келе жатқан әдет; екіншіден — келесйдің қонаға-сысы сатуысы, байдың қонағасысы сатулы. Оны бізден бұрын Абай айтты:

Бір асым ет, бір аяқ қымыз берген,

Дерсу сені жұсайды бір жұмысқа, —

деген емес пе еді?..

— Абайды түсіне білу керек! — деді Мауытбаев, тосы-лып қалғандай.

Сот председателі де солай ойлады ма, әлде көлденең өңгімелерді қойдырғысы келді ме:

— Тақырыбыңызға көшіңіз! — деді, Мауытбаевқа жауап беруге маңайланған Қорғанбековке.

— Мақұл, — деді Қорғанбеков. — Тақырыбымыз — Хасен Ақсәуіттың Мауытбаевқа жазған құрметі туралы еді ғой!.. Әуелі осы тақырыбымызды аяқтап, басқаларына содан кейін көшейін.

— Қоя тұр, Хасен Ақсәуіт!.. Сотқа байланысты сөзіңді айт! — деп айқайлап қалды, жобасы, Мауытбаевқа іші бұрып отырған біреу, залдың кейінгі жағынан.

— Өзім де соған келем, — деді Қорғанбеков, — мынау айтты жатқанымыз шығар биігіме қойып жатқан басқыншым.

— Хасен Ақсәуіт сотқа тартылып отырған жоқ! — деп айқайлап қалды аяну.

Оған сол маңайдағы біреу:

— Сенікі не, босқа итаршы боп? — деп, екеуі жанжалдаса бастап еді, председателдің «қойындар» дегенін тыңдамаған соң, милиция барып айырды.

— Хасен Ақсәуіттың Мауытбаевқа деген құрметі қол қусырып, қонағасы берумен ғана доғарылмай, жүйрік жорғаларды белдеуіне байлап, қаршыға, лапшынды босағасына қондырып, құр-р-метті қонақтар-р-ры қалаған кезде саятқа шығып тұрды.

— Онда қылмыс жоқ! — деді сот председателі.

— Бәсе, дейім-ау! — деп маңғы арттан айқайлаған адам дауыс көтеріп еді, оған қасындағы адам бірдеме деп, екеуі тағы жанжалдаса бастап еді, төңірегіндегілер:

— Қойындар, шуды!.. Қорғанбековтің сөзін тыңдаймыз!.. — деп басып тастады.

— Рас, аңшылауда қылмыс жоқ, — деді Қорғанбеков, — егер оның астары қалың боп жатпаса. Олай дейтінім: жордем комитетінің адамдары аңшылап жүргенде, жордем малын елден жергілікті Ревком адамдары жинады. Олар Ақсәуіттердің құйыршықтары. Не істеген деніз сонда? Үш мың жылқымыз, бес мың қойы бар, жүздеген астам сиыры, отызқырық түйесі бар Хасен Ақсәуіт жордемге бір бие бергенде, сінді шығып отырған қонсы кедейлері бір-бір қойдан берген!.. Онда да ризашылығымен бермей, Хасеннің құйыршықтары, тізімдерін сырттан жасаған!.. «Қолымда қой жоқ» деген кедейге, Хасен «мен-ақ өтеп жіберейін, түбінде еңбегіммен төлерсің» деген!.. Сөйтіп, — деді Қорғанбеков мысқылды күлкімен, — «Жордем комитеті» Хасен Ақсәуітқа тегін жалаңаштар тауып берген!.. Жалпы алғанда, жордем комитетінің Ақмола және Семей губернияларынан аштарға деп жинаған малдарының басым көпшілігі байлардан емес, кедейлерден жиналған!..

— Оның несі айып? — деді Мауытбаев, — кедейлердің өкіметі!.. Аш кедейлерге тек кедейлер жәрдемдессе айып па?

— Жәрдемдесу емес, тартып алу айып!

— Дәлелін?

— Іс зерттеуде жүрген шақта, мыңдаған куәнің берген жауабы!.. Ондай жауаптар жоқ десе, айтсын сот председатели!..

— Бар, — деді председатель, — айыптылар да, қорғаушы да ол жауаптармен толық танысқан!..

— Осының аты, Совет өкіметіне қарсы үгіт жүргізу емей немене?

— Дәл сол! — деп ду ете түсеті залдағы көпшілік.

— Ақмола, Семейден «жордем малы» осылай жиналса, — деді Қорғанбеков, — тиісті жеріне жетуі қалай болған?

Жұрт тын бола қалды.

— Торғайға айдалып барған барлық малдың саны, — деді Қорғанбеков, алдына қойған қағазға енді ғана қарап, — 1 643, ал Семейдегі «Қазақ тілі» газеті мен Қызылжардағы «Бостандық туы» газетінде, сол кезде жарияланған мәліметтер бойынша — 2 189. Сонда, жалпақ жаздың ортасында, жолшыбай өріп, ағынан оттап келген малдардың 546 басы қайда кеткен? Егер жалықпасаңыздар, қай түліктен қанша мал шығып, жолда қаншасы жойылған мәліметін де оқып беруге болады.

— Тыңдаймыз! — деп ду ете қалды жұрт.

— Тыңдаспаңыздар, түіе — 21 бас екен, олар Торғайға түгелімен келген; сиыр — 371 екен, оның 364 жеткен, бұл да жаман шәфр емес. Жаманы — жылқы мен қойда, әсіресе, қойда...

Тыңдаушылар қобалжи бастады да дыбыс шығарды.

— Құлыны, тайы аралас, — деді Бек қағазына қарап, — жылқы тұяғы 556 екен, содан Торғайға келгені — 442, келмегені — 114.

— Сонша жылқы қайда жойылған?! — деген сұрауға:

— Асықпаңыз, — деді Қорғанбеков, — әуелі қойдың жойын айтып алайын, жауабыңызды сонан соң берейін. Қойдың саны — 1 241 екен, содан Торғайға келгені — 816, яғни, жолшыбай 425 бас қой жоғалған!..

— Мынау сұмдық қой! — деп ду ете түсеті залдағылар.

— Жала! — деп айқайлап қалды Мауытбаев.

— Бөріне де документ бар! — деді Қорғанбеков. — Сонымен, — деді ол шуласқан жұртты председатель өрең тоқтатқаннан кейін, — екі айға жақын айдалған жордем малынан,

сыйырдан жеті бас, жылқыдан жүз сәт төрт бас, қойдан төрт жүз жиырма бес, барлығы — бес жүз қырық алты бас шығып болған, яғни, барлық малдың төрттен біріне жакыны!..

— Қайда кеткені белгілі ме, сол малдардың? — деген сұрау туды залдан.

— Белгілі, — деді Қорғанбеков. Зал тағы да тын бола қалды, — Хасен Ақиевтың үйінде жатқан шағында, Мауытбаев ағға шықпаған күндерін сауық-сайранмен өткізген: сол маңайдағы елдің сері жігіттері, сұлу қыз-келіншектері жиналып, бірге жатып, бірге тұрып дегендей... (залдағылар күліп жіберді. Б.) ойнаған-күлген де жатқан!..

— Оның қылмысты іске не қатынасы бар? — деп сұрап қалған біреуге:

— Қатынасы, — деді Бек, — Қарқаралыда басталған осы ойын-сауық, Торғайға дейін созылған...

— Оның қылмысқа не қатынасы бар?

— Қатынасы — жаңағы атаған 346 бас малдың бөрі, сол ойын-сауықтардың қажетіне жұмсалған!..

— Мәсқара!.. — деп ду ете қалды зал.

— Жала! — деп айқайлап жіберді Мауытбаев.

Шулап кеткен залға, сот председателінің айқайы да, қондырауы да тоқтау бола алмады... Сондықтан ба, ұзақ сөйлеген Қорғанбеков шаршады деп ойлады ма, өлке уақыты боп қалды ма, председатель үнсіз жариялап жіберді.

Бұл түскі ұзақ үзілістің шағы еді. Әдетте, бұндай үзілістің кезінде халық тарап кетіп, түсетін кейінгі мәжілісі ашыларда бір-ақ келетін. Бұл жолы олай болған жоқ. Қорғанбековтің өлгі сөздерін талқылаған көпшіліктің біразы театр үйінің түкпір-түкпірлерінде қалып, біреулері қора ішіне шығып, тағы біреулері сол маңайдағы ағаштардың көлеңкесіне панахалп дегендей, отырып алып сот мәжілісінің жөбі туралы өңгімелер соғып кетті. Сондағы кеңестерінің көбі Қорғанбековтің сөзі туралы.

— Мынауың бір керемет боп шықты! — деп танданысты оған жұрт, — «шын жүйрікте сын болмайды» дегендей сыртқы түрі көзге қораш сияқтағанымен, «ертеден шапса кешке озған, малдан шапса төске озған» тұлпар сияқты боп кетті бұның!.. Анау Мәскеуден келгенінді «көрі тарлан» деп, «шапнай бер!» деп мақтағаныңмен, мынаның шапына да ілесе алмай, арбаңдаған арық мәстектей, айдалада қаңғып қалып қойды!.. Оның сөзі, мылжың ертегі сияқты бірдеме боп шықты... Мынаның әрбір сөзі, балуан адамның қолымен шегеге дәл соққан балғадай, тиген жерін қалада бекітті

де отырды. Айыптылар нелер Ділмәғамбет болғанымен, бұның бекітуінен босаңа алыс енді!...

Қалың көпшілік осындай сөздер айтып жатқанда, «аптықпаңдар өлі!.. «Сүт көп, көмір аз» деген!.. Өліптің артын бағындар!» деп көптің «айыптылар жазиланады» деген сеніміне күдік түсіруге тырысқандар да болмай қойған жоқ. Сөз таластырып шуласқандар, өзара қатты жамсалға да кеш «Оттама!.. Былшылдама» деген сөздерге де, бектасута да барып, біреулері жұдырық салысып та қалысты... Мен бұл талас-жанжалдардың ешқайсысына араласпай, халықтың көңіл күйін сынаумен ғана болдым. Сонда үкқаным: Мауытбаевтың да, оның шөріктестерінің де ешбекші көпшілік алдында, Совет өкіметінің алдында айыпты екеніне ешбір күмәні қалмаған; ендігі күтетіні — айыптылардың жазалануы ғана...

Осы дырлудың арасында, үзіліске арналған екі сағаттың қалай өткенін аңғармай таппыз. Жұрт залға жиналғаннан кейін Бек Қорғанбековке тағы да сөз берілді. Ол енді, Торғайға айдалып келген малдың өуелі атқамінерлер арқылы тоқтарға үлестірілмек болуына, одан кейін, жерілікті совет адамдарының араласуымен, арнаулы адамдарына берілмек болуына, сонда да, атқамінерлер жармасып қалмай, бірталай мал иесінің қолына тимеуіне тоқтап, бұл мәселеде де тап тартысы қатты жүргенін, көптеген дәлелдермен, таласа алмайтын тұрақ дәлелдеп берді. Бұл тақырыпта да сағаттан артық сөйлеген ол:

— Қорытарда айтарым, — деді жұртқа, — пролетариаттық революцияның жаулары, аштық күресте жеңілген соң, қалған амалын жасырын жаулыққа жұмсады ғой. Сонда, олардың қатты үміт жүктеген бір нәрсесі — аштық елі ғой. Жаулар аштықты Совет өкіметін құлататын құралдың бірі етуге тырысты ғой. Бұл күндерде, сот мәжілісінде қаралып жатқан осы іс, яғни, Мауытбаев пен оның компаниясының ісі, сол жаулықтың айқын бір бұтағы. Ондай қылмысқа не жазы қолдануды, советтің әділ заңы дұрық шешер деп сенем!..

Залда шапалақ ду ете қалды... Сол жағымда отырған білгіш біреудің айтуынша, бұлай қол шапалақтау, сот төжірібесінде, еш уақытта да болған емес!.. Оң жағымда отырған сырлас біреуім, жұртқа қосыла қол шапалақтай отырып:

— Сен енді сөйлейсің бе, жоқ па? — деді маған, құлағыма сыбырлап.

— Несіне сөйлеймін, — дедім мен, — мен айтатын сөздің бәрін, жолдас Бек Қорғанбеков айтып қойды!..

Қорғаушылардың да, айыптаушылардың да, куәлердің да қосымша айтатын сөздері болмағанның кейін, сот председателі айыпкер Мауытбаевқа сөз берді. Ол айтар сөздерін түгелімен қағазға жазып алған екен. «Осыны ғана оқып шығам» деген ол, ұзынша қалың, бас жағы түптелген қағаздан трибуна үстіне қойды да, асықпайтын сабырлы адам сияқтынып, ақырын ғана қимылмен, жұқа ақ жібектен тігілген камзолының қалтасынан көзілдірігін алды, жұқа, сұр кеңіптен тігілген шалбарының қалтасынан бүктелген таза орамалын суырып, көзілдірігін баптап сүртті. Одан кейін көзін сүртті де, көзілдірігін мұрнының үстіне қондырып, жылтырауық сабақтарын құлағына қыстарды, содан кейін, орамалымен мұрнын жауып тұрып, екі танауын кезек-кезек пысқырынып, қатты сіңбірді... Бұл қылықтары залдағылардың ішін пыстырғандай боп, қобалжи, күбірлесе бастады...

Асықпай жайланған Мауытбаев, «енді болдым» дегендей, трибуна үстіне қойған қағазын қолына алды да, оқуға кірісетін адамдай тамағын кенеп қойып, бетіне үңіле беріп, көңілі бұзылған бейнемен қалтасынан орамалын суырып, кемсендеп жылап жіберді. Оңасы ұзаққа созылып бара жатқан соң, сот председателі түрегелді де, жылтауды доғарып, қағазын оқуды өтінді. Мауытбаев оған тыйыла қоймаған шақта, сырт жағамнан:

— Талықсып кетуі мүмкін, дәрігер алдыру керек! — деп қалы біреу.

Жалт қарасам, көк желкеме таянп отырған нағашым екен. Оның сөзіне жүйесі тіпті босап кетті ме, немене, Мауытбаев жылауын үдетіп, жеңкілдеп кетті.

— Айыпкер Мауытбаев! — деді, орнынан тағы да түрегелген сот председателі, — егер сөйлеуге шаманыз болмаса, халіңізді жинағанша, сот мүжілісін қажетті уақытқа дейін үзуге болады.

— Оның қажеті болмас, — деді Мауытбаев көзін сүртіп, ықылық атқан дауыспен, — «қасқырдың ұлығаны — жеймін дегені» депті ғой аталарымыз. Бөрібір жазаланатын болғасын, ертесі не, кеші не?..

— Қайдан білесіз, жазаланатынымызды? — деді сот председателі, — сізге сөз беріліп отыр. Сөйлеңіз. Ақталыңыз. Бірақ, жалпылама сөзбен емес, дәлелмен ақталыңыз. Тағылап отырған айыптарды дәлелмен жоққа шығарсаңыз,

сіді ешкім де жазалай алмайды. Дәлелдей алысаңыз, өзіңізге ғана өкпелейсіз!..

— Дәлелдер ем, егер сот орындығында отырмасам, — деді Мауытбаев. — Кіріптар адамға дәлелдеді не, дәлелдемеді не?

— Олай деменіз!.. Оқыңыз, жазғаныңызды!.. Ауызша қосарыңыз болса тағы айтыңыз!.. Қайталап айтам: бұл даула көз жасыңызбен жеңе алмайсыз, дәлелдеріңізбен ғана жеңесіз!..

— Рас! — деп ду ете қалды зал.

Мауытбаев жазған қағазын сағатқа жақын уақыт оқыды, сонда, өзіне тағылып отырған айыпты қате дегізетін шұнамдай дәлелі болсайшы!.. Дәлелдің орнына, сөздерін ол, тыңдаушылардың көңілінде өзіне алушылық туғызуда күрған. Сонда айтары: ел қамын, халық қамын ойлаған, бейкүно біреу...

Зал оның сөзіне екі түрлі көңіл білдірді: ұнатпандары: «Күрғақ сөз боп кетті!.. Дәлел керек!.. Әйтпесе, доғарту керек!» деп шулауда айналды; ұнатқандары: «сөйлесін!» деп шуласты. Сот председателі қоңырау қағып шулы тоқтатты да:

— Айыпкерді бөгемеулеріңізді өтінем!.. Оның өзіне берілген мүмкіндікті толық пайдалануда хақысы бар. Тек, Советке қарсы үгіт айтуда хақысы жоқ, одан басқа не десе де еркі, — деді.

— Манадан бері бейкүнәмсып, момақансып айтып тұрғанының бәрі — советтік құрылысқа қарсы сөздер! — десті әркімдер. Біреулері «ұрыс айталы! Енді сөз бермеу керек!» деп шуласты. Оларды тағы да қоңырау қағып тоқтатқан председатель:

— Сөзіңізді аяқтаңыз! — деді Мауытбаевқа, — жұрттың шуын естіп отырсыз. Қайталап айтам: тағылған айыптан дәлелмен ақталуда тырысыңыз! Әзірге дәлелсіз сөйлеп тұрыңыз!..

Мына сөзді тоқтаулы көрді ме, әлде, жазған сөзі таусылып қалды ма, Мауытбаев оқып тұрған қағазынан көзін алды да, ауызша сөйленіп кетті. Қағазда сылбырау жазылған сөздері, ауызшада ширап, әдетте бұйығы сөйлейтін ол, қыза және шешен сөйлеуге айналды. Істің барысынан ба, председателінің соңғы сөзінен бе, «ойтеуір жиналанып болдым, айтарымды айтып қалайын» дегендей, Мауытбаев ашық түрде, советтік құрылысты айыптауда кірісті. Мауытбаевтың сөзіне шадамған зал, «тоқтату керек» деп дау-

рығып кетті. Мен де жұртқа қосыла, «тоқтату керек!» деп қаттырақ айқайлап қалып ем, желкемнен біреу шап беріп ұстай алды. Жалт қарасам – нағашым. Қатты ашуланған шақта оның екі көзі қанталап, жасаурай қалатын еді. Қазір нақ сондай екен.

– Сенікі не?! – деді ол маған.

– «Неменені» дейсің?

– Неге айқайлайсың?!

– Онда сенің не аяқң бар?

– Жап, аузыңды!

– Жабудың орнына, үдетсем қайтесің?

– Істеп көр!..

– Онда не қыласың?

– Көресің, не қылғанымды!..

«Ерегесе» жыным ұстап кетті де, ұшып түрегеп, жұдырығын түйген оң қолымды жоғары көтеріп, бар даусыммен «тоқтат!» деп айқай салдым. Былай да күшті даусым, тіпті қатты шықты ғой деймін, шулаған жұрт жым болып, маған қарай қалысты.

– Маған сөз беріңіз! – дедім председателіге.

– Бұнысы кім еді?! – деген күңкілдер шалымды құлағым.

– Айыптаушымын! – дедім мен, – атым – Бүркіт. Фамилиям – Жаутіков. Торғайлықпын. Осы жұмысты басынан аяғына дейін жақсы білетін адаммын.

«Беру керек», «бермеу керек» деген дауыстар сапырылысып кетті. Председатель сол шақта, екі жағында отырған кезекті билермен сыбырласты да, қонырау қалды. Шу семді.

– Азамат Жаутіков Бүркітке сөз беріледі! – деді ол, – бірақ айыпкер Мауытбаев сөзін бітіргеннен кейін.

Сөйлер сөзі таусылып қалды ма, өлсе шұға ерегесті ме, Мауытбаев:

– Қазағым үшін, елім үшін құрмалдыққа шалынуга бейім. Менікі – бөйгеге тігілген бас! Енді айтырым жоқ! – деді де орамаламен көзін сүрткен ол отыра кетті.

Ол сөзге нағашымның жүйесі босап жылап жібергенін, мұрнаның пысылдауынан сездім. «Тағы да жылағандар бар ма екен?» деп жан-жағыма қарасам, «дындай коммунист» деп жүрген біреу, орамаламен көзін сүртіп отыр!.. Оған жыным тіпті де ұстап кетіп:

– Соң! – дедім председателіге қол көтеріп.

– Сөйленіз!..

Орнымнан тұра берген мені, түп-етектен ұстай алған аяғың қарасам — нағашым!

— Отыр! — деді ол зілдене, ақырын дауыспен жекіп.

— Жібер! — дедім мен ақырып, — ит емессің сен, етекке жиысатын!..

Нағашымның уысынан жұлқына шықтым да, трибунаға барып, сөйлей жөнелдім... Үйдің іші қапа болуынан ба, әлде, қызына сөйлеуімнен бе, басымнан сорғалаған тер, аяғымнан бір-ақ шықты. Мен маңдайымнан көзіме құйылып, кегімнен саулаған терді де сүртпестен, айтайын деген сөзімді екпіндете соға бердім. Сонда не сөйлегенім және қанша сөйлегенім есімде жоқ. Есімде қалғаны, сөйлеп боп, трибунадан түсе бергенімде, залдың ду етіп қол шапалақтауы.

Мен орнама жетпей, председатель ертенге дейін үзіліс жариялады. Далаға топырлай шыққан жұрт, мені өсік алдында қоршап тұра қалды да, «тамаша сөйледің!.. Бөрінен сенің сөзің өткір болды!.. Шапқан жерінді қидың да түстің!.. Өлтірдің!.. Бөрекедің!.. Өркенің өссін!..» деген сияқты сөздер айтып шуласты. Қоршаған қалың жұрттың арасынан мені көре алмаған біреулер әлдене биіктерге көтеріліп, жастау жақтары, маңайдағы ағаштардың бұтақтарына шығып қарасты. Бұлай қоршап мадақтауға іштей қатты көтерілдім де, «адал төгілген терім болды бұл!» деп ойладым.

Бірақ, ол ойым алдаған сияқтанды. Соттың үкімі жарияланатын болар деп, ертеңіне ертерек жиналған жұрт, театр үйінің қасында, шалшы түске дейін тұрды. Сот жоқ! «Неге?» деген сұрауға өркімдер толып жатқан жорнамалар айтты. Солардың ішінде, жұрттың қатты елендеп қалғаны — «Жоғарғы орындарда қаралып жатыр» деген сөз.

— Қай «Жоғарғы орын», сонда? Қазақстан Атқару Комитеті ме (Қаз. ЦИК)? Халық Комиссарлар Кеңесі ме (Қаз. Совнарком)? Әлде Қазақстан Өлкелік партия комитеті ме (Қаз. Крайком)? — деп сұрағандарға.

— Қайсысы екенін білмеймін, — дейді анау, — қайсысы болса да үкімет қорасының¹ ішінде. Қайда болса да, бастықтар екі лай боп, бір жағы Мауытбасов тобын жақтап, бір жағы айыптап, мейлінше сілкілесіп жатса керек!..

¹ Бұрын дәрігерханаларымы бірі болған, төңірегі қорғанмен кез қоршалған, ішінде әлденеше корпусы бар бұл үйге 1925 жылы республиканың барлық басқарушы ұйымдары орналасқан.

Осы «сілкілесу» үш күнге созылды. Сол күндердің бәрінде де, халық ертемен театр үйінің қасына қаптай келеді де, мезгіл түске тармасқанша, даурыға сойлесіп тұрып, содан кейін тарқасады. Жиналған шақтарында, «Жоғарыда» не сөздер болып жатқаны өңгімеленеді. Оның бәрін тізе берсе үлкен бір кітап, сондықтан, түйінді жерін ғана айтайын.

Үшінші күні ертемен, тағы да жиналып тұрмыз. Жұрт тағы да даурыға кеңесіп тұр. Бұдан бұрынғы күндерде, жиналған жұрт сот мәжілісін жалғастырған сияктанып, біреулері Мауытбаев тобын ақтап, біреулері кінәлап... дегендей тақырыпта кеңесуші еді. Бүгін «Жоғарғы жақтың» ғана жайын кеңес қып, Мауытбаевтарға сонда кімдердің неге болысып, кімдердің неге қаралауын талқылайды. Бұл мәселе де осы жиынның ішінен білгіштер табылып, өңгімесін терең саясаттан толған кетеді:

– «Тап тартысы» дегеннің көкесі сол Жоғарыда болып жатқан көрінеді, – дейді ол.

– Неге? – деген сұрауға:

– Қазақ ұлтшылдарына, яғни, алашордашыларға, – деп жауап берді анау, – бұған дейін идеологиялық соққы ғана болмаса, физический соққы берілген жоқ еді ғой. Мынау, Мауытбаевтарға арналған сот, оларға алғашқы физический соққы болғалы тұр. «Бізге деген пәле осыдан басталып кетер» дегендей, Алашорданың транспорт жетер жерасті арымдары, түгелімен осы Қызылордаға жиналған. Өзгені былай қойғанда, Россиялық Географиялық Қоғамның жұмысымен келген болып осында Алашорданың көсемі Әлихан Бөкейханов та жатыр. Қаланың белгісіз жерлерінен алған олардың пәтерлерінде күні-түні жиналыс. Маңайдағы байлар оларға сабадап қымызын, сойыстық малын ағыл-тегіл әкеліп жатыр. Мауытбаевты Жоғарғы жақта жақтаушылар, демалыс кездерінде сол пәтерлерге барып, алдағы мәжілісте не айту туралы Алашорда бастықтарынан ақыл алады.

Біреулер: «мынауың барып тұрған тайная организация¹ ғой!» деп күлсе, енді біреулер: «несіне күлесің оның?» деп жекіп тастайды да, білгіштен: «осы құпия жиналыстардың шын коммунистер біле ме?» деп сұрайды.

– Біледі, – дейді анау, – білгенде, қандай дәл біледі.

– Қайдан біледі?

¹ Жасырын ұйым.

— Қызық екенсің ғой өзің! Көз алдында өзіне қарсы жүріп жатқан істі білмейтін үкімет, үкімет бола ала ма? Алашорданың патерінде болатын жиналыстарға кімдер қатынасып, не кеңесетінін Жоғарғы жерлер алаңындағыдай біліп, қатынасқан ұлтшыл, яғни, оңшыл «коммунистерге», «бұларың не?» деп ескертетін де, ұрсатын да көрінеді. «Шешінген судан таймайды» дегендей, оңшылдар ашық кетіп, «болғанымыз рәс» деп мойындап ап, Мауытбаевты ашық жақтайтын көрінеді...

— Осының арты не болатын, сонда? — деген сұрауға:

— Оны болжау қиын, — дейлі анау. — Мүмкін, оңшылдардың дегені болып кетуі де. Өйткені, сол «Жоғарғы жер» дегенінің өзінде, әлі де бірталай аулаы оңшылдар немесе солардың агенттері отыр. Басқару жұмысынан қуып жібергенше, үкімет олармен есептеспей отыра алмайды¹.

Білгіштің сөзі рәсқа шықты. Театр алдында жиналған қалың топтың ішін жара өте берген біреу:

— Енді неғып тұрсыңдар! — делі, тоқтамай сөйлеп, — бөлэр іс болды. Сот мәжілісі аяқталды!

— Қалай? — делі жұрт, оны қоршай бөген.

— Мауытбаевтардың жұмысы — отқаз!..¹

— Қойшы! — деп ду ете қалысты халық.

— Нанбасиң, мейлің. Кешке қарай Жұмыртбек Дәуітовтың үйіне баршы, Мауытбаевтың сонда қонақта отырғанын көресің!..

— Не дейді?! — деп шуласқан жұртқа:

— Әй, менде нелерің бар бөген? — делі анау, кілірткен адамдардың арасынан шықпақ боп бұлқынып, — «естіген құлақта жанық жоқ» дегендей, Мауытбаевтардың орнына мені қамамақсыңдар ма? Мықтылығың болса, оңшылдарға көрсет!..

Ол бұлқына шығып кете барды. Салы суға кеткендей болған жұрт, қабақтарың қарс жауып тарай бастады. Сондай халге түскен мен де, Торғайдан бірге келген серіктеріме еріп қайтып келе жатыр ем:

— Бүркіт! — делі біреу. Жалт қарасам — Сактаған Сағымбаев екен. Күннің ыстығынан ба, ызадан ба — тер құйылған беті бартия ісіп, күп-күрең боп кетіпті, көзі алусірей ғашты.

¹ «Ақталған» мағынасында.

— Әу! — дедім мен оған, мына халіне жаным ашығандай дауыспен.

— Ең аялымен, өзіне қатты ризамын, шырағым! — деді ол. — Совет тәрбиесінде өскендігіңді осы жолы мейлінше ақтадың. Енді ғана айтайын расымыз: сотта айтқан сөзіңе дейін, сені қанаушы тапқа, оның көсемі — Алашордаға осыныша ашық және адал түрде қарсы шығады деп ойлаған жоқ ем!..

— Біз де! — десті өңгелері.

— Содан кейін сендім!.. — деді Сақтаған, — партия қатарында өзiрге болмағанымен, сен шын мағынасындағы коммунист екенсін!.. Рақмет, айналайын!.. Көп жаса!.. Бақытты бол!..

— Біздің де тілегіміз осы! — десті өзгелері де.

— Рақмет, аға! — дедім мен.

— Қуанышым осы болса, — деді Сақтаған, — ренішім: сен де, мен де, Мауытбаевқа қарсы шыққан адамдардың бәрі арам тер болдық!..

— Неге, аға?

— Олай демегенде, не дейін, шырағым! — деді Сақтаған қабағын қатты шытып, — арам істі жақтауға келсек, өз обалымыз өзімізге. Адал істі жақтауға келдік қой?.. Және жақтан шыға алдық та!.. Әсіресе, сен!.. Осының бәрін көре тұра, Мауытбаевтардың қылмысты екенін біле тұра, Жоғарғы жақтың бұл іспен отырғаны не?!

— Манағы бір білгіш айтпады ма, не екенін?..

— Айтты!.. Бірақ, жай сөз ол!.. Революцияға қарсылардан Алашорданың әкесіңдейлерді жойып жібергенде, бұларды ақсәулетін ештеңе жоқ!..

— Менімше де солай сияқты! — дедім мен, — бірақ, мен өз терімді де, менімен бұл мәселеде пікірлестердің терін де, арам тер емес, адал тер деп санаймын!..

— Қалайша?..

— Мәселе тап жауының көзін жойып жіберуде ғана емес, соның жау екенін еңбекші көпшілікке танытуда. Содан кейін, жаулардың көзі де, өзі де жойылмай қоймайды. Менімше, Мауытбаев сотында, бұл мәселе тамаша айқындалды!..

— Солайы солай! — деп қалды Сақтаған — Бірақ...

— Еңдене, бұл жолда төгілген теріміз арам емес, адал! — дедім мен, Сақтағанның сөзін бөліп.

— О да дұрыс екен! — деді Сақтаған.

V. АЖАЛ АУЗЫНДА

Егер ақталған Мауытбаев бұрынғы қызметіне баратын болса, мен Төшкен институтындағы оқуыма оралмаған болар ем. «Абақтыдан шыққан ол, әуелі, туған жері – Семей облысына барып күзге дейін елін аралайды да, одан кейін Қырым, Кавказ жағына саяхатқа кетіп, Қызылордаға жылдың аяғында келеді-мыс» деген хабар естілді.

– Сонша ұзақ және алыс жүріске ақшасы қалай жетеді? – деген біреулерге:

– Сенімен мен деп отырмысың оны, еңбекақымен ғана күн көретін? – деп жауап береді, білемін дейтін адам, – бір пьесасына бөйге беріліп, гонорарын қосқанда, он бес мың сом алатын болатын. Одан басқа, өз жазғаны бар, аударғаны бар – төрт кітабы басылатын боп, оларға сексен мың сомдай алады екен. Мұншама ақша, бір саяхат түгіл, он саяхаттан да артылып қалар!

– Онда дұрыс! – деседі жұрт.

– Аз күннен кейін, Мауытбаевтың жүріп кеткен де хабары естілді. Содан кейін, мен Төшкендегі оқуыма аттандым. Оған бармағанда, қайда барам?..

Оқу дағдылы қалпымен жүріп жатты. Күздігүні институттың директоры боп маған бір таныс адам келді. Мен оны сыртынан жақсы білем: «Ескі Қазақстанның»¹ тұсында «оншыл-үлтшыл» атанып жүретін ол, басқарушылық қызметке көтеріле алмайтын. Кейін Түркістандағы қазақтар ескі Қазақстанға қосылып, орталық Орынбордан Қызылордаға көшкенде, қызмет жағынан жоғарылап, өрі «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы, өрі оқу жұмысының республикалық комиссары болған. Осы қызметінде, республика басшыларының ең үлкендерінің бірі саналып жүрген ол, осы 1926 жылдың көктемінде, Өлкелік партия комитетінің пленумында оншылдық-үлтшылдық пікірлері үшін қатты соққы жеген. Содан кейін бағасы түскен ол, енді Төшкен институтына жіберілгені.

Біздің елдің бір сопысы: «менің атымды шайтанның бөрі де біледі» деген екен. Сол айтқандай, директорам мен білгенмен, ол мені білмейтін шығар деп жүрсем, институттағы кабинетіне кіре қалған бір шағымда, кім екенімді айтты да берді.

– Қайда не айтып жүретініңді, әсіресе, Мауытбаев со-

¹ Орынборлық дегіріні солай дегіп жүреді.

тыңда не айтқаныңды жақсы білем, — деді ол, — бірақ, бұның бәрі босқа терлеу сияқты. Совет өкіметіне, сен сияқты, әрі байдың, әрі контрреволюционердің баласы дәрі емес. Керекті кезінде сені ақымақстандырып пайдаланады да, керексіз кезінде лақтырады да тастайды. Ертең осы институтқа тазалау жүрсінші, ең алдымен, сен ұшасың!

— Сонда не қыл дейсіз маған?

— Еш нәрсе де қыл демеймін. Бұған дейінгі тентектік істерің бойыңа күт. Енді оның бәрін қой да, ынтаңды оқуға сал. «Тек жүрген тоқ жүреді» дейді қазақ; «үндемеген үй-дей нәменен құтылады» дейді. Артыңда «тегің жаттық» қондырауың салдырлап жүріп, белсенділік жасаймын дегенді қой енді!

Одан кейін де бірталай «өнеге» айтқан Садуақасовтың сөзің болған жоқпын. Несіне бөлем?.. Өзге таласатындарымды жеңіп, енді осы ғана қалып па?..

Сөзіне мен ешбір реакция жасамай, басымды салбыратып үн-түңсіз отырып алғаннан кейін, айта беруге жалықты ма, әлде айтар сөзі бітіп қалды ма?

— Не шаруаң бар еді? — деп сұрады Садуақасов, өнеге сөздерін айтып болғаннан кейін.

— Ешбір шаруам жоқ.

— Ендеше неге келдің?

— Жай, сізбен диаларлайын деп...

— Мақұл, бар онда! — деді Садуақасов, маған көп мағыналы көзбен қарап қойып. Тұрып жөнеле берген маған:

— Әлгі айтқандарды ескер! — деді ол.

Мен оған қарамай да, үндемей де шығып кеттім. Одан кейін көңіл қойғаным — оқу ғана.

Өткен сабақ жылының кезінде, мен мектепте шығатын қабырға газетінің ісіне араласып, материалдарын редакциялауға, құрастыруға коллегия мүшелеріне жәрдем беретін ем, оған да ара-тұра әңгімелер, сықақтар, өлеңдер жазатын ем. Билалғы оқу маусымы бастала, ол жұмысты доғардым. Редакцияның шақыруына бармағаннан кейін, партком шақырып, коллегияға мүше болуымды ұсынып еді, оқуды сылтау ғып ризаласпадым.

Өткен жыл институт қабырғасында әдебиет үйірмесі құрылып, оған «Алқа» деген ат қойылып, қыстай қызмет атқарып шыққан. Одан бұрын білетінім: Қазақстан жазушылары екі ұдай боп айтысып, бір жүйесі — «Қазақстан пролетариат және қара шаруа жазушылары» деген ұйым құрамыз, оған совет тілегіндегі жазушыларды ғана мүше

ғып, ұлтшылдарды алмаймыз деген; ал, екінші жүйесі – қазақта тап жоқ, ендіше, таптық әдебиет те жоқ және болмайды да, олай болса «ұлтшыл» я «ұлтшыл емес» демеі, аты «қазақ» жазушыны ала берейік деген. Бастапқы жүйесі, 1926 жылғы июнь айының басында, Қызылорда қаласында «Қаз.АПП» деген атпен ұйым құрылғанын жариялап, «Жыл құсы» атты альманах шығарып, қызметіне кірісе бастаған. Ал, «Алқа» деп аталамыз деген ұлтшылдар, ұйымдарын ресми түрде жарияламаған, бірақ, Ташкентте шығатын «Шолпан» және «Сапа» журналдарын әлі де иқпалынан шығармай, советтік құрылысқа қарсы шығармаларын бастыра берген. Біздің институтта құрылған «Алқа» атты үйірме, сол ұлтшыл жазушылардың жиналатын, пікір алысатын, іс-әрекетін белгілейтін орны болған. Белсендісі саналмағанмен, мен де өткен қыс үйірме жиналысына үздіксіз қатынасатындардың бірімін де. Биыл оған араласуды да қойдым. Тартқысы келгендерге сабағымды салтау қылдым...

Сабакпен жақсы шұғылданып жүрген күндерімнің біреуінде Бөтестен хат кеп қалды. Оның Мүсәпірмен бірге келуіне іштей аздап ренжіген мен, «оқуға орналастым, жатақханаға кірісім» деген сөзі көңілімді көншітті. Бірақ, мен оған жауап жазбадым; сондағы ойым – «несіне жатақтаймын, каникулға дейін шыдайын, оған дейін ау-жабын байқақырай түсейін, егер кінәсын мойындап алуына көзім жетсе, каникулда барып табысайын!»

Аздан кейін, Бөтестен екінші хат келді, одан кейін үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы, жетінші, сегізінші хаттар келді де, солардың ешқайсысына жауап бермеуіммен болу керек, хат деген доғарылды. Мұнысын оқпелеуіне жорылдым. Сонда жауап бермей, кейбір күндері озым-оым жорлап қаламынды қолыма алсам, кезегем кейін пұртты да тұрды. Бірақ, өзім жазбағанмен, Бөтестің хатын сағынута айналдым. Өлдекімнің үйретуімен, әлде өзі білді ме, ол маған деген бірінші хатын ғана институт атына жолдап, «осыдан кейін доностребование ғып жазам» деп Ташкенттің үлкен почтасына жіберетін еді. Ондай хаттардың алғашқылары сирегірек барып алатын ем. Бөтестен хат келмейді, құдайдың құтты күні почтаға барам, кей күні әдеңеше рет барам... бірақ хат жоқ!

Менің ата-бабамда «ерекпесе ауруы» сияқты бір әдет болған. Қыңырайған жағынан түзелмеу, жатқан жағынан тұрмау, аталарымның көбінің салты екен. Бесінші атымыз –

Қисық деген кісі, атын өкесі тауып қойғандай, сұмдық қисық болған деседі. Бірнеше мысал:

Біріміз: Қисық қаршыға салтымпаз адам екен дейді. Бір жазда қаршыға салтып жүріп, танымайтын елдің тұсына бара қалса, қалың жиып жапа-тармағай төбелесіп жатыр екен. Жанқалжұмар, төбелескіш Қисық, қолдағы қаршығасын лақтырып жіберіп, атын борбайлай, төбелескен топқа кіріп кетеді де, кез келгенін қамшымен осықлап сабай береді. Таяқ жегендер «Мынауың кім?» десе, ешкім білмейді. «Ендеше, бұл неге төбелесіп жүр!» деп, жұрт оған жабыла кетеді. Қалың көпшілікпен шартта-шұрт төбелесіп жатқан шағында, артында қалған жолдастары келіп айырайын десе:

– Оябай, аяырмаңдар!.. Желіні қыңдар!.. – деп айқай салты Қисық. Жолдастары:

— Here? — here

– Төбөлөс өлү кызган жок!.. Желди кыса гана кызды! – деп.

Екінші: Сарықопанын жағасында, пішеншілер шөп шауып жатады. Ол кезде сіріңке деген болмайды екен де, жұрт отты шақпақ тасып тұтатып, шаласын қоламтаға көміп қояды екен. Пішеншілер де сөйтейді екен. Бір күні Қызық от жағайын десе, көмген шаласы соңіп қалпты. Ол алысырақта жатқан пішеншілер қосына, астына ала бағталып мініп, от алуға барса: әлдекімдер қоламтадан шала алып беріп:

– Мұны қолыңа алатын шығарсың? – депті.

— Бүгү күнүгүмдө байлайлы деп не өлүн? — депти Кысык.

414

– Тойгүрі, сен канжығана шала байлай алушы ма едің? – деп қалжыңдаса, Қисық ерегізе кетіп:

— Байласа қайтесін? — депті.

Ерегескен Қысық, анау еңгі «байламаймын» десе де зорлап байлатып, бүйіріне ыстық шала басылған ала байтал өкіріп туласа:

— Ала Байтал, акылың бөлсө көзгө шалп! — деген экен.

Ғайып: күздіңүні, судың беті қатқан шақта, Сырықопаның арғы бетіндегі ауылдан бір алаң өтеледі де, жанызасына бідің ауылды да шақырады. Соған Қисық та бармақ боп, күй сүйтеп, көңілілікпен бірге шыққанда, біреу:

– Шіркін, осы қалды айналып жүргеніңе, төтесімен тартар ма еді? – депті. Екінші біреу:

– Көкпенбек мұздың үстімен қалай тоте жүресің? –
деп Кенек:

— 8 ymca hnei fan? — mimi.

Осыған тағы да ерегескен де, Қисық «ендеше мен кеттім» деп, тақыр мұздың үстінен тарта жөнеледі. Тағасыз ат тайғанақтап отырып, қол ортасына жақындап барады да, тайып жығылып, тұра алмай қояды. Атының тұруынан күлер үзген Қисық, құлаған қалпында тастап кетеді де, жаназаны ауылға жаю барады. Ол жеткенше жаназа өтіп кетеді. Сонда жұрт:

– Атың қайда? – десе:

– Мықты келді, осал қалды! – деген екен. Қисықтың осылар сияқты қисықтық мінездерін түгел тіксе, бір кітап боларлық. Ақыры, оның түбіне осы қисықтығы жетіп, көртайған шағында, күздігүні, кигіз үйдің ішіне мазмат жаққан отқа арқасын қыздырып жатса, үстіне қып-қызыл шөк ұшып түсіпті. Анадй жерде жұмыс істеп жүрген келіні, «ата, шөк түсті!» десе, «көріп тұрып алып тастамады» деп келініне ерегесіп, күйдірген шөкқа шыдап жата берсе керек... «Қжсекең жарықтық сол күйіктен өлді» деген сөз бар!..

Аталарымның қисықтығын еске алып отырған себебім, солардың «ерегеспе ауруы» маған да жұғып, қисайған жағымнан түзелмейтіндігім бар. Осы «ауруымды» өзге түгіл өзім де көріп, басында арындағанмен, артынан, ақылыма келе, «неге сөйттім?!» деп өкінетіндігім де бар. Бірақ, қанша өкіntenіммен, «ауру қалса да, әдет қалмайды» дегендей, өз көзіме бадырайып тұрған бұл кемшілігімді жоя алмай-ақ келем!..

Ерегеспе ауруымды өсіме алып отырған себебім, Бөтестің елде ермей қалуына ерегескен көңілім, бұл жайда талай ойланып, әсіресе, Қызылордаға келген онан хаттар жауа бастаған шақта ойланып, жауап бермеуімнің дұрыс емес екенін біле тұра, бұл кінәма іштей мойындай тұра, қолыма қалам мен қағазды ала тұра, «ал, жазайын» дегенде, кекегеменнен кейін тартады да қалады!.. Бұл қисықтығымды түзеуге күшім келмеуін көргенде, айыпты өзім емес, қалам мен қағаз сияктанып, талай қаламды быт-шытын шығарып сындырам, талай қағаздың құлпаршасын шығарып жыртам!.. Сонда да, өзімді-өзім хатқа мойындата алмаймын!.. Уа, құрып қал сен, құрып қалғыр, ерегеспе ауру!

Бұл ауруым, Бөтестен хат келуі доғарылған шақта да жазылмай-ақ қойды. Хат келмеуін өкпелеуіне жорып және онысын дұрыс көріп, қағаз бен қаламды тағы да талай рет қолға алғаныммен, атаңа лагнат ерегеспе ауру, қоншықтай қылғындырып буады да тастайды. Өзімді қанша зор-

лағаныммен, кейде «Ботес!.. Бота!.. Ақбота!..» деген сөздерді, қағазға еркіннен тыс қоңдырғанмен, оған дейін, Ботеске не жазарым басымда сайрап тұрғанмен, жазуға кіріспек болғанда, бар сөзім бет-бетімен бытырап қашады да, бірле-біреуі маңайына жолатпай қояды!.. Бұныма қанша қынжылып қиналғаныммен, нгеруге өлім келмейтініне көзім жеткеннен кейін, «каникулға барғанда сырды түгел ақтарысып, түсінерміз» деймін де қоям!..

Бірақ, өйтуге тағыр жазбады!.. Каникул жақындап қалған шақта, қолыма сұмдық бір хат кеп түсті. Оны маған, жатақханада, ұзынша столдың төңірегінде жолдастарыммен сабағымды пысықтап отырған шағымда почтальон өкеп берді...

Былырғы қыста маған келетін хаттар көп болушым еді. Әсіресе, үйімнен жұма сайын хат келетін. Тағы бәе-қалыраан да келіп жататын. Биылғы оқу басталғалы, Ботестен басқа кісіден хат келуі доғарылған... Сондай жағдайда мына хаттың келуі... және... конвертіне жазылған адреске қарағанда, қолжазбасы таныс емес біреуден келуі... және... конверттің төменгі жағында, хат жазған адамның адресі болмауы... мені тигіздірді де, хатты әуелі қасыма қойып, серіктерім «кімнен екен?» дей берген соң, жалқаулана аштым...

— Бүркіт! — деп басталыпты хат, — бұны саған жанып отырған адамды сен танымайсың, ал, ол сені өте жақсы танды және саған өте тілектес адам. Осы адам, саған аса қонақсіндік туғызытын бір жойтті хабарлағалы отыр...

Жүрегім әлденеге зырқ ете қалды да, жазған адамның атын көрейін деп, хаттың аяғына қарасам, «Жаныпшырың» депті де қойыпты. Басқа аты-жөні жоқ. Хаттың жазылған күні — 1926 жыл, 17 декабрь. Қай қаладан жазылғаны белгісіз... Конверттің сыртына қарасам, Қызылорда почтасының штампы тұр, ондағы дата — «18.XII.1926»; хат менің қолыма 20-декабрьде келіп отыр...

Хаттың іші-сыртын осылай аударыстыра бастауыма мен бергендей, маған қарай қалған мектептестерім:

— Не хат екен, Бүркіт? — десті шуласып.

— Ж-х-жай...

— Жай хат емес қой, — десті олар, — оқи бастағанда бейғам отырып, тоқтаған жерде көскінің құбылып кетті ғой?!

Бұл сөздерге жауап берместен, хатты өрі қарай оқуға оңтайланған шағымда, «дауыстап оқышы өзің!» деп шулас-

ты серіктерім. Мен оны тыңдамай, хаттың ілгергі сөздерін сыдырта оқи бастадым да, бір түсында:

— Не дейді?!.. — деп ақырып қалған дауыспен ұшып түрген, хатты тастай беріп, он қолымның бар пәрменімен столды салып көп жібердім... Тағы да сөйтуге қолымды көтере берген болуым керек:

— Бұраң, саған не болды?! — деп қасымдағы біреу қолыма жармаса кетті.

Қарулы қолыма оның не болмауына көздері жетті ме, әлде олар да ребетейсіз айқайым мен қимылыма шошынып қалды ма, бірнеше серіктерім, анау студентке бой бермей, столды ұрмақ болған мені қоршап күшактай алысты...

— Жібері! — деппін мен, бар дауысыммен айқай сап.

Мені «жыңанды... үй ішін бүлдірер...» деп санады ма, немене, бүлқынған қалпымда көп адам күштеп, орнымз әрең дегенде отырғызды. Сонда ғана халімді түсінгендей болған маған:

— Бүркіт!.. Не болды саған?!.. Есіңнен адаса жаздым ғой сен?.. Келші, ақылыңа!.. — десті серіктерім шуласып. Адап болса да есім кіргенін көргендей болған олардың кейбірі маған:

— Не хат өзі? — деп еді:

— Не хат екенін айтуда күші боп отыр ма? — деді біреуі, — одан да, егер ұлықсат етсе, өзіміз оқмық!..

— Босатыңдар! — дедім мен, өлі де күшактап отырған серіктеріме. — Есім дұрысталды.

Олар босатты.

— Хатты оқуларыңа рұқсат!..

Біреуі жылдамдатып оқи бастады: «Бүркіт!.. Бұны жазып отырған адамды сен танымайсың. Ал, ол сені өте жақсы таниды және саған өте тілектес адам. Осы адам, саған аса көңілсіздік туғызатын бір жәйтті хабарлагалы отыр...»

Оқушының өзі де хаттың осы түсында шошн бастаған кескін көрсетіп, «ар жағын оқидың ба, жоқ па?» дегендей маған қарап еді:

— Оқи бері! — дедім сазарған кескіммен.

Оқушы жалтастыра бастады: «Бәтес деген қызды сүйгенінді бүкіл жұрт та біледі, мен де білем. Ол жайда басыңнан өткерген халден де мәліметіміз бар. Ел аузында осыанша аңыз болған қыз, «Қызылордаға оқуға келіпті-мыс» деген хабар естілгенде, «қандай қыз екен, бұл?» деп көруге құмартып, жұрт та, мен де қырылып қала жазталық. Ақыры,

іздеп барып көрсем, қырып кетерлік сұлулығы жоқ, бірсыдырғы кескіні ғана бар, көркемше ғана қыз екен...»

Сипатталып отырған қызға көңілі толмады ма, әлде менің жай-күйімді байқағысы келді ме:

– Рас па, осындай қыз екені? – деді маған оқушы.

– Оқи бер!

– «Сол қыз Қызылорданың педагогикалық институтына түсті, – деді оқушы, хатты жалғастырып, – біріміз де оған қуандық: «сұлу сұлу емес, сүйген сұлу» деген, өзі сүйсе, біздің не ақымыз бар?» дестік; «екеуі де бірдей оқып, қажетті білім ап қосылса, тіпті жақсы болады» делік...»

– Дұрыс қой олай ойлаулары! – десті серіктерім.

– Әрі қарай оқы! – дедім мен.

– «Аты шыққан адамға, жұрт көзінің түсінпаздығы, құлағының түріктігі қандай!.. Біз де сөйтіп, көрмеген шақта, көршім деген кісілерден «қалай жүр екен со қыз?» деп сұрастырсақ, «таманша ақылды және олепті қыз екен... Өзі зерек екен... Оқуды жақсы өкетіп барады...» деседі... Ал, көрген шақта байқасақ, сипаттаушының сөздері рас!.. Соған қарап, біз: «Бүркіт ақылды жігіт боп өсіп келеді... жар болар қызын таңдай білген екен... тек, аман-сау қосылғай-ақ та!» деп тілейміз...»

– Хаттың сөздері әзірге жақсы ғой, – десті серіктерім.

– Әрі қарай оқы! – дедім мен қалың дауыспен. Ол дауысымнан, «жаман сөзі енді келер болар ма» дегендей, серіктерім тын бола қалды.

– «Сондай дәмде жүрген шағымызда, – деп жалғастырды хатты оқушы, – құлағымызға «ойбай, жаман қыз екен!» деген сөз шалына қалды. «Неге?!» десек, «бұзылған қыз екен!.. Қайда үйренгенін кім білсін, ішкіш қыз екен!..» деседі...»

– Сұмдығы жана басталды ғой, – десті студенттер, – әр жағын оқымасак қайтесі?

– Жок, оқыңдар!.. Тыңдаңдар!.. – дедім мен, – менен енді жат қылық шығар деп қорықпаңдар. Мен ақылыма келіп болдым. Өздерің қалай тыңдасаңдар, мен де қазір солай тыңдаймын!..

– Ендеше оқы! – десті студенттер.

– «Бекер болар деп бұл сөзге нанбай жүрген шағымда, бір адамның өз көзімен көрген сұмдығын естідім: қала шетінде тұратын әлдекім қонаққа шақырады, ішінде Бөтесте болады... Сонда Бөтестің бал-сыраны кеселеп сіміргенін көзімен көрген адам айта алмайды!.. Оның айтатыны –

«Ішкен өйел, есінен жаман айырылады екен: кім көрінгенмен күшақтаса кетіп, сүйісе бастауы былай тұрсын, аузына келген боғауымды сөйлейді екен...»

– Бұнысы былшыл болар, – десті кейбір студент.

– Өй ішетін бе еді? – деп сұрады біреулері менен.

– Хатты аяқта! – дейім мен оқушыға, аналардың сұрауына жауап бермей. Ол оқыды:

– «Қыздың ол күні қайда кетіп, кіммен болғанын анау адам білмейді. Оның білетіні: Горкомхозда қызмет атқаратын біреу болады екен. Сенің бәлен, Мүсәпір Пұсырманов сол үйде потерде тұрады екен. Қыз бір күні ішкілікті сол үйге ұйымдастырады да, Мүсәпірді мас қып, қойына жатып алады...»

– Мынау не деп кетті?! – десті студенттер мылаңаған дауыспен.

– Дегені сол, – делі оқушы, хаттың ар жағына көзін ғана жүгіртіп, ендігі сөздерін өз сөзімен айтып, – ақыры, қыз сол Мүсәпірді қармағына біржола іліктіріп, соның қатыны болған!..

– Тифу, сайхал-ай! – деп оқушы хатты лақтырып жіберді.

– Сұмдық-ай! – десті студенттер бірауыздан.

– Ұғымды ма? – депмін мен, студенттерге айнала қарап.

– Ұғымды! – десті олар, менің бұл сұрауыма таңалғандай «енді не болар екен?!» дегендей кескінмен.

Мен орнымнан созыла түрегелдім де, аяғымды ақырын, сүйрете басқин қимылмен кроватима барып, ештемімен сұлап жата кетіп, ал кеп жыды!.. Кроватымды қоршай тұра ғап, басу сөздер айтқин студенттерге көпке дейін жауап бермедім де, біраздан кейін, «шуларын тоқтатайын» деген өймен:

– Достарым! – дейім жас шайған бетімді сұртпестен, кескіндеріне қарап, – сөздерден менің өтінішім: қашан өзіме-өзім келгенше, маған жақындамаңдар да, үн де қатпаңдар!..

– Дұрыс! – десті біреулері.

– Ақалың келгенінді қайдан білеміз?

– Оны өзім айтам!..

Бетімді тағы да жастығымға басып, жаттым да қалдым. Бірақ, енді жылаған да, өксіген де, қимылдаған да жоқпын. Сыбырлап сөйлескен студенттер, бұнымды дамылшуыма... біраздан кейін ұйықтауыма жорыды.

– Мазаламайық, – деп келісті олар сыбырмен, – тынытығын бұзбайық. Ұйықтасын. Тынықсын. Айтар ақылымызды содан кейін айтайық.

— Бірақ, бұны бақылауымыз керек, — деді біреуі. Ол мені ұйықтап қалды деген болу керек. Сөздерін ақырын дауыспен сыбырсыз айтты. — Жазым болып жүруі мүмкін осы жігіттің.

Сыбырласа сөйлескен студенттер, тынығып тұрғанға дейін, мені екеу-екеу боп күзетуге ұйғарысты.

Мен үн-түнсіз, қимылсыз жатырмын. Бірақ, ұйқым келер емес. Басымда «енді не істеу керек?» деген ой бұрқанып жатыр. Қимылдамайтын себебім, сапырылған ойдан тиянақ табуыма, серіктерім бөгет жасар деп қауіптенем... Сол ойда жатып сыбдыр-сыбыстарға құлақ түрсем, өлгінде кешкіре бастаған күн, енді іңірге айналып, жарты жылдық оқудың жауабын дайындаумен басы қатып жүрген студенттердің көпшілігі дамылдау жабдығына кірісіп жүр. Олардың кейбіреуі ақырын сыбырмен, мені «ұйықтап қалды» деседі де, маңғы күзет жабдығын ескертеді.

— Отан қапа болма! — деседі біреулері, — өлгі жасаған тізіммен, түні бойы кезектесіп күзетеміз. Ертенге дейін тынығар ол. Ақылына да келер. Басқа жойкі соған кейін ақылдасармыз...

Тағы біраздан кейін, болме ішіндегі сыбдыр, сыбыр да басылды. Сол кезде, қимылымды білдірмей қарасам, жатқандардың бәрі шырт ұйқыда сияқты. Стол басында, араларына қойған қаросін лампасының жарығын өздеріне ғана түсіріп, өлге жағын қара түсті қағазбен көленкелеп, қарсыма-қарсы екі студент үн-түнсіз, қимылсыз сабақтарын қарап отыр...

Әлден уақытта есікті сықырсыз ақырын ашып, аяқтарың тықырсыз ақырын басып біреу кіре берді. Көзімнің қиығын қалай қарасам, қимылы өңігер сияқты біреу!.. Үйге ентелей кіре берген ол, болме іші тыныштықта екенін көргеннен кейін, есік алдында аз кідірді де, күзеттегі екі жігіт біраз: «дыбыстама!» дегенді ыммен білдіргеннен кейін, аяқтарын ұштарынан басып, оларға таянды. Сол кезде кескініне шамнан түскен комескі сәуледен тани кеттім: Орынборда, бір класта бірге оқыған, Төшкен институтына бірге кеп түскен, шын сенсер досымның бірі — Ақтай Ақылбаев!.. Тегі, менің басымға түскен оқиғаны жаңа ғана естіп, жүгіріп келген болу керек: ендіккен демін зорға алады, үрейлі кескіні әлем-тапырық!..

— Ақырын! — десті, жақындай берген оған, екі күзетші қосынан сыбырлап, неге келгенін айтпай-ақ, аңғарғандай боп, — өзірге тынш!.. Ұйықтап жатыр!.. Күзетіп отырмыз!..

— Ойтырай... — деп келе жатқан Ақтайға, «жап аузыңды» деген бұйрақтарын, екі күзетші өз ауыздарын өз қолдарымен басу арқылы білдірді.

— Оятып ап масқара бодармыз! — деді оған, екі күзетшінің бірі, түн ішінде дүрлігерміз, онда!.. Оған да, не де болса, таң атқасын көрейік!..

— Мен де отырайын күзетке! — деді Ақтай, күзетшілердің сөздерін мақұл көргендей.

— Сен сыр білдірмей отыра алмайсың, оған да, болмені бар да, таң атқанша тынық. Содан кейін кел! — деді бір күзетші. Ақтай оған:

— Жок, мен де күзетем! — деп еді, бір күзетші:

— Сенбеймісің, бізге? — деп ренжіді де, енді біреуі:

— Дес десек, қастысың өзің Бүркітке, тынышталып жатқан адамның мазасын кетіріп?.. Оянып кетсе — обалы саған. Онда, түзеудің орнына бұлдіруің мүмкін, істі!.. Оны істегің келмесе, бар! — деп кейді.

— Мақұл, — деді Ақтай, — барсам барайын. Бірақ, қапы боп жүрмендер!.. Басына түскен оқиғаны жаңа ғана естіім. Жаман жұмыс!.. Бүркіттің не жамандыққа болса да батылы жетеді. Бір тыңдаса, мені тыңдайды ол. Оянганнан кейін жолығуым керек. Оған дейін қапы болмайық.

— Айттық қой саған, — деді екі күзетші қосарлана сөйлеп, — «таң атқанша аман сақтауға біз кепілміз» деп?.. Біз ғана емес, осы бөлмедегі студенттердің бәрі де кепіл. Қапы болмау үшін кезекпен күзетеміз. Тізімі міне!..

Ақтай тізімді көрді де:

— Мен де қосылсам қайтеді осыған? — деді.

— Сенбеймісің бізге? — деді екі күзетші қосарлана кейіп, — сен досы болғанда, біз қасы деймісің? Немене, жоқ жерде өзеурей қалғаның?.. «Бар!» делік қой үйіңе!..

Ақтай сөзден жеңілгендей:

— Барайын, — деді күзетшілерге. — Бірақ, мені бүтін ұйқы көреді демендер. Осы маңда жүрем де қоям.

— Ол ықтияр өзіңде!

Ақтай аяқтарын сылдырсыз басқан күйінде шығып кетті... Қнығынан қараған көзім екі күзетшіде. Олар да маған ара-тұра қарап қойып, үн-түнсіз қағаздарына шұқшыя түседі. Олардың ойында жаттаған сабағынан басқа не барын қайдан білейін. Ал, менің өз ойым талай саққа жүгіріп жатыр!..

Неге екенін кім білсін, белгісіз адамның хатындағы сөздеріне, мен іштей сеніп болдым. Бөтеспен арадағы оқиға-

ларды, ол оқиғаларға араласқан адамдардың әрекеттерін талдап көрсем, бұл істің аяғы – осындай бір сұмдыққа кепіreluінде сөз жоқ!.. Солай болған күнде, енді не істеуім керек?.. Бәтесті өлтіруім керек пе?.. Мүсәпірді өлтіруім керек пе?.. Тағы кімді өлтіруім керек?..

Осы ойлармен басым қатып жатқанда қалғып кетіпмін... Сыбырдан оянысам, бөлме іші сәулеленіп қалғты, студенттер күндегі дағдысымен тұрып жатыр... Нақ қасында Ақтай тұр! Төсегімнен атып тұрдым да, оны бассалып көрістім!..

Студенттердің басу сөздерімен әрең тоқтап, Ақтайдан құшақ жалған шағымда:

– Бәрі де өстілім! – деді Ақтай, – бірақ, бұның бәрі шіп-шыкі өтірік!.. Бұл – дұшпандарыңның саған жасап жүрген қастықтарының бір бұтағы!.. Нанбасан, барайық Қызылордаға бүгін!.. Осы сөз өтірік болмасы бар гоё, «тіфу!» де бетіме!..

– Мақұл!.. Барайық!.. – дедім мен, – рас болса да бетіңе түкірмеспін мен!.. Бірақ, күн бұрын айтарым: егер адамда оқиғаны алдын ала сезу қасиетінің бары рас болса, интуитивно түсінуім бойынша, осылай екені – хак!..

– Оны бара көрейік!..

– Мақұл!

Біз де өткен жарты жылдық сабақтан бірер зачет қалған еді. Оны тапсыруға халім жоғын көрген Ақтай, зачеттық кінешкемді алды да, мұғалімдеріме «өтті» деген қол қойғызып өкеп берді. Қанықұл бастала, Ақтай екеуіміз поезбен Қызылордаға жүріп кеттік... Онда шөтірек, елеусіз пәтерге түсіп, астыртын біліп көрсек, бәрі де рас: «Көр-ишан» аталатын адамға некесін қидырған Бәтес пен Мүсәпір Қарсақ дейтін адамның үйінде, пәтерде тұрып жатқан көрінеді; білемін деген адамдардың айтуынша, бұл жас ерлі-зайыпты адамдар сүйіспенділікпен қосылып, тату-тәтті жүріп жатқан жәй бар: Мүсәпір бұрынғы қызметінде, Бәтес – оқуында... Бұған да нанғым келмеген мен, ол көзіммен көргім кеп, Ақтайға Қарсақтың үйіне баруды ақылдасып ем:

– Сен өйтпе, – деді ол маған, – қапыда үстінен түсем деп, арандап қап жүрме. Бірінші берер ақылым: аныққа айналған бұл оқиғаны, осымен тындырып, «өткенге салауат, қалғанға берекет» дегендей, тіршілігінің алдағы күндердегі рақатын ойласаң қайтесі?..

– Жо... болмайды ол, – дедім мен, кесіп айтқан дауыспен, – кімнің айыпты екенін анықтамай, мені тынады екен деп ойлама! Одан кейін не істеуді ақылдасуым мүмкін. Оған

дейін тыйым сөздер айтпа маған!.. Айтқаныңмен тыңдамай-мын!.

— Мақұл! — деді Ақтай, — екінші берер ақылым: ретін тап та, Бөтеске оңаша жолық. Содан кейінгісің тағы да ақылдасармыз.

Ол күні ізін қалай қуыстырғанымен, Бөтесті кездестіре алмай-ақ қойдым. «Бірдемеге арандап қала ма» дегендей, қайда барсам да, Ақтай мені маңайлады да жүрді. Күздіз оған құтыла алмаған мен, кешке аластырып кеттім де, түнде қараңғы көшелермен ұрланып отырып Қарсақтың үйіне бардым. Түбі торғайлық ол, маған таныс та. Ескі пәтерінде бірер рет болып, дөмің де ішкенім бар. «Салып жатырмың деген жана үйін де көргенім бар. Қазір ол үйі бітіп, өзі де сонда көшкен екен, Мүсәпір мен Бөтесті де сонда пәтерге кіргізген екен. Айтушылардың сөзіне қарағанда, Қарсақтың өзі ауыз бөлмесінде тұрады да, жанада үйленгендер төргі бөлмесінде тұрады.

Түнде аңдып кеп қарасам, ол сөз рас екен. Мен ол араға түп ортасы жақындаған кезде барғам. Қора ішінде бірталай көлік тұр, тегі, жүргіншілердікі болу керек. Шама жағулы үйдің терезелерінен сығаласам, ауыз бөлмеде, бірталай қонақтардың ішінде Қарсақ пен Бодене шай ішіп отыр. Төргі бөлменің перае құрылған терезесінен жағалай сығалап, өрең көрсем, жас келіншектің сәнді жиналған кросатының алдында, басына ақ бөрте шөлі жамылған қалашалау қойлек киген Бөтес, аузы ашылған үлкен өбдіреден өлденені алғалы жатқан Мүсәпірдің қасында тұр.

Мүсәпір өбдіреден көгілдір түсті темір қобдишаны суырып алды да, аузындағы кішкене заноқты ашып, ішінен бірдемені суырып қалтасына салды. Содан кейін жаппақ болғанда, Бөтес қобдишаны көргісі келетін бейне көрсетіп, өлденені айтып қолын созды. Екеуі қобдишаға таласты да, Мүсәпір жеңіп өбдірге салды. Қос қабаттап салған терезе қалың ба, әлде ақырын сөйлесті ме, олардың не дескенін есті алмадым. Өбдіренің кілтін Мүсәпір Бөтеске берді. Бөтес оған өкпелеген кескін көрсетті... Енді не боларын күтіп тұрған шағымда, Мүсәпір кросат алдыға құрылған масакананы түсірді де, өзі шешініп ішіне кірді. Түпқыраған Бөтес, өбдіре үстіне отырамы. Аздан кейін Мүсәпір масаканадан шығып, Бөтеске ештеңе деместен, қарамастан жарығы көмескілеу электр шамын сондірді. Жас үйленген жігіттің бұл қылығы маған ерсі көрінді. «Сүйісің қосылғандары осы ма?!» деп ойладым мен ішімнен. Деген-

мен, «Ботес те масақана ішіне кірген болар» деп ойлаған шағымда, жүрегім қызғаныштан тулап кетті. Не істеуге білмегендей, ауыз болменің терезесіне барсам, шыны соңитті. Ол жақтан кіруге болмайды — кісі көп!.. Жүгіре басып төрті болменің терезесін байқасам, тас қып бекітіп тастаған, қозғалар емес!.. Шұқылап көруге қалтамда саймаң жоқ!.. «Рақатта» деп жорыған «жұбайларшаң» жатқан жеріне ладеп-ақ тигізуге болар еді, қалтамда мылтық жоқ!.. Енді не істеу керек?

«Таспен я темірмен ұру керек!» деген ойға келдім де, жап-жақты сипалап іздей бастадым. Ұзақ іздеп, қолыма әлдене кесек темірді орең түсірдім де, терезені сонымен қойып жіберіп, шынысын қиратып ішіне кірмек боп оңтайлана бердім. Сол кезде қолымды ұстай алған адамнан шошып кетіп, бұлқына бастасам:

— Мен, Ақтай! — дейді.

Рас сол!..

— Не істегелі жатырсың? — дейді ол.

Мен шынымды айтсам:

— Осындай ақылсыз ба едің сен? — дейді.

— Неге? — десем:

— Мана осы араға, сенің ізінді шала келгенмін, — дейді ол. — Сен мені көрген жоқсың. Ал мен сенің барлық қимылыңды да сыртыңнан бақылап тұрдым. Терезені сындырғанда не бітіресің? Осында қонып жатқан жұрт сені үйге кіргізе ме? Зәуі-сайтан кіре қалсаң, күшің келе ме, соның бәріне?.. Өзінді жауынның қолына сонша оңай және арзан түсіріп бергенде не болды?..

Мен ызаға шыдай алмағанымды айтып ем:

— Ондай пайдасыз тасырқойлықтың керегі жоқ, — деді Ақтай. — Болар іс болған соң, енді не істесең де ақылмен істе. Айтқан ақылды ал. Әуелі Ботеспен сөйлес.

— Мақұл! — дедім мен жеңіліп.

Ертеңіне Ботестің ізін аңдысам, тағы да таба алмай қойғаным бар емес пе?! Енді тіпті жаман ызаландым да, ішке бүккен арымдығымды белдірмеуге бекініп, кешке қарай, осы қаланың қызметіне жуық арада келіп орналасқан Нұрбек Қасымовтың пәтеріне бардым. Келерімді күндіз телефонмен хабарлап қойдым. Жанымынан қалмайтын Ақтайға, «бүгін күдіксіз болайын» деген оймен, «осындай бір туысым бар еді, қызметі — милицияда» деп, Нұрбектің жойын түсіндірдім де, «бүгін кешке үйіне қонаққа шақырған еді, мен сонда қонам, барам десең бірге жүр!» дедім. Милиционердің үйіне

бірге баруға ыңғайсыз көрді ме, әлде «достар онша мәжілістессін» деп ойлады ма, «рақмет!.. Мен бармай-ақ қойып» деді де, ондай үйге қонаққа баруыма көші жеткізгісі келгендей: ішкі пәтеріне дейін апарып салды. Нұрбек есік алдында күтіп тұр екен. Қарсы алған ол, «жолдысың еді» дегеннен кейін, Ақтайға да «жүріңіз» деп еді, ол «жұмысым бар еді» дегенді сылтау ғып, рақмет айтты да кетіп қалды.

Нұрбектің пәтері — қуықтай ғана кішкене бөлме екен. Оңтө бөлмелерінде үй иесі және басқа бір пәтершілер тұрады екен. Өткен айда Нұрбектен алған хатымда, ол «үйлендім» деп хабарлаған. Келіншегі үріп ауызға салғандай, мәңгіреген жап-жас біреу. Жәнілтек мінезді Нұрбек, «бұл көшпіріме төлейтін қалыңмалым жоғын білесің, бар берген қалыңым — өнім, өніме елтіттім де, алып қаштым!» деп мақтанады маған. Қолға түскен ақшасын жұмсап бітіргенше асығатын Нұрбектің, дәл осы бір күндері қолында ақша болуы керек, сондықтан, шайға ошонь, жұмыртқа, нан сияқты арын азықтан жеңілдеу тамақ жасатып, бір литр арақ қойыпты. Ішкі ишетім бүгін ішуді тілегендіктен, көптен бері қойып жүрген арақты, закускасы-ақ біраз ыңқытып алдым. «Ал, іш!» дей отыра, Нұрбек оныма таңданған сияқтаңды. Астан кейінгі оның сыйы — өңі.. Шіркін, Нұрбектің өңі-ай!.. Не деген тамаша!.. Бірінен соң бірін айтқан аса нақышты әңгілерін тыңдап отырғанда, маған, барлық сән-салтанатымен, алдыма бүкіл Торғай көшіні келгендей болды!..

Түнінің біраз уақыты өтсөрілгеннен кейін, өңді бірге тыңдаған көрші бөлмелердің адамдары ұйқыға бейімделгеннен кейін, қонуға бөлмесінің тарлығын айтып, мен Нұрбектен ұлықсат сұрадым. Ол — «жеңгенді ортаға ала, құшақтасып бірге жатпаймыз ба?» деп қылжақтап еді, мен қылжақсыз байсалды жауап беріп, қонбай кетуіме Нұрбекті көңілдім.

— Онда, пәтеріңе апарып салайың, — деп еді:

— Қайтесің, — депім қалжыңдаған боп, — жас жеңейдің қасынан алып кетуім обал да. Тапаншаның біреуін бере сал. Ертен кенесіңе апарып берейін.

Келіншегінің шынында да қымалды ма, әлде, маған сенетіндігін білдіргісі келді ме, «біреу көріп қалмасын» деген көшіріммен, қабурынан суырған нағанын ұстата берді. Оны ішкі қалтама салып, сыртқа шыққан Нұрбекпен қоштасып жөнеле бергенде, қуанышында шек болған жоқ.

Сол бетіммен, тағы да қараңғы көшелерді тасалай отыра, Қарсақ үйіне келсем, шамдары сөніп, жатып қалты.

Қорасын қарасам, кешегі көліктер жоқ, оның аты «қонақтары кетті» деген сөз!.. «Құдай берді» депші, қонақтардың жоғына қуанғаннан. Дауысым шығып кетіпті. Аузымды алақаныммен баса қойып, «тағы бір Ақтайы торып жүр ме?!» деген қауіппен жан-жағыма жалтақтасам, ешкім сөзілмейді. Айтпақшы, ұмытып барады екем: менің бүгінгі ойымымның орындалуына табиғаттың да жәрдемдескісі келгендей, мана Нұрбектің үйінен шығарды қатты жел көтеріліп, оның үстіне қар жауып, топырақпен араласқан қарлы боран түтеген де кеткен... Енді терезені ашу маған оң-оңай: қалтамда күндізден даярлаған тістеуік қышқашым жүр...

Жалма-жан төрегі бөлменің терезесіне келіп (ол біреу-ақ та), жақтауға бекіткен шегелерінің кейін тістеуікпен қайтырып, кейін – суырып, сыртқы қабатын ың-шыңсыз қосардым да алдым. Ішкі қабаты одан да оңай алынды. Содан кейін нағанымды қолыма ұстай, ақырын жылжып, үйдің ішіне түстім де, үйге гуілдеп кірген желді-боранға ықтасып болсын деп, терезенің ішкі қабатын орнына сүйей қойдым. Содан кейін, бөлме ішіне құлақ тіксем, жалғыз ғана адамның ұйықтаған пысылы сөзіледі!.. Бұл қайсысы?.. Бөтес пе, Мүсәпір ме?.. Қайсысы болса да, екіншісі қайда?..

Қалтамда кішкентай ғана электрлік фонарым бар еді. Соны қолыма ұстап, қараңғы бөлмеде сипап тапқан масақанаым етегін ақырын түріп, фонарды жағып көрсем, жалғыз Бөтес қана ұйықтап жатыр!.. Оның ойна қоймауына көзім жеткеннен кейін, мысықтай сылдырсыз қимылмен кеп, обіренің аузын тістеуікпен ақырын аштым да, кешегі түнде терезеден көрген темір қобдишаны ішінен суырып ап, терезе алдына апарып қойдым!.. Содан кейін ақырын басып, Бөтестің қасына тағы да жақындап, шымын жаққан фонарды бетіне тоса бергенімде, жастығынан басын жұлып ап, үрейлі кескінмен маған бақырая қалды!.. Ана бір жылы, Орынборда, хайуандар паркінде, ұзындығы үш құлаш, жұмысшы адамның санындай айдаһардың темір торына кіргізіп жіберген қоянның қорыққаннан қалшылдап ұшып кете жаздағанын көріп ем... Мынау Бөтес те нақ сол қояндай селкілдеп кетті. Осы калінде сөз айтудың қажеті жоғын көрдім де:

– Киіні! – дедім оған.

Ол жауап берудің орнына басын изеген сияқтады. Мен ендігі қатерді ауыз бөлмеден күткендей, мылтығымды кезеген қалпыммен есік алдына барып тұрдым да, төсегінен

тәлтіректей түсе берген Бәтестің киінуіне жағдай жасамақ боп, фонардың жарығын түсірдім.

Қысқы жеңіл киімдерін киініп болғанша, буындары дірілдеп, денесі қалшылдаған Бәтес, әлденеше рет құлап түсті. Бірақ, оған деген рақымым сөніп біткен бе, әлде далаға алып шығуым қажет деп бекінгендіктен бе, мен оған аяушылық та жасаған жоқпын, жәрдемдескен де жоқпын. Біраздан кейін, «болдым!» дегендей ишарат көрсетті ол. Мен ақырын адыммен терезеге келдім де, сүйеп қойған қабатын алып, «сыртқа шық!» дегенді ымдадым. Терезеге асылған Бәтес, әрі қарай құлап түскен сияқтанды. Мен темір қобдишаны қолыма ұстай сыртқа қарғым да, терезенің сыртқы қабатын орнына қойдым. Боран манағыдан да бетер түтеп тұр...

— Мүсәпір қайда? — дедім, сыртқа шыққан соң еркінсіңкіреген дауыспен.

— Жолаушылап кетті! — деді Бәтес те, сыртқа, суыққа шыға есін жинағандай, «неге болса да шыдадым» дегендей ишарат үнмен.

— Қашан?

— Бүгін кешке.

— Қайда?

— Орал облысына...

— Поезбен бе? — деппін мен.

— Әрине! — деді Бәтес, бұл сұрауыма таңалғандай.

— Қай жеріне кетті ол облыстын?

— Білмеймін!..

— Қанша уақытқа?

— Білмеймін.

Оны қуып жете алмайтынымды көргеннен кейін:

— Еркінмен тидің бе оған, еріксіз тидің бе? — дедім.

— Қайсысы болса да болған нәрсе ол.

— Шынықты айт! Әйтпесе, ажалың жетті.

— Оған мен қорықпаймын.

— Расың ба?

— Барлық қымбатыммен қарғанам!..

— Ендеше жүрі!..

— Қай жаққа дейсің?

— Сырдарияға қарай!..

— Жолы қайда болушы еді оның?

— Мен сілтеген жақта.

— Сілте, ендеше!..

— Оңға қарай тарт!..

Бораны ұйтқыған қараңғы көшемен Бөтес жөнеле берді. Мен нағанымды сыртқы қалтама сап, қобаншаны қолыма ұстап, соңына түстім... «Оңға... солға...» деген екі сөзбен ғана, қалай жүруіне команда беріп келе жатып, менің есіме бала кезімде көрген бір нәрсем түсе кетті: жаздығүні Қайрақбай екеуміз бір жақтан салт келе жатыр ек:

— Болды қызық! — делі Қайрақбай.

— Ие?..

— Соңыу бір сайға, марка қозыны айдап келе жатқан қасқыр түсіп кетті!..

— Қойшы?!

— Рас!.. Табыннан ұрлап қашқан болу керек. Болтіріктеріне тірілей апарып талатпақ екен. Бізді көріп бұрылып кетті ғой деймін. Жүр енді, сол қозыны талатпай алып калута тырысайық!

— Апынын қайдан табамыз?

— Білемін, қайда екенін!..

Қайрақбай алдымда, мен — артында, екеуміз шаба жөнелдік. Бірер доңестен өте бергенде:

— Өне кетіп барады! — делі Қайрақбай.

Қолымен нұсқаған жағына қарасам, алдында томпақшыл жортқан қозыны, қасқыр айдап барады екен!.. Мен қытып кетіп, айқай сап жіберіппін. Сонда қасқыр бізге жалт қарады да, қозыны алдыңғы жағынан бәссап, бөксе жағын арқасына қондырып ап, тоңқалыңшыл шатқан қалпымен, қалың тобылғылы сайға сіңді де кетті.

— Қозыға обал жасадың! — делі Қайрақбай, атынын басып іркіп.

— Неге?

— Апыны жақын еді. Айқайлаамасаң бізді көрмесе пе еді, қайтер еді!.. Көрмесе, апынана жеткенше, біз де екінші саймен алдынан тосар ек. Енді мына қалың тобылғылы сайдан таптырмайды!..

Қасқыр расында да таптырмады!..

Мынау алдымда жүріп келе жатқан Бөтес, маған қасқырдың айдауында жортып келе жатқан сол тоқты сияқтынып кетті. Ал өз көңілімді байқап қарасам, кәсіргі сағатта, қасқырдың қараулығынан кем сияқты емес...

Бір кезде дария бетіне де шықтық. Оны тоғайдың арылуынан, қараңғыға үйренген көзіме, мұздың үсті сияқты тегіс жер көрінуінен, панасыз тұета жел мен боранның үдей түсуінен аңғардым. Ендігі жауыздық ойым: қаланың малы

су ішетін ойықтың қасына апару да, ернеуіне тұрғазып қойып ату, сөйтіп, денесін суға ағызып жіберу!..

Осы ниетімнен қайтыптан қалпыммен, кеше ғана «қырық кеше» аталатын ауылға күндіз барып қайтқанда, жолда көрген ұзын және кең ойықтың қасына алып келдім де:

— Тұр, мына жерге! — дедім Бөтеске, бір жерді нұсқап. Бөтес тұрды. Ойықты барып қарасам, қардың үрлесіні жапқан судың беті, аяғға қабыршықтана қалған екен, оны өкшеммен теуіп түсірем дегенде, аяғым тайып кетіп, ойыққа өзім кетіп қала жаздап, өрең оңалдым.

— Мынада тұр! — дедім Бөтеске, ойықтың ернеуін нұсқап, қобдишамды жерге қойып, нағанымды қолыма алып.

Ойыққа таяна берген Бөтеске:

— Тоқта! — дедім тағы. Тоқтады.

— Шынықты айтпадың, — дедім оған, — тағы бірдеме сұрасам айтар ма едің?

— Егер білесем!..

— Білесің!..

— Білсем айтайын!..

— Осы, мынау не қылған қобдиша? — дедім көтеріп.

— Қайдам, не екенін!..

— Бұл сенің үйіңнің обдіресінен алынған темір қобдиша!.. Түсі көк!..

— Қойшы?! — деді Бөтес нанбағандай.

— Рас!.. Әлгінде, сен ұйықтап жатқанда алдым обдіресін.

— Ондай қобдиша барын қайдан бідің?

— Кеше... түнде... терезенің сығалап көрдім... Мүсәпір екеуің оған таластыңдар!..

— Рас! — деді Бөтес.

— Ал осында не бар?

— Білмеймін!..

— Өтірік айтасың!..

— Уоллай!..

— Білмесең неге таласасың Мүсәпірмен?

— Ол менен осы қобдишаға салғандарын жасырады.

Кілтін мен таба алмайтын жерге ұстайды...

— Рас па осының?

— Барлық қымбатыммен ант етем!..

«Сұмдықтың бөрі осының ішінде болмаса негі ең?!» деген ой кеп-кетті маған. Сол оймен кідіріп қалған маған:

— Мені бұл араға неге әкелдің? — деді Бөтес.

— Ағуға!..

— Неге атпайсың еңдеше?..

— Ойлануға тұра кеп тұр... — дегенімше:

— Несі бар ойланатын? — деді Бөтес, қай жерге атарымды түсінгендей, ойықтың ернеуіне қарай артымен жылжып, — мен бәрібір өлген кісімін!.. Ағ!..

— Жок... Бөтес... — дей бергенімше, аяғы тайып кетті ме, өліе, аяғы құлады ма, Бөтес ойыққа шалқасынан құлады.

Мылтығымды лақтырып жіберіп, тұра ұмтылғанымда, қолыма Бөтестің аяғының ұшы ғана ілігіп, денесі сұға батып кетті... Мен оны судан суырып алдым да, қақалған-шашалған күйінде, тез шешілетін киімдерін үстінен сыпырып, ишкілмейтіндерін күшпен жыртып, өзімнің сыртқы жылы киімдерімді, мұндай сұға малшынып дірілдеген денесіне кигізе бастадым.

Сонда ғана шашалуы тоқталған Бөтес, дірілдеген дауыспен, тоңудан тісі тісіне тимей:

— Жібер! — деп бұлқынды қолымнан.

— Қайда?

— Кетейін, сұға!..

— Жок, Бөтес!..

— Жібер!.. Арам денем қайда шірісе де мейлі!.. Адал жаным судан ішінде шықсын!..

— Не делін, Бөтес?.. «Адалмын» делің бе?..

— Енді бәрібір араммын!..

— Ақботам, не деп тұрсың?..

— Бос-с-сат, Бок-ке-нім-м-м!..

VI. АШЫЛҒАН СҰМДЫҚТАР

Өуелі тазалап ал іштің кірің,

Болмасын сырттан сұлу, ішкі ірің.

Ақмолда

Бөтесті үйіне әкеп салғанымда, қаранғы түннен, түтеген бораннан, қақаған суықтан басқа еш нәрсе білмеген сияқты. Біздің жүрісіміз сыбаырсыз болды ма, даладағы үлн соққан жел мен жыңдана соққан боран барлық табиғаттың құлағын тұндырып жіберді ме, өзгенікі өзге болсын, төргі бөлмесінің терезелерін әлденеше рет алып-салып, екі бірдей адам әлденеше рет кіріп-шығып жүргенде, тым болмаса, осы қимылдардың бірде-бірін Қарсақ пен Бөдененің біреуі сезсейші!.. Қалай өліп ұйықтаған олар!..

Мұншама қалың ұйқыда жатқан адамдарды басыңдым ба, немене, сонғы келгенімде, аяғымның тықыры да қаттырақ шығып, бір рет тамағымды кенеген дауысым да шығып кетті. Одан өзін де селк ете түсіп, Бөтеске жалт қарасам, масаканасының ішіне тығыла қойыпты!.. «Нелер керек болса да осы дауысымды естіген болар!» дегендей, сезгендіктері білінсе жан-саута қамын ойлағандай мылтығым бар қалтамды сыртынан ұстай ап, бұрышқа шегіне ғалпын... Онда да ауыз бөлмеден сыбыс жоқ!..

Бір қызықты тағы да айтайын: судан суырып алған Бөтеске, сулы киімдерін шешіп, өзімнің сыртқы құрғақ киімдерімді кигізіп жатқан шағымда, дірілдеген дауыспен бар айтқаны:

— Өзің қайтесің?!

Менің оған берген жауабым:

— Еркекпін ғой!..

Киіндіріп болғаннан кейін айтқаным:

— Жүр!..

Оның айтқаны:

— Қайда?

Менің айтқаным:

— Үйіңе!

Оның айтқаны:

— Неге?!

Менің айтқаным:

— Онда жұмысың болмасын!..

Тағы да қасқыр кутан тоқтыдай алдыма сап айдаған Бөтес, барар жерін білетіндіктен, менен команда күтпей, бастағы борақ, үстегі койлек-дамбал, аяқтағы етікпен басқа киімім жоқ мені аяғандай, жылдам жүрсе тонбас дегендей, томпандап жортты да отырды. Мен де соңынан, жақындап қалмастай мөлшерде, жүтіре бастым да отырдым!..

Менің «бойыма бітті» деп мақтанатын жақсы қасиеттерімнің бірі — суыққа да, ыстыққа да шыдағыштығым еді. Әуе айналып жерге түскен ыстықта, өзге жұрт жүзә койлегін көтере алмай пысынаған шақта, мен қалың костюммен тарта беретінмін, ерегессем, үстіме пальто да киіп алатынымын; Қызылорда түгіл, Оралбордың елу градустық астында, өзгелер жылы киімге оранып-шымақанып өуре болғанда да, жалғыз костюммен жалаң бас оқута барған талай күндерім болған. Суыққа сол беріктігім өлі де сақталған екен. Бөтесті Сыр бойына алып барғанда, ашумен және жылы киіммен әуе райының қандайлығын байқамаған екен.

Енді, көйлекпен қалпымда шамаласам, бұл да бірталай күшті аяқ!.. Ал, өзіме қарасам, аяғымды жылдам басып, денем қаттырақ қимылдаудан ба, әлде «еркектік» атты намыстың буына пісуімнен бе, мұздай судың ішінде шомылып жүрген аламдай, аяқтың бар денемді орай жалаған суық тілінен сөскенудің орнына рақаттана түсем!.. Және бір рақаты — Еуропаның рыцарлық романдарының біразын оқығаным бар... Мен өзімнің мына қылығымды, сол рыцарлардың кейбірінің қылығына ұқсатам. Сонда, білетін геройларымды көз алдыма тізбектеп көрсем, Сервантестің: «Дон Кихоты» емес, Гетенің: «Жас Вертердің азабындағы» Вертер сияғаным... Сонымды түсіне ме, әлде сөз қатута қорқып келе ме, Бөтес үн-түңсіз жорта береді...

Ол пәтер үйінің маңа өзін алып шыққан терезесінің қасына келді де, «енді не істеуім керек?» дегендей бейнемен, үн-түңсіз тұра қалды. Мен де үн-түңсіз терезенің маңа қолымнан қондырып кеткен терезесін орынан алдым да, Бөтеске «үйге кір!» деген ишарат білдірдім.

— Киімдерің? — деді ол кірместен.

— Ішке кіре алам!..

— Ойбай, кіре көрме! — деді ол шошынған ақырын дауыспен, екі қолын бірдей көтеріп, басын шайқап.

— Сөзді қой, кір! — дедім мен жілденіп. Бұйрығымнан қорқып қалған байгүс, ар жағы көрмей үнсіздей терезенің қуысына кіре бастады. Мен бөлме ішіне фонарымнан жарық түсірдім де, Бөтес бөлмеге кіре, артынан ақырын қимылмен өзін де түсіп, терезенің ішкі қабатын жаба тұрады. Содан кейін фонар жағайын деп ем, «жакла, масакана ішіне кірем де шешінем» дегендей ымдады Бөтес. Көрдей қараңғы бөлмеде, масакана маңында, Бөтестің шешінген сыбаиры естілі. Аздан кейін:

— Мен болдым!.. Киім!.. — деп сыбырлады Бөтес.

Ол біртіндеп қолыма ұстатқан киімдерімді үстіме артып болғаннан кейін:

— Ал, Бөтес, мен кетем! — дедім сыбырлап, — маңағы үзде бойынша, ішінде не бары екеуімізге де жұмбақ сандықты ала кетем...

— Ол қайда?

— Сыртқа қойып кеттім...

— Қайтарасың ғой өзіме?

— Қайтарам.

— Ертен?.. Мамад байдың бақшасының ішінде?..

— Иә!..

– Терезенің ішкі қабатын орнына сен қой, сыртқы қабатын мен қояйын!.. Ішкі жақтаудағы мына бір шегелерді таяңға сен бекіте сал, сырттағы шегелерді мен бекітейін. Содан кейін, бұл терезелердің ашылғанын ешкім де сезбейді!..

– Мақұл!..

Терезеден секіріп сыртқа түстім де, сыртқы қабатын орнына қойып, темір қобдишаны қолтығымға қыстырып кете бардым...

Өлдене таныстың үйіне барып, «бір жерден қонақтан келе жатыр ем, боран үдеп кетті, осында жатайын» дегенді сылтау ғып, оңаша тұрған бөлмесіне жаттым. Бірақ, ол түні өлсем ұйқым келсін бе?!.. Есі-дәртім темір қобдишада.. Оны ашайын... үйдің шамын жағайын... немесе, фонарымнан жарық түсірейін... сөйтіп, несі барын көрейін... десем, балашағасы көп, тыныштықта жатқан үйдің мазасын кетіргермін деп қаймығам...

Осы толқумен жатып, қалтып кетіпмін. Шақырған қоралдың дауысы құлағымға сап ете қалғанда, көзімді ашып жіберсем, таң білініп, үй іші бозамықтап бастапты... Кілтті ашқыш болушы ем... Сол ептілікпен темір қобдишаның қақпағын, кілтін бұзбастан ашып, ішіні ақтара бастадым: сыртында «күнделік» аталатын жазуы бар, қалталық қалыңша екі кінешке, буылған бір топ хат, фото-альбом және біраз фото-карточкелер...

Көз қарашығым өткір болушы еді, көмескі жарықта да, ірі өріптер былай тұрсын, үп-ұсақ өріптермен жазылған я басылған қағаздары оқи беруші ем... Сондай қырағылықпен, әуелі «Күнделікке» қарай бастадым. Мүсәпірдің қолы (оның жазуы ұсақ және сұлу болатын), 1925 жылдың бірінші күнінен басталған «Күнделік» жыл бойына қалыңша кінешкенің тең жартысын алыпты да тоқтапты. Екінші қалың кінешкеге 1926 жылдың оқиғалары толтырылыпты...

Жігіт көзбен жақсы оқи бастаған және қызыға оқи бастаған бірінші күнделіктің бір тұсына келгенде, ішінен қарақұрт, шаян сияқты, шағатын бірдемелер көтеріле бергендей, көзімді жұлып кеп алдым!.. Қауіпті көрсемі тез өлтіруге тырысу сияқты, күнделіктің көзімді шаққан тұсына қайта төнсем, расында да шаян сияқты сөздер:

«1925.15.VII. Нағашым – Жақыпбектің үйіне барсам, кеше «келіп-кетсін» деп хабар айтқан, күтіп отыр екен. Бөкпен Бүркіт жайында бұрын айтып жүретін сөздерін ол бүтін

түйіндеп, маған «қайткенде осыларды арқастырып айырасың!» деді. «Бірақ, — деді ол, — Бүркіт екеуің Мәмбет қожаның үйіне барған шақта, Бөтес үйінде болмас. Ол үлкен шешесімен, Тройшкі жағына кетер. Сендер елден кеткенше, үйлеріне оралмас олар. Бүркіттің тұқымаңа біткен ерегісше ауруы ұстаса, нағашысына кеткен Бөтестің соңынан қуып баруы да мүмкін. Оны істетпеу үшін, араларына от жаға біл. Қалай жағу әдісін өзін тап!»

Бөтес пен мені айыру жайында осыдан басталған сұмдық әдістердің бәрі, екі күнделіктің бетіне тізілген де қойған!.. Бұл зұлымдыққа, нағашым мен Мүсәпірден басқа белесіне қатынасқан ауылдағы «геройлар» Бөтестің өз әкесі — Мәмбет, үлкен шешесі — Қарағыз, әкесінің інісі — Қиқым, әкесінің ағасы — Қоңыр қожа, оның әйелі — Салиқа, ауылдағы Жұман мен оның әйелі — Бике, өз әкем — Обуталып, Қайрақбай, Бөтеске қалың берген — Сасық және толып жатқан басқа атқамінерлер; қаладағы «геройлар»: Жұмыпбектің әйелі — Тослыма, Балқаш Жидебаев, Қарсақ пен әйелі — Бөдене, Күзен мен әйелі — Есектас, Қазақстанның заң ісіндегі нарқымы — Әзімбаев Қалдырбай, Мауытбаев Жұнысбек... тағы-тағылар...

Мүсәпірдің күнделігіне жазған сөздеріне қарағанда, жаңғы аталған адамдар да, олардың аталмаған серіктері де, соңғы екі жылдың ішінде, күні кешеге дейін, яғни, 1926 жылдың 28 декабріне дейін Бөтес пен менің арамды мәңгілік айырудың әрекетінде болған!..

Дәл кеше, Орал облысына жүрерде, Мүсәпірдің күнделігіне соңғы жазған сөзі: «Сұмдық естідім: кешке қарай нағашымның үйіне бара қалсам, кескін-кейпі жоқ!.. «Бұныңыз не?» десем, «масқара болдық!» дейді, «неге?» десем, «кеше, поездбен осы қалаға Бүркіт кеп түсіпті. Шеткерірек көтерге орналасыпты. Тіс жарып ештеңе демегенмен, түсі өрт сөндіргендей көрінеді... Значит Бөтеске сенің үйленгеніңді естіген!.. Бұл кенет хабардан қорқа қалған мен, «еңің не істедік?» десем, «сасың! — дейді нағашым, — Әзім іздеп тапқалы отыр ем, жақсы келдің. Сен бүгін түнде жүретің поезддан қалмай аттан!..» «Қайда?» «Алыстағы бір облысқа кеткенің мақұл болар, мәселен Орал. Тез аттанбасаң, ол сені жазым қылады. Орынды сипағаннан кейінгі жағының ретін өзін тәмам!..» Осы ақылмен білетімді алдым. Түнгі он екі сағат, қырық жеті минутте Москва посылмен аттанам да, Москвадан Оралға кетем. Одан өрі «Орда», «Жаңа қала», «Манғыстау» сияқты алыс жерлерге

кетейін, Бүркіт қалай табар екен!.. Мен оралғанша, өзі де «жайғасар» оның!..»

Күнделікке қызығып оқығандығым сондай, «фотоальбомды» қарауға ұмытып кетіппін. Күнделіктің ішінде ол альбомның да қалай жасалу тарихы жүр:

«1926.29.IV. Нағашымның жұмсауымен, бүгін Төшкенге келдім. Міндетім – Бүркітпен жолғасу да табысу. Жатақханасына барсам жоқ екен. Жылы сөздермен записка жаздым да, кешке пәтеріме келуін өтініп, жолдасына тастап кеттім. Жатағына кеш оралды ма, әлде, мінезі қатал шіркін, бұрынғы өкпелерінен арыла алмай, келгісі келмеді ме, түн ортасы ауғанша тостым, келмеді...»

«1926.30.IV. Өзім іздеп барсам, сабағында отыр екен. Әдейі және ұзақ тосып, үзіліс уақытында жолықсам, солғын ғана амылдасады да, жампаңдай қоймайды. Қонаққа шақырсам – «уақытым жоқ» дейді...»

«1926.01.V. Ертемен барсам, демонстрацияға өзірленіп жатыр екен. Бірге жүруді өтініп ем, «пожалуйста!» деді. Күн де тамаша болды, демонстрация да жақсы өтті. Одан кейін, «кешірім ет, Мүсәпір, – деді Бүркіт, – мені бір жолдасым қонаққа шақырған еді, соған баратын ем». «Ол кім?» деп қалағалай берген соң, «Бағғы, Орынбордағы үлгілі тәжірибе мектебінің қарт учителі, шоқынған қазақ – Анцуферьевті білесің ғой?» деп сұрады Бүркіт. «Білем». «Соның Асан дейтін баласы, осы қалада, шырышқ құрылысында инженер. Орынборда да білетін ем. Мұнда тіпті жақын боп кеттік. 27 апрель күні, болынызда әйелі босанып, ұл тапты. Бүгін, демонстрациядан кейін, әйелі мен баласын үйіне апармақ. Соның тойына шақырған еді». «Тамаша! – дедім мен, – менің іздеп жүргенім осы материал!.. Фотоаппаратым да бар. Мен бұдан бір қызық фото-сюжет жасап, альбом құрайын!..» «Мақұл» деді Бүркіт».

«1925.25.V. Қолым тимей кетіп, Төшкенде түсірген фотоларымды бүгін ғана дұрыстадым. Күннің әдемілігі болу керек, көбі тамаша шыққан. Ең тамашасы – құрғым келген сюжетім дұрыс шыққан: инженер Анцуферьевтің баласына жасаған тойы емес, оның әйелі – Валяға Бүркіттің «үйлену» тойы сияқты!.. Бүркітті туган інісіңдей жақсы көреді екен. Бүркіт те оны туган апасындай көреді. Екеуі біріне-бірі қатты еркелейді. Инженер де бұл қылықтарына туысқандық көзбен қарайды... Осы жағдайды пайдаланым да, баланы болыныздан алып шыққан (Бүркіт көтеріп шықты) шағынан бастап, сол күні де, ертеңіне де, үйге де,

түзде де (бақша ішінде, көл жағасында); барлық позада да фотоға оларды, әсіресе, Бүркіт пен Валюна баса бердім, баса бердім...»

«1926.26.V. Бүркіт пен Валюға байланысты фотоларды құрастырып көрсем, ғашықтар арасындағы қарым-қатынастың кепілдігі болған да шыққан!.. Ха-ха-ха!..»

«1926.27.V. Жасаған альбомымды нағашым мен нағашы жөңгеме көрсетіп ем, сандарын шапалақтап қуанды. «Керемет енді болды! – деді нағашым, – егер осы альбом қыздың қолына тисе, қала тұрғысын білмейтін ол, ер-тоқымын бауырына ала тулайды. Әрі ауыл қызы, әрі намысты қыз!.. Осы альбом қолына тисе, Бүркітке ол қатты өкпелейді де, бері салғанда бір жылға дейін ажар бермейді, әрі салғанда айырылып кетеді. Осыны енді жеткізу керек. Альбом, каникулда еліне баратын Бүркіттің алдынан шығу керек!» «Почтаға саламыз ба?» «Почта деген сөз бе? Жолдағы біреу қағып алмай ма? Одан да елге өзің бар. Сол кезде газет редакциясынан жібертейін. Альбомды өз қолыңнан бермей, біреу арқылы жеткіз». «Сол болыстың почтальоны досым». «Тіпті жақсы! Ол почтамен келді деп апарсың!» «Құп».

«1926.17.VII. Почтальон салақ кісі еді. Сол салтына бағып, «Бөтеске кісі арқылы жеткіз» деп конвертімен тастап кеткен альбомды, бір айдан кейін қайта соқсам, өлі апармапты. Елдің хабарына қарасам, оқуды сылтау ғып, Бөтесті Бүркіт жақын арада ауылдан қалаға алып кетпек. Қыз да оған риза. Екі жағының да өке-шешелері бұған наразы. Бірақ олар болыстық кеңеспен, әсіресе волатком председателі Еркін Ержановтан қорқады. Сырлас почтальонға, осыны айтып ойбай салдым да, тез жеткіз дедім.

«1926.21.VII. Жолым мұндай болар ма!.. Альбом Бөтестің қолына тиген де, нағашымның болжалы дұрысқа шығып, тас-талқан боп тулаған!.. Сол ашумен милиция алып барған Бүркітке ермей қалған!.. Ха-ха-ха!..»

«1926.19.VIII. Қостанай – Москва поезы. Бір альбом үшін, Бөтесті қалың шығынға ұрындырдым. Әнеуіт мен жасаған альбом, оның чемоданында келеді. Қызылордаға барған оған, Бүркіт, сөз жоқ қатынасады. Сонда, мына альбомды көрсе ғой, мен тірідей маскара болам. «Қой, одан да ұрлайтайын бұл чемоданды!» дедім де, вагонда келе жатқан ұры төрікті біреуге ұсыныс жасап ем, ол қуанып кетті де, «маған альбомың керек емес. Оны өзіңе берем де, өзім жолда поездан түсіп қалам!» деді. Ұры уәдесіне жетті. Ұрлаған чемоданның ішінде не барын көргеннен кейін, альбомды

қолыма беріп алғыс айтты да, өзі ағып келе жатқан поез-дың есігінен, түнде бір-ақ қарғыды!..»

«1926.27.VIII. Альбомды және күнделіктерімді салып, кілтін өз қалтамда ұстайтын, бейғам шақтарда ешкім таппайтын жерге қоятын темір қобдишамда не барына, Бөтес көрген күннен бері құмар. Мен оған «журналистерде, мемлекеттік құпиялар жазылатын кейбір қағаздар болады, бұнда одан басқа ештеңе жоқ» деймін. Соған нанып жүретін Бөтес, бүтін «көрсетпессең ренжімің» деп қатты қысқанды!.. «Оралдан орала көрсетейін!» дедім сәскенымнан... Одан орала, темір қобдишаның ішіндегі қағаздарды отқа ұрмасам болмас!..»

Мүсәпірдің күнделігінен бұл сөздерді оқып алғаннан кейін, альбомды ақтарсам, күнделікте жазғаны рас: бұл альбомға қарағанда, Валамен екеуміз ғашық боп қосылып, арамыздан бала көрген кісілер болғамыз да шыққамыз! Оған Бөтес туламағанда кім тулайды?..

Альбомнан да, Мүсәпірдің күнделігінен де, ескіліктің темір торына Бөтестің шыға алмастай шырмалуы айқын көрініп тұр!.. Уа, бейхүна бейшара, сені атпағаным да, сұдан суырып алғаным да дұрыс болған екен!.. Әйтпесе... мына күнделіктер мен мына альбомды, сенің көзің жойылғаннан кейін оқысам, өмірден көзім жұмылғанша, өкініш азабынан құтылар ма едім!.. Енді ол азаптан құтылдым. Енді маған, бұрын шешусіз жұмбақ көрінетін сұмдықтардың бөрінің де беті ашылды!..

VII. КЕК ҚАЙТАРУ

Қасарысқан жауым,
Қанды көбік жұтқызбай
.....
Ерлердің ісі бітер ме!

Махамбет

Бөтес пен мені айырған қылмыстың беті айқын ашылды. Әрбір қылмыс, оны жасаған адамды жазалауды қажет етеді. Бұл — адам адам болып өмір сүргелі бұлжымай келе жатқан заң.

Бөтес пен менің кіршіксіз махаббатыма сасық нәжіс жағуда бас қылмысты — ескілік. Әділет оны түгел ортеуді

тілейді. Бірақ, ол мен түгіз, дәл осы бір күндерде, адам баласының тарихында ең жаңашыл саналып отырған және бұл бағытта ең күшті саналып отырған Совет өкіметінің де қолынан келмейді, өйткені, халықтың санасына ғасырлар бойы сіңіп келе жатқан ескілік, жұлып тастайтын шөгір емес, оны халық санасынан түгел аршуға, көптеген жылдардың көптеген тәрбиесі керек.

Жалпы ескіліктен конкретті қымыстыңы бөліп алғанда, менің бас айыптым, — «патриархалдар», «феодалдар» италатын ауыл ақсақалдары, олардың маған соғып отырған шоқпары өз өкем. Мен қазір осы шоқпарды да күл-талқан ғып сындырып, жаңқасына дейін ортеп, күлін желге ұшыруға бейілмін. Бірақ бұл да қазір қолымадан келмейтін іс. Қыс басында Ташкентке келіп кеткен Қайрақбайдың айтуынша, елден қашқан өкем мен Мәмбет, қазір Иран мен Афғанистанның біреуінде жүру керек.

Ауымды бір басатын және басқында, анау-мынау емес, етін ғана емес, бар денесін мылжамдап шайнап түске жарамайтындай етіп тастайтын адымын — нағашым. Ол қолымда сияқтаып, астыртын білсем, менен қашты ма, әлде расы ма, «Жанып жүрген қазақ тарихыма материал іздеймін, архивтарды ақтарам» деп, кеше ғана аттанып кетіпті. Беталысы: Москва, Ленинград, Томск, Омбы, Семей... деседі... іздегіш болсаң тауып көр!..

Мүсәпір болса-болмаса да қалада жоқ. Оның да қайда жүргені, қашан келері мәлімсіз; ендігі қолыма қазір түсері: Қарсақ, Күзен бе?.. Жеп тояр еті, ішіп тояр қаны бар ма олардың?..

Енді не істеуді жалғыз ғана адамға ақыластым. Ол Нұрбек Қасымов. Кеше алған мылтығын апырып беріп, «осылай да осылай» деп, кешеден бері бастан кешкен оқиғаларымды, сабақты инесіне дейін қалдырмастан айтып беріп ем, «қап, иттер-ай!» деп, ол да қатты толғанып кетіп:

— Енді не істемексің? — деп сұрады.

Мен оған дағдарысымды баяндап ем:

— Өлтіру керек! — деді ол, бірақ, өзгені емес, Мүсәпірді.

Қай дұшпаныңды алсаң да, саған атар ағаш-оқ қып жұмсағаны осы болған екен. Оның көзін жойсаң, бөрінен де кегін қайтқан болады.

— Онда мағына бары рас, — дедім мен, көне бастағандай.

— Ал ендеше, — деді Нұрбек, — осы бір ісінді маған тасырсаң қайтсіді?

— Қалай?

— Мүсәпірдің келетін күнін бақылап жүремін де, жан білмейтін жерде қапысын тауып сұлатам да салам!..

— Мен неге істемеймін оны?

— Біріншіден, сен жырақта, басқа қалада тұрасың, Мүсәпірдің келген уақытын білмейсің, саған оны хабарлап, мұнда сен жеткенше, тұрар-тұрмасын қайдан білесің? Қосыран сай, көшерін жел біліп жүрген ит, бір жаққа жылт етіп тартып отырса, орнын сипайсың да қаласың; екіншіден, сен оны өлтіре алмайсың!..

— Неге?

— Кісі өлтіруді оңай деп ойлама! Дағдыланбаған кісі, адам түгіл, малды да бауыздай алмайды...

— Мен бауыздай аламын!.. Тек, жөнін көрсетіп берші сол Мүсәпірдің; одан кейін байқа, қалай бауыздар екем.

— Оны тілің ғана айтады. Өлтірірге келгенде қолың бетпайды.

— Оны қайдан білесің?

— Азамат соғысы кезінің тәжірибесінен білем. Сен сияқты талай ерімсінгендер, «ал, мынаны айт!» деп, алдына бандыны салып берсең, кейі атудың орнына жалбарынған бандыға қосыла жылап, кейі амалсыздан атқанмен қолы қалтырап, өлтіре алмай өуре қылатын. Ал, мына біз сияқты, талай бандыны өз қолынан Могилевская губерниясына аттандырған қасаптарын, тап жауларын «чік!» дегенде қалпастай түсіріп, сеспей қатырады да, өлігін аттап жүре береді, оған бұйрегі де бүлк етпейді...

Қайсымыз өлтіруді ұзақ саудаласқан Нұрбек екеуіміз мынаған келістік: ол Мүсәпірдің келуін және тұрақты келуін аңдып жүреді де, мені Төшкеннен келіп үлгерер деп шамаласа, хабар жеткізеді. Сол шақта мен елеусіз келе қалам да, Мүсәпірдің қапысын тауып жайғастырам.

Осы уақытпен Төшкенге қайтып кеттім... Аңсаудың бәрі де бірдей екен: өлімді, «өлім» емес-ау, өлтіруді аңсаған адам да асығанды екен... Мүсәпірді өлтіруге аңсаған менің Қызылорда жаққа қарай-қарай көзім талды, сыбысына түре-түре құлағым талды!.. Бір ай өтті, Нұрбектен хабар жоқ, екі ай өтті — жоқ, үш ай өтті — жоқ!.. Бү несі?.. Оның мені аңдып шығарып салуы ма, өлде, Мүсәпір әлі де келген жоқ па?.. Әлде, ол иті, сапар жолында бірдемеге ұшырап қалды ма?.. Қалай хабарлану керек енді?.. Хат жазуға, телефон соғуға, телеграмма беруге болмайды!.. Хабарсыз өзім-ақ барып қайтайын десем, үстінен түсе алсам жақсы. Егер түсе алмасам, босқа арам тер болам ғой!..

Сөйтіп жүргенде, Төшкеннің көктемі де туып, диқаншы ел егінін де сала бастады, өсімдіктер де көктей бастады... Көктемнің лебі Сыр бойына да жетіп, Нарын мен Қара дарианың түйісуінен басталатын оның мұз қатпайтын жоғарғы жағы тасып, қататын тұсының сендері сөгіле бастады деген де хабар шықты. Ал Нұрбектен өлі хабар жоқ!..

Төуекелге бел буып, енді Қызылордаға өзім бармақ болдым да, директорымыз Смағұл Садуақасовтан, «Қызылордада туысым бар еді, ол үстінде ауырып жатыр екен, барып қайтайын!» деп рұқсат сұрап ем, көп жылдан бері сырлас ағандай, әуелі Бәтес пен менің арамда болған оқиғаны дәл өз қалпында айтып алды да:

— Сол емес пе барар жұмысың? — деп, мен:

— Жок, жок! — деп мойындамаған соң:

— Біріншіден, — деді ол, — оқу жылының екінші жартысына есеп беретін уақыт боп қалды. Осы шақта сені аз күнге болса да босату деген, биыл бітірген курсыңда ендігі жылы қайта отырғызу деген сөз, оған мен бара алмаймын; екіншіден, сен өзің ұрыншақ жігіт екеніңді ісіңмен дәлелдеп үлгерген адамсың. Ғашық болған қызыңнан жеген отығың, кеудеңе жазылмайтын жара түсіруі, көзіңнен байқалып тұр. Өшіккеніңнен кек алуға құнығып жүргеніңді де көз жанырыңнан оқып отырмын. Осындай жөйінді көре тұра, сені аз күнге болса да босату — қылмысыңа жағдай жасау деген сөз. Ол үшін мен моральшай жақтан ғана емес, утоловный жақтан да жауап берем. Ендеше, ұзын сөздің қысқасын айтсам, рұқсат бере алмаймын.

Одан өрі сөйлесудің пайдасы жоғын көрдім де, шығып кеттім. Бірақ, Қызылордаға баруым керек. Оның аз күнде сөті де түседі: жиырма екінші март, казак тұрпында жыл басы, оны казактар «наурыз» немесе «ұлыстың ұлы күні» деп атайды; ауылдағы ескілікті адамдар, осы «наурызды» үш күн мейрамдайды; кейінгі жылдарда, наурызды мейрамдеу қалада да басталып, оқу орындары үш күнге тоқтайтын болып жүрген; құлақ тұруыме қарағанда, біздің институт та биыл наурызды мейрамдамақ; оның жетекшісі — Садуақасовтың өзі боп, тарих және этнографиямен де шұғылданыатын ол, марттың жиырма бірі күні, кафедралық залда, наурыз тақырыбына лекция оқымақ. Одан кейін үш күн мейрам боп, оқу доғарылмақ...

Бұл мейрам менің тілегіммен жасалған сияқты болды да, Садуақасовтың баяндамасын кешке тыңдап ап, мейрам-

да жақын жердегі туыстарына кететін студенттерге араласа, мен де Қызылордаға тартып отырдым.

Таңға жақын барсам, Нұрбетім үйінше!.. Оны тысқа алып шығып:

— Ойбай-ау, бұның не, хабарсыз жатып ап?! — десең, бар айтар дәлелі:

— Бәтесті қинадым!

— Неге?

— «Осымыз да соры қайнаған адам, мына ілдедәсынан айырылса тіпті сорлар» деп!..

— Ойбай-ау, осымен бақытты бола ма ол?!.

— Әрине болмайды!.. Дегенмен, Мүсәпір өлген күшкі, өлмеген күні тәуірірек!

— Ойбо-о-ой, өзің бүлдіріп жүр екенсің ғой бәрін, босқа солқылдап!.. Ал Мүсәпір қайта?

— Кеше поезбен Қазалы жағына кетті деген.

— Қашан келерін білмедің бе?

— Бірер күннен қалмас деген...

— Әнеугіден бері ғой, Қызылордаға талай кеп, талай кетті?..

— Әрине!..

— Ұзақ та тұрды ма, кейде, бұл қалада?

— Әрине!.. Бір келгенінде айға жақын тұрды. Кей кезде жұмалап тұрып жүрді!..

— Соның бірде-бірін хабарламағаның, ә?!..

— Айттым ғой, неге хабарламағанымды...

— Қап, Нұрбек-ай, не дейін саған?!..

Мен іштей, қалада жасырынып жатып, Мүсәпірдің келуін тосуда бекіндім. Бірақ, Нұрбектің солқылдап жүрген қалпына қарап, бұл сырымды сездіргім келмей:

— Қайтпексің енді? — деген сұрауына:

— Қайтем! — дедім күрсінген боп, — қайтам да мекеніме!..

— Сөйт, айналайын! — деді Нұрбек, сөзімді шын көріп, қуанып кетіп, — «қара жерге қара жылан кірсін!» депті аталарымыз. Кешегі қанды соғыс кезінде, жауларды амалсыз өлтірген мен де, қазіргі тиыштық орнаған шақта қан тоғуға қарсымын. Әнеугүні саған, сенің кектенген сөзіңе елігіп, «өлтір!» деп ақыл беріп қап, бармағымды артынан тістедім. Сол күннен арынау үшін, сенімен жолтасуды тілеп жүрем, өзің келе қалдың. Енді сол райыңнан қайт сен!.. Кісі қанын төкпе!.. Бәтесті де ая!..

— Мақұл! — деген болдым мен.

— Ал, осыған қол алысамыз ба?

— Оның неменеге қажеті бар? Өлтіруге келіскенде де қол алысқан жоқ едік қой?.. Енді неге алысымыз?..

— Солай-ақ болсын!.. Ауызша уәдене-ақ сенейін.

Екеуміз қоспастық та, айырылып кеттік. Енді мен, қиын жағдайда қалдым: егер мақсатыма жетем десем, Нұрбектің көзіне түспеуім керек, түстім-ақ, аңдиды ол!.. Аңдыса, дегеніме жеткізбейді. Оның көзіне түспеу үшін, қаладан тысқары кетуім керек. Ондай жер бар: Сырдарияның арғы бетінде, ана жылы апаларымның біреуін айттырып алған жердегінің сөудегерлеу, пысықтау атасы тұрады. Озі қалада тышқанның қыбырлағанына дейін біліп жүреді... Мүсәпір мен менің арамдағы жағдайды да жақсы біледі...

Нұрбектен айырыла, таса-тасамен, мұздың үстімен құданның кепесіне жетіп бардым. Одан басқа жердегіміз жоқ болғандықтан, ниетімді қысқаша айтып ем, мақұлдай кетті.

— Сенің орнына өзім намыстанып, өле алмай жүр ем, — деді ол, — бұл қорлыққа шыдағаннан, не өзің өлгенің, не жауыңды өлтіргенің жөн. Шаман келсе оны өлтір!.. Оған шаман келеді де. Осында тығыл да жат. Көршілерге де сөздірмейік. Ай жат, күн жат, қашан келгенше жат!.. Келуім өзім аңдып жүрейін де, дереу хабар берейін. Байқаусызда, қапыда жөйін тап та тайып отыр. Өзіне қанжар керек болса да, мылтық керек болса да тауып берейін.

— Мақұл.

Тауып берген мылтығы — «Смэт Вильсон» аталатын тапанша болды: ұзындығы жарты кез, темірі қалың, салмағы ап-ауыр, кетпектей неме екен, өзінің ұңғысын тот басып, оқ орынан гильзалары көтеріп кетіпті. Бұрымен кісі өлтіріп жаритын түрім жоқ, дегенмен, «күрғақ қолдан төуірірек қой» деп қалтама салып алдым...

Былай да жұмысы көп пе, әлде, менің тапсырмамды орындағысы келе ме, құдам қалаға таң біліне кетеді де, ымырт жабыла келеді... Бір күні... және... күн болғанда, қарлы жәнбыр төпеп, жердің миы шығып жатқан күні, құдам інірде кепесіне жетіп келді де, оңаша отырған маған:

— Жауың жаңа кеп үйіне түсті. Бірақ, оған өз мекенінде қастық жасай алмайсың: қай ел екенін білмеймін, Қарсақтың пәтері толған қонақ!..

«Пәтері» деп отырғаны, — көктемге қарай Қызылордала қарлы жәнбыр көп болғанда, Қарсақтың шатыры жабылмаған жаңа үйінің төбесінен сорғалаған су сылауын да түсіріп, қабырғасын да опырып, еріксіз қуып шыққан. Аман-

сыз бұрынғы пәтеріңе көшіп барған Қарсақ, Бөтес пен Мүсөпірді де сол қоралағы біреудің үйіне уақытша орналастырып, өзі жана үйін жаңбыр толастап жал шыққан сон ондаймақ болып, қасына қампас, тақтай, тағы басқа құрылыс материалдарын үйін қойған... Біреулердің айтуынша, уақытша орналасқан пәтерінен оқуға баратын Бөтес, үнемі Қарсақтың осы бұзылып тұрған жана үйінің қасынан өтеді: қалада тұрған шақтарында Мүсөпір оны, көбінесе мектебіне дейін шығарып салады да, оған қолы тимеген күні, сабағы бітер уақытта барып, қолтықтап алып қайтады. Егер рас болса, бұнысы, өрнсе, рышарство!..

Құдам қызық кісі екен. Сөздеріңе, қылықтарына қарағанда, менің нанымсымды ол, шынында да жыртып жүр!.. Мүсөпірдің қалаға келгенін білгеннен кейін, ол тіпті құтырылып:

— Қайталап айтам: осы ісінді маған сеніп, өзін қызығына қара да отырып, өз ойындағыдан асырып түсірмесем, «тіфу, бетіңе!» деп, бір емес, үш түкірі!.. — деп жалпанады да, менің көнбейтінімді көріп:

— Ендеше, осы жауымды қанына құмықтырмадың бар ғой, жігіт болмай кет! — деп қайрайды. «Айдап салып, армалатқалы отыр» деуге дәлелім болмағандықтан, мен оның сөзінен сақтанудың орнына өткірлене түсем.

Ұзын сөздің қысқасы, екеуміз таң қараңғысында қалаға барып, мен Қарсақтың бұзылған үйінің алдына, бастарын түйістіре шошайтып үйген қамыстың астына кірем де отырам; құдам мені алыстан бақылап, басыма қатерлі жағдай туса, аман құтқарудың қамын жасайды...

Ол түні ұйықтаған жоқпыз. Былай да лайсан күн, түнге қарай тіпті бүлініп, қарлы боран үледі де кетті. Күнгей шығыстан шыққан өкпек жел, түнде тіпті қатайып ап, тысқа шыққан адамды алып соғарлықтай халге жетті.

— Бүгін бір сұрапыл болғалы тұр, — деді, кештен бері қарай тыншсыздығып, далаға әлсін-әлсін шыға берген құдам, түн ортасы таянған шақта бір шығып кеп, — жел де, қарлы жаңбыр да бет қаратпайды!.. Таң атқанша Сырдың суы тасып кетіп, кешу бермей жүрмесе не қыласың!..

— Онда қазір кетсек қайтеді? — дедім мен де қобалжи бастап.

— Оған мен қарсы болмас ем, егер табан жолымызды таба алатын болсақ!.. Дала көрдей қараңғы!.. Түк көрінбейді!.. Жердің мұны шыққан саз!.. Аяқты қия басып болмайды!.. Мүмкін, жаңбыр таңға жақын толастар!..

— Құдай берді! — деп қуанып жүрді ол даладан, біраз уақыттан кейін тағы да шығып кеті. — Жанбыр басылыпты. Бірақ, жел манағыдан да қатая түскен!..

— Жақсы ма ол, жаман ба?

— Екеуі де: жақсысы — жердің сазын лезде дегізіп тастайды; жаманы — дарияның былай да лықып кемеріне келіп тұрған суын көтеріп жіберіп, сай-саланы тасқын басып кетуі мүмкін. Одан өтуге болмайды.

— Не де болса төуекел, енді кіпірмейік! — деді.

— Оқасы жоқ, — деді ол, — қайратты болуымыз үшін бір жартылықты бөліп, тастап алсақ қайтеді?

— Сіз ішіңіз!.. Мен ішпеймін!..

— Неге?

— Бүгін маған, өз денеме біткен жігер-қайраттан басқанын керекті жоқ.

Құдам төсегінің астына қойған жарты литрліктен бір стақаның қағып алды да, жұдырықтай сарымсақтың жартысын тісімен омирып ап, батырлана шайнап:

— Ал жүр! — деді.

— Тапаншаңды ұмытпа! — деді ол үйден шығарда.

— Оным қойнымда!..

Ықшам, бірәк жылы киінген екеуіміз тысқа шықсақ, желдің қаттылығы шынында да сұмдық!.. Егер денемді сақтап ұстансам, «қарулы жаспын» дейтін менің өзімді ұшырып өкететін!.. Қараңғылық та сұмдық!.. Қасындағы бадырайған нәрсені көріп болмайды!.. Ал, саз бар ғой, тіпті сұмдық!.. Аяқ басар жер жоқ сияқты!.. Басқан жеріңнің іріп жатқан батпағы, қопалы көлдің «күннің-қойы» төрізді, егер табан тіреп тұрсаң, бар денеммен сорып өкететін сияқты.

— Ал, енді жүреміз бе? — деп сұрады құдам менен, көпеден шыға бере сазға тайғанақтап, бірер рет құлап тұрған маған.

— Жүреміз! — дедім мен.

— Ендеше, бастайам мен!..

Алдымда қараңдай, саздың сулы тұсын шалпылдата, кейбір тұсын қорқылдата жөнеле берген құдамының соңына еріп, екеуіміз дария жаққа бет қойдық. Екеуімізде де үн жоқ. Қайдан болады ол үн?.. Ішін тарта, ишқына соққан қара дауыл, сыртқа шығарған демінді аузына қайта қуып тығып тұншықтырып жібере жаздайды!.. Өзі темірдей суық!.. Іріген жерден, аяғыңды орен алып жүресің! Сазбен алысқан аяғыңның екі қара саны талып қап, кейбір кезде,

батып қалған жерден өрең суырып шығасын!.. Бұндай саз-
ға көп жүріп дағды алып қалған ба, әлде, көрі сіңір адам
қарулырақ па, құдамының аяқ алысы, менен әлдеқайда шы-
сық және екпінді...

Осылай қатты қиналып келе жатқан шағымымда, аспан
сынып жерге түскендей бір күшті дауыс гүрс ете қалды.
Күтпеген дауысқа селк етіп тұра қалғанымда:

— Жылдам! — деді құдам, менің тұра қалуымды сезген-
дей, жүрісінен кіліріп. Әлгі гүрсіл үсті-үстіне қайталап,
үлеп кетті...

Ентелей, еңтіге басып қасына барған маған:

— Зеңбіректер! — деді құдам.

— Қайдағы?!

— Сыр суының жоғарғы жақтан қалқып келген сені,
Қызылорда қасындағы иініне ошарылып, содан су бөйктеп,
қалаңы басып кету қаупі туып тұрған. Сол сенді, осы қала-
дағы әскер бөлімі, жуық арада зеңбірек тобымен бұзып,
суға жол ашады деген. Мынау атып жатқан солар болу
керек. Сен жүріп кетсе, қалаға бара алмаймыз!.. Жылдымы-
рақ басаық аяғымызды!..

Зеңбіректің және тұтасқан көп зеңбіректің атылғанын,
қасында тұрып, бірінші рет Орынборда, Ленин жерленген
күні естіген едім. Сонда, өзіме тобы тимесін біле тұрып,
көп зеңбірек тұтаса гүрсілдегенде, бүкіл денем қалтырап
кетіп, жанымды қоярлық жер таба алмаған едім!.. Мынау
атылу одан да күшті сияқты!.. Атылған зеңбіректердің тобы,
ошарылған қалың сеннің мұз тауларына тұра ұрып, тас-
талқанын шығарып жатудан болу керек, жер-көкті
сілкіндіріп жіберген гүрсіл, құлағымды да түнсірып жібері.
Сондай халде құлама жауап қатуға халім жоқ сияқтанды
да, жөнеле берген оның соңынан ердім...

«Сен жүріп кетсе қалаға бара алмаймыз» деген сөз сана-
ма сіңе қалған болу керек, бар дәрменіммен, аяғымды жылдам
басып, құлама қатарластым.

— Сен жүрсе, — деді ол, әлгі пікірін қайталап, — бер
жақта қалып қожмыз. Одан кейін, қашан қайық табылған-
ша, қалаға бара алмаймыз. Онда планымыз бұзылады.

— Тезірек жетейік онда!..

Екеуіміз жүгіре басып дария жағасына келсек, қарығы
түңде қап-қара көрінетін судың беті, осындай шакта аспан-
да көшетін сұр бұлт сияқтанып қимылдап жатыр!..

— Ойбай, сен қозғала бастапты! — деді құдам, ағын су-
дың нақ қасына таянып.

Мен де қасына кеп төнсем, иін тірескен сұрылт сендер қыбырлай қозғалып барады!..

– Қалдық! – деді құдам өкінгендей.

Сол шақта, жылжып жатқан сендердің үстіне қалайша қарғып мінгенімді өзім де білмей таппын!..

– Ойбай, өлдің! – деді құдам, сенмен жылжи жөнелген маған, жағада қала беріп айқай сап. – Шамаң келсе, бері шық!.. Әрі кетсең, құрыдың!..

Жан-жағыма қарасам, шыққым келсе де шыға алар түрім жоқ, мінген сенім жағадан алыстап кетті; жердің қайда қалғанын, құдамын жағада шошайып қараңдаған денесінен шамалаймын: ол, ең кеміне – қырық-елу адым!.. Екі арада, түнгі қараңғылықтан қара май сияқты боп жылтыраған жап-жалпақ су!..

Мен сенмен агып кете бардым. Қараңдаған құдам алыстай берді... Қауіп-қатердің де қызығы көп болады екен. Қалың ажалдың арасына кіріп ап, енді не боларымды білмей келе жатқан шағымда, табиғат мені аяп, маңайын болжасын дегендей, таң сіберлеген төрізденіп, төңірек бозамықтана бастады. Сонда байқасам, кейде жиілене, кейде сирей аққан сендердің кейбірінің үстінде аң ба, мал ма, адам ба, бірдемелер қыбырлайды!.. Солардың біреуіне жақындап қалсам, қозылы қой!.. Тірі жан болғандықтан, сенмен ағуыма ол да қорқа ма, өлде, байғұстың қарны ашып, адамды қымқоршысы көріп үйренген сарлы, менен тамақ сұрай ма, я күтқаруымды тілей ме, маған қарап мандырап қояды!.. Өзін бала, анасын пана көргендей, жаураған қозы байғұс үн-түнсіз, шешесінің ық жағын паналап, бауырына тығыла түседі!..

Сен деген қызық болады екен: тағдырдың айдауымен үстіне қона қалған жан-мақұлықтарды қорқытқысы келгендей, немесе әдейі қастық істегендей, мүмкіндігі бола тұра, жағаға жақындамай, дарияның ортасымен ағады. Және жай ақпай, бірін-бірі итере, сүзе, түрткілей, сындыра, қирата ағады!.. Кейбірі соқтығысқан сенің астыңа сүңгіп кетеді. Егер байқап отырып, амалын тауып алсам, сыңған сенмен менің де сынуым, сүңгіген сенмен менің де суға батуым – минут сайын-ақ кездесетін қаза!.. Сондықтан, мен аққан сендер соқтығысқан шақта, өзіме жайлылауына қарғып, тіршілігімді сақтауға жанталасам!.. Өйтпесем, мана құдам айтқандай, қабақ қаққанша құрып кететін түрім бар!..

Бір сөтте, мен мініп келе жатқан жінішкелеу бір жылтыр сен, өлденеге ошарылған көп сенге қиялікті де, бір

қуысына кіріп тоқтады. Жақын жердегі жағаға жүгіріп шығуға мүмкіндігім болып қалды. Сөйтуте ыңғайлана бергенде, құлағыма маңыраған қойдың дауысы сап ете түсті. Жалт қарасам, манағы қойым мен қозым!.. Олар да дарияның орта тұсындағы сен үстінде тұр. Сенде ұзақ уақыт ағып, жүректері шайылынып қалған мұңдарлар ма, немене, бері қарай жүруге мүмкіндіктері бола тұра, тұрған қалыптарынан тыры етпейді!..

Онысына ыза болғаныммен, мал бағып өскен қазақтың баласы, сорлы қойды, өсіресе, өлі де шешесінің бауырына паналаған қозын ажалдың аранына тастап кетуге қинай, жағаға алып шығу ниетімен тұра ұмтылдым. Нақ қасына барғанымда, көрмеген адамды жатырқалды ма, өлде сойып жейді деп қорықты ма, қойдың қиша жөнелуі бар емес пе?! Оған ере қозы да қашты!.. Және жағаға емес, суға қарай қашты. Онысына ызаланған мен, «уа, құлағыңды!» деп бақтап жіберіп, дегеніме жетпей тынбайтын ерегеспе ауруым ұстап, тұра қудым. Мұз жылтыр, тайғанақ екен. Қашқан қой мен қозы да, мен де тайғанактап, бір жерге қойды артқы сирағынан ұстап жығылдым. Сол арада екі сеннің жігіне кездесіп, суға кетіп қала жаздадым. Қой болмағанда кетіп ем, ұстаған сирағынан демеп, сен үстіне өрең шықтым!.. Шешесін ұстаған соң құтыла алмасым біліп, қасымда маңыраған қозының өзі жүгіріп келді!..

Қозын қолтығыма қысып, ырқыма көңісі келмеген қойды мойнынан сүйрей, жағаға қарай беттегенде, ошарылған сендердің тағы да жылжи жөнеле беруі бар емес пе?!.. «Құдай ұрмаса игі еді!» деп жүрегім қорқа қалды!.. Мен енді, жағаға қарай шапшаңдау ұмтылдым. Бірақ сүйреген қойым мен қолтықтаған қозымды тастаған жоқпын. Бірақ қиша асыққаныммен жағаға жете алмай қалдым. Жаға мен аразымға судың жалпақ лентасы түсе берді.

— Қарғы! — деп айқай салған дауысқа жалт қарасам, жағаға төне өскен тоғай арасынан қарап тұрған шалды қазақ.

— Қарғы! — деді шал тағы да. — Бұл тұстың суына бойлайсың. Тез қарғымасаң, кетесің сенмен!

Қойымды сүйрей, қозымды құшақтай, сеннен қарғып ем, су кеуде тұсымнан келді.

— Жібер, қой мен қозым! — деді шал!.. — Олардың енді өздері де жүзіп шығады. Өзің тез шық. Су суық. Дененің суық өтіп кетеді!..

Шалдың сөзін тыңдап, қозы мен қойды жіберіп ем, олар жағаға қарай жүзе жөнелді. Киімдерім суға малшыған мен

де, оларға ілесе қырга шықтым. Қой мен қозы жағала оттай бастады.

— Апырай, құдай сақтады! — деді шал қасына таянғанымда, — тез шешің!.. Сыпыр, су киімінді!.. Осы арада арба тұр. Онда үлкен тоным бар. Денеңе мол жетеді. Соған сған!..

Шал тоғай арасына жүгіріп кетті, мен шешіне бастадым. Тез оралған шал:

— Киімдеріңнің ауыр суын ғана сығып жеңілдет, — деді маған, — қалған дымын біздің үйге барып келтір.

— Сіз қайда тұратын едіңіз?

— Қалаға жақын жердегі су-дәірменнің қасында.

— Атыңыз да бар ғой? — дедім мен, шешініп боп, жаураған қалпымда қой терісінен жасаған үлкен, жылы тоңды жамыла бастап.

— Енді, арбаны өзім сүйреп жүр деп пе ең? Әрине, бар!.. Жегулі тұр. Үйім алыста емес. Отыңға келіп ем. Сені жырақтан көрдім. «Ошарылған сенге киліксе игі еді» деп тіледім. Жігіт екенсің өзің. Қой мен қозыны алып шығуың шығу-ақ!.. Тегі мал арасыңда өскен, малды жақсы көретін баласың ғой деймін!..

— Қазақ баласымын ғой, ақсақал. Мал арасында туып, мал арасында өстік қой. Сізге бердім, осы қой мен қозыны!

— Неге?

— Өз малым емес. Сенмен ағып келді.

— Еңбек сіңірдің ғой оларға.

— Еңбегімді сатпаймын.

— Оны кейін көрерміз, — деді шал. — Біздің үй жақында. Барайық, сонда!..

— Қалада жұмысым бар еді.

— Су киіммен қалай барасың оған.

— Жұмысым асығыс еді, шыдаймын киімнің суына.

— Сута кетсең қайтетін ең? — деді шал, көскініме ұнатпай қарап.

— Кеткен жоқпын ғой, — дедім мен, дірілдеген қалпымда жынып.

— Ондай ақымақ болма! — деді шал, салмақты дауыспен, — «атан өлсе сойылар, атан өлсе қойылар» дегендей, қан жауып жатқан ештеңе болмаса, жайланып бар қалаңа!..

— Жок, ата! — дедім мен де нық дауыспен, — қан жаумаса да, жаууга жақын ісім еді. Сондықтан асығып, дариыдан

түнде өтем деп, сенге ағып кеттім. Жаным қалды. Енді баруым қажет.

— Онда біздің үйден құрғақ киім ки.

— Оны істеуге болады.

Екі қойды да, отынып да арбаға басқан, мені қасыма мінізіген шал үйіне келді. Таң ол кезде еркін апарған еді. Шал тыста тұрып, «жылын, тынық, дамылаа, қоректен!» деген сөздерін тағы да айтып еді, мен де өз сөзімнен танбадым.

— Жүрісің шынында да суыт екен, — деді шал, — барсаң бар. Ересек балам бар. Ұйықтап жатқан болу керек. Онтайын. Мына атпен апарып салсын.

— Жаяу да барам ғой.

— Бірталай жер. Сазда жалу ұзақ жүресің. Жұмысымыз да бар, қалада. Құрғақ киім де алып шығайын, баламды да онтайын.

— Қазақша киім болса жақсы болар еді, — дедім мен жөнеле берген шалға.

— Қалаша киім біздің үйде жоқ.

Шал киімдерін де, баласын да тез алып шықты. Көне-тоздау қазақы киімдер маған шақ бола кетті. Оларды кигеннен кейін, мен шаруамсы шығып, жобалғы киімәтін жігіт болдым да қалдым. Бұл киім, бүгінгі тілегіме іздеп тапқандай сөйкес болған сияқтанды.

— Ал, енді қайтесің? — деді шал, — дымқос киімдерің мен қойларыңды ала кетесің бе?

— Қойлар қалсын деп мына айттым ғой. Киімдер де қалсын. Кентіріп қоярсыз. Бірер күнде алып кетермін.

— Оқасы жоқ! — деді шал, кескіміз көп мағыналы көбен қарап қойып. — Мен кісіден емес, құдайдан тілеген адаммын. Өмір бойы диірменнің жұмысшысы боп келем. Табысым күн көруіме жетеді. Еңбексіз малдың да, кісінің киімінің де маған керекті жоқ. Киімдерің де, қойларың да, қашан келсең де сақтаулы болады...

— Рақмет, ата!

Бала екеуіміз жүріп кеттік.

Біз қала шетіне кіре, дауыл да босенделі. Аспанды қоршаған қалың бұлт та сиреп, бозамықтана таң сарғая бастады.

— Ал, бала! — дедім мен сонда, барар жерімнің жобасын балаға көрсеткім келмей, — мен түсем осы арадан.

— Неге? Жеткізіп салайын, барар жеріңе.

— Ол жер осы манайда, жақын тұста! — дедім де, арбадан қарғып түстім.

— Әкене сәлем айт, — дедім оған, — мені келеді деп күтпей-ақ қойсын.

Бала үндеген жоқ. Мен жөніме кете бардым.

Ауаның мазасыздығынан, жердің лаптығынан қорғанып жатқан болу керек, қаланың көшелерінде тірі жан жоқ. Егер ақырын жүрсем, бүкіл қала тысқа шығып қарайтын сияктанып, саздың бөгеуіне елең қылмай, мен аяғымды жылдам бастым да, Қарсақтың бұзылған үйіне жеттім. Есік, терезелері алынған ол үйдің маңында да жан жоқ екен. Бастары түйіскен қамыстың қуысына кірсем, күрке сияқты ішіне су өтпей, құп-құрғақ болып тұр екен.

Мен сонда отыра берейін!.. Таң да атсын, күн де шықсын!.. Бұлт ашылып, жел саябырлап, дала жап-жарық боп кетсін!.. Су киімдерімді шешкен шақта, шалдың көзін алдап қойнымыз тыққан тапаншам, қазір қолымда отырсын!.. Күркемнің қасынан өтетін студенттерді көріп отыруға, қамыстың әр жерінен сыңалау жасап қояйын... Бір кезде, құлағым дабырласқан дауыстар шалынесін... Сығалай қойсам, бірін-бірі қолтықтап, аяқтарын жылдам басқан, көскіндері қоңілді, ойнай, күле келе жатқан студенттер болсын... Мен олардың арасынан Бөтес пен Мүсәпірі іздеп, көзімді қалай қалайын!.. Егер көзіме ілексе, Мүсәпірді тапаншаммен басып салуға өзір отырайын...

Ал олар жоқ!.. Лек-летімен өтіп жатқан студенттердің бірде-біреуін көзіммен тінтпей өткізбеген сияқтымын, ендеше, олар қайда?..

Әне, Бөтес те көрінді!.. Бір жағында жігіт, бір жағында қыз!.. Үшеуі қолтықтасып алған!.. Мүсәпірі қайда мұның?!..

Бөтесі де өткізіп жібердім. Түсте сабақтан қайтуын осы күркенің ішінде күтпек болдым. Мүмкін, Мүсәпірі сонда бірге қайтар!..

Күрке ішінде отырған сол бір бес-алты сағат, маған бес-алты жылдан кем көрінген жоқ. Шыдамнан айырылған мені мазақ қылғандай, әлдекімнің қоразы, күркемнің төбесіне қонып ап, қиқуалады да отырды. Оның әрбір қиқуы, төбемнен ұрған темір тоқпақ сияқтанды. Шыдамастық халге жеткен шағымда, іште отырып «шіішт!» деп үркітпек болсам, даусым ақырын шыға ма, қатты шықса да қорықпай ма, кетпей-ақ қойды!.. Қамысты ішінен селкілдетсем де кетпейді. Бұл не?.. Тауық боп келіп отырған дұшпанамның бірі емес пе?..

Қоразды өрең деп кетірген шағымда, осы манайға бір топ ит келді де, мені әдейі мазалағандай, қырылып кеп таласты!.. Таласта жөңіліп қалған біреулері, күркеме кеп паналап, бірер ит ішіне де кіріп кете жаздады... Манаи манысыздыққа, амалың болса қыл!..

Бірақдан кейін иттер де кетті. Аздан кейін, мен сол иттер мен манағы қораздың өзін сағынғандай болдым. Өйтпегенде қайтейін, ішімді кеулеп алған ыза, жүрегім мен өкпемді керіп әкетіп, кеудем тарс айырылып кетуге жақын отыр!.. Енді қайттім?!..

Құлағымға әйел мен еркектің күбірлескен дауысы шығына қалды. Қамыс арасынан сығаласам – Бөтес пен Мүсәпір!.. «Есеңгіреуім емес пе?» деп, көзімді уқалап жіберіп қарасам – солар!.. Қолтықтасып алған!..

Бұл тиыншықты бұзбағым да келіп кетті. Бәрақ бұным – қараңғы түнде, қара бұлттың арасынан жылт ете ғаш жоғалған жұлдыз сияқтанып, тез жойыла қалды да, ыза мен кектің өрті, қалай бүлқынсам да шыға алмастай ғып бәр денемді бөлеп алды. Сол шақта, есіме, өзім соңғы жылдары пайғамбарым көріп оқып жүрген Лермонтовтың: «О, самолюбие, рычаг жизни, на котором Архимед думал погнуть земной шар!»¹ деген сөзі түсті. Бұл менің дұғалығым сияқты сөз еді. Аузыма алған сайын, бұл сөзден денеме қосымша қуат бітетін сияқты еді!..

Осы дұғалығымды айта, он қолыма тапаншамды ұстай, күркеге жақындап қалған Бөтес пен Мүсәпірдің аламын шыға келгенімде, екеуі де шошына кілт тұра ғап, зоресі кеткен Бөтес Мүсәпірдің қолтығынан қолын суырып алып, «алла!» деген қатты дауыспен, құлап кетердей шалқалақтай берді!.. Неге екенін кім білсін, Мүсәпір қалшынған қалпында ыражия қалды... «Уа, әкеніңің!..» деп оны тапаншаммен тартып кеп жібермек болғанда, мылтық от алмады... Оның құлағын тағы қайыра бергенімде: «Енді атылар!» деп қорыққандай қаша жөнелген Мүсәпір, Қарсақ үйінің үнірейіп тұрған терезесінен сұп беріп кірді де кетті!..

Көзіме оған басқа дүниенің бәрі қарауытып көрінбей кеткен мен, сонынан қарғып, үйдің ішіне түссем, ішкі есіктің алдында, қолыма кетпен ұстаған Мүсәпір тұр!..

– Шап, әкеніңің... – дедім мен оған ақырып. Есінен

¹ Уа, өмірдің серпіндісі сияқты өзімніңкім, Архимед сөзімен жер шарын көтеруді ойлады-ау!

танып қалды ма, немене, ол кетпен сілтеудің орнына, маған қарап тағы да ыржып:

— E-he-he! — дейді.

— Мәс-саған «e-he-he!» деп жетіп бардым да, кетпен-метпенімен құшақтай ап, тақтай сөкіге етпетінен алдым да соқтым! Халі бітіп қалған ба, немене, үстіне аттай мініп алғаныма, тыпырлаута шанасы келмеді...

Сол кезде, бөркі ұшып кеткен жалаңаш және тақыр басының қарағұсынан, қолдағы тапаншамды құлаштай бар пәрменімен періп кеп жібердім... Оң қолымды тағы көтеріп ап пәрменмен қайта соғамын дегенде қарағұстан фонтандап атқан қан, бетіме шапшып көзіме соқты да, екі көзім де ағып түскендей сол жақ алақандыммен баса қойдым... Одан кейін не болғаны есімде жоқ... Есімді жинағанда байқасам, терезесі темір торлы, есігі кілттеулі бөлмеде жатырмын. Бұл, әрине, абақты.

VIII. БАҚЫТТЫҢ БИІГІНЕ

(Әзімде)

Менің қылмысты ісімді тексерген сот, он жылға жаза лады. Мен ол жазамды Қиыршығыстың қалың орманының арасындағы бір лагерьде өткіздім, бірақ, он жылда емес, жеті жылда.

Лагерь ағаш кесу жұмысымен шұғылданады екен. Бара сала осы жұмысқа белді буып, жеңді түріп, қолға түкіріп... дегендей белсене кірістім де кеттім. Қарулы жас жігіт, қайраттана кіріскен ісін опырып жібереді екен. Жұмысқа кіріскен шақта, мен, ең кемі бір жарым, көбіне екі, кейде — үш нормадан орындадым да отырдым. Бұл қимылыма қарағанда, он жылды, әрі салғанда, бес жылда орындап кететін жөйім бар еді. «Сорыма» қарай, келер жылы цыңга деген пәлемен ауырдым да, біраз тістерімді «күрмалшыққа шалып», жылға жақын уақытта өрең оңалдым. Одан кейін де жылға жақын уақыт күшім жетілмей жүрді. Күш жетілгеннен кейін жұмысты тағы да қирата істеп, он жылды жеті жылда өтедім де кеттім!..

Лагерьде мен, қара жұмыстан басқа екі қызмет атқардым: бірі — үш айлық курсым өттім де, медицина фельдшері болдым; қызақты қараңыз: ішкі, сыртқы дерттен емде-

мегенім болған жоқ, сонда ем атаулымының көбі қонып, емдегендерімнің көбі жазылып кетті!.. Екіншісі — кітапхана жұмысын басқару. Мұнда да атқарған қызметтерім толып жатыр: ең алдымен, менен бұрын он шақты-ақ кітабы бар лагерь кітапханасының қоры, мен жазамды өтеп боп еліме қайтараы үш мыңға таянып қалды; сауатсыз жазалыларға кітапты оқып беруді ұйымдастырдым, сонда, белсенді оқып берушінің бірі — өзіммін; кітапхана, клубта, оңда шығатын қабырға газетіне де араласам; бірер жылдан кейін кинотеатоник те болып алдым... Қысқасы, лагерьдің мәдениеттік істерінде мен араласпағаны болған жоқ...

Бұл сөзіме я сенерсіздер, я сенбессіздер, лагерь тұрмысына үйреніп алуым, оның ұнауы сондай, «осыдан қайтпай-ақ қойсам қайтпай?» деген ойға түскен күнім де болды. Оған мүмкіншілік те бар екен: жазамды өтеп болып, азаматтық паспортыңды алғаннан кейін, сонда қалуың да, үйленуіңе де болады екен. Жазымның бітер қарсаңында, лагерьдің начальнигі жолдас Лесковпен ақылдасып ем, мені соңғы жылдарда еркiмде ұстаған, үйіме де талай қондырған, сенiскен дос боп кеткен, басымнан кешкен оқиталарымды түгел білетін бұл адам, «маған қалуың пайдалы» дей отыра, елге қайтуымды мақұлдады... Паспорт беріп, лагерьдегі қызметтерімді жоғары бағалаған мінездеме беріп, жырағарық жердегі поезға өз машинесімен апарып салған Лесков екеуміз құшақтаса сүйісіп, жылап айырылыстық!.. Қандай жақсы адам, жолдас Лесков!..

Менен поезымнан Новосибирьде түстім. Терезеден сұрай білсем, вокзалдың алысарық бір тұйығында, «Қарағанды — Алматы» аталатын вагон тұр екен, ол бірер сағаттан кейін, «Новосибирь — Алматы» аталатын поезға тіркеледі екен.

Билетімді «Қарағанды — Алматы» вагоніне реттетіп алғаннан кейін, «алыста» деген оған іздеп барсам, тажап оқиғаға кездестім: вагон алдыңда ерсілі-қарсылы жүрген біреу бетін маған бұра берсе — Еркін Ержанов!..

— Аға! — деп құшағымды жан, бас саппын сен!.. Көз жасым ырышып кетіпті...

— Алла! — деді, мені бауырыма басқан Еркін шошып кеткендей, — көрден шықтың ба, жерден шықтың ба?..

— Лагерьден!..

Құшаған жазған ол, жас шайған бетімнен сүйді де, үсті-басыма, кескініме көздерін жүгіртіп ап:

— Өзің әрі есейіп, әрі балуанданып, әрі киініп... тәңішә оңдалыпсың ғой! — деді.

— Ішім одан да оңды! — деп, Еркінге мен қалтамнан паспортым мен мінездемеңді алып бердім.

Әуелі паспортқа, одан кейін мінездемеге қуанышты көзін жүгіртіп алған Еркін:

— Құттықтаймын! — деді қолымды алып. — Мынау мінездемең, өзге орын түгіл, партияға өтуіңе де кепілдік бола алатын!

— Өзім де сөйтсем!.. Яғни, Алматыға бара сала, партия қатарына өтуге арыз берем!..

— Сонда, бірінші кепілің мен-ақ болайын!

— Рақмет, аға!.. Сенуіңізді өтінем маған!.. Мен қазір, бұрын семіздігің көтере алмай, не болса соған ұрынтан, соның аяғы ауыр қылмысқа соққан, еңбекке жат байдың баласы емеспін, еңбек пен советтік тәрбиенің ұлы мектебін өткен, қалған өмірін де осы бағытта өткізетін, шын мағынасындағы еңбекші, шын мағынасындағы советтік адаммын!..

— Сенем!..

Вагон қалың қарағайдың арасында тұр екен. Мезгіл — ертерек күз. Ауа райы құрғақ және қоңырқай. Еркін тыныстаған жасыл қарағайдың жұпар иісі мұрынды қытықтап, былай да жойлы жүрген жанды, тіпті жайландырып барады. Соған қызыққандай және «Еркінді тынысынан бөлім-ау!» деген оймен:

— Аға! — делім оған, — күтпеген жерде кездесіп, кескініңіз бүкіл туған халқымының келбеті сияқтанып кетті ғой!.. Сізге қарай бергім, сөйлесе бергім кеп түрі!.. Вагон ішінде сөйлесеміз бе, сыртта ма?

— Сырт мақұл болар, — делі Еркін, — вагонда бөге адамдар бар ғой, олардың көзінше сағынысқан сөздерімізді айтуда қысынармыз. Қарағай арасында жүре тұрайық. Сен дорбанды отырар орныңа қойып шық!

— Мақұл!..

Қарағай арасында Еркіннің өз хал-жайын сұрастырсам, ауылда отыз бірінші жылға дейін қызметте болған екен де, одан кейін, Москвадағы жоғарғы дәрежелі партия мектебіннің қасындағы екі жылдық курсты бітіріп, Қазақстан Орталық партия комитетінің кадрлар бөлімін басқаруға орналасқан екен. Қазір Қостанайда астық науқанын өткізіп келе жатыр екен.

— Өзім торғайлық болғанмен, Қостанай жерінің көбін көрсен жоқ едім, — дейді ол. — Қазір түгел араладым. Ражап

жер екен ғой ол, түгін тартса майы шыққан, қара топырағының қалыңдығы табан метр!.. Сонша құнарлы жердің жүзден бірін пайдаланып отырған жоқ екеміз!.. Осы жайда, Орталық комитеттің алдына мәселе қоюға келе жатырмын.

Мен бір қызық адаммын ғой. Бұрынғы ерегесіпе аурудан, лагерьде де жазылмағам: мені бүкіл Қазақстан боп қылмысқа итергендей, лагерьдегі күндерде, оның ешкіміне де еш хат жазбағам, қайда екенімнен ешбір хабар бермеген; оған ерегесуім сондай, лагерьлық кітапханаға талай газет-журналдарды алдырғанда, мүмкіндігі бола тұра, Қазақстанның ешбір газет-журналын алдырмағам; сондықтан, «Правда», «Известия» сияқты газеттер бетінен оқыған азырақ материалдарым болмаса, Қазақстан тіршілігінен санырауыман да.

Енді, Еркіннен білсем, Қазақстанның экономикасы да, мәдениеті де бұрынғыдан әлдеқайда биіктен кеткен. Сол өркендеудің және еңбекшілердің сана-сезімі өркендеуінің нәтижесінде, республикада ірі-ірі саяси шаралар өткізілген: мен сотталған жылдың (1927) жазында, қазақ ауылдағы байлар мен феодалдардың жерлері еңбекші диқаншыларға бөлініп берілген, одан келер жылы (1928) ерекше декретпен, қазақтың бес жүз ірі байлары мен феодалдары конфискеленген, келер жылы (1929) қазақ ауылдарында колхоздандыру науқаны басталып, қазір ол науқан аяқталған, ауылдағы қазақ еңбекшілерінің басым көпшілігі колхозға мүше болған.

Ауылдағы колхоздандыру науқаны жүрген шақта «Голошюкин басқаруы» аталғандар, Қазақстанда ерекше асыра сілтеп, ауылдың шаруасын, өсіресе, мал шаруасын қатты жүдеткен. Бүкілодақтық Партия Комитеті бұл қателікті тез түзеп, Голошюкиннің қызметінен алған да, орынына Мирзоян деген кісіні жіберген. Еркін Ержанов оны: «партияның адал ұлы» деп, «өте іскер» деп мақтайды.

— Мирзоян жолдастың дұрыс басқаруымен, — дейді Еркін, бұл мәселені кеңінен толғай кеп, — Қазақстанның экономикасы мен мәдениеті тағы да өсуге бет алды...

Еркін үй ішімен хабарлар екен. Өкем 1926 жылдың күзінде, Термез қаласының түсында, Памир арқылы Афғанистанға өтпек боп, шекара қызметкерлері «тоқты» дегенде тоқтамай, атылып қалған. Тап жою кезінде, үй ішімнің мал-мүлкі конфискацияға алынған, жаңдары Орал тауына көшіп, қазір Тал-қалада (Верхно-Уральск) тұрады дейді.

Ботестің үйінен Еркіннің білері: Мәмбет біздің барлауда жасырын қызмет аткарып, ауыл-қаладағы байлардың, байшыл-ұлтшылдардың сырын ашуға жәрдем берген екен. Кейін оның патша өкіметі мен Қолчакқа да тыңшы болған материалы табылып, тұтқынға алынған. Одан кейін не болғаны белгісіз.

«Алашорда» аталатындар 1929 жылы репрессияға¹ ұшырап, бастықтары тұтқынға алынған. Олардың бірен-сараны ғана болмаса, жазалаудан өлі құтылмаған көрінеді.

Менің ішкі жарам біткен-бітпегенін білмегендей, оны «тырнап алармын» дегендей, Бөтес жайына Еркін жоламайды. Біраздан кейін ол мәмілеге өзім жолап, хал-жайын сұрасам, Қызылорда институтын бітіріпті де, өзімен бірге оқыған Ақпан Адамбаев деген жігітке қосылып, Ақмола облысының бір ауданындағы жетіжылдық мектепке мұғалім боп кетіпті.

— Осы жылдың егіс науқаны кезінде сол ауданда оқып, үйіне бардым, — дейді Еркін, — өте мәжннетті тұрады екен. Күйеуі өзін сыйлайды екен. Бір ұл, бір қызы бар екен. Балалары үріп ауызға салғандай, әдемі-ақ! Шешесі Жәниә мен інісі Сейіл қолында тұратын көрінеді. Қарағыз өлген. Бөтестің балаларының тәрбиесі Жәниәде екен.

— Айтқан соң бәрін де айтайын, — дейді Еркін, маған қарап қойып, — сені де кеңес қылдық. Бұл жайда күйеуінен қымсынбайды екен, күйеуі де оған мазасызданыбайды екен...

— Не дәсті сонда?...

— Бөтестің сені жақсы көретін көңілі сол қалпында екен. Онысын жасырмай айтып, «мен бұл заманның Татьянасы болдым, — дейді ол күрсініп, — осы ерім — ер, осы үйім — үй. Сөйте тұра тілегім: «Бақытсыз бейшара, қашан келсе де аман келсе екен!» Күйеуі қалжыңдап: «Аман келсе, күшәк-тап көрісетін боларсың?» десе: «Әрине!» деп байсалды дауыспен жауап береді.

— Жолыға қалсаң сен қайтер ең? — деп сұрайды Еркін менен.

— Қайтсем де оның тиышты тұрмысын бұзбаған болар ем!...

Менің басым ағдай күн де туды. Мен Алматыда Еркіннің пәтеріне түстім. Кең қорасы жеміс ағашына тұнып

¹ Жаз, қысым шарасы.

тұрған, шағын ғана өзімі үй екен. Мені қуанышпен қарсы алған Баршагүл жеңгей, бірер күннен кейін ойда жоқ жаңалық айтты: күйеуі мен Ботес, қастарына Бақыт атты ұлдарын ерте келіп, қазір Алматының жоғарғы жағында, таудың арасында, мұғалімдердің демалыс үйінде жатыр екен. Еркін мен Баршагүл ондашада кеңесіп алған болу керек, бір күні таңғы шайды бақша ішінде ішіп отырып, әлгі кеңесті айта кеп, «сол семьяны бүгінгі түстікке шақырсақ қайтсін?» деді маған.

— Шақырыңыздар! — дедім мен.

— Әнеугі уәде, уәде болады да, — деді Еркін.

— Әрине! — дедім мен. — Бұған дейін екі сөйлеп көрген жоқпын. Әлі де сөйлемеспін.

— Мен онда, шайдан кейін барып хабарлап келейін, — деді Баршагүл.

— Мен ере барайын! — дедім мен.

— Егер ыңғайы болса!..

— Әбден болады!.. «Қасқыр да тоқ, қой да тоқ» дегендей, маған да, оған да, күйеуіне де жөбірлік жасамайтын мінез көрсетем. Менің барғаным жақсы, ойтпесе, келмеуі мүмкін!

— Онда барсын! — деді Еркін.

Тауға машинамен кеттік те, демалыс үйіне — таянып барғанда жаяу көтерілдік. Рахатты қараңыз: биікке қарай жіңішке жолмен тырыса шығып келе жатқанда, бір бұрылыста, Бақыттың орталарына ала қолынан жетектеген, әлденеге сақылдап күлген Ботес және біреу (әрине, ері — Ақпан!), алдымыздан шыға келді. Қәнеуен-қанерсіз келе жатқан Ботес, мені көрді де, қатты шошыған кескінмен:

— Алла! — деп кейін қарай шегіне берді.

Қасындағысы мені таныды ғой деймін, саспай-тыспай:

— «Құшақтан қарсы аламы!» дейтінің қайда? — деді Ботеске күле қарап.

Шешесінің үрейленуіне таңданып қараған баласына:

— Ағаңа сөлем неге бермейсің? — деді еркек.

— Сіз боларсыз, Ақпан деген кісі? — дедім оған.

— Иә, біз.

— Балаңыздың аты Бақыт болар?

— Солай!

— Ендеше, өздеріңіздің де, Бақыттарыңыздың да бақытты болуын тілеп, балаларыңызды сүйеге рұқсат етіңіз!

Тығырықтай семізше, кескіні Бөтеске тартқан, флот-ша әлемі кінйген сұлу баланы, жатырқап тартыншақта-нуына қарамай, қолыма көтеріп алдым да, бауырыма қатты басып бетінен құшырлана сүйіп:

— Өмірлі бол, бақыттың биігіне орла, Бақытжан! — дедім.

Өңі жаңа кіре бастаған Бөтес, «айтқаның келсін» де-гендей, еңді ғана қуаныш оты ойнаған көздерінен жасын төгіп жіберді.

Романың соңы

Алғаш жазылып бітуі — 12.XII.1928 жыл.

Соңы жазылып бітуі — 14.VIII.1959 жыл.

Художественная литература

Мурманский район

СЕРГЕЙ ЛЕВЧЕНКО

Роман

(на белорусском языке)

Тек редактор: А. Гусев

Технический редактор: Е. Дроздова

Художественный редактор: А. Гусев

Технический редактор: М. Орехов

Корректор: А. Гусев, Т. Завьялова

М 1959

Первое издание. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

Полная стоимость. 1959 г. Тираж 5000 экз. Цена 1 руб. 50 коп.

МАЗМҮҮН

Жазушадан	5
Бірінші бөлім	
Сүйген жер	6
Екінші бөлім	
Сүйген жар	115
Үшінші бөлім	
Адасу	225
Төртінші бөлім	
Шешілген шешелер	400

Художественная литература

Warning Call

СВЕТЛАЯ ЛЮБОВЬ

Figure 1

Downloaded from <http://ajphaphapublications.org/>

Как работать с документом

Результаты К. Дж. Деллапьяна

Керектүүші редакторы Д. Құрманов

Технический редактор М. Сидорова

Корректоры: В. Александров, Н. Антонов

116 1103

Түзеті: 10.01.2006 берілді, Басуға 23.04.2006 жыл дайындалы.

Инициал: 84x108/... Опечатки: 2

Сфөрттік басымсыз. Шартты баспа табағы 27,3.

Көлемі бірақ табығы 33,05. Тараптары 1000. Тікелейсі №2831.

Адреса: Баянгол, 050000, Алматы қаласы, Абайы хан дағуылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы» ЖШС-нің
Поштафаксимилаты, 050002, Алматы қаласы, Мәңгілік жолы, 41.

«Атамұра кітапханасы» сериясымен
жарық көрген басылымдар:

- Т. Ахтанов. Қаһарлы күндер.
Қ. Салгарин. Сол бір күндер.
Ә. Кекілбаев. Ханша-Дария хикаясы.
Ғ. Мүсірепов. Ұлпан.
К. Мырзабеков. Менің мұңым — махаббат.
К. Сегізбай. Біз қалада тұрамыз.
Қ. Мырза Әли. Көкейкесті.
Б. Майлин. Шүтаның белгісі.
Б. Бұлақшев. Заман біздікі.
С. Сейфуллин. Ақжудың айырылуы.
Т. Көкішев. Сөкен аялаған арулар.
Ш. Мұртаза. Соғыстың соңғы жесірі.
Б. Сақпақбаев. Менің атым Қожа.
Т. Молдағалиев. Шақырады көктем.
М. Иманжанов. Алғашқы айлар.
С. Мәуленов. Алыс кетіп барамын.
О. Әубәкіров. Мың мінездеме.
І. Есенберлин. Қаһар.
Қ. Жұмаділов. Бір ғана ғұмыр.
Ә. Нұршайықов. Ақиқат пен аңыз.
М. Сәрсек. Жетінші толқын.
С. Шаймерденов. Битабар балуан.
М. Мағауин. Тазының өлімі.
М. Мағауин. Көкбалақ.
А. Егеубай. XX ғасырдың екі сағаты.
К. Ахметова. Бақ.
О. Бөкей. Кербұғы.
Т. Айбергенов. Бір тойым бар.
М. Мағауин. Шақан шері.
С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй.

«Атамұра кітапханасы» сериясымен
жарық көрген басылымдар:

- Т. Ахтанов. Қаһарлы күндер.
Қ. Салғарин. Сол бір күндер.
Ә. Кекілбаев. Ханша-Дария хикаясы.
Ғ. Мүсірепов. Ұлпан.
К. Мырзабеков. Менің мұңым — махаббат.
К. Сегізбай. Біз қалада тұрамыз.
Қ. Мырза Әли. Көкейкесті.
Б. Майлин. Шұғаның белгісі.
Б. Бұлқышев. Заман біздікі.
С. Сейфуллин. Аққудың айырылуы.
Т. Көкішев. Сөкен аялаған арулар.
Ш. Мұртаза. Соғыстың соңғы жесірі.
Б. Соқпақбаев. Менің атым Қожа.
Т. Молдағалиев. Шақырады көктем.
М. Иманжанов. Алғашқы айлар.
С. Мәуленов. Алыс кетіп барамын.
О. Әубәкіров. Мың мінездеме.
І. Есенберлин. Қаһар.
Қ. Жұмаділов. Бір ғана гүмбір.
Ә. Нұршайықов. Ақиқат пен аңыз.
М. Сәрсек. Жетінші толқын.
С. Шаймерденов. Битабар балуан.
М. Мағауин. Тазының өлімі.
М. Мағауин. Көкбалақ.
А. Егеубай. XX ғасырдың екі сағаты.
К. Ахметова. Бақ.
О. Бакей. Кербұғы.
Т. Айбергенов. Бір тойым бар.
М. Мағауин. Шакан шері.
С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй.

Сәбит МҰҚАНОВ – жазушы, драматург, әдебиеттанушы-ғалым. 1900 жылы туған. 1973 жылы қайтыс болған. 1926–27 жылдары “Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы”, “Октябрь өткелдері” поэмалары, “Ақбөкенің сыры” повесі жарық көрді. “Жұмбақ жалау” (кейін “Боталға”), “Сырдария”, “Аққан жұлдыз” романдары, “Өмір мәртебі” трилогиясы, “Шоқан Уәлиханов”, “Қашқар қызы” драмалары шықты. “XX ғасырдың қазақ әдебиеті”, “XVII–XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тармағы”, “Халық мұрасы”, “Жарқын жұлдыздар” атты зерттеулері бар. Шығармалары көптеген шетел тілдеріне аударылған.

